UNIVERZA V LJUBLJANI
Filozofska fakulteta

Jernej Zupančič

POLITIČNA GEOGRAFIJA

Država, družba in razumevanje odnosov med narodi

Ljubljana 2024

POLITIČNA GEOGRAFIJA
Država, družba in razumevanje odnosov med narodi

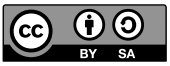
Avtor: Jernej Zupančič
Recenzenta: Matjaž Klemenčič, Vladimir Prebilič
Lektorica: Anja Muhvič
Kartografija: Oddelek za geografijo
Tehnično urejanje: Jure Preglau
Prelom: Petra Jerič Škrbec
Slika na naslovnici: Jernej Zupančič

© Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2024.

Založila: Založba Univerze v Ljubljani
Za založbo: Gregor Majdič, rektor Univerze v Ljubljani
Izdala: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani
Za izdajatelja: Mojca Schlamberger Brezar, dekanja Filozofske fakultete

Vodja Uredništva visokošolskih in drugih učbenikov: Janica Kalin

Tisk: Birografika Bori, d. o. o.
Ljubljana, 2024
Prva izdaja, prvi natis
Naklada: 150 izvodov
Cena: 29,90 EUR

To delo je ponujeno pod licenco Creative Commons Priznanje avtorstva-Deljenje pod enakimi pogoji 4.0 Mednarodna licenca (izjema so fotografije). / This work is licensed under a Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International License (except photographs).

Prva e-izdaja. Publikacija je v digitalni obliki prosto dostopna na https://ebooks.uni-lj.si
DOI: 10.4312/9789612973599

Kataložna zapisa o publikaciji (CIP) pripravili
v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

Tiskana knjiga
COBISS.SI-ID=199528707
ISBN 978-961-297-360-5

E-knjiga
COBISS.SI-ID=199524099
ISBN 978-961-297-359-9 (PDF)

Kazalo

Predgovor ... 9
1 Uvod ... 13
1.1 K razumevanju politične geografije, njeni interpretaciji in klasifikaciji ... 13
1.2 Mesto politične geografije v sistemu geografske znanosti ... 16
1.3 Razvoj politične geografije ... 20
1.3.1 Političnogeografske vsebine splošne geografije ... 21
1.3.2 Razvoj politične geografije v 20. stoletju ... 27
1.4 Geopolitika: veščina razumevanja mednarodnih odnosov in izvor znanja za politično geografijo ... 36
1.4.1 Britanska šola: Mackinder in svetovni pristop ... 39
1.4.2 Ameriška geopolitika ... 45
1.4.3 Francoska geopolitika ... 56
1.4.4 Nemška geopolitika ... 59
1.4.5 Ruska geopolitika ... 64
1.5 Politična geografija v Sloveniji ... 67
1.5.1 Socialnogeografski začetki politične geografije v Sloveniji ... 68
1.5.2 Slovenska politična geografija ... 69
2 Država: objekt politične geografije ... 73
2.1 Pojav države ... 73
2.2 Funkcije države ... 76
2.3 Država kot objekt geografske obravnave ... 77
2.4 Tvorba in razvoj držav od antike do danes ... 78
2.4.1 Nacionalne države ... 81
2.4.2 Državne nacije ... 91
2.4.3 Dediči imperijev ... 93
2.4.4 Teritorialne nacije ... 103
2.4.5 Postkolonialni dediči ... 111
2.4.6 Paradržave in začasne političnoteritorialne situacije ... 116
2.5 Klasifikacija in tipologija držav ... 118
2.6 Morfologija in morfometrija držav: pomen velikosti, lege, oblike in strukture ... 119

3 Država in prostor 131
3.1 Uvod: prostorski vidiki države 131
3.2 Državni teritorij 137
3.3 Kopenska vodna telesa in kopenska hidrosfera 138
3.4 Morje in morski prostor 149
3.4.1 Upravljanje in nadzor morja ter morski pasovi 160
3.4.2 Morske meje v Jadranu 167
3.5 Zračni prostor 173
3.6 Struktura državnega prostora 181
3.6.1 Glavna mesta 183
3.6.2 Središčna območja 189
3.6.3 Periferna območja držav 191
3.6.4 Posebni teritoriji 194
3.7 Politične meje, razmejevanje in obmejna območja 205
3.7.1 Pokrajina, prostor in meje 208
3.7.2 Oblikovanje političnih meja 213
3.7.3 Klasifikacija političnih meja 217
3.7.4 Oblikovanje političnih meja in problemi razmejevanja 230
3.7.5 Slovenske politične meje 234
3.7.6 Slovenska obmejna območja 238
4 Ureditev in vodenje držav 245
4.1 Uvod: k razumevanju ureditve in vodenja držav 245
4.2 Države po načinu vodenja 247
4.2.1 Monarhije 248
4.2.2 Avtokracije 249
4.2.3 Demokratično vodene države 252
4.2.4 Stihijske države, paradržave in nepriznane države 253
4.3 Države po ureditvi in načinu upravljanja 255
4.3.1 Unitarne države 256
4.3.2 Zvezne države 257
5 Država in prebivalstvo 271
5.1 Prebivalstvo kot političnogeografska kategorija 271
5.2 Demografske značilnosti držav 272

5.3 Državljanstvo 277
5.4 Narodna pripadnost kot podlaga oblikovanja držav 278
5.4.1 Oblikovanje narodov in držav 282
5.4.2 Nacionalizem: ideologija narodov pri državotvorju 298
5.5 Nacionalna država 304
5.5.1 Evropski etnični in politični zemljevid 307
5.5.2 Evropske etnične skupnosti brez držav 312
5.5.3 Etnični in politični zemljevid Azije 317
5.5.4 Politične meje in etnična pripadnost v Ameriki in Avstraliji 332
5.5.5 Afriški kulturni, etnični in politični zemljevid 337
5.6 Država in religija 340
5.7 Državni simboli 344
6 Delovanje države 349
6.1 Temeljne značilnosti države: izhodišča 349
6.2 Upravni aparat države 354
6.3 Upravna razdelitev držav 357
6.4 Ekonomski sistem in ekonomska moč države 364
6.5 Socialni sistemi države 370
6.6 Obramba in varnost države 374
6.6.1 Varnostni vidiki države 374
6.6.2 Vojska in vojaška moč držav 379
6.6.3 Vojaške sile in geopolitična realnost 385
7 Država in oblast 389
7.1 Oblast: pojem in interpretacije 389
7.2 Volitve, volilni sistem in geografija volitev 391
8 Državne politike 401
8.1 Politike kot smeri družbenega in političnega razvoja 401
8.1.1 Države z liberalnimi državnimi politikami 401
8.1.2 Države z regulativnimi državnimi politikami 404
8.1.3 Države z nadzorovalnimi državnimi politikami 405
8.1.4 Države z omejitvenimi državnimi politikami 408
8.1.5 Države s stihijskim pristopom političnega razvoja 408

9 Država in mednarodno okolje 411
9.1 Država v mednarodnem okolju 411
9.2 Standardizacije kot opravilo države 416
9.3 Mednarodne organizacije in institucije 419
9.3.1 Združeni narodi (ZN ali UN) 420
9.3.2 Regionalne povezave po svetu 425
9.3.3 Druge oblike mednarodnih povezav 426
Literatura 429
Priloge 462

Kazalo kart in preglednic

Karta 1: Mackinderjeva predstava o delitvi sveta 44
Karta 2: Mackinderjeva predstava o svetu na globusu 44
Karta 3: Haushoferjeva regionalizacija: panideje 48
Karta 4: Spykmanova predstava o svetu: obrobje in osrčje 49
Karta 5: Cohenova regionalizacija sveta: panregije 55
Karta 6: Blokovska delitev sveta 56
Karta 7: Političnoteritorialni razvoj Nemčije 85
Karta 8: Združevanje Italije 86
Karta 9: Političnoteritorialni razvoj Rusije 97
Karta 10: Političnoteritorialni razvoj Otomanskega imperija 102
Karta 11: Političnoteritorialni razvoj ZDA 107
Karta 12: Političnoteritorialni razvoj Mehike 108
Karta 13: Pomorske meje v Severnem morju 158
Karta 14: Aspiracije po razmejitvi Južnokitajskega morja 159
Karta 15: Narodni park Yellowstone 199
Karta 16: Enklavi Ceuta in Melilla 204
Karta 17: Gibraltar 205
Karta 18: Meja na reki Donavi 228
Karta 19: Meja na Ohridskem jezeru 229
Karta 20: Švicarska konfederacija 258
Karta 21: Politična karta imperialne Evrope 261
Karta 22: Politična karta nacionalne Evrope 262
Karta 23: Politična karta Evrope 2020 263
Karta 24: Vojna v Ukrajini 2024 264
Karta 25: Japonski imperij pred prvo svetovno vojno 265
Karta 26: Britanski kolonialni imperij 266
Karta 27: Sporazum Sykes-Picot o delitvi Bližnjega vzhoda 267
Karta 28: Razvoj političnih meja Palestine od leta 1945 do danes 268
Karta 29: Kolonialna razdelitev Afrike 269
Karta 30: Političnoteritorialni razvoj Slovenije 361
Karta 31: Administrativna delitev Slovenije 1995 362
Karta 32: Administrativna delitev Slovenije na velike občine 1957 - 1995 362
Karta 33: Administrativna delitev Slovenije na občine leta 2020 363
Karta 34: Administrativna delitev Slovenije na statistične regije in upravne enote 363
Karta 35: Politična karta sveta 418

Preglednica 1: Izbrani narodni parki po svetu 196
Preglednica 2: Enklave, eksklave 202
Preglednica 3: Pregled držav glede na način vodenja po celinah 246

Predgovor

Odločitev za pripravo učbenika *Politična geografija* je zorela več let. V slovenskem akademskem prostoru je prve pogumne korake pri tlakovanju te panoge geografije postavil Milan Bufon (*Osnove politične geografije I* in *Osnove politične geografije II*, 2001). Delo je pozneje doživelo še nekaj natisov in v malo spremenjeni obliki *Osnove politične geografije* (2007) predstavljalo glavni vir uvajanja v vsebino geografske discipline, ki seže dobro stoletje nazaj, v slovenskem prostoru pa je bila ob koncu 20. stoletja nova. Bufon se je konceptualno precej zgledoval po Glassnerju (1993), kar se je – sploh če primerjamo različne ameriške in angleške edicije – zdela dosti racionalna srednja pot. Nekaj poglavij pa je povsem izvirnih, predvsem kar zadeva (politično) geografijo meja, razmejevanja ter političnih in kulturnih stikov. Na tem področju sodi kolega med eminentne avtorje. Tematika političnih meja je sicer ena od »klasik« političnogeografskih razglabljanj. Bufonov prispevek k vednosti o mejah izhaja iz teritorija, v katerem živi in ustvarja, kar je prepričljivo izrazil v delu *Etnos in topos* (Bufon, 2020). Lahko trdimo, da je slovenski politični in etnični teritorij kot prizorišče skoraj šolski primer procesov, katerih analiza predoči tipično evropsko političnogeografsko stvarnost. A k razvoju političnogeografske misli v slovenskem prostoru več v nadaljevanju. Politična geografija je postala del geografskega kurikuluma na ljubljanski geografski šoli. Kot predavatelj tega predmeta uvidevam, da je treba nekatere stvari postaviti drugače in tudi na novo.

V zadnjih dveh desetletjih je politična geografija prehodila pri nas in v svetu zanimivo pot in tudi svet se je močno spremenil. V času izida omenjenega dela je Evropa dihala s plju̧ci evrointegracijskih tokov in razmislek o mejah, regijah, integraciji je sprva animiral politično geografijo, povečeval njeno akademsko in splošno (ljudsko) priljubljenost. Procesi, kot so razkroj bipolarne delitve v svetu, iskanje novega geopolitičnega reda ter integracijski tokovi na globalni ravni, so povečevali eho politične geografije. Žal je to imelo tudi svojo ceno v terminologiji, metodologiji in teoriji politične geografije. Naraščanje popularnosti političnogeografskih vsebin je v miselne kontekste vneslo precej idealpolitičnih nazorov. Sprejemljivo v času vzpona evrointegracijskih tokov in neuporabno ali celo kontraproduktivno potem ko sta (nekako po letu 2014) Evropa in svet pričela drseti v nova realpolitična merjenja moči. V teh tokovih se Evropa (sploh pa EU) ne postavlja več kot relevanten igralec na veliki svetovni šahovnici. Morda tudi zato potrebujemo nekakšen *reset* političnogeografskih misli.

Pomembno, čeprav še zdaleč ne ključno je bilo prizadevanje že pred leti ob izdaji *Kulturne geografije* (2013) in *Geografije Balkana* (2015), dokončno pa

predvsem z *Geografijo Rusije* (2021), kjer je bil premislek o geopolitikah (ne samo ruskih in na Rusijo se nanašajočih) ves čas prisoten, tudi če je bil govor o povsem fizičnogeografskih rečeh, na primer o tajgi ali permafrostu ruskega subpolarnega kroga. To je »geografija«, ki jo Marshall (2019) razumeva kot fizični prostor, ki daje družbi določene priložnosti in omejitve. Ta prostor ali »geografija« terja prilagoditve družbe. Tudi če Marshallu (ki ni geograf) lahko očitamo poudarjeno deterministično premiso, mu je mogoče pritrjevati, da so se politike dostikrat obnašale, kot da je ta »geografija« v resnici faktor, ki se mu morajo prilagoditi. S tem smo že bližje razglabljanjem politični geografiji vzporedne, predhodne in tudi naslednje (lahko vse hkrati!) discipline – geopolitike. Kako so v preteklosti razumeli »zemljo« kot dejavnik in kako jo razumejo sedaj? Pregled geopolitik v 20. stoletju (Parker, 1997) dokazuje, da je bilo to precej pogosto in mnoga tolmačenja na primer še trajajočega rusko-ukrajinskega konflikta s strani sodobnikov potiskajo deterministična razmišljanja presenetljivo visoko. Arabsko-izraelskim vojnam (prav v času zaključevanja tega dela smo priče velikim eskalacijam konflikta) pa je zgolj geografski spekter motivov za spopadanje težko pripisati. Ali pač? Raznolikost vplivanja »geografije« na določena dogajanja izpostavi realne akterje mednarodnih političnih procesov: države. Kakšen družbeno-prostorski pojav so države? Kako se obnesejo kot dejavnik vpliva na kulturno pokrajino in družbo? Politična geografija raziskuje, analizira in tolmači prav to: fenomen države ter njeno prostorsko in družbeno relevanco. Stvari so neverjetno povezane in eden od šarmov geografskega razmišljanja je prav kompleksnost, zaradi katere pa pogosto snovalci programov izpuščajo prav političnogeografske vsebine in poudarke. In potem so regionalne geografije spisek pasov, sistemov in podatkov. Razumeti svet po geografsko pomeni geografsko misliti in tako lahko tudi politična geografija pripomore, da je laže razumeti, zakaj so številni apeli po spremembah sveta dejansko čista iluzija, dokler ne razumemo, kako sistem države kot relativno zaključene družbeno-prostorske celote in držav v mednarodnem okolju kot ključnih odločevalcev sploh deluje.

Sedaj h konceptu. Pri tem se je težko izogniti osebni noti, ki jo avtorju slej ko prej vtisne vsako obširnejše delo. Ob razgledu nad precej raznolikimi koncepti političnih geografij po svetu se je bilo treba odločiti. Upoštevanje nekega dela, a hkrati njegovo konceptualno predrugačenje se sprva bere kot kritika. Ne mislim tako. Ubiranje novih smeri s kombinacijo starih védenj in novih spoznanj smatram za poklon dosedanjim dosežkom (in seveda avtorjem teh del), ker je tlakovalo pot in omogočilo vznik novih pogledov in stališč. S tem mislim še posebej na Bufonovo pionirsko delo pri koncipiranju politične geografije v slovenskem prostoru.

Politične geografije so ob širjenju in popularizaciji te geografske panoge dobesedno brstele in primerjava teh konceptov nam kaže precejšnjo vsebinsko

disperzijo ter dokaj opazno prevlado ameriških akademskih pristopov tudi v evropskih temah (na primer odnos do etničnih vprašanj in političnih meja). Po številnih konferencah širom Evrope in tudi v ZDA se je ta vtis utrjeval, kar sprva ustvarja podobo homogenizacije znanstvenih pristopov (če merimo osnovni koncept vede, torej kaj to je in kakšni so njen namen, metode in teoretične postavke), ob tem (kakor navedeno maloprej) da so se tematike neprestano širile. Vendar je bilo v teh srečevanjih in soočenjih čutiti tudi (pre)pogosto težnjo po prilagajanju privlačnim dikcijam, ki jih je zelo perfidno lansirala politika ter so jih še bolj postavljali in utrjevali svetovni usmerjevalci mnenja. Prilagajanje in všečnost vede je v opreki s temeljnim načelom avtonomne in kritične univerzitetne miselnosti in komunikacije. Žal so mnoge od *alme mater studiorum* (vsaj mnoge od teh, ki sem jih imel v življenju priliko vsaj nekoliko spoznati) ena za drugo klonila v koncepte ugodja politično korektne uglajenosti. Zdi se, da je bolonjska reforma univerzitetno avtonomijo in kritičnost preselila v tekmovanje v všečnosti. Ugajati, da bi se približali uporabniku, samo po sebi ni slabo. Žal na ta način ne gojimo tistega, kar se sicer v akademski sferi pogosto razglaša – razvoja kritičnega mišljenja. Tega ni mogoče početi s koncepti poenostavljanja. Kritičnost ne pomaga in nima smisla, če ni stroka usmerjena tudi k reševanju družbenih problemov. Rešuje jih lahko le, če jih analizira in prikaže take, kot so, in ne take, kot se zdijo ljudem poljudno najbolj privlačni ali pa take, kot so jih prevzeli iz neznanih virov. *Think tanki* sodobnosti jih perfidno lansirajo v eter ter prepričujejo javnost in stroke, da drugačen pogled ali stališče ni korektno, moderno in sploh ne prav. Politična geografija je družbenokritična disciplina. O predmetih njene obravnave ima tudi laična javnost pogosto svoje razlage in (kar je zelo pogosto) različna vnaprejšnja stališča, oprta na ideološke vzorce razmišljanja, čustva, zgodovinski spomin ali mitologijo. Če zapišemo na primer pojme, kot so meja, država, politika, migracije, vojska ali zeleni prehod, imajo mnogi o njih že izdelano stališče in ne potrebujejo iskanj in ne dvomov. Tako prepričanje navadno ovira razvoj kritičnega mišljenja in rešitve morda sploh ne išče, ampak se zadovolji z všečnimi razlagami. Zato je razmislek o svetu, kakršen dejansko je, z upoštevanjem razmerij med državami, delovanja različnih družbenih skupin, s konflikti, problemi in zadregami, ki naj bi ga politična geografija analizirala, razlagala in iskala zanj tudi rešitve, vselej umesten. To ni enostavno zaradi zapletenosti družbenih problemov samih in zaradi prej navedene moči družbenega eha, ki lažje živi z apriornimi sodbami kot pa raziskuje neznana razmerja med različnimi dejavniki v družbi in prostoru. Politična geografija, ki je pred vami, zato želi biti nekaj zahtevnejše branje.

Nemara sem imel srečo, da se je osebna akademska pot kalila v stikih in sodelovanjih z mnogimi vidnimi predstavniki političnogeografskih prizadevanj iz mnogih akademskih okolij, še posebej pa Poljske, Avstrije, Nemčije, Francije, Italije, Hrvaške, Slovaške, Srbije, Romunije, Velike Britanije ter ZDA. Osebni stiki,

znanstvene konference in predvsem objavljena dela počasi gradijo sistem razmišljanja, ustvarjajo podlago in oblikujejo podobo te (politične) geografije. Toda več ko je bilo branja in zgledov, težja je bila odločitev o konceptu.

Vednost politične geografije je sestavljena iz raznolikih znanj z različnih področij. Ob kritičnem razgledovanju nad slovensko in mednarodno političnogeografsko sceno me navdaja občutek hvaležnosti do vseh sopotnikov na širokem polju politične geografije, ker so jo na različne načine gradili in dokazovali, da različnost pristopov razkriva in bogati ter da ni vedno najbolj tvorno takoj dati najbolj všečen odgovor. Kolegi, hvala! Od množice obrazov vendarle izdvojim tri cenjene profesorje: Vladimirja Klemenčiča, učitelja in nestorja razvoja socialne in politične geografije na slovenskih tleh; Milana Bufona za sistematično konceptualizacijo političnogeografskih misli in prvi učbenik, iz katerega sem se veliko naučil; ter Antona Gosarja za promocijo te discipline v svetu. Ob koncu gre zahvala recenzentoma: Matjažu Klemenčiču, zgodovinarju, s katerim sva premlela mnogo tem, ki so na koncu koncev tako politične kakor geografske, čeprav jih taksonomija znanosti klasificira kot zgodovinske, ter Vladimirju Prebiliču, obramboslovcu, za recenzijsko podporo in nasvete, ki sem jih bil deležen. Sodbo o delu pa si boste ustvarili bralke in bralci sami.

Jernej Zupančič

1 Uvod

1.1 K razumevanju politične geografije, njeni interpretaciji in klasifikaciji

Politična geografija je del geografske vede, in sicer njenega družbenega področja. Pridevnik politična jo dejansko daje nekako na rob geografskega dojemanja, jo torej opredeljuje kot vedo, ki je po svoji vsebini mejna in so jo zato v klasični percepciji geografskega razmišljanja postavljali tudi kot posebno vejo ali pa jo iz geografskih konceptov sploh izpuščali. V tem je paradoks. Politična geografija torej ni »klasika« geografske vednosti, čeprav je njen glavni predmet država, ki pa seveda predstavlja poleg termina »pokrajina« enega najpogosteje omenjanih izrazov v geografiji. Da geografija opisuje države, je jasno skoraj vsem. Preteklo je precej vode in črnila, preden je politična geografija postala enakovredno upoštevana veja geografije. Pot politične geografije je bila dolga in precej zavita, prepletajoča se z geopolitiko in geostrategijo; vzporednima panogama, ki so ju največkrat šteli za politično uporabni strokovni disciplini in jima marsikdaj odrekali akademski značaj, čeprav sta se razvijali v akademskem okolju.

V opisu geografskih leksikonov[1] je navedeno, da politična geografija »… proučuje oblikovanje upravno-političnih enot, držav in različnih načinov njihovega povezovanja, obravnava položaj držav glede na družbeno ureditev ali odnose do drugih držav in dežel v svetu (gospodarske, politične, in druge odnose, ki vplivajo na položaje teh dežel), proučuje značaj in vlogo meja in tiste gospodarske in politične dejavnike, ki zarisujejo geografsko podobo politične ureditve in odnosov v svetu« (Geografija, 1982, 174). Tak opis je manj pozornemu bralcu predočil le del vsebin, s katerimi se je politična geografija dejansko ukvarjala. Vendar politične geografije kot geografske panoge v osemdesetih letih 20. stoletja v slovenskem geografskem kurikulumu še ni bilo. Razumljivo, da so pri geslih, namenjenih široki publiki, z opisi politične geografije skoparili. Poleg tega je bil tisti čas še vedno soočen z nazorskimi diskusijami o enotnosti geografske vede in stroke ter tveganjih, ki jih prinašajo panožne specializacije (Ilešič, 1979, 261). Sedaj se pozablja, da je ljubljanska geografska šola dedič stališča o prednostih enovite ali pa vsaj kompleksne geografije, čeprav se je panožna razvejanost širila ves čas skoraj neovirano (Zupančič, 2019, 292). Že tisti čas so nekateri razmišljali o tipično političnogeografskih vsebinah, na primer o manjšinah, političnih mejah in političnem ravnanju (Klemenčič, 1987).

1 Geografija, Leksikon Cankarjeve založbe, 1982, 2. izdaja, Ljubljana, ki sicer velja za zelo pregledno in referenčno delo ter je prevod in priredba Herderjevega originala (1972), kratko opisuje področje dela in izpostavlja državo kot glavni objekt političnogeografske observacije.

Nedvomno so politični pretresi v poznih osemdesetih letih spodbudili geografska razmišljanja v smer politike kot dejavnika v pokrajini ali pa so zgolj pospešili tok razmišljanja, ki je v vsebinah manjšinskih in mejnih študij že obstajal pod okriljem socialne geografije (Zupančič, 2015, 28). Potem pa se je politična geografija zelo naglo uveljavila kot standardni del geografije. Zato ne čudi, da je omenjenemu leksikonu sledil tudi podoben opis področja politične geografije v referenčnem delu družbene geografije – *Sodobni svet 1* in *Sodobni svet 2*. Temeljne poteze držav so sicer opisovale že nekoliko natančnejše regionalne geografije, ko so poleg podatkov, ki jih štejemo za nekakšno osebno izkaznico države, navedle tudi kaj o ureditvi, administrativni razdelitvi in podobnem. Avtorjem se je ob koncu navedka zapisalo, da je geografska orientacija (pri čemer se prej razlaga razgled po političnem zemljevidu sveta, op. a.) nepogrešljiva »…v prehodnem obdobju, ko propada kapitalistični svet in se razvija socialistični družbeni sistem, ko se oblikujejo nove nacionalne skupnosti in države« (Bračič, Lah, Vrišer, 1983, 12). Taka navedba je tipičen produkt mišljenja socialistične dobe in zaverovanosti v njeno trajnost, čeprav je jugoslovanska družba s političnim sistemom socialističnega samoupravljanja kazala že korenite težave, a še niso računali na skorajšnji konec socializmov v Evropi. Končno je bil v osemdesetih letih 20. stoletja blok socialističnih držav realnega socializma vsaj navzven videti stabilen (Sebestyen, 2009), teza o skorajšnji socialistični preobrazbi kapitalističnega »zahoda« pa se je zato tudi v naših družbenih diskurzih javljala precej pogosto. V letih od 1989 do 1991 je socialistični svet Evrope postal zgodovina, politična karta sveta je doživela radikalne spremembe, do mere, da so tudi velike eminence političnega prostora svet opisovale kot prehod v enopolarni novi svetovni red z ameriško dominacijo ter rastočim vplivom jeder moči drugega in tretjega reda (Zinn, 2005), dasiravno so drugi svarili pred nastopajočim »stoletjem Azije«, misleč na Kitajsko, Indijo in tudi »azijske tigre« (De Blij, 2005), ter »bojem med kulturami«, ki ga je obširno opisal Huntington v delu *Clash of Civilizations*. Kljub kritikam o kontradiktornosti ugotovitev[2] so se temeljne teze – kot lahko opažamo v tretji dekadi tretjega tisočletja – v glavnih potezah dejansko uresničile. Kritiki so se namreč osredotočili zlasti na *clash*, spopad, in ne na drugi del – nastajanje novega svetovnega političnega reda (za katerega je možen spopad). Huntington v njem napoveduje verjetni ekonomski primat Kitajske in njeno dominacijo v azijsko-pacifiškem loku ter vrnitev Rusije med globalne sile prvega reda (Huntington, 1996, 276–294).

Verjetno ni naključje, da so velike politične spremembe pomemben dejavnik povečevanja interesa po politični geografiji. Tik pred iztekom 19. stoletja je namreč politična geografija prvič dobila svoje ime. Za očeta panoge se šteje nemški

2 To lahko utemeljeno trdimo zlasti za opise razvoja dogodkov na Balkanu po razpadu Jugoslavije in seriji medetničnih vojn.

geograf Friedrich Ratzel, ki je v obsežnem delu »*Politische Geographie*« (nem. Politična geografija) podrobno opredelil polje njenega dela, izhajajoč iz izkušenj svojih siceršnjih družbenogeografskih študij[3] ter z miselno popotnico geografskega determinizma in socialnega darvinizma (Ratzel, 1897). Osrednji lik je v tem delu država. Skoraj istočasno in marsikdaj povezano so nastajala dela, ki jih sedaj štejemo kot geopolitiko; sorodno, a nikakor ne isto disciplino. Družbena atmosfera je bila na prelomu iz 19. v 20. stoletje očitno nadvse plodovit medij za razvoj številnih panog in geografija tu ni nikakršna izjema. Tedaj se je ob naglem tehnološkem in znanstvenem napredku ter kulminaciji imperialistične dobe novi koncept hitro prijel, a hkrati tudi zelo različno interpretiral in preimenoval. Politična geografija je kmalu postala geopolitika; disciplina, ki je svojo popularnost in uporabnost plačala z umikom iz akademskega okolja v večini držav. Pretekla so leta, da se je postopoma rehabilitirala in ponovno postala viden del geografije. Geografija je bila kot veda o svetu (zemlje-opis) sicer še pretežno deskriptivna ter pod vplivi deterministčnih razlag in miselnosti. Pojavljali so se tudi drugi pristopi in utirali pot sodobni politični geografiji. Svet se je v tem stoletju korenito spremenil. Evropocentrično percepcijo, ki jo je izdatno podpirala *pax britannica* s kolonialno razdelitvijo planeta in odločno prevlado evropskih sil na njem, sta razrahljali dve svetovni vojni, ki sta posredno botrovali novi paradigmi državotvorja – nacionalnim državam, pa če jih razumemo po evropsko (s kulminacijo nacionalizmov, stremečih k oblikovanju homogenih nacionalnih držav) ali pa afriško (z dekolonizacijo, ki je prinesla nominalno politično svobodo, ohranila ekonomsko odvisnost in povečala težnje po spremembah političnih meja). Tvorba držav s spremembami političnih meja se je v Evropi bolj ali manj zaključila v drugi polovici 20. stoletja s helsinško listino. Ves čas je bilo torej dovolj razlogov za uporabo politične geografije. Politična geografija je v pomembni meri produkt teženj po znanstveni in strokovni razlagi političnoteritorialnih procesov v svetu potreb, ki jih ima eden najbolj znanih družbeno-prostorskih pojavov: države. Regionalne geografije tu niso dovolj.

Politična geografija se je po določenem premoru in marsikje večdesetletnem molku ali celo izolaciji manifestirala kot veda o prostorskih, političnih, kulturnih in gospodarskih pogledih na državo. Države sicer obstajajo nekaj tisočletij, temeljitejše analize države pa so precej novejšega datuma. Temelje za tako tehtanje je postavil omenjeni Ratzel, širili pa so jih njegovi nasledniki, posnemovalci in nasprotniki. Tako so se že zgodaj javile zelo različne teze o tem, kako države delujejo. Politična geografija je bila vselej uporabna disciplina in obenem tudi odvisna od narave države, ki jo je proučevala. Taka konstelacija je neredko demantirala resna akademska prizadevanja po znanstveni instrumentalizaciji politične

3 F. Ratzel je tudi avtor dela *Antropogeografie*; sodi med zelo ustvarjalne avtorje svoje dobe.

geografije, po drugi strani pa ji je istočasno dajala priložnosti za razvoj različnih pristopov. Interpretarij vede je zato moral sproti usklajevati pristope, metode in tehnike s potrebami in izzivi družbe. Nastajale so različne politične geografije.[4] Tak trend se nadaljuje tudi v tretjem tisočletju.

Primerjava političnih geografij iz različnih obdobij in različnih družbenih okolij odseva tri ravni manifestacije znanstvene discipline: (a) njeno miselno ozadje; lahko tudi doktrinarna stališča ali pa paradigmo razmišljanja; (b) položaj in mesto skupnosti, v katerih avtorji ustvarjajo in utemeljujejo disciplinarne postavke; ter (c) širše okoliščine ali politično in kulturno klimo, ki vpliva na snovalce posredno, jih bodisi nagrajuje in s tem spodbuja ali pa omalovažuje oziroma jim celo nasprotuje. V tem je tudi past te znanstvene geografske veje, saj na razmišljanja znotraj discipline pomembno in včasih ključno vplivajo različni zunanji družbeni dejavniki; zato se isti objekti proučevanja zelo različno razlagajo in vrednotijo. Politična geografija še zdaleč ni imuna nanje. Poglejmo na primer politične meje. Sredi druge polovice 20. stoletja so bile politične meje sprejete kot samoumeven objekt na robu države, a manj zanimiv in zato so jih opazovali kot samoumevno okoliščino. Ob menjavi tisočletij je v miselno paradigmo politične geografije vstopila ideja meje kot ovire. Pričeli so iskati poti do njene minorizacije ali celo izključevanja (na primer slogan: Evropa brez meja), z utemeljevanji, da so politične meje presežen, nesmiseln in vse bolj abstrakten pojem. Meje naj bi torej nekako »premagali«, če ne celo ukinili. Ti diskurzi so se hitro izkazali za težavne v praksi, čeprav so želje po enostavnem kroženju v obmejnem predelu obstajale (Sedmak, 2009). Kako na eni strani trditi, da so meje zabrisane (ker jih nihče ne nadzira), po drugi pa imeti diplomatske pogovore o reševanju mejnih vprašanj? Meje obstajajo, ne glede na to, ali jih kdo neposredno (in vidno) nadzira ali ne. Teh dikcij se je do neke mere navzela tudi političnogeografska srenja, in to kljub temu da so mejne študije (ang. *border studies*) postale verjetno najbolj oblegano delovno področje politične geografije. Za takimi stališči lahko zaslutimo obrise idealpolitičnih nazorov. Razširjeni so predvsem v Evropi.

1.2 Mesto politične geografije v sistemu geografske znanosti

Za razliko od mnogih sodobnih geografskih panog je bila politična geografija po predmetu proučevanja, metodiki razmišljanja in konceptih aplikacije vselej dovolj samosvoja in avtonomna, čeprav ne manjka interpretacij, ki so jo postavljale

4 Ratzlovo delo in intelektualno vrvenje je obeležila konferenca v Trstu leta 1997 (glej v Antonisch, M., Kolossov, V., Pagnini, P. (ur.), 2001: On the Centenary of Ratzel's Politische Geographie. Europe between Political Geographie and Geopolitics II, Societa Geografica Italiana, Roma.

v okvire drugih geografskih disciplin, zlasti družbeno-ekonomske geografije (Grčić, 1989, 18). Morda izhaja tako stališče iz dejstva, da je politična geografija nekako fluktuirala, se pojavljala in umikala spričo večje ali manjše popularnosti. V fazah zmanjšane pozornosti so njene vsebine prekrile zlasti kulturna, socialna in široka družbena geografija. Vsekakor je politična geografija po letu 1990 dosegla sekundarno (ali morda celo primarno) kulminacijo svoje popularnosti, malo zatem in do danes je tako prehajala v vse bolj pluralno zasnovano problemsko polje geografije na stiku te vede in nekaterih drugih družboslovnih znanosti ali pa vsaj delno korelira z njimi. To velja zlasti za vede, kot so politologija, mednarodni odnosi, vojaške vede, politična ekonomija, pa tudi sociologija, zgodovina in filozofija. Skupno polje je predvsem geopolitika. Posebej v sodobnem ameriškem akademskem svetu je *geopolitics* dejansko politična geografija. Drugod (kar je veljalo za mnoga akademska okolja v evropskih državah po drugi svetovni vojni) pa je sorodnost z geopolitiko že zaradi imena politično geografijo odrivala na rob akademskih zanimanj (Bufon, 2007, 10). V času burnih sprememb po razpadu blokovske polarizacije je nastopila doba oživljanja in uveljavljanja te geografske panoge, a to obenem terja od nje tudi reinterpretacijo starih vsebin v novih okoliščinah.

Odmik in določeno distanciranje sta pač historična dediščina vede, ki je v določenem prostoru in času korenito vplivala na ravnanje državnikov. Ante (1981) izpostavlja zlasti zelo bogata geopolitična snovanja izza obdobja med obema svetovnima vojnama ter dediščino, s katero se je morala desetletja soočati povojna nemška družba. Ne le Haushoferjeve razlage ter proučevanja O. Maulla izpred druge svetovne vojne, temveč tudi dela Schöllerja in Böslerja po njej (če se zelo omejimo le na nekaj avtorjev) prinašajo več razumevanja v dejstvo, da so geopolitiko zavračali in omejevali, njene zanimive vsebine pa vstavljali v druge družboslovne discipline,[5] s čimer so se geopolitična tolmačenja ohranila, a ne pod imenom geopolitike in niti politične geografije (Ante, 1981, 12–18). Natančnejše premišljanje nas privede do verjetnih razlogov, zakaj je politična geografija doživela skorajšnji umik in različne mimikrije v (do neke mere) sorodne geografske struje, kot sta socialna in ekonomska geografija. Zgodovino pišejo zmagovalci in do neke mere je bilo tako tudi pri politični geografiji. V ameriškem, pa tudi angleškem in francoskem akademskem svetu je bilo zadržkov manj in politična geografija se je tam javljala tudi kot samostojna geografska disciplina, seveda vzporedno (zlasti v ZDA) z geopolitiko. Večje ali manjše angažiranje geografije kot uporabne discipline za različne politike je ostala predmet diskusij, niso pa naredili odmika politične geografije iz te sfere; torej, da bi jo distancirali podobno kot se je to zgodilo v

5 Na nemškem govornem področju je bila ves čas dobro uveljavljena antropogeografija ter njena samostojna konkurenčna znanstvena disciplina antropologija. Tudi sodobna antropologija se dosti posveča tematikam, ki bi jih geografi danes prepoznali kot svoje (primerjaj Antweiler, 2022).

Evropi. Politična geografija in geopolitika sta v ameriškem kontekstu blizu skupaj (Agnew, Mitchell, Toal, 2008). Enako pomembno pa je tudi upoštevanje politično-geografskih vsebin (predvsem o osnovnih značilnostih teritorialnega ustroja in administrativnega delovanja držav) v splošnih pregledih, kot so jih ponujale različne široko zasnovane humane (družbene) geografije ali pa sploh geografije kot vede za občo rabo (Martin, 2005) in razvoj prostorsko relevantnega razmišljanja (Hagget, 1972, 365–389). V nemškem govornem območju je humano geografijo vsaj po nazivu nadomeščala antropogeografija (Schenk, Schliephake, 2005), kar glede na tradicijo pristopa na srednjeevropskih (sploh pa nemških) univerzah ne preseneča. Vsebine pa so domala iste.

Razgledovanje po učbenikih to- in še bolj onstran Atlantika v časovnem razponu od sedemdesetih let 20. stoletja do danes ponuja dokaj raznovrsten nabor tematik, s katerimi se bavijo politične geografije. Temeljna vsebina je vsekakor sklop človek (družba) – teritorij – država. Slednja je možen, a ne vedno nujen objekt opazovanja. Zlasti nekatere sodobne ameriške koncepcije politične geografije silijo na področje družbenih odnosov celo bolj (torej namenjajo temu več pozornosti) kot pa h klasičnim predstavam in opisom o ustroju, pomenu in delovanju držav ter mednarodnim odnosom (Gallaher in drugi, 2009), ki sicer ostajajo glavna vsebina ameriških geopolitičnih pristopov (Agnew, 2003), ali pa se posvečajo predvsem geopolitiki, zasnovani na mednarodnih odnosih (Dodds, 2000). Iz tega veje pragmatizem ameriške geografije in tako tudi politične geografije. Država kot prostorsko-politični fenomen ostaja temeljni predmet proučevanja, težišče prikazov pa je vendarle premaknjeno k interpretaciji razmerij med človekom (družbo) in teritorijem. Država je nekako v ozadju (Cox, 2002), a dobiva nove in nove aspekte proučevanja, in sicer glede na trende mednarodnih odnosov v globalni dobi (glej Moisio in drugi, 2020). Politična geografija se v zadnjih desetletjih konceptualno širi in prepleta (ne samo po imenu) z geopolitiko in različnimi družboslovnim in humanističnim disciplinami, posamezne tematike, kot je na primer pomorsko razmejevanje (Cole, 1997) in značilnosti pomorskih akvatorijev pa dobivajo vse bolj značaj interdisciplinarne obravnave (Ortolland, Pirat, 2008). Pomorsko razmejevanje in številne dileme upravljanja morij so sicer skoraj povsem samostojno delovno polje (Glassner, 1990), medtem ko so problemi meja na kopnem precej bolj usmerjeni k družbenoprocesnim in strukturnim vprašanjem (Ganster, Lorey, 2005) ter vprašanjem upravljanja in različnih politik (Dodds, 2000), ki naj sledijo novim paradigmam (Bufon, 2017). Tega je veliko.

Nekateri starejši pristopi so posebej razmejevali med teoretično in regionalno politično geografijo (Grčić, 1989), s čimer se izkazujeta praktični pomen ter vloga te vede in geografije v celoti. Večina ameriških edicij regionalnih vidikov ne postavlja kot posebno delovno polje, pač pa le kot študijske primere. Tudi med

evropskimi avtorji mnogi (tako na primer Ante, 1981; ali pa tudi Boesler, 1983; ali Rykiel, 2006) regionalnih aspektov sploh ne izpostavljajo posebej. Možna in po izvedbi dokaj elegantna rešitev je skok v geopolitiko ali tudi geostrategijo, ki se je v nekaterih akademskih okoljih sploh obravnavala prednostno (Claval, 1996). Nasploh se postavlja vtis, da so avtorji večjih in vplivnejših držav iskali bolj pragmatično in na lastno državno okolje vezano vsebino ter način njene interpretacije. Ne čudi, da so pri tem bolj izstopali ameriški, francoski in britanski politični geografi, ker jih je poleg znanstvene radovednosti k iskanju praktičnih odgovorov na politične izzive gnala tudi raziskovalna spodbuda ter preprosto možnost internih izmenjav stališč, metod in pristopov, medtem ko so se v manj politično ambicioznih okoljih manjših držav morali zadovoljiti predvsem s kategorijo znanstvene vednosti (Yzeiri, 2005). Te politične geografije so bolj sistematične in pregledne,[6] a manj neposredno angažirajoče. V zadnjih tridesetih letih so močno prevladali vzorci in vsebine iz ameriškega akademskega sveta. A to je lahko tudi zamejitev, ki jo poznajo tudi druge veje geografije. Politična geografija je družbeno senzibilna veda; to je pač treba upoštevati.

Sodobna politična geografija je podedovala zelo raznolike pristope k iskanju odgovorov o ustroju, oblikah, pomenu in delovanju zaključenih političnoteritorialnih enot; največkrat in v največji meri držav, njihovega položaja v regionalnih kontekstih in globalno. Torej: v ospredju so države, a od šole do šole in avtorja do avtorja na nekoliko različen način. Morfološki, funkcijski, lokacijski in relacijski aspekti so slej ko prej v ospredju razmišljanja. Nekateri (sploh oni z več smisla za teoretsko razglabljanje o teritorialnem bistvu države) izpostavljajo tudi zgodovinske vidike. Nasploh je zgodovina verjetno najbolj uporabna sorodna, a nikakor ne konkurenčna veda. Analogija političnoteritorialnega razvoja postavlja neko retrospektivo odnosov med državami. Po zgodovinski izkušnji vemo, da je določen način delovanja neke vrste trasirana pot, po kateri potekajo odnosi med državami, da pa skoraj nikoli ni to zanesljiva napoved. Določena zgodovinska izkušnja odnosov v družbi in med večjimi zaključenimi skupinami ter odnosov med državami je lahko veliko breme ali pa po drugi strani inercija ponovnega podobnega reagiranja. Zgodovinske izkušnje je mogoče generalizirati in tako dobiti bolj splošne vzorce reagiranja ali pa se, če jih politične elite sprejmejo, lahko uveljavijo kot desetletja trajajoča pravila mednarodnega delovanja.

Ob koncu tega pregleda še nekaj o tem, iz katerih virov in literature je mogoče pridobivati koristne informacije za področje politične geografije. Ta geografska veja je družbeno občutljiva in po vsebini sestavljena iz različnih področij. Na mednarodnih dogodkih in tudi med nekaterimi avtorji se sicer postavlja misel,

6 Zaradi sistematike obravnave in iskanja povezav z drugimi vejami geografije se te politične geografije laže vklapljajo v teoretični slog razmišljanja geografije kot celote (primerjaj Wirth, 1979). To ima tudi nekatere prednosti.

da je politična geografija predvsem »politična« in kvečjemu še širše družbena ter da je razumevanje fizičnogeografskih procesov omejenega pomena in bolj kot ne stvar preteklosti. Marshall[7] (ki ni geograf niti človek visokih akademskih titul, vendar bran in zato vpliven pisec) sicer poenostavlja o geografiji kot vedi, ker »geografijo« razume kot fizičnogeografsko svojstvo nekega (širokega) prostora. »Ujetniki geografije« so države (več primerov), ki jih bodisi omejuje bodisi stimulira določena geografska okoliščina (Marshall, 2019, 5–19). Vendar je od družbe odvisno, ali bo ta svojstva prepoznala ter se organizirala in delovala tako, da jih bo optimalno uporabila v korist lastne skupnosti in širše, ali pa ji bodo v oviro.

1.3 Razvoj politične geografije

Politična geografija je mlada geografska veda (Bufon, 2007, 15), a relativno. Relativno najprej zato, ker je konec 19. stoletja že vendarle dovolj odmaknjen čas. Drugič pa govorimo o relativni mladosti tudi zaradi tega, ker so se nekako v istem časovnem preseku druga za drugo oblikovale geografske panoge, kot so ekonomska, socialna, družbena (ali marsikje: antropo- ali humana) geografija. Ime »politična geografija« dolgujemo nemškemu geografu Friedrichu Ratzlu (1844–1904), ki ga zato vsaj v strogo formalistični maniri lahko štejemo za očeta vede. Znana je letnica: 1897, ko je izšlo obsežno Ratzlovo delo *Politische geographie*, v katerem je glavni predmet obravnave država oziroma natančneje državna skupnost. Le nekaj let poprej (1891) je Ratzel izdal enako eminentno delo *Anthropogeographie*; zato ga znanost šteje za utemeljitelja tako antropogeografije kot politične geografije. Miselna podlaga srednjeevropskih geografskih šol tistega časa je bil geografski determinizem (Cvijić, 2011).

Vsebine politične geografije imajo zelo raznolik in predvsem mnogo starejši pedigre. Ob koncu 19. stoletja in v naslednjih desetletjih je na večini znanstvenih področij prišlo do notranje difuzije in oblikovanja različnih panog; tako tudi v geografiji. Geografija se je spričo akumulacije novih geografskih spoznanj pričela diverzificirati, družbene in politične okoliščine ter s tem povezana družbena pričakovanja so usmerjala k oblikovanju specializiranih pristopov, namenjenih specifično določenim problemskim poljem znotraj geografije. Začelo se je tudi tekmovanje med vedami za ista problemska področja in tudi to je predstavljalo generacijam geografov tistega časa izzive. Zadostili so jim z iskanjem novih avtentičnih problemskih polj, raziskovalnih vidikov in pristopov ter uvajanjem novih znanstvenih metod.

7 Marshall, avtor dela *Ujetniki geografije* in še dveh nadaljevalnih del s podobno odmevnostjo. Čeprav mu lahko očitamo nekaj pavšalne površnosti in prenaglih sklepov ter morda celo deterministčnih nazorov, je opozorilo na množico stvari, ki lahko vlivajo na potek dogodkov ali na procese, zelo dragoceno.

Razvoj politične geografije opazujemo skozi prizmo dveh temeljnih stebrov: prvič, geografije kot široke vede, znotraj katere so se obdobno javljale vsebine, pomembne in značilne za politično geografijo, vključujoč pri tem zlasti družbene okoliščine in seveda prostor, ki ga neka organizirana skupnost upravlja in obvladuje. Zanimanje za državo je marsikdaj presegalo golo opisovanje pokrajin, obogateno s podatki in njihovo razlago. Mnogi regionalni opisi so prinašali opise ustroja držav, njihovega razvoja in upravljanja, ne da bi se ti čisto klasični regionalnogeografski pristopi kakorkoli sklicevali na politični značaj teh prikazov. Drugo skupino razprav predstavljajo geopolitike, ki pa so bile predvsem »politike« ali politologije, ki so izpostavljale geo-faktorje kot specifične, pomembne in merodajne v meddržavnih odnosih. Tudi zgodovinopisje se v nekaterih delih loteva problemov urejenosti držav in njihovega delovanja, upoštevaje tudi fizično strukturo (naravnogeografske značilnosti) prostora oziroma pokrajine. Vse te struje in vede se prepletajo od nastopa uradne politične geografije vse do danes.

1.3.1 Političnogeografske vsebine splošne geografije

Pri opredeljevanju korenin znanstvenih ved se rado posega daleč nazaj v antiko. Bila je del vednosti o življenju in svetu ter pod kapo široko pojmovane filozofije je preživela stoletja. Izraz »geografija« so poznali stari Grki po zaslugi Eratostena (3. stoletje pr. Kr.), z njim je dolgoživi mož pojasnjeval in opisoval Zemljo (Ogrin, 2023, 34). Da je tako, gre zasluga bržkone zapisom, védenje o svetu, njegovo opisovanje in celo kartografsko predstavljanje pa je nedvomno precej starejše. Sumerci in Egipčani so nedvomno poznali svoj svet, ker so potovali in ga znali upravljati. Razdelitev kmetijskih parcel, sistem namakanja, plovba in gradnja velikih naselij ter upravljanje vsega tega dokazujejo, da so znanja o svetu bila, čeprav so na voljo le omejeni artefakti, segajoči nazaj tja okrog v leto 4000 pr. Kr. (Romer, 2016, 28; 53). Kar zadeva politično geografijo, so seveda že v antiki premlevali tudi o državi in načinih njenega upravljanja ter vsaj posredno tudi o njenih vsebinah in o njeni »geografiji«. Znanje o različnih vidikih pojava in učinkovanja države ter o razmerjih med državami se je akumuliralo skozi spoštljivo dolgo dobo, od nastanka državnih sistemov, starih več kot 5000 let, ko so se pričele tvoriti stare civilizacije, in sicer v obliki urejenih držav z agrarnim gospodarstvom, mesti, cestami, prometom in družbenimi pravili. Toda te vednosti so bile kljub obsežnosti dejansko fragmenti; niso sestavljale celovite informacije o pojmu in (geografskem) bistvu države. Političnogeografske vsebine so torej stare približno toliko kot »geografija«, kakorkoli so jo že razumeli in razlagali.

Staro agrarno civilizacijo doline Nila so lahko obvladovale državno organizirane družbe zato, ker so očitno poznale hidrodinamiko reke, način njenega poplavljanja in primernost teh pojavov za agrarno izrabo ter tudi primernost

družbene organizacije za obvladovanje naravnih razmer tam. Še sedaj skrivnostne velike piramide dovoljujejo razmišljati, da je znanje starih Egipčanov presegalo očitno učinkovite načine obvladovanja alogenega Nila in jih je zanimal širši prostor, tudi atmosfera in ozvezdja (Siliotti, 1999, 20). Gotovo so taka znanja imeli tudi stari Asirci v Mezopotamiji še celo nekaj prej, podobno ljudstva v dolini Inda (Krušič, 1983, 29). Starim Kitajcem je poleg agrarne kulture uspelo krotiti muhasto naravo velikih rek, ki so jim dodali prvo veliko človeško stvaritev: veliki vodni kanal, ki so ga uporabljali tako za plovbo kot za namakanje (Keay, 2011); enako tudi Inki in Azteki še stoletja pozneje na visokih planotah današnje Srednje in Južne Amerike (Krušič, 1983, 47). Geografijo svojega časa so morali poznati v hebrejskih državnih tvorbah, geografsko postavljenih na presečišče poti in interesov močnih sosedov v Mezopotamiji in Egiptu. Razvijali pa so se drugače, prilagojeno specifikam prostora današnje Palestine v antičnem obdobju (Kochav, 2000).

Geografska znanja o zemlji in tudi o morju so morali imeti antični Grki od kretske in minojske kulture dalje, sicer bi jim ne uspevala učinkovita tvorba polisov z oskrbo vred, še manj pa uspešna pomorska plovba. Helenska civilizacija je v praksi dokazovala pomen mornarice za doseganje vojaške in ekonomske moči ter posredno s tem tudi blagostanja prebivalcev grških polisov (Durando, 1999, 20–24). Zgodovinopisje, sploh pa kulturna zgodovina se raje ozira za materialnimi ostalinami (kulturo v ožjem pomenu besede) kot pa razširjenostjo védenja o okolici, a ne Aristotel, ne Eratosten in ne malo pozneje Ptolomej verjetno ne bi postavljali zapisanih mejnikov v bistvu geografske vednosti, če bi ta ne bila na določen način prisotna v starogrški družbi. Zahvaljujoč že obstoječim znanjem ter bogati grški materialni in duhovni dediščini, je Aristotelu dobra tri stoletja pr. Kr. uspelo napisati *Politiko*. To delo marsikdo tudi šteje med predhodnice političnogeografskih razmišljanj, ravno tako kot sodijo v ta historični kontekst Konfucijevi filozofski spisi, namenjeni modremu vladanju in upravljanju stare Kitajske. Aristotel je imel realno podlago – učinkovito državno organizacijo – že pred seboj, kar pa prav nič ne zmanjšuje referenčnosti njegovega dela za tedaj in še mnogo pozneje. Rimski kronist Strabo, ki je živel tri stoletja po Aristotelu, torej že v času, ko je lokalno učinkovite grške polise zamenjala za tiste časa globalna rimska država (imperij), raztezajoča se na treh celinah, je v svojem delu *Zemlja* (*Geografika*)[8] v 17 knjigah dokaj podrobno opisal dele rimskega imperija. Tega gotovo ne bi mogel, če bi se ne dalo po tej velikanski državi varno in sorazmerno hitro potovati. Zasluga rimske kulture je za tisti čas perfektno obvladovanje prostora, glede na to, da je v tistem času nastala večina še danes pomembnih mest in prometnih poti. Védenje o »geografiji« raznolikih

8 Strabo ali Strabon je živel od leta 63 pr. Kr. do 20 po Kr. (Veliki splošni leksikon, DZS, 1998, sedma knjiga, 4115).

provinc rimskega cesarstva je moralo biti domače mnogim, od uradnikov do vojaških strategov (Liberati, Bourbon, 2000). Strabo je opazoval rezultate in jih vestno beležil. Delo predstavlja tudi za današnje pojme izjemen avtorski podvig na področju, ki ga je pravzaprav že povsem natančno poimenoval – geografija. Izpostavljena je vloga načina upravljanja centralistično urejenega imperija, katerega teritorij se je dalje delil na province, ki je bilo uradniško pregledno in natančno. Ob tem je nastajal tudi pravni sistem, vezan na teritorij.

Po razkroju rimske veledržave v 6. stoletju so se državniška znanja do neke mere nadaljevala v vzhodnem Rimu – Bizancu (Konstantinoplu). Po prepričanju mnogih naj bi fevdalna razdrobljenost ne puščala veliko možnosti za razmišljanja o razmerju med organizirano družbo in njenim teritorijem (državo). Tako stališče je morda prej odraz razširjenih miselnih kalupov o »mračnem« srednjem veku (v nasprotju s sijajem antike prej in renesanso po njem). Srednjeveški miselni svet, tako Gof, ni potreboval organizacijskih prijemov rimske dobe, a je vseeno razvijal promet, kulturo, samostane in prve univerze. Razvijal je atribute državnosti in tudi države, ki so se nekatere kontinuirano zadržale do danes (Gof, 2002). Druge države so obstajale kot opazne, celo mogočne sile tistega časa (na primer srednjeveške Bolgarija, Srbija ali Poljska), spomin nanje pa je ob vzponu evropskih nacionalizmov v 19. stoletju služil kot neizčrpen rezervoar nacionalnih mitologij, naslonjenih na srednjeveško moč in slavo. Srednji vek ni bil brez geografskih znanj, le manifestiral jih je drugače. Navsezadnje se je postopoma utrjeval teritorialni pristop z urejanjem pravnih postavk na teritorijih, ki so jih obvladovale vse bolj zapletene oblike vazalnih vezi evropskega plemstva. Te entitete so se pogosto spopadale med seboj, ustvarjale so atmosfero politične konkurenčnosti. Prav fevdalna razdrobljenost je morala spodbujati razmišljanja oblastnikov o lastnostih teritorijev, o njihovi moči, branljivosti in ekonomski vrednosti, ker je bil od moči (ekonomske in vojaške) odvisen obstoj teh entitet. Geografsko znanje se je širilo s trgovci, vojaki, romarji in avanturisti, ker so svoje popotne izkušnje zapisovali in o njih pripovedovali drugim (Ogrin, 2023, 44).

Vmes so bile epizode arabskega političnega ekspanzionizma, ki je poleg tvorbe velikih držav dal tudi vrsto zapisov. Kopenska in pomorska trgovina ter vojaške ekspanzije so ustvarjale atmosfero in materialne razmere za razcvet védenja o lastnih in tujih deželah; pravzaprav torej o geografiji. Ibn Khaldun, ki ga historična geografija pozna kot pomembno figuro v razvoju geografske misli, je poleg še vrste arabskih popisovalcev in kartografov, od Al Mamuna, Al Edrisija do Ibn Batuta, prispeval opise, skice in zemljevide (Vrišer, 1982, 40). Arabsko napredovanje je v Evropi ustavila frankovska država. Enako ali še bolj pomembna je bila dolgotrajna invazija krščanskih sil na obalah Levanta. Tudi križarske vojne je mogoče gledati v luči geopolitične presoje političnih elit v krščanski Evropi tistega

časa napram arabski ekspanziji, in ne kot serijo zaletavih poskusov osvajanja. V tem (slej ko prej osnovnem) poslanstvu pa so cilj dosegle. Omogočile so vzpostavljanje ravnovesja v Evropi in posredno veliko prispevale, da je bil od Arabcev in pozneje od Turkov najbolj oddaljeni svet Zahodne Evrope zmožen politične agregacije fevdalnih ozemelj v sorazmerno velike sile, ki jim je z razvojem pomorske moči uspel paradigmatičen zasuk v smeri rasti sekundarnih, podrejenih ozemelj – kolonij. Temu impresivnemu političnemu razvoju sicer ni sledilo nobeno primerljivo pomembno »geografsko« delo.

Tudi Marco Polo, sloviti popotnik, more biti uvrščen med protogeografe. Z opisi svojih potovanj po Kitajski je ustvaril bogato zakladnico védenja o deželah, s katerimi bi lahko trgovali, a je bilo to spričo političnih razmer teže ali celo nemogoče. Polo je bil Benečan in okolje trgovske in pomorske sile v Sredozemlju je dajalo ne le obilo informacij, temveč oblikovalo tudi mrežo znanstev, na katero so se pri potovanjih opirali, predvsem pa je potovanja tako ali drugače ekonomsko spodbujalo. Herberstein, slovenski rojak, ki je ob službovanju v Rusiji predstavil svoje Moskovske zapiske in predstavil deželo, o kateri se je v Srednji Evropi vedelo le malo, je to storil bolj kot ne iz osebnih pobud in zanimanj (Ogrin, 2023, 50).

Sčasoma so na zahodu Evrope, na Pirenejskem polotoku, v Franciji, ob holandskih obalah in na angleškem otočju, nastale večje utrjene fevdalne države. Osvobojene pritiska arabske ekspanzije, ki jo je predvsem španska rekonkvista potisnila nazaj na afriško celino, so se (seveda ob novih spoznanjih glede plovbe) lotile dotlej unikatnega pristopa političnega razvoja: osvajanja kolonij daleč proč od svojih matičnih ozemelj. Balkanske despotije so morale druga za drugo kloniti pred naleti turške vojaške sile, ki je od poznega srednjega veka skoraj do 19. stoletja bolj ali manj učinkovito obvladovala spoj treh celin, podobno kot je to uspevalo za podobno dolgo dobo (več kot petsto let) tisočletje pred njimi Rimljanom. Nedvomno pa je razvoj fevdalne Evrope oblikoval državne entitete, katerih teritorialne identitete so stoletja pozneje postale podlaga nacionalnih držav, ki jih imamo – seveda z znatnimi teritorialnimi spremembami – v Evropi še danes. Odkrivanje in kolonizacija novih ozemelj »Zahodne Indije« sta zapustila globalno pomembne spremembe, kot so nekajstoletna dominacija Evrope na svetovnem političnem zemljevidu in oblikovanje odvisnih teritorijev (kolonij), razširitev štirih evropskih jezikov v svetovne jezike in postavitev temeljnih standardov modernih kulturnih vzorcev. Osvajalske pohode so spremljali tudi zapisi pomorskih in kopenskih raziskovalcev, ustvarjali so kartografske upodobitve in slike. V zgodovini geografskih prizadevanj ima ta sorazmerno dolga doba veliko znanih in še več skoraj anonimnih ustvarjalcev. Kljub pomanjkanju dokazov je mogoče utemeljeno domnevati, da se je največ predstav in znanj o oddaljenih pokrajinah prenašalo s pripovedovanjem od ust do ust.

Velikokrat se ustvarja zgrešena podoba, da so v kolonizaciji in osvajanju novih teritorijev ter oblikovanju njihove politične odvisnosti sodelovale le zahodnoevropske kolonialne sile. Arabske ladje so plule do Indije in današnjih indonezijskih otokov ter tam oblikovale kolonije in širile islamsko vero. Posledice so ostale do danes, kar dokazuje uspešnost trgovske, politične in kulturne ekspanzije Arabcev. Organizacije družbe in ustroj mest se je zadržal stoletja. S potovanji in oblikovanjem kolonij (v tem primeru večidel predvsem trgovskih postojank, ki so bila vozlišča obsežne gospodarske mreže) so prihajale nazaj informacije o svetu (Hourani, 1992, 122-130). Tudi vzhodnoafriške obale so dobile arabske obiskovalce, trgovce in vojake, ki so oblikovali obalne naselbine ter s trgovanjem in tudi vojaškimi prijemi vplivali na notranjost. V času lova na sužnje v predelih podsaharske Afrike so pogosto delovale tudi skupine iz različnih držav ali drugih političnih enot arabskega kulturnega kroga. Niso sicer oblikovali kolonij kakor portugalski, španski, angleški in francoski osvajalci, brez dvoma pa so vplivali ne le na obalna mesta, ki so bila jezikovno in versko (ali kratko: kulturno) pač »arabska«, temveč tudi na notranjost s podobnimi, vendar seveda manj intenzivnimi učinki. Niso pa Arabci na obširnem prostoru od vzhodnoafriških obal (na primer Zanzibarja in Pembe, Kenije in Somalije), pa prek Indijske podceline ter nato do Sumatre in Jave ter otokov in otočij današnje Indonezije nikjer oblikovali političnih enot, kolonij ali drugačnih oblik odvisnih ozemelj. To so naredile evropske pomorske sile držav Zahodne Evrope.

Na severu Evrazije se je ob koncu srednjega veka pričela oblikovati Rusija. Potem ko je vojaško porazila Tatare in se znebila njihove nekajstoletne politične dominacije ter združila večino malih kneževin na prostoru vzhodnoevropske nižine, je imela skoraj povsem odprto pot do kolonizacije obširnih, a redko naseljenih področij Severne Azije. V približno stoletju in pol je prečkala gorovje Ural in dosegla pacifiške obale (Zupančič, 2021). Rusko osvajanje severa je precej podcenjen prispevek h kolonialni razdelitvi sveta, a s to razliko, da so nova, zelo redko poseljena območja postala integralni del Ruskega carstva, obširen sklenjen del imperija evrazijskega severa. Tu se pozneje ni javila nikakršna potreba ali vzgib po dekolonizacijskih procesih, ker so severnjaška ljudstva ves znani čas svoje zgodovine živela brez državne organizacije in potrjujejo, da država ni nujna za eksistenco skupnosti. Toda to velja le v posebnih posebnih razmerah subekumene. Ruska osvajanja so seveda spremljali geografski opisi in analize, a se je zanje razen Rusov zanimal še redko kdo. Znameniti in precej vsestranski ruski raziskovalec Lomonosov,[9] ki ga tudi geografija šteje za pomembno figuro, se je

9 Ruski znanstvenik Mihail Vasiljevič Lomonosov (1711–1765) je s svojim delom posegal na različna področja. Začel je kot kemik in mineralog, nadaljeval kot fizik ter raziskovalec arktičnih krajev in pojavov na njem, se lotil ruske slovnice, pisal prozo in poezijo (Antič, 2002, 640). Vsestranski erudit v velikem telesu je bil menda vzkipljive narave in si je sem in tja (vendar dovolj pogosto) pomagal tudi s svojo fizično močjo ter tako pridobil svoje tretje ime – Lomonosov.

že posvečal tudi geomorfološkim procesom in podnebnim značilnostim, poleg opisovanja do tedaj skoraj neznane Sibirije (Vrišer, 1982). Čersky[10] je raziskoval polarne kraje in gorstva Vzhodne Sibirije, in še mnogi drugi so se zapisali med raziskovalce sveta, dotlej znanega le domačim nomadskim ljudstvom, vajenim preživljanja v naravi grobe in surove arktične subekumene, v kateri je državna organizacija pač nepotreben balast.

Doba kolonizacije Amerike, Afrike in Azije je oblikovala mnoge politične enote, ki so se v 20. stoletju znebile kolonialne oblasti, a obdržale politične meje. Te so se z nekaj spremembami obdržale do danes. Do konca 19. stoletja je bil svet politično razdeljen na nekaj velikih imperijev, manjšino vmesnih samostojnih držav in obsežna območja kolonialno odvisnega sveta. Imperializem je doživel svojo kulminacijo, tehnični napredek je bil nagel, znanje, tudi geografsko, se je kopičilo. Med temi enotami je vladalo rivalstvo, ki je vključevalo tudi taktično uporabo nastopajoče sile nacionalizma: ideologije oblikovanja novega tipa nacionalnih držav na eni ter zadrževanja starih s podobnimi počeli na drugi strani. Vsaj kar se nacionalizma tiče, so bila nacionalna gibanja za osvoboditev in samostojnost zanesljiv znak nastopajoče nove paradigme, čeprav so velike eminence tistega časa svarile pred pogubnim drobljenjem.

Devetnajsto stoletje je dobesedno vrvelo od novih geografskih spoznanj. Obstoj univerz, tiska, vse bolj varnih oblik množičnih potovanj in druge, predvsem gospodarske razmere so prinašale vrsto spoznanj, njihovo veriženje in medsebojno prepletanje med strokami. Geografija je kot veda tedaj že obstajala (Ogrin, 2023, 60). Družbe so razpolagale z že zelo obsežnim geografskim znanjem, ki je bilo iskano blago ne za splošno vednost, temveč tudi za različne vidike upravljanja. O geopolitikah, ki koreninijo prav v tem obdobju, bo govor posebej. Za geografsko predstavo omenimo le dve vidni figuri 19. stoletja, ki sta s svojim delovanjem in zapisano dediščino sprožili za politično geografijo pomembne miselne tokove. Oba sta bila popotnika, marljiva pisca, lucidna misleca in po duši vsaj malo tudi avanturista. Po malem sta obredla svet. To sta Alexander von Humboldt in Charles Darwin. Prvi je bil geograf, raziskovalec in za razvoj univerzitetne geografije v Srednji Evropi nesporno zaslužen ustvarjalec (Wulf, 2017), drugi je s svojo evolucijsko teorijo korenito zasukal predstave o razvoju žive in nežive narave (Darwin, 2023).[11] Kopičenje znanj, njihovo medsebojno prepletanje in včasih tekmovanje v marsičem pojasnjujejo ali vsaj olajšujejo razumevanje nastanka novih vej geografije, v določeni meri tudi zato, ker so se javljale tudi povsem nove znanstvene oziroma strokovne discipline ter odvzemale mesto starim, klasičnim in širokim

10 Čersky je bil po narodni pripadnosti Poljak (v nekaterih virih ga napačno postavljajo med Litvance), ki je v ruskih ekspedicijah raziskoval dotlej povsem neznana prostranstva današnje Vzhodne Sibirije. Po njem se imenuje Gorstvo Čerskega.

11 Gre za slovenski prevod (2023) dela Charlesa Darwina: Poreklo človeka in spolni izbor, UMCO, Ljubljana.

znanostim, kakršna je bila (precej univerzalna) geografija. Specializacijo in vznik novih geografskih panog, vključno s politično geografijo, je treba opazovati tudi skozi prizmo potrebe po specializaciji, da bi ostala kot celota konkurenčna novim (zlasti družboslovnim) znanostim. Omogočala jo je silna akumulacija novih geografskih spoznanj ter spodbujali novi raznoliki pristopi k sistematizaciji geografije kot sumirajoče vede in njena družbena relevantnost. Zato ni naključje, da imajo na primer antropogeografija, socialna in politična geografija ter še vrsta ekonomsko-geografskih panog zelo podoben izvor.

1.3.2 Razvoj politične geografije v 20. stoletju

Proti koncu 19. stoletja je na svetovnem prizorišču vrvelo. Zemljino kopno je bilo razdeljeno na tri kategorije: neodvisne države, države kot izhodišča kolonialnih gospostev in odvisna ozemlja. To zadnje so bile večinoma kolonije, a prerivanje svetovnih sil je oblikovalo tudi nekatere začasne posebne teritorije. Kolonialne sile so si razdelile večino odvisnih ozemelj. Razen nekaj izjem so politični zemljevid Evrope in Azije sestavljale monarhije, nekatere s pripadajočimi kolonialnimi posestmi. Na ameriški celini je bilo drugače: sestavljale so jo neodvisne države s predsedniškimi sistemi, nekaj otokov v kolonialni posesti evropskih držav in veliki britanski dominion Kanada. Latinoameriške države so se otresle španskega oziroma portugalskega gospostva v glavnem med letoma 1810 in 1830, poskušale z oblikovanjem nekaj medsebojnih povezav (sledeč zgledu ZDA) ter se sem in tja spopadale med seboj. ZDA so se teritorialno širile na različne načine, se demografsko polnile z vse bolj intenzivno imigracijo iz Evrope in prisilnim uvozom sužnjev iz Afrike ter ob razvoju industrijske paradigme proti koncu 19. stoletja postale nesporna gospodarska velesila sveta. Ameriški »talilni lonec« je ustvarjal kulturno heterogeno, a politično enotno ameriško nacijo. Nacionalizmi v Evropi so imeli drugačen tok (Zgodovinski atlas sveta, 2015, 196). Medtem ko je v državah Zahodne Evrope večinoma potekal proces etnične homogenizacije znotraj še izza srednjega veka podedovanih teritorijev (s precej vmesnimi teritorialnimi spremembami, seveda), sta na sredini, jugu in vzhodu stare celine potekala emancipacija ljudstev in njihovo naglo preobražanje v narode. Nacionalizmi narodov, stremečih k oblikovanju avtonomij in neodvisnih držav, so pretresali Evropo. Medtem ko je imperializem večidel že končal svoje delo, so bili nacionalizmi v velikem vzponu in še niso dosegli svoje kulminacije. Vsem državam je bil na neki način lasten spopad: za več ozemlja, za več dobrin in za zaokroženje teritorijev z ljudmi, zanje in tudi proti njim. Proti izteku 19. stoletja se je zdelo, da so spopadi in vojne nuja.

Isti čas je bil tudi čas novih odkritij na različnih področjih. Poleg naravoslovja, medicine in tehnike je bilo 19. stoletje čas filozofije. Razumevanje družbenih odnosov je dobivalo veljavo. Za področje, ki je tik pred iztekom stoletja dobilo

ime politična geografija, sta bili merodajni dve struji: geografski determinizem in socialni darvinizem. Sedaj se geografske deterministične miselnosti drži sloves nekako zaostalega nazora, kar morda izhaja iz forsiranja zgolj posibilističnega nazora kot ustreznega in pravilnega, a se pri tem pozablja, da so prav deterministična miselna ozadja razmišljanja postavila nekaj najvplivnejših mislecev tiste dobe, kot sta Alexander von Humboldt v Nemčiji in Charles Darwin v Britanskem imperiju. Determinizem je pustil izjemno obsežno in bogato miselno zapuščino. Med te pomembneže sodi tudi nemški geograf Friedrich Ratzel, duhovni oče politične geografije.

Ratzel, rojen leta 1844 v Karlsruheju, je imel kar burno kariero. Najprej sta ga zanimala naravoslovje (zoologija in geologija) ter filologija. Po malem zaradi ekonomskih razlogov je postal popotnik in lahkotnost pisnega izražanja ter preciznost pojasnjevanja sta ga postavila na mesto priljubljenega pisca tedaj zelo iskanih potopisov. Zato je potoval po svetu in pisal. Tak življenjski slog ga je naposled pripeljal na Tehniško univerzo v Münchnu, kjer je postal profesor in napisal kar nekaj del. Vrh njegovega ustvarjanja predstavlja nadaljevanje univerzitetne kariere na univerzi v Leipzigu. Druženje in sodelovanje z vrsto eminentnih kolegov v univerzitetnem okolju, od zgodovinarjev do ekonomistov in kemikov, je predstavljalo stimulativno atmosfero, v kateri so hitro dozorela nekatera temeljna dela. Napisal je enajst večjih del, med katerimi imata zdaleč največji vpliv *Antropogeografija* (1882, dopolnitev 1891) in *Politična geografija* (1897). Miselno ozadje nemških univerz (in nasploh tedaj po svetu) je bilo (geografski) determinizem. Ratzel ga ni niti pričel spreminjati, pač pa je z njegovo popotnico oblikoval dve zaključeni deli – temelja dveh panog geografske znanosti. Gledano z današnje perspektive je bil nedvomno nemški patriot in nacionalist (kar je bilo tipično za tisti čas). V vsakem geografu je tudi nekaj popotnika in s tem avanturista; tega občutja pa je imel Ratzel precej. To da je bil v mladih zaradi svoje karierne poti popotnik in potopisec, mu je pozneje omogočalo širok, svetovljanski razgled. Za razvoj politične geografije je merodajno leto izida *Politične geografije*. Ratzel je nekatere teze in terminološki instrumentarij dejansko obelodanil že leta 1891, o pomenu *življenjskega prostora* (nem. *Lebensraum*) za državo pa predstavil v razpravi leta 1896,[12] torej leto pred uradnim rojstnim politične geografije (Beck, 1982).

V svoji koncepciji je Ratzel izhajal precej iz lastnih izkušenj. Začetna zanimanja so ga zbližala z Darwinovim naukom o razvoju vrst. Razvoj je po Darwinu odvisen od boja za obstanek, v katerem preživijo uspešnejši. To so tisti osebki neke vrste, ki se ustrezno prilagodijo na izzive okolja. Darwinov rojak, filozof

12 Friedrich Ratzel, 1896: Die Gesetze des räumlichen Wachstum der Staaeten. Ein Beitrag zur wissenschaftlichen politischen Geographie, Dr. A. Petersmann Mitteilungen, Leipzig, 42 Bd., 97–107.(objava v Matznetter, J. (ur.), 1977: Politische Geographie, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 29–53).

H. Spencer, je evolucijska pravila iz živalskega sveta prenesel v družbo, kar so sodobniki in nasledniki imenovali *socialni darvinizem*; nauk, da v družbenih odnosih veljajo podobna pravila in zakonitosti kot v živalskem in rastlinskem svetu. Ratzel je idejo potrdil na primeru rasti držav, utemeljeval je, da so države neke vrste družbeni organizmi, za katere velja nekaj zakonitosti. Konstatiral jih je takole:

a) Prostor držav raste s kulturo. (Širjenje geografskega obzorja je sad telesnega in duhovnega prizadevanja ljudi (družbe), ki daje s prostorskim širjenjem tej kulturi vrsto razvojnih priložnosti. Kultura je v funkciji rasti in združevalni dejavnik.)
b) Rast držav sledi drugim pojavom rasti ljudstva v državi. (Prebivalstvo je moč države, kar se izraža s krepitvijo na različnih področjih, od gospodarstva, prometa in politike do kulture. Prebivalstvo stremi za dosego dobrin. Omenja tudi pomen duhovnega napredka, izobrazbe in religije.)
c) Rast držav se uresničuje s pripajanjem manjših (šibkejših) ozemelj; z integracijo prebivalstva dosežejo države tesnejšo povezanost vsega prebivalstva in s tem v celoti povečajo svojo moč.
d) Politične meje so kot periferni organ držav hkrati nosilci rasti države ter njene utrjenosti in varnosti. Z rastjo držav se spreminjajo meje. Države vplivajo na sosednja območja odvisno od tega, ali hočejo teritorialno širjenje in ali to zmorejo.
e) Pri rasti države stremijo k čim ugodnejšemu položaju. (To se razlaga kot težnja po teritorialnem širjenju na območja z bogatimi resursi, prometno lego in varnostjo.)
f) Prve spodbude k oblikovanju držav so prišle od zunaj. (S tem se razlaga, da so zunanje okoliščine kot neka nuja napeljevale družbo k državni organizaciji in k rasti držav.)
g) Splošna usmeritev držav k rasti z združevanjem ozemelj se prenaša nepreki-njeno od države do države. (Izkušnje priložnosti širjenja drugje spodbujajo podobna ravnanja doma. Teritorialno širjenje (rast) opredeljuje kot notranjo inercijo.) (Ratzel, 1896)

Te postavke je v *Politični geografiji* (1897) podrobno razčlenjeval in utemeljeval. Po Ratzlu so države podobne organizmom z inertnim stremljenjem po rasti. Ozemlje (uporabljal je takrat običajni izraz *Boden*; iz nem.: tla) je tu ključna kategorija, za katero si družba (uporabljal je izraz *Volk*; iz nem.: ljudstvo) prizadeva. Glavna moč države je prebivalstvo: število, sposobnosti, mišljenje, organizacija in navsezadnje vojaška moč, brez katere si teritorialnega širjenja ni mogoče predstavljati. Ljudstvo potrebuje ozemlje z dovolj vrednimi bogastvi in značilnostmi, ker je od tega odvisna uspešnost rasti. Potrebuje »življenjski prostor« (nem.

Lebensraum). Zanimivo, da je pojem »prostora« kot eden pomembnih terminov v Ratzlovi koncepciji imenovan tako in ni povzel sicer v geografiji tedaj mnogo bolj uporabljanega izraza »pokrajina« (nem. *Landschaft*). Država naj bi svoj *Lebensraum* osvojila, zadržala in integrirala, s prebivalstvom vred, v enovito celoto. Predpostavka, da bodo manjša ljudstva in tista »na nižji kulturni stopnji« podlegla interesom in pritiskom drugih, predvsem sosednjih držav, izhaja iz podobnega dogajanja v naravi. Darwinov nauk o razvoju vrst in Spencerjeva razlaga, da je v družbi podobno kot v naravi, sta Ratzla utrjevala v prepričanju, da je na podlagi primerjave držav na svetu lahko razlagal naravo države in ugotavljal dinamično dogajanje skozi zgodovino. Postavljanje analogije vedênja državno organizirane človeške družbe po vzorcih iz živalskega sveta (kar je učil socialni darvinizem) pa ni enostavno mehaničen prenos. Ratzel je bil temeljit in sistematičen; njegov pristop k razumevanju države ima vse značilnosti sistemske obravnave. *Politično geografijo*[13] lahko smatramo za določeno nadgradnjo dotedanjih del, predvsem *Antropogeografije*. Z obema deloma je krepko presegel geografske predstave svojega časa v srednjeevropski akademski srenji in z razmišljanjem o državi trasiral pot novi geografski panogi, ki jo je tudi poimenoval. Pomembna spoznanja so dala tudi njegova potovanja v zgodnjem poklicnem obdobju ter številni stiki v akademskem okolju. Ta mreža mu je omogočila tudi širjenje njegovih idej in dognanj. Za to so sicer bolj poskrbeli drugi. V Nemčiji so bili to Otto Maull, Johann Sölch in zlasti Karl Haushofer, v Skandinaviji predvsem Rudolf Kjellen ter v ZDA Ellen Semple. Naštete lahko štejemo za pristaše nove šole in precej zaslužne za širjenje političnogeografskih misli. Očitno je Ratzel precej dobro poznal dela in razmišljanja Mahana in njegovih sodobnikov. Poznal je pomen morja, a ga ni vrednotil tako kot Mahan.

Parker (1997, 75) navaja, da je politično noto geografije omenjal Američan Arnold Guyot že vsaj pol stoletja prej, in sicer s podmeno o geografskem vzorcu svetovne zgodovine. Vsebinsko je to nekaj, kar je le malo pozneje utemeljeval Mackinder. Ratzel je zgodovinske izkušnje uporabil v razlagi o zakonih (ozemeljske) rasti držav, in to s precej primeri. Kritike (sploh poznejše) so mu očitale spodbujanje agresivne narave nemške politike, kar je morda bolj posledica dela njegovih naslednikov, predvsem O. Maulla in K. Haushoferja, katerih dognanja so uporabljali v zunanjepolitičnem delovanju Tretjega rajha. Kritike je bodel predvsem pojem *Lebensrauma* (življenjskega prostora) in marsikdaj so ga razlagali kot nujo. Ratzel je pisal o zakonitostih širjenja držav z veliko

13 Delo se na 720 straneh sistematično loteva različnih vidikov države. Razdeljeno je na devet delov: (1) Država in njena zemlja, (2) Zgodovinsko dogajanje in rast držav, (3) Temeljni zakoni ozemeljske rasti držav, (4) Lega, (5) Prostor, (6) Meje, (7) Prehod med kopnim in morjem, (8) Svet voda, (9) Gorovja in ravnine. V skupno 28 poglavjih se večkrat ozre na kategorijo prebivalstva (ki je narod oziroma ljudstvo, nem. *Volk*), osnovnega poglavja pa mu vendarle ni namenil. Delo je bogato z različnimi primerjavami z vsega sveta, kar utrjuje vtis o sistematičnem in sistemskem pristopu (Ratzel, 1897).

mero dedukcije, oprte na številne primere v svetu, jih utemeljeval na splošno in ne specifično na potrebe nemške države. Bufon (2007, 20) izpostavlja pomen proučevanja teritorialnosti ljudi, ki je z Ratzlovim delom dobilo prvo široko teoretično utemeljitev, a pozneje v znanstvenih razpravah za dobrega pol stoletja skoraj izginilo v večini držav. Zanimanje za to tematiko se je ponovno pojavilo v drugi polovici 20. stoletja.

A ni bil Ratzel tisti, ki je tako tehtanje imenoval »geopolitika«, pač pa njegov učenec in posnemovalec, švedski politolog Rudolf Kjellen, na začetku 20. stoletja (1905). V svojem spisu se sklicuje na geografske značilnosti države, ki naj jih upoštevajo (državne) politike. Kjellenovo delo *Geopolitische Betrachtungen über Skandinavien* (nem. Geopolitična razmišljanja o Skandinaviji) razgalja deterministično miselno ozadje in politični pragmatizem, ko zaključuje, da so nordijske dežele odvisne od skoposti naravnih (predvsem klimatskih) razmer, a bogate z nekaterimi resursi. Poudarjena je tesna povezanost Švedske in Norveške, in sicer organsko, prek naravnih razmer Skandinavskega polotoka (Finska je bila tedaj še del Ruskega carstva).[14] Izraz se je hitro prijel, ker je bilo do tedaj tudi v teoretskem smislu narejenega veliko na polju geopolitike. Zdi se, da je Kjellen poimenoval nekaj, kar je že obstajalo kot predmet, a se je skrivalo za raznoterimi vsebino opredeljujočimi pojmi in poimenovanji. Indikativno je tudi, da je Kjellen poimenoval to akademsko početje le leto po izidu v geopolitiki verjetno enega najbolj odmevnih del – Mackinderjeve teorije[15] in terminologije, s katerim je postavil temelje paradigmatičnega razmišljanja o razmerjih med državo, organiziranim prebivalstvom in teritorijem; to je miselni trikotnik, uporaben (seveda s spremembami!) vse do danes. Kjellen se je državi temeljiteje posvetil v delu *Države kot življenjska oblika*.[16] V njem je konstatiral, da je država prostorski pojav ter se manifestira in deluje kot organizem. Državo je pojmoval kot sestavino petih glavnih elementov, zato naj bi bila predmet večdisciplinarne znanstvene obravnave, in sicer glede na vsebine, ki so: teritorij, ki ga proučuje geopolitika, prebivalstvo ali demos, ki naj ga proučuje *demopolitika*, gospodarski vidiki države, kot so resursi in proizvodnja, ki naj jih raziskuje *ekopolitika*, družbena struktura in njene značilnosti, s katerimi naj se bavi *sociopolitika*, ter uradniška in upravna struktura države, ki je dodeljena v obravnavo *kratopolitiki* (Kjellen, 1917). Država naj bi kot prostorski organizem stremela k zaokroženju in samozadostnosti; kar so nekateri sodobniki razumeli kot poziv k avtarkiji. Kjellen je videl samozadostnost državnega gospodarstva kot enega temeljnih pogojev za obstoj oziroma kot obliko rešitve državnih problemov. Država mora načeloma imeti zadostne

14 Po Matznetter, Josef, 1977: Politische Geographie, 78–98.

15 Gre za delo *The Geographical Pivot of History*.

16 Tako navaja Parker, 1997, 15. Organsko naravo države sicer omenja tudi Ratzel; to stališče je bilo očitno razširjeno.

količine različnih resursov za razvoj ekonomije oziroma za življenje na splošno. Izraz geopolitika je torej opredeljeval ukvarjanje z ozemeljskimi vprašanji države. Pojem se je hitro prijel. Tako velja Kjellen za očeta geopolitike; a je bil on le tisti, ki je že izvajane aktivnosti (razmišljanja o državah) na novo poimenoval. Skupaj s svojim vzornikom F. Ratzlom sodi med pomembne osebnosti svoje dobe, sploh zato, ker je omenjeno delo postalo temeljno čtivo vrste nemških avtorjev, od Otta Maulla do najpomembnejšega predstavnika nemške (klasične) geopolitike: Karla Haushoferja (Davidsen, 2021).

V času med obema svetovnima vojnama je postala geopolitika prevladujoči termin. V akademskih krogih in med pragmatiki (torej diplomati, strategi in vojaki) se je razvilo živahno premlevanje o vsebinah, pretežno prilagojenih potrebam in razmeram v državah, iz katerih so avtorji izhajali. V tem je pač treba gledati popotnico geopolitike kot državniško uporabne veščine mnogo bolj, kot pa v njej videti predmet pretežno akademske presoje. Poslej lahko govorimo o različnih šolah geopolitike, ki so močno vplivale tudi na akademsko politično geografijo in se mestoma do neprepoznavnosti prepletale z njo. Geopolitika in politična geografija sta poslej desetletja hodili vzporedno, kar je vsaj pri nekaterih vzbujalo resne pomisleke o znanstveni naravi takega početja,[17] a tudi spodbujalo teoretična iskanja. Skoraj istočasno so ustanovili časopise, namenjene tem tematikam. V Nemčiji je bil to *Zeitschrift für Geopolitik (nem. Časopis za geopolitiko)* (osnovatelj) K. Haushofer, v Italiji *La geopolitica (it. Geopolitika)*, v Združenem kraljestvu pa so nadaljevali kar v geografskem časopisju *The Geographical Journal (ang. Geografski časopis)*, kar pa ne pomeni, da so bili prispevki povsem razrešeni zelo pragmatičnih političnih insinuacij, ki jih lahko geopolitika – ali pa politična geografija – pledirata vladam v uporabo. Britanski geopolitiki je tlakoval pot Mackinder s sistemsko teorijo svetovnega pristopa.[18] Francoske geopolitične misli so bile postavljene znotraj geografskih akademskih krogov precej bolj kot drugje (Pagnini, Sanguin, 2015), verjetno po zaslugi zelo vplivnega Vidala de Lablacha, nosilca tedaj že razširjene posibilistične miselnosti v geografiji in zunaj nje (Sanguin, 1993).

Poimenovanje in široko zanimanje za geopolitiko kot novo polje ukvarjanja z državami je zasukalo razpravo od geografije k politiki. Vmes je bila prva svetovna vojna, do tedaj največji vojaški spopad vseh časov. V Evropi je prišlo do velikih

17 Zaradi posledic, ki so jih pomenile v politično prakso postavljene ideje Ratzla in naslednikov, sta marsikatero delo in misel, čeprav teoretično utemeljevana, dobila etiketo političnosti.

18 Sir Halford John Mackinder, britanski geograf in politik, je bil precej vsestranski in razgledan univerzitetni profesor. Napisal je deset knjig in več člankov, a najodmevnejše delo *The Geographic Pivot of History* (1904) je sorazmerno kratka razprava. Zanimivo, da je tudi Mackinder začel svojo akademsko kariero s študijem naravoslovja (zoologije), podobno kot pred njim nemški geograf F. Ratzel. Nadaljeval je z geografijo, se ukvarjal s politiko in ji pridružil tudi zgodovino. Svetovnega pristopa ne bi bilo brez temeljitega uvida v zgodovinske procese in širokega poznavanja značilnosti držav po svetu.

sprememb političnih meja. Razkroj velikih imperijev, kot so bili Rusko carstvo, Osmansko cesarstvo in Habsburška monarhija, ter oblikovanje nacionalnih držav sta bila objektivna mejnika v značilnostih razvoja držav. Te spremembe pa so le deloma potekale po teoretičnih zamislih Ratzla in njegovih sodobnikov. Morda je to vplivalo kot močna spodbuda k nadaljnjim razglabljanjem o bistvu, strukturi in delovanju držav. V teh premišljanjih se je geopolitika zdela očitno bolj ustrezen termin kot politična geografija.

Terminološke dileme (ali geopolitika ali politična geografija) so verjetno posledica naglega pojavljanja številnih panog znotraj ved. Za geografijo tistega časa so bila značilna iskanja med tradicijo izobraževalne in opisne vede na eni ter uporabnimi možnostmi na drugi strani. Tudi socialna in gospodarska geografija sta doživljali podobne skušnjave, deloma tudi zaradi precejšnje meddisciplinarne konkurence, ki so jo na področju družbenih vej geografije predstavljale sociologija, etnologija, antropologija, ekonomija, pa tudi nekatere koncepcije zgodovine in celo psihologije. Raziskujoči svet novih panog in znanosti je iskal opredelitve za predmete svojega proučevanja, razvijal teoretične konstrukcije in metode ter skušal v vse bolj trdi meddisciplinarni konkurenci prepričati potencialne uporabnike o (največji) primernosti svojih pristopov. Razprave geografov o politiki držav so bile zato videti kot uspešna oblika prodora (politične) geografije, čeprav so se med akterji odvijale živahne in na momente srdite razprave o terminologiji in vsebinah tega početja (primerjaj Matznetter, 1977). H geopolitiki se še vrnemo v posebnem poglavju.

Zaradi očitkov o udeležbi nemške geopolitike v nemški imperialni politiki, ki se je po letu 1939 spremenila v uničevalno drugo svetovno vojno, je po vojni sledila korenita distanca in refleksija (Schöller, 1957). Geopolitika ni imela skoraj nobenih možnosti vplivanja na politiko poražene in nadzorovane Nemčije po drugi svetovni vojni. Iz instrumentarija geopolitike in geostrategije se je umaknil pragmatizem, ki je dve desetletji pred vojno dvigoval ceno, ugled in uporabno vrednost discipline z dvema imenoma in enotnim delovnim področjem. Očitki o podrejenosti Haushoferjeve geopolitike nemškim nacističnim zahtevam (Bufon, 2007, 21) so geopolitiko, pa tudi politično geografijo v povojnem času za vsaj dve desetletji praktično eliminirali iz nemške akademske sfere. Tako je bilo še marsikje. V ZDA, Veliki Britaniji in Franciji pa so (sicer nekoliko bolj previdno) zadržali tako geopolitiko kot politično geografijo. V geografskih besedilih so se v bistvu političnogeografske vsebine, kot so politične meje, centralna območja, pomorska vprašanja, geografija volitev in strateške ravni političnega odločanja, zadržale kot posamezne vsebine pod različnimi imeni. Šele nekako v zadnji četrtini 20. stoletja je sledil preporod politične geografije. Državi kot osrednjemu predmetu raziskovanja so se avtorji izogibali, čeprav je skupni nabor vsebin v političnih geografijah navadno dal čisto zadosten in celovit pretres

države kot organiziranega prostorskega fenomena. Ni pa več sledu o državi kot »organizmu«; nadomestil ga je pojem »sistem«, kar je ustrezalo tudi novim praktičnim (aplikativnim) interesom uporabnikov političnogeografskih študij. Tako organizacijsko stanje je vodilo k vsebinski difuziji političnih geografij, ki so uvodoma prepoznavale korenine v klasičnih razmišljanjih od Ratzla, Mahana in Mackinderja do medvojne nemške geopolitike, nato pa se usmerjale na različna, za države značilna, zanimiva in navsezadnje tudi politično pomembna raziskovalna vprašanja. Politične geografije se zato precej razlikujejo med seboj in nič ne kaže, da bi bili v tretjem tisočletju priča kaj drugačnim akademskim razpoloženjem.

Ameriška politična geografija se je z geopolitiko tesno prepletala. Medtem ko je bila za Evropo značilna distanca do geopolitike kot akademske discipline (za politično realnost in vojaške namene pa so jo razvijali nemoteno in tudi – kar morda deluje sprva nenavadno – javnosti na očeh), je na zahodni strani Atlantika prepletanje politične geografije in geopolitike predstavljalo prevladujočo potezo. Pri tem je treba jemati v obzir pragmatičnost ameriških pristopov v geografiji. V ameriški socialni geografiji so zelo hitro prevzeli behavioristično teorijo iz psihologije. Vrsta starejših humanih (družbenih) geografij je izpostavljala tudi politične vsebine, kot so administrativna organizacija, prostorsko in socialno vedênje ljudi ali kulturološke razlike v ameriški kulturni pokrajini. Američani so se manj obremenjevali z vprašanjem celovitosti geografije, zato je tudi v posameznih panogah hitro prihajalo do prepletanja z vedami s podobnim ali istim predmetom obravnave. Hartshorne, znani in pogosto tudi zunaj ZDA citirani geograf prve povojne generacije, je, ne da bi politično geografijo sploh izrecno omenjal, izpostavljal funkcionalne vidike geografije, kot so razmerja med središči in periferijo, pri čemer naj bi za premoščanje težav slednjih v večji meri upoštevali tudi socialne in kulturne vidike, heterogenost prebivalstva in tudi pretekle izkušnje. Hartshorne je s tem nekako kapitaliziral zgodovino (čas, preteklost ter v preteklosti ustvarjene strukture, navade in izkušnje, sploh če so slednje negativne) (Hartshorne, 1959, 81–100). Socialne in kulturne ovire je imel za bolj zamudne pri preseganju kot fizične oziroma fizičnogeografske. Mesta kot privlačna jedra delujejo centripetalno (privlačujoče), a hkrati tudi centrifugalno. S povečanjem in olajševanjem komunikacije se oblikujejo ravnovesja in povezujejo regije v celoto. To naj bi veljalo tudi na mednarodni ravni in na območjih, ki imajo izkušnje etnične in kulturne raznolikosti ter kjer so v preteklosti obstajale težnje po razmejevanju. Geografija naj bi zato poleg procesov in struktur proučevala in upoštevala tudi odnose in stališča ljudi. Verjetno se je avtor pri tem oziral na potek razmejitvenih procesov v Evropi od konca prve svetovne vojne dalje. Hartshorne je ločil notranje in zunanje funkcije države (Bufon, 2007, 24–26). Poznejši razvoj ameriških političnogeografskih šol se je

usmerjal precej v študij prostorske organizacije ljudi ter povezanosti prostorskih struktur s političnim delovanjem in upravljanjem.

Nekatere struje v politični geografiji so se lotile proučevanja prostorskih sistemov, znotraj katerih je pomembno mesto odmerjeno vprašanju lokacije in vplivanja različnih družbenih skupin. Posebno mesto gre ameriškemu družbenemu geografu S. Cohenu, ki je s teorijo o *pasu črepinj* (ang. Shatterbelt) postavil mejnike tudi v ameriški in svetovni geopolitiki.

Medtem ko se je v anglosaksonskem svetu politična geografija razvijala kontinuirano in nemoteno, je bila v Evropi razen nekaj izjem kot izrecna geografska panoga precej ob robu. Proti izteku tisočletja je sledil nagel preobrat in politična geografija je doživela nagel razcvet. Preobratu so verjetno botrovale velike politične spremembe ob razkroju bipolarnega sveta ter sosledno povečanje vojaških spopadov in kriz širom po svetu. Politična geografija je v kratkem postala ena od najbolj dinamično se razvijajočih geografskih panog. Obenem se je povečalo tudi iskanje in ponovno odkrivanje geopolitike kot veščine razumevanja mednarodnih odnosov in procesov v svetu. Taylor, znano ime angleške političnogeografske šole, govori o oživljeni geopolitiki, kar je, posebej v zadnji dekadi 20. stoletja, usmerjalo k iskanju novih geopolitičnih ravnovesij in novega svetovnega političnega reda (Taylor, 1996, 50–54). Stare geopolitične predstave so reinterpretirali zaradi dveh prevladujočih motivov: prvič, zaradi iskanja kontinuitete določenih konceptov skozi čas, in drugič, zaradi iskanja veljave starejših teorij v novih družbenih in političnih kontekstih (Sanguin, 1977). Nekako od sedemdesetih let 20. stoletja dalje so se javljali tudi povsem novi koncepti političnih geografij in geopolitik, posebej v ameriškem akademskem okolju in tudi v javnosti.

Glavni predmet politične geografije so bile še naprej države, le obravnavali so jih bolj z vidika posameznih vsebin kot z vidika države kot celote. Politična geografija je postala veda o političnih pojavih v prostoru in kontekstih, ki državo zadevajo (Bufon, 2007, 23). Državo so opazovali z vidika povezane skupnosti, živeče na državnem ozemlju. Da bi bile države teritorialno in organizacijsko stabilne, morajo zagotavljati povezanost in lojalnost prebivalcev. Vse večje zanimanje za dinamiko političnih meja je usmerjalo tudi k proučevanju razmerja med etničnimi pojavi in političnimi mejami. V drugi polovici 20. stoletja so imeli že bogate izkušnje z močmi nacionalizmi in problemi etničnih manjšin v bilateralnih in mednarodnih odnosih. Etnične študije so dajale pomemben prispevek k razumevanju kompleksnih problemov teritorialnosti etnično opredeljenih kolektivov (narodov in narodnih manjšin). Drugo pomembno polje obravnave so bile različne ekonomske teme. Država mora imeti preživetvene resurse. Vendar ni nujno, da ima na primer vse surovine, rude, energetske vire in kapacitete za proizvodnjo hrane, ker lahko pomemben del manka določenih dobrin uvozi,

presežke pa izvozi. V tem obdobju so bile že oblikovane različne regionalne in tudi globalne povezave, izrecno namenjene olajševanju ekonomske izmenjave različnih dobrin in vse bolj tudi storitev. Kjellenove nazore o nujni večinski samozadostnosti so zavrgli in (povzemajoč tudi načela takratnih političnih ekonomij) vse bolj stavili na izmenjavo. Trgovina ja tedaj cvetela kot še nikoli v človeški zgodovini, ekonomisti so poudarjali vlogo trga kot regulatorja, državo (ki so jo opredeljevali kot organiziran servis, ki naj služi politično organizirani skupnosti) pa kot skrbnika nad izvajanjem po dogovorjenih pravilih in upravljavca javne infrastrukture na različnih področjih (Taylor, 1989). Niso pa se vsi avtorji toliko posvečali nacionalizmu kot na primer Taylor. Posebej novejše edicije potiskajo to temo ob stran ter bolj izpostavljajo vidike lokalne družbene kohezije in se v tem približujejo konceptom v kulturni geografiji (Taylor, 1996, 176–187). Teritorialnost, meje, volitve in politični vidiki družbenih odnosov ostajajo nekako železni repertoar večine sodobnih političnih geografij in sicer tako v Ameriki kot v Evropi. Določene razlike seveda obstajajo in le opozarjajo na širino te geografske panoge ter na njen dinamičen razvoj, prilagojen po vsebini družbenim potrebam (Sykulski, 2014).

1.4 Geopolitika: veščina razumevanja mednarodnih odnosov in izvor znanja za politično geografijo

Drugi steber znanj in informacij o vsebinah, ki so podobne ali identične tistim, ki jih šteje za svoje politična geografija, se pravi o državi, njenem položaju, oblikovanosti in delovanju ter različnih odnosih med politično definiranimi skupinami, vse v prostorski relevanci, gre iskati v disciplini, ki je večinoma ne opredeljujejo kot znanost ali vedo, pač pa stroko ali celo zgolj veščino političnega in strateškega odločanja. Ob geopolitiki se zato neredko pojavlja tudi izraz geostrategija. Izraz geopolitika v današnjem pomenu besede je mlajši od nastopa uradne politične geografije. Vendar nima pomena načenjati dileme o primatu med kuro in jajcem, pač pa opredeliti, kako sta ena in druga struja nastali kako je prišlo do njune konfluence. Ni namreč sporno, da sta se ves čas obstoja dobro prepletali ali celo zamenjevali in tudi sedaj se srečujemo s skoraj sinonimnim pojavljanjem politične geografije in geopolitike. Ni naključje, da so geopolitično pomembna znanja pogosteje uporabljali v vojaške in strateške namene. Geopolitike se še danes drži (sploh v nekaterih okoljih) sloves bolj vojaškostrateške vede in discipline, ki jo je seveda mogoče postavljati tudi v akademske okvire, a njen primat je slej ko prej v službi politike. Po nekaterih prepričanjih je geopolitika sploh »politika« z upoštevanjem in uporabo »geo« faktorjev, torej vseh vsebin nekega teritorija, ki jih lahko prepoznamo in potem

uporabimo za določen politični namen. Politiki, vladarji in vojaki so demonstrirali praktično upoštevanje in poznavanje prednosti in slabosti »geografije« območij, ki so jih bodisi upravljali oziroma branili ali pa so jih ogledovali kot priložnost, da jih zasedejo in obvladujejo. Sploh v zgodovinsko bolj oddaljenih periodah so poznali zgolj slavo ali poraz in seveda razloge, zakaj je do določenih izidov prišlo. Vendar bi zašli v preobsežno historiciranje, če bi analizirali najpomembnejše dosežke vojskovodij od stare antike do poznega 19. stoletja ter tehtali, če in če da, v kolikšni meri ter kako so bili ti vojaki, vladarji in politiki seznanjeni s tem, kaj sploh imajo na razpolago oziroma v kaj se spuščajo ob osvajalskih potezah. Vsako politično in vojno dejanje ima na koncu tudi prostorski odraz in konsekvence; nekatere so sploh zelo dolgotrajne.

V antiki je na primer znani vojskovodja Hanibal moral pretehtati možnosti in smiselnost napada na rimski imperij tam, kjer ga niso pričakovali, ter pri tem prečkati Alpe z veliko vojsko in sloni. Mnogi rimski vojskovodje so morali poznati značilnosti teritorijev, ki so jih vojaško zasedli in pozneje obvladovali, ter – kar je sploh pomembno – razumeti temeljna načela administrativnega upravljanja, povezovanja, logistike in celo kulture. Kitajski vladarji so pri upravljanju in obrambi velikanske države zanesljivo imeli znanja o načinih, kako obvladovati orjaški teritorij s prebivalci vred. Obe veliki tvorbi, veliki kitajski zid in veliki kitajski prekop, razodevata ambicije vladarjev od približno 500 let pr. Kr. pa do sredine 14. stoletja.[19] Medtem ko je imel prvi skoraj izključno obrambno funkcijo in naj bi predvsem z videzom odganjal morebitne napadalce, je bil drugi nekakšno vezivo države, infrastrukturni objekt prvega reda, glede na pomen rečnega prometa za trgovanje in izmenjavo dobrin. Ne glede na to, za kako zgrešene so se izkazale Malthusove teorije o prežeči lakoti zaradi prehitro rastočega prebivalstva, je on vendarle tehtal o možnostih prehranske paradigme in njene usklajenosti z demografsko rastjo. Fiziokrati, njemu nasprotna šola, so temu nauku nasprotovali s podmeno večje zmožnosti človeške družbe za produkcijo, a so pri tem bolj posegali po domnevi, da je to izvedljivo, kakor da bi argumentirali, kako to narediti. Mnogi evropski vladarji so v srednjem veku in tudi še pozneje s spretnimi ženitnimi pogodbami utrjevali vezi med zemljiškimi posestniki ustrezne ekonomske moči (lastništva zemlje in različnih privilegijev), da bi povečevali svoj vpliv in moč, zagotovili ustrezna zavezništva in se izognili pritiskom. Zavedanje o pomenu državnega ozemlja in njegovih značilnosti je dobro poznal Napoleon, ko si je v kratkem časovnem obdobju uspel pokoriti večji del Evrope. Ob pohodu na Rusijo je doživel trdo lekcijo pragmatične ruske vojaške geopolitike. Čeprav so Rusi le redko vojaško porazili napoleonsko armado,

19 Veliki splošni leksikon, 1998, četrta knjiga, 1960–1963. Zgodovina namenja kitajskemu zidu, dolgemu skupno več kot 5000 km (s čimer je zdaleč največja človeška stvaritev v vsej znani zgodovini), sicer precej več pozornosti kot prekopu, ki je gospodarsko verjetno bolj pomemben in je imel v nekaterih dinastijah tudi politično vlogo.

je bil konec za Francoze zaradi spregleda naravnih razmer in neprilagojenosti francoske vojske nanje usoden zanje in za francoski napoleonski imperij. Morda se je pri tem Napoleon preveč zaupljivo naslanjanjal na razmišljanja francoskih razsvetljencev, po katerih je potrebno za uspešno gospodarstvo in uspešno politiko tudi primerno številčno in gosto naseljeno prebivalstvo. Rusija je bila v tistem času, redko naseljena, mrzla dežela s skromnimi (ali preveč redko posejanimi) resursi, kar so zavojevalci šteli za izraze slabosti te države. Nasprotno so imeli nekateri ruski vladarji, zlasti pa Peter I. Veliki in Katarina Velika, očitno veliko smisla za presojo strateških reči in tehtanje pomena različnih ozemelj. Danes bi se reklo, da sta imela (poleg svetovalcev) tudi dober geografski instinkt. To se izraža v evropeizaciji Rusije (glede uprave, vojske, gospodarstva, pa tudi oblačenja in duhovnega razvoja) ter hkratnem osvajanju Sibirije (kar je bilo relativno enostavno). V zunanji politiki Rusije sta videla strateško nujo po razvoju primerne pomorske moči (mornarice) in iskala neposredne poti na ledu prosto morje bodisi prek Balkana na Sredozemsko morje bodisi prek Afganistana in Perzije na Indijski ocean (Svetovna zgodovina, 1981). Kot vemo, so ta, dobrih tristo let stara stremljenja še vedno možna prioritetna strateška smer, le sredstva so drugačna. Angleška politika do celinske Evrope je upoštevala, da je njena ključna prednost pomorska moč, s katero lahko trguje in se vojskuje bolj uspešno kot pa posega na evropsko celino. V obdobju 19. stoletja je večina takratnih držav razvijala svoje »geopolitike«: iskali so načine za povečanje svojih teritorijev, za posest naravnih bogastev, varnost in za pomorski promet primerna pristanišča. Pri tem so na različne načine manipulirale z ozemlji; to je bilo zdaj predmet političnega trgovanja, zdaj predmet aspiracij osvajanja ali pa nuje zadrževanja.

Razvoj geopolitike je šel po državah nekoliko vsaksebi, kar je glede na okoliščine, ki so narekovale potrebe zlasti velikih držav, razumljivo. Oblikovale so jih tudi manjše države, in to nekatere že v fazi nastajanja, ko so se šele postavljale na noge. Finska je leta 1905 izdala prvi nacionalni atlas na svetu; edicijo, ki naj finskemu narodu omogoča ohranjanje narodne zavesti in jo tudi kot političnoteritorialno entiteto postavi na svetovno politično karto, locira in identificira. Na Poljskem so delovale živahne struje in avtorji, ki so se bavili pretežno z geopolitiko in vprašanji, pomembnimi za Poljsko (Sykulski, 2014), Italija je imela revijo in vrsto študij (Antonisch, Kolossov, Pagnini, 2001), a jih fašistična oblast dejansko ni kaj prida uporabila. Španska politična geografija je po spodbudnem vrenju po prvi svetovni vojni zatonila v krizi poskusa revolucije in državljanske vojne, o kateri se je vedelo tudi v Španiji malo. Srbske in bolgarske geopolitične študije so delali precej prikrito, čeprav sta imeli obe državi veliko strateških kalkulacij. In enako, če ne še bolj, velja za Grčijo. Balkanskim državam je skupna poteza oziranje na teritorialni obseg starih srednjeveških držav, kar je nujno privedlo

do medsebojnih spopadov za ozemlje. V javnosti (ob skromnem meščanstvu in inteligenci ter večinoma za strateške reči nezainteresiranih kmetih) se ni vedelo skoraj nič. Te informacije so ljubosumno skrivali kot državne skrivnosti.

Geopolitik kot pristopov ali oblik strateškega razmišljanja o vrednosti različnih delov državnega ozemlja, kot tudi držav v celoti ter o načinih obvladovanja domačih in tujih ozemelj je bilo v moderni dobi kar veliko. A le nekatere imajo poteze sistematičnega dela in s tem potrebne ravni znanstvene obravnave. Razdelimo jih lahko v dve skupini: celinske ali kontinentalne in maritimne ali pomorsko naravnane. Razlika je v temeljnem pristopu oziroma izbiri glavnega aduta razvoja držav in odnosov v mednarodnem okolju. Dalje je prikazan razvoj po izbranih šolah geopolitike, vezanih na države. Tako so tudi poimenovane. Med pomorske (maritimne) geopolitike sodita ameriška in britanska, med celinske pa nemška, francoska in ruska. Vse te geopolitike so vplivale tudi na politične geografije v teh okoljih.

1.4.1 Britanska šola: Mackinder in svetovni pristop

Malo avtorjem znanstvenih idej uspe dolgo zadržati popularnost in prepoznavnost. To je uspelo Charlesu Darwinu, katerega nauk o razvoju vrst je temeljito zasukal dotedanje poglede in Posredno posredno vplival med drugimi tudi na geografijo kot povezovalno vedo med naravoslovjem in družboslovjem. Socialni darvinizem, prepričanje, da so odnosi v človeških družbah lahko na neke načine primerljivi z onimi v živalskem svetu (predvsem kar zadeva medsebojno konkurenco, tekmovanje za vire in teritorije), je našel širok odmev v geografskih krogih poznega 19. stoletja. Pozneje so take nazore ovrgli, nekatere sledi pa so vendarle ostale. Z Otoka prihaja še eno ime, ki je imelo za geopolitiko in politično geografijo tistega časa podoben odmev. Tudi njegove znanstvene zamisli so interpretirali, dopolnjevali, kritizirali in reinterpretirali. Osnovna ideja njegovega *svetovnega pristopa* pa se je zadržala vse to danes. Ta mož je bil sir Halford John Mackinder.

Kdo je bil Mackinder?

Rodil se je leta 1861 v Gainsboroughu v Angliji. Tudi njega je najprej pritegnil študij naravoslovja (zoologije) in geografije, malo pozneje se je navdušil nad zgodovino in iz te vede tudi diplomiral. Kot geograf je bil pristaš celovite (holistične) geografije kot znanosti s prepletom naravoslovnih in družboslovnih vsebin. Mladi Mackinder se je karierno hitro vzpenjal, dosegel ugledne akademske časti in položaj. Leta 1887 je komaj 26-leten zasedel stolico za geografijo na univerzi v Oxfordu, nekaj pozneje (1893) je bil med soustanovitelji Geografske zveze, stanovske organizacije, prek katere je spodbujal učenje geografije na šolah. Upravičeno bi moral biti med eminentnimi šolniki geografije. Bil je med soustanovitelji London School of Economics (leta 1985), v njenem okviru je imel mesto tudi študij geografije. Izjemna ustvarjalna energija, predavateljska

vnema, smisel za organizacijo in skrb za geografijo na splošno pa niso bili ovira, da ne bi bil sem in tja tudi malo avanturist. Na ekspediciji po Keniji in vzponu na Kibo bi bil skoraj ob življenje. Postavil je temelje britanske (in širše) regionalne geografije (Mackinder, 1902)[20] ter se s tem vpisal med najpomembnejše britanske geografe svojega časa. Odločilni preboj pa je Mackinder dosegel leta 1904 s krajšim, a temeljitim delom *The Geographical Pivot of History*.[21] Objavil ga je v glasilu britanskega Kraljevega geografskega združenja *The Geographical Journal*. Vsebina in mesto mesto objave je prispevalo k hitremu širjenju ideje in prepoznavnosti avtorja. Sam je teorijo imenoval *teorija osrčja* (ang. *Hartland Theory*), uporablja pa se tudi izraz *svetovni pristop*. Poimenovanje je dosti povedno: pred seboj je imel celoten planet in pregled svetovne zgodovine skozi čas. Za demonstracijo svoje teorije je uporabil svetovno politično karto. Mackinder je zapustil Oxford ter postal direktor London School of Economics in se podal v aktivno politiko. Po političnem prepričanju je bil liberalec in globalist. Zastopal je stališče o omejevanju Rusije, ki jo je prek svoje teorije videl kot glavno grožnjo zaradi njenih geografskih značilnosti, še posebej po uspešni ruski oktobrski revoluciji leta 1917. Zavzemal se je za intervencijo proti ruskim boljševikom. Politično angažiranje ga ni odvrnilo od nadaljevanja znanstvenega dela in prizadevanj v britanski geografski srenji. Za svoje zasluge je bil počaščen s povitezenjem; od leta 1920 se piše: sir Halford John Mackinder. Dobil je več drugih nagrad in priznanj. Umrl je leta 1947 v visoki starosti 86 let in za seboj pustil izjemno zapuščino (Gilbert, 1972). Teorija osrčja velja (z nekaj spremembami in reinterpretacijami) še danes.

Mackinder je bil razgledan ter v stiku s tokovi in dosežki po svetu. Dobro je poznal Ratzlovo opredeljevanje politične geografije in teorijo države kot organizma, domače so mu bile Mahanove razprave o pomenu morja za varnost in blaginjo države. Lastno poznavanje britanske geografije ter študij zgodovine, stiki z ekonomisti in politiki tistega časa; vse to je prispevalo ogromno informacij. A moral jih je uskladiti in postaviti v kontekst vodilne ideje ter preveriti s številnimi primeri. Šele dedukcija je dajala teoretični zamisli dovolj podlage za prepričljivost teorije. Posploševanje so dovoljevale tudi mednarodne razmere na prelomu stoletja: svet je bil politično razdeljen, kolonialna osvajanja končana, ustvarjala so se mesta s povsem umetnimi življenjskimi razmerami, nagel napredek tehnologije in tehnike je dopuščal vse hitrejšo mednarodno komunikacijo.

Da bi lahko razložil sodobna geografska razmerja v svetu kot enotnem sistemu, si je izposodil svetovno zgodovino. To je videl v geografski vzročnosti, se

20 To se mu priznava ob izidu dela *Britain and British Seas* (1902). Obsežno in sistematično delo o geografiji britanskih kolonialnih posesti po svetu je Mackinderju predstavljalo dobro vsebinsko podlago za oblikovanje poznejših stališč, pomembnih za razvoj geopolitike.

21 Ang. Geografsko osišče zgodovine.

pravi, da lastnosti ozemlja neposredno in posredno vplivajo na zgodovinsko usodo tega teritorija. Svetovno zgodovino je razložil kot ponavljajoče se zaporedje spopadov med kopenskimi in pomorskimi silami. Pomorske sile (države) so dinamične, nagnjene k trgovanju in na splošno večji družbeni dinamiki. Celinske (kontinentalne) države imajo prednosti posedovanja bogatih resursov. Svet je razdelil na tri glavne predele: osišče, notranji ali obrobni krajec ter zunanji ali otoški krajec.

Na svetovni karti je **osišče** postavil v notranjost Evrazije; to je prostor med visokimi azijskimi gorstvi na jugu in Severnim ledenim oceanom na severu. V preteklosti so se tam redko pojavljale državne oblike in še te so bile kratkotrajne. Iz evrazijske notranjosti so skozi zgodovino prihajala ljudstva in osvajala kopnino na robu. Huni, Avari, Madžari, Mongoli, Turki, Tatari in drugi so v sekvencah svetovne zgodovine oblikovali učinkovite države, izvorni prostor pa je ostal neorganiziran, a tudi nezaseden. To območje v notranjosti je imenoval osišče svetovne politike (ali tudi: osišče svetovne zgodovine). Stvari so se zelo spremenile, ko je prostor osišča med 17. in 18. stoletjem zasedla Rusija. Po Mackinderju je imela Rusija kot država osišča prednosti celinske trdnjave in prednosti velikega ozemlja (torej tudi verjetnega posedovanja naravnih bogastev na tem območju), kar je skupaj z naravo tega ozemlja dajalo značaj utrjenega in varnega območja.

Drugi pas (**notranji ali obrobni krajec**) sestavljajo ozemlja, ki obkrožajo osišče in se vlečejo od Zahodne (Atlantske) Evrope prek Sredozemlja, Bližnjega in Srednjega vzhoda na Indijo, Indokino in Kitajsko s pripadajočimi bližnjimi otočji vred. Ker so geografsko ugodna, so gosteje naseljena in nekatera med njimi so prizorišča najstarejših znanih agrarnih civilizacij, od Egipta, Mezopotamije, doline Inda do Kitajske, pa tudi rimskega imperija, grških držav, judovskih državnih tvorb, stare Perzije, Arabije in tvorb na Indijskem polotoku tedaj ali le malo pozneje. V tem pasu so skoraj vse kolonialne sile 19. stoletja (razen Rusije). Na prvi pogled so to torej države moči in izhodišča vpliva. Njihova geografska prednost je bila in je pomorska moč, ki je ob trgovanju in razvoju industrije oblikovala pas klasičnih industrijskih pokrajin Zahodne in Srednje Evrope. Nekatere od teh držav so oblikovale mogočne kolonialne posesti in tudi na tem temeljita njihova takratna (na začetku 20. stoletja) gospodarska moč in blaginja. Ker sta osiščno območje in območje notranjega krajca teritorialno združena, je celoto imenoval **svetovni otok**.

Mackinder je posebej označil predel globalne puščave, ki se vleče prek Severne (saharske) Afrike do konca Arabskega polotoka. Po nekaterih poznejših interpretacijah so k temu dodajali tudi pas celinskih puščav Centralne Azije, visokogorskih pokrajin Tibeta ter puščavskega sveta Xinjianga in južne Mongolije. Drugo obsežno območje je na severu. Arktičnih ledenih pokrajin se dotikajo tri države:

Rusija, Kanada in ZDA. Mackinder je tu izpostavljal predvsem Rusijo, morda tudi zaradi pogoste uporabe Mercatorjeve projekcije kartografskega prikaza, kjer sta Rusija in Amerika vsaksebi. Realno so si ta območja vendarle bližje.

Tretji del sveta sestavljajo za Evropo nove dežele, to so Amerika, Avstralija in pripadajoči otoški svet ter Afrika južno od Sahare. Imenoval ga je **zunanji ali otoški krajec**. Slednje dolguje svoje ime prevladujoči otoški naravi. K deželam otoškega krajca je uvrstil tudi Japonsko v azijskem in Veliko Britanijo v evropskem delu. Države tega pasu so po geografski naravi pomorske; odvisne od morja. Mackinder govori o določenem imperativu: te države morajo uporabiti adute svojih pomorskih priložnosti in za to zgraditi ter vzdrževati ustrezno infrastrukturo, kot so pristanišča in ladjevje za različne namene, ter povezati obalne predele z notranjostjo. V tem so nekateri kritiki videli naslonitev na Mahanov koncept, kjer je pomorska moč držav ključni element razvoja in meddržavne konkurenčnosti. Mackinder je državam tega predela, še posebej velja to za Veliko Britanijo, ZDA in Japonsko, pripisal bistvene prednosti, ki izhajajo iz njihovega učinkovito izrabljenega otoškega in pomorskega položaja. Toda svet je bil že razdeljen, svoj prednostni bonus so že večidel izrabile in možnosti nadaljnje ekspanzije so bile tem državam omejene (Mackinder, 1904).

Tak prikaz sveta je seveda zelo shematičen in ne zahaja v podrobnosti. Medtem ko je Rusija, država osišča, dozdevno strateško varna, je varnost pomorskih držav bolj labilna in odvisna od vsakokratnih razmerij. Preneseno v prakso je to pomenilo, da Rusija predstavlja strateško grožnjo angleškim strateškim interesom. Velika Britanija se lahko uspešno kosa s kontinentalno silo toliko časa, dokler zadržuje prednosti pomorske sile, to je, da ne dovoli konkurentki razviti ključne konkurenčne moči: pomorske moči. Z drugimi besedami: Rusijo je treba držati čim dlje v kontinentalnih okvirih. Druga nevarnost je bila, da bi katera od držav obrobnega krajca s teritorialnim širjenjem pridobila lastnosti osiščne države. V mislih je imel predvsem Nemčijo v Evropi in Kitajsko v Aziji (Parker, 1997, 80–82). Mackinder je svoje teze dopolnjeval. Razprava iz leta 1904 je tja do pričetka prve svetovne vojne dobila korenita dopolnila in spremembe. Področje osišča se je razširilo na Vzhodno Evropo, proti jugu v Turčijo in Mongolijo na vzhodu ter dobilo novo ime: **osrčje** (ang. *Heartland*)[22] (Mackinder, 1919). Dikcija osrčja je že z imenom bolj izpostavljala moč držav tega območja.

Po koncu prve svetovne vojne je bila videti grožnja Rusije še očitnejša. Mackinder je bil oster nasprotnik boljševiške revolucije v Rusiji. Spodbujal je intervencije proti »rdeči« sovjetski oblasti, da bi omejil moč osrčja. Z oblikovanjem pasu držav med Nemčijo in Rusijo (Finska, baltiške države, Poljska, Romunija (in podpiral je idejo neodvisne Ukrajine) ter na jugu Jugoslavija) se je obrobje

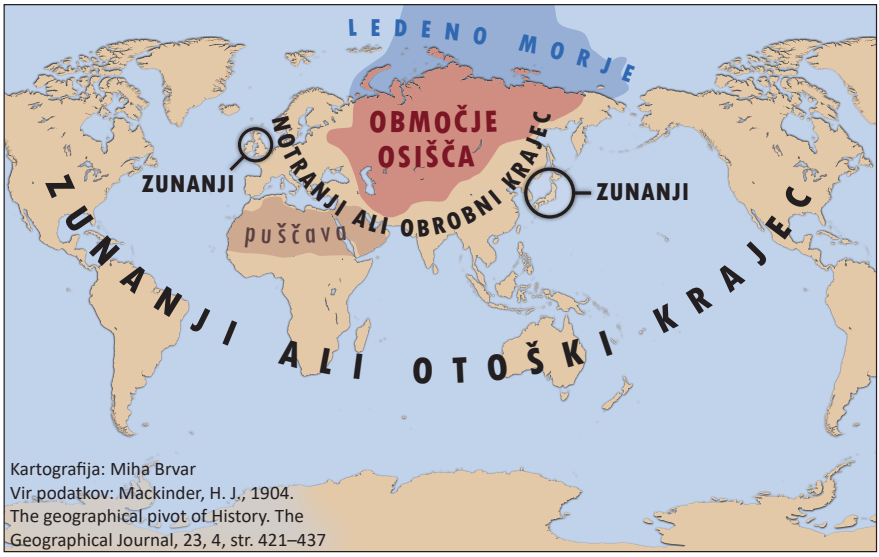
22 Osrčje (ang. Heartland) se neredko poenostavljeno zapiše: *hartland* in tudi obrobje (ang. Rimland) kot *rimland.*

okrepilo. Še iz časov oblikovanja Versajske mirovne pogodbe je oblikoval slogan o možnih političnih razmerjih. Pravi: kdor vlada Vzhodni Evropi, vlada osrčju, kdor obvladuje osrčje, obvladuje svetovni otok, kdor obvladuje svetovni otok, vlada svetu (Parker, 1997, 84). Ta grožnja se ni nikoli uresničila, a so jo tudi pozneje, v času hladne vojne, jemali znova in znova v pretres. V poznem obdobju je zagovarjal tesnejše povezovanje z državami pomorske moči (zlasti ZDA, zaveznico v prvi svetovni vojni), da bi ohranili ravnotežje pred ponovnim vzponom poražene Nemčije in krepitvijo Sovjetske zveze. Smatral je za nevarno, če bi se Nemčija in Sovjetska zveza na neki način povezali. Kot vemo, se je natanko to zgodilo. Potem je prišla druga svetovna vojna.

Mackinderjevo delo je doživelo posnemanja, interpretacije in dopolnitve, pa tudi nasprotovanja in kritike. Bilo je sistematičen, a zaradi svetovnega merila skoraj nujno tudi nekoliko grob in približen regionalni oris sveta in posameznih območij. Poleg tega so naraščajoče tehnologije v prometu, vojaški tehniki in gospodarstvu postavljale nove mejnike. Sodobniki, kot so Fairgrieve, Cornish in Amery v Angliji ter Partsch v Nemčiji, so že kmalu postavljali svoje teze. Fairgrieve je izpostavljal pomen industrije, znanosti in tehnologije oziroma izobražene in usposobljene družbe kot bolj pomembne od fizičnih značilnosti določenih držav. Fairgrieve, pa tudi Partsch sta bila blizu prepričanju, da z napredkom in blaginjo raste tudi zavest ljudi o nesmiselnosti vojne, zato vojaški moči držav kot razvojnega dejavnika nista polagala tolikšne pozornosti.

Stališča o vplivu Mackinderjevih idej in delovanja se razlikujejo. Po Parkerju (1997, 85–87) naj bi niti ne bil posebej spoštovan in vpliven, kar pa je glede na njegovo biografijo dvomljivo. Zasedal je pomembne akademske položaje, sodeloval pri ustanavljanju izobraževalnih institucij in društev ter tam tudi dejavno sodeloval. Imel je priložnost delovati v kuloarjih razmejevanja Evrope po prvi svetovni vojni.[23] Pravilno je napovedal prihodnost zračnih sil kot bistvene komponente v bojevanju in tudi stališča do Rusije kot države osišča in nato osrčja (pri čemer gre predvsem za terminološko spremembo, ki pa ima tudi vsebinske implikacije). Zato ostaja, da je bil Mackinder ena najvidnejših figur geopolitičnih razmišljanj, odkar se veda tako imenuje.

23 Pri tem velja omeniti vsaj še eno britansko diplomatsko figuro: lorda Curzona. Evropska zgodovina ga pozna po »Curzonovi liniji« na evropskem vzhodu, a je bila to le krajša epizoda v njegovem burnem življenju. Imel je visok položaj v britanski kolonialni administraciji (podkralj Indije), takoj po koncu vojne (1919) je bil britanski zunanji minister in v tem svojstvu je angažiral tudi Mackinderja. Mnoge meje versajske Evrope so posredno njegov prispevek; sam je sicer zagovarjal stališče o »naravnih« mejah (Parker, 1997, 111).

Karta 1: Mackinderjeva predstava o delitvi sveta

Karta 2: Mackinderjeva predstava o svetu na globusu

1.4.2 Ameriška geopolitika

V istem času, kot so v Evropi Ratzel in njegovi sodobniki oblikovali temelje politične geografije, je na drugi strani Atlantika nastajala ameriška šola geopolitike. Njen razvoj je časovno sovpadal s kulminacijo ameriške industrijske in na splošno gospodarske moči, potem ko so proti koncu 19. stoletja ZDA dosegle teritorialni obseg, kot ga imajo še sedaj. To pomeni zaokroženost ozemlja (če poenostavimo) med Kanado na severu in Mehiko na jugu ter med Atlantskim oceanom in Pacifikom. Še pred dobrim stoletjem so bile Združene države Amerike zgolj obljubljeni »eldorado«, kamor so drle množice evropskih priseljencev, potem ko so predhodne vojne s staroselskimi Indijanci razredčile domači kulturni substrat. ZDA so se kmalu povzpele na prepričljivo prvo mesto po vrednosti svetovne industrijske proizvodnje. Občutek skoraj neomejene dobrine – ozemlja – in gospodarskih možnosti posameznika je ustvarjal ameriški sen: vizijo bogastva in svobode. Moč posameznika pa se tedaj še ni odražala v moči države: ZDA so vodile politiko izolacionizma in navzven skoraj niso posegale. Kljub naglo rastoči ekonomski moči ZDA niso bile mednarodni dejavnik. Ta obširni teritorij je že prepredala gosta mreža železniških prog, demografsko pa so ga polnili etnično raznoliki priseljenci in se v talilnem loncu identitetno spreminjali v Američane, pripadnike nove nacije, pri kateri je pripadnost sedanjemu teritoriju, ekonomiji in pravu oblikovala specifično ameriško miselnost in kulturo. Od zdaleč je bilo videti, da imajo dediči Monrojeve doktrine pred seboj predvsem ekonomski uspeh in jih problemi preostalega sveta, ki je bil bodisi kolonialno podrejen bodisi soočen s pritiski nacionalizmov, usmerjenih k spremembam političnih meja in realizaciji svojih narodnih ambicij, kako postati državotvorna nacija, ne zanimajo posebej. Bi mar taka skupnost, usmerjena k ekonomiji in osebnim interesom, sploh potrebovala geopolitiko kot podlago paradigmatičnih zasukov v notranji in zunanji politiki?

ZDA so bile tudi država in družba univerz, kopičenja znanja in zato nujno presečišče in stečišče raznovrstnih idej. Zato so vedeli za dogajanje v Evropi, poznali Darwina in silovite odmeve na njegove razlage, sprejemali in kritizirali so ideje, nastale v Evropi. Nastajale so tudi v ZDA, samostojno ali kot referenčni eho, ki ga pač pušča vsak pomemben dosežek. Ameriška družba je razpolagala s kapacitetami za spremembe in zasuke v miselnosti, vrednostnem sistemu in ravnanju. To se je tudi zgodilo po zaslugi Alfreda Thayerja Mahana, ameriškega admirala, ki je predrugačil značaj ameriškega morja in kopnega, ameriško nacijo pa – vsaj posredno – naredil za pomorsko in s tem globalno vplivno.

Mahan se je rodil leta 1840 v West Pointu v oficirski družini; oče je bil namreč profesor na ameriški vojaški akademiji. Sledeč družinskemu poreklu, je tudi sam ostal v vojaških vodah, in sicer v mornarici, in dosegel čin admirala. Bil je ljubiteljski zgodovinar, kar mu je prišlo prav, potem ko je po letih

službovanja v ameriški vojni mornarici postal predavatelj in leta 1886 tudi predsednik Ameriškega vojaškega kolidža. Tako se je po službeni dolžnosti posvetil teoretičnim in proučevanjem pomorskih sil od strategije do taktike. Na tem področju je napisal več del in zapustil precej bogato pisno zapuščino. Med zapisi izstopa delo *The Influence of Sea Power upon History*[24] (Mahan, 1890). Delo je zasnovano na analizi pomorskega bojevanja evropskih pomorskih sil v 17. in 18. stoletju. Izhajal je iz predpostavke, da na svetu obstaja obsežen in sklenjen sistem svetovnega morja, ki ga sestavljajo oceani in robna morja. Države, ki imajo možnosti odprte in neovirane morske komunikacije, so v odločilni razvojni prednosti. Dokaz za to je videl v dveh otoških državah, Japonski in Veliki Britaniji. Obe sta se na podlagi ugodne otoške lege veliko laže ubranili regionalnih konkurentov, na svetovni ravni pa neovirano ustvarili obsežne čezmorske posesti. S celinskimi državami se ni posebej ukvarjal, a je izpostavljal, da so šibkejše zaradi maritimnega deficita. Mahan je Rusiji pripisoval manjše tveganje kot na primer Mackinder, podcenjeval pa je ni. Na svetovna morja je lahko posegala le posredno, prek enostavno nadzorljivih morij: Baltiškega, Črnega in Japonskega. Mahan je videl tudi tretjo otoško državo: ZDA. Toda ta si je morala prednosti svetovne sile šele ustvariti, in sicer prav na podlagi pospešenega razvoja pomorske moči. ZDA so v resnici krenile na pot pomorske sile. Zaradi lege in obsega je imel razvoj trgovske mornarice tudi vlogo celinskega povezovalca, saj železnica in ceste preprosto niso bile več dovolj. Na zunaj se to opazi že z razmestitvijo velemest: najpomembnejša so ob vzhodnih, zahodnih in južnih obalah.

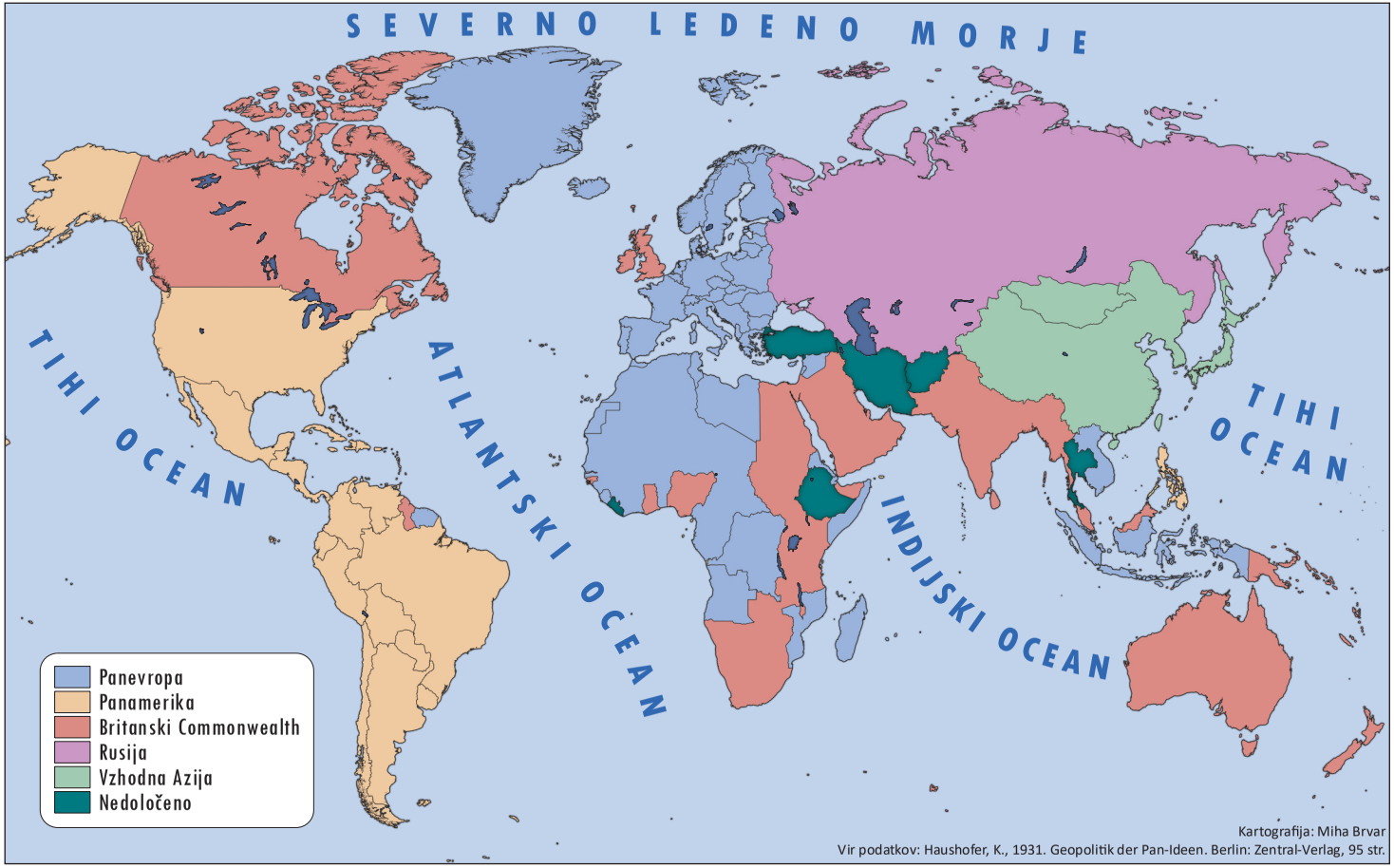
Mahanova geopolitika ni le odprla Amerike v svet, temveč je bistveno določila tudi poglavitne konture njenega prostorskega razvoja. Ameriko je bilo treba notranje povezati z izgradnjo modernih prometnic in pospeševanjem prometa. Zastopal je stališče o prednostih trgovskih povezav in oblikovanja čim bolj svobodne trgovine, ki lahko kompenzira regionalne ali državne primanjkljaje, ne da bi bil za to potreben politični pritisk. Podprl je krepitev vojne in trgovske mornarice ter podčrtal potrebo po nadzorovanju strateških točk oziroma con, kot so morski prelivi, pomorske baze in otoki. Vojaška pomorska moč je preventiva za odvračanje napadov; napad je smatral za najboljšo obrambo. Prednost uporabe pomorske sile je bojevanje na tujem, ker domačim teritorijem omogoča uživanje miru in razvoja gospodarstva. Ker ni bil dosti rezerviran do uporabe vojaških sredstev za doseganje političnih ciljev, velja tudi za enega od začetnikov **politike realizma**. Spodbujal je izgradnjo Panamskega prekopa in tudi osvojitev nekaterih strateških oporišč v svetu, kjer je to mogoče. To je veljalo zlasti za španske posesti – nekatere

24 Ang. Vpliv pomorske moči skozi zgodovino.

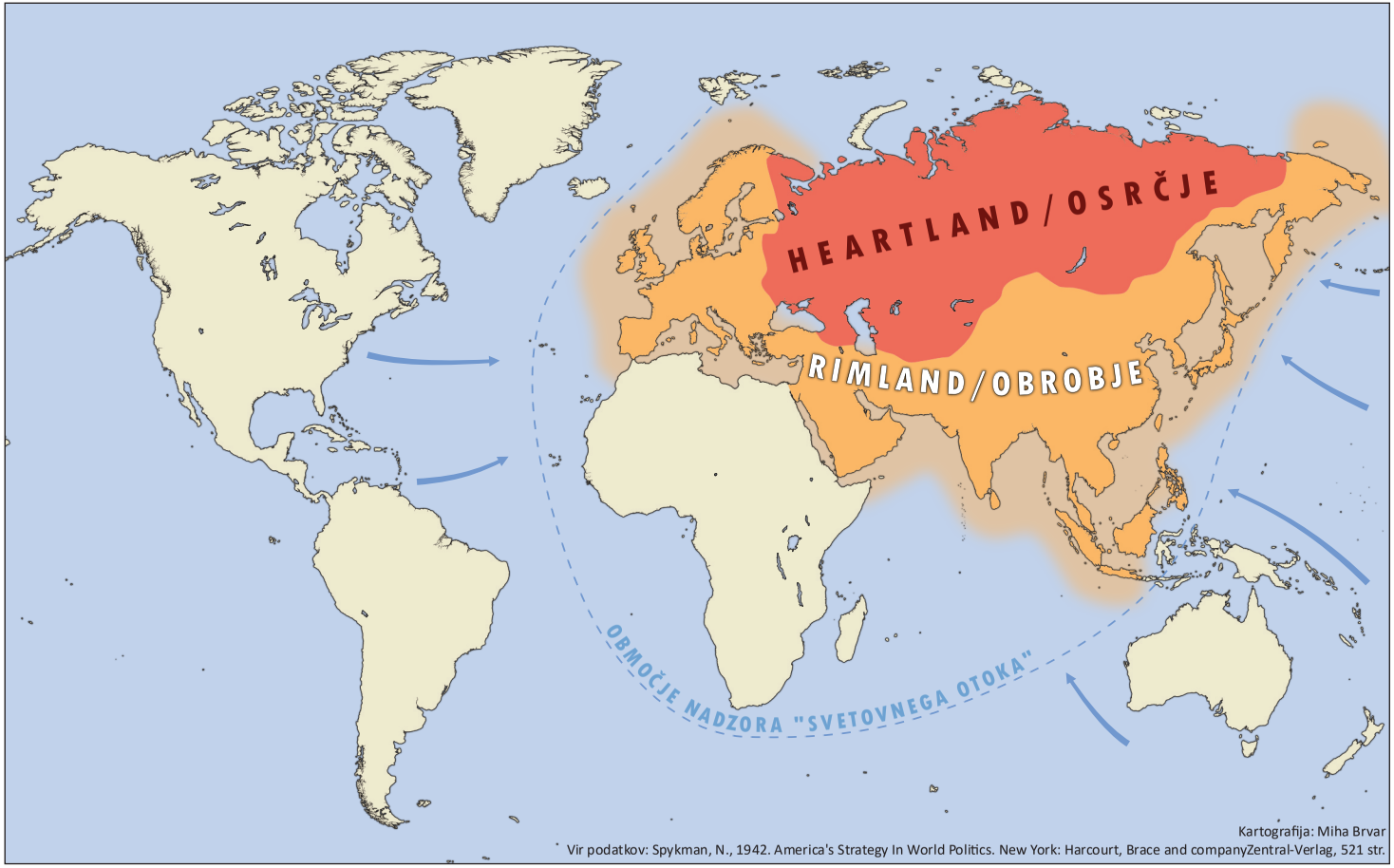
otoke ameriškega Sredozemlja s Kubo, Panamsko ožino in Filipinsko otočje. Ta ameriški korak navzven ni bil golo posnemanje evropskih kolonialnih sil, temveč rezultat razvoja avtentične Mahanove geopolitične zamisli in možnosti njene uporabe. Zaradi precej jasno izpostavljenih ambicij po uporabi tudi vojaške pomorske sile za doseganje političnih ciljev so ga nekateri šteli za pristaša ameriškega imperializma. Štejejo ga za enega najpomembnejših in najbolj vplivnih Američanov 19. stoletja. Njegova dela so prebirali tudi drugje. Ožje na področju pomorske strategije in pomorskega bojevanja velja za enega najbolj vplivnih avtorjev. Mahan je umrl decembra leta 1914 v starosti 74 let (Paret, 1986).

Po vojaškem in političnem angažiranju v prvi svetovni vojni so bile ZDA ne le globalni ekonomski, ampak tudi vojaški in politični igralec. Mahanova zasluga je bilo odpiranje ZDA v svet in oblikovanje mreže točk, ki so lahko služile varovanju ameriških interesov. Položaj globalne velesile je implicitno prinesel tudi nove naloge, vključno s pozornostjo do različnih političnih procesov v svetu. Tu pa mahanovske teorije niso bile več zadostne. Nasledniki so že kmalu v obdobju med obema svetovnima vojnama morali poseči za oblikovanjem novih globalnih geopolitik za ameriške koristi ali pa uporabiti in prirediti stare. Temu izzivu je sledil Nicholas J. Spykman.[25]

25 Nicholas J. Spykman (1893–1943) se je rodil v Amsterdamu na Nizozemskem. Leta 1920 se je preselil v ZDA, tam študiral in kmalu (1925) postal profesor mednarodnih odnosov na sloviti univerzi Yale, kjer je deloval do svoje smrti.

Karta 3: Haushoferjeva regionalizacija: panideje

Karta 4: Spykmanova predstava o svetu: obrobje in osrčje

Spykman je vzel v pretres (v ZDA vselej dovolj popularne) teze o prednostih pomorske moči in Mackinderjeve teorije osišča (oziroma osrčja). Upoštevajoč razvoj političnih odnosov od versajskega miru v Evropi dalje, je Mackinderjev terminološki instrumentarij vsebinsko in terminološko priredil. Osrčje (tedaj je bila to le Sovjetska zveza) je ohranilo svoje lastnosti, notranji krajec pa je spremenil, poenotil in preimenoval v **obrobje** (ang. *Rimland*). Deželam obrobja pripada večina Evrope razen angleškega otočja in Vzhodne Evrope, Bližnji in Srednji vzhod ter monsunska Azija razen Japonske. Njegova teorija je zato poimenovana tudi teorija obrobja in osrčja (ang. *Rimland-Hartland Theory*). Zunanji ali otoški krajec je imenoval **otoški kontinenti** (ali tudi ang. *Offshore continent*). Obrobje ima po Spykmanu precej večje razvojne prednosti, kar je utemeljeval z dinamičnim razumevanjem ne le prostora, pač pa tudi prebivalstva in njegovih lastnosti. Starejši zgodovinski tok ni nujno tako pomemben, da bi predstavljal nujno popotnico za aktualne politične odnose. Upoštevaje prednosti pomorskih držav (ki jih imajo lahko le države z dovolj obširno posestjo obal in morja, primernih za plovbo in pomorsko gospodarstvo), so v prednosti države obrobja, ker imajo morje. Osrčje tega deficita ne more v celoti nadomestiti. S tem je korenito revidiral Mackinderjevo stališče, in sicer: »Kdor nadzira obrobje, vlada Evraziji, kdor vlada Evraziji, nadzira usodo sveta,« s čimer je dal obrobju (*rimlandu*) ključno vlogo (Spykman, 1942). V politični praksi je to pomenilo razvojno omejevanje Sovjetske zveze, če se ji prepreči prost dostop do odprtih nezaledenelih morij. Sovjetska zveza je imela po Spykmanu ledu proste morske širjave le pri Vladivostoku na Daljnem vzhodu. Do tja je iz razvijajočih se sovjetskih industrijskih regij spoštljivih 10.000 km poti. Poleg tega je glavnina resursov skoncentriranih v zahodnem delu države, ki pa nima maritimnih prednosti. Zato je smiselno obvladovati predvsem obrobje (na katerega pa je prej Rusija in takrat Sovjetska zveza intenzivno pritiskala) ter s tem vzdrževati *ravnovesje moči* (ang. *ballance of power*).[26] Od tega je odvisen tudi svetovni mir (Spykman, 1944).[27] ZDA so v času izida Spykmanove knjige ravno vstopile v drugo svetovno vojno.

Spykmanova teorija razmerja med obrobjem in osrčjem je dobila priložnost preverjanja takoj po drugi svetovni vojni. Sovjetska zveza je postala jedro socialističnega bloka, pojavila se je ideološka in (geo)politična polarizacija in tudi geopolitiki so se morali usmeriti k bipolarni realnosti strateškega tekmovanja med kapitalističnim Zahodom in socialističnim Vzhodom. Razumljivo, da so bila spričo realnih tveganj neposrednega vojaškega spopada v strateških razmišljanjih v ospredju predvsem varnostna vprašanja. Skrb za ravnovesje med obema

26 Ideja o ravnovesju (ravnotežju) moči je starejša in jo pripisujejo O. von Bismarcku, »železnemu« kanclerju Nemškega cesarstva. Teza se je tudi pozneje sorazmerno pogosto uporabljala v mednarodnih odnosih, do danes.

27 Spykman, N. J., 1944: The Geography of the Peace, Brace & Company, Harcurt. Knjiga je izšla leto po njegovi smrti.

poloma svetovne moči je zato zaznamovala tudi njune zaveznike. Obdobje po drugi svetovni vojni je zaznamovala doktrina močne, v svet obrnjene Amerike. Nova »sfera«, s katero so se pričeli intenzivno ukvarjati, je bila predvsem zračni prostor. Razmerja med obrobjem in osrčjem so doživela tretjo veliko spremembo. Obvladovanje zračnega prostora na vojaškem in tudi civilnem področju je postavljalo nove strateške zahteve. Mahanova ideja o obvladovanju ključnih točk in con je dobila novo aplikacijo. Vsako pomorsko oporišče je bilo hkrati tudi zračno. Dotlej manj pomembne arktične ledene puščave so postale ključne. Zagovornik razvoja zračnih sil in ustreznih kopenskih sidrišč je bil de Seversky.[28] ZDA so dejansko krenile po poti krepitve zračne komponente, pri kateri je bila pozornost usmerjena prav v Arktiko, vendar ne samo to (primerjaj Seversky, 1950). Razvoj letalskih sil, raket srednjega in dolgega dosega ter vesoljska tekma so bili elementi te tekmovalnosti, vključno z razvojem vojaškoindustrijskega kompleksa. Čeprav je bil ta zelo drag, je pomenil pomembno gonilno silo tehnološkega razvoja ZDA, ki je skupaj s podjetji, tehnologijo, patenti in ne nazadnje tudi odpiranjem novih panog, kot je raznovrstna zabavna industrija, vsem pod vplivom ameriškega kapitala, sčasoma postal pomembnejši od teritorialnega obkoljevanja nasprotnikov.

Če je v obdobju nekako do konca petdesetih let 20. stoletja ameriško geopolitiko zaposlovala predvsem Evropa, ker so bili tam nasprotniki in konkurenti, je sčasoma (in razmeroma hitro) težišče prehajalo na nova območja. To je bila predvsem Azija. Indija se je osamosvojila in tudi oddaljila od britanskega vpliva. Nastala je vrsta novih neodvisnih, a precej labilnih držav. Kitajska se je z revolucijo otresla evropskega vpliva in v korejski vojni (ter pozneje tudi v Vietnamu) dokazovala, da ni obvladljivi del *rimlanda*, temveč utegne postati eno od osrčij (Meinig, 1956). Mackinderja in Mahana ter poznejša Spykmanova dognanja so brali in interpretirali ponovno. Geopolitike so bile podrejene praktičnim strateškim potrebam in večina bi na neki način sodila v okvire realnopolitičnih razglabljanj, ne glede na to, na kako plemenite humanistične cilje so se sklicevali. Vendar imajo ključne premise njihovih praktičnih in teoretičnih izsledkov tudi pomemben teoretični značaj in pomen. Končno so bili navedeni ne le vidne figure ameriške zunanje politike ter s tem posredno in neposredno urejevalci mednarodnih odnosov, ampak tudi eminentni univerzitetni profesorji, avtorji branih in upoštevanih del. S tem je bila skoraj zagotovljena njihova odmevnost, s tem pa vsaj posreden vpliv na politični zemljevid sveta.

Med kritične nadaljevalce Spykmanovih tez sodi George F. Kennan. Po službeni dolžnosti (bil je diplomat) je dobro poznal Sovjetsko zvezo, ker je tam vrsto let služboval. Velja za utemeljitelja *politike containmenta* (zadrževanja). Tipično za

28 De Seversky je bil rojen leta 1894 v Rusiji. Postal je pionir letalstva v Ruskem carstvu, a je kmalu po oktobrski revoluciji leta 1917 emigriral v ZDA. Letalom je bil zavezan vse življenje. Nekaj življenjske ironije je v tem, da je v svojih poznih letih s pisanjem posredno oponiral prav svoji izvorni domovini Rusiji.

obdobje hladne vojne je bilo izogibanje neposrednim spopadom, zato so se sile in velesile predvsem ovirale. Izhajajoč iz Spykmanovih tez o geografskih prednostih *rimlanda*, sta njegova krepitev in nadzor preprečevala silam *hartlanda* vzpostaviti, okrepiti in uporabiti pomorsko moč. Blok socialističnih držav je bil precej bližje morjem in morskim prelivom. Poleg tega so se v Severni Afriki, na Bližnjem vzhodu in drugod vzpostavili režimi z upravnimi modeli, podobnimi tistim v socialističnih ureditvah, prijateljsko razpoloženi do Sovjetske zveze ter nasprotni predvsem ZDA in Zahodu vobče. Ker so Sovjetsko zvezo videli kot celinsko »trdnjavo« in jedro *hartlanda*, jo je bilo za doseganje strateških ciljev zadrževanja treba omejevati predvsem pri dostopu do morja (Kennan, 1961). Od dvajsetih let prejšnjega stoletja dalje je čutiti prizadevanje ZDA in njenih zaveznic po celinskem zamejevanju Rusije oziroma Sovjetske zveze. Zato je bil ameriški interes močna (vsaj gospodarsko) Zahodna Nemčija in vključitev Turčije in Grčije v zvezo NATO ter zaradi tega je bilo toliko pozornosti namenjene predelu tako imenovane Srednje Azije med Sirijo in Pakistanom. Krepitev zavezništev je bila vsaj desetletje in pol pomembna prvina ameriške zavezniške politike. Marshallov plan pomoči v letih po drugi svetovni vojni je pomembno pripomogel h gospodarski stabilizaciji ranljivih držav *rimlanda* v ameriški interesni sferi. Zato je bil uspeh kubanske revolucije tako nevaren interesom ZDA, usoden s tega stališča bolj kakor poraz v Vietnamu in polovični uspeh na Korejskem polotoku. Vmes je bil »tretji svet«, sestavljen iz kolonialne dediščine evropskih držav, reven in konflikten.

Kennanova zamisel politike zadrževanja je narekovala previden odnos z velesilo in njenim neposrednim zavezniškim delom, preprečevali pa bi širjenje zavezništva drugje, zlasti bližje ZDA. Kuba je bila velik preizkus. Politika zadrževanja je imela še eno posredno in srednjeročno korist. Zaradi odvračanja je morala nasprotna stran vlagati več energije in sredstev za dosego svojih ciljev, kar je postopoma vodilo v ekonomsko izčrpavanje. Zadrževanje je postalo vodilo ameriške strategije in politike v svetu, ki je vzdrževala oblike zavezništva v pasu *rimlanda*. To je v praksi navadno predstavljalo nasprotovanje revolucijam, ki bi lahko vzpostavile socialistične sisteme in s tem spremenile strateška razmerja. Politika zadrževanja se je nadaljevala vse do danes. V ta kontekst vstopi Trumanova doktrina, ki se nanaša na glavne premise hladnovojne politike ZDA v svetu. Ta doktrina je širša, a navsezadnje so Trumana navdihnila prav Kennanova dela.

Med najvidnejše ter tudi akademsko in teoretično vidne snovalce ameriške zunanje politike sodi H. Kissinger, avtor slovitega dela *Diplomacy*[29] (Kissinger, 1994). Idejo zadrževanja (ki je še vedno potekalo) je dopolnil, tako, da se okrepi ameriško-kitajsko sodelovanje po smrti Mao Zedonga in se s tem razrahljajo vezi

29 Ang. Diplomacija. Knjigo so različno prevajali. V nemški verziji (kot citirano zgoraj, tj. 1994) je naslov daljši in bolj poveden (nem. *Die Vernunft der Nationen. Über das Wesen der Außenpolitik*; slov. Razumevanje držav. O naravi zunanje politike).

s Sovjetsko zvezo. Bil je pobudnik trilateralizma, nazora, ki zagovarja stališče, da naj se vzpostavi v bipolarnem svetu še tretji pol, s čimer bi se *rimland* razbremenil. Priložnosti so se ponudile ob kitajskih sporih z Vietnamom, ki ga je podpirala Sovjetska zveza. Kitajska je dejansko krenila k liberalizaciji gospodarstva, ne pa tudi politike. Odnosi s Kitajsko so zapleteni že zaradi ameriške podpore Tajvanu. Kissinger je predvidel krepitev Kitajske, kar lahko korenito spremeni geopolitične odnose v Vzhodni Aziji (Kissinger, 2012). Dolgoletna diplomatska kariera, politično angažiranje (bil je državni sekretar) in profesura na Harvardu so mu dajale priložnosti delovanja v teoriji in praksi. Napisal je več obsežnih del, posvečenih diplomaciji, mednarodni politiki in geopolitiki. S slednjega področja je najpomembnejše delo o svetovnem političnem redu (Kissinger, 2015).[30]

Proti izteku 20. stoletja so se kazale spremembe v diferenciaciji dotlej manj upoštevanega »tretjega« sveta. Že sam izraz »tretji« narekuje pozornost do prvih dveh, to je dveh geopolitičnih, ideoloških ali ekonomsko-socialnih blokov, kratko imenovanih Zahod in Vzhod. Tretji svet so sestavljale mlade postkolonialne države z nezanesljivimi gospodarskimi trendi, pogostimi notranjepolitičnimi težavami in neredko tudi vojnami. To je bil svetovni jug (De Blij, 2005), prostor latentnih nemirov in prizorišče strateškega tekmovanja, kjer je hladna vojna potekala v seriji nemirov, spopadov in državljanskih vojn. Take okoliščine je nazorno opredelil ameriški geograf Saul B. Cohen v politično prilagojeni regionalizaciji sveta.

Svet je razdelil na **panregije**, velika vplivna območja na svetu, in sicer glede na glavne družbene značilnosti jeder teh območij. Pri tem je *hartland* (Sovjetska zveza z Vzhodno Evropo) ostal tak, kot je bil. *Rimland* je nasprotno rahlo spremenjen in razdeljen na nekaj panregij: maritimno Evropo in Magreb, Bližnji vzhod, Južno Azijo (Indijska podcelina), Jugovzhodno Azijo in Vzhodno Azijo. Nekdanji otoški pas pa sestavljajo Južna in Severna Amerika, Podsaharska Afrika ter Otočna Azija in Oceanija (Cohen, 1973). Izpostavljeni funkcionalizem je bil skladen s pragmatičnimi načeli ameriške geopolitike. V praksi so potekali spopadi različne intenzivnosti in časovnega trajanja v predelih med velikimi panregijami. Cohen je te predele s kriznimi območji (preteklimi ali aktualnimi) imenoval *pas črepinj* (ang. *Shatter belt*); pretekle dogodke in določene strukturne značilnosti pa so dajale vedeti, da so taka območja lahko tudi prizorišča bodočih spopadov. Pas črepinj ni bil omejen na stik *rimlanda* in *hartlanda*, pač pa na določeno strukturo območij in držav; praviloma se je pojavljal na stiku teh regij, ponekod (na primer na Bližnjem vzhodu) pa tudi znotraj teh območij (Cohen, 2015). Cohenovo delo so pozneje večkrat obravnavali kot novo možnost aplikativne, strateškim namenom prilagojene regionalizacije. Sodobniki so izdvajali tudi drugačne možnosti panregionalne povezanosti (Galtung, 1979). Bistveno je bilo, da ustreza nekim

30 Mislim na delo *Svetovni red* (ang. The World Order). Predstavlja nekakšen rezime Kissingerjevega razmišljanja o odnosih v svetu. Prvič je izšlo leta 2014.

politikam. Med take poskuse izrazitega regionalnega pragmatizma sodi tudi konstrukcija Zahodnega Balkana v zadnji dekadi 20. stoletja.

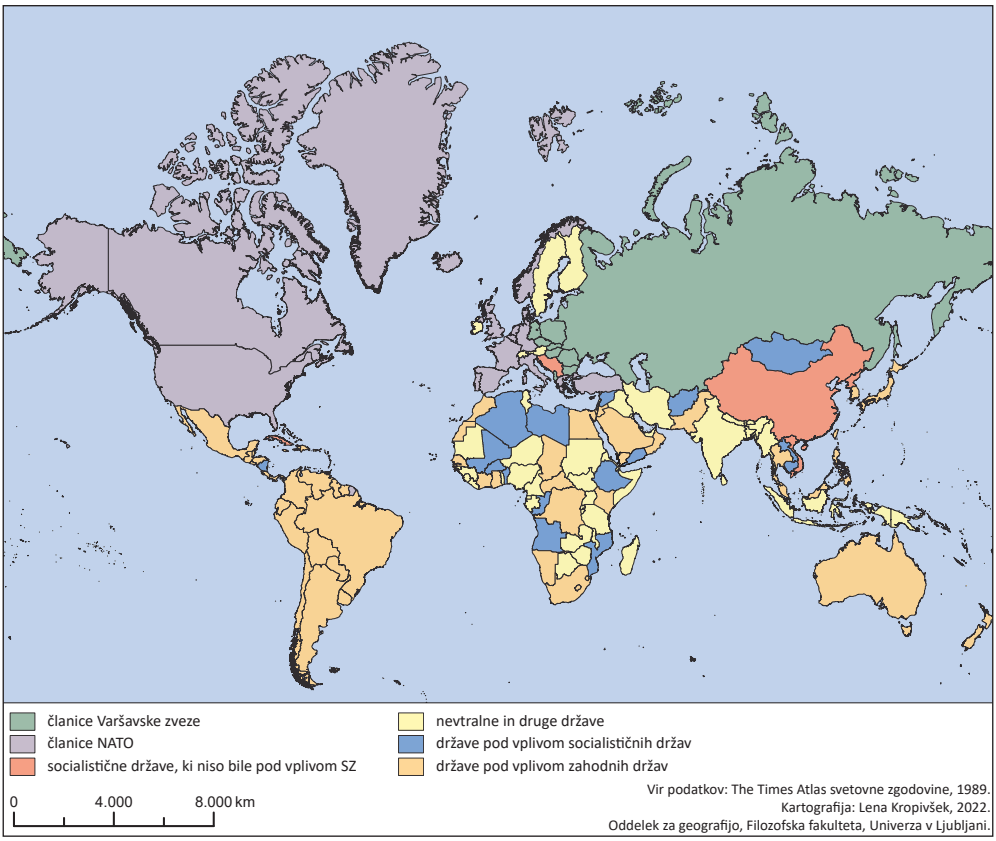
Po polstoletni dominaciji globalne bipolarnosti se je socialistični svet za »železno zaveso« sesul. Tedaj se je zdelo, da bodo ZDA dokončno prevzele vlogo edine globalne veselile. Svetovni red (primerjaj Kissinger, 2015) je postal predmet obravnav, ker so bili procesi na političnem prizorišču hitri in so neredko prehitevali dotedanje znane strateške postavke. V Evropi je preobrazba Evropske gospodarske skupnosti (EGS) v Evropsko unijo (EU) ustvarjala najbolj zahtevno tržišče in še vedno zelo zmogljivo območje industrijske produkcije. Bolj vprašljiva je bila vojaško-varnostna komponenta, ki je EU kot celota ni razvila. Nadomeščal jo je NATO, organizacija s hladnovojno dediščino v strukturi in miselnosti. Brzezinski je pragmatično podprl širjenje severnoatlantskega zavezništva kot obliko garanta miru, in ne prodora proti Rusiji (Brzezinski, 1998). Geopolitične prednosti Amerike so po zlomu bipolarnosti sčasoma postale njeno veliko breme. Odpiranje novih kriznih žarišč, na katerih so ZDA skušale zadržati ali pa sploh uveljavljati svoj vpliv, da bi se zavarovale pred nastopajočo konkurenco novih jeder ekonomske moči (Indijo in Kitajsko; le omejeno se je pri tem omenjala EU) oziroma morebitnim ponovnim vzponom Rusije in njenih alians s starimi in novimi ameriškimi konkurenti ali pa le vzdrževale regionalni mir, je bilo vse prej kot preprosta naloga.

Evidenten je bil vzpon islamskih držav in forsiranje religije (le islama) kot jedra naddržavnega povezovanja (De Blij, 2005), kar sodi že v domeno naslednje regionalizacije. Postavil jo je Samuel P. Huntington z delom, ki je precej razburkalo javnost in polariziralo stališča znanosti, politike in javnosti (Huntington, 1996). *Spopad civilizacij* (ang. *The Clash of Civilizations and The Remaking of World Order)* je polariziral zaradi vloge religije kot ključnega indikatorja civilizacij, kar se je zdelo v času, ko so razglašali globalno vas, vsaj ironija, če ne nesmisel. Stranska reč pri Huntingtonovih členitvah je kar nekaj nenatančnosti pri regionalnem razčlenjevanju sveta. Kritike so skoraj povsem izpuščale drugi del naslova in večji del vsebine knjige, ki pa govori o novem svetovnem redu. Ta naj bi upošteval (oziroma bi moral upoštevati) kulturno-civilizacijske elemente. Namesto ideološke bipolarnosti je v dobi globalizacije nastopilo obdobje večpolarnosti. ZDA so se namesto pred teritorialno jasno opredeljenim nasprotnikom znašle pred nevidnim, a očitno razpršenim nasprotnikom: terorizmom. Poskus nadzora nad vse obsežnejšimi kriznimi območji pa je tudi zelo drag in načenja ekonomsko moč Amerike (Chomsky, 2004).

V tretjem tisočletju je ameriška geopolitika pred novimi globalnimi izzivi, med katerimi se poleg znanih zunanjih, predvsem Rusije na vzhodnoevropskem krilu NATA in Kitajske na vzhodnoazijskem pacifiškem loku, znajdejo tudi nekatera notranjepolitična neravnovesja. Evolucija ameriške geopolitike od Mahana dalje je skoraj stoletje širila območje vpliva, vzpostavljala točke nadzora in oblikovala strateška zavezništva. Sedaj se sooča z novimi izzivi, v katerih pa je razprava o razmerjih med *rimlandom* in *hartlandom* sicer prisotna, a z očitno manjšim problemskim nabojem. Geopolitika ima pred seboj še veliko dela.

Karta 5: Cohenova regionalizacija sveta: panregije

Karta 6: Blokovska delitev sveta

1.4.3 Francoska geopolitika

Francija je država med celino in morji. Po obrisu državnega teritorija je francoski šestkotnik ugodno izpostavljen morju in primerno zavarovan z visokimi gorovji. Le ob Renu na vzhodu je Francija izpostavljena po nizkem, odprtem površju največjemu konkurentu na celini – Nemčiji. Od druge, pomorske sile Velike Britanije jo loči razmeroma ozek morski preliv in obe državi imata gospodarska jedra razmeroma blizu tega prometnega pomorskega kanala. Francija bi se že zaradi svoje lege in sosedstva morala posvečati geopolitičnim vprašanjem.

Kljub temu in dejstvom, da je država stara, s kontinuiteto od srednjega veka dalje, da je v moderni dobi postala ena glavnih sil na evropski celini in marsikatero deželo tudi zavojevala ter da je postala druga najmočnejša kolonialna sila na svetu, je urejen pristop geopolitičnih razmišljanj v Franciji nastopil rahlo pozneje in manj intenzivno. Toda pozneje se je okrepil in sedaj predstavlja pomemben in

spričo nekaterih svojskih pristopov dragocen del geopolitičnih misli v svetu. Čeprav je po konceptih bližje kontinentalnim geopolitikam, je francoska pomorska geopolitika več kot le omembe vredna.

Francoska geopolitika ima svoj izvor in začetnika v geografskem krogu. Pisati o francoski geografiji brez Vidala de Lablacha[31] je zanesljivo nesmisel. Mož je brez dvoma eminenca francoske geografske misli, in to v kar nekaj panogah, med katerimi je tudi politična geografija. Lablache velja za utemeljitelja posibilizma, nazora, skoraj nasprotnega geografskemu determinizmu, ki je tedaj prevladoval v Evropi. V ospredje so postavili človeka in njegove zmožnosti; človek (družba) je tisti, ki usmerja tok dogodkov in razvoj ter pri tem lahko spreminja tudi naravno okolje. Okolje ne determinira človeka, ampak obratno. Lablache je zagovarjal celovito geografijo, regionalne študije; pravzaprav geografsko kompleksnost kot načelo delovanja. Skladno s pozitivističnimi načeli je zagovarjal sistematičnost, dokumentiranje in meritve ter dosegel, da je postala geografija poleg izobraževalne tudi splošno uporabna veda. Geografija naj bi proučevala pokrajino (fr. *paysage*), okolje (fr. *millieu*) in regije. Povsem nov pristop in nova vsebina sta bila upoštevanje *življenjskega načina* (fr. *genre de vie*), s katerim je tlakoval pot francoski socialni geografiji in širše. Poznal je nemško geografijo in osebno poznal F. Ratzla, a zdi se, da nanj geografski determinizem ni niti najmanj vplival. Francoska geografija se je razvijala po svoje. S političnimi vprašanji se izrecno ni veliko ukvarjal, a jih je kot pristaš celovite regionalne geografije poznal in upošteval. Posibilizem je tu imel vrsto prednosti v interpretativni moči. Če je človek odločujoči dejavnik v okolju in ga (pre)oblikuje, je tudi v državi kot organizirani obliki zaokroženega teritorija nekako odločujoči dejavnik. Namesto morfologije in proučevanja pogojenosti človeka od svojega okolja, ki ga ima na razpolago, so se po Lablachovi zaslugi francoski geografi lotevali družbenih in prebivalstvenih vprašanj, proučevali strukturo in funkcionalnost regij v dinamičnem odnosu med spreminjajočo se družbo in njenimi potrebami, da v okolju kaj spremeni.

Njegov učenec A. Demangeon, sicer usmerjen k socialni in ekonomski geografiji, se je v sodelovanju z L. Febvrom lotil tudi zgodovinskih in političnih vprašanj. Zanimali so ga odnosi v Porenju in družbeni pretresi po veliki gospodarski krizi. Glavnino svojega opusa je ustvaril že po smrti učitelja in vzornika, ki pa so mu v francoski geografiji tako zvesto sledili, da se je prijel izraz vidalizem.

31 Vidal de Lablache (tudi: La Blache) se je rodil leta 1845 v kraju Tamaris-sur-Mer v Provansi v učiteljski družini. Študiral je geografijo, zgodovino in arheologijo. Po krajši učiteljski karieri in doktoratu je postal profesor v Nancyju in pozneje v Parizu, kjer je deloval do konca aktivne dobe. Bil je izjemno dejaven in vsestranski geograf. Skupno je napisal 17 knjig in vrsto razprav, v katerih se je lotil mnogih področij. Najpomembnejši deli sta *Tableau de la Geographie de la France (Geografija Francije)* (1903) in *Les principes de Geographie Humaine* (Načela družbene geografije) (1918) (Sanguin, 1993).

Demangeonov učenec J. Gottmann,[32] sicer prav tako socialni geograf, se je poleg gospodarsko-socialnih tematik in regij lotil tudi nekaterih političnih vprašanj. Podobno kot pred njim Lablache je za predmet svojega zanimanja vzel zlasti funkcionalnost regij. Zanimala so ga metropolitanska območja in razmerja, ki se vzpostavljajo med mestom in njegovim funkcionalnim zaledjem. Naslonjen na metodološko izročilo vidalistične geografije je Gottmann (in še vrsta drugih) k političnogeografskim vsebinam (upravljanje, politično ravnanje) prišel iz aplikativne regionalne geografije, povezane s socialno geografijo. Vsebinsko je to približno tisto, kar sedaj ustreza politični geografiji lokalnosti ter odnosa med središči in periferijo. Take pristope je mogoče razmeroma enostavno prenesti tudi na mednarodno raven, ker zakonitosti razmerij med jedri in periferijo delujejo tudi tam.

Druga premisa Lablachovega raziskovanja sega na področje političnega spektra človekovega delovanja; pri tem je življenjski način – *genre de vie* eden od načinov, kako se lotiti regionalnogeografskih proučevanj. To so geografske tematske karte. Na tej podlagi je pozneje nastalo skoraj modno zanimanje za karte in kmalu tudi za eno izmed pozneje, sploh pa danes zelo priljubljenih političnogeografskih tematik: politične meje. Francoski avtorji so polagali pozornost zlasti različnim aspektom človeškega potenciala, kot so kultura, jezik, prepričanje, socialne razmere in tudi politično vedênje. Francoska geografija (in kot bomo videli, tudi geopolitika) je bila skladno z vidalistično tradicijo precej etnocentrična, po metodoloških pristopih pa strukturalistična. Niso pa pri tem zanemarili fizičnogeografskih lastnosti pokrajin; v tem je videti prispevek celovite regionalnogeografske obravnave. Vodilni element tam pa je bil vendarle človek oziroma družba.

Avtorji, kot sta Ancel ali Braudel, so kot predstavniki francoske geopolitike pristopali z vidika človeških (družbenih) dejavnikov in na ta način parirali nemški *Geopolitik* v tistem času. Ferdinande Braudel (1902–1985), sicer zgodovinar, je pristopil k analizi procesov skozi čas in oblikoval *teorijo svetovnega reda*. Bil je izvrsten poznavalec Mediterana in Severne Afrike, zanimale so ga razmere v severnoafriškem muslimanskem svetu in delovanje kolonij ter njihovi učinki. Za Francijo, deželo z drugo največjo kolonialno posestjo na tej celini, je bilo to izjemno pomembna zunanjepolitična tema. Eno od Braudelovih zanimanj je bila še identiteta, ki pa je bila v nekaterih francoskih pokrajinah tudi odprta notranjepolitična tema.

Lablachovo zanimanje za karte je našlo nadaljevalce po drugi svetovni vojni. Vidalistične koncepte so medtem že presegli, tradicija usmerjanja k študiju prebivalstva, odnosov, njihovih kulturnih in etničnih značilnosti ter vloge religije je

32 Jean Gottmann se je rodil leta 1915 v Kijevu v judovski družini. Po uveljavitvi boljševiškega socializma v Sovjetski zvezi (kjer je kmalu pristala tudi Ukrajina) je s sorodniki prišel v Francijo, kljub revščini študiral in postal ugleden univerzitetni profesor (Sanguin, 1993).

ostala. Geograf Michel Foucher[33] se je sicer zanimal predvsem za politične meje, zagovarjal pa je uporabo kartografskih metod. Znan je po trditvi, da je geografija »vojna kart«, ter izhajal iz podmene, da so spremembe političnih meja indikator političnih procesov znotraj držav in med njimi (Foucher, 2010). Zanimajo ga vprašanja na Bližnjem vzhodu, položaj Turčije in vloga islama. Slednje je zelo okupiralo tudi verjetno najpomembnejšo figuro na polju francoske politike: Yvesa Lacosta. Lacoste sodi upravičeno med najbolj citirane avtorje in brez dvoma odlične poznavalce sodobnih geopolitičnih razmerij. Tudi on je po metodološkem pristopu strukturalist, sledeč dobri podlagi francoske regionalne geografije in proučevanja prebivalstvenih vprašanj. Dajal je večji poudarek tudi vojaškim in varnostnim vprašanjem kot drugi, na primer Foucher ali Sanguin (1997). To ni naključje, saj se zanima za svetovna krizna žarišča in razloge njihovih težav. Kot strukturalist daje večji poudarek notranjim razmeram, predvsem prebivalstvu, njegovi etnični in verski strukturi, preteklim konfliktom in drugim okoliščinam (Lacoste, 2009). Pri analizi so upoštevali različne družbene dejavnike in so v celem ti prikazi zelo kompleksni (Lacoste, 2021). Francoski geopolitiki odmerjajo precejšnjo pozornost tudi pomorskim vprašanjem, predvsem razmejevanju.

1.4.4 Nemška geopolitika

Na nobeno drugo državno geopolitiko se ne veže toliko različnih emotivno motiviranih razlag kot na nemško geopolitiko. Razlogov je kar nekaj.

Izraz »geopolitika« je prišel izpod peresa švedskega geografa Kjellena, potem ko je reinterpretiral teze nemškega geografa F. Ratzla in njegovega dela *Politična geografija* (1897). Kjellen je bil Ratzlov učenec. Intelektualno pretakanje med cesarsko Nemčijo in skandinavskimi državami je bilo tedaj zelo živahno. Ratzlove ideje so hitro naletele na plodna tla in zlasti v velikih državah tiste dobe so se kmalu izoblikovale šole, ki so pričele sistematično proučevati državo in njene možnosti (ozemeljske) rasti. Geopolitiko so zato hitro instrumentalizirali; postala je utilitarna disciplina, namenjena analizi razvojnih možnosti držav in oblikovanju politik, ki bi državo tako ali drugače okrepile. Prvotna Ratzlova teorija o državi kot organizmu in prostorskem pojavu se je zlagoma umikala pragmatizmu, ki so ga narekovale državne potrebe. Čeprav F. Ratzla neredko omenjajo kot začetnika nemške geopolitike, je to vendarle nekoliko krivo. Pojem geopolitike se navadno povezuje s kratkim, a intenzivnim obdobjem med prvo in drugo svetovno vojno in je tudi označen z izvirnim nemškim izrazom: *Geopolitik* (Parker, 1997, 115).

33 Michel Foucher (1949) sodi med velika imena sodobne francoske geopolitike. Geograf, ki se je posvetil predvsem sodobnim geopolitičnim vprašanjem, oblikoval ustanovo, ki se posveča geopolitiki, bil je diplomat in univerzitetni profesor. Zaradi svojega delovanja na področju geopolitike, mednarodnih odnosov in diplomacije je prejel več visokih francoskih priznanj.

Zaslediti je mogoče tudi izraz »klasična nemška geopolitika«, da bi ločevali med pričetki s F. Ratzlom (in predhodniki; kar je pod imenom politična geografija) ter razmišljanji o geopolitiki v Nemčiji proti koncu 20. stoletja in dalje.

Razumevanje pojava in značilnosti nemške *Geopolitik* gre laže, če poznamo intelektualno predhodnico ter družbene in politične razmere v Nemčiji po prvi svetovni vojni. Drugo, se pravi nacistična ideologija (nacionalni socializem) in prenos tujih geopolitičnih misli, predvsem Mahanove in Mackinderjeve, je dodatek, ki je modificiral stališča in oblikoval predstave, kot jih je.

Sloveča imena, kot so A. von Humboldt, K. Ritter, R. Spengler in končno F. Ratzel, so postavila temelje nemške geografije, ki se je ob difuziji vede na več panog proti koncu 19. stoletja (kar je bilo sicer značilno za mnoge vede; nastajale pa so tudi povsem nove znanstvene discipline) opremila z obsežnim naborom pristopov, znanj in miselnosti. V to druščino sodi tudi Ratzlov švedski učenec R. Kjellen, zaslužen za ime geopolitika. Ta geografija je imela deterministično miselno ozadje, zato je znan tudi izraz geografski determinizem. Velik vpliv zlasti na Ratzla in učence sta imela socialni darvinizem ter nemška klasična filozofija 19. stoletja od Kanta do Nietzscheja. Slednja je poudarjala moč; Nietzsche celo nadčloveka (nem. *Übermensch*). Kar zadeva politiko in veščine upravljanja držav v miru in vojni ter razmišljanja o strateških vsebinah, so bile na razpolago izkušnje pruskih vladarjev, vojaškega genija Clausewitza in »železnega« kanclerja O. von Bismarcka. Temu je v drugi polovici 19. stoletja uspelo združiti nemške teritorije z zelo različnimi izkušnjami in strukturo v enotno nemško državo: Nemško cesarstvo (1871). Cesarstvo je bilo zamudnik v tekmi za kolonialna ozemlja, a nekaj si jih je vendarle pridobilo (današnje Namibijo, Kamerun in Tanzanijo). Nemčija je bila tedaj gosto naseljena in nagel razvoj industrije jo je do preloma stoletja pripeljal na mesto industrijske velesile. Ni treba posebej naglašati, da je vse evropske družbe s kolonialnimi posestmi tudi po zaslugi tolmačenja Darwinovega nauka preveval čut vzvišenosti in pravzaprav rasizma. Tudi nemški je »sedel« na zelo široko podlago in nikakor ni specifično nemški izum. Prav tako so bili nacionalizmi lastni dosledno vsem evropskim družbam.

Ratzlova izvirna teorija o državi kot rastočem organizmu, ki se konkurenčno prebija do boljšega položaja z integracijo manj zmogljivih ozemelj, se je ob Kjellenovi dopolnitvi o pomenu (predvsem agrarne) avtarkije dobro vključevala v kontekst prepričanja, da je za razvoj države pomembno pridobivanje novih ozemelj, s katerimi bi dobili tako prehranske vire kot surovine za industrijo. To je bil *življenjski prostor* (nem. *Lebensraum*). Evropski vzhod je bil v primerjavi z nemškimi ozemlji naseljen redkeje, a je obetal različne potenciale. Naseljevali so ga slovanski narodi, ki so jih Nemci tedaj na splošno šteli za kulturno inferiorne. Nemški nacionalizem se je poleg aktualne industrijske moči naslanjal tudi na staro germansko zgodovino; obstoj Svetega rimskega cesarstva (nemške

narodnosti) je bil pripraven za mitologiziranje nacionalne zgodovine. Tudi to je bilo zelo značilno za vse evropske nacionalizme.

Samozavesten nemški vojaški nastop v prvi svetovni vojni (začela jo je sicer Avstro-Ogrska z napadom na Srbijo) se je po začetnih uspehih spremenil v katastrofo. Nemčija je bila vojaško poražena, izgubila je veliko ljudi, ozemlja in industrijske infrastrukture. Pristati je morala na težavne mirovne pogoje, nadzorovana in razorožena. Družbo so pretresali nemiri. Na vzhodu in jugovzhodu so nastale manjše države z večinoma slovanskimi narodi, onkraj na vzhodu je Rusko carstvo, skrčeno na zahodu, postalo prva socialistična država na svetu. Potencialni *Lebensraum* so torej sestavljale manjše in dozdevno šibke države, v katerih je bilo ponekod precej prebivalcev nemškega jezika in po nekaterih prepričanjih (nemških avtorjev) je bila tudi njihova kultura vsaj nekoliko »nemška«.

V tako materialno, prostorsko in duhovno stanje je bila postavljena Ratzlova politična geografija, ki je po Kjellenu postala geopolitika. Dediči so zadržali ime, organizacijsko in vsebinsko pa je *Geopolitik* po prvi svetovni vojni dobila nove vsebinske dimenzije in poudarke. Zanje ima največ zaslug Karl Haushofer,[34] geograf in general. Leta 1919 je zasedel geografsko stolico na univerzi v Münchnu. Bil je zelo ustvarjalen, razgledan in komunikativen ter zaradi tega kmalu tudi vpliven. Vidnejši predstavniki nemške šole geopolitike so bili še O. Maull, H. Wittfogel, H. Hasinger in še nekateri (Matznetter, 1977). Po začetnih razpravah o razmerju med politično geografijo in geopolitiko se je Haushofer (in podobno tudi O. Maull) opredelil za slednjo. Leta 1924 je ustanovil *Zeitschrift für Geopolitik.*[35] Časopis je postal središče zbiranja intelektualcev in objavljanja idej nemške geopolitike. Osrednji pojem obravnave je bila ideja rastoče države in *Lebensrauma*, ki naj bi ga Nemčija oblikovala kot nujni predpogoj za obstoj in razvoj države. Haushofer je to priložnost videl predvsem na vzhodu Evrope. *Lebensraum* bi

34 Karl Ernst Haushofer se je rodil leta 1869 v Münchnu. Šolal se je na vojaški akademiji in pozneje naglo napredoval. Postal je vojaški ataše na Japonskem. V vojaški karieri je dosegel čin generala ter sloves najboljšega poznavalca Japonske in Daljnega vzhoda. Zaradi bolezni je moral vojaščino pustiti, po rekonvalescenci oziroma že med njo se je posvetil študiju, in sicer geografije na univerzi v rodnem Münchnu. Pritegnila sta ga politična geografija in Ratzlov nauk o organski naravi držav, še bolj pa Kjellenova različica – geopolitika. Postal je predavatelj za vojaško zgodovino na vojaški akademiji v Münchnu. Med prvo svetovno vojno je bil spet vojak. Leta 1919 je postal profesor geografije na Ludwig Maximilian Universität v Münchnu. Soustanovil je revijo *Zeitschrift für Geopolitik* (Časopis za geopolitiko) in bil tam pozneje do svojega suspenza leta 1946, po koncu druge svetovne vojne, glavni urednik in pogost avtor. Haushofer je bil zelo razgledan in ustvarjalen; pisal in predaval je veliko. Kot akademik je skrbel za razširjanje svojih idej, dal prevajati nekatera dela v angleščino (kar je opravil Dorpalen) in jih objavljati v Ameriki. Skupno je napisal 16 knjig. Zaradi prijateljevanja z mladim R. Hessom, poznejšim visokim funkcionarjem v Tretjem rajhu, so ga nekateri tesno povezovali z nacizmom in Hitlerjem. To ni zanesljivo. Ni znano, da bi bil Haushofer nacist, deloma tudi zato, ker je bila žena na pol Judinja. Sam in tudi oba sinova so bili večkrat podvrženi preiskavam (kar se je zlasti proti koncu druge svetovne vojne dogajalo marsikomu). Nasprotno so ga nekateri videli kot »sivo eminenco« Tretjega rajha. Umrl je leta 1946 v starosti 76 let v Münchnu (Ravenscroft, 1983).

35 Iz nem. Časopis za geopolitiko.

moral industrijski in gosto naseljeni Nemčiji zagotavljati enake razvojne možnosti kot kolonije Franciji in Veliki Britaniji; bil je torej nekakšen nadomestek izgubljenega imperializma. Poudarjanje avtarkičnega razvoja (država bi morala biti prehransko samozadostna) je ob domnevi, da na obstoječih ozemljih ni mogoče bistveno povečati pridelave hrane in zagotavljati surovinske baze za industrijo, ideji *Lebensrauma* dajalo legitimiteto strateške nuje, ki jo lahko zagotavlja le dovolj zmogljiva vojaška sila. Na splošno razširjeni nacionalizem je (kot omenjeno prej) iskal prizorišče, ki ima lastnosti »nemškega« – to je bil prostor (nem. *Raum*). Ljudstvo (nem. *Volk*) živi na območju, ki naj mu zagotavlja preživetje: na tleh ali na zemlji (nem. *Boden*). Od tod izpeljanki *Kulturboden* ali *Volksboden*,[36] kar je bilo postavljeno skupno v celoviti kontekst *Lebensrauma*. Ta prostor so zasedale manjše države, od Poljske do Grčije, ki jim Haushofer ni obetal dolge prihodnosti. Za Poljsko je menil, da je »sezonska država«. Po njej se ni raztezal le predvideni *Lebensraum*, ampak so tja silile tudi ruske (sovjetske) osvajalne ambicije. V poznih letih je razvil obliko regionalizacije sveta. To so panideje; zamisel, da vsaki sili na severu (v jedru) odgovarja pripadajoče šibkejše ozemlje. To so bile Panamerika, Panevropa in Panazija (Parker, 1997, 126).

Tak koncept je naletel v nemški družbi ne le na širok odmev, temveč predvsem na sprejemanje. O tem, kako blizu je prišel Haushofer nacistom in Hitlerju, so različne interpretacije. Sam ni bil nacist, a ključne ideje nemške *Geopolitik*, ki jih je prek münchenskega inštituta in njegovega delovanja z objavami in predavanji širil med intelektualno srenjo, razmišljajočo o političnih rečeh, so našle v vodstvu Tretjega rajha dober sprejem. Z malo spremembami in prilagoditvami so postale ideologija in vodilo nemške zunanje politike. Za Hitlerja so bile vzpostavitev nemške vojaške moči, rasna enotnost in združitev Nemcev, samozadostnost (avtarkija) ter uresničitev *Lebensrauma* politični cilji in so se večidel pokrivali s tem (razen rasnega programa), kar je učila *Geopolitik*. Identičen je bil tudi način, kako te cilje doseči: z močjo oziroma z vojno.

Haushofer je sledil dognanjem Mackinderjeve in Mahanove teorije o dualizmu med pomorskimi ter kopenskimi silami oziroma, kot je nekaj pozneje opredelil Američan Spykman, *hartlanda* in *rimlanda*. Mackinderjev strah pred združevanjem osiščne (pozneje središčne) države Rusije in ambicijo Nemčije, da bi postala središčna država (potem ko bi zavzela *Lebensraum* na vzhodu), se je uresničil. Proti koncu tridesetih let 20. stoletja celo ekstremno, ko sta Tretji rajh in Sovjetska zveza leta 1939 sklenila sporazum in postala zaveznika ter si postopoma razdelila ozemlje vmesnih držav oziroma od njih izsilila zavezništvo. Kot sledilec pomorske usmeritve je Haushofer videl nujo, da Nemčija izgradi močno mornarico in postane relevantna pomorska sila. S tem bi lahko konkurirala najmočnejši

36 Iz nem. dobesedno: Kulturna tla in Ljudska tla. Prilagojeno se to lahko razume tudi narodni ali etnični prostor.

kolonialni in obenem pomorski sili – Britanskemu imperiju – vsaj tako, da bi to zagotavljalo strateško ravnovesje. Hitler je videl stvari drugače in ga pomorski program ni toliko zanimal, računajoč na angleško in italijansko zavezništvo proti tradicionalni nasprotnici Franciji. Francija je bila sicer zmagovalka prve svetovne vojne, projekcije male antante v državah med Baltikom in Egejskim morjem so bile geopolitične realizacije, skladne s francoskimi interesi blokiranja Nemčije in Italije pri njunih *ostpolitikah*.[37] Sanitarni kordon (fr. *cordon sanitaire*)[38] je bil pravzaprav kar skladen tudi z Mackinderjevo zamislijo in še bolj s poznejšo Spykmanovo reinterpretacijo pomena *rimlanda*. Vendar se Hitlerju ta računica ni izšla; le Italija je postala zaveznica, medtem ko mu ne Iberskega, ne Balkanskega in tudi ne maloazijskega polotoka z obdajajočimi morji ni uspelo spraviti v nemško strateško orbito ali pa mu je uspelo le delno, začasno in z velikimi napori insredstvi.

Tretjemu rajhu je začasno uspelo zasesti obsežna ozemlja na strateških smereh proti vzhodu in jugu, pokoriti domnevno glavno konkurentko Francijo, a ni mu uspelo spraviti v zavezništvo večjega dela ozemelj v *rimlandu*, medtem ko se je Velika Britanija izkazala za glavno nasprotnico, kar je bilo skupaj z ZDA na eni ter Sovjetsko zvezo na drugi strani usodno za potek vojne in odločilno za uničujoči nemški poraz. Ti dogodki so zapečatili tudi usodo *Geopolitik* kot vede ali veščine z avtorji vred. Poraz je bil prepričljiv v teoriji in praksi. Geopolitika je zatonila v programirano pozabo.

Nemčija je izgubila obsežna ozemlja (v geopolitični luči torej krčenje nemškega »*Lebensrauma*«, in sicer v njegovem jedru), prebivalstvo in gospodarske potenciale. Doživela je popolno razorožitev, nadzor in razdelitev. Na delu nemškega državnega ozemlja se je z uveljavitvijo blokovske polarizacije nekoč skupni nemški prostor prerezal na socialistični »Vzhod« in kapitalistični »Zahod«. Nemčija, tik pred krvavim svitom prve svetovne vojne drugo najmočnejše gospodarstvo ter prvorazredna vojaška, tehnološka in politična sila, se je po porazu leta 1945 morala sprijazniti s politično perifernostjo in odvisnostjo. Industrijski in ekonomski *revival* alias »nemški gospodarski čudež« sodi v kontekst blokovske polarizacije in ameriške doktrine blokiranja Sovjetske zveze in njenih socialističnih satelitov (med katerimi je bila tudi Vzhodna Nemčija) ter kontekst koncepta Marshallove ideje okrepitve *rimlanda* do mere zmogljive ekonomske in vojaške konkurenčnosti.

Politična geografija je bila v nemškem prostoru vsaj dve desetletji potisnjena na obrobje akademskega zanimanja, geopolitika pa sploh prepovedana. V

37 Izraz se nanaša na politike, usmerjeno predvsem na vzhod Evrope. V nemškem primeru je to predvsem območje današnje Poljske, Belorusije, Rusije in Ukrajine in sicer zaradi kmetijsko rodovitnih območij ter različnih naravnih bogastev.

38 Pojem *sanitarni kordon* so uporabljali v času po drugi svetovni vojni za območje novonastalih držav med Baltikom in Jadranom. S tem se deloma ujema pojem *vmesne Evrope* (Tunjić, 2004).

sedemdesetih letih 20. stoletja se je politična geografija začela zlagoma vračati s trendi, prisotnimi tudi drugod po Evropi. O nemški šoli geopolitike pa ni več mogoče govoriti.

Evropa je bila s tem že *de facto* postavljena v geopolitično pomemben, a ne več vodilni del sveta, čeprav je evropocentrizem Evropejcev še vsaj pol stoletja spodbujal razmišljanje o pionirski vlogi stare celine in njene raznoliko razumljene kulture. V novih svetovnih razmerij polariziranega sveta sta vlogo ključnih rivalov igrala ideološka protagonista, ZDA in Sovjetska zveza. Konec bipolarizma ter ekonomski in strateški poraz ruskega *hartlanda* sta s padcem berlinskega zidu označila novo obdobje. Nemčija se je združila in že zaradi velikosti, lege in gospodarskega pomena postala implicitno jedro nove združene Evrope. Vprašanje je bilo, ali lahko ideja združene Evrope (EU) preseže deficite *rimlanda* in postane celo *hartland* (na neki način) ali pa (kar bi bilo verjetno bolje, op. a.) stoletni koncept maritimno-kontinentalnega strateškega tekmovanja postavi v zgodovino, kakor tudi nekatere ameriške različice odgovora na omenjeni duel. Zdi se, da politiki tega niso razumeli tako. Rusko-ukrajinska vojna prepričuje, da smo pravzaprav še vedno pri starih konceptih in da se hladna vojna leta 1990 ni čisto končala. Izid spopada je za Evropo in za Rusijo izjemno pomemben, če ne usoden.

1.4.5 Ruska geopolitika

V ruski akademski sferi geopolitika kot posebna znanstvena panoga ni obstajala. Ruska družba je bila agrarna, inteligenca kljub velikosti države skromna in tudi ruska politika akademskega življenja ni pospeševala. To pa ne pomeni, da ni bilo razmišljanj o državi, njenem ustroju in upravljanju ter o smereh zunanje politike. Geopolitično vizionarstvo so nedvomno imeli nekateri knezi in carji, ki so doumeli, da je njihov ključni prostor vzhodnoevropska ravnina, perspektivni smeri širjenja pa vzhod in sever. Razumevanje pomena morja (maritimno paradigmo) pripisujejo Petru Velikemu, zaslužnemu za ustanovitev Sankt Peterburga in osvojitev obal Azovskega morja, v notranjepolitičnem pogledu pa za uveljavljanje predvsem francoskih manir, in to od oblačilne kulture dalje. Peter I. Veliki je postavil Rusijo kot eno od evropskih sil. Tudi ta politika je bila po francoskem vzoru, ki ga je ukazal vnašati v upravno strukturo in izobraževalni sistem. V praksi so stvari na obeh področjih, razen v vojski, kjer so imeli Francozi precej vpliva, potekale pač po rusko; z zastoji in tudi krepkimi anomalijami, in sicer s tendenco naraščanja od središča proti provincam teritorialno povečujočega se Ruskega imperija. Bistven poudarek je bila krepitev ruske narodne zavesti in ruski nacionalizem se je zgledoval po evropskih. Tudi tu se je prilagajanje francoskemu vzoru zdelo ruskemu dvoru najbolj prav.

Prednost pa so imela evropska ozemlja, predvsem osvojitev Poljske ter usmerjanje proti Balkanu in Kavkazu, kar je že spremljala kulturna dimenzija:

združitev Slovanov in pravoslavnih (Calic, 2019). Strateški imperativ je bila osvojitev Baltika in to so dosegli s serijo vojn, v katerih so porazili vse od nemškega viteškega reda in Švedske do Poljske, do tedaj regionalne velesile tega prostora. Tri delitve Poljske ob koncu 18. stoletja so povečale Prusijo in habsburško cesarstvo, Rusija pa je z osvojitvijo današnjega osrednjega dela Poljske postala tudi srednjeevropska država. Osvajanje Sibirije ni imelo posebnih ovir. Konec 18. stoletja so bili že na obalah Ohotskega morja, še malo pozneje že v Severni Ameriki. Centralno Azijo in Daljni vzhod so pripojili k Rusiji večinoma v 19. stoletju. Rusija je postala proti koncu 19. stoletja po velikosti teritorija druga največja država (za Britanskim imperijem) in tretja po številu prebivalcev na svetu .

Rusija je bila veliki evropski politični igralec in v tej strateški igri je postopoma slabila otomansko Turčijo. Rusko carstvo se je v 19. stoletju širilo in utrjevalo predvsem v Centralni Aziji. Precej razdeljeno dediščino nekdaj močnih kanatov je Rusija postopoma vključevala v svoj državni okvir. Ni pa uspela podrediti Perzije (sedaj Irana) in ozemlja, na katerem je med rusko-britansko rivaliteto nastala monarhija Afganistan. Perzijo je do neke mere vsaj nadzirala (območje vpliva), a je ni zares obvladala. Vendar Perzije ni obvladovala niti konkurentka Velika Britanija (Lawrence, 1994, 200–220). Prek ozemelj obeh držav Rusiji vendarle ni uspelo priti do Indijskega oceana, osvojila pa je današnjo Centralno Azijo. Vplivno območje je razširila tudi v Xinjiangu in Mongoliji, kar je predstavljalo krajšo pot do obal Rumenega in Japonskega morja, a ju v konkurenci z Japonsko ni dolgo obdržala. Zadržala je pokrajino Sihote-Alin in zgradila mesto zelo simbolnega imena: Vladivostok. To je Rusija zadržala do danes.

Čeprav v Rusiji ni znano akademsko naprezanje o geopolitiki, ruski akademski svet in politika nista bila brez vednosti o tej veščini razumevanja sveta in dejavnem poseganju v njegovo politično strukturo. Vedeli so za Ratzlovo politično geografijo in njeno skorajšnjo prelevitev v geopolitiko, poznali so Mackinderja in Mahana ter šole, ki so jih obravnavale in nadgrajevale. V stikih so bili s francoskimi misleci na širokem polju geopolitike. Vedeli so za angleške in ameriške percepcije Rusije, ki je bila v teh (kakor že večkrat omenjeno) vselej opredeljena kot dokaj stabilen dejavnik, proti kateremu se je težko bojevati in ki ga je treba na različne načine strateško omejevati. To je sčasoma oblikovalo določeno nezaupanje do tujih izsledkov in utrjevalo prepričanje, da morajo strateške zadeve ostati ruska skrivnost.

Britanski pogled na svet (torej opredelitev *hartlanda* – Rusije kot primarne grožnje za Veliko Britanijo) so v Rusiji dojemali kot grožnjo za Rusijo. Rusija ji je lahko parirala s sistemom zavezništev in vplivnih območij. Ne na Balkanu, ne v Perziji in tudi ne na Kitajskem ji to ni uspelo, kar je njene maritimne možnosti zmanjšalo in obenem povečevalo prostor ruske periferije. Ruski Daljni vzhod je zadržal politično in vojaško vlogo, ne pa tudi ekonomske.

Primerjava političnih uspehov v Evropi in Aziji kaže nesporno prednost azijske različice, ki pa ima prednost samo, če je vzhodnoevropski *hartland* ustrezno povezan z azijskim *rimlandom*. To se je zgodilo v zelo omejenem obsegu. Ob tem je jasno, zakaj je v tem kontekstu zanesljivost obvladovanja Centralne Azije približno tako pomembna kot neposredni nadzor nad vojaškimi lukami na Krimu.

Kot navedeno, je geopolitična misel v ruskem prostoru živela bolj za vojaško rabo, kar nekako povzema politične izkušnje ruskih vladarjev, da sta za dosego cilja potrebni brezobzirnost in moč ter da za dosego političnih ciljev ni treba varčevati s človeško silo. Politični procesi z vojnami kot najbolj izpostavljenimi oblikami zunanje- in notranjepolitičnih odnosov to v glavnem potrjujejo, najbolj v začetnem času socializma (Acemoglu, Robinson, 2020, 128–132). Geopolitika je bila podrejena vojaškim namenom in obrambni logiki (Turovsky, 1999, 80–84).

Politična geografija je v Rusiji mlajša. Med sedanjimi avtorji velja izpostaviti A. Dugina (primerjaj Botić, 2013), in sicer zaradi ideje o *evrazijskem stališču* ali *evrazijanizmu (*Avijucki, 2009). Na sedanjo rusko politiko, ki stavi na evrazijsko paradigmo, je imel velik vpliv. V zadnjih dveh desetletjih Rusija pospešeno krepi odnose z azijskimi sosedami. Oblikovali so strateško partnerstvo v Evrazijski gospodarski zvezi, kar naj bi poenostavilo pogoje poslovanja in spodbudilo trgovinsko menjavo, s čimer bi se okrepil položaj Rusije kot evrazijske sile. Ruska azijska smer ima več razlogov tudi zaradi zavarovanja južnega loka Rusije med Uralom in Bajkalom, kjer potekajo ključne prometnice proti Vladivostoku ob Japonskem morju (Subotić, 2004). Poleg tega je ruska azijska smer kljub vsemu usmerjena predvsem v Centralno Azijo, del nekdanjega Ruskega imperija in pozneje Sovjetske zveze, vključno z ambicijami povezave prek Irana in Afganistana proti Indijskemu oceanu. V terminologiji razmerij med *hartlandom* in *rimlandom* bi to pomenilo prevzeti pobudo v delu *rimlanda*.

Tak pristop ima troje bistvenih implikacij. Prva je regionalna, ki spodbuja rusko regionalno politiko k povezanosti s srednjimi in vzhodnimi predeli oziroma se ukvarja s tem, kako državo sploh narediti učinkovito. Drugič bi krepitev Rusije v azijskem prostoru razbremenila pritisk na zahodu in državi zagotovila boljša pogajalska izhodišča na primer v energetski povezanosti Rusije in EU. EU je vsaj potencialno zelo primeren partner Rusije, in sicer zaradi gospodarske izmenjave. Ta odnos pa zapleta vrsta dogodkov. Evropske koristi so zelo neenakomerno porazdeljene med državami, prav tako pa so tudi težave članic EU in NATA z Rusijo prej in sedaj zelo nesorazmerne. Tak položaj zapleta razmere znotraj EU oziroma širše Evrope, hkrati pa vpliva tudi na odnose članic EU in NATA do ZDA (Tsvetkova, 2017). Razmere po pričetku druge faze rusko-ukrajinskega konflikta (2022) so mnoge omenjene perspektive vsaj za nekaj časa popolnoma zaprle (Samardžić, 2922). Tretjič gre za zavarovanje mehkega trebuha Rusije, ki nastane, če bi na primer Kazahstan in druge države Centralne Azije pristale v taboru politične

konkurence, to je ZDA oziroma Zahoda. Rusiji posredno ustreza razsulo v Afganistanu, ker preprečuje nastanek strnjenega prehoda od Pakistana do držav Centralne Azije. Evrazijanstvo je mogoče interpretirati tudi kot krepitev Rusije kot evrazijske sile (primerjaj Isakova, 2005) ali pa kot vzporedni učinek (morda sploh ne načrtovano) povečane tekmovalnosti ali celo konfliktov z EU in ZDA (Tsygankov, 2014, 190–198). Centralna Azija pa ni le v ruski in na drugi strani vsaj nekoliko ameriški alias zahodni interesni sferi, pač pa vse bolj tudi kitajski; zato sta si Kitajska in Rusija bolj konkurenčni, kot se pogosto ocenjuje (Achcar, 2023).

1.5 Politična geografija v Sloveniji

S političnogeografskega stališča je slovensko ozemlje zelo zanimivo, ker predstavlja spoj Srednje Evrope s Sredozemljem ter ga vrh tega označuje tudi jezikovna in kulturna raznolikost v sosedstvu. Konec habsburške države ni bil samo dokaz premoči nacionalnih sil v Evropi, temveč še bolj odraz novih strateških razmerij v Evropi po prvi svetovni vojni. Oblikovanje jugoslovanske države nikakor ni izjema ali celo uspeh srbske diplomatske ter vojaške mašinerije, temveč v enaki ali večji meri produkt kreiranja »vmesne« Evrope, sestavljene iz etnično zelo heterogenih držav v širokem pasu med Baltiškim morjem in Sredozemljem. Kljub na videz zelo velikim strukturnim razlikam in pestri politični zgodovini je skupni imenovalec tega dela Evrope nacionalizem, ki so ga bolj ali manj vešče upravljale sile strateškega zaledja. Slovensko ozemlje je med prvo svetovno vojno postalo največje spopadališče v gorskem svetu v vsej zgodovini, a ključna točka je bil Trst, avstrijsko okno v svet, eksponentna točka Srednje Evrope na stiku s Sredozemljem ter presečišče italijanskih in nemških geopolitičnih tendenc; slovenske ideje o avtonomnosti ali celo samostojnosti se v igri velikih konkurentov niso kaj dosti videle. Po prvi svetovni vojni je bil boj za meje na zahodu in severu izjemno intenziven proces, pozneje pa je še desetletja zaposloval politiko držav zaradi posledic teh razmejitev. Na avstrijskem Koroškem je politično mejo v pomembnem delu določil plebiscit; instrument razmejevalne politike v Evropi po prvi svetovni vojni. Po drugi svetovni vojni se je meja na zahodu spremenila, Slovenija pa je kot del specifičnega socialističnega sveta mejila na tri geopolitično zelo različne koncepte: Italijo v NATU, nevtralno Avstrijo in Madžarsko v Varšavskem vojaškem paktu.

Južnokoroško plebiscitno situacijo in njene aktualne razmere v soseščini je leta 1954 podrobno razčlenil Američan Randall (Randall, 1955) in pri tem uporabil naziv »politična geografija«. Izraz se v slovenski akademski sferi ni prijel vse tja do poznih osemdesetih let 20. stoletja. Predmet, ki ga je ta geografski pristop obravnaval, torej poselitveni prostor manjšine, je bil v drugi polovici

20. stoletja v dinamičnem procesu socialne in prostorske preobrazbe. Randall je pripravil študijo v času, ko so se šele vzpostavljali temelji manjšinskega varstva in je bilo (vsaj načeloma) tudi vprašanje razmejitve še predmet pogajanj. Področje slovenskih manjšin in politično motiviranih množičnih selitev je postalo raziskovalna okupacija nekaj posameznikov. Randallovo delo je obširno pretehtal V. Klemenčič, nestor slovenske socialne in tudi politične geografije (Klemenčič, 1958). Manjšinske tematike so ga zaposlovale skoraj tako pogosto kot uveljavljanje socialnogeografske koncepcije v slovenski geografiji. Izrazito politične tematike so v slovensko geografsko srenjo prišle prek socialnogeografskega filtra.

1.5.1 Socialnogeografski začetki politične geografije v Sloveniji

Klemenčičeva kritika Randallove študije ni čisto prvo delo, namenjeno manjšinskim situacijam. Že v času med obema vojnama je Savnik pisal o »naših čez mejo«, skromnejše zapise je prispeval tudi V. Novak, omenil jih je Melik in tudi Šarabonovo delo o vojski na Balkanu (2012–2013) bi že lahko šteli po malem v ta geografski žanr. A to so bili zapisi, ki so obravnavali tematiko, vendar brez političnogeografske metodike in teoretičnega utemeljevanja. Pozneje je bilo manjšinsko in mejno vprašanje predvsem domena zgodovinopisja, geografi so ga zgolj omenjali. Precej zanimanja je bilo tudi za slovenske izseljence (primerjaj Lipoglavšek - Rakovec, 1950) in celo za obmejne situacije se je našel interes, in sicer v kontekstu raziskav o selitveni mobilnosti prebivalstva. Proučevanje začasnega in trajnega izseljevanja je imelo v analizi antropogeografsko miselno ozadje ter socialnogeografsko interpretacijo (Olas, 1957). Selitve so bile v funkciji družbene modernizacije in ne zgolj oblika »tradicije« preživetvenih gospodarsko-socialnih strategij slovenske podeželske periferije. Olas je izpostavil oblikovanje novih »mejnih« situacij, na primer dvolastništvo, v celem pa obmejni prostor periferizirajo (Olas, 1976). Klemenčič je bil med geografi dve desetletji skoraj edini, ki je podrobneje proučeval manjšine in njihov poselitveni prostor. Pozornost je bila sprva usmerjena predvsem k manjšini in njenejm položaju, vključujoč pri tem tudi ukrepe oblasti – dejansko (proti)manjšinske politike. Socialnogeografska koncepcija je prepoznavna po podrobnem proučevanju socialne preobrazbe družbe in prostora, jezikovne in kulturne situacije, ki zadevajo manjšine, pa so posledica političnega delovanja organiziranih državnih struktur, poleg nekaterih samodejnih socialnih procesov. Manjšina je zlasti na dinamičnih urbanih in suburbanih obmejnih območjih, kakršna so na primer ob slovensko-italijanski meji, postala dejavnik. Tam se razvijajo posebne funkcije, prilagojene dinamičnemu obmejnemu prostoru. Prostor je za manjšino zelo pomembna in obenem ranljiva kategorija. Leta 1974 je Klemenčič s sodelavci in somišljeniki v Trstu organiziral mednarodno konferenco, posvečeno manjšinam. Manjšinski kongres je bil

po vsebini interdisciplinarno dejanje, po namenu pa aplikativen: reševali naj bi manjšinske situacije. Dogodek je bil obenem znanilec zelo spremenjenih pogledov na politične meje in mejni prostor ter manjšine v njem. Leta 1975 so bili sklenjeni Osimski sporazumi, ki so na slovenski zahodni meji tvorili za Evropo tistega časa (izvzemši dežele Beneluksa) dokaj nenavaden model »odprte meje«, katere značilnost so bili številni mejni prehodi. Ti naj bi obmejnemu prebivalstvu omogočali lažjo komunikacijo; torej povezovanje z lokacijami in ljudmi onkraj meje.

V naslednjem desetletju so prav spremenjeni pogledi na politične meje oblikovali še en fenomen: Delovno skupnost Alpe-Jadran, dejansko protoevroregijo, ki je pozneje vključila tudi regije izza »železne zavese« na Madžarskem. Trajalo je kako desetletje, da so obmejna območja, naseljena z manjšinami, ter vloga politične meje, dobila poglobljeno geografsko teoretično interpretacijo (Klemenčič, 1987), ki je postavila smernice sistematičnega geografskega razmišljanja o obmejnosti in političnih mejah. To delo je prelomnica med socialnogeografsko »klasiko« in »moderno« ali celo »postmoderno«, čeprav je avtor pričel mejo sistematično proučevati skoraj dve desetletji poprej (Klemenčič, 1974). Meja, politična črta z določeno težo in merami privlačevanja in odbijanja, je sedaj ne le glavni predmet analize in kritičnega diskurza, pač pa je postala celo protagonist, seveda le v primeru, če meje ne razumemo zgolj kot obrambni »frontier«, temveč kot dinamični prostor, na katerega se funkcijsko (gravitacijsko) in vplivno veže ne povsem jasno definirana obmejna cona. Bufon, Klemenčičev učenec, je podal obširno analizo situacije Slovencev v Italiji (Bufon, 1992), pri čemer je razširil področje raziskovanja manjšin v povezanosti z gospodarskimi in socialnimi procesi ter političnimi mejami. V ta tematski okvir logično sodi obnovljeno raziskovalno zanimanje za vprašanja mednarodnih selitev. Poleg obravnave trajnih selitev zaradi političnih okoliščin ter specifike njihove prostorske dinamike v novih čezatlantskih okoljih (Genorio, 1985) je postal predmet raziskovanj tudi pojav začasnega zaposlovanja v tujini, ki ima ob zadržanju družinskih in ekonomskih vezi z izvornim okoljem sorazmerno zelo intenzivne in po oblikah dokaj specifične učinke (Gosar, 1978). To ter obravnava manjšin in njihovih specifičnih družbenih in političnih problemov je tlakovalo pot razvoju slovenske politične geografije (Gosar, 1993), ki se je v nadaljnjih korakih lotevala področij, ki so bila za Slovenijo razvojno zanimiva ali pa so jo zadevala zaradi bližine, kot so konflikti na Balkanu (Gosar, 2005).

1.5.2 Slovenska politična geografija

Čeprav ima raziskovanje političnogeografskih tematik v Sloveniji nekajdesetletno prakso in je nastalo iz potreb, je dokaj nagel razvoj politične geografije kot posebne, nove geografske panoge predvsem eho hitrega uveljavljanja te branže v času velikih geopolitičnih sprememb, ki so jih označili konec socialističnih

ureditev v Evropi, preoblikovanje EGS v EU ali evrointegracijski procesi, informatizacija in globalizacija. Politične teme so vstopale v geografski kontekst razmišljanja hitreje, kot pa je zorela teoretična misel o tej panogi. Tudi münchenska socialnogeografska šola je ob evrointegracijskih poskusih upoštevala politične momente kot relevantne dejavnike, ki bolj kot na mikrostrukturo socialnih prostorov učinkujejo širše, regionalno, državno in globalno. EU-teme so pričele polniti tudi repertoarje evropske socialne geografije in s tem so vsaj nekoliko pripomogle k afirmaciji politične geografije. Zato pač ne more biti naključje, da je Klemenčič kot verjetno najbolj izpostavljena figura slovenske socialne geografije že zaradi svojega raziskovalnega opusa na področju manjšin in z njimi povezanih tem tudi pričel s študijami meja in mejnih odnosov ter procesov, tesne vezi z nemško socialno geografijo pa so mu omogočale tudi povzemanje »evropskih« tematik. Osamosvojitev Slovenije leta 1991 je ob vzporedno potekajočih procesih integracije na eni ter etničnih konfliktov na prostoru bivše skupne države na drugi strani zahtevala tudi raziskovalno popotnico. Manjšine, evrointegracijski procesi ter študije meja in mejnosti so bile glavne vsebine političnogeografskih pristopov v zadnji dekadi 20. stoletja. Leta 1993 je bil v Ljubljani organiziran odmevni kongres IGU[39] »Geography and Ethnicity« (Gosar, 1993), kar je nesporno promoviralo slovensko (politično) geografijo in ji dalo poleta. Temeljitejše, tudi teoretično poglobljene študije so sledile prav v tem času, od študija meja in obmejnosti (Bufon, 2017) do etnične identitete in manjšinskih politik (Zupančič, 1999; Zupančič, 2022), pozneje pa tudi poskusi širjenja političnogeografske tematike na volilno geografijo.

Politična geografija je v devetdesetih letih 20. stoletja kmalu postala eden od predmetov v okviru študija geografije. Poleg Klemenčiča kot začetnika velja omeniti delo Gosarja, pozneje pa predvsem Bufona ter njegove teoretično poglobljene študije političnih meja in čezmejnih odnosov. Leta 2001 je izšel učbenik *Politična geografija* (Bufon, 2001) in leta 2007 spremenjena in dopolnjena različica. Na področju etničnih vprašanj je še naprej deloval V. Klemenčič, posvetil pa se je predvsem asimilacijskemu značaju avstrijske politike do koroških Slovencev (Klemenčič, Klemenčič, 2010). Drugo ime za področje manjšin je J. Zupančič, ki je poleg tega raziskave usmerjal tudi na področje medetničnih odnosov in kriznih območij po svetu ter s tem posredno in neposredno tudi geopolitike. Področju geopolitičnih vidikov varnosti se je posvečal Tunjić (Tunjić, 2004), kriznim območjem in konfliktom pa Zupančič (Zupančič, 2016).

Ob zelo hitrem razmahu politične geografije kot ene od panog geografske vede je bilo na mnogih univerzah po Evropi veliko prilagoditev in improvizacij, ne da bi se posebej poglabljali v strukturo, teorijo in aplikativne možnosti

39 IGU: Mednarodna geografska zveza (ang. International Geographical Union).

političnogeografskega razmišljanja. To je sicer omogočilo hitro širjenje panoge in njeno akademsko ustoličenje, žal pa sta velik emotivni nalet ob sicer velikih stvarnih spremembah v Evropi (evropski integracijski procesi) in na Balkanu (državljanske in medetnične vojne) ter širjenje napetosti na robovih (starih!) geopolitičnih blokov nekritično popularizirala to področje. Sklicevanje na »politično« je imelo in še vedno ima podobno kot »trajnostno« ali »ekološko« pozitiven javni eho, je privlačno in zato uporabljeno pogosteje, kot bi bilo primerno. Na številnih konferencah politične geografije so se zato širile ideje o »brezmejni Evropi« ter o percipiranju političnih meja kot apriorne ovire, podobno kot so bili apriorno nevarni vsi nacionalizmi. Panoga je naravnost silila v površno in vsečno ideologizacijo. Ko je prišlo do konfliktov na evropskem vzhodu, je bila razglašena »nova realpolitika« oziroma »vrnitev realpolitike«. Strokovna javnost je z nekaj izjemami lagodno prezrla, da je realpolitika »delovala« ves čas, le zazrtost v idealpolitične fikcije (tipičen produkt te vsečne ideologije je »Evropa brez meja«) je zamegljevala pogled na dokaj jasno demonstracijo merjenja moči že na Balkanu, pozneje pa v Vzhodni Evropi. Mnoge političnogeografske študije so prav zaradi sistemske metodološke napake (ignoriranja realnosti) zamudile priložnost pravočasnega aplikativnega reagiranja tudi malo pozneje, ko se je pričela serija »migracijskih« kriz. V obeh primerih pa so bili akterji isti, njihova sredstva deloma različna, smer delovanja podobna in učinki zelo različni. Kritično je mogoče ugotoviti precejšnjo mero kampanjskosti in celo profesionalno mejnega voluntarizma tudi na področju politične geografije. Če to primerjamo na primer z izkušnjo študij in politik o narodnem vprašanju, manjšinah in/ali nacionalizmu, se ponuja veliko vzporednic, žal tudi ta, da se politične elite niso iz preteklih napak naučile skoraj ničesar, znanstvena sfera na področju politične geografije pa jim je do določene mere iz naivnosti, pa tudi povsem namerno potrjevala mere iluzornosti. Ta pojav je splošen in razširjen v Evropi in drugje ter predstavlja določeno razvojno težavo političnogeografske panoge, podobno kot so se različni »kritični« pristopi (na primer kritična geopolitika) izkazali prej za oviro kot pa nudili podporo.

Politična geografija se od države do države precej razlikuje, kar se razlaga kot odraz prizadevanj po uporabnosti panoge ter obenem navezanosti na politične in zgodovinske izkušnje upravljanja prostora v določenem državnem okolju. Po tej drugi premisi naj bi bila panoga neke vrste zrcalna slika izkušenj in praks. Vendar pa kaže to tudi na precejšnjo tematsko širino političnogeografskega področja ter tudi na relativno mladost panoge, ki še išče primerne razlage in koncepte o lastnem področju, načinu dela ter teoretični utemeljenosti. Delovna področja politične geografije so precej na robu utečene predstave »geografskega«; manjšine, politične meje, volitve in volilno obnašanje, administrativna organiziranost ter členitve državnih ozemelj pač niso videti predmet geografije. V času precejšnje

konkurence med vedami pa je geografizacija doslej negeografskih del dobrodošlo opravilo, ki širi in tudi poglablja področje geografije v celoti. V slovenski geografiji, ki (še vedno) stavi na konja geografske kompleksnosti, pa so prav »robne« geografije preizkusni kamen položaja naše vede v sklopu humanističnih in družboslovnih disciplin.

2 Država: objekt politične geografije

2.1 Pojav države

Država je eden od osnovnih predmetov geografske obravnave. Naš planet je politično razdeljen tako, da kopno v veliki večini primerov sodi v okvir neke države. Le predeli na Antarktiki (še) niso politično teritorializirani. Spisek držav sveta premore 196 enot, ki so si po velikosti, številu prebivalcev, gostoti poselitve, načinu upravljanja, pridobljeni gospodarski moči in drugih geografskih atributih močno različne. Držav je v resnici nekaj več kot dvesto, saj s seznama izostajajo tiste, ki niso formalno priznane, a v resnici delujejo kot države. Te *de facto države* ravno tako ustrezajo definiciji države, zato morajo biti predmet geografske obravnave tudi te.

Kaj sploh je država?

Država je pravno organizirano in politično omejeno ozemlje, na katerem organizirana skupnost ljudi izvaja vrhovno oblast.

Ta kratka definicija ustreza osnovni predstavi ter kratko in jedrnato opredeljuje tri ključne vsebine, ki jih mora imeti država: ozemlje, prebivalstvo in oblast. Geografska pozornost je najprej usmerjena k **ozemlju** ali **teritoriju**, ki ga v kontekstu države dostikrat nazivamo prostor. Izraz izpostavlja tridimenzionalnost pojava. Teritorij neredko dojemamo kot le dvodimenzionalen pojav, torej kot površino ali kvečjemu še kot plitvo ali tanko sfero. Če je za več geografskih panog izraz »zemeljska površinska sfera« še nekako ustrezen, je za političnogeografski spekter merodajno natančnejše poimenovanje. Govorimo o *državnem prostoru*, ki je natančno določen. Državni prostor je predmet geografske obravnave kot celota. In seveda smo govorili le o fizičnem prostoru, ki izhaja iz vertikalne projekcije (ploskve) in je v resnici preplet treh sfer: *litosfere*, nad njo *atmosfere* in (če) tudi vodne oziroma tako imenovane *akvasfere*. Med seboj so zvezne, se pravi, da eni obliki sledi druga.

Nad tlorisom se dviga ustrezna višina zračnega stolpca – to je *zračni prostor države* ali *atmosfera,* ki je prav tako kakor teritorij (ozemlje, površina in podobno) lastnina države. Država nadzoruje zračni prostor na primer zaradi nadzora letalskega prometa, hidrometeoroloških meritev in zaradi drugih razlogov, kot so tveganje zračnega onesnaževanja, celo svetlobne in zvočne obremenitve. Vse to skupaj vpliva na premoženje, počutje, zdravje ali varnost ljudi. Višina zračnega stolpca, ki se smatra za pritiklino države, obsega navadno tehnično nadzorljivo, branljivo in uporabno višino. V večini primerov to predstavlja nadmorsko višino okrog 12–18 km. V tej atmosferi poteka večina prometa in koristni ali pa tudi škodljivi prenosi različnih snovi.

Druga vsebina državnega prostora je *litosfera*. Toda kako globoko? Natančne določitve globine litosfere sicer ni. V nasprotju z atmosfero, ki ima na planetarni ravni podobno debel ovoj okrog čvrstega planeta, je trdna litosfera sestavljana iz različno velikih in različno debelih zemeljskih plošč, ki plavajo na plastični, vendar ne ravno fluidni astenosferi. Lahko pa domnevamo, da seže litosfera neke države tako globoko, kolikor globoko lahko družba tehnično še posega. Rudarjenje sega do globine nekaj kilometrov, večinoma pa mnogo manj. Vrtine za črpanje nafte, plina ali arteške vode segajo občutno globlje. Za potrebe koriščenja geotermalne energije je litosferski stolpec od površine proti Zemljinemu jedru načeloma brez omejitev. Del te trdne sfere je v tekočem in trdnem agregatnem stanju, torej kot celinska stoječa in tekoča voda. Za talno in arteško vodo je jasno. V praksi se lahko precej zaplete. Viri arteške ali pa samo zelo globoke talne vode so ogroženi zaradi bistveno večjega izčrpavanja v sosedstvu. Vodni stolpec talno ujete vode se zmanjšuje (ali se voda onesnažuje, zaslanjuje in podobno) brez črpanja, družbe se čutijo prizadete in ogrožene, posledica pa so meddržavni spori. Več tovrstnih primerov je med Indijo in Pakistanom. Sorodne poteze se utegnejo zgoditi pri geološko ujetih surovinah: nafti in zemeljskem plinu. Podobno lahko velja za ledeniški led, če po njegovi površini poteka mejna črta.

Tretji del državnega prostora je *vodni stolpec* ali *akvasfera*. Največkrat se to nanaša le na morsko vodo, ki je zvezni del enotnega globalnega vodnega telesa in ga zato moramo opredeliti kot celoto. Vsak poseg v svetovno morje na neki način in po določnem času povzroči spremembe povsod (na primer odlaganje odpadkov v morje). Morje predstavlja izjemno koristen »prostor«, in sicer tako na površini (plovba, turizem) kakor v določenih globinah (marikultura, ribolov, rekreacija) in na morskem dnu (črpanje različnih surovin od peska do rud in energentov). Pod morskim dnom se lastništvo nadaljuje dalje v globino, in sicer do meja tehničnih zmožnosti ter ob predpostavki, da se s tem funkcionalno ne posega v sosedstvo. Redkeje (in bolj izjemoma) se podobno kot morski prostor obravnavajo večja jezera. Sicer so jezera, reke, močvirja in talna (zemeljska) voda opredeljeni kot del litosfere, za določene potrebe se jih opredeljuje kot vodna telesa na kopnem.

Druga sestavina definicije države se nanaša na **prebivalstvo**. To je seštevek medsebojno povezanih oseb, ki so nosilci državljanskih pravic in državljanskih dolžnosti. Prebivalci so skupnost. Zaradi vzajemnosti velja v mednarodnem prostoru načelo, da s prestopom politične meje lastne države pravica zaščite državljana ne preneha. Prebivalci so izhodiščna kategorija, ker se teritorij ne more sam po sebi omejiti in ker oblast neposredno izhaja iz prebivalstva (ljudstva). Vendar pa zgolj ljudstvo še ne naredi države samo po sebi, kot skupnost, temveč to naredi naredi le tisto prebivalstvo, ki je na teritorij (prostor) nekako vezano; ker tam živijo, si ga lastijo (to sicer ni nujno), ga oblikujejo in preoblikujejo (ustvarjajo kulturno

pokrajino) ter branijo. Sodobna država je torej skupnost politično organiziranih državljanov, in sicer tako, da z organizacijo dosežejo suverenost ali vrhovnost na omejenem teritoriju. Bistvenega pomena torej je, kako državljani tvorijo predstavniška telesa za vodenje in upravljanje države in s tem za uresničevanje njihovih glavnih splošnih interesov (Matteucci, 1993).

Tretji sestavni element države je **oblast** (tudi ureditev, uprava; državna organizacija ipd.). Po pravni interpretaciji se oblast izraža kot institucionalizirana, legalna (legitimna) moč, ki jo ljudstvo (prebivalci) sprejema kot zakonito, s tem upravičeno in vredno upoštevanja v praksi, kar samodejno vključuje tudi sprejemanje sankcij v primerih kršitve določil.[40] Kar zadeva državo, je s pojmom oblasti mišljena predvsem upravno (birokratsko) razvejana struktura, ki na različnih področjih skrbi za izvrševanje določenih opravil kot javne (državne) službe, namenjene na koncu ljudem (prebivalstvu). Drugi bistveni poudarek je možnost sodelovanja (participacije) ljudi (prebivalstva, ljudstva ali demosa) pri upravljanju. Upravljanje poteka z izvrševanjem izbranih del neposredno (z delom oziroma zaposlitvijo v upravnih službah) in z oblikami posredniškega upravljanja, to je s sistemom volitev ali določevanja izbranih nosilcev idej, interesov in podobnega v različnih državnih institucijah. Poenostavljeno rečeno je oblast upravljavska ekipa, ki državo (teritorij in prebivalstvo) upravlja, vodi in brani. Da bi država oblast lahko imela in izvajala, mora biti institucionalno organizirana ter pravno (veljajo določena sprejeta merila ravnanja na določenih področjih) in hierarhično urejena. Država je zato nujno upravno (administrativno) razdeljena na manjše ozemeljske enote z določeno ravnijo pristojnosti. Pristopi k upravljanju so lahko zelo različni, kakor so raznolike tudi ozemeljske značilnosti posameznih teritorijev, ki s pravno-politično organiziranostjo postanejo prostor; teritorij s pripadajočim delom atmosfere in akvasfere, torej navzdol in navzgor od zemeljske površine.

Država se postavlja kot osrednji predmet in obenem tudi kot rezultat prizadevanj organiziranih človeških skupnosti. Ko je oblikovana, postane zelo močan in vpliven pokrajinotvorni in družbotvorni dejavnik. Država je izraz in rezultat hotenj skupnosti ljudi (družbe; tudi ljudstva oziroma naroda), ki na podlagi skupnega in vzajemnega interesa, oblikovanega spričo že obstoječih oblik sorodnosti in povezanosti (predvsem z jezikom in drugih oblikah trajnejše skupinske zavesti in identitete), oblikujejo relativno trajno skupno življenje na pravno in politično opredeljenem in omejenem teritoriju. Pri tem se za vzdrževanje pridobljenega statusa razvijejo organizacije in institucije. Država je tako rezultat različnih gibanj in sil, obenem pa tudi dejavnik spreminjanja skupnosti, ki jo je oblikovala. Država je tudi dejavnik spreminjanja kulturne pokrajine, in sicer tako neposredno kakor

40 Leksikon Sova, 2006: 4., dopolnjena izdaja, Cankarjeva založba, Ljubljana. 772.

posredno. Pričakujemo lahko, da bosta dolgotrajni obstoj in delovanje države pustila sorazmerno močne in trajne učinke v kulturni pokrajini.

2.2 Funkcije države

Skozi zgodovino se je odnos do države kot organizirane oblike življenja širše skupnosti spreminjal. Od antike dalje, ko so se pojavile prve državno organizirane skupnosti, je bila za večino prebivalcev to objektivna družbena okoliščina, na katero niso imeli skoraj nikakršnega vpliva, ker je oblast predstavljala ozka elita z ekskluzivno posestjo moči. Tak položaj je trajal marsikje še dolgo v pozni srednji vek, čeprav so se stvari spreminjale in ureditev ponekod (na primer v antični Grčiji ter v rimskem imperiju) omogočala oblike participacije določenemu številu članov skupnosti. Večina prebivalcev držav je pridobila možnosti participacije pri delovanju države šele v moderni dobi, a ne vsi hkrati, ne v enaki meri in tudi ne na enak način. Vzporedno s tem se je povečevala tudi pozornost ljudi do državne organizacije in stanja v njej. Samo v zadnjem stoletju in pol se je odnos ljudi do države spremenil.

Kulturno pokrajino razumemo kot rezultanto naravnih procesov in človekovega delovanja. Človek deluje zaradi svojih zmožnosti, potreb in interesov sicer kot posameznik, vendar so učinki neprimerno intenzivnejši in trajnejši, če deluje večja skupina ljudi organizirano in usmerjeno. Državna organizacija je torej bistvenega pomena za načrtno in usmerjeno izoblikovanje pokrajine. Država je zelo močan dejavnik oblikovanja pokrajine. Države lahko na pokrajino vplivajo neposredno (največkrat z različnimi posegi in intervencijami) in (kar je veliko pogosteje) posredno, to je prek različnih politik, zakonodaje norm, strokovnih usmeritev, spodbud in korekcij, organiziranosti, izkušenj in vrednot ter seveda organizacijskih in ekonomskih možnosti.

Temeljno poslanstvo sodobne države je razvoj skupnosti na njenem pripadajočem teritoriju, ob vzajemnem odnosu do drugih držav in v končni posledici do celotnega globalnega prizorišča. Smisel države je varovati prebivalstvo, usmerjati in urejati medsebojne odnose, usklajevati interese različnih družbenih skupin v državi, izvajati mere solidarnosti in vzajemnosti med prebivalstvom. To zahteva odgovornost do posameznika (državljana) in obratno: državljana do države (oziroma skupnosti), upravljanje naravnih in pridobljenih življenjskih virov (dobrin) ter ozemlja skladno s sprejetimi načrti skupnosti. V praksi in podrobnostih je to bolj zapleteno. Bistvena je predpostavka, da državna organiziranost prebivalstvu omogoča razvoj in perspektivo. Država zato nastopa kot organizator in nadzornik. Državna skupnost združuje različne interesne skupine na istem teritoriju, zato je potrebna skrb za regulacijo odnosov v družbi in na ozemlju. Sodobne države temeljijo na pravnem in dogovornem načinu delovanja.

Poslanstvo dela države je v iskanju skupnih (dogovorjenih) interesov, njihovi regulaciji in dogovarjanju ter v izvrševanju sprejetih načrtov; torej politiki. Na ta način skupine ljudi postajajo skupnosti, torej seštevek med seboj povezanih, organiziranih in soodvisnih osebkov. Država je skupnost državljanov. To je pomembno v konceptu sodobne (evropske) nacionalne države: ne le za pripadnike glavne (naslovne, titularne) skupine (naroda), ki s tem postane nacija, temveč tudi za različne manjšine in njihove potrebe oziroma interese.

Pravni način delovanja predpostavlja enakost za vse. Obstoj prava pomeni vzpostavljenost jasnih pravil, norm in zakonov, ki so načeloma dostopni vsem (načelo enakopravnosti), jih vsi načeloma poznajo in spoštujejo. Država je pravodajna. V tem se izkazuje njena suverenost (vrhovnost); lastnost, da je pri izbiri, oblikovanju ali določanju pravnih norm na vrhu. Pravo se navadno spreminja in prilagaja na podlagi usklajenega dogovarjanja po znanih načinih komunikacije.

V dogovornem načinu delovanja moderne države (temelječe na različnih oblikah demokracije) je državljanom omogočena pasivna in aktivna udeležba pri upravljanju in organiziranju družbe ter vseh njenih materialnih, nematerialnih, človeških in prostorskih resursov. Dogovornost se uresničuje z izbiro garniture, ki je neposredni izvajalec interesov. V tem procesu nujno prihaja do usklajevanja med različnimi parcialnimi skupinami, kjer naj bi prevladala skrb za skupno dobro.

2.3 Država kot objekt geografske obravnave

V regionalni geografiji so države glavni objekt obravnave, a se večinoma posveča značilnim zaporedjem opisov od lege in položaja prek reliefa, klime in vodnih razmer do družbenih značilnosti in posebnosti. V politični geografiji nas zanimata predvsem struktura, ustroj in delovanje držav. Regionalni prikazi so pri tem opravilu hvaležno gradivo, ker povečajo količino informacij o določeni državi in s tem omogočijo vpogled v njeno strukturo in morda razkrivajo tudi podrobnosti njenega delovanja. Posebej v francoski političnogeografski šoli je prepletanje regionalnega in aplikativnega političnogeografskega pristopa pogosta praksa. Politična geografija ima drugačen fokus opazovanja, a se deloma vsebine le prekrivajo.

Kakšno informacijo predstavljajo kartografski prikaz države in navedba osnovnih statističnih podatkov, kot so državna površina, število prebivalcev, gostota poselitve, glavno mesto, podatki o demografskih stanjih in gibanjih ter statistika gospodarstva in druge zanimivosti? Če se k navedbam, pogosto imenovanim kar neke vrste osebna izkaznica države, dodajo še tiste o starosti države, morda o razvojnih fazah, upravno-administrativni razdelitvi, načinu upravljanja (vladanja)

in podobnem, je nabor že zadosten za prvo predstavo, na podlagi katere si je mogoče z nekaj nadaljnjimi informacijami zgraditi zadosti jasno sliko o izbranem objektu opazovanja. Francoski geograf in geopolitik M. Foucher govori o »boju kart«, kadar se predstavlja neka država. Karte in statistike je treba seveda brati in primerno interpretirati, da dobimo našemu zanimanju ustrezno pojasnilo.

Lega, lokacija, velikost in glavne strukturne značilnosti so torej skupne regionalnogeografskemu in političnogeografskemu pristopu. Za politično geografijo so zanimive tematike predvsem različni prostorski vidiki, kot so razmerja med središčnimi in perifernimi območji, značilnosti jeder držav, značilnosti zračnega in morskega prostora ter načini njihovega obvladovanja in upravljanja, dalje upravna razdelitev in značilnosti institucionalnega delovanja, volitve in volilni sistemi, specifično delovno polje predstavljajo politične meje z značilnostmi razmejitvenih procesov. Med pomembne tematike sodi prikaz politične ureditve države, lastnosti političnih elit ter modelov upravljanja in mednarodnega delovanja. Pozornosti so vredna zavarovana območja in drugi posebni teritoriji ali pa morda izpostavljena problemska območja ter procesi, ki probleme ustvarjajo in širijo. Možnosti je tu precej in političnogeografske šole se usmerjajo v obravnavo tistih tematik, ki jih določeno okolje prepozna kot pomembne in upoštevanja vredne.

Politična geografija obravnava tematike, ki so dnevnopolitično aktualne in v javnosti neredko predmet razprav in polarizacij; zato je skušnjava podleganja javnemu ehu zaradi všečnosti javnosti ali oportunosti določeni politiki vselej prisotna in se je tega treba zavedati. Čeprav je popolna distanca skoraj nemogoča, je objektiviziranje določenih problemskih situacij v obravnavi povsem realno dosegljiv cilj.

Če se postavimo kako stoletje nazaj, v čas, ko je bil antagonizem med dvema slogoma razmišljanja (med nemškim geografskim determinizmom in francoskim posibilizmom) ne le stvar geografskega pristopa in splošne mišljenjske filozofije v ozadju, temveč predvsem stvar kulturnega miljeja (nemškega deterministčnega *versus* francoskega posibilističnega), je laže razumeti nekatere učinke. Deterministični oziroma posibilistični pristop sta nudila dva različna pogleda na državo in njeno delovanje, a na koncu sta bila v praksi oba vendarle dokaj uspešna, glede na to, da obe državi sodita med najbolj razvita okolja na svetu. Pri tem seveda niti najmanj ne zanemarjamo vseh drugih dejavnikov, zlasti zgodovinskih, ki imajo vselej določen vpliv. Raziskovalec se bo težko ognil vplivu javnosti na primer na mejna vprašanja, če jih javnost nenehno problematizira.

2.4 Tvorba in razvoj držav od antike do danes

Država je sicer star pojav, ker ji sledimo že od antike dalje. Tedaj so državne organizacije oblikovali na območjih agrarnih zgostitev, kjer je bilo življenje v organizirani

skupnosti bolj učinkovito. To se je dobro odražalo zlasti na območjih velikih rek, ki so jih uporabili za umetno namakanje. Skupnost in državno organizacijo sta do neke mere[41] pogojevala način dela in skupno življenje, zanesljivo pa poleg tega tudi različne vzpostavljene družbene norme in pravila, za kar je bila pripraven sistem zlasti religija. Toda ta država še ni razpolagala z vsemi instrumenti družbene kohezije, kot se je to zgodilo pozneje, ob nastopu moderne dobe. Tedaj so se v toku oblikovanja narodov oblikovali ideali nacionalne države.

Razgled nad današnjimi državami ponuja zanimivo sliko. Države so različno velike, različno stare, nastale so na različne načine, vodene so različno in tudi po gospodarskih in socialnih značilnostih se precej razlikujejo med seboj. Kljub temu je po primerjavi omenjenih kategorij mogoče države razvrstiti v nekaj skupin, ki imajo za nameček vendarle tudi regionalne indikacije. Evropske države so drugačne od onih v Afriki in Latinski Ameriki. Začetnike političnogeografskih študij od Ratzla v Nemčiji in Mackinderja na angleškem otočju je zaposlovala misel o iskanju zakonitosti in pravil, ko gre za odnose med državami. Prišla sta do različnih ugotovitev. Razlika je v pristopu. Medtem ko je Ratzel izhajal iz podmene, da je država organski pojav (država kot organizem), je Mackinder iskal globalno zakonitost moči držav glede na lego in glavne strukturne lastnosti. Pri regionalizaciji je svet razdelil na tri velike cone (osišče, notranji in zunanji krajec); torej naj bi bila umeščenost države v določeni del sveta hkrati že tudi njena predispozicija. Haushofer je podal zelo drugačno zamisel o panidejah, Cohen jih je pol stoletja pozneje opredeljeval kot panregije, večje skupke držav na povezanih geografskih območjih (regijah sveta), ki jih poleg lege povezujejo tudi izbrane družbene ter politične okoliščine. Vendar so to le predispozicije in ne absolutno določena smer razvoja. Podobno predispozicijo vidi tudi Marshall v »geografiji« držav in sklepa, da je določena konfiguracija države z lego vred tlakovala pot preteklemu razvoju (genezi) države (Marshall, 2019) in da še danes vsaj nekoliko usmerja politične tokove (Marshall, 2021). Taylor izpostavlja zgodovinske procese in značilne faze razvoja kot pomembne mejnike; zamudniki težko nadoknadijo določene priložnosti. Kontinuiteta državnopolitične tradicije je pomembna kategorija, saj praviloma predstavlja stalnost državniških izkušenj z istim teritorijem, kar pa prebivalcem olajšuje identifikacijo s fizičnim prostorom svoje države (Taylor, Flint, 2000).

V Evropi se je oblikoval model **nacionalne države**. Pripada mu večina evropskih držav. Pozneje se je ideal »čistega naroda« in potemtakem iz tega izpeljane podobe »homogene – čiste nacionalne države« moral umikati političnemu realizmu, ki je zaradi številnih in številčnih manjšin pristal pri kompromisu podeljevanja manjšinskih statusov, da bi vzpostavil ravnovesje navznoter in mir v odnosih do sosedov. Pojem nacionalne države se zato danes ne nanaša več na izhodišče

41 Ker so se nekatere družbe (v Egiptu, Mezopotamiji, ob Indu in na Kitajskem) organizirale, so bile uspešnejše pri obvladovanju izzivov kot je poplavni režim rek in vzdrževanje nasipov, kanalov in drugih naprav.

homogenosti, pač pa pravnosti ozemlja in učinkovitosti upravljanja vseh naravnih in pridobljenih resursov, ki jih neka omejena zemeljska površinska sfera ima. Nacionalne države so nastajale na dva načina. Prvič, s preobrazbo že utemeljenih državnih skupnosti oziroma teritorialnih entitet v prebivalstveno homogenizirano celoto. Tak primer so države v zahodnem, atlantskem loku od Iberskega polotoka do Skandinavije. Drugi način izhaja iz ljudstev, ki so si ob preoblikovanju v narode potem priborila še teritorij.

Specifičen razvoj teritorija so imele države, ki so postale **lastnice kolonij**, lahko jih imenujemo tudi **imperiji**. V najširši različici so bile to Velika Britanija, Francija, Španija in Portugalska, določena ozemlja so pridobile še Belgija, Nizozemska ter za krajši čas Italija in Nemčija. Evropsko shemo zaključujeta dve transkontinentalni državi – imperija. To sta Rusko carstvo in Osmanski (Otomanski) imperij na evropsko-azijskem ter imperialna Japonska v Vzhodni Aziji. Imperiji so z dalj časa trajajočim posedovanjem tujih, oddaljenih teritorijev tam in na domačem ozemlju ustvarili specifično dediščino, še sedaj prisotno v strukturi prostora in prebivalstva.

V Aziji, Afriki in Ameriki so se oblikovale **teritorialne države** kot dediščina kolonialne razdelitve ter naknadnih sprememb obsega in meja. Ločimo jih v dva dela. V prvem je le nekaj držav ZDA kot najbolj izstopajočih, celo povsem samosvojih razvojnih primerov. Na zatečeno, s strani kolonialnih sil oblikovano ozemlje (na primer Kanade) so se pozneje naseljevale trume priseljencev in oblikovale nov prebivalstveni konglomerat. Nekatere bolj in druge manj uspešno. Oznaka **imigracijske države** je zato večinoma ustrezna. Na nekaterih od teh teritorijev (na primer v Peruju in Mehiki) se je staroselsko prebivalstvo obdržalo v večji meri in je družbeni substrat bolj heterogen, kar pa (tudi zaradi socialnih razmer) navadno prinaša kar nekaj težav. V Afriki, Južni Aziji in na Bližnjem vzhodu so **postkolonialne države**. Kolonialna razdelitev je tam ustvarila politične meje v veliki večini povsem po meri in okusu kolonialnih sil, dodatnega množičnega priseljevanja, ki je v zahodni hemisferi dostikrat delovalo kot neke vrste družbeni katalizator, pa tu ni bilo. Domače prebivalstvo je v večini, toda prostorsko ujeto v tuje politične meje. Z družbeno modernizacijo se domače družbe oblikujejo v ljudstva in narode, ki nato, iščoč primerne realizacije v nacionalne države po evropskem vzoru, pogosto zapadejo v državljanske vojne (Jansen, Osterhammel, 2017, 28–56). Pogostost konfliktov pa ni samo odraz posrednih in neposrednih pritiskov velikih geopolitičnih jeder ali blokov (središč panregij po Cohenu), temveč še zlasti notranjih strukturnih neravnovesij in družbenih antagonizmov, ki sploh ne potrebujejo zunanjih vplivov, da zdrsnejo v državljansko vojno, iz katere se same ne uspejo izvleči (Lasserre, Gonon, 2008, 92–134), drugim pa reševanje preprečujejo globalni tekmeci: velike sile (Lacoste, 2009, 241–246). Jemen in Somalija sta značilna, a nikakor ne edina primera.

Nekatere države so **reliktne**. So ostanek stare fevdalne delitve, v fazi oblikovanja držav se niso formirale po etničnem načelu, temveč so zadržale teritorij (pravni vidik oblikovanja državne enote). Taki primeri so San Marino, Andora, Lihtenštajn in tudi Luksemburg; vsi štirje so primeri ekonomsko uspešnih mini držav.

2.4.1 Nacionalne države

Teritorialni razvoj evropskih nacionalnih držav je potekal precej različno. Celo v okviru tipičnih etničnih nacij, ki so do državnega teritorija prišle bodisi z združevanjem bodisi z razdruževanjem predhodnih teritorialnih enot oziroma z ločevanjem od njih, je bil tok njihove zgodovine nekoliko samosvoj. Ne glede na časovno in procesno različen zgodovinski tok so pri oblikovanju evropskih narodov in nacij delovale sile nacionalizma kot eno poglavitnih družbenih gibal pri teritorialnem prekrajanju evropskega političnega zemljevida (Hyde, 2019). Političnoteritorialno drobljenje in povezovanje je obenem pomembno vplivalo na izoblikovanje narodne zavesti, katere del je tudi odnos do sosedov. To je objektivna dediščina evropskih nacionalizmov, ki so se spopadali za teritorije (Vogt, Cristaudo, Leutzsch, 2014). Med tipične etnične nacije sodijo Italijani in Nemci. Za obe državi je značilno združevanje manjših teritorijev s podobno kulturno substanco: ljudmi istega jezika. Vztrajno brskanje po nacionalnih zgodovinah skoraj pri vseh odkrije kako predhodno enoto. Obstoj teritorialne povezanosti v preteklosti je bil pomemben, čeprav ne nujen korak pri preobrazbi ljudstev v narode. V nadaljevanju so predstavljeni primeri Finske, Italije in Nemčije.

Finska je sedaj uveljavljena država z nekaj več kot stoletno državno kontinuiteto. Osamosvojila se je leta 1917 z razglasitvijo neodvisnosti, potem ko je v Rusiji le malo prej izbruhnila oktobrska boljševistična revolucija. Suverenost je razglasila na teritoriju, ki je prišel v okvire Rusije leta 1809 po švedsko-ruski vojni. Poražena Švedska je morala Veliko kneževino Finsko odstopiti zmagovalki. Stoletje prej (1700–1721) je v nordijski vojni Rusija začasno že okupirala to ozemlje. Meje Velike kneževine Finske datirajo v leto 1581; tedaj je ozemlje dobilo status velike kneževine pod švedsko krono.[42] Švedska je bila politično prisotna na tem teritoriju od 12. stoletja dalje, ko so po pokristjanjevanju Švedi polagoma prevzeli deželo in je štiri stoletja pozneje v tem okviru potekala tudi reformacija, v 19. stoletju pa narodno prebujanje. Kulturno je bila navezana na Švedsko. Švedščina je postala poleg finščine uradni jezik velike kneževine (1863) (Natek, Natek, 2006, 46). Ruske oblasti so izvajale rusifikacijske pritiske. Sklicujoč se na status kneževine, je ozemlje leta 1889 doseglo avtonomijo in se ob prvi priložnosti osamosvojilo. Sovjetska zveza je leta 1940 napadla Finsko;

42 Der Fischer Weltalmanach, Staatenlexikon, 2006, 104.

ta je zaradi uspešnega vojaškega odpora ohranila neodvisnost, a izgubila nekaj strateško pomembnega ozemlja. Po drugi svetovni vojni je vojaško nevtralna Finska morala spretno krmariti v odnosih s svojo agresivno vzhodno sosedo. Od tod izraz *finlandizacija* (Diamond, 2019, 92–97).[43] Leta 1995 se je vključila v EU, a ohranila status vojaško nevtralne države do leta 2022, ko je po ruski invaziji na Ukrajino zaprosila za vstop v NATO. Finci v zgodovini niso imeli svoje državne enote, oblikovana velika kneževina v švedskih okvirih pa je bistveno pripomogla k avtonomiji v okviru Ruskega carstva in ob priložnosti k razglasitvi državne neodvisnosti v istih teritorialnih okvirih. Del zgodovinskega sožitja Švedov in Fincev je izražen tudi v statusu švedščine kot državnega jezika na celotnem finskem teritoriju; to je pravzaprav dediščina še iz leta 1863 (Der Fischer Weltalmanach, Staatenlexikon, 2006, 104).

Nemčija je dedič precej številčnih teritorijev, čeprav teoretiki etnogeneze (primerjaj Smith, 1986) radi navajajo Nemce kot tipičen etnični narod, podobno kot Fince. Nemčija je teritorialno sestavljena država, ki jo je ustvaril osveščen, organiziran narod v drugi polovici 19. stoletja. Podlaga pa je bistveno starejša in seže nazaj vse do oblikovanja Frankovskega kraljestva v poznem 5. stoletju; tvorbe, zaslužne tudi za današnjo Francijo. Po delitvi v Verdunu leta 843 je nastala vzhodnofrankovska država. Tudi ta se je delila na vojvodstva Bavarsko, Saško, Švabsko, Lotaringijo in druge, s čimer so nastale teritorialne identitete enot, ki obstajajo še danes. Leta 962 je papež okronal nemškega kralja za cesarja. Od 12. stoletja dalje se je uveljavilo ime Sveto rimsko cesarstvo,[44] v 14. stoletju pa se je preimenovalo v Sveto rimsko cesarstvo nemškega naroda.[45] Čeprav veliko, je bilo cesarstvo politično precej razdeljeno, ker so imeli knezi precej moči. Politični zemljevid je postal še bolj razdrobljen, ko so se ob Baltiku in Severnem morju uveljavila hanzeatska mesta ter zaradi moči nemškega viteškega reda (Schmidt, 1993, 78). V 16. stoletju so sledili številni pretresi, od kmečke vojne, nastopa protestantizma do tridesetletne vojne (1618–1648), po kateri je bil položaj fevdalnih kneževin še okrepljen (Rovan, 1998, 334–348). Habsburžanom je uspela reformacija ter v južnih in vzhodnih deželah se je zadržalo katolištvo. Krepitev Prusije na severu in vzhodu v 17. stoletju je privedla do več kot stoletje trajajočih spopadov med Prusijo (ki je pod Hohenzollerni

43 Izraz finlandizacija pomeni taktično strukturno prilagajanje na področjih zunanje in notranje politike ter gospodarskih in kulturnih odnosov Finske do Sovjetske zveze in pozneje Rusije tako, da se Rusija ni počutila ogroženo ter da je imela od teh prilagoditev nekaj koristi. Finska je v zameno za to zadržala neodvisnost, širše okolje pa stabilnost. Finsko politično vodstvo je razumelo, da na tujo pomoč pri morebitni konfrontaciji z Rusijo (Sovjetsko zvezo) ne more računati (Diamond, 2019, 96).

44 S tem je bilo poudarjeno nasledstvo po rimskem cesarju (Romanorum Imperator Augustus), naziv Sveto rimsko cesarstvo (Sacrum Imperium Romanum) je izražalo politični prestiž vodilne evropske sile v visokem srednjem veku.

45 Nem. Heiliges Römisches Reich deutscher Nation (1512). Na cesarskem tronu so se menjavale različne dinastije, največ Luksemburžani in Habsburžani.

postala kraljevina) in Habsburžani za prevlado nad nemškimi deželami (Mann, 1998, 75–82). Duel je prekinila francoska kampanja in zasedba zahodnih predelov ob Renu. Številne majhne (več kot dvesto) in praktično povsem avtonomne cerkvene fevdalne posesti so ukinili.[46] Leta 1806 so pod francoskim vplivom ustanovili Rensko zvezo, h kateri so kmalu pristopile nove enote. Cesar Franc II. je ob takem razvoju abdiciral in skoraj osem stoletij Svetega rimskega cesarstva je bilo končano (Rovan, 1998, 402–407).

Od konca 18. stoletja dalje se je v Evropi razvijalo močno nacionalno gibanje; tako tudi v nemških deželah. Idejo nemškega združevanja je najprej uresničilo 17 suverenih kneževin z oblikovanjem Nemške zveze. Boji med Prusijo in Habsburžani (Avstrijo) so še vedno potekali; bili so vsebinski in obenem teritorialni. Velikonemška ideja je zagovarjala federacijo nemških dežel in Avstrije pod Habsburžani, malonemška pa oblikovanje nemške nacionalne države pod protestantsko Prusijo. Prevladala je druga struja in po vojni leta 1866 je bila oblikovana Severnonemška zveza, ki so se ji po zmagoviti vojni s Francijo leta 1871 pridružile tudi južnonemške (pretežno katoliške) države (Seton-Watson, 1980, 105–112). Pruski Hohenzollerni so postali nemški cesarji drugega Nemškega rajha.[47] V kratkem je Nemško cesarstvo postalo drugo najmočnejše gospodarstvo na svetu (za ZDA). V cesarstvo vključene enote od Prusije in hanzeatskih mest na severu prek kneževin in kraljevin na jugu[48] so bile zelo različne tako po velikosti kot po državniških izkušnjah, standardih in tradicijah. Raznolikost je povzročala nekaj preglavic strategom razvoja nastale države. Narečne razlike med nemškimi govori so morali poenotiti. Sledilo je obdobje notranje funkcijske integracije, ki je potekala ob zunanjem uveljavljanju države v svetu. Malonemška ideja je uresničila ključne cilje nemškega nacionalizma: ustvarila je enotno državo. Nemčija je zvezna država zelo različnih enot. Po vključitvi je bilo treba doseči usklajeno delovanje države in oblikovati enotno nemško družbo. Razlike v politično-administrativni strukturi in upravni hierarhiji se do neke mere kažejo še danes.

V prvi svetovni vojni je bila Nemčija vojaško poražena (Rapoša, 1981, 107). Odstavili so cesarja in izglasovali weimarsko republiko. Država je izgubila več

46 Cerkvene posesti so podedovale precej pravic še iz srednjega veka kot oblike različnih privilegijev. Na mnogih področjih so bili taki teritoriji praktično suvereni. Njihovo ukinjanje pod francosko upravo leta 1801 ni naključje. Gre za centralistični ukrep, ki pa je koristil tudi drugim, predvsem razvijajoči se industriji, šolstvu in upravi.

47 Nem. Deutsches Reich.

48 V zgodovinopisju obstaja izraz »fevdalna razdrobljenost«; kot primer se navajajo prav nemške dežele (Atlas evropske zgodovine, 1996). V Severnonemško zvezo so bile vključene teritorialno zdaleč največja Prusija, Saška in Hannover (vse tri kraljevine) ter številne kneževine kot Nassau, Hessen, Baden, Anhalt, Turingija, Mecklenburg, Schleswig, Oldenburg, Schaumburg Lippe, Lippe - Detmold, Waldeck, Braunschweig. Pozneje so se vključile južnonemške dežele, in sicer kraljevini Bavarska in Württemberg ter veliki vojvodini Baden in Hessen (del) (The Times Atlas evropske zgodovine, 1996, 160–163).

ozemelj, bila je razorožena in nadzorovana, morala je plačevati visoko odškodnino, soočala se je z revolucionarnimi pretresi in hudo gospodarsko krizo (Mann, 1998, 760–792). Zunanjepolitična razmerja so uredili z Locarnsko pogodbo leta 1925.[49] V takih razmerah se je okrepila Nacionalsocialistična delavska stranka (NSDAP)[50] Hitlerja, ki je po volitvah leta 1932 prišel na oblast in do leta 1934 uveljavil Tretji rajh. Hitler je uveljavil diktaturo, z referendumom pridružil Posarje, priključil demilitarizirano Porenje, z anšlusom leta 1938 priključil Avstrijo in še istega leta tudi z nemškim življem naseljene Sudete na Čehoslovaškem. S tem je bila večina »nemških« dežel združena v eni državi. Leta 1937 je Nemčija sklenila protikominternski pakt (proti Sovjetski zvezi), dve leti pozneje pa s Sovjetsko zvezo (dalje: SZ) sporazum o nenapadanju. Sovjetska zveza in Tretji rajh sta leta 1939 sporazumno napadla Poljsko in s tem pričela drugo svetovno vojno. Leto pozneje je sledil napad Nemčije na SZ in razširitev vojne, ki se je po velikih žrtvah končala maja 1945 s popolnim nemškim porazom.

Poraženo Nemčijo[51] so zasedle vojaške sile držav zmagovite koalicije ZDA, Velika Britanija, Francija in Sovjetska zveza. Po sklepih potsdamske konference (1945) so ji odvzeli precejšnja ozemlja. Leta 1947 so v zahodnih delih Nemčije uveljavili gospodarsko oživljanje z Marshallovim planom in po zaostrovanju med prejšnjimi zavezniki leta 1949 restavrirali nemško državnost, a v dveh državah z različnim družbenim sistemom. Zahodni del je postal Zvezna republika Nemčija (ZRN), več kot pol manjše ozemlje pa je postalo socialistična Nemška demokratična republika (NDR).[52] V letih po drugi svetovni vojni so nasilno preselili blizu 12 milijonov Nemcev;[53] večinoma v poznejšo Zahodno Nemčijo (Lowe, 2013, 243). Zahodna Nemčija se je po vojni dokaj hitro gospodarsko pobrala in se vključila v Skupnost za premog in jeklo, pozneje Evropsko gospodarsko skupnosti (EGS), in tudi v vojaško zvezo NATO. Izjema je postal Zahodni Berlin, enklava, obdana

49 Locarnska pogodba (Locarno, 1925), ki jo je podpisala Nemčija z glavnimi zmagovalkami vojne, je priznala meje, kot so jih začasno določili po prvi svetovni vojni, in podpisnike zavezala k miroljubnemu reševanju sporov. Nemčija je postala članica Društva narodov (Natek, Natek, 2006, 113).

50 Nem. Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP) je bila stranka nacionalnega socializma, ideologije, ki je zagovarjala totalitarno ureditev z eno stranko, na rasni podlagi utemeljen nemški nacionalizem, gospodarsko avtarkijo in vojaško moč (Veit, 1999, 560–566).

51 Vojaški poraz Nemčije je že v fazi zaključnih vojaških operacij prinesel tudi veliko razrušenje mest in vasi ter poleg vojaških tudi civilne žrtve. Zahodne sile so Nemčiji tudi po kapitulaciji posredno in neposredno prinesle skoraj milijon človeških žrtev (Bacque, 2007).

52 Običajni denonim za državi je bil »Zahodna« oziroma »Vzhodna« Nemčija.

53 Številke o tem so različne. The Times Atlas evropske zgodovine (1996, 187) navaja okrog 10 milijonov s pristavkom, da jih je verjetno okrog 3 milijone umrlo na poti. Vsekakor so bili pregon Nemcev in kompenzacijski tokovi, ki so sledili na območjih njihove izselitve, druga največja doslej znana načrtna selitev v zgodovini. Prvo mesto nesporno pripada Sovjetski zvezi v obdobju med svetovnima vojnama.

z vzhodnonemškim ozemljem.[54] Vzhodna Nemčija je postala članica Varšavske zveze in Sveta za ekonomsko vzajemno pomoč (SEV), dveh »vzhodnih« integracij. Polna štiri desetletja sta obstajali dve nemški državi, ki sta pripadali dvema vojaško-političnima blokoma. Razkroj socializma leta 1990 ter padec Berlinskega zidu[55] sta označila nove strateške priložnosti in leta 1990 sta se obe Nemčiji združili v enotno Zvezno republiko Nemčijo.[56] Ponovna združitev je bila velik geopolitični premik v Evropi (Reich, 1991), Nemčiji pa je nadaljnje širjenje EU posredno omogočilo prevzemanje dominantne vloge v njej.

Viri podatkov: The Times Atlas svijetske povijesti, 1986.
Kartografija: Lena Kropivšek in Tinkara Mazej, 2022.
Oddelek za geografijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani.

Karta 7: Političnoteritorialni razvoj Nemčije

54 Berlin so zavezniki razdelili na štiri dele, podobno kot ozemlje Nemčije v celoti; vsaka okupacijska enota je imela svojo upravo. Sovjetska zveza je v letih 1948 in 1949 blokirala območje mesta pod upravo sozaveznic. ZDA so vzpostavile zračni most, mesto pa je kot Zahodni Berlin postalo del Zvezne republike Nemčije (nem. Bundesrepublik Deutschland). Vanj (in tudi sicer v ZRN) je do leta 1961 pribežalo skupaj nad 2,7 milijona Nemcev iz Vzhodne Nemčije (nem. Deutsche Demokratische Republik), zato so med Berlinom in Zahodnim Berlinom zgradili sloviti zid, ki naj bi prebege preprečeval.

55 Berlinski zid je zares padel, ker so ga fizično podrli.

56 Zvezno republiko Nemčijo sestavlja sedaj 16 enot; deset dežel, tri svobodne države in tri mesta.

Karta 8: Združevanje Italije

Nemškemu vzorcu razvoja etnije v narod na več teritorijih in združevanju v enotno etnično nacijo je podoben primer **Italije**. Italija in Nemčija sta dediča kulminacije evropskih nacionalizmov 19. stoletja. Po starosti zgodovinske dediščine pa se lahko z Italijo kosa le redko katera država na svetu.[57] Začetek teritorialne zgodovine postavljajo v 4. stoletje pr. Kr., ko je ob Tiberi nastala zasnova mesta Rim. Pred tem so že obstajale etruščanske teritorialne tvorbe. Za rimsko zgodovino je bistveno oblikovanje države, katere izhodišče je bilo območje med današnjo Toskano in Kampanjo. Nastala je z združevanjem manjših teritorijev Apeninskega polotoka v Italsko zvezo, v kateri je prevladal Rim. Ta se je naglo razširil v največjo in najmočnejšo državo antike – Rimsko cesarstvo. Trajalo je več kot pol tisočletja in ustvarilo izjemno zgodovinsko dediščino tudi v smislu državniških znanj in veščin, od administracije, ekonomije, prometa do obrambe (Liberati, Bourbon, 2000). Leta 375 je prišlo do delitve na vzhodni in zahodni del, v naslednjem stoletju in pol pa je kot entiteta prenehalo obstajati. Njegovo teritorialno dediščino so nadaljevale države od Iberskega polotoka do Srednje Evrope in Anglije, na vzhodu (Balkanskem in maloazijskem polotoku) pa je svojo kulminacijo doživel »drugi Rim« – Bizanc. V 8. stoletju se je v srednjem delu Apeninskega polotoka uveljavila ne posebej velika, a precej vplivna Papeška država; tvorba, ki je vztrajala vse v sredino 19. stoletja. Na jugu je bilo Sicilsko kraljestvo. Cesarski naziv je nasledilo Sveto rimsko cesarstvo, tvorba z jedrom v današnji Nemčiji, ki je politično obvladovala Alpe, Padsko nižino in tudi območja na Apeninskem polotoku. Prostor današnje Italije je bil politično razdeljen in s pogostimi spremembami, ni pa bil periferija (Smith, 1998).

V visokem srednjem veku so se uveljavile manjše mestne države, po obliki upravljanja večinoma republike. Najstarejša in pozneje tudi najbolj vplivna je postala Beneška republika na vzhodni strani ob Jadranskem morju. V poznem srednjem veku je bila najmočnejša trgovska in pomorska sila v Sredozemlju. S spretno diplomacijo je vešče krmarila med sicer precej močnejšimi silami, tudi otomansko Turčijo. Ob Ligurskem morju se je uveljavila teritorialno majhna, a gospodarsko močna in vplivna Republika Genova. Dalj časa ji je pripadal tudi otok Korzika.[58] Med Padsko nižino in Toskano je nastalo več mestnih republik: Modena, Ferrara, Ravena, Toskana, Lucca, Siena in Firence. Te tvorbe niso imele posebne vojaške in politične moči, naslonjene na močne trgovske družine pa so bile gospodarsko in posredno politično precej vplivne. Medičejci,

57 Italijansko zgodovinopisje se je zlasti v obdobju med obema vojnama rado sklicevalo na starorimsko slavo (primerjaj Volpe, 1943).

58 Korzika je bila večino časa pod oblastjo Republike Genove, vmes za krajši čas pod Aragonskim kraljestvom in Francijo. Leta 1768 je morala Genova otok prepustiti Franciji zaradi dolgov in poslej je v francoski posesti, prebivalstvo govori enega od italijanskih dialektov (Jelinčič Boeta, 2021, 167). Že pod Genovo so si otočani prizadevali za politično samostojnost. Francoskost Korzike je uveljavil najbolj znani Korzičan – Napoleon Bonaparte.

Viscontiji in druge trgovske družine so imele povezave tudi po Evropi (Smith, 1998). Italija je v renesančnem obdobju predstavljala gospodarsko-kulturni pojem, ni pa bila med pomembnimi evropskimi političnimi dejavniki. V 17. in 18. stoletju sta se poleg Beneške republike uveljavila zlasti Piemont in Milano. Pomorska moč Benetk je postopoma slabela, ker se je težišče svetovne trgovine iz Sredozemlja prestavilo na Atlantik. Največja italijanska država je bilo Neapeljsko kraljestvo.

Napoleonske vojne so prinesle začasno francosko upravo. Mestnim republikam niso posebej škodovale in tudi Papeška država se je obnovila, le Beneški republiki so prinesle konec. *Serenissima*[59] se ni več obnovila. Severnoitalijanske pokrajine je po francoskem odhodu večinoma prevzela habsburška Avstrija. Toda 19. stoletje je bilo čas narodnega prebujanja in vzpona nacionalizmov, slabe gospodarske razmere pod habsburško oblastjo pa so izdatno stimulirale odpor. Italijanski nacionalizem se je naslanjal na tri poglavitne temelje: osvoboditev izpod habsburškega nadzora, gospodarske in socialne perspektive ter nekoliko tudi staro slavo političnih predhodnic na Apeninskem polotoku in v soseščini, od rimskega imperija do Beneške republike. V različnih predelih so nacionalno gibanje videli zelo različno, zato je imelo italijansko nacionalno gibanje razne struje, med katerimi sta bili poglavitni dve: socialno in narodno motivirano garibaldinsko gibanje ter piemontska struja z vidiki gospodarske perspektive, vključujoč tudi imperialna razmišljanja. Vmes je bila Papeška država, upravno rigidna in gospodarsko zaostala, a politično in diplomatsko spretna in izjemno vplivna politična enota, katere vpliv je pomembno presegel gospodarske in vojaške kapacitete, s katerimi je razpolagala (Croce, 1934).

Levo krilo italijanskega nacionalizma je bilo politično usmerjeno proti oblasti tujcev, po letu 1815 predvsem Avstrijcev, ter proti absolutizmu. Vendar je bilo precej tudi medsebojnih nasprotij. Socialna nota je bila pomembna, a nikakor ključna postavka. Gibanje *karbonarov*[60] je bilo najmočnejše v Neapeljskem kraljestvu. Drugo strujo je predstavljal Mazzini, upor v Piemontu pa ni bil uspešen. Na jugu polotoka je deloval revolucionarno nastrojeni Garibaldi, pristaši pa so bili *garibaldinci*.[61] Na severu je že leta 1815 nastalo italijansko nacionalno gibanje

59 Iz it.: Prejasna republika. Tako so jo nazivali precej pogosto v maniri spoštovanja njene gospodarske moči (Crowley, 2012).

60 Gibanje karbonarov ima nejasno ozadje. Čeprav ime nakazuje na nižje sloje (oglarji), je bolj verjetno, da gre za tajno revolucionarno gibanje ali sekcijo, ki je podobno kot prostozidarji (framasoni) vzela ime, da je maskirala dejavnost. Po prvih uspehih so jih zatrle avstrijske (Metternichove) čete. Poznejše delovanje je bilo bolj revolucionarno (Smith, 1998).

61 Garibaldinci: denonim za označitev pripadnikov gibanja, ki ga je v 19. stoletju vodil Giuseppe Garibaldi. Mož avanturističnega duha in revolucionarnih nazorov je imel izjemno burno življenje, v italijanski historiografiji je zapisan kot ena ključnih figur pri združevanju Italije.

risorgimento,[62] ki so ga zastopali višji sloji v Piemontu. V dogajanje je posegala občasno tudi Francija. Politična dinamika v Italiji je bila torej zelo zapletena. Različne struje so imele zelo različne predstave o tem, kako bi združitev Italije dosegli in kakšna naj bi bila njena bodoča ureditev (Beales, Biagini, 2014). Integracijo je deloma z orožjem in bolj z diplomacijo pričel Piemont, se združil z Genovo, pridobil Sardinsko kraljestvo in mestne državice severne Italije. Zunaj tega okvira sta ostala Milano ter ozemlje nekdanje Beneške republike in delov Papeške države.

V prvi osvobodilni vojni leta 1848 je bila Sardinija (s Piemontom vred) poražena. Del Savoje in Nico so morali prepustiti Franciji, Kneževina Monako je ostala samostojna, prav tako San Marino. Kraljestvo obeh Sicilij (nekdanje Neapeljsko kraljestvo) so bolj obvladovala gibanja Garibaldija in Mazzinija. Leta 1859 je v drugi osvobodilni vojni Sardinija ob francoski pomoči premagala avstrijske čete, kar je odprlo pot zedinjenja Italije. Uspešno delovanje garibaldincev na jugu je leta 1861 privedlo do pridružitve Kraljestva obeh Sicilij s Piemontom-Sardinijo in še istega leta so razglasili Kraljevino Italijo. Piemont je leta 1866 vojaško in diplomatsko pridobil ozemlje Lombardije in nekdanje Beneške republike, do leta 1871 pa tudi preostali del Papeške države. Za glavno mesto Kraljevine Italije so izbrali Rim, ker je poleg izjemne stare zgodovinske dediščine imel tudi posrečeno lego med severnimi in južnimi državami (Seton-Watson, 1981, 115–119). Poglavitni cilj italijanskega nacionalnega gibanja – zedinjenje Italije – je bil s tem dosežen. Vendar ne v celoti. Italijansko nacionalno gibanje je štelo ozemlja, naseljena z Italijani v Trstu in Dalmaciji na drugi strani Jadrana kot etnično italijanska in neodrešena. *Iredentizem*[63] je bil sestavni del italijanskega nacionalnega gibanja (Burgwyn, 2009, 9–21; 102–110), člani katerega so uporabljali različne metode, tudi terorizem, ter izzvali odpor pri Slovencih in Hrvatih v Primorju, Istri in Dalmaciji (Vošnjak, 1928).

Združena Italija je bila gospodarsko in kulturno dokaj raznolika, zato je državna uprava skušala doseči tudi realno in ne le politično integracijo. To je šlo spričo razlik precej teže, ker so zlasti na jugu, v Kalabriji, Apuliji in na Siciliji, opazovali prevlado svojih sorojakov s severa na vodilnih položajih. Razvilo se je tiho uporništvo, kar je ob še drugih razmerah botrovalo k razrastu tajnih združb in mafije. Italija se tega ni nikoli znebila (Glenny, 2008). Intenzivne integracijske pritiske so doživljale številne in številčne manjšine. Homogenizacija prebivalcev italijanskega jezika v državljane z

62 Gibanje je dobilo ime po časopisu *Il Risorgimento* (iz it.: ponovno vstajenje), ki so ga v Torinu pričeli izdajati leta 1847, kar nekateri označujejo kot začetek gibanja za združitev Italije (Unita d' Italia). Revijo sta urejala grof Cesare Balbo in grof Camillo Cavour (Seton-Watson, 1981, 116). Nekateri postavljajo gibanje v leto 1815 ali še prej (kot kulturno gibanje brez posebnih političnih implikacij).

63 Po sloganu *Italia irredenta* (iz it.: neodrešena Italija); gibanje oziroma ideologija (nacionalizma) je bila izrecno usmerjena k osvoboditvi izpod druge (tuje) oblasti in združitvi. Pri tem se navadno niso ozirali na delež pripadnikov lastnega naroda, ki je na tem percipiranem območju živel, pač pa predvsem na koristnost združevalne zahteve. Po italijanskem iredentizmu se podobna gibanja oziroma ideologije imenujejo iredentizem. Izraz ima na splošno skoraj enako razlago.

italijansko nacionalno zavestjo je bila v praksi kompliciran proces (Conversi, 2007).

Po letu 1870 se je Italija podala za osvajanjem kolonij v Afriki. Veliko možnosti pri že močno kolonialno razdeljenem svetu ni bilo. Leta 1885 je osvojila Eritrejo, naslednje leto dele Somalije. Poskusi osvajanja Abesinije (danes: Etiopije) so se povsem izjalovili (Zischka, 1928). Leta 1912 je v svojo kolonialno posest vključila Libijo.

Po izbruhu prve svetovne vojne poleti 1914 je Italija razglasila nevtralnost. Leto pozneje (1915) je sklenila tajni sporazum v Londonu, ki je določal ozemeljske koristi na vzhodu, kamor so segale ambicije italijanskih iredentistov. Po vojni je ta ozemlja večinoma tudi dobila. Že kmalu po vojni se je italijanski nacionalizem nadaljeval v okviru fašistične ureditve vodje B. Mussolinija. Italijanske čete so sodelovale v španski državljanski vojni, leta 1935 so napadle in zasedle Abesinijo.[64] Leta 1939 je zasedla Albanijo in jo praktično spremenila v kolonijo. Drugo svetovno vojno je pričela na strani sil osi (Nemčije in Japonske), a ni bila posebej vojaško uspešna. Po invaziji zaveznikov na jugu polotoka je Italija sredi leta 1943 kapitulirala. Ob znatnem uporniškem gibanju je prešla v tabor zaveznikov (Battaglia, 1971). Izgubila je vse posesti v Afriki, Rodos in dodekaneško otočje.[65] Nekdanje posesti v Dalmaciji in Kvarnerju je morala Italija v celoti prepustiti Jugoslaviji. Za Trst, Istro in Gorico so potekala dolgotrajna pogajanja za določitev meje, kar je poznano kot »Tržaška kriza«. Leta 1954 so določili razmejitveno črto, ki sta jo državi dokončno uredili dve desetletji pozneje z Osimskimi sporazumi (Pirjevec, Klabjan, Bajc, 2006). Povojna leta so bila v Italiji precej burna zaradi moči italijanskih komunistov. Pretilo je, da bi Italija prešla v tabor socialističnih držav. Moč komunistov so v povojnem obdobju zatrli z izdatno ameriško pomočjo, kar je omogočilo vključitev Italije v NATO. Vključila se je v Evropsko skupnost za premog in jeklo, poznejšo EGS in po letu 1992 EU.

Italija je država manjšin in občutnih regionalnih razlik. Dosedanje politike pomoči nerazvitemu »mezzogiornu« niso prinesle uspehov, velike težave povzročajo na jugu organizirane kriminalne družbe, znane kot mafija. Italija se z združitvijo teritorijev zelo različne gospodarske in kulturne provenience (kljub enotnemu jeziku) tudi po stoletju in pol sooča z močnimi regionalističnimi gibanji in celo secesijskimi težnjami. Delna prilagoditev je bila dodelitev posebnih statusov deželam z manjšinskim prebivalstvom.

64 Leta 1937 se je kralj Italije Vittorio Emanuele III. razglasil za cesarja Etiopije.

65 Junija 1946 je Italija razglasila republiko. Na mirovnih pogajanjih leta 1947 je zadržala politične meje povsod razen z Jugoslavijo, s katero so potekala pogajanja do srede 50. let 20. stoletja. Izgubila je vse kolonije v Afriki (Libija, Abesinija (Etiopija), večji del sedanje Somalije), Rodos in dodekaneško otočje (Del Boca, 2007).

2.4.2 Državne nacije

V Zahodni Evropi so pogostejše nacionalne države, ki so oblikovale nacionalnost zahvaljujoč teritorialni kontinuiteti političnih enot. Tak primer je **Francija**, država, ki je nastala na podlagi skupnega življenja (zgodovinski vidik) na istem ozemlju (pravno-teritorialni vidik) in je oblikovala skupno prebivalstvo (etnični vidik). Francoski *nation* je torej rezultat etnogeneze z zgodovinsko-pravnim izhodiščem. Enako kot pri Nemčiji se teritorialna kontinuiteta Francije meri od osnovanja frankovske države v 5. stoletju dalje. Ta zgodnjesrednjeveška tvorba dolguje svoj obstoj svoji predhodnici, rimski provinci Galiji, oblikovani leta 58 pr. Kr. (Der Fischer Weltalmanach, Staatenlexikon, 2006, 107). Galijo je sestavljalo več provinc, geografsko pa je bila enoten pojem (Black, 2023, 20–24). Po Karlu Velikem so Merovingi sicer zadržali oblast, delitve pa so sčasoma ustvarile nove teritorialne entitete. K francoskemu ponosu pač sodi, da je Francija dedič jedra frankovske države in da je pozneje prišlo do dinastičnih sprememb, teritorij zahodnofrankovske države pa je ostal. Spremembe so se dogajale predvsem na severovzhodu in vzhodu, od Lotaringije na severu do Provanse na jugu (Vaupot, 2019, 21). Francijo je na jugu ščitila gorska veriga Pirenejev, na zahodu Atlantik ter pred Normani in pozneje Angleži Rokavski preliv. V 14. stoletju sta francosko suverenost ogrožali Anglija ter domača politična razdeljenost, saj so imeli posamezni fevdalci precej moči in samovolje. Tako imenovana stoletna angleško-francoska vojna (1339–1458) je trajala več kot stoletje. Francija je bila po njej poenotena in z močnejšo centralno oblastjo, ki je v naslednjih dveh stoletjih vodila k absolutizmu. Absolutizem je utrjeval centralno oblast in moč kralja, posredno pa se je s tem utrjeval centralizem v upravljanju. Francija je bila jezikovno precej raznolika. Precej notranjepolitične dinamike je sprožil protestantizem. Protestantsko gibanje je imelo več struj s sorazmerno precejšnjimi razlikami. V drugi polovici 16. stoletja je prišlo do skoraj štiri desetletja trajajoče verske vojne med večinskimi katoličani in protestanti, ki so jih na splošno imenovali hugenoti. Končalo se je z Nantskim ediktom (1598), po katerem je bila protestantom zagotovljena verska toleranca (Black, 2021, 66-68).

Poenotena kraljevina je osvajala kolonije v današnji Kanadi, tam bíla vojne z Angleži in indijanskimi plemeni, na evropski celini pa vodila precej agresivne politike do nemških kneževin. Kljub temu je bilo 18. stoletje čas nagle prebivalstvene rasti, tako da je bila proti koncu 18. stoletja populacijsko daleč najmočnejša evropska država (Black, 2023, 68–87). Francoščina je bila v tistem času statusno svetovni jezik; jezik diplomacije, visoke kulture in prava (Vaupot, 2019, 30–32). Absolutistična monarhija je utrjevala centralno oblast in omejevala regionalne partikularizme, s čimer je naraščal pomen države.[66]

66 Zgodovinopisje izpostavlja francoske absolutistične vladarje kot močne figure, ki so krnile svobodo podložnikom (državljanom). Vendar je v teh okoliščinah moč meščanstva, trgovcev in industrialcev naraščala, kar je

Prvi demografski prehod, serija vojn in slabe letine so skupaj botrovale k socialnim stiskam, te pa so leta 1789 vodile v francosko revolucijo. Odstavili so kralja, uvedli diktaturo, razglasili republiko ter sprožali vojne doma in v sosedstvu. Revolucija je sprožila niz velikih družbenih sprememb v francoski in evropski družbi. Francoski zgled so pozneje posnemali nacionalizmi držav Srednje, Vzhodne in Južne Evrope (Mathiez, 1938). Leta 1799 je prišel po zaslugi svojih vojaških uspehov na oblast Napoleon Bonaparte. Najprej je bil prvi konzul, leta 1804 pa se je dal oklicati za cesarja. Pričelo se je napoleonsko obdobje. Zaznamovale so ga osvajalne vojne po Evropi ter uvedba centralističnega upravljanja in državljanskega nacionalizma doma. Narodna in državna pripadnost sta se izenačili. Poslej so v Franciji vsi državljani načeloma tudi etnični Francozi. Protinapoleonska koalicija je v letih 1813–1815 porazila Napoleona in končala francosko premoč v Evropi. V 19. stoletju je Francija doživela še dva prevrata, zadržala pa veliko državljanskih pridobitev še od revolucije dalje. Francoski upravni vzorec so radi kopirali in tudi razumevanje francoskega koncepta nacije je našlo precej pristašev. Modernizirana in centralizirana[67] je postala uspešna industrijska in kolonizacijska sila, posebej v Afriki. Francoski čezmorski imperij je postal drugi največji (za Britanskim), Francija pa sila, brez katere se je dogajalo malo svetovnih političnih dogodkov. Razvila je tudi koncept posebne – legionarske vojske, ki so jo večkrat angažirali v kolonijah tudi po dekolonizacijskem obdobju (Boyd, 2006).

V nemško-francoski vojni leta 1871 je bila Francija poražena. Izgubila je Alzacijo in Loreno; obe pokrajini je dobila nazaj po zmagi antantnih sil po prvi svetovni vojni. Mirovni proces (1918–1921) v Parizu ima še sedaj naziv versajski mir. Tedaj so bile oblikovane politične meje, od katerih so mnoge v veljavi še danes. V drugi svetovni vojni jo je Nemčija (Tretji rajh) sicer začasno zasedla, a je zmaga v vojni zadržala prestiž francoske civilizacije in njen vpliv v svetu (Vaupot, 2019, 70–72). Francija je ena od stalnih članic Varnostnega sveta Združenih narodov (ZN). V obdobju 1957–1962 je v procesu dekolonizacije izgubila večino kolonialnih posesti, z večino pa je zadržala gospodarske stike in posredno tudi določen politični vpliv nanje. Nekaj posesti je ostalo v francoskih rokah, vendar

prispevalo k določenemu (kljub vsemu!) blagostanju in s tem ugodnim razmeram za demografsko rast. Močna državna oblast (sicer pod taktirko absolutističnih kraljev) pa je spodbujala visoko kulturo in s tem moč francoskega jezika v evropskih družbah (Svetovna zgodovina, 1981, 430–437).

67 Francija je upravno razdeljena na departmaje, ti pa na majhne občine. Občine imajo veliko pristojnosti urejanja zadev na lokalni ravni, departmaji (teh je 96) pa kljub sorazmerni velikosti predstavljajo le regionalizirano centralno upravo. Taka razdelitev se je izkazala za učinkovito in racionalno, hkrati pa je zaradi dvestoletnega trajanja pomembno prispevala k prostorski strukturi države. Francija je država svetovne prestolnice (Pariz) in mnogo manjših regionalnih središč (Deslais, 2011). Že po vstopu v EU so oblikovali 13 velikih regij, ki se ne ozirajo na starejše zgodovinske teritorije niti niso vselej funkcijsko povezane. Imajo predvsem administrativni značaj (Der neue Fischer Weltalmanach, 2019, 160).

nobena s statusom kolonije.[68] Vstopila je v NATO, iz njega izstopila in se mu v 21. stoletju spet pridružila. Francija je postala članica EGS in pozneje EU, čeprav je vključevanje v obe asociaciji sprožilo v francoski družbi precej razprav in tudi nasprotovanj. Zaradi velikosti, vpliva in moči je Francija v zunanji politiki nesporni globalni igralec.

2.4.3 Dediči imperijev

Kakšno političnoteritorialno dediščino so zapustili imperiji, potem ko so za stoletji rasti sledili časi sorazmerno hitrejšega razkroja? Primera Rusije in Turčije pojasnita marsikatero značilnost držav naslednic imperijev ter usode njihovih teritorijev.

Ozemeljsko širjenje **Rusije** izhaja iz prizadevanj države, da bi poleg izrazito kontinentalnega jedra v Vzhodni Evropi (kjer je najstarejši in zdaleč najgosteje naseljeni predel države; pravo »osrčje«) pridobila obsežna, surovinsko bogata in strateško koristna ozemlja na vzhodu vse do severnega Pacifika. Začetke ruske državne zgodovine navadno postavljajo v 11. stoletje, ko se je oblikovala tako imenovana Kijevska Rusija.[69] Pomemben predhodni proces je bilo pokristjanjevanje prebivalstva na širokem območju Vzhodne Evrope in tesne kulturne vezi z Bizancem kot verskim in kulturnim središčem. Tvorba je bila zgodnjefevdalna avtarkična kneževina in takih je bilo malo pozneje še nekaj, na primer Novgorod. Kijevsko Rusijo so uničile mongolske horde s pohodi iz Centralne Azije proti Evropi. V Evropi se niso za stalno naselili. Mongoli so oblikovali velikansko državo Zlato hordo, ki se je raztezala od Kitajske do vključno Vzhodne Evrope s slovanskimi kneževinami vred. Zlata horda ni bila administrativno urejena država in postopoma se je moč kneževin v Povolžju obnovila. Pravo zgodovinsko jedro Rusije je postala Moskovska kneževina, ki je ob ugodnih političnih razmerah pričela osvajati ozemlja proti severu. Leta 1380[70] so združene sile Moskovske kneževine in zaveznikov porazile Mongole. Trajalo je še celo 15. stoletje, da so dovolj omejili Mongole in nato Tatare. Pomembno prelomnico je Rusiji ponudila turška zasedba Konstantinopla leta 1453. Novo središče pravoslavja je postala Moskva, moskovski knez pa si je lahko nadel titulo carja.

---

68 Francoske čezmorske posesti imajo različen značaj. Večinoma so čezmorski departmaji: Francoska Gvajana, Antilski otoki (Guadeloupe, Martinique), Mayotte in Reunion; ta ozemlja so hkrati tudi v EU. Čezmorska ozemlja Francoska Polinezija, Nova Kaledonija, Wallis in Fortuna, St. Pierre et Miquelon, St. Martin ter St. Barthelemy niso del EU, kar velja tudi za posesti in postojanke na Antarktiki in otočju Kerguelenu v južnem delu Indijskega oceana.

69 Kijevsko Rusijo imajo za svoje historično jedro Rusija, Ukrajina in Belorusija.

70 Bitka na Kulikovem polju leta 1380 je vzpostavila dve za oblikovanje Rusije pomembni zadevi: Zlato hordo (predvsem Tatare v njej) je vojaško porazila (ob velikih lastnih žrtvah) in utrdila je prvenstvo Moskovske kneževine na obširnem prostoru od Povolžja do Urala. Konsolidacija moči med kneževinami Povolžja je bila tedaj celo pomembnejša od samega poraza Zlate horde.

Začelo se »zbiranje ruske zemlje«, proces teritorialnega širjenja Rusije (Nérard, Rey, 2023, 18). Država je imela možnosti širjenja predvsem na vzhodu. Razmeroma hitro so osvajali redko naseljeno Sibirijo in do konca 16. stoletja so bili že na obalah Ohotskega morja. Toda redka naselitev, velike razdalje in težavne naravne razmere niso dopuščale izkoriščati vseh bogastev. Rusija zaradi te kolonizacije tedaj še ni postala močna država. Poseben pomen so upravičeno pripisovali dostopu do morja.

Car Peter I. Veliki se je lotil korenitih reform vojske in uprave, zgledujoč se po francoskem vzoru. Državi je podredil pravoslavno cerkev, utrdil centralno oblast, pričel vojno s Švedsko zaradi dostopa do Baltika in leta 1703 zasnoval po sebi imenovano mesto St. Peterburg, pomorsko okno Rusije v svet. Rusijo je skušal evropeizirati v skoraj vsem. Pomemben del teh reform je bila tudi rusifikacija številnih narodov in etničnih skupnosti. Ruski nacionalizem so projicirali kot bistveno vezivo etnično raznolike družbe Ruskega carstva (Trenin, 2019). Uspehi so bili omejeni posebej v Centralni Aziji, kjer so domača ljudstva jezike največ turške jezikovne skupine in na sunitskem islamu naslonjeno identiteto zadržala skoraj v celoti. Rusko carstvo je bil imperij nasprotij, ki so z družbeno modernizacijo naraščala.

Nekaj pozneje je Rusija zasedla polotok Krim, dele današnje Ukrajine in Belorusije, ki jih je vzela Poljski. Napoleonov pohod proti Rusiji se je spremenil v uničujoč francoski poraz (1812). Rusija je po napoleonskih vojnah postala pomemben dejavnik evropske politike. V vojni s Švedsko je osvojila baltiške obale in Finsko, po treh delitvah Poljske so ruske meje segale v Srednjo Evropo (Olczak, 2006). Kljub porazu v krimski vojni (1853–1856) se je Rusija še naprej usmerjala proti Balkanu, da bi neposredno ali prek zavezništev dosegla odprto morje v Sredozemlju. Prehod čez Bospor in Dardanele je obvladovala konkurenčna Turčija. Rusija je podpirala balkanske države Romunijo, Srbijo in Črno goro v bojih proti Turkom, na pomoč je prišla Bolgariji (Ilchev, 2005). Proti Turčiji je sprožila več vojn. V šestdesetih letih 19. stoletja je osvojila večino Kavkaza, severni deli Perzije so bili pod ruskim vplivom. Do Perzijskega zaliva pa ni prišla in tudi pri osvajanju Afganistana, za katerega so si prizadevali tudi Britanci, je ostala praznih rok. V drugi polovici 19. stoletja je postopoma osvajala Centralno Azijo in jo vključila v svoje okvire. Pod ruskim vplivom je bila Mongolija in tudi v kitajski Mandžuriji je skušala uveljaviti svojo moč (The Times Atlas svetovne zgodovine, 1989, 230). Tu se je srečala z edino osvajalno silo Azije, Japonsko, ki je Rusijo premagala v rusko-japonski vojni (1904–1905). Poraz in slabo gospodarsko stanje sta leta 1905 privedla do revolucije, v kateri so omejili vpliv carja.

Na prvo svetovno vojno je bila Rusija slabo pripravljena in je beležila v glavnem poraze. Uspešnejši so bili le proti avstro-ogrski armadi. Leta 1917 je prišlo najprej do februarske in nato še do oktobrske revolucije (Rabinowitsch, 2017), s katero je prišlo do popolne družbene preobrazbe, usodne za Rusijo za celo nadaljnje stoletje do danes (Figes, 2013). Rusija je izgubila svoja zahodna ozemlja

najprej v celoti,[71] pozneje (do leta 1922) je reintegrirala Ukrajino in področje Kavkaza.[72] Leninova uprava je Sovjetsko zvezo zasnovala kot zvezno in dodelila narodom etnične socialistične republike, dejansko pa je izvajala strog državni centralizem. Socialistična ureditev se je ohranjala najprej z grobim nasiljem,[73] pozneje pa z rigidno in zelo obsežno socialistično upravo. Neučinkovitost boljševistične ekonomije in uprave so z življenji plačali milijoni; eni zaradi lakote, drugi zaradi deportacij v delovna taborišča in tretji zaradi političnih čistk. Največ žrtev je bilo v Ukrajini in Kazahstanu (Kuzio, 1998).

Leta 1939 je Sovjetska zveza skupaj s Hitlerjevim Tretjim rajhom napadla Poljsko; s tem se je začela druga svetovna vojna. Leta 1940 je Sovjetska zveza napadla Finsko; ta je izgubila nekaj ozemlja, sicer pa ostala samostojna. Brez bojev je zasedla tri baltiške države in Besarabijo (del Romunije). Leta 1941 je Tretji rajh napadel Sovjetsko zvezo. Z veliko žrtvami in materialno škodo je bila Sovjetska zveza v taboru zmagovalcev. Pretežno po vojaških zasedbah so se v delu Evrope uveljavile socialistične ureditve, ki so bile z izjemo Jugoslavije vse pod neposrednim sovjetskim vplivom vsaj določen čas. Sovjetska zveza je bila jedro »vzhodnega« vojaško-političnega bloka in globalna sila, ki je s spodbujanjem socialističnih poskusov v Afriki in Aziji širila svoj vpliv (Shaw, Dennis, 1999).

Sovjetska zveza je zadržala federativno ureditev po etničnem merilu. Meje etničnih republik so bile oblikovane tako, da so zadržale precej heterogeno prebivalstveno sestavo. Federativni ustroj so imele tudi nekatere zvezne republike (Ruska, Ukrajinska, Uzbeška). V praksi je bila Sovjetska zveza dokaj centralistična, z načrtnimi selitvami ter jezikovno in kulturno politiko je povsod izvajala rusifikacijo. Leta 1979 je vojaško intervenirala v Afganistanu in tam vodila desetletno vojno. Zlom socialistične ekonomije in politična nasprotja so privedla ob koncu osemdesetih let 20. stoletja do zatona socialističnih ureditev in razkroja Sovjetske zveze na etnične republike. Baltiške države so lahko le obnovile svoj državni status, marsikje drugje je bilo precej sporov zaradi meja in služnosti (Kunze, Vogel, 2018). Ponovno povezovanje v Skupnost neodvisnih držav (SND) je imelo poleg zadržanja gospodarskih vezi tudi politične motive

71 Neodvisnost je najprej oklicala Finska, in sicer na podlagi statusa avtonomije še iz leta 1809 (velika kneževina), Poljska je ponovno vzpostavila državnost, prekinjeno s tremi delitvami države iz konca 18. in začetka 19. stoletja, Estonija, Latvija in Litva so razglasile državnost na podlagi načel o samoodločbi v času, ko je bila ruska revolucionarna vojska še šibka. Ukrajina je tudi razglasila neodvisnost, a je proruskim revolucionarjem uspelo ozemlje zadržati v sovjetskih okvirih, prav tako so reintegrirali začasno osamosvojene države na Kavkazu (Gruzijo, Armenijo in Azerbajdžan). Med novonastalimi državami je bilo precej rivalitete in spopadov za ozemlje (Quiring, 2009).

72 Z vključitvijo so nastale posledice v prostorski strukturi kavkaških držav. Mejne probleme so razrešili tako, da so situacijo med etnijami tega prostora precej zapletli. Glej tudi v Neuer Grosser Atlas der Welt, 1997: Serges Medien, Köln.

73 Sovjetska uprava se je po izvedeni revoluciji znašla s problemi kritičnega pomanjkanja hrane in osnovnih dobrin. Zlasti v mestih je grozila huda lakota. Težave so skušali reševati z zaplembami, s katerimi pa so v naslednjih letih povzročili verigo sprememb, ki so rezultirale v pojavih velike lakote, žrtve so šle celo v milijone (Heinsohn, 1998).

(Götz, Halbach, 1996). Razkroj SZ je bil dramatičen zaradi burnih socialnih in političnih procesov, mejnih sporov in medetničnih spopadov (Gajdar, 2013, 477–507),[74] predvsem na Kavkazu (Gammer, 2006)[75] in v Centralni Aziji. Razlogi konfliktov so bili bodisi etnične narave ali pa mejni spori (Kunze, 2018). Zadnji med konflikti je vojna v Ukrajini, ki jo je pričela Rusija leta 2014 z aneksijo polotoka Krim (Zupančič, 2014, 41) ter nadaljevala leta 2022 z invazijo na celotno državo (Plokhy, 2023).[76] S tem je sprožila oster odziv v Evropi in na splošno v zahodni politični hemisferi, zaradi različnih kalkulacij pa Rusiji zadržano sledijo države, katerih skupni imenovalec je nasprotovanje ZDA in pričakovanje koristi od Rusije (Achcar, 2023). Ruska politika vlaga precej moči, sredstev in interesov v Afriko ter Bližnji in Srednji vzhod (Kozhanov, 2022, 15–34), kar pa pravzaprav predstavlja kontinuiteto težnje po odprti maritimnosti Rusije, če ne neposredno, pač posredno. Rusiji zelo ustreza spreminjanje podnebja na območju Arktike, in sicer zaradi plovbe ter koriščenja plina in nafte v plitvih šelfnih morjih Arktičnega oceana (Seidler, 2009).[77]

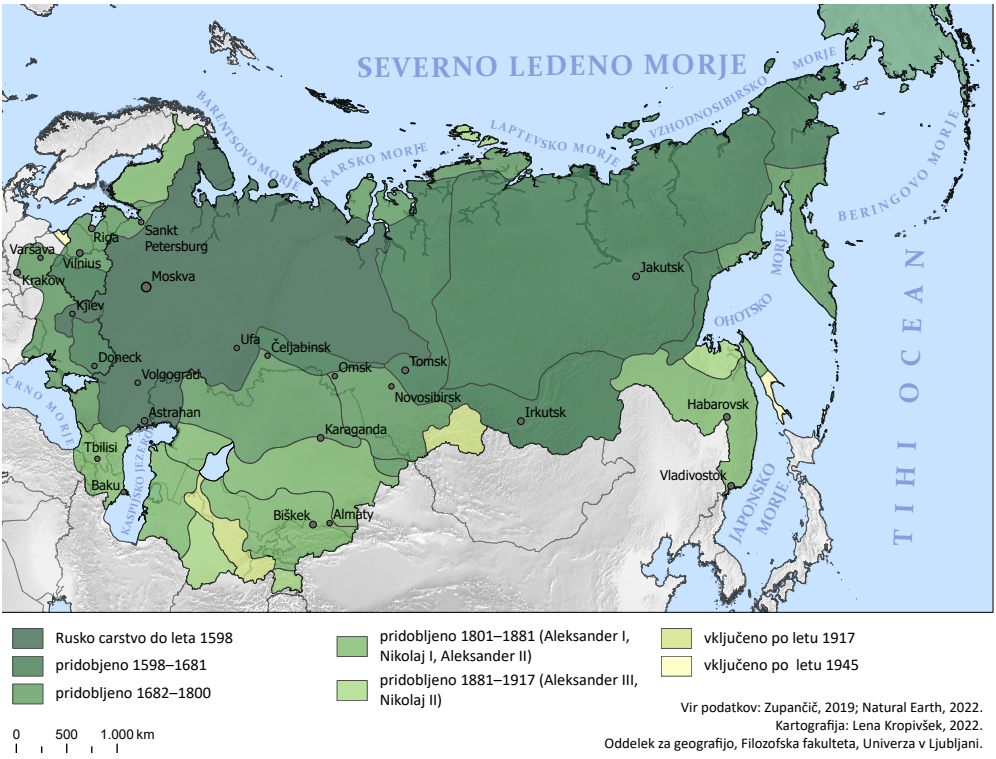
Ruska federacija je dedič Ruskega carstva, po zaporedju nastajanja ter etnični in kulturni vsebini izrazito sestavljenega, po načinu upravljanja pa povsem centralističnega imperija, ter njegovega nadaljevanja – Sovjetske zveze, države s federativno strukturo, centralističnim in nadzorovanim upravljanjem (Zupančič, 2021) ter imperialno miselnostjo vodilnih političnih garnitur (Belton, 2020). Druge naslednice Sovjetske zveze so nasledile teritorije, ki so jih začrtali v Moskvi v maniri večno trajajoče Sovjetske zveze z ureditvijo, ki naj bi po prehodnem socializmu prešla v komunizem in kjer so meje smatrali za administrativno okoliščino. Izkazalo se je zelo drugače. Medetnični konflikti se javljajo sedaj, svoje korenine pa imajo sredi prejšnjega stoletja (Walker, 2019).

74 V angleškem originalu tega dela avtor uvodoma naglaša težave pri razumevanju poti tranzicije v Rusiji, ker procesov ne »merijo z ruskimi vatli«, torej ne upoštevajo specifik, ki izhajajo iz moči državnega aparata, katerega jedro pa ni administrativni ustroj, temveč obsežne tajne službe in še bolj njihova razvejanost med navadnim prebivalstvom. Ta je ustvarjala prikrito verigo odvisnosti, zaradi katere je toleranca do različnih malverzacij, če jih izvaja »prava« stran, neverjetno visoka (Gaidar, 2012, 7–10). Podobno izpostavlja Kasparov in demantira pogosto predstavo, da je ruski predsednik Putin z agresivno politiko odraz svojega političnega ega ali celo geopolitičnega genija. Putin je produkt glomaznega prikritega postsovjetskega aparata; preostalo so okoliščine (Kasparov, 2015, 298–327).

75 V devetdesetih letih 20. stoletja je Rusija vodila dve vojni proti upornim Čečenom.

76 Rusija je pričela vojno primarno zaradi geopolitičnih interesov po vzpostavitvi moči v severni Evraziji in v svetu, argumentirala pa jo je predvsem z etničnimi motivi, to je ščitenjem domnevno ogrožene ruske skupnosti v Ukrajini. Rezultat učinkovitega ukrajinskega odpora je ukrajinizacija Ukrajine, čvrstejša etnična in tudi teritorialna identiteta ter izolacija Rusije v svetu (do neke mere). Pred vojno je bila ruščina v Ukrajini precej prisotna v javnosti (Wilson, 2002), medtem ko v Belorusiji ruščina odločno prevladuje (Wilson, 2021).

77 Arktika postaja prizorišče zelo živahnega gospodarskega in vojaškega delovanja. Rusija ima pri tem geografske prednosti zaradi naravne odprtosti arktičnih pokrajin po velikih rekah proti jugu (Vasović, 1962). Kanada in ZDA imata otoke in otočja s precej naravnimi pregrajami in tudi morje je večinoma globlje zlasti v kanadskem delu Arktike.

Karta 9: Političnoteritorialni razvoj Rusije

Turčija je sedaj etnična država in Turki etnična nacija. Po potezah političnoteritorialnega razvoja je Turčija etnični ostanek obširnega večetničnega teritorija, katerega razvoj so poganjali uspehi dinastije v spregi uporabe religije kot motiva, alibija in notranjega veziva, omogočale pa geopolitične okoliščine, da v široki okolici niso imeli resne konkurence.[78] Turška država je bila dobro organizirana, kar dokazuje z večstoletnim obstojem in velikim obsegom. Turški imperij je pustil veliko sledov v demografski strukturi, etnični in verski podobi ter splošni kulturi na spoju treh celin: Afrike, Azije in Evrope (Zupančič, 2019, 83).

V maniri iskanja čim starejših ostalin človeških družb bi Turčija lahko segla daleč nazaj do Hetitov ali še več. Najdbe v Göbekli Tepeju segajo po ocenah

78 Bizantinsko cesarstvo in tudi njegove konkurente na Balkanu od Bosne do Bolgarije so močno oslabili prehodi križarskih vojská, ki so tod potovale proti Palestini. Družbe so pretresala verska gibanja in vojne proti njim ter nesoglasja med vladarji kneževin.

dobrih 14.000 let nazaj (Mann, 2011).[79] Aleksander Makedonski (Veliki) je svojo kratkotrajno državo raztegnil čez celotno Malo Azijo že v 4. stoletju pr. Kr. Tu so bila mogočna prizorišča stare antične helenske kulture in za njo rimskega imperija, katerega dediščino je prevzel Bizanc in v enem najstarejših mest na svetu različnih imen oblikoval politično jedro, ki je s svojo vzhodnokrščansko kulturo vplivalo na ves poznejši pravoslavni svet (Ostrogorski, 1961). Njegovo kontinuiteto je prekinila rastoča sila, ki se je oblikovala v 13. stoletju z združevanjem manjših državic in kneževin pod dinastijo Osmanov.[80] V naslednjih treh stoletjih je beležila skoraj konstantno rast vse do kulminacije v drugi polovici 17. stoletja. Leta 1354 so osvojili polotok Galipoli na evropskih tleh, 1389 premagali združeno koalicijo balkanskih držav pod Srbijo, 1354 so osvojili Carigrad in uničili bizantinsko državo. Ob koncu 15. stoletja so osvojili Krimski kanat in pridobili ozemlja današnje južne Rusije, v Evropi so osvojili Srbijo in Bosno ter segli že globoko v Panonsko nižino (The Times Atlas svetovne zgodovine, 1989, 138; 170). Istočasno so osvojili tudi Egipt, Palestino in do okrog leta 1630 bogato »Srečno Arabijo« na južnem koncu Arabskega polotoka (Der Fischer Weltalmanach, Staatenlexikon, 2006, 175). Mezopotamijo so okupirali leta 1534, formalno pa je postala del otomanske Turčije šele sto let pozneje (ibid., 151). Zasedli so tudi gorata območja današnjega Irana ter območja na Kavkazu, naseljena s kurdskimi plemeni. V Evropi se je Osmanska država razširila na Ogrsko, v Transilvanijo in Moldavijo ter proti zahodu na Hrvaško. Bolj z diplomacijo kot z vojaško močjo je segla v severne dele Afrike, priključila Tripolitanijo, Fezzan in Cirenajko (predele današnje Libije) ter se podala dalje na vzhodne dele Magreba, kjer se je meja ustavila, podobno kot se je to zgodilo na severu Panonske nižine (Gavira Guerrero, 2009, 247).

Pozno 16. in zgodnje 17. stoletje sta bila čas viška turške države. Vtis o prevladi moči držav islamske kulturne provenience sta dopolnjevali še dve tvorbi: perzijski Safavidi v današnjem Iranu in Mogulsko kraljestvo v severozahodni Indiji. Te sile niso bile enotne, temveč so se bojevale med seboj. Turčija se je povezala s Francijo, Habsburžani pa so proti turški moči našli zaveznike v Perziji. Turško moč je načel uničujoči poraz pri Lepantu (1571),[81] stoletje pozneje pa je poraz

79 Najdbo so imeli sprva za neverjetno in potem za prvovrstno senzacijo, ker zaradi ohranjenosti, obsega in monumentalnosti stavb podira mnoga dosedanja prepričanja glede nastopa neolitika. Raziskovanje nemškega arheologa Klausa Schmidta je sprva usmerjalo k tezi, da so tempelj postavili lovci še preden so postali poljedelci in meščani. Ta teza je malo verjetna, ker materialni ostanki dokazujejo obstoj obstoj ekonomsko in tehnološko zmogljive družbe.

80 Turška ljudstva, prihajajoča iz Centralne Azije, so naseljevala Malo Azijo od 9. vse do 12. stoletja in postopoma prevzemala tudi islamsko vero. Oblikovali so seldžuško državo, zasnovano na perzijski kulturi in turškem jeziku. Zato tudi naziv Turki Seldžuki. V 12. stoletju je bila Mala Azija politično razdrobljena na kanate. Okrog leta 1300 je kneževino Oguzov prevzel Osman I. Dinastija se je obdržala do 20. stoletja. Po začetniku se tudi imperij imenuje Osmanski imperij. Izraz Otomanski imperij je sinonim.

81 Pomorska bitka pri Lepantu se je zgodila 7. oktobra 1571, ko sta se za nadzor otoka Ciper spopadli Sveta liga (Genova, Benetke, Papeška država, Španija); v njej je bila turška flota uničena. Čeprav so Turki zadržali Ciper, pomorske moči niso obnovili nikdar več (Gavira Guerrero, 2009, 248).

pred Dunajem (1683) zaključil ozemeljsko širjenje Turčije. Poglavitne težave so postale razlike med območji, rastoča samovolja regionalnih oblastnikov, nepovezanost državnih sistemov ter razširitev nepotizma in korupcije. Turčija je v celoti zamudila industrijsko fazo, sodobne komunikacije, trgovino in razvoj bančništva.

Teritorialno krčenje se je začelo po porazu pred Dunajem. V dvestoletnem procesu hiranja države sta bila glavna turška konkurenta rusko in habsburško cesarstvo. Že do leta 1699 je habsburška vojska osvojila večji del Panonske nižine in Transilvanijo. Meja se je za stoletje in pol ustalila na Karpatih, Donavi in Savi. Onkraj nje so se pričeli upori, ki so rahljali turško moč. Polotok Krim in obširne ravnice Predkavkazja je do leta 1783 osvojila Rusija. V letih od 1804 do 1823 je osvojila večino današnjega Azerbajdžana in postopoma še Gruzije. Armenijo je osvojila do leta 1871. Rastočemu vplivu Rusije in njenemu prodoru proti Balkanu sta Francija in Velika Britanija skušali parirati s pomočjo Turčije v krimski vojni. Rusija je vojno sicer izgubila, a je to ni kaj prida zaustavilo pri njenih geostrateških namerah. Le Turčija je bila še bolj odvisna od francoske in angleške finančne ter tehnološke pomoči. Obe sta to vešče izkoriščali za svoje cilje in se utrjevali na obalah Levanta.

Obalne postojanke so osvajali Britanci, upori v pokrajinah so vzpostavljali neformalno samostojnost zlasti bolj oddaljenih provinc. Pogosta oblika političnega nadzora v 19. stoletju so postali protektorati. Uvajali sta jih predvsem Francija in Velika Britanija, deloma tudi zaradi finančne odvisnosti Otomanskega imperija od angleških in francoskih bank. Turčija je skušala odvisnost od obeh kolonialnih imperijev zmanjševati z naslonitvijo na Nemčijo; to je bilo mogoče šele po oblikovanju Nemškega cesarstva (1871). Francija je leta 1807 dobila protektorat nad otokom Krfom, leta 1830 kolonizirala večino atlaškega dela Alžirije, deset let pozneje uveljavila protektorat nad maronitskimi območji današnjega Libanona (1861 je dobil avtonomijo), leta 1881 ji je pripadla Tunizija. Velika Britanija je leta 1815 dobila protektorat nad Jonskimi otoki (razen Krfa), sredi 19. stoletja je postal britanska posest strateško pomembni Aden v Jemnu, leta 1878 je prevzela v upravljanje Ciper, nekaj let pozneje (1882) je pod britansko zaščito pristal Egipt. Protektorati so pomenili formalno zadržanje turške posesti, uprava pa je bila v rokah protektorjev.

Še bolj intenzivno je bilo krčenje Otomanskega imperija na Balkanu. Prva se je osamosvojila Črna gora, že leta 1696. Leta 1804 je v severni Srbiji prišlo do prve vstaje, dobrih deset let pozneje (1815) pa do druge vstaje, po kateri je dobila notranjo avtonomijo in pozneje preraščala v državnost (Judah, 2009), Črnogorci so oblikovali svojo etnično pripadnost (Popović, 1999). Leta 1821 se je začel dolgotrajen boj Grkov in 1830 je južni del dosegel neodvisnost. Grškemu zgledu so sledili tudi v Kneževini Vlaški in do leta 1829 dosegli notranjo avtonomijo, do leta 1862 pa samostojnost; tedaj se je po združitvi z Moldavijo preimenovala v

Romunijo. V Bolgariji je bilo več uporov, zaradi bližine Carigrada pa so bile možnosti uspehov manjše kot drugje. Za vse balkanske avtonomije je pomembno obdobje po rusko-turški vojni leta 1877 in berlinskem kongresu leta 1878. Pod pritiskom evropskih sil in stanja na terenu so balkanske države postale samostojne. Bosno in Hercegovino je formalno okupirala in leta 1908 anektirala Avstro-Ogrska. Dokončen zlom turške moči v Evropi povzročila prva balkanska vojna leta 1912, po kateri je Turčiji ostalo le ozemlje zahodno od Carigrada, ki ga ima še danes. Balkanske države so se leto pozneje (1913) za ozemlje spopadle med seboj in Turčija je za malenkost povečala ozemlje zahodno od Carigrada. Politične meje na Balkanu so urejali na konferenci v Bukarešti še istega leta (Gerolymatos, 2002).

Turčijo so poleg nakopičenih težav z upravljanjem velike, a slabo povezane države pretresala različna gibanja. Del tradicionalistov je zagovarjal vrnitev k avtentičnemu islamskemu izročilu in kategorično zavračanje vsega evropskega.[82] Druga struja je bila modernistična in je skušala v upravi in vojski uveljaviti evropske tehnične standarde in družbene norme. Po mladoturški vstaji leta 1908 so reforme tudi izvedli, in sicer v šolstvu, upravi, uvajanju znanosti in tehnologije ter vojski.[83] Odmevna je bila uveljavitev pravic žensk v družbi, vključno z volilno pravico. Modernizacija je skušala državo preoblikovati in preprečiti nadaljnji razkroj (Akşin, 2007, 32–34). Reforme so poleg tega temeljile na dveh postavkah: islamu in turškem nacionalizmu, zato so bile nepremičljive v družbah balkanskih narodov in tudi med Arabci, kjer se je odvijalo panarabsko nacionalno gibanje (Seton-Watson, 1981).

V prvi svetovni vojni je bila osmanska Turčija na strani centralnih sil poražena in je izgubila vsa ozemlja v Afriki in na Bližnjem vzhodu. Večina tega je pristalo pod britansko ali pa francosko zaščito (protektoratom). S tem je bila določena tudi večina političnih meja, ki veljajo z nekaj spremembami še danes. Panarabski nacionalizem, široko zasnovano gibanje, je imel omejene možnosti zaradi precej gospodarsko avtarkične in politično apatične arabske družbe. Enako velja za kurdsko nacionalno gibanje. Da bi preprečila vstajo v vzhodni Anatoliji, poseljeni

82 Iz struj tradicionalistov so v nekaterih delih turškega imperija (na primer v Egiptu, Sudanu), ki so ga že obvladovale francoske ali angleške kolonialne uprave in so bili turški le še nazivno, (in tudi drugje) vzniknila gibanja z zagovarjanjem svete vojne (džihad) in naslanjanjem na versko pravo (šeriat) (Gavira Guerrero, 2009, 358). S tem je bila oblikovana miselnost, katere neposredni dediči delujejo v istih okoljih še danes. Del tega so prevzemale v svoj identitetni kontekst muslimanske etnije (na primer Bošnjaki, turške manjšine v Bolgariji in Grčiji ter Pomaki v Bolgariji, Albanci pa ne; Poulton, Taji-Faruki, 1997).

83 Vojsko so skušali reformirati po nemškem vzoru. Razlogi za nemško izbiro so bili tehnični in taktični (politični). Vojska je poslej ostala (do danes!) ena ključnih sil reformnih prizadevanj v turški družbi, čeprav so se družbeni konteksti vmes nekajkrat spremenili.

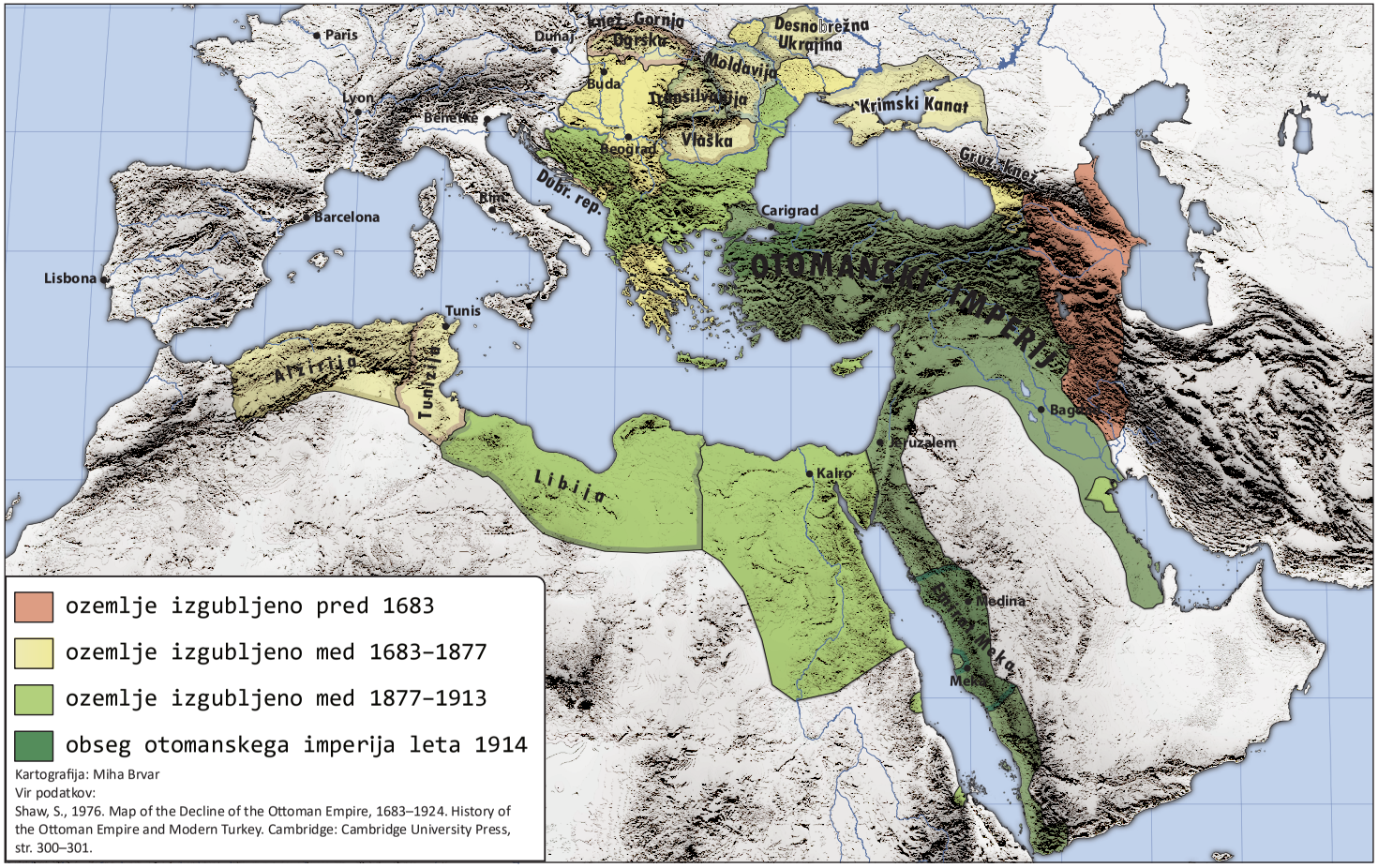
z Armenci, je Turčija tam izvedla genocid.[84] Grki bi skoraj doživeli podobno usodo takoj po prvi svetovni vojni. Grčija je z angleško pomočjo izvajala vojaške operacije v zahodnih delih Turčije. Grškemu porazu je sledila izmenjava prebivalstva; v Turčijo so z Balkana pregnali okrog 0,5 milijona Turkov, v Grčijo se je iz egejskih predelov Turčije odselilo približno 1,2 milijona Grkov (Magocsi, 2002, 128).[85] Turčija je do leta 1922 pristala v bolj ali manj današnjih okvirih, prebivalstvo pa je bilo bodisi (večina) turškega ali pa (manjšina) kurdskega jezika. Izvedli so številne reforme in državno upravo temeljito prenovili. V vojni proti Grčiji (in Veliki Britaniji) se je vojaško izkazal Kemal Paša, pozneje tudi kot reformator Turčije; po tem in zaradi vojaških zaslug je dobil naziv »Atatürk«.[86] Ukinili so sultanat in Turčija je postala republika (Akşin, 2007, 198–204).

Turške meje so po miru v Lozani leta 1923 ostale. Pri ciprski krizi je Turčija intervenirala in obstajali so poskusi priključitve otoka oziroma pozneje le severnega (etnično turškega) dela, a je ostalo pri kolonizaciji anatolskih Turkov na Ciper in razglasitvi neodvisnosti Turške republike Severni Ciper.

84 Proti Armencem so vojaško ukrepali že kako desetletje prej. Med prvo svetovno vojno so izvedli obsežne pogrome proti Armencem, del pa so jih deportirali skozi kurdske pokrajine v Sirijo in Irak, kjer je večina podlegla lakoti, boleznim in nasilju. Proti Armencem so nastopali tudi Kurdi. Po ocenah je takrat skupno umrlo več kot 1,5 milijona Armencev. Sorazmerno številčna skupina je že pred pogromom odšla v ZDA ter oblikovala ekonomsko močno in politično aktivno diasporo (Balakian, 2003).

85 O številu preseljenih so različne ocene, odvisno tudi od tega, na katero obdobje se selitve nanašajo. Po balkanskih vojnah se je z Balkana umaknilo v Turčijo nedoločeno, a ne ravno skromno število muslimanskega prebivalstva, čeprav niso bili vsi etnični Turki (Lieberman, 2006, 53–70).

86 Iz tur.: »oče Turkov«.

Karta 10: Političnoteritorialni razvoj Otomanskega imperija

2.4.4 Teritorialne nacije

Na zahodni polobli so se oblikovale države drugačnega tipa. Po potezah nastanka ter družbenih procesih kolektivnega povezovanja in oblikovanja na teritorij naslonjene kolektivne identitete jih navadno imenujemo *teritorialne države* oziroma *teritorialne nacije*; med obema izrazoma v tem primeru ni pomenske razlike. Med glavne značilnosti sodi oblikovanje političnih meja vnaprej (kar so naredile kolonialne sile z osvajanjem teritorijev) ter priseljevanje prebivalcev iz Evrope, Afrike in Azije, ki so se po dolgotrajnem procesu medsebojnega prilagajanja socializirali v novo družbo, poimenovano po teritoriju. Med temi državami so sicer precejšnje razlike tako glede nastanka kakor ekonomske in politične uspešnosti. Med njimi je prihajalo do vojn in sprememb političnih meja. Razlike med državami so tudi glede deleža in položaja staroselskega indijanskega prebivalstva, ki je v nekaj primerih (Maji, Azteki in Inki) pred prihodom evropskih kolonistov že razpolagalo s čvrsto državno organizacijo (Zupančič, 2013). Odločilni dejavnik, ki je preoblikoval raznovrstno množico v enotno nacijo tudi po kulturni plati, je bil teritorij. Država zahodne hemisfere se med seboj kljub naštetim skupnim značilnostim precej razlikujejo. Med njimi posebej izstopajo Združene države Amerike.

Združene države Amerike (ZDA) so značilen primer »teritorialne« države. Nastala je z uporom proti angleški kolonialni upravi, na tuji zemlji, ki so jo pridobivali z uzurpacijo (pregon, etnocid Indijancev), se širila z vojnami, kupovanjem in zamenjavo teritorijev, se uveljavila s kapitalom, vojaško silo in diplomacijo. Sedaj je vzor pravnosti, demokracije in humanosti. ZDA so država moči, globalna velesila, vodeča v marsičem, a v mnogih pogledih tudi presenetljiva, drugačna (specifična) in unikatna. Slednje troje se nanaša še posebej na značilnosti politično-administrativnega ustroja in delovanja države, kjer se odraža njena politična zgodovina, to je zgodovina teritorialne rasti države.

ZDA so se oblikovale z obsežno evropsko kolonizacijo. Prvo stalno naselbino so leta 1565 oblikovali Španci na današnji Floridi (St. Augustine); za zgodovino ZDA pa je dejansko nepomembna. Odločilne poteze ZDA so oblikovali Britanci in Francozi. Zavzeli so obsežna območja severnoameriške celine, vendar jih dolgo realno niso nadzorovali. Ovirali so jih domači staroselci, s katerimi so oboji vodili vrsto vojn in spopadov. V pedigreju evropske kolonizacije današnje ZDA je kot prva stalna naselbina zapisan Jamestown (leta 1607) v današnji Virginiji (Lawrence, 1995, 38). Temu so naglo sledile množične priselitve iz Evrope. Največ jih je bilo iz Anglije in Irske, prihajali pa so tudi iz Francije ter nemških in skandinavskih dežel, še posebej pripadniki različnih verskih ločin, ki so jih po protestantskih reformnih gibanjih v domačem okolju preganjali. Vzhodne dele današnje ZDA je zajela sorazmerno intenzivna kolonizacija. Skupaj so jih imenovali Nova Anglija (Lawrence, 1995, 40-48). V dobrem stoletju se je že oblikovalo 13 kolonij pod angleško krono. Nagel gospodarski razvoj kmetijstva, obrti in tudi industrije je

privabljal nove naseljence. Poskusi angleških oblasti davčnega nadzora in stopnjevanja gospodarskih pritiskov so leta 1773 izzvali odpor kolonistov, sprožili vojno in leta 1776 so razglasili deklaracijo o neodvisnosti. V domovinski vojni so leta 1781 zmagale združene kolonije. S tem so bile ustanovljene Združene države Amerike (ZDA), ki so jih sestavljale: Georgia, Severna Karolina, Južna Karolina, Virginia, Delaware, Maryland, New Jersey, New York, Rhode Island, Massachusetts, New Hampshire, Connecticut in Pensilvanija (Beard, Beard, 1959).

Politični uspeh ameriške neodvisnosti je pospešil gospodarski razvoj in stopnjeval priseljevanje. Sledila je več kot stoletje dolga doba kolonizacije ozemelj, sprotnega teritorialnega širjenja ZDA z oblikovanjem novih držav članic ter oblikovanja ameriške nacije. Že leta 1783 se je teritorij ZDA skoraj podvojil, ko jim je Velika Britanija prepustila ozemlje do Velikih jezer. Tam so ustanovili osem držav (Kentucky, Ohio, Indiana, Tennessee, Alabama, Misisipi, Illinois in Michigan), ki so se do leta 1819 postopoma vključevale v ameriško zvezo. Leta 1791 se je zvezi priključil Vermont (do tedaj neodvisen). Leta 1820 se je priključila država Maine, še zadnji izmed nekdanjih kolonialnih teritorijev Nove Anglije (Williamson, 2003). Vključevanje v zvezo ameriških držav je potekalo tako, da je bila država najprej oblikovana z vsemi potrebnimi institucijami in pravno izgrajena, pridružitev pa je vključevala pristanek na ključne ameriške politične vrednote, kot jih je izražala ameriška ustava še iz časa oblikovanja ameriške neodvisnosti. Tak način je konstitucijski (ustavni) in s tem pravni. Jezik, kultura, religija in podobna področja življenja so bila ob koncu 18. stoletja in v naslednji desetletjih v Evropi še predmet razmišljanja, nikakor pa ne načelo in vrednota oblikovanja države in državnosti državljanov. Ameriška nacija je bila nacija raznolikih priseljencev, ki so usvojili enoten in skupen ameriški način življenja in vrednote, etnične prvine pa ohranjali kot svojevrstno ameriško kulturno folkloro, ki je ameriško identiteto predvsem utrjevala in zelo redko razdvajala (Adamič, 1947). Kategorija široko razumljene svobode[87] je dopuščala osebne preference na teh področjih pod pogojem, da skupnim ameriškim ne nasprotujejo. Države so same določale mnoge podrobnosti življenja in to je dediščina, ki velja še danes. Pomembno je, da federacija ohranja avtonomijo posameznih držav na določenih področjih, skrbi za skupno infrastrukturo, varuje ameriške interese po svetu in poenostavlja skupno življenje (Beard, Beard, 1959).

Rastoča gospodarska moč ZDA je povečevala tudi širitvene aspiracije, ki so skladno s tako imenovano Monrojevo doktrino (»Ameriko Američanom!«) iz leta 1823 ustvarile manevrski prostor za širjenje »frontierja« proti »divjemu zahodu«. Z vojnami, sporazumi in nakupi so do konca 19. stoletja dosegli pacifiško obalo. Leta 1803 je ameriška zveza kupila (za 15 milijonov US $) obsežno

87 Razumevanje svobode sodi v kontekst ameriškega načina življenja. Od začetkov ZDA se je ohranilo načelo, da ni država tista, ki določa posameznikovo življenje, pač pa obratno. Državljan je odgovoren za svoje ekonomsko blagostanje, država je varuh ureditve, v okviru katere posameznik lahko ekonomsko uspe.

ozemlje francoske Louisiane;[88] Francija ga je dve leti poprej (1801) v vojni odvzela Španiji (Williamson, 2003, 76). Na tem obširnem teritoriju je nastalo več novih držav: Montana, Wyoming, Kolorado, Nebraska, Severna Dakota, Južna Dakota, Iowa, Misuri, Kansas, Arkansas, Louisiana[89] in Minnesota. Ko je Velika Britanija prepustila ZDA ozemlje ob Gornjem jezeru, je nastala država Wisconsin. Z nakupom so ZDA pridobile tudi Florido od Španije; zvezi se je priključila leta 1845.[90]

Nekoliko posebna in za ameriško historiografijo po svoje značilna je teksaška zgodba. Ozemlje so (podobno kot obsežni del od Misisipija do Pacifika) najprej zavzeli Španci in oblikovali podkraljestvo Nova Španija, ki se je raztezalo od vključno Gvatemale na jugu do Utaha na severu.[91] Območje Teksasa so vse bolj naseljevali kolonisti z angleškega otočja, iz Skandinavije in nemških dežel. Leta 1835 so se ameriški naseljenci v Teksasu uprli ter se do 1845 osamosvojili in se priključil ZDA. To je bila le polovica današnje ameriške zvezne države. Leta 1846 je prišlo do ameriško-mehiške vojne (do 1848). Teksas se je razširil proti zahodu in severu do današnje velikosti. Za novo mejo je bil odločilen sporazum v Guadeloupu Hidalgu (1848), po katerem je vsa posest severno od Ria Granda pripadla ZDA.[92] Uspeh v vojni z Mehiko (1846–1848) je prinesel nove ozemeljske širitve med Teksasom in pacifiško obalo. Obsežno gorato ozemlje so razdelili na pet držav: Kalifornijo, Nevado, Utah, Arizono in nekoliko pozneje še Novo Mehiko. Ko

88 V tem dejanju je nekaj simbolike in ironije. V času ameriškega boja za neodvisnost je prav Francija pomagala s sredstvi (denarjem, orožjem) in celo (v nekaj podvigih) z vojaškimi akcijami. Motiv Francije je bilo nasprotovanje stoletni konkurentki Veliki Britaniji in slabitev te v vojni je bila francoska strateška korist. Prodajo Louisiane v času, ko je od vojn izčrpana Francija potrebovala denar in osvajala bistveno pomembnejše teritorije v Evropi, ter ob predvidevanju, da bo rast ZDA zelo verjetno posegla proti zahodu – torej tudi po francoskih kolonialnih posestih tam, so narekovali odstop od obsežnih posesti srednjega dela današnje ZDA ob Misisipiju in ekonomski (ne ravno skromen) iztržek. Franciji se je to izplačalo, ZDA še bolj.

89 Louisiana je edina zvezna država ZDA, ki ustavno deklarira francoski jezik kot uradni, poleg angleščine (mnoge države tega ne določajo posebej, ameriška ustava tudi ne, a smatrajo v praksi za samoumevno, da mora Američan znati angleško – ameriško angleščino). Louisianska posebnost so zato napisi v francoščini; sicer pa je v javnosti francoščina bolj folklorni element. ZDA so ob nakupu Louisiane zagotovile kontinuiteto kulturnega razvoja prebivalcem te države (Shelley, Archer, Davidson, Brunn, 1996, 42).

90 Glede Floride je leta 1819 prišlo do spora in vojne med ZDA in kolonialno lastnico Španijo, v kateri je slednja izgubila. Posest je ostala še več let v španski domeni in so jo ZDA kupile. Španska kalkulacija je podobna kot pri Franciji. Poleg tega Florida z močvirji in brez rudnega bogastva za Španijo ni bila posebej zanimiva (Shelley, Archer, Davidson, Brunn, 1996). Vrh vsega je bila Španija tedaj v veliki politični recesiji, na tujem je izgubljala ozemlje za ozemljem. Za ZDA je bilo zaokroževanje na kontinentu pač pomembno.

91 Leta 1517 so španske ladje pristale na Jukatanu. Do leta 1521 je v španske roke padla prestolnica azteškega imperija Tenochtitlan. Pri osvajanju so si pomagali z domačimi ljudstvi, nasprotnimi Aztekom. Podkraljestvo Nova Španija je bilo glavni dobavitelj srebra in zlata Španiji (Der Fischer Weltalmanach, Staatenlexikon, 2006, 253). Po obsegu je bila tvorba skoraj več kot še enkrat večja od današnje Mehike.

92 Po sporazumu v Guadeloupu Hidalgu (1848) je Mehika formalno prepustila ozemlje od Utaha in Kalifornije do Teksasa in Ria Granda ter za to dobila zajetno odškodnino (Beard, Beard, 1959).

so ZDA od Mehike odkupile še nekaj ozemlja na jugu,[93] je bilo sklenjeno ozemlje Združenih držav Amerike na jugu zaokroženo (Williamson, 2004).

Skoraj istočasno so se ZDA pogajale z Veliko Britanijo[94] in ta je odstopila ozemlja ob pacifiški obali; iz njih so se oblikovale države Oregon, Washington in Idaho ter se vključile v zvezo. Leta 1857 so ZDA od Rusije kupile Aljasko, ki je po dveh letih (1859) postala članica zveze. Vmes bi se bila skoraj uresničila odcepitev, in sicer zaradi vprašanja o sužnjeposestništvu. Države na jugu s farmami bombaža in proizvodnjo bombažnih izdelkov, ki so zahtevale veliko delovne sile, so leta 1861 razglasile odcepitev. Secesijska vojna je trajala štiri leta (od 1861 do 1865). Zmaga »severa« ni le ohranila ameriške enotnosti, temveč je prispevala k nadaljnji integraciji ameriških ozemelj v zvezo, oblikovala ameriško družbo in nacijo ter močno pospešila gospodarski razvoj na podlagi razvoja industrije in mehaniziranega kmetijstva. Ameriška pokrajina je postajala dežela mest in farm; podeželja v evropskem pomenu besede se je ohranilo nekaj le v državah Nove Anglije in predelu Apalačev, a se je tudi to postopoma spreminjalo v tipični ameriški pokrajinski dualizem mest in farm. Leta 1898 so ZDA priključile Havaje in jih razglasile za ameriški teritorij, po pol stoletja (1959) pa so postali zadnja, petdeseta članica ZDA (Zupančič, 2010). Funkcionalno je v ameriške družbene okvire vključen tudi Portoriko, otok v Velikih Antilih, niso pa ga formalno vključili v ZDA. Štejejo ga za ameriško posest, kar izhaja še iz ameriško-španske vojne leta 1898 in miru v Parizu. ZDA so pridobile poleg Portorika še Kubo ter otok Guam in Filipine v Pacifiku ter pravico anektirati Havaje. To so tudi storile. Leta 1903 so urejali mejni spor s Kanado in določili današnjo mejno črto.[95] Istega leta so sklenili tudi sporazum o Panamskem prekopu.[96]

V začetku 20. stoletja je bilo ameriško ozemlje določeno; poznejše spremembe in prilagoditve so bile vse dosežene s političnimi dogovori, deloma pa tudi pritiski in diplomatskimi prijemi, še posebej v tujini (Perkins, 2007). Dve stoletji stalnega priseljevanja je ustvarilo edinstven družbeni konglomerat, za katerega je značilna

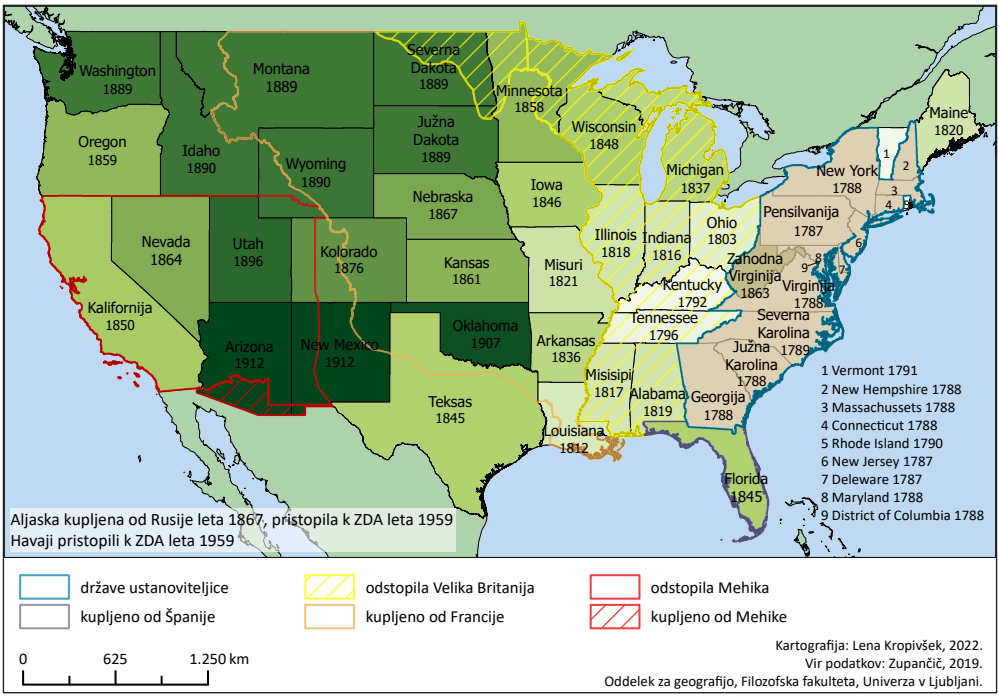
93 Končna (današnja) mejna črta je bila med Mehiko in ZDA začrtana leta 1853, in sicer s prodajo ozemlja v današnji Novi Mehiki. Prodaja je bila povsem pragmatična rešitev.

94 Oregonski sporazum med ZDA in Britanskim imperijem (1846) je določal, da se območje južno od 49. vzporednika lahko organizira kot svobodne države in vključi v ZDA.

95 Mejni spor je nastal zaradi ohlapnega določila meje zvezne države Aljaske in britanskih posesti. Dokler niso na območje pričeli prihajati zlatokopi in avanturisti, se problem ni javil. Spor so rešili sodno in se na terenu večinoma prilagodili razvodnici (The Times Atlas svetovne zgodovine, 1989, 246).

96 Določilo o trajnem najemu, kjer se suverenost ohrani Panami, ZDA pa imajo pravico, kot da bi bile tam suverene (ibid., 246). Določali so tudi enkratno plačilo ter letna plačila, ZDA pa so imele pravico intervencije, če bi bila plovba ogrožena. Kanal so zgradili do leta 1914. Gre za enega najdražjih in tudi smrtonosnih gradbenih podvigov; pri gradnji je zaradi bolezni in raznih težav, tudi sporov, umrlo nad 25.000 delavcev. Leta 1936 so sporazum iz leta 1903 revidirali (Panama je medtem tudi z ameriško podporo postala neodvisna) in določili višje letne premije, ZDA pa so garantirale tudi za neodvisnost države. Leta 1977 so sporazum spremenili še tretjič in panamski kanal je do 1999 v celoti prešel pod jurisdikcijo Republike Paname (Der Fischer Weltalmanach, Staatenlexikon, 2006, 297).

močna ameriška identiteta, vezana na državo in institucije, do neke mere spoštovanje izvornih kultur in etnij ter ameriško mentaliteto. Nadaljnje pestrenje ameriške družbene substance pa postaja ob rastočih problemih socialnega dna težava; lahko tudi strateško pomembna težava (Huntington, 2005). ZDA so se v 20. stoletju spremenile v globalno ekonomsko velesilo, se svetu odprle z udeležbo v prvi svetovni vojni in po njej vse do danes figurirajo kot eden najpomembnejših svetovnih dejavnikov. ZDA so jedro zahodnega sveta, poudarjajoč vrednote politične svobode, utemeljene na političnem pluralizmu, tržnem gospodarstvu s spodbujanjem zasebne iniciative in akumulacije kapitala. Seznam svoboščin je dolg, ni pa končana zgodba (Ash, 2006). Vse to je zahtevalo številne prilagoditve, predvsem na ravni zveznih institucij, začenši z vojsko in obrambnim sistemom,[97] vključenim v NATO, kjer so zdaleč najpomembnejša članica. ZDA so postopoma uvedle veliko sprememb in prilagoditev na področjih upravljanja, volitev, manjšin in migracij (Shelley, Archer, Davidson, Brunn, 1996, 301–327). Dolgotrajno angažiranje v tujini ima strateške prednosti, a tudi nekaj specifičnih zahtev in težav ter visokih stroškov (Johnson, 2004, 4–8).

Karta 11: Političnoteritorialni razvoj ZDA

97 ZDA vzdržujejo sistem in politiko globalnega ravnovesja na strani tako imenovanih zahodnih sil. Občasna angažiranja na najbolj težavnih delih sveta, kjer so tudi ameriški interesi, so se spremenila v neke vrste konstanto reagiranja v pasu konfliktov (Hutchausen, 2004).

Karta 12: Političnoteritorialni razvoj Mehike

Mehika je prav tako teritorialna država, ki se je po kolonizaciji s teritorialnimi spremembami ter priseljevanjem prebivalstva oblikovala v veliko in sorazmerno močno državo. V primerjavi s svojo severno sosedo, s katero si deli del zgodovine, je vendarle vprašanje, zakaj se je ena (ZDA) spremenila v globalno silo, druga pa je kljub populacijski moči ostala le regionalno pomembna sila. To je slikovito prikazano na primeru razlik na obeh straneh reke Rio Grande, ki razmejuje Mehiko od ZDA: dva Nogalesa (Acemoglu, Robinson, 2015, 17). Čeprav skoraj ni sporno, da izvirajo gotove razlike že iz geografskih razmer Severne Amerike (Marshall, 2019, 20–24), je to manj prepričljivo ob upoštevanju predhodnega historiata mehiškega prostora. Za razliko od Severne Amerike, kjer so se skozi stoletja preživljali predvsem z lovom in nabiralništvom, so visoke planote današnje

Mehike nekako od leta 1200 do španskega prihoda gostile mogočno azteško kulturo, majevska (na Jukatanu), tolteška in zapoteška (na planotah južne Mehike) pa so še od nekaj stoletij do tisočletja starejše. Odgovor je slej ko prej v razvijanju institucij, ki so omogočale tehnološki preboj, in družbenih odnosih, ki so omogočali dovolj široko uporabo naprednih gospodarskih pristopov (Ferguson, 2014, 150–167). To so bili tudi razlogi, da so se ZDA razširile na račun Mehike in jo teritorialno skrčile za polovico. Dežela severno od mejne reke Rio Grande je za mnoge Mehičane sedaj pomemben motiv selitve za življenjskimi priložnostmi.

Španski konkvistadorji so v hitrem tempu osvojili obširno območje današnje medmorske Amerike z Mehiko vred; ta se je razširjala še daleč proti severu. Naravna ovira na severu je bil pust puščavski svet Nevade, obdan z nizi Skalnega gorovja. Ob obalah Mehiškega zaliva so segli do reke Arkansas in Rdeče reke (Red River). Hitro napredovanje Špancev razlagajo s prednostmi zavojevalcev zaradi uporabe strelnega orožja, strahu, predstav domačinov in drugih, pravzaprav pretežno psiholoških prvin (Svetovna zgodovina, 1981). Majevska civilizacija je zatonila že prej, največ zaradi ekoloških razlogov (Diamond, 2009, 173–192). Do leta 1521 je bil teritorij načeloma osvojen in malo pozneje organiziran kot podkraljestvo Nova Španija. Tako je ostalo do začetkov 19. stoletja (der Fischer Weltalmanach, Staatenlexikon, 2006, 132; 253). Teritorij so španske uprave obvladovale vojaško, gospodarsko pa izčrpavale in omejevale. Vključevanje domačinov v rudnike se ni posebej obneslo. Zaradi slabega stanja in širjenja bolezni je bila med njimi visoka smrtnost (Diamond, 2008, 200–204).

V začetku 19. stoletja se je začel španski kolonialni svet razkrajati in v približno pol stoletja je večina kolonij postala neodvisnih. Razlogi so bili prej v šibkostih Španije zaradi hiranja njene moči, da bi nadzorovala obširne teritorije, kot pa osvobodilne težnje ljudstev (The Times Atlas svetovne zgodovine, 1989, 227). Ne v Mehiki, kjer so posameznike spodbujali vzori nastajajočih ZDA, ne v podkraljestvu Kolumbija z Bolivarjevimi revolucionarnimi pristopi ni bilo zadostne substance in okoliščin za družbeno preobrazbo in pot k modernizaciji. Leta 1810 je Mehika razglasila neodvisnost od Španije in desetletje pozneje (1821) je bilo po sporazumu v Cordobi to sprejeto. Mehiški vladar se je naslednje leto dal oklicati za cesarja (po evropskem vzoru); Mehiki se je priključila Gvatemala. Le leto zatem (1823) so cesarja strmoglavili, Gvatemala se je odcepila, razen pokrajine Chiapas, ki je ostala do danes v mehiških okvirih. Leta 1824 so državo razdelili na province in razglasili federativno republiko. Poznejši razvoj Mehiki ni prinesel ne gospodarskega blagostanja in ne teritorialnega širjenja. Nasprotno; v manj kot pol stoletja se je Mehika teritorialno skrčila za polovico, vse v korist svoje severne sosede, ZDA (Krauze, 1998).

Jugovzhodne predele španskih posesti v Severni Ameriki so naseljevali poleg španskih tudi drugi kolonisti iz Evrope, pretežno anglosaksonskih, francoskih,

nemških in švedskih korenin. Območje med Riom Grandom in Misisipijem je bilo odprto, pretežno stepsko in primerno za govedorejo. Obsežna območja v današnjem srednjem in severnem Teksasu so naseljevala bojevita domača ljudstva. To je bila Komančerija in z njimi so imeli naseljenci veliko težav. Komanči so bili edini indijanski narod, ki je lep čas povsem enakovredno pariral belim kolonistom (Gavira Guerrero, 2009). Leta 1836 so, deloma zaradi gospodarskih in deloma zaradi kulturnih razlogov, naseljenci razglasili neodvisnost in v vojni zmagali. Teksas (del) se je vključil v ZDA kot zvezna država, Mehika je napovedala vojno (1846) in jo izgubila (1848). Po sporazumu v Guadeloupu Hidalgu je Mehika prepustila ZDA obširno ozemlje severno od Ria Granda in reke Gila ter nato po 33. vzporedniku do Pacifika. Za to je Mehika dobila odškodnino. Leta 1853 je Mehika prodala še puščavsko ozemlje južno od reke Gila; s tem je bila mehiško-ameriška meja utrjena in velja še danes (Shelley, Archer, Davidson, Brunn, 1996).

Od srede 19. stoletja je politična meja Mehike stabilna, družbene razmere pa ne. Velika družbena nasprotja in slabe gospodarske perspektive na eni ter nekaj družbenega eksperimentiranja z revolucijami in prevrati na drugi strani so popestrili mehiško nacionalno zgodovino. Tudi mehiško-ameriška vojna sredi 19. stoletja[98] je del te turbulence, čeprav je mogoče razumeti teritorialne izgube kolonialnega ozemlja kot razlog za vojaške spopade. A so bile bolj v vlogi vmesnika med domačimi težavami in tujimi priložnostmi. Revolucije v začetku 20. stoletja (Zapata na jugu Mehike, v Chiapasu, leta 1910; Madero leto pozneje na Mehiški planoti; Carranza na severu leta 1913 in naslednje leto, 1914, Pancho Villa) so bile odraz velikih družbenih nasprotij in tudi regionalnih neravnovesij, deloma pa tudi rezultat vplivov revolucionarnih gibanj v Evropi. Mehika je postala neke vrste politični poligon različnih tujih in domačih revolucionarjev ter avanturistov. Skupine so se zaradi razlik v političnih konceptih spopadale med seboj, tako da je bila Mehika med letoma 1910 in 1920 (medtem ko je v Evropi potekala prva svetovna vojna) v državljanski vojni. Teritorija in tudi ne strukture države ta dogajanja niso posebej spremenila, pridobili pa so nekaj političnih svoboščin (Rapoša, 1981, 385). Slednje je bolj stvar politične evolucije v desetletjih, ki so sledila, kot pa dediščina revolucij. Mehika je ostala država z velikimi družbenimi nasprotji, razširjeno korupcijo in tudi nasiljem, ne glede na to, da je naravno bogastvo države omogočalo zagon mnogih gospodarskih dejavnosti. Ključ neuspehov je slej ko prej v pomanjkljivem institucionalnem delovanju mehiške družbe (Acemoglu, Robinson, 2020) in socialne dediščine z velikimi razlikami še iz časov stare španske kolonizacije (Acemoglu, Robinson, 2012). Družbena preobrazba iz špansko-indijanske etnične substance je skozi dobra tri stoletja izoblikovala mehiško nacijo enako uspešno, kot se je to zgodilo v ZDA, čeprav na drugačen način (Seton-Watson, 1980).

98 General Santa Anna je bil sicer mehiški diktator, katerega ukrepi so vsaj deloma spodbudili Teksašane k uporu (zanesljivo pa to ni bil edini razlog!), po porazu pa je poskušal bojno srečo ponovno tudi zaradi položaja v Mehiki.

2.4.5 Postkolonialni dediči

Četrti tip držav se je oblikoval (ali bolje: so jih oblikovali drugi) v kolonialnem svetu Afrike in Azije. To so države kjer je teritorij dediščina kolonialne razdelitve, močnejšega naseljevanja, kot je bilo to v obeh Amerikah, pa ni bilo. Do neke mere so bile izjeme le v deželah Magreba z nekaj obširnejšo francosko kolonizacijo mediteranskih afriških pokrajin (Vintar Mally, 2012), na primer Kabilije, ter v južnoafriških deželah (Južna Afrika, Zimbabve). Ko so se države osamosvojile,[99] so se zaradi političnih pravil osamosvajale v danih političnih mejah in začele kreirati družbene odnose na podlagi kolonialne dediščine, lastnih percepcij in tujih vplivov (Jansen, Osterhammel, 2013, 2–30). Slednjega ni bilo ravno malo, lastne percepcije političnega razvoja so bile s skromno mero izkušenj, kolonialna dediščina pa se je pogosto izkazala za precej konfliktno. To je še danes »svetovni jug«, nerazviti svet s ponudbo poceni blaga in delovne sile ter nakopičenimi problemi (Barnett, 2004). Izdatno regionalno težavo predstavljajo nagle podnebne spremembe in strukturne nezmožnosti velike večine afriških držav, da bi se na spremembe prilagodile (Vintar Mally, 2011). Tudi med njimi je seveda precej razlik. Revščina, poglavitni problem kontinenta, ima zelo globoke korenine (Seitz, 2009).

Afriške države so nasledile kolonialna ozemlja. Na prvi pogled je to vidno pri poteku meja, ki so jih večinoma oblikovali v dveh fazah: prvič skozi 18. in zlasti 19. stoletje, ko so evropski kolonizatorji osvajali ozemlja in si jih delili med seboj, in drugič pri delitvah, ko je kolonialni sistem razpadal in so nekatere administrativne meje postale državne oziroma mednarodne. Na severu so obstajali politično organizirani teritriji, dediščina arabskega in za njim turškega sistema, ki je tudi deloval izkoriščevalsko do domačih kultur. Afriška ljudstva so pred evropsko kolonizacijo imela svoje državne organizacije, čeprav niso bile strukturno enake kot v Evropi in ponekod jih niti ni bilo. Imele so drugačno družbeno organizacijo in tudi tehnološko niso bile tako skromne, kot se včasih misli (Vejnović, 1971). Kolonizacija je spremenila naselbinsko strukturo, predvsem obalnih območij, ker so tam oblikovali pristaniška mesta s prometnicami, prodirajočimi v notranjost. Na območjih z intenzivnimi plantažnimi kulturami so zgradili gostejše prometno (sploh železniško) omrežje. Pristaniška mesta so imela z okolico vred bolj kakovostno infrastrukturo in so tudi po odhodu kolonialnih uprav vodila v razvoju. Osamosvojitev je spremenila strukturo oblasti, to pa je sprožilo trenje med ljudstvi, ki so se v procesu modernizacije oblikovala v narode (Jambrek, 1980), imeli so (imajo) nacionalna gibanja (nacionalizme) z državotvornimi ambicijami. Toda to

99 Osamosvojitveni oziroma dekolonizacijski procesi se od države do države precej razlikujejo. Nekatere so imele dolgotrajno osvobodilno vojno, na primer Tunizija in Alžirija; večina francoskih kolonistov je deželo zapustila, posesti je zaplenila revolucionarna alžirska oblast (Le Sueur, 2010).

najpogosteje pomeni sprožanje konfliktov. Primer Nigerije je le najbolj znan, a še zdaleč ne edini (Zupančič, 2011).

V tem pregledu kratko predstavimo dve državi: Burkino Faso in Južno Afriko.

Burkina Faso je značilen dedič francoskega kolonializma, ki je pri kreiranju kolonialnih meja popolnoma ignoriral predhodno politično dediščino. Država leži v savanskem pasu Zahodne Afrike, je daleč od morja, v povirnem delu porečja Volte in Nigra. Francoska kolonialna oblast je prišla sem pozno in postopoma. Podrejali so domača kraljestva tako, da so jim ponujali zaščito (protektorat). Območje so osvojili do leta 1896 in šele po prvi svetovni vojni (1919) je bila oblikovana kolonija Gornja Volta z mejami, kot so še danes. Med letoma 1932 in 1947 je Francija v okviru Francoske Zahodne Afrike ozemlje Gornje Volte razdelila med kolonialne uprave Francoskega Sudana, Slonokoščene obale in Nigra. Po vojni je ponovno uveljavila staro delitev in s temi političnimi mejami je Gornja Volta leta 1960 dosegla neodvisnost.

Gornja Volta je zadržala francoski jezik kot uradni iz povsem praktičnih razlogov. Država je imela značilno heterogeno etnično in jezikovno sestavo – tam živi vsaj šestdeset različnih ljudstev, med katerimi so zdaleč najbolj številčni Mosiji (okrog 52 %), sledijo jim Bobo (okrog 15 %) ter nato z okroglo desetino še Fulbe. Fulbe (tudi Fulani) so sicer zelo številčen narod,[100] prisoten v vsaj desetih državah Zahodne Afrike. Večinoma so muslimani. Mosijev je manj in so regionalno veliko bolj strnjeni, in sicer imajo svoje demografsko jedro prav v Burkini Faso. Mosiji so pred francoskim prihodom dolgo imeli svojo državo in brez dvoma razpolagajo z veščinami političnega upravljanja. Po veri so največ muslimani, nekaj je kristjanov (predvsem katoličanov), okrog četrtine prakticira tradicionalne afriške verske tradicije. Jezika Mosijev in Fulanov se pomembno razlikujeta. Mosiji sodijo v jezikovno skupino gur, ki obsega skupaj dobrih 70 % prebivalstva, s čimer je omogočena jezikovna komunikacija, je pa to relativno malo za uveljavitev jezika kot uradnega jezika za vse.

Postkolonialna realnost je zaradi navedene heterogenosti zahtevala vrsto kompromisov v praksi. Poleg tega je druga raven razlikovanja pri religiji, kar ima še večji družbeni vpliv in se deloma prekriva z nekaterimi etničnimi skupinami (Fulani in Hausa so v celoti sunitski muslimani), z drugimi pa le deloma. Druga težava je gospodarska struktura in odvisnost od agrarne monostrukture. Glavna proizvoda sta namreč bombaž in živina (govedo in koze). Na oboje močno vplivajo nihajoče tržne razmere, suše in pomanjkljiva vodna infrastruktura (Nohlen, 2000, 128). Proizvodnja bombaža je sicer prinesla nekaj gospodarskih priložnosti, ker je kapitalizirala kmetijstvo in spodbudila tudi nekaj predelovalne (tekstilne) industrije. Bombaž je vodno zahtevna kultura, zato lahko povečevanje proizvodnje privede do zmanjševanja pridelave prehranskih produktov, sploh če

100 Fulani ali Fulbe so narod zahodne Afrike. Skupno jih je po ocenah blizu 40 milijonov (Zimpel, 2000, 34; z ekstrapolacijo na sedanje demografsko stanje, op. a.). Največji delež imajo v Senegalu in Gvineji (med četrtino in tretjino).

se upošteva problem pogostih suš (Senegačnik, 2007). Veliko Burkincev dela v sosednji Slonokoščeni obali. Burkina Faso je država političnih prevratov. V postkolonialnem obdobju jih je bilo vsaj šest (Der Fischer Weltalmanach, Staatenlexikon, 2006, 64).

Med afriškimi državami predstavlja posebnost **Južna Afrika**. V njej se zrcalijo trije nasprotujoči si državotvorni pristopi. Južna Afrika je namreč po glavnini svojega prebivalstva tipična afriška država z raznolikimi domačimi ljudstvi, ki jih je v državnopolitično enoto postavil kolonizacijski razmejevalni okvir. Toda delež imigrantov z drugih celin je večji kot v kateri koli drugi državi Afrike in s tem precej spominja na »imigracijske« nacije zahodne hemisfere. V Južni Afriki sta se glavna kolonialna protagonista za nameček vojaško spopadla med seboj. Pozneje so medsebojne odnose Angleži in Buri uredili. Rezultat teh kompromisov je bila zvezna ureditev, a z vrsto posebnosti. Zvezne enote niso imele povsem enakega statusa. Južnoafriška posebnost je bila politika *apartheida*,[101] to je ločevanja glede na rasno pripadnost. Rasistična ideologija in politika sta se v Južnoafriški republiki zadržali najdlje, do leta 1994. Zaradi apartheida so oblikovali *bantustane*,[102] dejansko socialne in politične rezervate. Kot oblika političnoteritorialne rešitve so bili svetovna posebnost. Čeprav so jih uradno odpravili, so ostale posledice v prostorski strukturi in koncentraciji revščine (Barbier, 1999).

Predevropska zgodovina današnje Južne Afrike je izjemno pestra in stara; sem so segali sledovi zelo stare poselitve in tudi razvita kultura, ki je imela svoje jedro v osrednjem delu današnjega Zimbabveja. Te okoliščine so starejše historiografije teh dežel gladko zanemarjale v maniri postavljanja začetkov zgodovinskega razvoja z evropsko kolonizacijo in avanturističnimi ekspedicijami. Obširno območje precej goratega sveta namreč ni nepriljudno, da bi ne mikalo k naselitvi. O starejši prisotnosti se zato ve malo. Območje naj bi bilo redko naseljeno z najstarejšimi ljudstvi tega prostora, San in Kojo, katerih navzočnost gre očitno daleč nazaj in so po tem podobni avstralskim staroselcem. Nekako v 2. stoletju so območja poselitveno ugodnega sveta zavzemala ljudstva jezikovne skupine bantu. Iz teh izhajajo današnje etnične skupnosti: Zulu, KwaZulu, Ksosi, Pedi, Soti, Tsvani, Ndebele in Vendi kot najštevilčnejši. Etnifikacija teh ljudstev še poteka.

Posebnost političnoteritorialnega razvoja Južne Afrike je več kot stoletno spopadanje med dvema evropskima konkurentoma in obenem tudi s staroselci. Južna Afrika je zato konzumirala kar nekaj evropske zgodovine. V 17. stoletju so

101 Apartheid (iz bur.: ločitev) je politika ločevanja po rasnih značilnostih. Izražala se je v oblikovanju ločenih naselij, delovnih mest, transportnih sredstev in socialne politike. V praksi je to pomenilo vzporedno, ločeno življenje po rasni liniji skoraj na vseh področjih.

102 Bantustani so bila območja, določena za domača ljudstva in narode, izključno slabša, brez odkritih naravnih bogastev ter s skromnejšimi viri vode in rodovitnih zemljišč. Ime prihaja po »bantu« – afriška ljudstva velike skupine bantujskih jezikov. Imenovali so jih tudi *homelandi* (iz ang.: domovina) (Natek, Natek, 2006).

današnje ozemlje Južne Afrike naselili nizozemski kolonisti[103] in se spopadali z domačimi ljudstvi Zulu, Xosa, Khoi, San in drugimi. Nekateri, na primer Zuluji, so imeli oblikovano čvrsto teritorialno organizacijo in izdelane vojaške taktike. Okrog leta 1816 so Zuluji oblikovali večjo državo in se uspešno upirali evropskim kolonistom. Ob koncu 18. stoletja so Buri vodili s Ksosi večletno vojno. Buri so oblikovali naselbine v Kaplandiji in prodirali v notranjost, odvzemajoč rodovitno zemljo staroselcem. Pozneje so pričeli prihajati tudi Britanci; leta 1814 je Kaplandija postala britanska kronska kolonija. Buri (kar pomeni kmetje) oziroma Afrikanerji so se, nezadovoljni z angleško posestno politiko, angleščino kot uradnim jezikom in odpravo sužnjeposestništva, umikali v notranjost. Tam so oblikovali bursko republiko Natal (1839), Svobodno državo Oranje (1842) in državo Transvaal (1852). Britanci so priznali le zadnji dve, medtem ko so Natal anektirali (1843) v kolonijo Kaplandija. Leta 1856 so Natal razglasili za samostojno britansko kronsko kolonijo, oblikovali velike nasade sladkornega trsa, sadja in sisala. Sem so se kot delovna sila pričeli naseljevati Indijci in Malajci (Ilešič, 1957, 82-89).

Sledila so nemirna desetletja britanskega prodora proti notranjosti, ker so po letu 1867 odkrili bogata ležišča zlata in diamantov. Slednji so postali nekako zaščitni znak kolonije. Tako Angleži kot Buri so se z velikimi težavami borili proti domačim ljudstvom, predvsem Zulujem. Leta 1880 so Buri oklicali neodvisnost burske republike Transvaal, kar je sprožilo prvo bursko vojno, v kateri so zmagali Buri. V drugi burski vojni (1899–1902) so Angleži premagali Bure. Južna Afrika je postala v celoti angleška posest. Vendar so Buri zadržali gospodarske položaje in imeli od leta 1907 tudi samoupravo. Leta 1910 je Velika Britanija združila kolonije Kaplandija, Natal, Svobodno državo Oranje in Transvaal v Južnoafriško unijo. S tem so bile začrtane politične meje, ki večinoma[104] veljajo še danes. Postala je britanski dominion in s tem *de facto* samostojna država. Leta 1931 je skladno s pogoji Westminstrskega statuta zahtevala polno neodvisnost in jo dobila; s tem je prenehala biti britanski dominion. Leta 1961 je prišlo do statutarnega preoblikovanja države: Republika Južna Afrika. Tedaj je tudi izstopila iz britanskega Commonwealtha.

Po prvi svetovni vojni je Velika Britanija prevzela nekdanjo nemško kolonijo[105] Namibijo kot poseben del Južnoafriške unije, vendar z obvezo poročanja Društvu narodov. Pozneje je Južnoafriška republika zahtevala Namibijo kot del svoje države. Oblikovalo se je osvobodilno gibanje,[106] ki je vodilo osvobodilno

103 Večina teh kolonistov je bila pripadnikov verske ločine hugenotov, na Nizozemskem preganjanih zaradi vere. Imenovali so se Buri (po niz. *Boers* – kmetje), pozneje se je uveljavilo tudi ime *Afrikanerji*, jezik pa *afrikaans*. Uporabljata se obe imeni (Zupančič, 2013).

104 Leta 1966 sta postali neodvisni državi kraljevini Lesoto in Svazi (Esvatini).

105 Deutsch Südwest-Afrika; ime Namibija se je uveljavilo pozneje pod britansko upravo.

106 South West Africa People's Organization (SWAPO). Od začetkov do prvega predsedništva po volitvah je gibanje vodil Sam Nujoma.

oziroma državljansko vojno ob podpori kubanskih enot iz Angole (Natek, Natek, 2006, 457). Južnoafriška vojska je večkrat intervenirala. Problem Namibije je pristal na Združenih narodih in pred mednarodnim sodiščem v Den Haagu (1971), kjer je bilo Južnoafriški republiki izraženo nezaupanje zaradi apartheidske politike. Namibija je postala samostojna leta 1990.

Samostojnost Južnoafriške unije je omogočila določene pravne posebnosti; v tem primeru gre predvsem za politiko rasne diskriminacije. Kmalu po osamosvojitvi (v obdobju od 1911 do 1914) so uvedli vrsto zakonov, ki so diskriminacijo omogočali. Organizirali so se tudi domačini.[107] Korenine rasnega razlikovanja so sicer precej starejše; že v 17. stoletju so Buri zaradi zavarovanja svojih koristi uvajali nekatere oblike. Pozneje se je to stopnjevalo v enega najbolj strogih režimov rasne segregacije na svetu. Leta 1948 so uvedli politiko apartheida, ki je zahtevala dosledno razlikovanje črncev in belcev v javnem in zasebnem življenju. Tako je bilo omejeno lastništvo nad zemljo in nepremičninami, prepovedane so bile mešane zakonske zveze, delitve so bile pri delu, športu in rekreaciji, izobraževanju, v prometu, na javnih površinah, pri verskih obredih in podobno. Ta politika je posegala tudi v zasebno življenje (tako imenovani mali apartheid). Kršitve so dosledno in strogo preganjali (Veliki splošni leksikon, 1997, 183). Da bi zagotovili prevlado bele manjšine nad črnsko večino, so določili ločena območja poselitve – *homelande*, ki se jih je pozneje prijelo ime bantustan.

Homelandi (bantustani) so večinoma zajemali območja, ki so bila ekonomsko manj vredna, obenem pa so omogočala tudi določen varnostni nadzor nad vse številčnejšim črnskim prebivalstvom. S tem so jih izločili kot državljane, sprejemali pa so njihovo delovno silo (ki so jo slabo plačevali). Verjetno so se pri tem nekoliko zgledovali po severnoameriških rezervatih, deloma pa so bili povsem samosvoja rešitev. Leta 1959 so na ozemlju Južnoafriške republike ustanovili deset *homelandov* (Transkei, Bophuthatswana, Venda, Gazankulu, Kangwane, Kwandebele, Ciskei, KwaZulu, Lebowa, QwaQwa) s skupno površino 168.000 km^2 in tri (Owamboland, Kovangoland, East Caprivi) na ozemlju današnje Namibije, ki je bila tedaj pod južnoafriško upravo. Vsak črn prebivalec je sodil v enega od bantustanov, kjer je imel volilno pravico. Leta 1971 so jim dodelili status avtonomnega območja in predvideli njihovo osamosvojitev. Osamosvojili so se štirje (Transkei leta 1976, Bophuthatswana leta 1977, Venda leta 1979 in Ciskei leta 1981), vendar niso bili mednarodno priznani (Pampalis, Bailey, 2024). Pestila jih je velika socialna odvisnost, saj so mnogi delali v podjetjih Južne Afrike. Leta 1985 je južnoafriška vlada določila rasne segregacije nekoliko omilila, leta 1991 pa s sklepom odpravila politiko apartheida. Do realnih sprememb je prišlo šele po prvih volitvah, ko so enotno obravnavali vse prebivalstvo. Zmaga črne večine

107 Leta 1912 so oblikovali Native National Congress (NNC); po letu 1925 African National Congress (ANC); ta obstaja kot politična stranka še danes.

leta 1994 je omogočila formalno odpravo *homelandov*, osamosvojeni štirje pa so se ponovno združili z Južno Afriko[108] (Veliki splošni leksikon, 1997, 331). Južna Afrika je sedaj zvezna država z devetimi provincami. Glavno mesto Pretoria se sedaj imenuje tudi Tshwane.

2.4.6 Paradržave in začasne političnoteritorialne situacije

Del političnega zemljevida sveta je neregularen, neusklajen in zato problematičen. Politične meje niso jasne in dogovorjene oziroma usklajene. Določena ozemlja na svetu so začasno zasedena. Svetovni atlasi včasih taka stanja izpostavljajo, večkrat pa ne in prikazujejo le mednarodno sprejeta politična stanja. Mejni spori, zasedena ozemlja in paradržave so formalni del formalno neusklajenega sveta.

Med večje probleme teritorialnosti držav sodita še dve kategoriji specifičnih teritorialnih situacij. Prva so različni *teritorialni spori* med sosedami in stanje, ko nazivna država efektivno ne obvladuje celotnega ozemlja, na katerem sicer razglaša pravo (jurisdikcijo). V tem primeru to ne ovira svojstva državnosti, pač pa je to realni teritorialni problem te države, ki se začasno izkazuje kot mejni spor. Mejnih sporov je po svetu precej. Drugi problem so tudi večja ozemlja, kjer so zaradi uporov in podobnega nastale razmere, da nazivna oblast države teh delov svojega uradnega teritorija ne obvladuje in nadzira. Taka *uporniška ozemlja* so lahko precej obširna, stanje pa večletno oziroma dolgotrajno in za državo zelo neugodno. Seveda je mogoče na taka ozemlja gledati tudi z druge perspektive, to je skupnosti, ki tam živi in si zaradi različnih razlogov želi sprememb ter je bil zanjo upor po izkušnjah edina ali pa najbolj pripravna rešitev.

Mednarodna skupnost je ravnala precej različno v sorazmerno podobnih situacijah. Tak primer je Kosovo, če ga primerjamo s Transnistrijo (Moldavija) ali statusom polotoka Krim (Ukrajina, je pa po referendumu, samooklicanju državnosti in vključitvi v Rusko federacijo sedaj efektivno del Rusije, a ga mednarodna skupnost večinoma formalno šteje za del Ukrajine, Rusija pa je zaradi tega deležna mednarodnih ekonomskih sankcij). Somalija, država z razpadlimi državnimi institucijami in že desetletja v globoki krizi, se je v odsotnosti učinkovitega mednarodnega interveniranja do neke mere uredila sama. Somaliland, ozemlje na severu (stare) Somalije, je že efektivno organizirano kot država, sklicujoč se na zgodovinske meje izza kolonialne dobe (bila je angleška kolonija, preostali deli pa italijanski). To lahko primerjamo z Eritrejo, ki je (ponovno) dobila neodvisnost od Etiopije po državljanski vojni, prav tako sklicujoč se na historičnost svojega

108 Južnoafriška republika (JAR) ali Južna Afrika? V slovenskih izdajah atlasov ali v Natek, Natek, 2006: Države sveta, Mladinska knjiga, Ljubljana, je v veljavi prvi zapis. Tuji podatkovniki, almanahi, atlasi uporabljajo naziv Južna Afrika. Po ureditvi je zvezna republika.

teritorialnega obstoja. Eritrejo so priznali, Somalilanda ne. Ob tem je v sosedstvu še ena država, nastala v tem času po dekolonizacijskih procesih (ki so na afriški celini zaslužni za najbolj množično fazo tvorjenja novih držav): Južni Sudan. Zanjo ne obstaja noben historični argument (na tem območju prej v novejšem obdobju ni obstajala nobena specifična entiteta), zato so uporabili administrativne meje oziroma enote in Južni Sudan je postal mednarodno priznana država. Stanje tam se tudi po održavljanju ni dosti izboljšalo. Vendar države, ki so oblikovale državno strukturo in se osamosvojile, dejansko obstajajo, čeprav niso mednarodno priznane. Najbolj znan in tudi gospodarsko zelo uspešen je primer Tajvana (Narodne republike Kitajske), države na otoku pred obalami LR Kitajske. Kitajska je ne prizna in jo smatra za del svojega državnega teritorija, čemur pa Tajvanci (Kitajci tam) nasprotujejo, pa tudi zavezniki (Japonska, ZDA, Avstralija),[109] ki jim širjenje kitajske moči in vpliva ni pogodu. Vendar je Kitajska spričo svojega vpliva in moči (je tudi stalna članica Varnostnega sveta ZN in ima pravico veta) dosegla mednarodno osamitev tega otoka. Kljub temu je tajvansko gospodarstvo povsem integrirano v svetovne ekonomske okvire in povezave. Zdi se, da njena uradna izolacija nima zanje večjih praktičnih oziroma ekonomskih posledic.

Držav brez mednarodnega priznanja je še nekaj. Vendar se niso vse zadržale. Ignoriranje začasnih političnoteritorialnih enot, ki so razglasile državnost, je bilo marsikdaj kratkotrajno tudi zaradi tega, ker so imele nasprotne (navadno državne, močnejše) sile vso mednarodno podporo in so demonstrirale zgolj uveljavljenje ozemeljske celovitosti in enotnosti, čeprav so pri tem navadno uporabile vojaško silo na grob način. Razglašenega teritorija Tamilske etnične skupnosti na otoku Cejlon ni nihče priznal za samostojnega, oponirale so ji tudi varnostne sile indijske armade, ki naj bi zagotavljale mir in preprečevale spopade. Vojaške sile večine Sri Lanke so Tamilsko skupnost (paradržavo) vojaško porazile (Napokoj, 2011). Ni pa se to zgodilo tudi s prav tako samooklicano državo na severu Cipra (Turško republiko Severni Ciper; priznava jo Turčija) ali pa s Transnistrijo (dejavno sta jo ves čas podpirali in tako dejansko *de facto* priznali Rusija in Ukrajina, a se je slednja po sporih z Rusijo od leta 2014 umaknila). Gorski Karabah, enklavo sredi azerbajdžanskega ozemlja, je podpirala Armenija in vojaško varovala Rusija, dokler je to šlo. Leta 2023 je v senci turbulentnih geopolitičnih procesov Azerbajdžan z vojaško akcijo prisilil večino Armencev iz enklave v eksodus. Gorski Karabah je z demografskim izpraznjenjem dejansko prenehal obstajati kot paradržava in deli usodo Tamilov na otoku Cejlon. Tudi Puntlanda in Somalilanda, na uradno somalskem teritoriju razglašenih neodvisnih držav, ni priznala nobena država (Smith, 2020).

109 Vse tri države formalno priznavajo LR Kitajsko kot kitajsko entiteto, državnosti Tajvana pa ne. Tajvan se niti ni tako razglasil, pač pa v času po drugi svetovni vojni opredelil kot Narodna republika Kitajska. Le špekulirati je mogoče, če bi deklariranje države kot na primer Republika Tajvan pretehtalo v prid priznanja državnosti (kar sedaj je problem).

2.5 Klasifikacija in tipologija držav

Geografsko zanimanje za državo kot zaključeno geografsko celoto posega po različnih prijemih in klasifikacijah. V okviru regionalne geografije je razmislek o tem pretežno namenjen izobraževalni sferi. Razdelitev na celine in potem skupine držav je namenjena splošni geografski razgledanosti (Polšak, Senegačnik, Stojilković, 2023, 28). Ob tem so podani tudi osnovni podatki, kot so površina, prebivalstvo, glavno mesto in podobne navedbe. Za splošne potrebe je pomembna tudi regionalna umeščenost, politična ureditev in različni atributi držav. Ni nujno, da jih pregledi prikazujejo v medsebojni povezanosti.

V politični geografiji je primerjava držav pomemben element, ker omogoča sistematično presojo značilnosti držav glede na izbrane parametre, razvrščanje v skupine in s tem povezane družbene in politične okoliščine. Izbira parametrov je široka in prilagojena potrebam različnih pregledov. Bolj sistematično spremljanje držav za politično in diplomatsko rabo kot podlaga strateških presoj bo drugačno kot za oblikovanje različnih parcialnih politik, med drugim tudi razvojnih in prostorskih. Za bolj natančno delo se zahtevajo nekateri standardni parametri in številni drugi, ki so bodisi regionalno bodisi obdobno specifični. Nekateri od teh parametrov se spreminjajo po določenem ritmu (na primer demografski podatki), drugi periodično (značilnosti poteka volitev in sestavljanja vlad) in so lahko med obdobji ali časovnimi sekvencami zelo velike spremembe ali pa so podrejeni širšim globalnim in regionalnim dinamikam (kot so smeri in glavne značilnosti ekonomskega razvoja ali zgolj nekaterih področij tega, na primer fiskalnega, valutnega), lahko so tudi zelo specifični (na primer področje obrambe in vojske, njene organizacije, regionalne umeščenosti, sklepanja pogodb in asociacij ter različnih ocen). Vsi sodijo med dinamične podatke oziroma informacije, ki se hitro spreminjajo. O državah se podajajo tudi navedbe, ki so dokaj stabilne in jih upoštevamo kot temeljne lastnosti posameznih držav oziroma se spreminjajo zelo počasi (na primer površina, značilnosti konfiguracije površja, rastlinski pokrov, razmerja med zemljiškimi kategorijami). Opisano sodi v domeno morfoloških značilnosti držav in je nekakšna klasika geopolitične presoje. Pri tej pa je mnogo bolj pomembno, za kaj se uporablja in kako. Informacije, ki jih državna vodstva, uprave in področne službe ne upoštevajo in o njih ne presojajo ali pa jih ne razumejo in ne uporabijo po načelih regionalne in mednarodne dinamike, ostajajo zgolj zanimivostna kategorija. Še slabše je, če sledijo sugeriranim drugim vzorom ali smernicam. S tem bralca le opominjam, da so dovolj natančne in ažurne regionalne geografije zelo pomembne. Uporaba regionalne geografije sveta naj se zato ne konča z zadnjim predmetom v obveznem šolskem kurikulumu, temveč bi morala biti stalnica pri spremljanju predvsem tistih služb, ki so kakor koli povezane z vodenjem, upravljanjem, nadzorom in raznovrstnimi

politikami. Za velike države in tiste z zelo raznolikim državnim teritorijem, državne skupnosti s federativno ureditvijo in za zveze držav, kot je na primer EU, je to še posebej pomembno.

Tipologije držav so lahko zasnovane glede na naslednje kategorije:

a) po velikosti (površina ozemlja, število prebivalcev in kombinirano),
b) po legi (celine, regije),
c) po starosti ali značilnostih zgodovinskega razvoja,
d) po kriterijih gospodarske razvitosti (merilo je skupni BDP in BDP/prebivalca),
e) po socialnih merilih (na primer HDI)[110] ali doseganje določenih standardov),
f) po ureditvi in upravnih vidikih,
g) po organiziranosti in umeščenosti v različne tematske in regionalne politične, gospodarske ali/in vojaške povezave,
h) po merilih kulturne, jezikovne ali verske pripadnosti.

2.6 Morfologija in morfometrija držav: pomen velikosti, lege, oblike in strukture

V okviru morfološko-strukturnega opazovanja ugotavljamo osnovne parametre držav (državnega prostora), kot so velikost, lega, oblika in glavne strukturne značilnosti. Države sveta se po teh parametrih močno razlikujejo med seboj.

Glede na lego se države določajo po dveh glavnih pristopih. Prvi je **matematični** ali **absolutni**. Lega je določena z geografsko širino in geografsko dolžino. Države v severnih ali južnih (daleč od ekvatorja in bližje zemeljskemu polu) širinah morajo računati na podnebne značilnosti in določene pojave, ki se večinoma smatrajo za ovire. S tem so severne lege hendikepirane, saj je pojav na primer polarne noči gospodarska ovira (večji strošek osvetljevanja in ogrevanja), kakor je ovira zaradi skromnih možnosti gojenja kmetijskih kultur, nastopa permafrosta (ki dovoljuje le stavbe in objekte manjšega statičnega pritiska in onemogoča v poletnem času večino manipulacij na primer v gozdovih) na kopnem in zamrzovanja obalnega morja ter pojava ledenih gora v morskem delu (akvatoriju) držav borealnega pasu. Na teh območjih je poselitev redka, kar terja prilagojeno organizacijo na primer socialne, zdravstvene ali izobraževalne službe, računati je treba na večje stroške in morda tudi večjo okoljsko občutljivost. Te lastnosti se lahko izkažejo tudi za dobre, na primer za obrambo; mrzli sever[111] za napadalca ni posebej privlačen in lahko postane zanj tudi nevarna past. Države ekvatorialnih predelov imajo povsem drugačne razmere, ki pa ravno tako terjajo določene

110 HDI (ang. Human Development Index).

111 Mrzlega juga praktično ni. Območji južnega Čila in Argentine sta prostorsko skromni in odmaknjeni.

prilagoditve. Tropsko podnebje ni za vsakogar in tudi kmetovanje ima zaradi obilja padavin posebne zahteve in okoliščine. V subtropskih območjih imajo drugačne značilnosti in so navadno gosteje naseljeni, razen v predelu subtropskih puščav. Za naselitev in razvoj gospodarskih dejavnosti so v povprečju najbolj ugodne zmerne geografske širine ali glede na podnebne značilnosti zmerno topli pas z izmenjavo letnih časov.

Veliko bolj pomembna je **relativna geografska lega**, pri kateri so izpostavljene regionalna in celinska umeščenost, bližina in posest morskih obal ter sosedstvo držav. Značilen je primer Finske. Po matematični legi sodi med »severne« države, ki morajo računati na posebnosti podnebja z omejenimi možnostmi za kmetijstvo na eni in z obsežnim gozdnim bogastvom na drugi strani; upoštevati mora kratka, sveža poletja in zimski mraz, sezonskim mrak oziroma svetlobo in podobno. Takih držav je na svetu še nekaj in pri vseh so se razvile podobne kulturne pokrajine. Vendar ni vseeno, kakšne in kolikšne so sosednje države. Za Finsko je bolj kakor navedeno pomembno, da je njena vzhodna soseda Rusija, globalna in po zgodovinskih izkušnjah agresivna država. Finska mora ob ruskem sosedstvu računati na večje izdatke za obrambo in stalno vlagati v infrastrukturo, ki ima tudi obrambno-vojaški značaj. Finska se je morala precej prilagoditi, da je v času hladne vojne obdržala neodvisnost. Severna Makedonija ima zaradi političnih teženj svojih večjih sosed dokaj neugoden položaj. Izrael mora računati na demografsko bistveno močnejše arabsko sosedstvo in ogromno vlagati v vojaške obrambne kapacitete. Za Izrael je mnogo pomembnejše upoštevati sosedstvo arabskih držav, katerih deklarirani cilj je uničenje Izraela, kot pa premagovanje sušnosti v pasu subtropskega suhega podnebja.

Posebej je pomembna obmorska oziroma celinska lega,[112] ker se morje smatra za odprto prometno pot, surovinsko bazo (ribje bogastvo, plankton, možnost marikulture, turizem na obalah, črpanje energentov na morskem dnu …), ima elemente strateško varne razdalje in druge pomene. Državam v pasu subtropskih puščav so morske obale zelo pomemben vir pitne in tehnološke vode (prek evaporacijskih sistemov). Obmorske države imajo prednost pred zaprtimi kopenskimi, ki se zaradi tega opredeljujejo kot države z geografskimi omejitvami. Posebej tiste z izrazito dolgo obalno črto ali celo otoškim položajem (Japonska, Velika Britanija, Filipini) imajo znatne razvojne in varnostne prednosti. Vedno pa ni tako. Bangladeš je izrazito vodna država, toda vode Gangesa in Brahmaputre jo krepko ogrožajo. Nasprotno je Nizozemska, ki je načeloma v podobnem geografskem položaju, predvsem v prednosti izrazito vodne države. Toda to je morala nizozemska družba šele razumeti in z delovanjem nizko obalno ravnino, močvirja in plitvo morje spremeniti sebi v prid. Otoške atolske države v Pacifiku in Indijskem

112 O čemer bo v nadaljevanju še precej govora.

oceanu so resno ogrožene zaradi pričakovanih sprememb ob dviganju svetovne morske gladine.

Drugi parameter je **velikost**. Med največjo državo sveta – Rusijo z dobrimi 17 milijoni km^2 površine in Vatikanom (Sveti sedež) z manj kot 1 km^2 je velikanska razlika. Velikost pomeni bistveno večji strateški prostor, z več možnostmi nahajališč različnih surovin in drugega. To je še posebej pomembno, če je s tem skladno veliko tudi število prebivalcev, kar samo po sebi ustvarja nekatere prilike. Vendar je treba opozoriti na nekatere pregosto naseljene države ali pa zelo neenakomerno naseljene. Pregosta obljudenost povzroča težave pri oskrbi z vodo, hrano in drugim. Vendar velikost države sama po sebi še ne ustvarja ne moči ne prestiža. Afriške države sahelskega pasu so po površini skoraj vse večje od 1 milijona km^2, a so vse med najrevnejšimi in tudi najšibkejšimi na svetu. Manjše države (z manjšim številom prebivalcev) morajo računati na večje stroške vzdrževanja svojih institucij ter na nekatere omejitve in šibkosti. Toda manjše države se lahko hitreje reformirajo, bolj so dovzetne za modernizacijo uprave in podobno. Dober primer sta v Evropi prav Slovenija ali Estonija.

Razdelitev na skupine oziroma razrede pa je le na videz enostavno opravilo. Glassner (1990) in po njem Bufon (2007, 92) predstavljata osemrazredno klasifikacijo, po kateri pa je večji del evropskih držav med zelo majhnimi državami, razlike med srednje velikimi in velikimi pa niso posebej izražene, ker je v njih le malo držav. V nadaljevanju je predložena drugačna klasifikacija s sedmimi razredi, in sicer:

a) **Mini ali žepne države** (s površino do 5000 km^2; tipične so na primer San Marino, Andora, Singapur in Luksemburg). Teh držav je 32.
b) **Male države** (površine od 5000 do 30.000 km^2; tipične male države so Ciper, Libanon, Slovenija, Burundi, Izrael in Albanija). Skupno je teh držav 28.
c) **Male srednje države** (površine med 30.000 in 100.000 km^2; tipične predstavnice so na primer Belgija, Armenija, Nizozemska, Hrvaška, Litva, Avstrija, Češka in Južna Koreja). To je največja skupina držav; 33 jih je na svetu.
d) **Srednje države** (površine med 100.000 in 250.000 km^2; tipične države v tej skupini so Islandija, Bolgarija, Grčija, Nepal, Bangladeš, Sirija, Romunija, Uganda in Združeno kraljestvo). Skupno jih je 29.
e) **Večje srednje države** (s površino od 250.000 do 500.000 km^2; tipične države v tej velikostni skupini so Poljska, Italija, Finska, Nemčija, Japonska, Irak in Švedska). Teh držav je na svetu 14.
f) **Velike srednje države** (s površino od 500.000 do 1 milijona km^2; to so lahko: Španija, Francija, Tajska, Ukrajina, Pakistan, Turčija, Venezuela ali Tanzanija). Teh držav je na svetu 13.
g) **Velike države** (1 milijon do 3 milijone km^2; v tej kategoriji so Egipt, Čad, Mali, Peru, Mehika, Iran, Indonezija, Saudova Arabija, Argentina). Velikih držav je na svetu 12.

h) **Zelo velike države** (nad 3 milijone km^2 površine in vse izstopajo tudi z velikim številom prebivalcev. Teh držav je sedem: Indija, Avstralija, Brazilija, Kitajska, ZDA, Kanada in Rusija.

Površina le skromno korelira z drugim velikostnim kriterijem, številom prebivalcev, marsikje pa daje povsem drugačen vtis. Nekatere male države imajo zahvaljujoč gosti naseljenosti več prebivalcev kot precej večje, na primer Ruanda s skoraj 10 milijoni ali Izrael z 8,3 milijona ter San Salvador z več kot 7 milijoni prebivalcev. Še bolj je to izrazito v naslednji velikostni kategoriji (male srednje države). Južna Koreja ima skoraj 50 milijonov prebivalcev, Tajvan okrog 25 milijonov in Nizozemska nad 17 milijonov, čeprav na svetovni karti po površini ne ustvarjajo posebnega velikostnega vtisa. Nekatere redko naseljene države pa so kljub veliki površini »majhne« glede na število prebivalcev: v Mongoliji živi le okrog 2,5 milijona prebivalcev kljub več kot 1,5 milijona km^2 veliki državi, v Namibiji (blizu 1 milijona km^2 površine) jih je le 2 milijona.

Tretji morfološki vidik je **oblika državnega ozemlja**. Izhodišče je, da naj bi imele države z bolj kompaktno, okroglo, kvadratično ali pravokotno obliko nekaj prednosti pred izrazito podolgovatimi državami ali državami, razdeljenimi na otoke, ker so večji stroški povezovanja in nadzora, kljub temu da se na račun otoškosti močno poveča površina akvatorija. V nekaj primerih nastopajo tudi države z razdeljenim teritorijem in države s prisotnostjo teritorijev drugih držav (enklave) ob ali v njih. Izjema so celo tako imenovane preluknjane države, kar je redkejši in zato zanimiv, v določenih primerih pa tudi zapleten primer. Pravih likov je v svetu držav malo, ker so meje bolj ali manj razgibane. Dolžina kopenske meje v odnosu do državne površine pa je pomembna, ker predstavlja najprej določeno oviro neposredne komunikacije na primer med obmejnimi območji iste države, poleg tega pa je nadzor dolge meje strošek državnega aparata, ne da bi imeli od tega tudi očitne ekonomske prednosti. Ta razvejanost pa velja samo za kopensko mejo in ne za morske obale s pripadajočim akvatorijem. Večji akvatorij je načeloma prednost, razen pri zelo razpršenem otočnem teritoriju.

Glede na oblikovanost državnega ozemlja ločimo *kompaktne države* (s kvadratičnimi, okroglimi ali pravokotnimi oblikami, z večjo mero aproksimacije in izravnave), *države z razvejanim oziroma razgibanim ozemljem* (nepravilni liki ali pravilni liki z določenimi dodatki, kot so podaljšek ter pripadajoči manjši otoki in otočja), *podolgovate države* (kjer dolžina več kot trikrat preseže širino), *preluknjane države* (države s tujo enklavo), teritorialno *deljene države* (sestavljene iz dveh ali več med seboj kopensko ločenih teritorijev, z aproksimacijo (pri tem se ne štejejo manjši otoki in otočja) in teritorialno *razpršene države* (ki jih sestavlja eno ali več otočij). Navedeni geometrijski liki so približek in le v pomoč, nikakor pa ne gre teh likov in odstopanj od njih jemati zelo dosledno. S tem si nekoliko

olajšamo pregled nad državami, uvrščenost v določeno kategorijo pa prinaša državi okvirne smernice glede upravljanja, razvoja in obrambe teritorijev. Značilno je tudi, da lahko posamezno državo po kriterijih uvrstimo v več kategorij; tedaj se je treba odločiti za primarni in sekundarni ali tudi terciarni kriterij.

Kompaktne države imajo v grobem obrisu okroglo, kvadratično, pravokotno ali trikotno obliko. Na svetu jih je približno tretjina. Bistveno pri tej oblikovni skupini držav je, da so različna robna območja primerljivo oddaljena od središčnih območij. Tipični primeri držav z obliko pravilnega lika so Belorusija (okroglast lik), Poljska (kvadratičen lik), Turčija (pravokoten lik) ter Bosna in Hercegovina (trikoten lik). Prednosti pravilnega lika se povečajo pri državah s prevladujočim nizkim in uravnanim površjem, pri tistih z razgibanim in še posebej goratim ali vodnatim (z večjimi kopenskimi vodnimi telesi) pa se zmanjšajo ali celo izničijo. Tako je glavni dejavnik razdalja od projiciranega geometričnega središča države in še bolj, če je v tem središču tudi dejansko gospodarsko in demografsko težišče države (središčno območje). Obmejna in robna območja so sicer oddaljena od središča, a med seboj primerljivo. Na ta način je laže in ceneje urejati probleme perifernih območij, središčna območja pa imajo ugodnejše predispozicije za razvoj učinkovitega nacionalnega središča, ker lahko oblikujejo široke vplivne cone.

Najpogostejše so države z nepravilnim likom; teh je vsaj osemdeset. Od osnovnih geometrijskih likov odstopajo tako, da imajo posamezne dele državnega teritorija bolj razvejane, štrleče in izpostavljene. Tipičen primer sta Švica in Avstrija. Avstrija ima na zahodu nekakšen podaljšek (zvezni deželi Tirolska in Vorarlberg); obe sta precej bolj oddaljeni od državnega središča Dunaja, ki je postavljen vrh vsega zelo robno. Švica ima na jug (kanton Ticino) in na vzhod (kanton Graubünden) podaljške, kakor tudi z Ženevo v obliki ozkega »jezika« zahodno od Ženevskega jezera. Državi imata zato nadpovprečno dolgo kopensko mejo, obsežna obmejna območja pa predstavljajo tudi večji delež perifernega teritorija, za katerega je potrebna dodatna skrb z ukrepi regionalne ekonomske in socialne politike. Podaljšek državnega ozemlja je obenem tudi določena prednost. Teritorij Tajske obsega poleg glavnega dela še podaljšek proti jugu, ki zavzema srednji in severni del Malajskega polotoka. S tem se povečuje dolžina morske obale, obseg obmorskih območij in tudi akvatorij. Navadno so taki predeli tudi ekonomsko privlačni, celo bolj kot območja v osredju države. Tudi Slovenijo lahko uvrstimo v to kategorijo.

Podolgovate države so posebnost in zato tudi sorazmerna redkost. Na svetu jih je le nekaj nad deset. Njihova značilnost je prevlada dolžine nad širino. Te države so dolge in sorazmerno ozke, kar ustvarja dokaj specifične okoliščine, pomembne zlasti za vodenje regionalnih politik. Te države obsegajo navadno že naravno zelo raznolike pokrajine, kar narekuje posebno skrb za obsežna robna in obmejna območja. Tipična primera sta skandinavski državi Norveška in Švedska.

Posebej Norveška je zelo dolga (nad 1700 km) ter sega od južnega širšega in gospodarsko centralnega dela prek ožjih delov v sredini do nekaj širšega Finnmarka čisto na severu. Na najožjih delih meri državno ozemlje v širino le okrog 130 km, na najširšem pa malo nad 400 km. Podolgovatost še dodatno poudarjata množica otokov v srednjem in severnem delu ter zelo strma obala s številnimi fjordi, ki se zajedajo globoko v notranjost. Vzpostavljanje prometnih povezav je zato za Norveško precejšen napor in velik strošek; glede na razmere in naslonjenost na obalni pas si pomagajo predvsem s pomorsko komunikacijo. Najbolj ekstremen primer podolgovate države je Čile. Od severa proti jugu meri skoraj 4200 km, medtem ko je vzhodno-zahodna širina le med skromnimi 200 in 300 km; le prav na jugu (Ognjena zemlja) do 400 km. To je zares dolga država, ki zajema predele od subtropskih puščav (Atakama) na severu prek zmerno toplih in gosteje naseljenih območij v sredini do gozdnatih predelov na jugu ter tundre čisto na jugu na Ognjeni zemlji. Podolgovate države so še na primer Malavi, Hrvaška, Vietnam, Togo in Gambija.

Države s tujo enklavo na svojem ozemlju, ki delujejo ko preluknjane, so redke. Njihova značilnost je, da s svojim teritorijem v celoti obkrožajo dele druge države (imajo torej enklavo) ali pa cele države. Azerbajdžan ima na svojem ozemlju poseben teritorij – Gorski Karabah,[113] ki ga ne nadzira in to stanje opredeljuje kot motnjo; zato je v vojni. Južnoafriška republika v celoti obkroža državo Lesoto, v Italiji sta San Marino in Vatikan. Vendar so državljani obeh držav povsem vključeni tudi v italijansko družbo in tam opravljajo mnoge storitve. Maroko obkroža dve španski eksklavi: Ceuto in Melillo, ki ju zahteva zase s stališčem, da je to še zadnji preostanek španskih kolonij na afriških tleh.

Deljene države so redke; le nekaj jih je: Brunej, Vzhodni Timor, Malezija, Papua in Nova Gvineja, Nova Zelandija, Indonezija. Najbolj tipičen primer je Malezija, katere teritorij leži na Malajskem polotoku, ki ga prekinja ozemlje samostojne mestne države Singapur, drugi del pa je na otoku Borneu (Kalimantanu), na katerem je sicer prav tako deljena država Brunej, največji del otoka pa pripada Indoneziji. Posamezni deli teh držav se morajo razvijati po svoje in po malem ločeno. Poseben podtip so države z večjimi in oddaljenimi otoki. Ta okoliščina je navadno strateško ugodna, saj so otoki dovolj veliki, obenem pa razširjajo akvatorij in vplivne cone, čeprav prinaša tak položaj tudi nekaj stroškov. Značilni sta Italija (s Sardinijo in Sicilijo) ter Francija (s Korziko).

Najbolj morske (maritimne) so otoške države. Večinoma gre za male države, ki so po osamosvojitvi od kolonialnih oblasti šle samostojno državno pot. Države s prevlado majhnih otokov in otoških skupin pa so dejansko države z razpršenim teritorijem in zelo obsežnim akvatorijem, tolikšnim, da ga same težko nadzirajo.

113 Tako je bilo leta po osamosvojitvi države. V letu 2023 je po vojaški operaciji Azerbajdžana večina prebivalstva iz Gorskega Karabaha odšla in je enklava le še na papirju.

Ključna težava je odsotnost pomembnejšega središča s primernimi (in potrebnimi) funkcijami. Čeprav zavzemajo majhen del svetovne kopenske površine, pa so vendarle številčne; malih otoških držav in držav z razpršenim (v vseh primerih otoškim) teritorijem je vendarle okrog trideset. Večje države z večjimi otoki so redkejše, vendar je njihov položaj zelo pomemben. Predvsem imajo vrsto geografskih prednosti. To so Japonska, Tajvan, Filipini, Nova Zelandija, Indonezija, Cejlon, Madagaskar, Velika Britanija, Kuba in Jamajka.

Naslednji morfološki kriterij je ugotovitev **maritimnosti** (namorskosti) oziroma njenega nasprotja – celinskosti. Gre za to, ali ima država morsko obalo ter lahko s tem uporablja morje kot naravni vir in prometno pot. Najbolj enostavna oblika je dostop do svetovnega morja, ki ne definira posebej, koliko morja (dolžina obale) je za to potrebnega, pač pa le, da država to možnost ima in kako[114] ga lahko uporablja. Nekateri analitiki štejejo maritimnost za eno ključnih lastnosti držav v okviru morfoloških kriterijev, vendar nam razgled po razmerju med martimnostjo in ustvarjeno relativno ekonomsko močjo ne dokazuje dovolj jasno, da je to res tako. Tudi države s celinsko lego, brez dostopa do svetovnega morja, imajo razvite ekonomije in vpliv v svetu. Seveda pa morajo deficit lastne pomorske komunikacije uresničevati posredno (prek sosednjih držav) ali/in z drugimi sredstvi, na primer z letalskim, rečnim, cestnim in železniškim prometom. Maritimnost držav izhaja iz podmene, da je prost dostop do morskih transportnih možnosti, kar je mogoče edino s posedovanjem morja in pripadajoče obale, ob kateri je vzpostavljena infrastruktura, primerna oziroma ustrezna za promet.

Države lahko po tem kriteriju razdelimo na naslednje skupine:

a) celinsko zaprte države (nimajo dostopa do morja),
b) države z omejenim dostopom do svetovnega morja (imajo le ozek obalni predel),
c) pomorske države,
d) otoške države.

Celinsko zaprte države so v celoti obkrožene z ozemlji drugih držav in imajo zato edino kopenske meje. Kopenske meje so nadpovprečno dolge in temu ustrezno je obsežen tudi obmejni in zato večinoma robni, periferni prostor. Ta okoliščina že sama po sebi narekuje večjo pozornost do periferije in do mejne politike. Drugo področje je možnost nadomeščanja pomorskega prometa z drugimi sredstvi ali na druge načine. Te države seveda vodijo svojo ekonomsko politiko

114 Posest morske obale ob svetovnem morju še ne pomeni tudi avtomatične prednosti. Tu se lahko pojavita dve vrsti ovir: morja, ki sezonsko zamrznejo in s tem njihova prednost morske poti začasno preneha, ter morja, ki so sicer del svetovnega morja (svetovne morske gladine), vendar so v zalivu ali drugi morski površini, ki je do drugih morij in oceanov dostopno le prek ožin.

podobno kot države z morskimi možnostmi, deficit morske obale pa nadomeščajo z dostopom do pristanišč v sosedstvu. V nekaterih primerih določene luške kapacitete celo zakupijo in pogodbeno opravljajo luške storitve. V teh primerih naj bi med državama vladali trajno dobri odnosi vzajemne koristnosti. Prehod meje je navadno vezan tudi s carinskimi postopki in stroški, zato so pogodbene ureditve (v smislu olajšanja in poenostavljanja postopkov nadzora) tudi gospodarsko izjemno pomembne. Na tem področju so za celinske države celo ugodne različne širše regionalne ekonomske asociacije (kot je EU). Celinsko zaprte države so na svetovni ravni v manjšini, niso pa ravno redke. Skupaj jih je 36, od tega največ v Afriki (16) in v Evropi (15), v Aziji jih je 12 ter v Ameriki le dve: Bolivija in Paragvaj. Nekatere celinsko zaprte države imajo kljub temu zelo živahno prometno komunikacijo, na primer Švica, Avstrija, Češka, Slovaška in Madžarska, ter so v dobršni meri nadomestile pomorski deficit z drugimi oblikami prometne komunikacije in s povezavami z maritimnimi državami. V mirnih obdobjih je pomorski deficit mogoče učinkovito nadomestiti.

Vse druge države lahko smatramo za maritimne ali pomorske. Le v stopnji maritimnosti in učinkovitosti koriščenja morskih prednosti se močno razlikujejo.

Najskromnejšo mero maritimnosti imajo *države z navideznim dostopom* do morja. Imajo morsko obalo, a zaradi konfiguracije in prometnih povezav morskih prednosti ne morejo kaj dosti uporabljati. Tak primer je Bosna in Hercegovina. Blizu temu je bil Irak do izgradnje infrastrukture in poglabljanja struge, ki vodi do pristanišča v Basri.

Države z dostopom do morja so tip držav, ki segajo na morsko obalo s sorazmerno majhnim delom oziroma kratko obalno linijo. Te države seveda so maritimne, a imajo hkrati dosti značilno lastnost celinsko zaprtih držav, to je prevlada kopenskih meja. Skupini pripada manjše število držav, kvečjemu kakih deset. To so na primer Belgija in Slovenija v Evropi, Jordanija, Irak in Kambodža v Aziji ter Kongo, LR Kongo, Togo in Benin v Afriki. Seveda ob tem ostaja vprašanje, ali je na primer manjša, vendar še vedno dovolj dolga obala dovolj za razvoj prometne pomorske komunikacije. Slovenija ima sicer kratko obalno črto, a je v obmorskem delu gosto naseljena, zaledje pristanišča v Kopru pa sega globoko v evropsko celino. Pomorski pomen države je tako dokaj izpostavljen. Še bolj to velja za Belgijo, ki ima krajšo, a intenzivno izrabljeno obalo, in sicer v prometno zelo ugodnem delu sveta: ob Rokavskem prelivu in Severnem morju. Značilno je še nekaj: zdaleč najbolj pomembna belgijska luka je Antwerpen (fr. Anvers), ki pa je dosegljiv po estuariju reke Šelde prek nizozemskega teritorija. Te države zaradi sorazmerno krajše obale niso razvile drugih oblik koriščenja morja (na primer turizma) ali pa v omejeni meri.

Večina držav je *pomorskih držav*. Tudi zato se smatra, da je maritimnost običajna lastnost neke države, celinskost pa primanjkljaj ali celo hiba. Kako je s tem

v praksi, je bilo omenjeno prej. Nekatere analize potem ločujejo še stopnje maritimnosti. Povsem mogoče je to metrično določati, a zelo velikega pomena to nima, ker je pomorska komunikacija dosežena in učinkovita, le malo oziraje se na dolžino morske obale. Nekatere države imajo zelo dolgo obalno črto zaradi razčlenjene obale in številnih otokov, kar pa ni vedno prednost. V več primerih je lahko tudi očitna naravna ovira, torej nekaj, kar morajo države potem na neki način premagati ali nadomeščati. Rusija, na primer, ima najdaljšo obalno linijo, vendar lahko zaradi naravnih razmer svojo pomorsko komunikacijo izvršuje le prek pristanišč na oddaljenih delih svojega teritorija, kot so Murmansk, ki ga od gospodarskih jeder loči več sto kilometrov redko naseljenega ozemlja. Kaliningrad je po kopnem dosegljiv samo prek ozemelj drugih držav. Do Sankt Peterburga dostopajo zaradi zamrzovanja pozimi ladje le prek izdatne manipulacije z ledolomilci. Po pretovoru največje rusko pristanišče Novorosijsk na črnomorski obali, ki pa je spet daleč od industrijskih središč. Poleg tega morajo ladje pluti prek turških in grških ozemeljskih voda (Zupančič, 2021).

Posebno mesto imajo *izrazito pomorske* (maritimne) države; to so tiste, ki imajo poleg sorazmerno (relativno) dolge obalne črte in obsežnih akvatorijev tudi zelo visoko stopnjo gospodarske in kulturne povezanosti z morjem. Morje je njihov primarni vir. Taka je Italija na slovitem »škornju«, ki ga (skoraj) z vseh strani obdaja morje. V Grčiji živi več kot tri četrtine prebivalstva blizu morja in je povezano z njim. Država ima zelo velik akvatorij zaradi posedovanja otoških skupin v Egejskem morju. Združeno kraljestvo ne bi bilo, kar je, če ne bi bilo tako močno navezano na morje. Nizozemci se stoletja pulijo z morjem za kopno, s krčenjem obalnih maršev in zalivov je nastala polderska pokrajina, Nizozemska pa pomembna pomorska sila. Po širokih in vodnatih estuarijih rek lahko morska flota plove globoko v kopnino.

Otoške države z vseh strani obliva morje: je njihov zid/ščit in gospodarsko perspektivno območje zaradi koriščenja različnih dobrin v morju, na morskem dnu in pod njim. Značilno je, da nimajo kopenskih meja in ves nadzor nad teritorijem vršijo na morski gladini (in pod njo). Že primer Cipra ali Irske je dovolj značilen, čeprav imata obe državi tudi kopensko mejo zaradi specifičnih političnih razlogov. Japonska ima nad 80 % prebivalstva v obalnem pasu; dežela je otoška in gorata. Enako velja za Filipine, državo tisočerih otokov, ali pa Indonezijo, ki jih ima še več.

Četrti sklop morfoloških elementov tvorita **struktura in izoblikovanost državnega ozemlja**. Ta sklop je pred desetletji veljal za zelo pomembnega, kar je bolj poudarjeno v deterministčnih koncepcijah. Pod vtisi oviralnosti gorovij, močvirij, velikih rek in morij se je zdelo, da tvorijo neke vrste »naravne« pregraje in naj bi bile politične meje tam tudi družbeno bolj sprejemljive. Politične meje so izključno družbeni produkt, konstrukcija družbe, da si z mejo zameji lastnino in jo tudi primerno označi, instrumentalizira in zavaruje. Vseeno je tudi v moderni,

tehnološko izpopolnjeni dobi pomembno, ali je površje držav nizko ali visoko, razgibano ali uravnano, gorato ali nižinsko, kako učinkujejo otoške skupine in kakšno vlogo ima na primer rečna mreža ter kakšen je pomen velikih jezer. O morjih je bil govor malo prej. Naravnih kontur površja držav in strukture, se pravi razmerja med reliefnimi kategorijami po drugi strani ne kaže preforsirati. Dostikrat so jih strategi in vojaki obravnavali kot determinanto, ki se ji je smiselno prilagoditi. V posibilističnem duhu je izpostavljeno predvsem to, kaj naj družba naredi s svojo »geografijo« državnega prostora. Zato so strukturni reliefni elementi dejansko bolj prizorišče iznajdljivosti družb, da jih primerno spoznajo in uporabijo na splošno sebi v prid. V grobem bi lahko ločili pretežno nižinske, hribovite do gorate, kombinirane in pretežno gorate države. Posebno mesto imajo tudi deli državnih ozemelj, ki jih pokrivajo puščave, slane puščave, težko prehodni gozdovi, velika sklenjena močvirja ali nerodovitne površine zaradi nadmorske višine ali specifične geografske lege.

Poglejmo primer treh sosednjih držav: Irak, Iran in Afganistan, ki se razlikujejo po več značilnostih, a imajo tudi kar nekaj podobnih potez. Vse tri sodijo med večje, so etnično in jezikovno raznolike, se ponašajo s prizorišči starih civilizacij in imajo sedaj po veri pretežno muslimanska obeležja. Po grobi površinski konfiguraciji pa se močno razlikujejo. Irak na zahodu je med vsemi najmanjši, najnižji in najbolj uravnan. Njegovo geografsko osredje tvori obsežna Mezopotamska nižina, ki jo alogene vode Evfrata in Tigrisa ter pritokov namakajo in omogočajo dokaj razširjeno kmetijsko proizvodnjo. Toda reke pritekajo iz sosednjih Turčije, Sirije in Irana. Osredje Iraka spominja na velikansko skledo, robovi pa so bodisi gorati na vzhodu (proti Iranu in Turčiji) bodisi zelo uravnani in pretežno nizki (proti Siriji, Jordaniji in Saudovi Arabiji) (Marshall, 2021). Iran, po površini in prebivalstvu največji med primerjanimi državami, ima povsem nasprotno konfiguracijo. Na jugu ga varuje široki pas visokih Perzijskih gora in Zagrosa, na zahodu meji na Iransko višavje, na severu se nad Kaspijskim jezerom dviguje gorovje Elburs (Damavand, 5604 m), na vzhodu pa Kopet Dag. Le na vzhodu je prehod nižji in zložen, a puščavski (peščene in slane puščave). V sredini države je Velika slana puščava, a južni in severni robovi te velike perzijske kadunje so rodovitni, gosto naseljeni in bogati z rudami. Tu je jedro države. Iran je neke vrste velika naravna trdnjava z visokim, za obrambo ugodnim goratim obrobjem. Afganistan je gorata celinska država. Gorstvo Hindukuš poteka po sredini državnega teritorija in deluje kot »streha«, in to dobesedno. Gorstvo je bolje namočeno in zato povirje rek, ki tekó na sever in jug ter dajejo tam vode nižjim in pretežno suhim obrobjem, a hkrati otežkoča komunikacijo. Je izrazita ovira zlasti za napadalce, kar je zaznamovalo prav vse velike poskuse osvojitve in zadržanja afganskega teritorija. Najvišji deli Afganistana so na vzhodu; to je nad 7000 m visoki Pamir.

Nizozemska je nizka, ravna, močvirna in namorska. Država ima po zaslugi spretnih, načrtnih in marljivih prizadevanj povečano kopno površino. To je rodovitna in v celoti antropogena pokrajina. Voda, nižina in polderji so nizozemski simbol, ponos in resurs. Bangladeš ima tudi večinoma zelo nizko in ravno ter močvirno površje. A tam ima morje dostop do kopnega, ogroža ga zdaj z morskimi zdaj z rečnimi poplavami. Gorate države, kot sta Kirgizistan in Tadžikistan v Centralni Aziji, so zaradi te lastnosti verjetno bolj na robu sveta, daleč od modernih tokov. Avstrija in Švica sta prav tako gorati, a sodita med države z najvišjim življenjskim standardom. Državi zavzemata osredje Alp in to ju identificira. Visoke Ture ali Centralne Alpe nikakor niso državni hendikep dveh celinsko zaprtih držav. Priložnosti, ki jih gorati svet Alp omogoča, so morale družbe šele ustvariti.

Vsi navedeni elementi se torej lahko izkazujejo bodisi kot prednost bodisi kot slabost. Države morajo na podlagi uvida v lastno situacijo sprejeti ustrezne prilagoditvene strategije z namenom maksimalizirati prednosti in minimalizirati škodo. Tako je že na podlagi teh preprostih parametrov mogoče podati nekaj izhodišč k strateškemu razmišljanju o primernih prostorskih, regionalnih, prometnih in varnostnih ali naravovarstvenih politikah. Državne politike na različnih področjih morajo imeti najprej racionalen uvid v lastnosti (razširjene in splošne ter posebnosti na drugi strani). Če k temu dodamo še strukturne elemente, je to še toliko bolj pomembno. Človeške družbe morajo upoštevati omejitve okolja glede na opisane geografske parametre. Primeri kažejo, da je to povsem mogoče, in tako ni smiselno govoriti o zelo ugodnih ali zelo neugodnih geografskih okoljih, pač pa, ali so jih človeške družbe tam s svojimi prilagoditvami uspele spremeniti v prednosti ali pa ne. Posameznik je pri tem razmeroma skromnih moči, medtem ko lahko državne strategije in politike te prednosti ustvarijo. Tako je tudi na manjši – vzemimo, regionalni – ravni znotraj držav odvisno, kakšno regionalno politiko vodi določena država ali celo regija sama.

3 Država in prostor

3.1 Uvod: prostorski vidiki države

Kopno na planetu Zemlja je razdeljeno in predstavlja svojino določene organizirane skupnosti. Ta je zaradi posedovanja teritorija organizirana prilagojeno temu teritoriju, ki si ga lasti, ga uporablja, upravlja in brani. Teritorialno definirana skupnost je v daljšem času izključnega ali vsaj prednostnega posedovanja, rabe in upravljanja ta teritorij tudi preoblikovala skladno s svojimi idejami, potrebami in zmožnostmi. Človeške skupnosti, ki naseljujejo določene površine, so večinoma teritorialno organizirane in zato tudi teritorialno določene. Med skupnostjo na določenem teritoriju in teritorijem kot materialnim dejstvom se nenehno vzpostavljajo vezi soodvisnosti. Ljudje oziroma človeške družbe s(m)o na teritorij vezani formalno, materialno in emotivno.

Svetovno kopno je v celoti razdeljeno na države. Te države se med seboj pomembno razlikujejo po številnih atributih. Lastnosti teritorija posredno pomembno vplivajo na skupnost, ki na njem živi, si ga lasti in ga upravlja.

V geografski observaciji so države na splošno pomemben in vpadljiv element. Skozi zgodovino so se spreminjale po svoji obliki, ustroju, organiziranosti, velikosti, moči in tudi funkcijah, a so v praktično vseh obdobjih zadržale vlogo poglavitnega merodajnega člena v mednarodnih odnosih. Pojem mednarodnih odnosov se ekskluzivno nanaša na odnose med državami, ker se šteje, da so skupnosti državljanov organizirane teritorialno na podlagi nekaj temeljnih in univerzalnih prvin, ki so lastne vsem državam, čeprav se po mnogih drugih značilnostih močno razlikujejo med seboj. Te prvine so naslednje: prebivalstvo, teritorialnost, institucionalna organiziranost in delovanje, suverenost, pravno delovanje, ekonomsko-socialni sistem, povezanost in komunikacije, kulturno delovanje ter obramba.

Prvi kriterij in pogoj za oblikovanje države je obstoj primerne kolektivne demografske komponente ali **prebivalstva**. Država je državna skupnost, skupnost pa tvori organizirana in medsebojno povezana, sorazmerno številčna in zaključena skupina ljudi. Prebivalci so tisti, ki državo ustanovijo, jo upravljajo, vodijo, razvijajo in branijo. Prebivalci – državljani so primarni in nujni element države. Prebivalci niso le enostaven seštevek oseb; temveč se pričakuje najprej medsebojna organiziranost, povezanost, določena soodvisnost, ki ustvarja tudi elemente vzajemnosti in solidarnosti. Državna skupnost je dolžna državljanu po načelu soodvisnosti, vzajemnosti in solidarnosti to dejavno izkazovati; to je norma, in ne (le) ideal. Državne skupnosti so zelo raznolike in je mogoče pričakovati tudi

različne oblike organiziranja in v določenih primerih tudi odrekanja ali celo nasprotovanja tej solidarnosti. Načeloma pa naj bi se član skupnosti čutil v okviru te skupnosti sprejet in varen, kar ga na drugi strani obvezuje, da k povezanosti in solidarnosti prispeva tudi sam.

Druga lastnost je **teritorialnost**; to je lastnost, da je država materialno prisotna na dogovorjenem oziroma opredeljenem ozemlju (teritoriju); ta lastnost je izključna (ne moreta biti hkrati dve državi na istem teritoriju). Teritorij je praviloma sklenjen, neprekinjeno se raztezajoč in le izjemoma so deli državnega teritorija ločeni, na primer zaradi otoške lege ali eksklave. Pri otokih vmesna vodna površina prevzame vlogo kopnega in tako se povezuje celinsko kopno z otoškim kopnim neprekinjeno prek morskega akvatorija. Dalje sta pomembna **institucionalna organiziranost** in delovanje. Država deluje prek oblikovanih ustanov (institucij) na različnih področjih. Institucije so praviloma državne oziroma javne; lahko so tudi zasebne, a to ni pravilo, ampak ponekod bolj široko uporabljena izjema. Odvisno je tudi od narave institucije. Policija, javna uprava, sodstvo in nadzor zračnega prometa ne morejo biti v zasebni sferi, izobraževalne, vzgojne in zdravstvene institucije pa so lahko. Države se o tem odločijo glede na svoj pravni red in politične vrednote ter okoliščine. Institucionalna izgrajenost je pogoj za delovanje držav navznoter; šele transparentno delovanje institucij lahko državljanu daje zaupanje v primerno obravnavo in doseganje različnih storitev, kar načeloma poenostavlja vsakdanje življenje. Institucijsko delovanje je enako pomembno tudi v mednarodnem okolju, zato morajo biti izgrajenost, pravila in norme delovanja do določene mere prilagojene oziroma skladne s pravili, ki veljajo tudi drugje. Razvejanost institucij v državi sicer deluje obširno, včasih zapleteno ali celo pretirano, a je neobhodna. Institucijska izgrajenost mora biti v veliki meri univerzalna, celovita in krovna. Državo vodi vlada, ki institucije upravlja po dogovorjenem (določenem) ključu ter z vertikalno in horizontalno hierarhijo.[115] Institucije imajo vedno tudi predstavitveno vlogo države in državne skupnosti (ljudi oziroma državljanov); niso torej le njena struktura, temveč tudi podoba in podlaga identitete.

Posebno mesto ima v naboru lastnosti držav **suverenost**. Suverenost je lastnost avtonomnega in vrhovnega upravljanja na teritoriju organizirane skupnosti, tako da lahko sama in samostojno oblikuje merila, norme in načine, po katerih bo ta skupnost živela in delovala oziroma se upravljala. Suverenost izraža realno dejansko pravodajnost (zmožnost oblikovanja prava in norm) in pravonosnost (vzdrževanje prava in njegovo uresničevanje). Po oblikovanju prava in norm nato spremlja in nadzira njihovo delovanje v praksi ter transparentno sankcionira morebitne odklone posameznikov, družbenih skupin ali institucij. Država mora

115 Vertikalnost hierarhije pomeni različne ravni upravljanja na določenem področju, horizontalna pa je regionalna distribucija institucionalnega delovanja. Obe morata delovati usklajeno.

delovati pravno v odnosu do državljanov na vseh področjih, prav tako pa je pravni način delovanja nujen v mednarodnem delovanju.

S suverenostjo je posredno in neposredno povezano **pravno delovanje** – to pomeni, da je za državljane, člane državne skupnosti, merodajno ravnanje na različnih področjih življenja, tako kot je določeno v zakonih, predpisih, normah in aktih, ki so načeloma dostopni vsem in veljavni za vse. To načelo uresničuje enakopravnost državljanov ali enakost pred zakonom, kar se tolmači tudi kot institucionalizacija interesa državljanov. Ti naj bi bili pripadni skupnosti, ker se jim to – v končni posledici – na več načinov splača. Percepcije prava pa v družbah vseh časov sicer močno variirajo, a smisel prava je v poenostavljanju življenja državljanov in stabilnosti družb. Pravo se seveda spreminja, ker je država pravodajna (država ustvarja oziroma oblikuje pravo) in obenem pravonosna (je nosilka uresničevanja pravnega delovanja). Če državna pravodajna institucija (navadno je to parlament) oblikuje zakone, ki so neizvedljivi ali pa jih potem ne uveljavi, govorimo o pravni invalidnosti.

Ekonomsko-socialna podlaga države omogoča prebivalstvu preživetje in zadovoljevanje lastnih (ekonomskih, socialnih) potreb, interesov in ambicij. Državna ureditev z vlado, upravljanjem, pravnim delovanjem in tako naprej naj bi prebivalcem omogočila primerno uživanje resursov, s katerimi država razpolaga. Ekonomski sistemi so lahko zelo različni, od zelo čvrsto regulativnih, kot so bili (in so še!) na primer v socialističnih državah, kjer država dejansko nastopa kot neposredni lastnik premičnin, nepremičnin, proizvodnih sredstev in podobnega, do zelo liberalnih, kjer je državno delovanje omejeno le na regulativno in nadzorno raven, lastnina pa je v domeni posameznikov, skupin ali družb. Možne so številne vmesne možnosti, izkušnje so tudi dokaj različne. Podatek o skupnem bruto domačem proizvodu (BDP), ki ga imajo skoraj vse preglednice držav, izraža skupno (akumulativno) ekonomsko moč države, če je razdeljen na prebivalca, pa povprečje. Oba podatka sta dokaj povedna. Države z visokim BDP na prebivalca (na primer skandinavske države in države Srednje in Zahodne Evrope, ZDA, Kanada, Avstralija in Japonska ter še nekatere) so hkrati tudi države, ki imajo visok HDI. Vsi trije pokazatelji precej dobro opredeljujejo, kakšen življenjski standard imajo prebivalci teh držav. Zelo pomemben kazalec je delež prebivalcev pod pragom revščine. Čeprav večina držav na različne načine skrbi, da bi revščino preprečevale, je izkoreniniti revščino v praksi skoraj nemogoče. Bistveno je, da države razpolagajo s sistemi in politikami, kako revščino preprečevati in blažiti. Pristopi in tudi uspehi se od države do države zelo razlikujejo.

Družbeno-kulturni sistem je skrbnik področij, ki prebivalcem – državljanom in drugim – omogočajo produkcijo in reprodukcijo kulturnih vsebin, ki so pomembne za predstavnost skupnosti, največkrat naroda in narodnih (etničnih) manjšin. Široko razumljena kultura je s svojo ustvarjalnostjo in poustvarjalnostjo

med poglavitnimi stebri vzdrževanja in razvoja kolektivne identitete. Pomemben del tega je narodni (nacionalni) jezik, ki z deklariranjem uradnega jezika izjemno pridobi na pomenu. Posebej manj številčni narodi in manjšine so glede jezika praviloma zelo občutljivi. Zanemarjanje jezikovnih politik ima lahko že na srednji rok občutne negativne posledice. Različno velike države (predvsem glede na število prebivalcev, govorcev jezika) imajo zelo različen položaj. Številčne nacije (kot so Nemčija, Italija ali Vietnam ter Japonska) lahko razširjanje in produkcijo jezikovnih in širše kulturnih vsebin najpogosteje naslonijo na domače kulturno tržišče, kar zaradi načel konkurenčnosti do neke mere izboljšuje tudi kakovost kulturne produkcije. Še enostavnejše je to za države, ki imajo uveljavljenega enega od najbolj razširjenih svetovnih jezikov (angleščino, španščino, francoščino, arabščino). Maloštevilčni narodi se morajo glede jezikovne produkcije (na primer omogočanje pravočasnega prevoda knjig z najpomembnejšimi ali zanimivimi dosežki) zelo potruditi, da svojim prebivalcem omogočijo dostop do pomembnih del v domačem jeziku. Uveljavljanje jezikovnih norm obsega tudi povsem praktična področja, kot je ustreznost prevodov za različne uvožene in domače artikle na tržišču. Virtualizacija življenja odpira nove priložnosti in tudi nove pasti. Kultura in jezik sta za male države in etnične manjšine vselej draga postavka. Posebno področje so narodni in etnični simboli ter njihovo uveljavljenje v javnosti.

Infrastruktura in komunikacijski sistem obsegata oblike, načine in sredstva, ki omogočajo, da prebivalci delujejo in sodelujejo, da sta omogočena pretok in izmenjava različnih dobrin ter s tem oskrba, pa tudi obramba. Navadno jih ločimo na fizično (prometno) infrastrukturo in komunikacije. Tako infrastruktura kot delovanje komunikacij je vezivo družbe in države v smislu teritorialne povezanosti, celovitosti oziroma zaključenosti. Središčna območja in predeli, ki ležijo v ravninah in širokih dolinah, navadno nimajo posebnih gospodarskih težav. Prebivalci se tam ubadajo predvsem s problemi emisij, prometnimi zastoji in drugimi preglavicami, izvirajočimi iz velike gostote prometa, morda draginjo nepremičnin in pomanjkanjem prostora. Na periferiji je drugače in že razdalje povzročijo slabšo (večja poraba časa in sredstev) dosegljivost različnih storitev (na primer zdravstvene oskrbe, šol, dela, nakupovanja ali zabave), nekatera območja pa lahko sploh nimajo te možnosti. Skrb za prometno opremljenost celotnega državnega teritorija mora biti med temeljnimi prioritetami državnih politik. Prav tako morajo dosegati mednarodno prometno povezljivost, ključno za gospodarski pretok in spodbujanje izmenjave dobrin, sodelovanje v produkciji dobrin, pretok ljudi in drugo. Povečan promet vedno izzove emisije in s tem določeno okoljsko škodo ter posredno in neposredno ogroža zdravje in počutje ljudi zaradi onesnaženja zraka, prsti in vode, zaradi hrupne in svetlobne obremenjenosti, radiacije ter drugih virov obremenjevanja. Uveljavljanje in vzdrževanje prometnic ter regulacija prometa so zato prav tako pomembne postavke kot omogočanje snovnega in

človeškega pretoka. Promet je tudi letalski in vodni, vse to pa zahteva primerno infrastrukturo, medsebojno povezljivost (intermodalnost) ter doseganje čim manjših obremenitev in škode. Na teh področjih so javne oziroma državne institucije nepogrešljive. Vse večjo vlogo imajo telekomunikacije, opremljenost z internetnim omrežjem, kar je povezano s tehnično infrastrukturo ter primerno programsko opremo in licencami. Informacijska dostopnost je sedaj nepogrešljiva komponenta. V sklop komunikacij sodijo tudi informacijski mediji, od časopisov in revij do nacionalnih televizij in agencij.

Obrambno in varnostno delovanje države. Gre za dve področji, ki sta po namenu razmeroma blizu, po ustroju pa ne vedno in tudi ne nujno. Obrambna zmožnost države obsega zmožnost priprave, organizacije in izvedbe učinkovitega zavarovanja državnega teritorija ter njegovih vsebin, prebivalstva in ureditve pred zunanjo agresijo. Navadno ima več stopenj, od odvračanja do neposrednega oboroženega delovanja. Drugo ime za obrambni sektor so oborožene sile. To je sestav, ki s svojo oboroženo tehniko in usposobljenim kadrom zagotavlja različne vidike nadzora in obrambe celotnega državnega prostora (kopnega znotraj državnih meja, zračnega prostora in akvatorija – morskega prostora). Obramba je varuh teritorialne celovitosti države, lahko pa v določenih primerih služi tudi kot dejavnik na drugih področjih, na primer ob velikih državnih nesrečah (Morgenthau, 1996). Zelo pomembna je tudi predstavitvena in simbolna vloga. Obrambne sile so lahko zelo različno organizirane; prilagojeno glede na značilnosti državnega prostora. Države brez vojaške sile so redke.[116] Ostajanje brez organiziranega sistema obrambe v geopolitično tekmovalnem mednarodnem okolju navadno razumejo kot izziv za tako ali drugačno obliko agresije (več v Matteucci, 1999).

Pojem nacionalne varnosti sicer vsebuje še druge vidike, kot so obveščevalna dejavnost, kibernetska varnost, osebna in premoženjska varnost ter civilna zaščita. Varnostne agencije so »tipalke države« v domačem in tujem okolju ter delujejo pri pridobivanju in analizi informacij ter situacij doma in v svetu. V precejšnji meri delujejo prikrito, ker je to povezano z naravo dela. Druga zahteva je tehnološka izpopolnjenost in vrhunska usposobljenost kadra, ki preprečuje vse pogostejše kibernetske napade in druge težave. Za osebno in premoženjsko ter prometno varnost skrbijo različno organizirane policije in varnostne organizacije ter redarstva. Civilna zaščita je namenjena organiziranemu delovanju v primerih naravnih nesreč, kot so poplave, suše, požari, potresi, plazovi in drugi problemi, ki zahtevajo večje materialno in človeško angažiranje.

Na koncu, a ne nazadnje je za državo pomembno tudi **mednarodno priznanje** države, kar omogoča vključitev v različne mednarodne institucije, zveze in

116 Dilema »maslo ali topovi« (to je med na primer socialnimi, izobraževalnimi ali infrastrukturnimi možnostmi na eni ter potrebami obrambnega sektorja na drugi strani) je lažna. Država potrebuje oboje.

združenja ter zagotavlja veljavnost sporazumov na večini področij. Za definicijo države sicer ni nujno, da je mednarodno priznana, in nekateri primeri (kot je Tajvan) dokazujejo, da se da tudi brez tega, a z večjimi in včasih tudi nepremostljivimi težavami. Z mednarodnim priznanjem je povezana tudi usklajenost obsega teritorija oziroma poteka političnih meja s sosednjimi državami. Vendar sta to dva povsem različna koncepta in tematski področji. Mednarodno priznanje neke države je akt na ravni meddržavnih oziroma mednarodnih odnosov. Čeprav se zdi načeloma jasen, je v praksi vse prej kot enostaven in ni enotno apliciran za vse države in primere. Glede na dinamično razumevanje kriterijev pojava države pa mednarodno priznanje ni nujni pogoj, da država obstaja. Priznane države imajo poleg lastnih definicijskih pogojev (navedeno zgoraj) tudi akt mednarodnega priznanja, kar implicitno vsebuje tudi določeno garancijo stabilnosti, od mednarodne skupnosti v primeru ogroženosti upravičeno pričakujejo pomoč. Mednarodno priznanje je ključno za delovanje določenih državnih sistemov navzven.

Nova država nastane z oblikovanjem institucij, ki ji zagotavljajo suverenost, na mednarodno prizorišče pa se postavi z **razglasitvijo neodvisnosti in suverenosti**. Priznanje je akt drugih držav, ki lahko tej novi predlagajo ali zahtevajo od nje tudi izpolnjevanje določenih pogojev. To ne gre vedno enostavno. V praksi je bilo nasprotovanj novim državam precej. Velikokrat je težava vsaj izvorno formalna. Mednarodna skupnost dostikrat postavlja staro državo kot edino entiteto, ki ima tako kot vse druge članice neodtujljivo pravico do ozemeljske celovitosti. Nastanek nove politične entitete na teritoriju starejših (prejšnjih) držav vedno predvideva, da sta spremembi dve: prvič, da je na razpolago prostor za tako spremembo in drugič, da obstajajo za spremembo ustrezna bilateralna (sosedska) in širša (tudi globalna) soglasja. Če je stara država spremenila svoje politične meje in s tem obseg, morda omogoča, da nastajajo razmere za razglasitev in sprejetje nove države, ki lahko zavzame določen teritorij, ne da bi to nasprotovalo že priznanim državnim okvirom. Navadno traja nekaj časa, da mednarodna skupnost ugotovi in sprejme nova dejstva. Če jih ne, je za priznanje nove države to težko odstranljiva ovira formalne narave. Mednarodna skupnost ima danes s tem veliko in velike težave. Veliko, ker je še vrsta entitet, ki skušajo održaviti določen teritorij, ali pa se to pričakuje od njihovega političnega razvoja, velike pa zaradi tega, ker bi preseganje teh določil (reda) lahko ogrozilo sedanji obstoječi mednarodni red. Tako je na primer osamosvojitev Kosova (ki je po prepričanju vlade Srbije integralni del teritorija Srbije in je to garantirala tudi resolucija ZN po vojaškem posegu zveze NATO v Srbijo leta 1999)[117] narejena le na pol v pogledu mednarodnega priznanja. Priznale so ga mnoge države, približno polovica njih, med njimi nekatere zelo velike in vplivne, začenši z ZDA, niso pa tega novega stanja priznale

117 Primerjaj: Pirjevec, 2003.

druge, tudi zelo velike in močne, kot so Rusija, Kitajska in tudi nekatere države EU (Španija, Grčija, Romunija, Velika Britanija in Francija). Še bolj je to zapleteno na primeru osvobajanja in doseganja neodvisnosti Palestine, arabske države. Tu je pri neposrednih (sosednjih) akterjih (Izrael, Egipt, Jordanija) vrsta nesoglasij glede vprašanja, kje ta država je, ne da bi bile prizadete že obstoječe. Poleg tega je v širši skupnosti še več dilem tudi zato, ker odprtih pogovorov in pogajanj o opcijah skozi desetletja preprosto ni bilo in je tudi potek sedanje razmejitvene črte rezultat rivalstva na terenu.

3.2 Državni teritorij

Površina teritorija je najpogostejši podatek, ki ga navajajo (poleg števila prebivalcev) pri pregledu držav. V poglavju o velikosti držav so bili prikazani velikostni razredi. Skupna površina države je po definiciji aproksimirana in uravnana: šteje torej površina s ptičje perspektive in v celoti, tako kopne kot vodne površine.

Država je teritorialni pojem, vezan na sklenjeno in omejeno površino; brez teritorija država definicijsko ne more obstajati. Površina države ima lahko različne lastnosti, in sicer glede na fizičnogeografske značilnosti, kot so površje, rastlinski pokrov, klimatske značilnosti, ter glede na antropogene elemente, kot so gostota poselitve, gospodarska izraba tal, kulturna izoblikovanost in podobno. Po naravnih in antropogenih značilnostih se posamezni deli državnega teritorija lahko precej razlikujejo. Tretji bistveni opazovani element je lega posameznih večjih enot znotraj države. Ločimo območja v središču ali osrednja (centralna) in robna ali periferna območja. Gospodarske in politične moči se navadno koncentrirajo v središčnih območjih, robna območja pa jih izgubljajo; zato so periferna območja gospodarsko praviloma šibka. Upoštevaje različne strukturne značilnosti ozemlja (nadmorske višine, izoblikovanost, naravna bogastva, rudni in energetski viri ipd.) je po izkušnjah mogoče pričakovati periferne učinke dodatno povsod tam, kjer naravne razmere ne omogočajo gostejše poselitve in imajo gospodarske dejavnosti omejitve. Taka so višja, hribovita, gorata in kraška območja, predeli z otoki in otočji ter podobne okoliščine.

Državni teritorij je dejansko sfera. To sferičnost navadno v geografiji izpuščamo zaradi poenostavljanja in predvidevanja, da se najpomembnejše zadeve dogajajo na površini. A ni tako. Mesta imajo svoj zračni volumen in tudi v globino sežejo. Tudi rudno bogastvo je v tleh, nekateri viri, na primer voda, topla in mineralna voda, nafta in plin ter ponekod tudi kovinske rude, minerali in druge surovine, ki jih je mogoče koristiti, so lahko dokaj globoko v litosferi. Tedaj je pomembno, da se za državni teritorij šteje vse, kar je pod površino države in sega v smeri Zemljinega središča. Uporaben in tudi koriščen je manjši del te litosfere,

ki leži pod površino države. Država ima na površini in v uporabnem delu litosfere izključne pravice. V nekaterih državah z bolj etatističnim pristopom, kjer je javna oziroma kolektivna ali državna lastnina močno razširjena, je poudarjena skrb države, da to varuje in upravlja.

Pod državni teritorij sodijo tudi površine, ki so zaradi naravnih razmer drugačne, na primer vodne površine in površine s podzemno vodo različnih lastnosti. Izhajajoč iz državne ekskluzivnosti nad državnim teritorijem, imajo posledično tudi vode načeloma primat državnega lastništva. V nekaterih državah je dostop do naravnih voda zaupan izključno državnim institucijam in ne tudi zasebnikom. V liberalnih družbah je to področje regulirano, a bistveno je, da je zasebna lastnina nad vodnimi viri mogoča, s tem da ima lastnik tudi določene dolžnosti in omejitve. Posest ali upravljalske pravice so odgovornost.

Državni teritorij posega še v dve sferi: vodno in zračno. V prvi (vodni) upošteva kopenske vode s talno (podzemsko) vodo, močvirji in barji, jezeri in rekami ter vpliv na obseg in lastnosti dela morskih akvatorijev (o čemer bo govor pozneje). Morje se z vidika državne jurisdikcije vedno začenja na obali. Obseg in konfiguracija obale ter včasih tudi bolj oddaljenega zaledja vplivata na odnos do morskih akvatorijev in še bolj na njihove lastnosti, funkcije in pomen.

Druga smer neposrednega vplivanja državnega teritorija je v smeri navzgor, v zrak ali atmosfero. Ta pristop je novejši ter upošteva pomen zračne cirkulacije in posebnih učinkov določenih naravnih pojavov, pri pojavljanju in delovanju katerih je zrak medij. Nad teritorijem je zračni stolpec, obseg katerega izhaja iz političnih zamejitev teritorijev, volumen pa je poljubno velik glede na potrebe in možnosti obvladovanja tega. Tako nad vodnim kot nad zračnim stolpcem ima država navadno ekskluzivno pravico in pristojnost delovanja in upravljanja ter se mora za te vloge tudi primerno organizirati in delovati.

3.3 Kopenska vodna telesa in kopenska hidrosfera

Državni teritorij obsega tudi površine s stoječimi in tekočimi vodami. To so vodotoki, močvirja z barji in jezera. Umeščene so na kopnem in so tesno povezane s kopno površino. Podatek o obsegu kopenskih voda ter o vodnih resursih držav statistike prikazujejo kot pomembno navedbo. Za življenje ljudi imajo poseben pomen in vlogo podzemne vode. Te se zbirajo v vodonosnikih; to so geološke strukture navadno na nasutih ravnih ali malo nagnjenih predelih vzdolž rečnih tokov, kjer se v klastičnih usedlinah zbira talna voda. Talna voda komunicira z vodotoki, saj se vanje izteka, obenem pa jo ti tudi napajajo. Ko gre za vodonosnike na robnih področjih držav, postane ta lastnost tudi politično pomembna, občutljiva in izpostavljena. Kopenske vode imenujemo tudi vodna telesa, s čimer se izraža

delna ali relativna prostorska zaključenost na primer vodnih tokov, močvirij, jezer in vodonosnikov, čeprav vemo, da voda v naravi ves čas kroži. Kopenske vode so za življenje družb preživetvenega pomena: za neposredno in posredno uživanje kot pitna voda, tehnološka voda, energetski vir, za plovbo, turistično izrabo, za vidike obrambe in kot simbol (Sobczynski, 2022). Vode so zato vedno tudi politična kategorija.

Najbolj markanten in v politični zgodovini pomemben del pozornosti gre tekočim vodam, to je potokom in rekam. Na geografskih zemljevidih so reke označene s poudarjeno modro črto, kar simbolizira nadpovprečni pomen vodotokov v pokrajini. Po rekah se imenujejo cele pokrajine. Reke dajejo ime območjem, ki jih odmakajo; so generativni dejavnik v pokrajini neposredno (ker jo s procesi erozije in akumulacije fizično oblikujejo) in posredno, prek različnih oblik izrabe vode (Heffner, Solga, 2022, 102). Porečje je geografsko zaokrožen in sklenjen prostor, reke pa so njegov središčni in povezovalni element (Plut, 2000). Reka ima svoj rečni prostor, sestavljajo ga rečna struga (korito), rečni breg, poplavna ravnica, predel pramenastega toka, prodni (peščeni) vodonosnik, rečno ustje in delta (Dukić, 1984). Ni nujno pri vseh rekah tako, ker je zelo odvisno od drugih razmer, zlasti reliefnih in klimatskih, ki neposredno vplivajo na količino in značaj ter dinamiko vode v strugi. Reka ima povirje, izvir in izvirno zaledje v zgornjem toku. V srednjem in spodnjem se navadno oblikujejo vodonosniki, tipični za rečne doline in nižine. Porečje je organsko povezan prostor, s katerega se površinsko in podzemno steka voda v glavni (nosilni) tok (Luhr, 2006, 212).

Voda je vir življenja: reke vodo prinašajo, delijo in odnašajo. Prve znane civilizacije so se razvile ob rekah. Za Egipt trdijo, da je »dar Nila«. Ta reka je ciklično prinašala vodo z rodovitnim blatom, namakala aridno obrečno pokrajino in odtekala dalje proti morju. Skozi stoletja zgodovine je na koncu svojega toka reka ustvarjala specifičen svet med morjem in kopnim – Nilovo delto. Tudi v novejših zgodovinskih obdobjih so reke omogočale razvoj. Za zagon industrijske revolucije in oblikovanje prvih industrijskih pokrajin v Zahodni Evropi niso bila dovolj le ležišča premoga, železove rude, akumulacija kapitala in politične okoliščine, pač pa so bile ključne tudi reke (Tockner, Robinson, Uehlinger, 2009, 199). Pozneje so se ob istih rekah razvila največja svetovna pristanišča, nekatera pomaknjena ob rekah desetine kilometrov v notranjost. Predstavljale so plovno pot, energetski vir, pitno vodo in sanitarni kanal. Geografsko konfiguracijo ZDA bistveno dopolnjujeta dva vodna elementa: Reka sv. Lovrenca z velikimi ameriškimi jezeri – plovno potjo globoko v ameriški kontinent in za povrh še toplotni rezervoar, ki blaži klimo osredja severnoameriškega kontinenta; drugi bistveni vodni element je reka Misisipi s pritoki, ki omogoča plovbo in energetsko rabo (Marshall, 2019). Nasprotno pa je Amazonka reka, ki je zaradi svojega hidrografskega značaja do danes učinkovito preprečevala, da bi človek posegel intenzivneje v ta prostor. Ustvarila je

Amazonas, pokrajino reke, močvirij in gozdov, ki jih je mogoče izkoriščati le omejeno, a le po reki in ob njej. Drugje je to tudi z moderno tehnlogijo nemogoče ali vsaj neekonomično. Reke so nujno potrebni pokrajinski element, ki ga družba lahko uporabi za določene namene. Ti nameni so: pitna voda, namakalna voda, tehnološka voda, hladilo, plovna pot, neposredni in posredni energetski vir, sanitarni kanal in turistična riviera (Tockner, Robinson, Uehlinger, 2009, 24). V politični geografiji in vojaških vedah pa nastopajo reke kot mejišče, mejna črta, cona ali sfera ter učinkovita bariera, na kateri se brani širši teritorij, ter primeren prometni kanal, po katerem se ozemlja osvajajo (Cox, Low, Robinson, 2008, 190). Reke so simbol regije, po kateri tečejo, in simbol naroda, ki si reko lasti kot svojo.

Posebno vprašanje so mejni vodotoki. Zaradi različnih okoliščin so reke, zlasti one večje, smatrali za dovolj primerno oviro, kar je indiciralo tudi odločitev o uporabi reke kot pregraje (bariere) in s tem neke vrste »naravne« meje (Cole, 1997, 106). Slednje drži v primerih zelo velikih, vodnatih rek, kot je Amazonka v srednjem in spodnjem toku, ko se na široko razliva po nizkih pokrajinah. Večinoma pa so reke povezovalni element v pokrajini. Omogočajo plovbo, energetsko in surovinsko izrabo, predstavljajo vodno silo in neredko tudi greznico ali smetišče. Reke so povezane v porečja kot usklajen rečni sistem (Plut, 2000). Sestavlja ga bolj od razmer odvisna gosta rečna mreža, ki se dolvodno zmanjšuje po številu vodotokov, povečujejo pa se rečni pretoki, širina vodotokov in njihov značaj (Luhr, 2006, 215). Za gospodarske in politične razmere je pomembno, da so porečja v zgornjih tokovih spričo gostote in hidroloških značilnosti primerna za različne oblike lokalne rabe, in v odvisnosti od teh so se tam končale lokalne in katastrske meje. Niso pa se oblikovala večja središča. Srednji in spodnji tokovi rek dajejo več potencialov za energetsko in prometno izrabo ter so primerna povezovališča v pokrajini. Ob rekah so se razvila večja središča s centrifugalno silo vpliva na bližnjo in tudi bolj oddaljeno okolico. Čeprav so jih stare političnogeografske šole rade štele za »naravne« meje,[118] to pogosto v resnici niso prav zaradi elementov povezovalnosti. Ker pa odražajo tudi večje možnosti povečevanja oviralnosti, so jih kot mejne objekte uporabljali in nanje različno vplivali. Zlasti velike reke so v spodnjih tokovih reprezentativne »naravne« meje v pokrajini in so jih kot take vzele tudi družbe, ker je povezovalnosti (na primer prek rečnega prometa) služil breg reke kot povsem zadosten motiv za razvoj mest. Značilen primer je tok reke Donave. V zgornjem delu je izrazito lokalno in regionalno povezovališče (na Bavarskem v Nemčiji), ob srednjem toku so se oblikovala velika mesta (Regensburg, Passau, Linz), pozneje pa tudi velemesta (Dunaj, Budimpešta, Beograd), niže od Džerdapa med

118 Znan zagovornik naravnih meja po rekah je bil angleški lord Curzon. Na pariški mirovni konferenci po prvi svetovni vojni se je pri razmejitvi med Poljsko in Rusijo (pozneje Sovjetsko zvezo) zavzemal za mejo po rekah; od tod izhaja izraz »Curzonova linija« (Parker, 1997, 111).

Srbijo in Romunijo pa je bila Donava mejna reka v večini spodnjega toka v dalj časa opazovani zgodovini (Medved, 2001).

Kopenske vode so po svetu razporejene zelo neenakomerno. Države se po vodnih značilnostih močno razlikujejo med seboj. Na globalni ravni je izraženih nekaj velikih regij ali pasov. Ločimo vodno suficitarna, vodno bogata, vodno deficitarna območja ter brezvodna območja (Clarke, King, 2004). Severna območja ZDA, Kanade in Rusije so vodno suficitarna, čeprav zaradi zamrzovanja in redke poselitve vodnega suficita ni mogoče širše koristno uporabiti. Zlasti Rusija ima glede vodnatosti subpolarnih in polarnih območij tudi strateške priložnosti (Zupančič, 2021, 110), ki jih Kanada nima. Omejena območja visoko v Andih, med Skalnim gorovjem v ZDA, v predelu saharske Afrike, na Arabskem polotoku in predvsem obširnih predelih Centralne Azije so območja z izrazitim vodnim primanjkljajem in endoreičnostjo[119] (Clarke, King, 2004, 17).

Sedaj so reke največkrat antropogeno precej spremenjene. Zaradi raznovrstnih gospodarskih in drugih interesov so na in ob rekah gradili različne objekte in rečni tok spreminjali, vodno količino pa spreminjali po obsegu ter fizioloških, bioloških in kemijskih lastnostih. Ti posegi so zaradi občutljivosti skoraj vedno tudi predmet politične presoje in pri mejnih situacijah prav tako različnih sporov. Sodobne družbe so čedalje bolj občutljive na različne posege, in to tako racionalno kakor emotivno, kar je pri njihovem upravljanju treba upoštevati. Posegi v rečni svet so zato tako posredno (na primer posegi v vodonosnik) kakor neposredno (z različnimi objekti) predmet različnih pričakovanj, od zahtev po izgradnji do prepovedi spreminjanja. Ti objekti so mostovi, zadrževalniki, jezovi in pregraje z akumulacijskimi jezeri, hidroelektrarne, različne turistične poti, obrečne riviere in različni objekti, ki segajo v vodo, neposredno na breg ali pa drugače, posredno vplivajo na vodne razmere. Vsi ti objekti imajo gospodarski in družbeni pomen. Mostovi na primer so velik simbolni objekt, posebej če so vezani tudi na znamenite zgodovinske dogodke ali pa so zgolj priča preteklih obdobij. Ker so izrazito povezovalna infrastruktura, so zelo opazni, še posebej če so tehnične in arhitekturne mojstrovine. Posebno mesto imajo različne naprave in ureditve rečnih brežin zaradi urejanja in regulacij poplav, vojaških in obrambnih razlogov ter mejnih vprašanj (Papin, Tertrais, 2022, 60–61).

Vse večji pomen imajo reke za še dve področji: **oskrbo z vodo** in ohranjanje biodiverzitete. Za vodno oskrbo so merodajni zlasti vodonosniki, glede na to, da se oskrba z vodo vrši predvsem z vodnimi zalogami iz teh con in iz vodnih zbiralnikov, ki jih pridobijo z vodnimi akumulacijami. Tako vodne akumulacije kakor vodonosnike morajo države prek različnih vzvodov učinkovito varovati pred

119 Endoreična so območja, kjer površinske in podzemne vode ne odtekajo v svetovno morje, ampak končajo v jezerih, močvirjih in peščenih puščavah. V planetarno kroženje se vključujejo le z izhlapevanjem. Niso pa vsa endoreična območja vodno skromna. Volga, ki odmaka velik del Vzhodne Evrope, odteka v Kaspijsko jezero.

onesnaževanjem in nadzirati stanje voda. Za to so večinoma organizirane javne/državne službe. Centralizirane oblike upravljanja vodotokov so se večinoma izkazale kot bolj racionalne in učinkovite, ker laže upoštevajo celotna porečja. Vodno gospodarstvo je precej donosen posel, zato so interesi po privatizaciji veliki (Staddon, 2010, 141–144).

Posebej zahtevna je vodna oskrba na aridnih predelih Severne Afrike, Sahela ter Bližnjega in Srednjega vzhoda (Vintar Mally, 2010). Libija je proti koncu 20. stoletja ambiciozno načrtovala umetne podzemne reke, ki naj bi iz obalne Cirenajke dovajale vodo daleč proti jugu in tam omogočale kmetijsko rabo z namakanjem površin (Napokoj, 2008, 71). Izrael vešče uporablja vodo Jordana, Litani in manjših vodnih virov ter dovaja vodo tudi na daljše razdalje proti Negevu na jugu. Vodni spori so na vodno deficitarnih območjih pogostejši in tudi bolj zapleteni, ker je težko iskati rešitve na podlagi različnih kompenzacij (Muir, 1997).

Največji posegi v rečni in obrečni svet so velike **vodne akumulacije**. Na vodno bogatih območjih Evrope, kot je to na primer v Avstriji, so akumulacije večinoma gradili zaradi energetskih apetitov. Reka Mura je razen v visokem povirnem delu preurejena v niz hidroenergetskih akumulacij in naravnega toka skoraj ne pozna več. V Sloveniji in na Hrvaškem teh akumulacij ni in reka meandrira ter v spodnjem toku, tik pred izlivom v Dravo, ustvarja izjemen močvirni habitat. V Evropi so hidroakumulacije pogost pojav. V deželah Južne Evrope so pogostejše večnamenske akumulacije; poleg energije naj bi zagotavljale tudi zalogo vode za namakanje (na primer v Španiji in Italiji; Gebhardt, Glaser, Lentz, 2013), na nekaterih območjih južne Italije in še posebej Grčije so akumulacije prvenstveno namenjene oskrbi z vodo, in sicer za gospodinjstva, namakanje kmetijskih površin in za turiste na plažah (Staddon, 2010, 172). V drugi polovici 20. stoletja so bile doktrine hidroenergetske izrabe med ključnimi premisami gospodarskega razvoja. To je bil čas gradnje velikih vodnih zajezitev, od onih v ZDA[120] do zajezitve Nila, Volte, Zambezija in drugih rek.[121] Kitajska je zgradila največje akumulacije na prelomu tisočletja.[122] Hidroenergetske ambicije še naraščajo in povzročajo tudi

120 ZDA so z velikopotezno izgradnjo umetnih akumulacij na reki Tennessee premagovale veliko gospodarsko krizo (načrt New Deal), pozneje so zgradili največje akumulacije na reki Kolorado (Mead, Powell), na Misisipiju, Kačji reki, Arkansasu in drugod.

121 Na Nilu so zgradili orjaški Asuanski jez, ki je izdatno izboljšal energetsko bilanco Egipta, a je prinesel tudi vrsto negativnih posledic dolvodno, vse do izliva v morje v Nilovi delti. Zaradi znižane erozijske baze in hkratnega povečanja erozijske moči je reka poglabljala strugo, kar ob delti povečuje možnosti vdora slane morske vode v vodonosnike in s tem širjenje zaslanjenih tal. V Gani so zgradili veliki jez Volta, ki pa državo regionalno deli. Obsežna akumulacija učinkuje kot regionalna pregrada. Na reki Zambezi sta dve veliki akumulaciji: Kariba in Cabora Bassa (Plut, 2000).

122 Kitajska je na reki Jangce (Modra reka) pričela graditi velikanski Jez treh sotesk leta 1996 in ga končala do 2006. Hidroelektrarna je v polnem obratovanju od leta 2012 dalje. Poleg hidroenergije za energetsko čedalje bolj lačno Kitajsko je namenjen tudi plovbi in regulaciji vodne bilance, da bi v spodnjem delu preprečevali poplave.

precej vodnih in mejnih sporov.[123] Z zajezitvijo se biološke, fizikalne in dostikrat tudi kemijske lastnosti vode precej spremenijo in le redkokdaj je to za dolvodne uporabnike ugodno (Lacoste, 2009, 240).[124] Vodno bilanco v klimatsko najbolj občutljivih predelih pasu subtropskih polpuščav najbolj ogrožajo neracionalni kmetijski pristopi z gojenjem vodno potratnih industrijskih rastlin, kot je na primer bombaž. Dodatno obremenitev predstavljajo različni postopki čiščenja in industrijske obdelave tekstilnih vlaken. V teh regijah prebivalstvo hitro narašča, kar povečuje količino onesnažene vode. Obenem se povečujejo tudi potrebe po vodi na prebivalca (Gerten, 2020).

Biodiverziteta je v obrečnem prostoru navadno zelo izpostavljen moment. Močvirja, otoki in otočki ter obrečna jezera ustvarjajo lokalno zelo raznolik, obenem pa zaradi številnih interesov tudi zelo ogrožen svet. V rečni in obrečni svet posegajo mnogi in ga skušajo prirediti v svojo (parcialno) korist, kar pa lahko ogroža rečne in obrečne ekosisteme (Luhr, 2006, 218). Reke so naravni koridorji tudi premikanja živalskega sveta ter zadrževalniki in zatočišča, zato je njihovo varovanje poverjeno državnim službam (Cross, 2017, 20).

Elementi reke in rečnega prostora so v dinamičnem ravnovesju in se nenehno spreminjajo. Spremembe sprožajo naravni procesi toka reke v odvisnosti od hidroloških, klimatskih, geomorfoloških in izjemoma celo tektonskih procesov in dogajanj. Dodatne spremembe pa sproža človeška družba z namenom koriščenja reke in obrečnega prostora. Uporabna je vodna sila reke, ki jo lahko izkoriščajo neposredno (mlini, žage, kovaške delavnice in druge oblike z uporabo vodnega kolesa) ali posredno (za proizvodnjo električne energije v hidroelektrarnah), za vodno oskrbo (pitna, gospodinjska, sanitarna voda), za hlajenje, namakanje kmetijskih površin, kot tehnološko vodo, odvajanje odplak in druge potrebe. Reke so lahko tudi gojišče rib. Pomembne so za plovbo s transportom blaga in ljudi. Prav tako pa so uporabni tudi drugi elementi rečne pokrajine. Izkoriščajo pesek, prod, glino, blato, trstiko in les obrečnih gozdov. Nekatere brežine rek so postale prostor intenzivne rekreacije, za čolnarjenje in vodne športe, kopališča poleti in drsališča pozimi. Obrečni prostor je zanimiv za sprostitev, rekreacijo in koriščenje prostega časa. Po rekah se odvijajo turistična križarjenja in potovanja. Poseben pomen pa imajo tudi reke, na katerih so vzpostavili politično mejo. Donava, drugi najdaljši in po prometnem pomenu nesporno prvi evropski veletok, ima vse to (Beattie, 2011).

Vsi prikazani elementi lahko dobijo povsem specifičen pomen in značaj, če na reki nastane politična meja. Tedaj nastopi reka kot ovira. Za potrebe meje lahko reko dodatno utrdijo, postavijo bariere, vojaško infrastrukturo, zidove in

123 Leta 2022 je pričel delovati jez GERD na Modrem Nilu v Etiopiji. Zaradi pričakovanih negativnih učinkov dolvodno je Egipt zagrozil z vojaško intervencijo.

124 Energetsko-namakalni sistem jezov »Atatürk« na Evfratu v Turčiji je vse bolj nevralgično vprašanje med Turčijo na eni ter Sirijo in Irakom na drugi strani.

mreže, ki preprečujejo prehod ljudi in tehnike. Politična meja je močan dejavnik in vsak izmed navedenih naravnih elementov lahko postane pomemben ali celo ključen tako za potek razmejitve kakor za določanje mejnega režima, mejnih politik in dopustnega poseganja v obmejno rečno pokrajino. Prav te zadeve bodo v nadaljevanju prikazane na primeru slovenskih mejnih rek (Zupančič, 2022, 51).

Reke so pogosto percipirane kot naravna ovira, zato naj bi bile posebej primerne za oblikovanje političnih meja na njih ali ob njih. Teza izhaja iz domneve, da je na stiku dveh morfoloških enot laže povečati oviralni značaj črte, ki naj razmejuje dva teritorija (Rumley, Minghi, 1991, 5–7). Vendar je realni potek političnih meja po vodotokih vendarle redkejši (Natek, Natek, 1998). Analiza evropskih političnih meja izkazuje, da poteka manj kot petina dolžine kopenskih meja v Evropi po vodotokih. Meje na rekah so pogostejše v Srednji in Jugovzhodni Evropi ter pri nekoliko starejših mejah. Večina rek predstavlja stični prostor, ker omogočajo plovnost in različne gospodarske dejavnosti, od energetike do vodne oskrbe in namakanja. Velika mesta so se razvila ob rekah in reke so na neki način osredje mestnega prostora. Med Španijo in Portugalsko poteka meja po vodotokih le na nekaterih kratkih odsekih. Najdaljši sektor mejne reke je med Francijo in Nemčijo, in sicer po Renu, približno med Karlsruhejem in Baslom. V Skandinaviji je mejna reka Tana med Norveško in Finsko. Daljši mejni reki sta tudi Odra med Poljsko in Nemčijo ter Bug med Poljsko in Belorusijo. Najdaljša sklenjena rečna meja je po Donavi med Belo Crkvo (Srbija) in Silistro (v Bolgariji). Donava je tudi mejna reka med Madžarsko in Slovaško v sektorju od Esztergoma do Bratislave. Država z največjim deležem meje po rekah je Hrvaška – okrog 55 % kopenske mejne črte poteka po vodotokih Dragonja, Kolpa, Sotla, Drava; Mura, Donava, Sava in Una. Precej je primerov, ko so reke postale objekt mejnega razmejevanja ter prizorišče oblikovanja političnih meja. To je bilo predvsem vzdolž rečnih sektorjev, kjer je reka že predstavljala določeno oviro. Barierni značaj pomembno povečujeta bodisi element rečne struge (na primer tok po ozki soteski ali kanjonu) ali pa širša močvirna obrečna cona, ki še posebej preprečuje gospodarsko komunikacijo prečno na smer toka. To velja zlasti za spodnje tokove nižinskih rek s širokim pramenastim tokom in številnimi meandri. Donava je ob spodnjem toku mejna reka med Romunijo in Bolgarijo, ker je zelo široka ter jo na romunski strani spremlja širok pas obrečnih močvirij in fosilnih rečnih jezer (Beattie, 2011, 36–41). Mejno reko Savo (med Hrvaško ter Bosno in Hercegovino) na obeh straneh spremlja pas močvirij, ki poudarjajo slabo pristopne rečne brežine in delujejo kot široka naravna ovira. Pogostejša uporaba vodotokov za oblikovanje političnih meja v Srednji in Jugovzhodni Evropi je zaradi tega, ker so mlajše politične meje nasledile starejše meje administrativnih enot, kjer pa so meje pogosteje potekale po vodotokih. Pri novejših političnih mejah na vodotokih dejansko ne gre za

mednarodne odločitve, temveč za odločitve z upoštevanjem starejše pravno-posestne dediščine (Celar, 2002). Prav tak primer je tudi Slovenija.

Države vodijo do rek in še posebej do mejnih rek ter obmejnega rečnega prostora večinoma bolj zadržane pristope. Razdelimo jih lahko na tri skupine: restriktivne, defenzivne in progresivne, in sicer glede na smer ter intenzivnost sprememb. Ta klasifikacija predstavlja podlago za oblikovanje tipologije preobrazbe obmejnih rečnih pokrajin.

a) *Restriktivni pristopi*. V tej kategoriji so različne oblike prepovedi posegov in izogibanja le-tem v obmejnem rečnem prostoru, zato ostaja ta nadpovprečno »naraven«. V nekaterih primerih tam razglasijo zavarovano območje z omejitvijo posegov.
b) *Defenzivni pristopi*. V tej kategoriji so različni, bolj ali manj intenzivni posegi v mejno reko in rečne bregove z namenom, da bi minimalizirali možne težave na meji. V nekaterih primerih so rečne bregove izdatno utrdili z različnimi fortifikacijskimi posegi; danes so to zlasti žične ovire in elektronski nadzor mejne črte na rekah.
c) *Progresivni pristopi.* V tej kategoriji so ukrepi in posegi v mejno reko in obrečni prostor z namenom simbolično in praktično izkazovati medsebojno sodelovanje in povezanost. Ta ukrep na različne načine povečuje intenzivnost čezmejnih stikov. Obrečni mejni prostor zasedejo objekti in dejavnosti, ki potekajo prečno na rečni tok in imajo močno simbolno komponento, kot so mostovi, brodovi, turistične atrakcije, športne in kulturne poti ter različna obeležja.

Posebno poglavje pri rekah je vprašanje **regulacije rečne in kanalske plovbe**. Reke so že stare civilizacije uporabljale v te namene. Po količini pretovora rečna pristanišča ne zaostajajo dosti za morskimi lukami, prostorsko pa so navadno bolj omejena. Njihova prednost je, da lahko s sorazmerno zmogljivimi plovili dosežejo kraje zelo globoko v notranjost in povezujejo različna območja v prometno povezano celoto. Industrijska revolucija in silovit razmah industrijske proizvodnje v Zahodni in Srednji Evropi sta temeljila – poleg seveda parnega stroja in uporabe premoga ter različnih iznajdb in izumov – tudi na lagodnem, široko uporabnem, poceni in zmogljivem rečnem ter kanalskem prometu. Po izkušnjah je kanalska plovba najbolj varen med vsemi načini prometne komunikacije (Gebhardt, Glaser, Lentz, 2013, 87).

Plovba po rekah in kanalih, ki imajo določeno plovno pot, je urejena podobno kot morska plovba. Urejeni so koridorji in režim plovbe. Plovba po kanalih je lahko plačljiva; ker gre za umetno tvorbo in ker se plača storitev. Rangiranje kopenskih plovnih poti je razdeljeno na domače (notranje) in mednarodne. Plovilo pripada državi, iz katere je lastnik in kjer je registrirano, zato velja na krovu v času

plovbe pravo domicilne države.[125] Vsaka manipulacija s kopnim ali na kopnem je podvržena pravu teritorija. Mednarodne kopenske vode so reke v delu rečnega toka, za katerega se države nosilke tako dogovorijo in ga kot mednarodnega razglasijo. Navadno je to v delu, kjer poteka plovba in se predvideva naravni ekonomski interes po skupnem koriščenju teh vodnih tokov. Izhodišče: plovnost se opredeli kot naravna lastnost reke, mednarodni značaj narekujejo okoliščine. V to kategorijo so lahko razglašeni tudi umetni kanali; vendar v tem primeru zapadeta v mednarodni značaj le zmožnost in pravica plovbe, ne pa tudi druge manipulacije. Upravljanje obsega različne posege, kot so zaščita, regulacija, koriščenje, čiščenje, vzdrževanje, skrb za kakovost vode v povezavi s pitno vodo.

Najbolj razvejano rečno in kanalsko omrežje imajo nizke pokrajine Zahodne in Srednje Evrope od Anglije z Walesom prek Francije, Beneluksa in Nemčije do Poljske, vključujoč pri tem še Češko (Tockner, Uehlinger, Robinson, 2009). Drugo območje plovnosti je v Podonavju (Zupančič, 2015), tretje pa v Rusiji. Vodnate nižinske reke Vzhodnoevropskega nižavja omogočajo lagodno plovbo in so v Rusiji povsem konkurenčne, ker je veliko voluminoznega tovora, kjer hitrost transporta ni največja prioriteta. Od Azovskega morja in Kaspijskega jezera na jugu prek Moskve do St. Peterburga ter vse do Arhangelska ob Belem morju je mogoče pluti z rečnimi ladjami.

Močvirja in mokrišča so bila stoletja zgolj neuporaben prostor, kvečjemu so ga uporabili kot obliko naravnih ovir. Še pogosteje so družbe nanje gledale kot na rezervno območje, ki naj bi ga z izdatnimi posegi in regulacijami spremenili v rodovitna kmetijska območja, ali pa so jih pogozdovali oziroma poplavljali, to je spremenili v stalna jezera in ribnike. Na nižinskih območjih je bil to pogost način ekonomizacije površin, ki so jih kmetijske politike dolgo, tudi več stoletij ponekod, vodile kot nerodovitne površine. V 20. stoletju so veliko močvirnih območij ob rekah izsušili zaradi potreb v kmetijstvu. Močvirja so predstavljala (in marsikje še vedno) neke vrste rezervni kmetijski fond. Obalna močvirja so sploh posebna kategorija, ker so bile vsaj obalne črte in cone bolj zanimive in so jih z obsežnimi osuševalnimi posegi spremenili v peščene plaže in zgradili zraven tudi ustrezno infrastrukturo, ponekod pa so jih sploh preprosto pozidali. Med naravnimi območji bi težko našli še kakega, ki je doživel v moderni dobi večje spremembe zaradi človeških posegov. Poseganje v močvirni svet je bilo vselej delo oblasti, regionalnih in državnih, ali pa so dopustili, da zasebniki sami, ob pomoči in varovanju, postopajo tako. Navadno so bili ti posegi del širših pristopov in regulacij okolja, s katerimi so skušali hkrati reševati več izzivov, na primer varstvo pred poplavami, plovbo, zagotavljanje kmetijskih površin in morda še obrambo (Luhr, 2009, 324–342).

125 To velja tudi ko ladja pristane, a le za plovilo kot tako. Premik prek mostička na kopno je že vstop na teritorij, na katerem je pristanišče in se morajo potniki in blago podrejati pravu teritorija.

Kolonizacija današnje srbske Vojvodine in romunskega Banata proti koncu 18. stoletja je uporabila demografsko izpraznjeni del precej močvirne ravnine v spodnjem delu Panonske nižine ob tedaj še turški meji. Ob urejanju poplavne varnosti ob Donavi, Tisi, Tamišu, Begeju in drugih vodotokih so velika močvirja sistematično kolonizirali, kolonom pa dodelili razmeroma veliko posest, s tem da so sami sodelovali pri izsuševanju in se potem trajno naselili na teh območjih. Najrodovitnejše površine so sedaj tam, na mestih nekdanjih močvirij, in ne (le) na puhličnih platojih (ker so navadno suhi), na kar še spominjajo številni odvodni kanali, ki pa se sedaj uporabljajo za namakanje, največji pa tudi za plovbo (Zupančič, 2023). Francoske oblasti so v porevolucijskem obdobju pristopile k izsuševanju in regulacijam rek kot večjemu državnemu projektu tistega časa, v Gaskoniji pa so peščena območja načrtno pogozdovali. Tudi Ljubljansko barje je bilo deležno več osuševalnih posegov, od rimskih obdobij, ko so urejali tudi plovbo po Ljubljanici, do protipoplavnega varstva z izgradnjo Gruberjevega kanala do začetkov 20. stoletja, ko so v barju videli predvsem kmetijske kapacitete. Posebno obsežne aspiracije po osuševanju močvirij so imeli totalitarni režimi. Italijanske fašistične oblasti so v večletnih kampanjah skušale pridobiti nove rodovitne kmetijske površine (vojna za žito), a je bil poseg omejen in manj učinkovit. V kolonijah so poskušali z namakanjem (Croce, 1934), v današnji Somaliji celo sorazmerno uspešno. Albanske socialistične oblasti so izsušile obalno albansko nižino (Zupančič, 2015), velike ambicije so imeli tudi v Romuniji in celo Rusiji, čeprav ima država v preobilju že drugega rodovitnega prostora. Vtis je, da so velike državne projekte stimulirali ideološki razlogi in dokazovalne ambicije posameznih voditeljev precej bolj, kot pa so to narekovale stvarne potrebe (Zupančič, 2021). Velike osuševalne in hkrati namakalne ter regulacijske posege so pričeli izvajati v Iraku za Sadama Huseina; podoben motiv in vzorec državnega ravnanja v nameri zagotoviti prehransko samozadostnost.

V zadnjih desetletjih se je odnos do močvirij in mokrišč korenito spremenil. Sprejem Ramsarske konvencije v okviru ZN je postal ključno, dejansko paradigmatično vodilo v odnosu družb do močvirij. Ob zavedanju pomena močvirij kot regulatorjev lokalne klime s tudi daljnosežnimi planetarnimi posledicami so taki habitati in območja postali predmet varovanja, zaščite, konzervacije in celo renaturacije in rekonstrukcije. Evropski program Natura 2000 je stvaren instrument varovanja državnih površin te vrste.

Jezera so kopenski vodni objekti posebne kategorije, ki so pravno izenačena s teritorijem. Kot stoječe vode nastopajo kot razširjeni del vodotokov (umetna jezera, akumulacije zaradi hidroenergetske izrabe, namakanja, oskrbe z vodo, ribolova in ribogojstva (ribniki) ter rekreacije). So predmet državnega nadzora in pogosto tudi lastništva; tako jih tudi upravljajo. Naravna jezera večjih obsegov pa so v mnogih državah izvzeta iz možnosti neposrednega lastništva in se smatrajo za

nacionalni (državni) prostor, v katerega je poseganje mogoče le prek institucionalnega delovanja in nadzora. Površje Finske je polno jezer in jezerc; zato se imenuje dežela tisočerih jezer, vmes so močvirja, v vodonosnikih pa podzemne vode. Jezera predstavljajo bistven element finske pokrajine in pokrajinske identitete, imajo pa tudi velik gospodarski in obrambni pomen (Rebernik, 2009). Podatek o obsegu kopenskih voda je na Finskem zelo pomemben, ker je sorazmerno velik del površine odmerjen jezerom. Povezana so z močvirji in barji ter povezovalnimi rekami, zato ta svet predstavlja zaključen vodni sistem, prisoten po vsej državi.

Jezera so v večini držav opredeljena kot vreden naravni pojav; visoko so vrednotena in varovana. So pa tudi primeri zelo izdatnega poseganja v jezerski svet zaradi gospodarskih ambicij. Marsikje predstavljajo jezera tudi poseben simbol in opravljajo tedaj simbolno funkcijo. Finsko smo maloprej omenili, lahko bi bile tu tudi Kanada, Švedska, Norveška, Poljska, Belorusija, Estonija in ZDA ter tudi nekatere alpske države (Švica in Avstrija).

V določenih primerih, ko je govor o velikih jezerih, se njihov značaj in pomen spremenita. Nekatera jezera presegajo dimenzije morij in imajo tudi povsem podoben pomen: so torej plovna, turistična in na splošno gospodarsko pomembna. Simbolna slika jezera je svet zase, z zdaleč nadpovprečnim pomenom za državo, v kateri leži. Bajkalsko jezero v Rusiji je sicer zgolj rusko po legi, a je zaradi svojih geografskih karakteristik planetarnega pomena. Največji rezervoar sladke vode, največja globina, najbolj prozorno in naj- superlativi so seveda ekskluzivni geografski predikat Rusije. Bajkal je Rusija, simbolno in praktično (Zupančič, 2021, 125). Kaspijsko jezero močno presega po površini mnoga morja in je tudi slano, si lasti pet držav in je zaradi tega dejansko »morje«, le da ni sklenjeno s svetovnim morjem, pač pa je niže od njega (depresija). Podobno vlogo imata tudi veliki jezeri v coni vzhodnoafriškega tektonskega jarka, Tanganjika (Njasa), ki meji na Tanzanijo, Malavi in Mozambik, ter največje, Viktorijino, kjer imajo svoje obale in otočja v jezeru Kenija, Uganda in Tanzanija. Posebno pomembna so Velika jezera na meji med ZDA in Kanado, in sicer zaradi svojega prometnega pomena. Po Reki sv. Lovrenca je mogoča plovba in s sistemom zapornic lahko plujejo do srednje velike ladje globoko v ameriško kopnino. Velika jezera so bila, historično gledano, izjemno pomembna tudi pri razvoju ameriške in malo pozneje še kanadske industrije, po srečni okoliščini, da so že okolice jezer bogate z rudami in energetskimi viri. Prometno so povezane s sistemom plovnih rek in umetnih prekopov, tako da je poceni vodna prometna komunikacija mogoča od Labradorja v Kanadi na severovzhodu do obal Mehiškega zaliva na jugu ter do atlantskih obal prav v predelu največjih urbanih zgostitev (Marshall, 2019, 25–34). Ta jezera so Michigansko in Gornje na zahodu, Huronsko in Erie na sredini ter Ontarijsko najbolj na vzhodu. Omejen pomen ima v povsem drugačnih naravnih in družbenih okoliščinah jezero Titikaka na meji med Bolivijo in Perujem.

Nekatera jezera so zaradi posegov v jezerski svet ter v rečne režime v predelu jezerskih pritokov že korenito spremenili in v marsičem uničili. Aralsko jezero v Centralni Aziji je bilo pred desetletji še četrto največje po površini, sedaj pa se je zaradi intenzivnega koriščenja pritokov Amu Darje in Sir Darje spremenilo v skromno in plitvo močvirno jezero s površino vsega nekaj tisoč kvadratnih kilometrov. Zelo podobno usodo je doživelo Čadsko jezero na meji med Kamerunom, Čadom in Nigerijo. Podnebne spremembe tu niso imele posebnega učinka, pač pa večdesetletna povečevanja porabe pritočne vode, ki jo države uporabljajo za namakanje. Mrtvo morje, mejno med Izraelom in Jordanijo, je predmet intenzivnih posegov zlasti Izraela, a je skrb mnogo manjša, ker je jezero spričo slanosti pač biološko mrtvo. Drugače je s Tiberijskim jezerom v zgornjem toku Jordana. Veliko (172 km^2 obsežno) jezero tektonskega nastanka je namreč izvrsten vodni rezervoar za izraelske vodne potrebe (Natek, Natek, 2006). Je predmet sporov med Izraelom in Sirijo; Izrael efektivno obvladuje večino zaledja in vso obalo. Črpanje vode iz jezer (ker gre za velik sladkovodni bazen) je zlasti na bolj aridnih območjih pogosto predmet sporov (Lacoste, 2009, 213).

Kar zadeva upravljanje mejnih jezer in tudi onih, ki s svojim vodnim volumnom posredno omogočajo določene gospodarske dejavnosti niže v povirju odtočnih rek (jezernic), je stvar vse prej kot preprosta, univerzalnega dogovora na mednarodni ravni pa ni. Situacije so očitno zelo različne in medsebojne zadeve glede jezer rešujejo države primer za primerom posebej. Nekatera jezera dopuščajo plovnost, turizem, koriščenje vode za namakanje, prikladna so za obrambo. Skrbeti morajo za elemente, kot so vodostaji, pretok, energija, onesnaževanje in varstvo pred njim. Merodajna sta vplivno območje jezera – pojezerje, ker »vodno« vliva na lastnosti jezera, ter predel, ki ekonomsko vpliva na jezero (rekreacijsko, industrijsko). O upravljanju jezer na svetovni ravni nimamo zelo jasnega dogovora, čeprav je v okviru ZN komisija, ki se posveča tudi tem vprašanjem. Upravljanje in koriščenje jezer je zato navadno predmet bilateralnih sporazumov.

3.4 Morje in morski prostor

Morje je specifična kategorija državnega prostora, ker ni teritorij z lastniškim zasedanjem, pač pa del enovitega svetovnega morja. Politične geografije se s tem bavijo od začetkov do danes in v vseh pristopih ima morski prostor pomembno mesto. Maritimnost države se izraža s posestjo morja in morske obale, kar omogoča pomorsko prometno komunikacijo ter uživanje različnih dobrin ob morju in v njem (v vodi in na morskem dnu ter pod njim). Možnosti izkoriščanja morja

so zelo široke in se še vedno širijo z novimi tehnološkimi možnostmi poseganja v morsko dno in vse, kar je pod njim.

Ukvarjanje z morjem kot kategorijo političnih odnosov ima na akademski in praktični ravni že dolgo zgodovino. Nekatere antične civilizacije (posebej to velja za grško) so prosperirale prav zaradi uspešne pomorske usmeritve kot svoje priložnosti. Pomorska komunikacija je pozneje omogočila širjenje arabske trgovine in posredno islamske vere ter na njej temelječega kulturnega izročila. Evropske sile so se prebile v svetovno ospredje zaradi uporabe pomorske moči, ko so dosegle druge celine in jih osvojile, več stoletij zadržale ter na različne načine izkoriščale. Posebej Zahodna Evropa je naredila velike družbene preobrate z industrijsko revolucijo; zaradi razvitega pomorskega transporta je lahko ponujala industrijsko blago v različnih delih sveta. Morje predstavlja eno izmed ključnih kategorij razvoja držav in tudi odnosov med državami. Na tem mestu naj spomnimo bralca na dve ikoni geopolitičnih misli iz poglavja o razvoju politične geografije in geopolitike, ki ju zlasti akademiki jemljejo v obzir še danes, in tudi vojaški ter strateški krogi svetovne geopolitike ju morajo nekako upoštevati: Američan Alfred Thayer Mahan s tezami o pomorski moči držav ter Anglež Halford Mackinder. Oba avtorja sta namreč začetnika maritimnih geopolitik.

Poglavje se osredotoča predvsem na različne vidike maritimnosti sodobnih držav. Mnoge politične geografije prikazujejo predvsem razmejevanje na morju (primerjaj Bufon, 2007, 301),[126] maritimnost pa bolj kot pomemben del geopolitičnih in geostrateških razmišljanj in ravnanj (Claval, 1996). Maritimnost je že pri starih (prvotnih) geopolitičnih šolah predstavljena bodisi kot ena od ključnih prednosti, ki naj jo države zadržijo in razvijajo (Parker, 1997), ali pa kot geopolitična okoliščina, ki je terjala določene prilagoditve. Ob poudarku, da geopolitika ni zgolj veščina, primerna za mednarodno politiko, pač pa tudi podlaga za prostorske in družbene politike na domačem prizorišču, je maritimnost držav izpostavljena kot ena od ključnih, čeprav ne nujno neobhodnih strukturnih in morfoloških lastnosti države.

Najprej: kaj je morje?

Morje smatramo za sklenjeno svetovno vodno površino, ki vsebuje mineralno vodno raztopino, odvisno od zračnih tokov, zemeljskih premikov in drugih planetarnih značilnostih. Na prvi pogled in okus je to slana morska voda, ki ima raztopljenih veliko mineralov; je pravzaprav prava zbirka kemijskih elementov. Sestava morske vode, njena temperatura in gibanje se od predela do predela močno razlikujejo in ustvarjajo prav zaradi teh spreminjajočih se lastnosti prednosti,

126 Maritimnost so pogosto opredeljevali po metričnih merilih, kot so dolžina morske obale, delež morske meje napram kopenskim mejam, obseg in delež morskih površin, dostopnost pristanišč in drugo (Grčić, 1989, 100–101) ter strateške implikacije maritimnih držav proti celinsko zaprtim državam (Glassner, 1993). Taylor sprva (1989) morja kot kategorije posebej ne izdvaja, v zadnjem delu (Taylor, Flint, 2000) pa le posredno.

pa tudi nekatere slabosti za skupnosti (države), ki si morje lastijo, ga uporabljajo in upravljajo. Za nadaljnje razumevanje odnosa med državo (dejansko: njeno družbo) in morjem je ključna lastnost to, da je sklenjeno. Iz sklenjenosti izhaja bistvena prednost: prehodnost in plovnost. Morje je svetovno; vsa imajo skupno, enotno morsko gladino, ki pa ni istočasno povsod enaka in se tudi lokalno lahko ritmično močno spreminja. Gladina morja je najnižji povprečni vodostaj (višina vodnega stolpca) na nekem območju. Gladina svetovnega morja je enotna, kar velja kot temeljni izhodiščni postulat tudi tedaj, ko je to svetovno morje na videz ujeto med otoke in celine v ozkih prelivih, zatokih in zalivih (Cole, 1997, 7–23). Morja se med seboj močno razlikujejo po globini, temperaturi, gibanju, raznolikosti živega sveta, kemičnih in fizičnih značilnostih, konfiguraciji morskega dna in podmorja, dalje po morskih tokovih in nadmorski klimi (Pernetta, 2000, 4). Količina morske vode je stalna,[127] vendar se zaradi podnebnih sprememb spreminja njeno agregatno stanje in s tem površina, zaradi geoloških sprememb pa konfiguracija in lastnosti dna ter izoblikovanost obale.

Morska površina pokriva dobri dve tretjini planeta (71 %); skupaj s sedaj stalno zamrznjenimi vodnimi predeli pa skoraj štiri petine. Zemlja je po teh razmerjih vodni planet. Skupna količina morske vode znaša 1,35 milijarde km^3 (Luhr, 2006, 343). Količina in s tem tudi obseg stalno zaledenelih morskih površin se zmanjšujeta, bolj na severni kot na južni polobli (Gornitz, 2019).

V pomorski geografiji je uveljavljena **tristopenjska delitev morij**, in sicer glede na nekatere najbolj izpostavljene lastnosti. Delitev zadeva tudi terminologijo, ta pa opisuje morja glede na njihove lastnosti, ki imajo v politični praksi tudi povsem določen pomen. Svetovno morje se najprej deli na **oceane.** To so medcelinska morja velikih razsežnosti, globin in tektonskih značilnosti. Skupaj obsegajo okrog 93 % vse morske površine. Največji Tihi ocean (Pacifik) zavzema skoraj polovico (46 %) in leži med Azijo, Avstralijo, Ameriko in Antarktiko. Atlantski ocean (23 %) leži med Afriko in Evropo na vzhodu ter ameriško celino na zahodu, na jugu pa sega do Antarktike. Tretji je Indijski ocean (20 %), ki se razteza med Afriko, Azijo in Avstralijo ter Antarktiko na jugu. Po novejši klasifikaciji je četrti ocean Arktični ocean[128] (4 %); po njej kot ocean izdvajajo tudi Južni ocean (Luhr, 2006, 424).[129] Tako obsegajo preostala morja le okrog 7 % svetovne morske

127 Stalnost količine morske vode je dogovorjena predpostavka, ki olajšuje politično in pravno manipulacijo. Dejansko se s podnebnimi spremembami (ki potekajo ves čas in nikakor niso specifična lastnost antropocena) količina morske vode do neke mere spreminja.

128 To je nekdanje Severno ledeno morje. V anglosaksonski literaturi in atlasih so to poimenovanje uvedli že prej (primerjaj Stražičić, 1996, 6).

129 Južni ocean je med vsemi posebnost. Obkroža južno celino Antarktiko in znaten del v južni zimi na površini zamrzne. Ekosistem ima zaradi južnega cirkumpolarnega termičnega toka precej posebnosti in velja za občutljivega; a to velja tudi za ozke predele »ledene« celine (Rubin, 1996).

površine.[130] Drugo raven delitve morij obsegajo **centralna (sredozemska) morja**, velika in sestavljena iz več »morij« in morskih zalivov. Ta morja so: Sredozemsko morje, Južnokitajsko morje in Karibsko morje. Posledično se tudi obalna oziroma zaledna območja imenujejo evropsko-afriško-azijsko sredozemlje, vzhodnoazijsko sredozemlje in ameriško sredozemlje. Na tem področju je precej nedorečenosti; uporablja se dogovor ali pa tradicija poimenovanja, kar posebej velja za razlikovanje med terminom »morje« in »zaliv« (Stražičić, 1996, 6–7). Tretjo raven obsegajo **robna morja**; to so morja z enovitim morskim akvatorijem, po legi pa so med kopnim (celino) in oceani. Njihov obseg je določen na podlagi nekaj pravil in praks tovrstnega zamejevanja, vendar utegnejo biti od vira do vira (zaradi razlik v pristopu) navedbe o površini različne. Veliko je tudi kompromisov in s tem se je treba sprijazniti. Razlikujemo več kategorij. Najnižjo raven predstavljajo **morski zalivi**, a ni vedno tako, da so zalivi manjši od morij in tudi razmerje med povprečno širino/dolžino morja in odprtostjo na prioceanski strani v praksi sploh ni merodajno. Bengalski ali Mehiški zaliv po površini in globini močno presegata mnoga robna morja, a se vseeno imenujeta »zaliv«. Bengalski zaliv in Arabsko morje, ki oblivata Indijsko podcelino, sta večja od Sredozemskega morja. Andamansko morje med andamansko otoško verigo in obalo Burme je »morje«, ki ga omenjena otoška skupina loči od precej večjega Bengalskega zaliva. Niti zaporedje ocean–morje–zaliv ni merodajno (v Sredozemskem morju bi za Jonskim morjem moral slediti »Jadranski zaliv«, a seveda ni tako). Ali je neko morje »morje« ali »zaliv«, je stvar dogovorov in tradicije poimenovanja. Navsezadnje različno poimenovanje nima gospodarskih in političnih posledic za obalne države.

Mnogo pomembnejše je naslednje in zelo povedno poimenovanje. Morja so lahko **odprta** ali pa **polodprta**; slednja so tista, ki jih od preostalih morij ali zalivov oziroma oceanov loči sorazmerno ozek preliv. Takih morij je precej. Že najbolj znano Sredozemsko morje se povezuje z dvema oceanoma. Z Atlantikom se veže prek ozkega Gibraltarskega preliva, z Indijskim oceanom pa prek umetnega Sueškega prekopa ter podolgovatega medcelinskega Rdečega morja in Bab al Mandeba, kjer doseže Arabsko morje kot del Indijskega oceana. Baltiško morje je tipično polodprto robno morje, ujeto med Skandinavijo ter Srednjo in Vzhodno Evropo. Je plitvo in ima izhode le prek »danskih vrat« (Mali in Veliki Belt) ter prelivov Øresund, Kattegat in Skagerrak do Severnega morja. Azovsko morje med Krimom in Rusijo ter Ukrajino je globoko le do 14 m in ga skoraj v celoti obdaja kopno; je robno morje Črnega morja, to pa predstavlja del Sredozemlja, ki je praktično ločen od drugih sredozemskih morskih bazenov. Marmarsko morje je ujeto med ožini Bospor in Dardanele; je notranje turško morje in kljub majhnosti obenem vendarle tudi medcelinsko.

130 Številčna razmerja se pri različnih virih razlikujejo!

Za gospodarski in politični pomen morja sta poleg odprtosti in prehodnosti odločilni še dve lastnosti. Prva je agregatno stanje morske vode na površini in plovni globini. **Zamrzujoča morja** (in zalivi), značilna za severne geografske lege, del leta zamrzujejo dovolj na debelo, da so plovba in druge manipulacije na morju ovirane ali nemogoče. Taka morja so predvsem robna morja Arktičnega oceana: Belo, del Barentsovega in Norveškega morja, Karsko, Laptevsko, Vzhodnosibirsko in Čukotsko na evrazijski ter Beaufortovo, Grenlandsko in Labradorsko na ameriški strani (Struzik, 2015). K temu je treba dodati še Botniški in včasih Finski zaliv Baltskega morja na evropskem delu ter Hudsonov in Baffinov zaliv pri kanadskih obalah. V obsežnem delu zamrzneta tudi Ohotsko in Beringovo morje. Debelina ledu in trajanje variirata, a večinoma so ta morja plovna le nekaj mesecev na leto (Ortolland, Pirat, 2008, 165–168). Veliko oviro predstavljajo **ledene gore**; to so kosi ledeniškega ledu, ki se lomi z obalnih predelov sklenjene ledene površine in ga nosijo tokovi. Na južni polobli zamrzne del Južnega oceana in tudi potujoče ledene gore so podobna ovira za plovbo.

Druga lastnost izhaja iz značilnosti morskega dna v odnosu na kopno. To so **celinske police** ali **kontinentalni šelfi**; plitva morja od obale proč do globine 200 m, ki jih smatrajo za kopno, zalito z morjem. Drugače je tam, kjer se morsko dno spusti globlje, še posebej v *morskih kotanjah* in *morskih jarkih*. Celinske police zaradi plitvosti omogočajo pridobivanje različnih surovin (rud, nafte, plina, peska in drugih dobrin) iz morskega dna, medtem ko je to v globljih delih morij teže ali nemogoče. Podobno vlogo imajo *morske plitvine*, če niso preveč oddaljene od obale (Pernetta, 2000, 24–25). Celinske police so zaradi opisanih lastnosti posebej mikavne tudi pri razmejevanju morja.

Večina dejavnosti, povezanih z morjem, poteka v ozkem pasu ob morski obali, obalnem pasu v morju in tudi v obalnih plitvinah; zato je pomembno poznati terminologijo o elementih obalnega morskega in kopenskega prostora.

Najprej je to **morska obala**. To je ožje ali širše območje ob stiku kopnega in morja. Širina je odvisna od izoblikovanosti obale in morskega dna. Morska obala je črta, ki ločuje kopno od morja pri povprečnem najnižjem vodostaju; torej oseki. Razlike med plimo in oseko navadno niso zelo velike in segajo od nekaj decimetrov do metra ali tudi čez. Na nekaterih območjih, kot je to ob Severnem morju ali kanadskih atlantskih obalah, pa je bibavica dosti intenzivnejša in dosežejo razlike tudi več kot 10 m, celo do 16 m (Ortolland, Pirat, 2008, 14–17). Ocene površin morja oziroma kopnega se lahko ob nizkih obalah od vira do vira precej razlikujejo (Cole, 1997, 2). Tipologija morskih obal dalje ločuje visoke in nizke ter glede na konfiguracijo obalne črte oziroma reliefa v širšem obalnem predelu (obmorski pokrajini). Gospodarska izraba obal se zelo razlikuje glede na tip obale ter seveda glede na podnebne značilnosti obmorskih pokrajin in morja. Drugo ime za morje blizu obale je tudi **obalno morje**; s tem se poudarja bližina in povezanost morja z obalo.

Morje je vodna površina, ki pripada svetovnemu morju in je del njega. Vodna telesa, ki jih v celoti obkroža kopno in niso v neposrednem stiku s svetovno morsko gladino, imajo pa sorodne lastnosti (slano vodo, sorazmerno veliko površino), niso morja, temveč jezera, čeprav so nekatere poimenovali kot morja čeprav, kot na primer Mrtvo morje ali Kaspijsko morje. **Morski akvatorij** je kompleks morske pokrajine, ki obsega določeno (omejeno) **morsko površino** in morski **vodni stolpec** ob povprečnem najnižjem vodostaju morja (oseki). Akvatorij omejujejo naravne ovire (obale celine ali otokov) ali/in določene (dogovorjene) črte posesti morske pokrajine. Zato govorimo o akvatoriju (celotnega) morja in akvatoriju (tistega) morja, ki pripada določeni državi oziroma kopnemu. Akvatorij Japonskega morja je razdeljen med države, ki imajo obale ob Japonskem morju (Japonska, Južna Koreja, Severna Koreja in Rusija) ter jim pripada določen del morja. Posest morja (morski akvatorij države) se določa po morskih pasovih. Način določanja morskih pasov in pomorsko razmejevanje v celoti sta bila določena na nekaj konvencijah o pomorskem razmejevanju (Ortolland, Pirat, 2008, 2–3). Načini in pristopi razmejevanja so pojasnjeni v naslednjem poglavju.

Določitev morskega akvatorija države je pomembna zaradi obsega pravic države nosilke pomorske posesti. Koristnost ali uporabnost morja je odvisna od teh pravic in pristojnosti ter od tehničnih in ekonomskih kapacitet države. Medtem ko je koriščenje obale in morske površine (za plovbo, turizem, solinarstvo, marikulturo in do neke mere ribolov) sorazmerno enostavno, je pridobivanje rud in energetskih virov, ki ležijo na morskem dnu in pod njim, bolj zahtevno, težje, dražje in tudi pravno ter politično bolj zapleteno.

Morsko dno je razgibana površina na spodnjem delu vodnega stolpca, kjer voda prehaja v trdno litosfero. Navadno se s pravicami na morskem dnu obenem določajo tudi pravice izkoriščanja bogastva v globini te litosfere, do koder tehnologija lahko seže. Pri morskem dnu je pomembno, da je morje dovolj globoko za neovirano plovbo in ribolov ter dovolj plitvo za namestitev naprav za pridobivanje rud in premoga ter za naftne in plinske vrtine ali za različne druge posege na morskem dnu. Nove priložnosti predstavlja izkoriščanje vetrne energije v vetrovno ugodnih akvatorijih plitvih morij tako, da postavijo vetrne elektrarne na morsko dno in izkoriščajo energijo stalnih močnih vetrov do nekaj deset metrov nad gladino. Po morskem dnu potekajo tudi energetski in komunikacijski vodi. Nad morsko površino je **nadvodni zračni stolpec** (akvaatmosfera), ki ima načeloma enake pravne značilnosti kot zračni stolpec nad kopensko površino (Rociu, 2017).

Obseg državnega teritorija, morske obale in morskega akvatorija povečujejo **otoki** oziroma **otočja (arhipelagi)**, ki pripadajo določeni državi in pomembno povečujejo, spreminjajo in dopolnjujejo značilnosti in obseg obale ter prej navedenih kategorij. Bližnji otoki so navadno enostavno dosegljivi, za bolj oddaljene pa morajo države ubrati prilagojene politike oskrbe, varnosti in nadzora. Otoki

imajo vrsto prednosti, ker vplivajo zlasti na povečan obseg morskega akvatorija, morskega dna in nadvodnega zračnega prostora, ki je glede na oddaljenost otoka (otokov) od obale sklenjen ali pa ločen; v tem primeru govorimo o izrecnih **otoških (arhipelaških) akvatorijih**.

Med celino in večjimi otoki ali otoškimi skupinami (arhipelagi) se morska površina zoži v **morske ožine**, ki se zaradi pomena za pomorski promet imenujejo tudi **morski prehodi**. Te cone imajo izjemen strateški pomen in državam, ki si tak prehod lastijo, ga nadzirajo ali upravljajo, se pripisuje poseben geopolitični pomen. Ožji ko je prehod, večji nadzor je mogoč in v nekaterih primerih nujen zaradi usmerjanja prometa in nadzora nad emisijami. Slednje postaja vse pomembnejše in je občutljivo zlasti v ožjih prehodih z veliko frekvenco pomorskega prometa.

Po legi so morske ožine lahko medcelinske, večdržavne, meddržavne in državne. Prehod prek naravnih morskih ožin je načeloma prost, in sicer zaradi načela prostega enostavnega neškodljivega prehoda. Prehodnost bistveno določajo mednarodne in regionalne politične razmere, urejajo pa se s pogodbami. Prisotna je težnja k internacionalizaciji prehodov: možnost, da bi jih pod načeli enostavne neškodljive prehodnosti uporabljali vsi.

Morske ožine oziroma morski prehodi so naravni pojavi ter so odvisni od reliefne konfiguracije obale in morskega dna. Zaradi pospeševanja, olajševanja ali sploh omogočanja pomorskega prometa so ponekod oblikovali umetne tvorbe: **morske prekope (kanale)**. To so antropogene oblike med dvema morskima akvatorijema, ki z gradnjo po kopnem posegajo v zmožnosti povečevanja plovnosti na način, da se skrajša prometna pot ali naredi bolj varna, hitrejša ali bolj zanesljiva. Prekopi so enostavni (v isti nadmorski višini med akvatorijema; to je mogoče pri krajših odsekih na območjih z nizkim površjem) ali pa zapleteni oziroma sestavljeni (zaradi daljše razdalje in večjih višin, ki jih morajo premagati, so razdeljeni na vodne sektorje v različnih višinah, promet pa omogočajo s sistemom zapornic). Primera prvih sta Korintski prekop v Grčiji in Kielski v Nemčiji, drugega pa Panamski in z novimi preureditvami vse bolj tudi Sueški. Prekopi so vedno stvaritve na kopnem, ki zaradi povezovalnosti dobijo značaj morskega elementa, a ohranijo ključno lastnost, ki je naravni prehodi načeloma nimajo: izključno posest določene države. Morski prekopi sodijo med velike infrastrukturne objekte. Sicer ima kanalska plovba po morju in kopnem (po rekah in rečnih oziroma kopenskih kanalih) precej posebnih regulacij.

Svetovna vodna gladina se zaradi različnih vplivov nenehno spreminja, na kar opozarjajo tudi najdene stare naprave in ostanki mest, ki so danes pod vodo. Močno se spreminjajo nekateri obalni predeli. Kopno se povečuje na račun morja, in sicer zaradi naravnih in umetnih (antropogenih) razlogov. Naravno povečevanje kopnega ustvarjajo velike reke ob izteku v plitvo morje v obliki široke delte.

Delta Pada v Italiji je primer hitro se spreminjajočega razmerja med kopnim in vodnim delom italijanskega teritorija. Afriški veletok Nil skozi tisočletja povečuje obseg delte. V Črno morje se izliva Donava in tvori največjo evropsko delto: Podobno vlogo imajo Rona v Franciji, Misisipi v Mehiškem zalivu ter Mekong in Menam v Indokini. Vendar niso vsi izlivi taki, ki bi povečevali obseg kopnega na račun morja, čeprav so reke zelo vodnate. Razlogi so v geomorfoloških prilikah in tudi specifikah vodnega toka in bibavice. Ob Severnem morju kljub vodnatosti nobena reka ne tvori delte, pač pa široke estuarije, po katerih je mogoča plovba daleč gorvodno v notranjost. Tudi najbolj vodnati reki na planetu, Amazonka in Kongo, ob izlivu ne oblikujeta delte in ne povečujeta kopnega pred južnoameriško oziroma afriško obalo.

Umetno povečevanje kopnega na račun morja je prisotno na nekaterih starejših območjih, kjer gre za podaljševanje agrarnih in drugih površin, na primer na Nizozemskem. Polderje poznajo tudi v sosednji Nemčiji (Severna Frizija), na poljskih obalah in v Italiji, a so to sorazmerno skromne površine. Bolj pogosto se v morje širijo velika obalna mesta, iščoč dodatne površine za pristaniške prostore in naprave, kot je to ob vzhodni obali ZDA, na Kitajskem in Japonskem.

Politične geografe zanima konfiguracija morskih obal, ker zelo vpliva na možnosti pomorske prometne manipulacije, pač glede na to, koliko dela je treba vložiti v ureditev pristanišč in drugih območij. Nekatera so namreč prava naravna pristanišča, druga pa so to postala šele z izdatno človeško pomočjo. Za razvoj pristanišč so enako ali še bolj pomembne značilnosti zaledja, saj luke nimajo smisla, če prek njih nihče prometno ne manipulira.

Za razvoj prometa so se kot najbolj ugodni izkazali *estuariji velikih rek*. Široki vhodi ob primerni globini in dodatno bibavici ustrezajo zahtevam ladijskega prometa (Luhr, 2006). Pristanišča so pomaknjena v celino, kar omogoča oblikovanje večjega zaledja mesta. Estuariji so doma predvsem v Zahodni Evropi: Temza v Angliji, Sena v Franciji, Maas, Šelda in Ren na Nizozemskem, Laba, Vezera in Odra v Nemčiji ter Garona in Loara v atlantskem delu Francije so reke, ki so dale odlično popotnico ladijskemu prometu in prispevale k industrializaciji teh predelov. Zaradi nizkega površja jih dopolnjuje razvejana mreža umetnih prekopov, ki povezujejo pristaniška mesta z industrijskimi središči, intenzivnimi območji kmetovanja in koncentracijami storitev v visokorazvito urbano pokrajino (Hein, Van Mill, Ažman-Momirski, 2023).

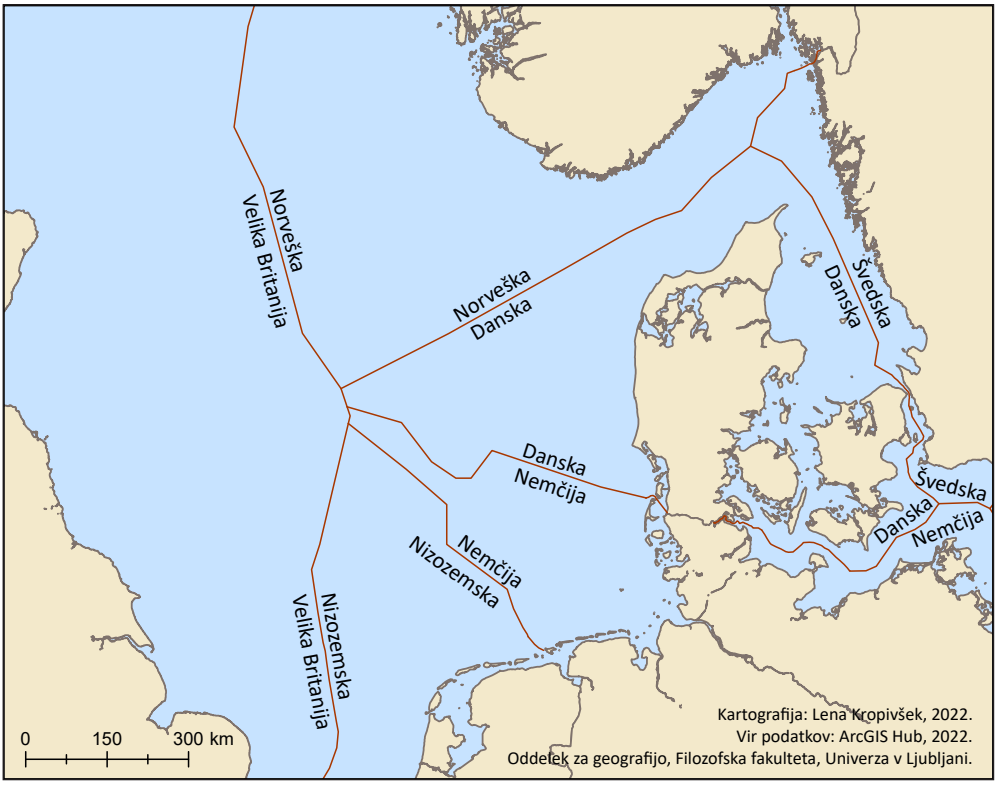
V Grčiji so bile ob razčlenjenih obalah v antiki razmere za oblikovanje pristanišč zelo primerne, pozneje pa ne. Atika, pravo jedro Grčije, ima zaradi razčlenjenosti obal vrsto priložnosti za turizem, vendar slikovita gorata pokrajina ovira promet. Finska ima zelo dolgo obalo, razčlenjeno z veliko otoki, vendar je treba to nadgraditi z ledolomilci, da je zagotovljen promet tudi pozimi. Po drugi strani pa dolga razčlenjena obala z mnogimi majhnimi otoki ponuja Fincem,

enako tudi Švedska Švedom, vrsto priložnosti za obogatitev bivanja in zanimiv življenjski slog. Mali otoki so zelo priljubljen kraj za individualizem nordijskih narodov. V Bangladešu, ki ima izrazito nizko in močvirno obalo, pa morje deluje tudi drugače. Nizke obale so lahko dejavnik tveganja zaradi poplav, ker ima tam morje dostop do kopnega in ne obratno. Dodaten dejavnik so v trópih (ne le v Bangladešu in Indiji) obalne sipine, porasle z mangrovami, kar močno ovira ali sploh preprečuje pomorski promet, a je obenem tudi zelo učinkovita naravna obramba pred vdori morja proti nizki obalni ravnini. V gostem brakičnem rastju se zadržujejo številne vrste rib, plazilcev, rakov in še posebej raznovrsten mrčes, s čimer zadržujejo biotsko bogate habitate.

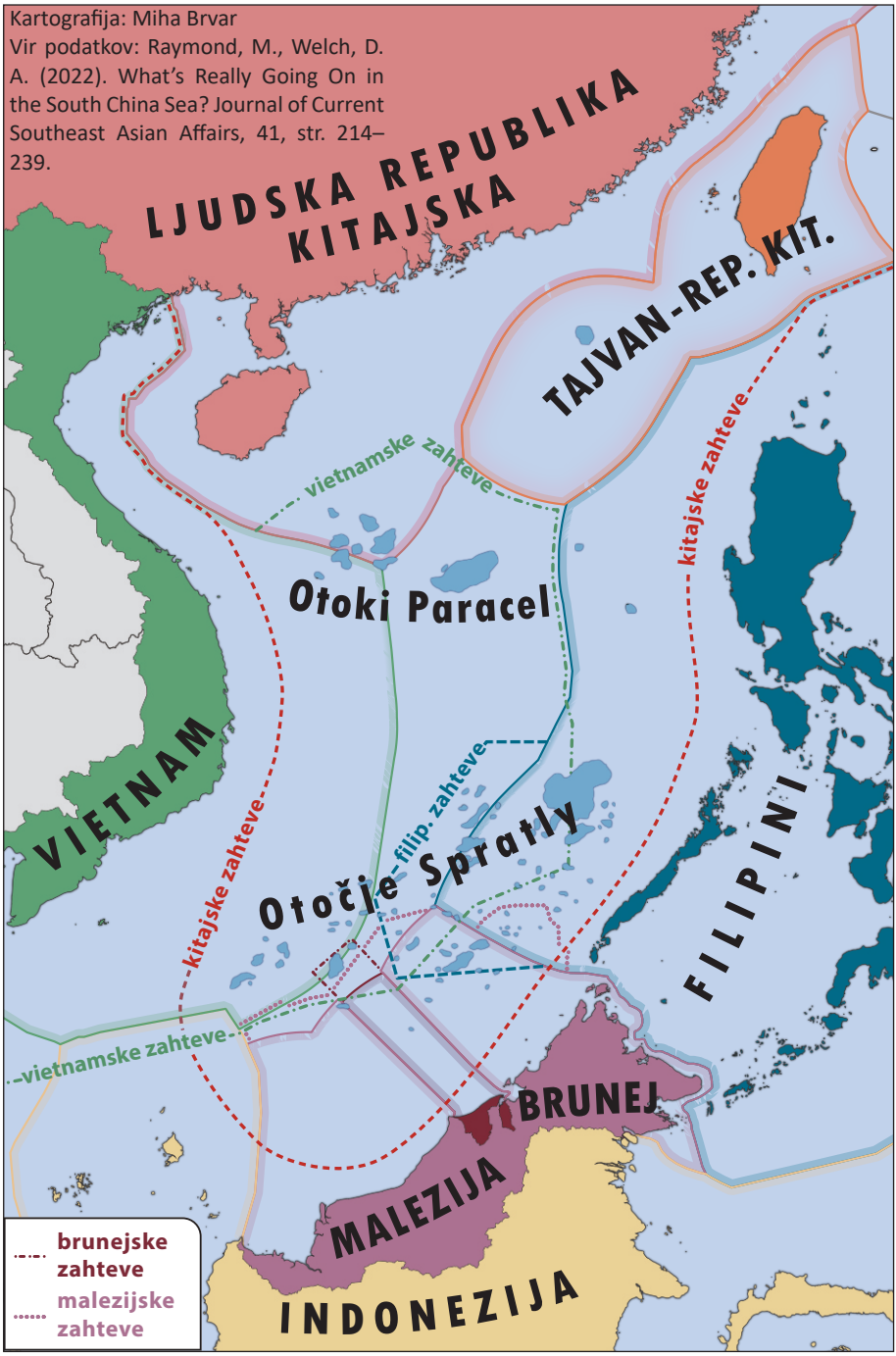
Morje ima veliko pomenov:

a) Pomorska plovba: za države je to verjetno najpomembnejši dejavnik. Plovnost: pomorske dežele imajo vrsto razvojnih prednosti poceni pomorskega transporta na dolge razdalje.
b) Ribje bogastvo: »ribiške« kulture utemeljujejo pomemben del svojega narodnega bogastva na ulovu morskih živali. Ekonomije nekaterih držav so skoraj odvisne od morskega ribolova.
c) Pridobivanje mineralov: iz morske vode je mogoče pridobivati vrsto snovi (različne soli, posredno tudi kemikalije).
d) Rudno bogastvo: premog, železova ruda, predvsem pa črpanje nafte in plina so za nekatere države izjemen vir naravnega bogastva.
e) Marikultura: gojenje različnih živali (školjkarstvo, ribe, alge) ustvarja priložnosti na področju proizvodnje hrane. Razvoj marikulture omogoča prehransko in surovinsko podlago za industrijo.
f) Energetska izraba: možnosti izrabe plimovanja za pridobivanje električne energije. K temu se lahko dodajo tudi kombinirane oblike s koriščenjem vetrne in sončne energije.
g) Oskrba z vodo: s pomočjo tehnološko razmeroma enostavne evaporacije in osmoze ponekod, zlasti v aridnih državah v Sredozemlju ter na Bližnjem in Srednjem vzhodu, pridobivajo večji del vode za oskrbo gospodinjstev ter za tehnološko in kmetijsko rabo. V ta cikel vstopajo tudi vodno sorazmerno bogate države, kot so Kitajska, Japonska, Singapur, Izrael …
h) Prizorišče turizma: za nekatere države je obmorski turizem najpomembnejša gospodarska panoga. Turizem spodbuja prodajo prehranskih artiklov in artiklov širše potrošnje ter transport.
i) Naravna pregraja: morske obale je laže braniti kot uravnano kopno. Morje je torej lahko »zid« (kar kažejo izkušnje Velike Britanije in Japonske, Tajvana ali Kube).
j) Morje kot smetišče: marsikje je morje postalo greznica, v kateri se na koncu antropogene uporabnostne verige znajde malodane vse, kar človeške

družbe odvržejo kot nekoristno. Obremenjena so zlasti najbolj prometna morska območja v ožjih zalivih, kjer se uveljavljajo bolj zaprti tokovi in prihaja do koncentracije odpadnih snovi. Zaradi globalnega kroženja se na primer odpadna plastika znajde tudi v zelo oddaljenih akvatorijih, na primer ob sicer skoraj povsem neobljudenih antarktičnih vodah (Rubin, 1996, 49). Tako postopanje ima meje in negativni učinki se vračajo vsem prek kontaminacije živih bitij, prehrane, soli, pitne vode in vsega, kar je navedeno v prvem delu kot uporabna prednost. Globalno sodelovanje in regulacije niso bile še nikoli v človeški zgodovini tako nujne.

Karta 13: Pomorske meje v Severnem morju

Karta 14: Aspiracije po razmejitvi Južnokitajskega morja

3.4.1 Upravljanje in nadzor morja ter morski pasovi

Države imajo ekskluzivno pravico do posedovanja morja le na določenih območjih, ki jih teritorializirajo; to je akvasfera: pravno je izenačena s kopnim. Ledeni pokrov je začasno stanje in se ne šteje, da je pridobil lastnost kopnega; ostaja morje. S tem že posežemo na področje razmejevanja na morju, kar je posebno poglavje in specifično, ker morje načeloma ni naseljeno. Pomorsko razmejevanje oziroma teritorializacija morij je razmeroma mlad pojav, ki ga sledimo predvsem od začetkov 20. stoletja dalje. Razmejevanje morja se je pričelo zaradi izkoriščanja morskega bogastva na morskem dnu, na površini in v vodi. Danes se z razmejevanjem morja pogosto ukvarjajo mednarodna sodišča in arbitražne skupine.

V praksi potekajo morske meje precej drugače in je od navedenih načel precej odstopanj. Kako so jih dosegli, je druga stvar in predmet mnogo širših področij. Nekatere so videti dokaj nenavadne, a se v praksi izkazujejo kot oblike, ki omogočajo prometno manipulacijo brez težav, drugje pa se zapleta. Mejne spore je pogosto reševalo Mednarodno sodišče za pomorsko pravo v Haagu. Drugi način so arbitražne komisije, na katere se obrneta sprti strani v okviru morebitnih mirovnih konferenc; a tudi tedaj se praviloma uveljavljata bodisi sodišče bodisi arbitraža. Možen je tudi dogovor med državami (nekaj uspelih primerov) ter ponekod prepuščanje določenih pravic do uporabe.

Zgodovina urejanja odnosov na morju je stara skoraj toliko kot zgodovina organiziranih človeških skupin.

Kolikor poznamo organizirano človeško zgodovino, so teritorialno utemeljene skupnosti upravljale teritorij na podlagi različnih vrst osebnih premoženjskih pravic, pravic uživanja in krovnih pravic vladarjev kot suverenov nad teritoriji (in ljudmi). Za morje to dolgo ni veljalo in je bilo zaradi tega prosto. Le pri plovbi so že v antiki uveljavili načelo, da so plovila pravno gledano »podaljšek« kopnega, in je na ladjah veljalo lastniško pravo države, iz katere je prihajala, in ne ozemlja, ob katerem je v tistem trenutku plula. Zato je dolgo veljalo, da so ladje v nekem smislu vedno »posest krone« oziroma zastave, pod katero so plule. Vladarsko lastništvo je bilo ekskluzivno in splošno tudi v nekaterih drugih primerih, vzemimo pri pridobivanju soli in prometu z njo, ponekod pa tudi nad drugimi dobrinami. Iz povsem pragmatičnih razlogov so izvajali nadzor nad plovnimi potmi, kar je postopoma in pravzaprav priložnostno uveljavilo neke vrste »lastniške« vode. Sedaj bi to imenovali teritorialno morje. Evolucija posesti ter načinov upravljanja morja je tako trajala najmanj tisočletje in šele proti koncu 19. stoletja so uveljavili načela morjeposestništva ter nadzora in upravljanja. Razlogi so bili v dosegljivi koristnosti morja, varnostnih vidikih ter možnostih nadzora in obrambe.

Srednjeveški mornarji so se zlasti v Sredozemlju ozirali na pravico efektivnega vidnega nadzora od obale proti obzorju, ne glede na pričakovane koristi. Nadzor vidne morske površine so smatrali za varnostno nujo. V teh (v bistvu

teritorialnih) vodah naj bi države imele omejeno oblast (kazensko in državljansko). Posebno področje je bilo izvajanje sanitarnega nadzora in varstva pred nalezljivimi boleznimi. Pomembna pristaniška mesta so imela otoke, naravne ali umetne, za izolacijo (karanteno); predpise so strogo izvajali posebej po nekaj izbruhih kuge.[131] Sčasoma se je uveljavil pragmatizem, da lahko obalna država razširi nadzor nad svojimi teritorialnimi vodami do črte učinkovite obrambe.[132] Prvi poskus določevanja pravil plovbe je skušal vzpostaviti sporazum v Tordesillasu leta 1494.[133] Do konca 18. stoletja so se uveljavila regionalna pravila glede širine teritorialnega morja. V Mediteranu[134] je bilo to navadno 6 namorskih milj (nm),[135] v anglosaksonskih deželah 3 nm, skandinavske so prakticirale 4 nm in Rusko carstvo 12 nm. Prav je bilo torej vse med 3 in 12 nm (Pomorska enciklopedija 7, 1961, 528). Pozneje so ZDA prakticirale načelo kontingence do 200 m globine[136] (Ortolland, Pirat, 2008, 1). Problemi na morju so rasli, učinkovitega dogovora kljub prizadevanjem ni bilo. Namesto tega so raznolike prakse nadzora morja in oblikovanje meja teritorialnega morja upoštevali, kot da bi bile že norme. Leta 1930 je v Haagu potekala mednarodna konferenca o morju, ki jo je spodbudilo Društvo narodov. Splošnih novih pravil niso sprejeli, pač pa le utrdili najpogostejše prakse, da se te razumejo kot splošna pravila. Med temi so akceptirali tudi Grotiusovo načelo iz leta 1609, da ima vsak država, ki ima morje (to je morsko obalo kjer koli ob svetovnem morju), tudi pravico pluti na njem (ibid., 2). To velja kot eno osnovnih načel še danes. Pozneje so ribolovno močne države širile obseg »koristnega« morja; posebej zavzete so bile južnoameriške države, pa tudi Danska in Islandija. Interes teh držav je bil uveljaviti čim obsežnejše morske pasove v ekskluzivnem nadzoru države, kar je pomenilo izključiti vse dejavnosti razen neškodljivega prehoda po prometnih koridorjih. Nasprotno je bil angleški in norveški interes čim bolj omejiti ekskluzivno cono posamezne države, da bi bilo več možnosti udeležbe tudi drugih držav pri koriščenju morij.

131 Enotnega predpisa ni bilo niti na ravni posameznih držav. Za določanje in izvajanje karantenskih mer so bila pristojna mesta sama (Pomorska Enciklopedija 4, 1957, 252).

132 Načelo so ljudsko poimenovali tudi »topovsko načelo«, in sicer zaradi razlage reka: lat. *imperium terrae finiri, ubi finitur armorum potestas* ali oblast države preneha, kjer preneha moč orožja (Pomorska enciklopedija 7, 1961, 528). Izreku se pripisuje izvor še v antiki, a to ni zanesljivo. Vsekakor so to načelo pogosto uporabljali.

133 Sporazum v Tordesillasu (Španija) je bil sporazum med kraljevinama Portugalske in Španije, ki je razmejil posesti oziroma sfere v Južni Ameriki ter postavil nekaj določil o obalni plovbi, nanašal pa se je predvsem na plovbo ob zahodnoafriški obali (Rociu, 2017, 14–18).

134 V Mediteranu so bile pogoste prakse pobiranja pristojbin za prečkanje določenih morskih območij.

135 Namorska milja (nm) je navadno merila 1,852 km. To je ena ločna minuta na zemljini krogli s predpostavko, da bi bila zemlja res krogla (je sfera). Od leta 1929 se uporablja se v pomorstvu in letalstvu.

136 V praksi je to pomenilo, da ima država teritorialne vode razširjene glede na globino kontinentalnega šelfa. Tudi to načelo se je pozneje sprejemalo dokaj na široko.

Odprta vprašanja so reševale tri mednarodne konference o pomorskem pravu in pomorskem razmejevanju. Leta 1958 je potekala prva (Ženeva). Sprejeli so štiri konvencije, in sicer:

a) konvencija o teritorialnih vodah in kontingentni coni,
b) konvencija o visokem morju ,
c) konvencija o ribolovu in resursih visokega morja in
d) konvencija o kontinentalni polici (Ortolland, Pirat, 2008, 2).

Leta 1960 so sklicali drugo konferenco, ki pa je bila zaradi mednarodnih razmer (predvsem dekolonizacija in nastajanje številnih novih držav) brez posebnih sklepov. Leta 1973[137] je bila sklicana tretja mednarodna konferenca na temo morja in morskih pasov ter razmejevanja na morju. Delo konference se je zaradi množenja delovnih vprašanj zavleklo skoraj na desetletje. Končali so jo leta 1982, sklepe pa pričeli uveljavljati deset let pozneje (1992), in še dve leti (do 1994) je trajalo, da jih je ratificirala večina obmorskih držav članic ZN. Glavni dosežek tretje konference je **konvencija o morskem pravu** (Blake, 1987). V splošnem velja ta konvencija za najpomembnejši dokument s področja mednarodnega pomorskega prava. Bistveno je, da so določili maritimne pasove in kriterije zanje ter vzpostavili sodišče za mednarodno pomorsko pravo v Haagu. Konvencija o pomorskem pravu, sprejeta na tretji konferenci se kratko označuje kot **UNCLOS III** in povzema določila vseh štirih konvencij s prve konference (1958).[138] Maritimne cone so razdelili na:

a) notranje vode,
b) teritorialno morje in kontingentno cono,
c) ekskluzivno ekonomsko cono (EEZ),
d) visoko morje,
e) kontinentalni šelf,
f) mednarodno območje morskega dna in
g) maritimne cone zunaj dogovorjenih okvirov (Glassner, 1990, 18–34).

Če govorimo o morskih pasovih, je teh pet: notranje vode, teritorialno morje, kontingentna cona, EEZ in visoke vode. UNCLOS III podrobneje določa pravice in dolžnosti držav nekaterih maritimnih območij ter tretjih držav, ki imajo pravico do koriščenja določenih morskih prostorov. Taka območja so arhipelaške (otoške) vode, globokomorsko dno in morske ožine (Rociu, 2017).

137 S pripravami na konferenco naj bi začeli že leta 1969 (Bufon, 2007, 300).

138 UNCLOS (ang. United Nations Convention of Law of the Sea). Konvencije se označujejo z zaporednimi rimskimi številkami (UNCLOS, 1994, dostopno na: https://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_e.pdf).

Pomorske države začno svojo maritimno pravico na **morski obali**. S tem se uveljavlja *načelo, da kopno prevladuje nad morjem*.[139] Morska obala je v naravi lahko zelo razčlenjena, vijugava, z večjimi zalivi, lagunami in limani ali pa posejana z otoki. Da bi poenostavili, so po UNCLOS uvedli **osnovno linijo**. To je črta izravnave, ki poenostavlja obalo tako, da zajame zalive (velja, če so ožji oziroma manjši od 24 nm, če so na izhodu zaliva otoki; če so zalivi večji – daljši od 24 nm se osnovna linija začrta do 24 nm v zaliv; v vseh primerih mora površina zaliva presegati aproksimirano ploščino polkroga) in s tem osnovno linijo izravna. Ker je konvencija dopuščala uveljavitev različnih praks in zgodovinskih izkušenj (glede na posest in upravljanje zalivov), so to množično uveljavljali in so navedena načela bolj na papirju (primerjaj Ortolland, Pirat, 2008). Akvatorij med obalno linijo in osnovno linijo so **notranje vode**. Značilno je, da je obseg notranjih voda različno velik ob različnih obalah zaradi konfiguracije obalne črte in zaradi načina določanja osnovne linije. Pomembna je pravna konstelacija: to morje ima pravne lastnosti kopnega, kar je načeloma enako kot kopna površina. V notranjih vodah sta mogoči marikultura ter raznovrstna manipulacija na površini, v vodnem stolpcu in na morskem dnu. Izjema so le plovni koridorji, po katerih je mogoč *neškodljivi prehod*[140] po tehničnih določilih mednarodne plovbe, to je z ustrezno dokumentacijo, oznakami, signali in brez vplivanja na okolico, do pristanišča. Pristaniški promet se ureja posebej.

Od osnovne linije proti obzorju sega potem pas **teritorialnega morja** ali **teritorialnih voda**, praviloma v dolžini (širini) 12 nm. Pri tem je pogoj, da je to mogoče glede na lastnosti celotnega akvatorija (težko je to izvesti v prelivih, med obalo in otokom, ki pripada drugi državi in podobno). Enako pravilo se uveljavi tudi pri otokih: osnovna linija in do nje notranje vode, nato teritorialno morje. V teritorialnem morju so pravice obalne države podobne, kot da bi bila površina teritorialnega morja kopno, z izjemo plovnih koridorjev po načelih neškodljivega prehoda. Države lahko uvedejo tudi naslednjo, **kontingentno cono** v dolžini do 12 nm od zunanjega roba teritorialnega morja. Pravni status je podoben kot v teritorialnih vodah, večina držav ga uporablja bolj ohlapno. Je razvlečeno teritorialno morje, to je prostor do morskega akvatorija sosednje (konkurenčne) države; skupno sme biti od osnovne linije zunanja linija kontingentne cone oddaljena največ 24 nm.

---

139 Načelo se razlaga tako, da morje pripada kopnemu, ker je morski prostor (akvatorij) podaljšek kopenske posesti, ki kopnemu koristi. Posest na kopnem naseljuje, od nje živi in jo upravlja organizirana skupnost. Posest morja je torej v bistvu razširjena posestna in uživalna pravica z nekaj posebnostmi.

140 Za neškodljivi ali nedolžni prehod (ang. *innocent passage*) šteje prehod vsakega plovila, ki pluje po določenem koridorju in ne manipulira, torej se ne sidra, ne spušča odpadkov, ne ribari ali pobira surovin z morskega dna, pod njim, v vodi in na površini, ne raziskuje in ne deluje vojaško. Prehod velja za potniške, tovorne, ribiške in vojne ladje, vključno s podmornicami, ki morajo pluti na površini in dogovorjeno označene oziroma signalizirane. UNCLOS III podrobno določa ravnanje plovil po namenu in merah ter oznakah pri plovbi čez teritorialne vode, mednarodne prehode (prelive) in kanale (Rociu, 2017, 67–73).

Dileme navadno nastopijo v morjih, zalivih in prelivih, kjer obe ali več držav nima na razpolago vsaka po največ 24 nm od svoje obale. V takih primerih se uporabljata dve načeli: prvič, načelo ekvidistance (enake oddaljenosti od obale oziroma osnovne linije na vsaki strani), in drugič, staro načelo, da ima država, ki ima obalo ob svetovnem morju, tudi pravico, da morje uporablja v smislu proste svetovne pomorske komunikacije. V primeru Hormuške ožine, ozkega prehoda (pasaže) med Arabskim polotokom in iransko obalo, iz katere je izhod iz Perzijskega zaliva do Arabskega morja, imajo ladje obalnih držav v Zalivu naravno pravico pluti skozi naravni preliv. Težava nastane, ko je ozki preliv razdeljen med dve državi, srednji del pa za plovbo ni posebej ugoden. Države črnomorskega akvatorija lahko plujejo čez Bospor in Dardanele, ozka preliva znotraj turškega ozemlja, po načelu neškodljivega prehoda. O plovbi je sklenjen poseben sporazum.[141]

Države lahko razglasijo **ekskluzivno ekonomsko cono** (EEZ).[142] To je obširen pas, ki lahko meri do 200 nm od osnovne linije. Zanjo so se sprva zavzemale manjše države, ki so želele zavarovati svoja ribolovna področja. Pozneje je interes za razglašanjem EEZ naraščal predvsem zaradi možnosti rudarjenja oziroma energetskega izkoriščanja. Gre predvsem za nafto in plin na morskih črpališčih, kar je mogoče ob upoštevanju nekaj tehničnih in pravnih pogojev. Šteje se, da so obalne države pri tej pravici suverene. To vključuje tudi postavitev začasnih ali stalnih naprav ali umetnih otokov, instalacij za pomorsko raziskovanje, razglasitev varstvenih režimov in območij ter vojaško rabo. Umetni otoki nimajo vpliva na pomorsko razmejevanje, tudi če so stalni in stalno naseljeni. Možnost razglasitve EEZ so države večinoma izkoristile in s tem razširile posest morja s 3 % na 36 % (Glassner, 1990, 21), kar obenem pomeni 90 % vseh znanih in uveljavljenih ribolovnih območij ter skoraj celotno območje z morsko vegetacijo na dnu (Bufon, 2007, 305). Za ribolov v tujih vodah so pogoste prakse koncesije, ki pa jih večinoma dobijo ribolovne družbe in redkeje države, podobno velja tudi za črpanje nafte in plina (Pernetta, 2000, 17–18).

Termin **visoke vode** (ang. *High Seas*) bi se lahko prevajal tudi kot »globoke vode«. Izraz je starejši, segal naj bi še v antiko in predstavljal tiste vode, ki so zunaj državnih jurisdikcij. Ta morja so bila nikogaršnja last (lat. *res nullius*) in prosta za uporabo. Končno je bilo obvladovanje zelo oddaljenih akvatorijev dolgo v moderno dobo tudi tehnično večinoma nemogoče. Sicer pa na teh oddaljenih

141 Bospor in Dardanele (skupaj 31 km dolžine, širina med 3420 in 700 m, globina od 13 m na najplitvejšem do 110 m na najglobljem mestu) tvorita skupaj Turški preliv. Po Lozanski pogodbi iz leta 1923 (po koncu turško-grške vojne) so zahtevali demilitarizacijo prelivov in prosto plovbo, kar je Turčija (pod Atatürkom) pozneje zavrnila, na mednarodni pritisk pa so uredili režim plovbe s pogodbo v Montreuxu leta 1936, ki določa prosto plovbo do pristanišč v Črnem morju po plovnem režimu, ki ga ureja in nadzira uprava v Carigradu (Istanbulu) in zadeva le sidranje, čakanje, usmerjanje in vleko, če je to potrebno. Preliv je zelo obremenjen (Rociu, 2017). Turčija ima pravico omejiti promet nečrnomorskim državam. Sporazum je nastal v času, ko konvencij o morskem pravu še ni bilo.

142 Ang. *Exclusive economic zone*.

morskih prostranstvih ni bilo gneče. Sčasoma so interesi segli tudi sem, zato je UNCLOS III podal nekaj določil glede rabe visokega morja (Rociu, 2017, 100–112). To morje je prosto dostopno vsem, tudi celinskim državam. Plovba je prosta, mogoče je polaganje morskih kablov in vodov po morskem dnu. Visoko morje je dostopno samo za miroljubne namene. Nobena država ali stranka ne sme izvajati ukrepov, ki bi ovirali druge države ali strani pri njihovem koriščenju morja. Iz tega so izvzeti ukrepi države ali skupine držav proti pomorskemu kriminalu, piratstvu, različnim oblikam suženjstva, transportu narkotikov in nevarnih snovi ter drugim dejavnostim, ki jih konvencije prepovedujejo tudi v teritorializiranih delih morja in na kopnem (Glassner, 1990, 23).

Okrog otokov in otočij se morski pasovi oblikujejo po enakih osnovnih načelih kot od kopnega proti obzorju. Glede na okoliščine (predvsem oddaljenost od celinske obale ter velikost in razporeditev) otokov je UNCLOS III opredelil nekaj določil, ki specifično veljajo le za otoke in otoške skupine ter za otoške države. Otok mora biti naraven, stalen in stalno naseljen (Gillespie, Clague, 2009, 8–9). Govor je torej o **otoških** ali **arhipelaških vodah**. To so teritorialne vode otoških držav, ki jih lahko te razglasijo pod določenimi pogoji. Začrtana osnovna linija lahko navznoter zavzame le razmerje med kopnimi in morskimi površinami v razmerju od najmanj 1 : 1 do največ 1 : 9. Od osnovne linije dalje gredo pasovi po enakih merilih kot pri obalnih državah. Arhipelaške vode lahko razglasijo tudi obalne države za morsko pokrajino okrog oddaljenih otoških skupin; če torej niso otočij že vključili v kontinuirano in enotno morsko pokrajino s pomočjo razglasitve predvsem EEZ.

UNCLOS III posebej opredeljuje področje posesti in rabe morskega dna visokih (večinoma oceanskih) voda. Glede na lego in globino (gre večinoma za globokomorske predele) ter skromnejšo proučenost je bila za različne namene opredeljena možnost prostega, a napovedanega dostopa, in sicer glede na tehnične možnosti. Pomembno je, da so v procese omejenega poseganja lahko vključene vse, torej tudi celinsko zaprte države. Pri tem se je predvidevalo, da bodo ti posegi omejeni bolj kot ne le na raziskovanje in polaganje vodov; vojaške aktivnosti pa so bile omejene zgolj na pravico prehoda (Glassner, 1990, 83). Zaradi izjemne zahtevnosti tehničnega poseganja v globine posebne aktivnosti tam niti niso bile predvidene. Sčasoma so se tehnične možnosti zelo povečale, zato so hkrati zrasli apetiti po teritorializaciji globokomorskega dna (Pernetta, 2000, 106–110); to se nanaša tudi na arktična morja, ki jih je UNCLOS III opredelil kot občutljiva v ločenih sekcijah (Rociu, 2017, 67), toda prakse črpanja nafte in plina z morskega dna tudi več kot 1000 m globoko so se ponekod, na primer v Mehiškem zalivu, že pričele (Ortolland, Pirat, 2008, 95). Nanje so reagirali šele po izdatnih težavah zaradi onesnaževanja, ki pa najbolj prizadene manjše in manj razvite otoške skupnosti (Gillespie, Clague, 2009, 16–21).

Široka razprava z vrsto določil je bila naslovljena na področje **celinskih polic** ali **kontinentalnih šelfov**.[143] To so plitvomorska obalna področja, ki se kontinuirano nadaljujejo od kopnega proti obzorju do izobate 200 m načelno, praktično pa do **abisalnega preloma**, ko se plitvo morje spremeni v globokega. Celinske police so sedaj vse teritorializirane; pripadajo obalnim državam (Ortolland, Pirat, 2008). Kontinentalni šelf je tehnično mogoče sedaj dobro, intenzivno gospodarsko izkoriščati na različne načine od marikulture do rudarjenja in pridobivanja energije. Konča se pri več kilometrov globokih vrtinah za nafto, plin in toplo vodo. Ponekod že pridobivajo vrsto rudnin, če so ležišča bogata in površinsko dostopna. Iskanje invazivne tehnologije, ki bi omogočala in ekonomsko upravičevala pridobivanje rud v globljih plasteh, je zaenkrat sicer še ideja (Pernetta, 2000, 107).

Končno, a nikakor ne zadnje vprašanje pri pomorskih geopolitičnih zadevah spada na področja naravovarstva. Stoletja je bilo morje opredeljeno kot neizčrpno in zato ni bilo deležno posebne skrbi. V drugi polovici 20. stoletja so se že pričeli kopičiti problemi globalnega maritimnega onesnaževanja, kar je spodbudilo razmišljanja o potrebnih zaščitnih merah, ki naj bi zmanjšale morske emisije v tekočem, trdnem in plinastem stanju (Glassner, 1990, 72). Kontaminacija je postala za nekatere ekonomije, močneje navezane na morje, velik problem (Pernetta, 2000, 113).

Severno morje predstavlja primer dogovorne procedure, ki je prinesla zanimivo in predvsem upravno, dolgoročno rešitev, ki bi lahko postala vzor. Posebej zapleteni so odnosi v zaprtih morjih, ki jih na veliko že izkoriščajo, kot je to na primer v Severnem morju. To morje je plitev šelf, bogat z nafto in plinom ter predvsem prizorišče zelo živahne pomorske trgovine. Poleg tega razpolaga tudi z drugimi mineralnimi in rudnimi bogastvi ter – kar velja sploh poudariti – bogatimi ribolovnimi območji. Promet in kontaminacija morja sta ribje jate sicer reducirala, a ne uničila. Severna morja so zaradi dobre pretočnosti in naravnih pogojev vendarle še ribolovna dosti zanimiva. Pri razdelitvi Severnega morja so pristopili h kar nekaj kompromisnim rešitvam in v večji meri upoštevali tudi možnosti koriščenja morskega akvatorija na eni ter možnosti varovanja morja s strani teh držav na drugi strani. Upoštevali so pravice dostopa do mednarodnih voda in vložena sredstva ter realne, pretekle in ocenjene prihodnje obremenitve, kar pa pomeni tudi ekološke obremenitve (primer Nemčije), in sicer zato, ker se znaten del prek Rena preliva v Severno morje na Nizozemskem, ki ima teritorialno morje in zajeten del severnomorskega akvatorija pred seboj. Zanimivo je tudi, da so upoštevali naravne razmere, v tem primeru morske tokove, ki so ključni za vse države, ki posegajo v »prostor« morja – te so se morale zavezati k varovanju; posedovanje morja je mednarodna obveznost.

143 Ang. *continental shelf*.

3.4.2 Morske meje v Jadranu

Potek morskih pasov med državami je zaradi geografskih značilnosti Jadrana specifičen in prilagojen konfiguraciji obale, obalnim globinam in usmeritvam pristanišč. Posebno področje je urejanje plovbe in, plovnih koridorjev ter vprašanje varovanja morja. Severni Jadran je prometno izjemno zanimiv, če se upoštevajo lege pristanišč in njihova povezanost z oddaljenim zaledjem. Tu prihaja do izraza asimetričnost Jadrana v skoraj vseh pogledih. Severni Jadran je plitvo šelfno morje z obsežnim pritokom in zato bolj izpostavljen raznovrstni poluciji, čistilne možnosti pa so skromne. Skupni dogovor o skupni strategiji zmanjševanja ekoobremenitev bi bil nujen, vendar države do njega niso prišle, deloma tudi zaradi neurejenih oziroma nedoseženih morskih razmejitvenih vprašanj. Ladje sicer plujejo v pristanišča nemoteno, a so težave pri nekaterih oblikah prometa in sidranju[144] na odprtem, kjer pa je nadzor obalnih policij v domeni države posestvenice.

Morski prostor Jadrana predstavlja primer robnega morja, potisnjenega globoko v celino, kakršnih je še nekaj. Zaradi tega imajo zelo pomemben in za države posestvenice ugoden položaj, ob primernih (to je dobrih) meddržavnih odnosih pa imajo očitne koristi tudi države, ki same sicer nimajo morja. V tem primeru so to države Švica, Avstrija, Lihtenštajn, Češka, Slovaška in Madžarska. Jadransko morje obsega blizu 139.000 km^2 površine. Najgloblje sega v južni kotanji med Apulijo in Črno goro, kjer gredo globine do 1233 m; povprečna globina znaša 173 m. V širino redkokje presega 200 km, dolgo pa je okrog 870 km (Pomorska enciklopedija 4, 1957).

Fizične lastnosti morja so pomembne vedno, v vseh primerih. Robna in v kopnino položena morja so posebej izpostavljena, ker so po eni strani bolj občutljiva zaradi omejenih možnosti horizontalnega in vertikalnega kroženja morske vode, imajo manjše samočistilne zmožnosti, po drugi strani pa so bolj obremenjena. S tem v zvezi je izpostavljena tudi odgovornost obalnih držav. Jadransko morje je primer notranjega polzaprtega morja, ker je izhod iz njega pri Otrantskih vratih več kot za polovico ožji od povprečne širine morja (Orožen Adamič, 1998). Severni del sestavlja plitev šelf. V zgornji tretjini Jadrana globine redkokje presegajo 50 m in se šele v sredini spustijo globlje od 200 m (Ogrin, 2012, 108). Obalna reliefna konfiguracija je različna in izrazito asimetrična; enako velja tudi za pritoke rek. Zahodna obala je nizka in nerazčlenjena, vzhodna je višja in močno razčlenjena. Na severozahodu so razvite nizke obale lagunskega tipa z obširno Padsko nižino v zaledju. Vzhodna obala je nasprotno v povprečju višja, zelo na drobno razčlenjena in s številnimi otoki. To je dalmatinski tip obale, zelo atraktiven za turistični obisk in manj ugoden za velikopotezne prometne tokove. Jadran sodi med biodiverzitetno

144 Sidranje ni več plovba in pričakovano bo zasidrana ladja lahko obremenila morsko okolje z odpadki; zato se pri zasidranih ladjah poveča nadzor, kar pa v določenih razmerah lahko postane težava.

pestre in bogate morske pokrajine, ribolovno pa je precej skromen. Glavnina okoljskih obremenitev prihaja po reki Pad iz Italije; reka tvori pri izlivu obsežno delto. Italijanska (zahodna) obala je dvigajoča se; zato Pad lahko tvori delto, lagune pa se krčijo. Vzhodna obala je večinoma tektonsko pogrezajoča se.

Če upoštevamo zgodovinske okoliščine, ki so prav tako zelo merodajne za vprašanja razmejevanja ter določevanja pravic in odgovornosti, je treba poudariti izrazito asimetrijo med vzhodnim in zahodnim delom. Na zahodnem delu je več kot pol tisočletja dominirala Beneška republika, pomembna sredozemska pomorska sila. K njenemu gospodarskemu zatonu so prispevale zgodovinske okoliščine z rastočim Otomanskim imperijem na Balkanu in v vzhodnem Sredozemlju ter skoraj istočasni premik težišča pomorske trgovine iz Sredozemlja v Atlantik. To se je zgodilo po začetku kolonizacije Amerike s strani španske, portugalske, francoske, angleške in holandske mornarice. Deloma (sploh pozneje) je Beneško republiko zapostavila industrijska revolucija, ki je dosegla Apeninski polotok in severno Italijo, razdrobljeno v več malih držav in drugih ozemelj, skoraj stoletje pozneje kot regije Zahodne Evrope. Na vzhodni strani so bile poleg Beneške republike navzoče še druge države: otomanska Turčija, Dubrovniška republika,[145] v moderni dobi pa predvsem Habsburška monarhija, po letu 1867 organizirana kot Avstro-Ogrska. Italija je po združitvi različnih enot leta 1866 postala kraljevina. Svoje geopolitične interese je kmalu orientirala proti vzhodni strani Jadrana (De Boca, 2005, 39). Leta 1877 je uradno nastopila kot jadranska država tudi samostojna kneževina Črna gora, ki je leta 1910 postala kraljevina. Leta 1913 je po drugi balkanski vojni politični zemljevid na kopnem postal bogatejši še za Albanijo, ki je dobila sorazmerno dolgo obalno črto in akvatorij ob strateško pomembnih Otrantskih vratih.

Po prvi svetovni vojni sta ostali dve državi: Italija in Jugoslavija, vendar s pomembnimi spremembami. Italija je namreč pridobila polotok Istro in nekaj otokov v Kvarnerju, otok Vis in Zadar z okolico; tako je posredno povečala svoj akvatorij in v celoti zasedala severnojadranski šelf. Mejo na kopnem so uredili v Rapallu. Jugoslavija je uporabljala luko na Sušaku (mesto Reka je bilo pod Italijo) (Kacin Wohinz, Pirjevec, 2000, 33–36). Po časovno krajši epizodi med drugo svetovno vojno so se meje urejale po drugi svetovni vojni. To je bil tudi čas, ko je severni Jadran bolj na kopnem kot na morju postal prizorišče globalnega geopolitičnega tekmovanja, ki je znano kot tržaška kriza (Jeri, 1961).

Vojaško uspešna Jugoslavija je morala osvojene teritorije pri Trstu, na Krasu in vzhodnem delu Furlanske nižine prepustiti Italiji, zadržala pa je celoten jadranski arhipelag z izjemo Tremitov pred italijansko obalo. Za Istro in Tržaško primorje s Trstom kot ključno točko so se odvila skoraj desetletna pogajanja z

145 V različnih virih se omenjata bodisi Mljet ali Mljetska republika in Dubrovniška republika. Otok Mljet in polotok Pelješac je posedoval Dubrovnik od leta 1333 dalje; zato sta pojma večinoma istoznačna.

nekaj vojaškimi zaostritvami ter začasnimi teritorialnimi rešitvami v obliki formiranja Svobodnega tržaškega ozemlja (STO), ki so ga kmalu razdelili na dve vojaški upravi oziroma coni: cono A s Trstom in bližnjim zaledjem od Soče do Debelega rtiča pod angloameriško ter cono B od Debelega rtiča do reke Mirne pod jugoslovansko vojaško upravo. Taka ureditev je bila striktno začasna in zasilna rešitev, kar pa neredko postane trajna rešitev potem, ko vojake zamenjajo diplomati. Ne glede na to, da je Jugoslavija dokazovala upravičenost posedovanja spornega ozemlja po etnični, gospodarski in zgodovinski plati,[146] je leta 1954 meja nastala z razdelitvijo obeh vojaških con med Italijo in Jugoslavijo. Formalno je tako ostalo do Osimskih sporazumov leta 1975.

Z Osimskimi sporazumi je bila druga svetovna vojna formalno končana in državi sta si mejo priznali na kopnem in na morju (Kolenc, 1977).[147] Na kopnem sta preprosto nostrificirali obstoječo, od leta 1954 dalje veljavno razmejitveno črto. S tem je bila anulirana Rapalska pogodba kot predhodni dokument. Z vidika načina dogovarjanja in celovitosti rešitev predstavljajo Osimski sporazumi impresiven korak dalje v evropskih meddržavnih odnosih, kar se sklepanja sporazumov tiče, ker so reševali tri ključna področja: kopensko mejo z novim, za tisti čas izvirnim pristopom (ki so ga poznejši dogodki in procesi le potrdili), morsko razmejevanje in manjšinska vprašanja (Pirjevec, Bajc, Klabjan, 2006). Morska meja med Italijo in Jugoslavijo se je nekoliko spremenila; dejansko je bila določena vsaj v severnem delu severnojadranskega akvatorija bolj v italijansko korist. Italija je to argumentirala z elementi geografske prikrajšanosti, ker je morje tam plitvo in občutljivo, luka Trst pa velika.[148] Velika plovila potrebujejo ustrezno globino za globoke greze.[149] V srednjem in južnem delu se je morska meja držala središčne linije, upoštevaje otoke in pripadajoči akvatorij (in je bil jugoslovanski akvatorij zaradi tega večji in je večji del tega odpadel pod kategorijo teritorialnega morja). Osimska popotnica je dediščina, ki so jo prejele vse naslednice jugoslovanske federacije.

Osimski sporazumi so se sklenili v geopolitično burnem evropskem obdobju. Ob koncu šestdesetih let 20. stoletja je bila vrsta »političnih pomladi« v državah socialističnega reda, istočasno se je pripravljala in potekala konferenca o varnosti

146 Enako je počela tudi Italija, sklicujoč se na iste postavke, a z drugačno interpretacijo.

147 Nad sprejetim sporazumom je bilo na jugoslovanski strani precej navdušenja. Kar zadeva mejni režim in uveljavljanje nove meddržavne atmosfere, je to nesporno upravičeno. O poteku morske meje, katere določitev je zaradi narave stvari bila kompromisna, ni bilo kritične note. Pomorska meja med Italijo in Jugoslavijo je bila povsem v senci zanimanja slovenske (pa tudi jugoslovanske) politične elite.

148 Zaradi zgodovinske kontinuitete in sklicevanja na tehnične zahteve gospodarsko najpomembnejšega pristanišča Jadrana – Trsta je osimska morska meja nekoliko v italijansko korist. Italija je izpogajala dvotretjinsko črto primika glede na posebne geografske okoliščine. Druga bistvena odločitev je določitev meje teritorialnih voda na črti Debeli rtič – izliv Soče.

149 Tržaško pristanišče je med pomembnimi južnoevropskimi za uvoz nafte in plina, ima veliko rafinerijo nafte in obalne tankerje za prečrpavanje, hranjenje in nadaljnjo daljnovodno distribucijo plina.

in sodelovanju v Evropi, ZDA so se umikale iz Vietnama. Za socializme vseh vrst so bila sedemdeseta leta »siva« ali celo »svinčena«. Na slovenskem (tedaj jugoslovanskem) zahodu ni bilo tako. Le kratko za tem je tudi nekdanja skupna država korenito modernizirala jugoslovanski federativni ustroj.

Slovenija se je po koncu desetletja trajajoče tržaške krize, po kateri je ostala celinsko zaprta jugoslovanska republika in brez večjih urbanih središč v širokem zahodnem pasu (prvi večji mesti sta bili Ljubljana in Kranj v globini države več kot 80 km zračne črte), sorazmerno hitro odločila za izgradnjo strateške infrastrukture: letališča na Brniku in pristanišča v Kopru. Drugo je bil nadomestek (namesto Trsta, ki je pristal v Italiji) in s tem je pospešila njegov urbani razvoj, skoraj protestniška pa je bila poteza izgradnje Nove Gorice neposredno ob meji. Leta 1957 je na edinem pomolu starega Kopra pristala čezoceanska ladja. Oblikovano je bilo novo pomorsko okno v svet: Sloveniji za potrebe, Jugoslaviji skoraj v spotiko.[150] Luka Koper tedaj še ni bila tako pomembna za Jugoslavijo. Problemov v zvezi z ribiško, turistično floto ni bilo, ker je bila plovba v teh vodah enotna, jugoslovanska. Večino policijskega morskega nadzora so vršili iz Pirana tudi južneje, vzdolž hrvaškega dela istrske obale.

Med možnostmi, da bi enotno dediščino po razkroju države urejali enotno na kopnem in na morju, je bila zamisel dela posebne Badinterjeve komisije, ki je delovala le do leta 1993 (Pirjevec, 2003). Za seboj ni pustila, pravno in politično gledano, ničesar. Po razkroju Jugoslavije so morale dileme tudi morskih meja in akvatorijev prevzeti njene naslednice Slovenija, Hrvaška, Bosna in Hercegovina ter Črna gora. Razreševanje teh dilem mora upoštevati ne le splošna načela pomorskega razmejevanja, temveč tudi vrsto okoliščin in na videz nepomembnih lokalnih odločitev iz obdobja, ko je sedanji teritorij z akvatorijem vred prišel v jugoslovanske politične okvire. To se je dogajalo sredi petdesetih let 20. stoletja, in to s kar nekaj kompromisi in prepričanjem o trajnosti socialistične federacije (Pleterski, 1986, 405). Mejni problemi so se začeli kmalu po razglasitvi neodvisnosti Slovenije in Hrvaške, s čimer so se uveljavile tudi njihove meje (Celar, 2002).

Bosna in Hercegovina je tradicionalno (zgodovinsko) dostopala do morja na dveh ločenih delih: neumskem in hercegnovskem koridorju. Hercegnovi so leta 1956 dodelili Črni gori in ga vključili v Boko Kotorsko, regijo z beneškim in dubrovniškim političnoteritorialnim pedigrejem (Pleterski, 1986). Hercegnovi je sedaj v okvirih Črne gore, a vodi prek ožine pri Prevlaki, ki pa jo Hrvaška problematizira, podobno kot še bolj zapleteni neumski koridor. Prevlaka je na izhodu iz Boke Kotorske; je več možnosti morske meje od skrajne kopenske točke proti obzorju. Plovba iz luke Kotor zaradi tega ni ogrožena, a je lahko v določenih primerih

150 Uradni Beograd je zaradi centralističnega razmišljanja in vrednot oviral razvoj ključne infrastrukture na robovih države. Zato zveznim oblastem ni bil pogodu ne razvoj pristanišča v Kopru in tudi letališče Brnik jim ni bil po volji, kakor tudi ne samostojna slovenska (republiška) letalska družba.

težavna, sploh ker gre za pomembno črnogorsko turistično območje, kjer je navtični turizem pomembna postavka. Za turistična plovila, ki iščejo od prometa odmaknjene površine in praviloma ne plujejo v plovnem koridorju, lahko meje predstavljajo problem. Neumski koridor je poseben, ker morska meja pri izhodu Bosne in Hercegovine na morje posega v hrvaške vode prečno in mimo otokov. BiH je tako maritimno omejena in dejansko geografsko prikrajšana država, ker svojega nazivnega morskega potenciala ne more izrabiti v celoti. Do Neuma ne vodi pomembnejša prometnica in mesto ni razvilo pristaniških kapacitet. Deloma je s tem omejena tudi Hrvaška, ker mora v notranjih in teritorialnih vodah ob otokih s svojo sosedo iskati rešitve, ki ji jih sicer ne bi bilo treba.

Nov izziv so bile poskusne vrtine za nafto in plin v severnem šelfu. Italija načrpa v robnih delih jadranskega šelfa zelo opazne količine. Ker Hrvaška ne razpolaga z ekonomskimi kapacitetami za raziskovanje in črpanje plina v morju, mora izdajati različne koncesije; interesent pa je Italija. Slovenija je razglasila pripadajoči del EEZ (malo) šele leta 2005, potem ko sta to že storili Hrvaška in Italija enostransko.

Slovenija in Hrvaška sta se znašli pred večjim problemom. Severni Jadran je zaradi lege in še bolj zaledja prometno veliko pomembnejši kot južni. Po osamosvojitvi obeh držav je sledilo naporno obdobje iskanja meddržavnega konsenza o začasnih rešitvah glede pomorskega prometa in poteka meje. Pri tem sta državi vključevali v diskusijo celovito mejno rešitev.[151] V procesu uskladitve meje med Hrvaško in Slovenijo je temeljno izhodišče postala katastrska meja, ki pa je bila v hrvaških in slovenskih dokumentih na nekaj mestih označena različno. Nadaljnji problem so bile spremembe in vprašanje njihove validnosti na posameznih sektorjih, kar je bilo še posebej očitno prav v Istri. Ni se namreč ugotovilo, kdaj in točno zakaj je rt Savudrija prešel v umaški, torej hrvaški kataster, kar bistveno spreminja začetne okoliščine razmejevanja na morju (Kristen, 2006). Razmejitev morskega prostora je postala predmet političnih dogovorov med državama, ki pa nista dosegli ustreznega sporazuma.

Med Slovenijo in Hrvaško se je začel dolg razmejitveni proces (Pipan, 2008). Razlogov, da državi v tem nista bili uspešni, je več. Veliko jih je povsem notranjepolitičnih v eni ali obeh državah. Vprašanje pomorske meje je predstavljalo pomembno prizorišče notranjih politik. Pomembno je tudi, da je bilo reševanje odprtih mejnih vprašanj »paketno«; zadevalo je mejo na kopnem in na morju (Zupančič, Pipan, 2012). Na hrvaški strani je bil pritisk v smeri zgolj uveljavljanja osnovnih načel pomorskega razmejevanja po UNCLOS III (Turkalj, 2000), kar pa je glede na prizorišče in kompleksnost predhodnih odnosov v jadranskem akvatoriju teže izpeljati, ne da bi prišlo do prizadetosti katere od držav udeleženk (Ortolland, Pirat, 2008, 76–77).

151 Tudi meja na kopnem je imela zaradi vrste podedovanih nedorečenosti in razlik v evidenci vrsto spornih sektorjev. Na tem je delala mešana komisija in ponudila nekaj različic rešitev, ki pa jih politika pozneje ni sprejela.

Izhodišče meje je bila katastrska meja, ki pa je državi v svojih dokumentih nimata enako urejene, ker je bil izvor katastrov vzdolž cele mejne črte različen. Meja je bila pred drugo svetovno vojno (meja po piranskem katastru) na drugi (južni) strani polotoka Savudrija, ker je bila posest Pirančanov na tistem območju izkazana za stoletja nazaj. To je akceptiral tudi dogovor partizanske operativne cone med drugo svetovno vojno. Očitno je prišlo do katastrske spremembe v petdesetih letih 20. stoletja, ko so katastrsko mejo iz neznanih in nedokumentiranih razlogov začrtali bolj severno in jo postavili na južno, meliorirano strugo reke Dragonje. Tu se spet zaplete, ker so interpretacije, kaj je Dragonja, v naravi lahko različne. Iskanje pravih (in vseh) katastrskih in topografskih izkazov je zaposlovalo mešano komisijo več let (Pipan, 2008).

Možni razmejitveni atributi so naslednji:

a) *uti possidetis iuris* (načelo zatečenega pravnega in stvarnega stanja; upoštevajo se zadnje veljavne meje);
b) načelo efektivnosti (kdor realno oskrbuje neko ozemlje);
c) načelo, da kopno dominira morju; izhodiščna točka je na obali;
d) načelo (zgodovinsko ozirajoče se) pravičnosti;
e) pogodbene obveznosti in nasledstvene okoliščine, ki jih je sprejela Jugoslavija z Italijo glede meje in glede obveznosti do varstva morja;[152]
f) okoliščine nasledstva Slovenije in Hrvaške po Jugoslaviji;
g) posebne okoliščine (na primer geografsko prikrajšana država, zgodovinske okoliščine, varovanje naravnega bogastva, dosegljivost ekonomskega izkoriščanja …); to je posebej izpostavljala Slovenija.

Slovenska stran je v nameri po zaščiti ribiških interesov vzpostavila Uredbo vlade RS glede ribištva. S tem je povzročila vrsto protestov Hrvaške; vendar uredba formalno velja (Zupančič, Pipan, 2012, 30). Pri dogovarjanju sta državi dvakrat prišli do praktičnih rešitev celotne meje, tako v kopenskih sektorjih kot na morju. Predloženi kompromis iz leta 2001 je obsegal precej unikatno rešitev z razglasitvijo visokega morja v delu med slovenskimi teritorialnimi vodami in točko, kjer teritorialne vode hrvaške prenehajo (Ortolland, Pirat, 2008, 77). Zavrnil jih je hrvaški parlament. Slovenska različica koridorske variante; linija teritorialnega morja izhaja iz podaljška morske meje na strugi Dragonje. Hrvaška je predlog komisijsko podprla, politično pa obstruirala in predlog je postal zgodovina.[153] Hkrati se je polemiziralo o »pravilnosti« mejne črte na Dragonji. Hrvaška stran bi jo interpretirala po stari strugi Dragonje, kar je v neskladju s katastrsko dokumentacijo (Pipan, 2008).

152 Tudi za morsko mejo je merodajen sporazum v Osimu.

153 Gre za parafiran sporazum Drnovšek-Račan.

Po dolgi seriji dogovarjanja sta državi pristali na arbitražno določitev. Ko sta pristali na to opcijo, je nujno sledilo iskanje argumentov na papirju in v naravi. Arbitraža ponuja eleganten izhod družbenim elitam, da same ne bodo »krive« za določen izid odločitve arbitraže oziroma sodišča. Vendar se taka rešitev ne izogne prednosti lastne diplomatske rešitve. Slednje bi hipotetično verjetno močno okrepilo ugled obeh držav v EU, tudi zaradi prejurisdikcijskih pričakovanj glede preostalih meja na območju nekdanje Jugoslavije (Badinterjeve komisije; ki pa je po letu 1993 praktično prenehala z delom). Arbitraža je leta 2018 končala z delom in dala dokaj unikatno rešitev,[154] a pozneje ni doživela realizacije, ker ni bila ustrezno pravno zavarovana in jo Hrvaška lahko obstruira. Čeprav so se k pričetku arbitražnega procesa nagibali predstavniki evropskih institucij, se je evropsko sodišče po hrvaški negaciji implementacije odločitve distanciralo kot dejavnik, ki naj znotraj skupnosti reši problem. S tem izkazuje – vsaj v praksi – pravno invalidnost. Slovensko-hrvaški mejni disput je primer precej neuspešnega reševanja mejnih vprašanj.

3.5 Zračni prostor

Zračni prostor je bil desetletja predmet zanimanja geografije bolj obrobno, in to skoraj na vseh področjih. V regionalnih geografijah so se celo letališča omenjala bolj kot zanimivost, in ne kot ključna strateška infrastruktura. Le v prometni geografiji je zaradi svoje narave imel svoje mesto.

V političnih in vojaških vedah ter obramboslovju je zanimanje za letala, njihove značilnosti, taktiko in strategijo jemalo vendarle večjo pozornost. Tako so vizionarji balonom in cepelinom dodajali nove oblike in v letalih uzrli obliko za naslednje stoletje, pionirji pa so to kmalu po odkritjih in uspešnih preizkusih jemali kot novo paradigmo. Letala so že v tridesetih letih 20. stoletja korenito dopolnila potovanje po ameriški pokrajini in tudi atlasi tistega časa sramežljivo, a vendarle pričnejo dodajati letalske proge in letališča kot del védenja o prostoru ter razmerju med človekom, tehniko in časom.[155] V politični geografiji oziroma geopolitiki so zračni prostor pričeli jemati v obzir po drugi svetovni vojni (Seversky, 1950), in sicer v povezavi s strateškimi razmišljanji takrat že uveljavljene hladne vojne. Teoretiki so bili glede atmosfere bolj zadržani kot do na primer teritorija ali hidrosfere, praktiki pa so že uresničevali del tega, kar so drugi le predvidevali:

154 Arbitražna rešitev mejnih vprašanj je zares unikatna le do neke mere. Primerjava s sporazumom Drnovšek-Račan iz leta 2001 kaže prednosti v korist meddržavnega sporazuma, tudi v smislu unikatnosti določenih rešitev, ki pa so še vedno dovolj univerzalne, da bi lahko zdržale. Stališča o odločitvi so ostala različna in precej zadržana.

155 Natančno tako so že malo pred prvo svetovno vojno napovedovali perspektive letečega človeka, ki s premagovanjem razdalj bistveno vpliva na čas.

množičnost letenja s stroji po zraku. Po drugi svetovni vojni se je civilni letalski promet močno povečeval in zanesljivo utiral pot kot eden najbolj propulzivnih načinov mednarodne osebne in ekonomske komunikacije. Ko so stopili na geografsko sceno turisti z dovolj denarja in časa, pripravljeni za uživanje komodnosti na oddaljenih destinacijah, je bilo letalom zagotovljeno mesto v triadi potovanja po kopnem, vodi in zraku. Geografski razmislek o lokaciji in povezljivosti v prostoru, da bi čim racionalneje premagovali razdalje in čas, je postal sestavni del tudi geografije. Tisti čas se je zdelo, da je zračna sfera tako rekoč brezmejna.

Zračni prostor države je **zračni stolpec** navpično nad zemljino površino po konfiguraciji površja, ki seže navzgor nekako do uporabne višine 18.000 m; to je toliko, kolikor se še zmorejo povzpeti sodobna letala ter kolikor je mogoče zračno sfero nadzorovati in po potrebi braniti. Seveda je mogoče seči tudi više, a se nekako nad to mejo pri sedanji tehniki konča ustrezen nadzor in možnosti ukrepanja. Zračni stolpec nad državo je zračni prostor države, v katerem ima ta vrsto pristojnosti in ekskluzivnih pravic, a tudi nekatere dolžnosti. Sicer se postavlja meja med atmosfero in vesoljskim prostorom precej višje, nekako do 80 km nad gladino svetovnega morja (do vrha mezosfere).[156]

Družbe imajo sedaj precej dela s kategorijo zraka; tega definirajo kot sloj ali plast ali sfero (atmosfero), ki je zaradi zveznosti in funkcionalnosti neprekinjena, smiselna in logična v odnosu do podležne »zemlje« oziroma »površja«: slednje pa se obravnava predvsem kot substanca, potrebna za človeka, družbo. Zračna sfera je torej del sferičnosti prostora, v katerega posega človek občasno, periodično oziroma konstantno ali pa je tam celo (skoraj) stalno navzoč. Človeku dosegljiva atmosfera je predvsem prostor prometa in varstva okolja. Spodnji del atmosfere se prepleta z izgrajeno antroposfero. Mesta so »visoka« do nekaj sto metrov.

Človeške aktivnosti segajo na nekaterih področjih danes bistveno više. Že let medcelinskih raket zlahka preseže to mejo. Še bolj velja to za pošiljanje satelitov v zemljino orbito, kaj šele prizadevanja za vstop v sfero drugih planetov. Človekovo planetarno delovanje se je seveda že začelo in je na tem področju mogoče pričakovati nagle, številne in morda tudi presenetljive spremembe. Vendar bi spuščanje v vesoljsko futuristiko na tem mestu opustili, ker po domeni za večino držav ni relevantna možnost in ne nuja ukrepanja. Države pa, ki so v tej tekmi udeležene, so razvile tudi primerno tehnologijo in tudi lokacije za pošiljanje plovil onkraj stratosfere.

Za razliko od teritorija je zračni stolpec sicer fiksen, zrak v njem pa ne in se neprestano premika in spreminja. V nekaterih primerih je to zelo pomembno. Zrak je zmes plinov, ki se lokalno lahko hitro in močno spremenijo ter s tem vplivajo na

156 Definicija vesolja je kratka: »Vesolje obsega vse, kar je.« (Wheeler, 2008, 20).

pomen in naravo ozračja nad določeno državo, to je v njenem zračnem prostoru. Pojav velikega regionalnega zračnega obremenjevanja na primer s plini, ki povzročajo kisli dež in določeno škodo na kmetijstvu, infrastrukturi, naravnem rastju in drugih gospodarskih panogah, je ugotovljiv in država, v kateri se take emisije sprožijo, je lahko odgovorna za tako stanje ter škodo, ki jo povzročajo zračni polutanti. Na svetovni ravni si že desetletje prizadevajo za zmanjšanje izpusta toplogrednih plinov, kar je mogoče ugotavljati posredno (prek porabe določenih snovi) in neposredno (s cikličnim ali stalnim merjenjem). Vendar je tu ključen dogovor na svetovni ravni, sicer je učinek teh »podnebnih« dogovorov skromen.[157] Empirično je dokazano, da je na medregionalni ravni mogoče meriti in ocenjevati količino polutantov in tudi škodo, podobno kot je ugotovljivo škodljivo učinkovanje prek rečnega omrežja, na primer na kakovost in količino vode. Delovanje v zračnem stolpcu je postalo predmet političnih odnosov med državami.

Politične geografije so se izrecno z zračnim prostorom bavile malo in bolj kot ne obrobno; mnoge šole ga niti ne omenjajo kot posebno kategorijo teritorialnosti. Toda zračni prostor se je vendarle pojavljal v opisih, in sicer na dva načina: a) implicitno kot logična razširitev teritorija, in sicer v višino, ter b) kot lastnost le določenih teritorijev oziroma lokacij, kjer nastopa kot dodatna vsebina ali dodatna prednost. Po prvi varianti je zračni prostor dodatna dimenzija na splošno, po drugi pa izstopa ekskluzivnost lokacij, ki imajo zračni prostor kot svojo bistveno prednost pred drugimi območji. Ta ekskluzivna prednost je največkrat promet, medtem ko prvo laže povezujemo na primer s politično ekologijo, ki se ukvarja z varstvom kakovosti zraka in problemi, ki se pojavljajo zaradi kakovostnih sprememb zraka (seveda skoraj izrecno kot oblika degradacije zračnih mas oziroma v celoti zračnega prostora). V kontekstu varstva okolja se omenja polucija zraka s plini, tekočimi in trdnimi delci, svetlobo in hrupom. Zanimanje za zrak kot del pokrajinskega kompleksa se povečuje tudi zaradi celovitosti obravnave pokrajinskega kompleksa v geografiji. Vse to so razlogi, zakaj v politični geografiji namenjamo zračnemu prostoru primerno težo in pozornost.

Glede na oblike koriščenja zračnega prostora se izdvajajo tri glavna področja: področje varstva okolja v zračni sferi, področje zračnega prometa in vojaško-varnostno področje. Področje vesoljskega prostora z umetnimi sateliti in njihovim upravljanjem je povsem svoje in zračnega prostora ne zadeva. Vsako izmed navedenih področij zahteva določene politike držav in je hkrati neposredno vpeto v mednarodno delovanje. V vseh primerih so politike do ozračja ali zračnega prostora ekskluzivno državne (nacionalne).

Področje varstva kakovosti zraka izhaja iz pravice do uživanja »zraka« za potrebe življenja. Čeprav se zdi na prvi pogled samoumevno in je na večini območij

157 Pri tem se ne spuščamo v upravičenost določenih teorij o učinkih na podnebne spremembe.

zemeljske oble to tudi praktično zagotovljeno, so že predeli, kjer je onesnaženost dosegla kritično stopnjo obremenitev, da zahteva neposredno ukrepanje. Na nekaterih zelo onesnaženih območjih je zaradi obremenitev ogroženo zdravje in ni mogoče izvajati določenih gospodarskih dejavnosti, na primer kmetijstva ali turizma. Obremenitve zraka (vsebnost različnih škodljivih plinov, trdnih mikrodelcev, radiacije, smrada, svetlobne in zvočne obremenitve) terjajo ukrepe, ukrepi pa povratno razbremenijo okolje (izboljšajo stanje), a hkrati omejijo določene aktivnosti. Potrebna je regulacija[158] in to lahko izvedejo in nadzirajo le državne institucije.

Sprejemljivo kakovosten zrak je postal politična in obenem ekonomska kategorija. Problemi zračnih obremenitev so večinoma terestični (zemeljski; nastanejo na tleh oziroma v ozki antroposferi). Obremenitve povzročajo odstopanja v sestavi zračne mase, ki jih ljudje merljivo in po občutku (percepciji) zaznavajo kot neugodna oziroma škodljiva. Povzročitelji so skoraj vedno zemeljski (terestični), in sicer zaradi gospodarskih dejavnosti (kmetijstvo, industrija, promet, energetika). Ljudi motijo lastnosti, ki jih v zraku na različne načine občutijo oziroma registrirajo, ali pa zaznavajo posledice. To so lahko trdni delci (prah; koloidi), plini, vonj, hrup in svetloba, registrirajo pa tudi različna sevanja (radiacije). Možnost vplivanja je na onesnaževalce ali pa tudi na receptorje (prepričati ljudi, da je vse prav in pod pragom škodljivosti). Politična ekologija je na področju zraka pridobila široko delovno polje.

Zahtevnost državnih (in drugih, na nižjih teritorialnih ravneh) okoljskih politik v odnosu do zračnega prostora je, da morajo sklepati serijo kompleksnih kompromisov. Enostavno je zahtevati čist zrak, a nesmiselno je prepovedati promet, elektrarne in druge dejavnosti, ki s svojim delovanjem posredno in neposredno poslabšujejo zračni stolpec. Potrebna je določena regulacija dejavnosti po regijah, času, intenzivnosti in razmerju med koristnostjo in škodljivostjo učinkov ter seveda informiranje prebivalcev o tem, zakaj je neki ukrep potreben, nujen, najbolj optimalen, še sprejemljiv ali pogojno (izbirno) dopusten. Okoljska politika je stopenjsko samoomejevalna, vendar tudi zelo selektivna. Paradigma reševanje planetarne klime ima veliko pristašev zaradi prepričanja o možnostih zmanjšanja hazardov, in ne zaradi vrednot (Butler, 2022). Nikakršen odziv lahko vsaj regionalno privede do kritične serije negativnih učinkov, ki jih bo pozneje težko ali nemogoče odpraviti. Na drugi strani pa so mnoge restrikcije prometa ali gospodarstva oziroma usmerjanje v zgolj enoznačno rabo ali le določene oblike dejavnosti ne le globalno neuspešne (in zato nesmiselne), temveč je njihov razvojni cikel v končni posledici enako ali celo bolj škodljiv. Da bi bile družbe v prizadevanjih za izboljšanje planetarnih razmer (na primer klime)

158 Regulacija je oblika politike; to je nabor ukrepov, ki vodijo k izbiri, usmerjanju, spodbujanju določenih ravnanj (ki so opredeljena kot koristna in stanje izboljšujejo) oziroma oviranju ali preprečevanju drugih aktivnosti (ki so opredeljene kot negativne, škodljive) na ravni določenih teritorialnih enot.

uspešnejše, morajo biti tudi tehnološko naprednejše, bolje organizirane in z ustreznimi vrednotami.[159] Državne politike se morajo odločiti glede na lastne resurse, cilje in perspektive ter konsenz na širši, tudi globalni ravni.

Zrak razpolaga z energetskim potencialom in sicer zaradi gibanja zračnih mas, kar občutimo kot veter. To je mogoče le pogojno, ob primerni tehnologiji. Sedaj je v iskanju *obnovljivih virov energije*[160] vrsta prizadevanj, ki te možnosti zelo povečujejo. Vendar je izraba vetrne energije lahko tudi škodljiva za določene segmente in področja, na primer za nekatere ptice in posredno za habitate, biotsko raznovrstnost ter za zdravje ljudi. V več primerih tem novim energetskim tehnologijam iz različnih razlogov nasprotujejo.

Zračni prostor je tudi medij za prenašanje različnih energetskih polj in valov, ki jih uporabljajo za radijske, televizijske, telefonske in druge povezave ter za sonarje, radarje in tako naprej v različne civilne in vojaške namene. Podobno kakor pri energetskih objektih je infrastruktura za telekomunikacije vsa na površju, deluje pa v obliki valovanja različnih valovnih dolžin v zračnem stolpcu. Oblikuje se nevidno, a zelo učinkovito in pomembno omrežje. Težko si sedaj predstavljamo družbo brez te brezžične nevidne informacijske in energetske komunikacije,[161] ki omogoča vrsto stvari družbi v ozkem sloju antroposfere. V primerih zelo pogoste rabe lahko prihaja do negativnih učinkov na ljudi, tehniko in naravo. Emitiranje se vrši po določenih kanalih in valovnih dolžinah. V posameznih primerih lahko prihaja tudi do izključevanja ali vplivanja v druga omrežja. Za prebivalce obmejnih območij je skrajno neudobno, če elektronske naprave, delujoče na omenjenih omrežjih, ne delujejo stabilno ali če prihaja do preklapljanja iz omrežja v omrežje. Gre za področje elektronske komunikacije, ki poteka v atmosferi, torej v zračnem prostoru držav. Predvsem so na teritoriju držav ključne naprave, oddajniki in sprejemniki, ter neposredno tudi uporabniki zelo odvisni od tega, kako to elektronsko omrežje deluje.

Drugo praktično področje koristnosti zračnega prostora je **področje zračnega prometa**. S tem je povezanih več vsebin, izzivov in problemov v zračnem prostoru. Zračni prostor države je zvezen s površino (teritorijem) in vodnimi površinami oziroma vodnim prostorom – akvasfero. Za teritorij je to jasno po naravi stvari, pri namorskih površinah pa gre za zračni stolpec nad notranjimi in teritorialnimi

159 Friedman (2009) podpira tezo, da morajo prve in največ na področju odnosa do rabe energije in načina življenja narediti bogate družbe, kot je ameriška. Za to potrebujejo institucionalno podporo in usmerjanje; iluzija je, da bodo to storile družbe same zaradi racionalnega uvida.

160 Pri uporabi obnovljivih virov energije se pogosto omenjajo *alternativni viri*, in sicer dostikrat sinonimno. To je vsebinski nesmisel: vir je vir, obnovljiv ali ne. Potrebno je zavedanje, da bo vsaka dejavnost povzročila posledice, in jo je treba pretehtati. Države se glede na razpoložljive resurse zelo razlikujejo med seboj.

161 Zaradi porasta komunikacije je nevidni zemljevid zračnega prostora postal v zadnjih desetletjih izjemno pisana »pokrajina«. To komunikacijo podpira sorazmerno zelo gosta mreža oddajnikov, ki imajo poleg koristnih učinkov (koriščenje telekomunikacij) tudi precej negativnih.

vodami, vključno s kontingentno cono, ker so le te površine pod neposredno jurisdikcijo države. Država je tu pristojna ekskluzivno, nadzor in obrambo zračnega prostora izvaja le institucionalno (Rociu, 2017, 317–322). Letalski promet se odvija po dogovorjenih zračnih koridorjih na točno določen in predpisan, dogovorjen (usklajen) in nadzorovan način. Za letalski promet so torej potrebna **letalska sredstva** (zračna plovila; večinoma so to letala) in **letalska talna infrastruktura**, ki jo sestavljajo **letališča** kot infrastrukturni objekti, kjer letala (in druga zračna plovila) vzletajo in pristajajo, kjer se vršijo različne manipulacije za zagotavljanje osebne, institucionalne, fitosanitarne in ekonomske varnosti, obenem pa so potrebne spremljajoče **letališke servisne kapacitete** za različne aktivnosti oziroma storitve, ki jih potrebuje oziroma prinaša letalski potniški in tovorni promet. Vse to prinaša regiji z letališčem in državi v celoti vrsto ekonomskih in strateških prednosti. Letališča so okno v svet, ekskluzivna ekonomska točka, središče dogajanja in podobno. Letališča so prestiž mesta in države.

Letališča so zaradi narave prometne manipulacije in varnostnih vidikov posebni prostori, kjer je druga raba praktično izključena. Letališča morajo biti ustrezno locirana, dovolj blizu potrošniških središč oziroma območij, da je manipulacija z letalskim prometom ekonomsko upravičena in privlačna tudi večini potencialnih potnikov. Druga zahteva je določena oddaljenost od najbolj gosto naseljenih območij, da se s tem izognejo prevelikim obremenitvam okolja teh območij. Vendar je precej letališč lociranih zelo blizu mest ali kar v mestih.

Letališča so zaključena celota. Potrebujejo primerno veliko območje brez drugih dejavnosti, da se uredijo letališki infrastrukturni objekti, to so ena ali več pristajalno-vzletnih stez, stolpi za nadzor in usmerjanje prometa, letališko sprejemno poslopje, ki je posamično gledano v vseh primerih največji sklenjen objekt. Sklenjenost je bistvena, če hoče operater letališča omogočiti nemoteno delovanje v vseh, tudi slabših vremenskih razmerah. Poleg prostorov za neposredni sprejem potnikov in blaga so pomembni tudi prostori za različne trgovine in storitve. Letališča imajo pogosto brezcarinske poslovalnice z različnimi lokali za prodajo blaga in različne storitve. S tem ko imajo lokalov, zaposlujejo veliko ljudi ter imajo tudi posredno vrsto učinkov na širše okolje se štejejo kot posebni teritoriji. Ima zelo intenzivne učinke na bližnjo okolico, ker je lahko izključujoča dejavnost: preostale se morajo podrediti ali se izključiti. Po pomenu je letališče generativna gospodarska cona: sproža, pospešuje ali v celoti povzroča določene usmeritve v rabi prostora neposredno in posredno.

Letališča država skoraj mora imeti, če hoče biti povezana s svetom. Ni pa nujno, da je država lastnik letališča in tudi ne letalske družbe. V preteklosti so bile letalske družbe večidel državne ali v večinskem državnem lastništvu in upravljanju, sedaj so ta razmerja spremenjena v korist različnih korporacijskih lastnikov.

To ni vse. Letališča so lokacijsko zahtevna in prostorsko potratna

infrastruktura. Letališča z zračnimi koridorji vzletanja in pristajanja vnašajo v bližnji prostor različne emisije v obliki plinov, trdnih mikrodelcev (saje, prah, smog), kemičnih izpustov, radiacije, pa tudi hrupa in svetlobne obremenitve. Letališče usmerja in generira osebni promet; skoraj nujne so kakovostne in hitre železniške povezave. Let letal na določenih višinah (večinoma nad 10 km) prebivalcev neposredno ne moti. Ker pa učinkuje na kakovost zraka, spreminja možnosti regeneracije trivalentnega kisika (ozona), ki je ključen za določene oblike radiacije, se škodljivost posredno povečuje. Letalski promet na območjih letališč povzroča torej določeno škodo, ki je ni mogoče preprečiti. Družbe se morajo predhodno (pred izgradnjo letališč) soočiti s pričakovanimi okoljskimi obremenitvami.

Za zagotavljanje primerne varnosti zračnega prometa in reguliranje negativnih posledic delovanja letalskega prometa so se sčasoma oblikovale vertikalne in horizontalne zračne cone. **Vertikalne zračne cone** so cone, v katerih se podrobno določajo raba letal in pogoji zanjo. Pred stoletjem, ko se je letalski promet šele dobro začel, in tudi še nekaj desetletij pozneje je veljajo okvirno, nedogovorjeno »določilo« o cirka 3 ali 4 km višine državnega zračnega prostora, nad njim je načeloma veljala prostost uporabe. Z večanjem letal in njihove transportne zmogljivosti je postopoma rasla tudi višina ekskluzivnega državnega zračnega stolpca in se danes ustavila nekje pri 18 km višine. Standardi potniških letov so nekako med 8 in 14 km potovalne višine, kar je odvisno od območja, vetrovnih razmer in tudi drugih okoliščin.

Vsi premiki letal v ozračju imajo svoje stalne koridorje po smeri in višini. Pri tem upoštevajo zlasti moč in smer vetrov (*jet stream*) na izbrani operativni višini. Let je dogovorjen in koridorski, kakor tudi stalen nadzor in spremljanje. To je potrebno zaradi varnosti potnikov in zaradi varnosti zračnega prostora. Na letu je letalo podvrženo pravu domicilne države lastnika plovila, tehnično pa mora upoštevati mednarodne dogovore in pravo države lastnice in upravljalke prostora (Rociu, 2017, 324).

Za področje mednarodnega letalskega prometa je organizirana Mednarodna organizacija civilnega letalstva (ICAO).[162] Vsaka država mora imeti državno službo za področje civilnega letalstva, katere sestavni del je služba za nadzor letalskega prostora. Letališča koordinirajo promet na letališču, in sicer z usklajevanjem z letalskimi družbami. Vsak letalski let ima svojo ruto, ki je določena časovno, po višini in smeri. Z namenom racionalizacije stroškov oziroma optimizacije povezav lahko letalske družbe določene lete združijo.

Za področje civilnega letalstva in drugih dejavnosti v zraku je potreben **nadzor zračnega prostora**. Države ga zagotavljajo z ustreznimi radarji. Radarji so lokacijsko

162 Ang. International Civil Aviation Organization.

zelo zahtevna infrastruktura, ker terjajo posebno tehnično opremo, znanje in izkušnje nadzornih ekip ter dogovorjen sistem obveščanja in v skrajnem primeru (na primer napada) takojšnje reagiranje. Zato je ta del vsaj posredno povezan tudi z vojaškimi silami in tehnično podporo. Države imajo to različno urejeno.

Glede na domeno varnosti se zračni prostor deli na *nadzorovanega* in *nenadzorovanega*. Vse države imajo državni zračni prostor opredeljen kot nadzorovan; nenadzorovani pa je nad območji visokega morja (ang. *High Sea*), to je tistega, kjer morska gladina ne spada pod jurisdikcijo in suverenost nobene države in je zato načeloma prost. Nadzorovani zračni prostor delijo na pet razredov (od A do E). Ti razredi so višinski in deloma horizontalni. Nadzorovani zračni prostor je lahko tudi *zračni prostor z omejitvami* (ang. *restricted airspace*), kar se nanaša na območja, ki so pod določeno zaščito zaradi varstva narave, posebne kulturne dediščine, gosto naseljena območja, območja produkcije določenih vsebin ali druge občutljive cone, ki jih države razglasijo. Nekatera območja pa so zaradi narave (državne skrivnosti, strogo varovani rezervati, nekatera vojaška območja in podobno) *prepovedana zračna območja* (ang. *prohibited airspace*), kjer je vsako civilno letenje izrecno prepovedano. Nekatere države imajo še tri oblike dokaj omejenih območij zračnega prostora: območja vojaških operacij (ang. *military operations areas* – MOA), opozorilna zračna območja (ang. *warning areas*) in temu podobna svarilna območja (ang. *alert areas*) ter območja, kjer je tveganje sestrelitve (ang. *controlled firing areas*) zelo veliko. Zadnje tri kategorije se izdvajajo bodisi stalno (za območja vojaških con z državnimi skrivnostmi, območja z vesoljsko tehniko in postajami) ali pa so nestalna in priložnostna. Razglasijo jih na območjih poteka vojaških operacij nad državami, v katerih ali zaradi katerih potekajo spopadi in kjer bi bilo letenje civilnih letal zelo nevarno. Posebnosti so tudi razglašena območja prepovedi letenja kakršnih koli zračnih plovil (ang. *no-fly zone*); to je kaznovalni ukrep zoper državo, ki ji namenjajo določene sankcije in želijo s prepovedmi olajšati morebitne dodatne vojaške operacije (Rociu, 2017). Vojaško letalstvo ima svoje prioritete in rute letov oziroma zračni prostor v državi, ki je rezerviran za vojaške vaje in podobne aktivnosti ter navadno sodi v kategorijo omejenih zračnih območij (ang. *restricted areas*). V primeru drugačnih, širših aktivnosti (na primer mednarodnih vojaških vaj) ali sploh vojne, ima vojno letalstvo prednost (O'Loughlin, 1994, 4).

Zračni prostor se spremeni v vesoljskega pri *Kármánovi liniji*, ki je 100 km (ali 62 milj) oddaljena od gladine svetovnega morja. Na tej višini se uradno (dogovorjeno) preneha atmosfera in se pričenja vesolje. Ta višina je dogovorjena; letala sicer za lete uporabljajo mnogo manjše višine in tudi nadzor tako visoko ni izvedljiv (razen pri najbolj sofisticiranih sistemih in vesoljskih postajah le redkih držav). Po stališčih vesoljsko in letalsko najbolj razvite države na svetu, ZDA, je vsaka prisotnost ljudi nad višino 80 km (oziroma 43 milj) opredeljena kot vesoljska, potniki in posadke pa astronavti. Vendar je mogoče z različnimi umetnimi sateliti

komercialnih in vojaških namenov posegati tudi v neke vrste medprostor nad višino komercialnih in vojaških letov ter pod Kármánovo linijo (Marshall, 2023).

3.6 Struktura državnega prostora

Državni prostor je strukturiran glede na naravne značilnosti in glede na prioritete, ki jih določi in vzpostavi družba. Pri naravnih značilnostih se upoštevajo razmerja med velikimi naravnogeografskimi enotami po velikosti, legi in lastnostih. Hribovita in gorata območja z redkejšo poselitvijo ter omejitvami pri gospodarskih dejavnostih ali ureditvi infrastrukture zahtevajo drugačen pristop kot nižja, uravnana, kmetijsko rodovitna in gosto naseljena. Dalje je pomembno, v kakšni kombinaciji so glavne naravne enote. Struktura državne površine vpliva na razvoj naselbinske mreže, gospodarski razvoj in usmeritve, razvejanost prometne infrastrukture in na obrambne strategije. Na zelo reliefno razčlenjenem področju se težko oblikujejo velika regionalna središča, medtem ko je na primer v dnu večjih kotlin to laže, ker na razvoj mesta vpliva obseg okolice, s katerim ima mesto vrsto vsakodnevnih povezav. Tega pa nikakor ne gre absolutizirati, ker je na razvoj mest in širših vplivnih območij delovala nekdaj in tudi danes vrsta drugih dejavnikov. Primerjava področij je zato lahko zelo varljiva in je treba upoštevati tudi vplive politične zgodovine in še marsikaj drugega. V Sloveniji, kjer prevladuje razgibano hribovito in gričevnato površje ter so doline in kotline manjše, so tudi regionalna središča primeroma skromnejša. Na velikost Ljubljane, glavnega mesta in nespornega središča države, pa lokalna okolica vpliva sorazmerno manj. Ljubljana ima bistveno širše zaledje, zahvaljujoč zelo ugodni legi na križišču prometnih poti. Po sredini gorata Avstrija mora drugače pristopati k organizaciji svojega ozemlja in prometne infrastrukture kot njena vzhodna soseda Madžarska, ki je zaradi prevlade ravninskega površja vojaško-varnostno bolj občutljiva kot podobno velika Češka, ki ima za obrambo na svojih mejah na razpolago gorati ali vsaj višji ter z gozdom porasli svet. Norveška ali Čile morata pri urejanju prometnih zadev upoštevati prepoznaven ekstrem oblike svojega teritorija (obe sta izrazito podolgovati in obenem gorati), medtem ko se mora nizka, ravna in močvirna Estonija na povsem drugačen način soočati z usmerjanjem regionalnega razvoja v državi z zelo močnim jedrom in redko naseljenim podeželjem; še posebej zato, ker je njena vzhodna soseda mnogo večja in vojaško zmogljiva Rusija.

Politična geografija, tako starejša kakor sodobna, namenja razmerju med strukturno različnimi deli državnega teritorija precejšnjo pozornost. Tema sodi nekako med klasike političnogeografskih študij in opazovanj. Starejše edicije so se bolj ozirale k varnostnim vidikom (središčna območja naj bi bila tudi z oddaljenostjo od političnih meja bolj varna pred morebitnimi napadi in agresijo) in s tem vplivale na

načrtni razvoj določenih panog (primerjaj Pounds, 1972). Strateško pomembne in občutljive industrije niso radi locirali na območja, kjer bi bile prej in bolj ogrožene. Sedaj to ni več nujno tako, ker so na eni strani v ospredju tudi druge možnosti zavarovanja, na drugi pa je zgolj obrambni vidik lahko težaven za regionalni razvoj (Bufon, 2007, 88). Robne lege se v nekaterih primerih izkazujejo celo kot določena prednost, kar je veljalo v dobi geopolitične blokovske polarizacije (Bufon, 2008), seveda ne povsod. Po naziranjih nekaterih (Cox, 2002) gre to pripisovati novejšim globalizacijskim vplivom in prevladi neoliberalnega modela gospodarjenja. V takih razmerah so prav robni deli ekonomsko sicer v povprečju šibkih držav privlačni za investicije, ker se določene storitve kompenzacijsko opravljajo v ekonomsko močnejši oziroma bogatejši državi. Za primer Cox navaja mejo med ZDA in Mehiko, kjer prav sorazmerno velike razlike v ekonomski moči prebivalstva ustvarjajo na mehiški strani »eldorado« za ameriška podjetja zaradi cenene delovne sile, mehiška stran pa prosperira, ker ima doma veliko poslov in samo čez mejo storitve na višji ravni ter dobre možnosti vstopa tudi na ameriško tržišče. Tak položaj ustreza obema stranema, čeprav ni za vse in vselej idealno (Ganster, Lorey, 2005, 65–78).

V geografski analizi držav se posebej izdvajajo najprej struktura državnega ozemlja glede na morfološke kriterije in vidike, in sicer se ločujejo središčna (centralna) območja kot neke vrste jedro držav od perifernih, obmejnih oziroma robnih območij. Kriterijev pri tem je več in izhajajo iz relativnih razlik znotraj državnih teritorijev. Ni redek primer, da so periferna območja ene države po merilih v drugi, sosednji državi povsem diahrona, ker je bogato okolje v sosedstvu zanesljiva pot do relativno večje ekonomske moči tudi doma. Toda polagoma prileţna območja na drugi strani meje izčrpavajo domačo regijo. Pristajanja na prednosti bogatejšega sosedstva so lahko razvojno tvegana, čeprav začasno izkazujejo celo boljše indikacije ekonomskega razvoja kot pa centralna območja v lastni državi. Posebej se obravnavajo tudi glavna mesta in posebni teritoriji, med katerimi se izdvajajo kategorije zavarovanih območij (posebni teritoriji po funkcijah) in teritoriji glede na geografsko lego in specifične zgodovinske, etnično-kulturne in politične okoliščine (kot so enklave oziroma eksklave, ne glede na njihov namen oziroma rabo). Nekatere države, posebej manjše, se že zaradi lege in/ali značilnosti uvrščajo kot celota med posebne teritorije. V to kategorijo sodijo na primer Vatikan (Sveti sedež), Lihtenštajn, San Marino, Monako in Andora. Večinoma imajo za seboj zgodovinske posebnosti in so ostale kneževine, ki se niso vključile v nacionalne države, kamor bi se glede na jezikovne značilnosti lahko.

Te analize so uporabne podobno kot morfološka analiza: dajejo pregledno sliko stanja in razmerij neke države, kar postavlja vladam in upravnemu sistemu nekaj izzivov glede prilagoditve sistema upravljanja in administrativne razdelitve, razvoja prometnega omrežja in komunikacij, različnih prostorskih politik, regionalnega razvoja ter nadzora in obrambe državnega prostora.

3.6.1 Glavna mesta

Med standardnimi podatki o neki državi je navedba glavnega mesta. Ima ga vsaka država in kot tako je neke vrste simbol države; njen uradno razglašeni predstavniški prostor v mednarodni komunikaciji in seveda tudi v domači družbi. Glavno mesto je sedež vlade in državnih institucij, ki opravljajo servis za vso državo. Tu potekajo državno in širše pomembni dogodki, ki postavljajo kraj in prebivalce v posebno luč. Glavno mesto je vselej vidno in simbolno pomembno do mere, da se v medijskem žargonu in včasih tudi v politični (diplomatski) govorici sinonimno uporabljajo zamenjave mesta za državo. Tako na primer »uradno stališče Tirane« pomeni stališče vlade Albanije, ki ima svoj sedež in institucije v glavnem mestu države, to je v Tirani. Državno središče ima zaradi koncentracije ustanov naravno potrebo po uveljavljanju čim boljše prometne povezanosti s celotnim državnim ozemljem in mednarodno, kar pa je zelo privlačen moment za tudi povsem zasebne investicije.

Glavno mesto ima v državi nesporno nadpovprečno veliko privlačno (gravitacijsko) moč in velik simbolni pomen, kar mesto in okolico favorizira kot ključni, središčni prostor države. Centripetalne sile imajo povsem pričakovano geografsko posledico: glavna mesta so pogosto tudi največja mesta v državah. Največja mesta so se razvila v velikih državah in tam, kjer so imela sorazmerno dolgo vlogo državnega središča. Glavna mesta so že po velikosti odraz velikosti in moči države. Ta odnos sicer ni povsem premo sorazmeren in tudi ne velja povsod, najpogosteje pa je tako. Glavno mesto je kraj mednarodnih dogodkov, kar pospešuje njegovo internacionalizacijo in kozmopolitizem, po drugi strani pa ima kot simbolno središčni prostor nacije vidne, materialne elemente, ki izkazujejo nacionalni karakter. Državno središče s političnimi, kulturnimi, gospodarskimi in izobraževalnimi objekti je konkreten prostor, oblikovana materija, ki državljanom olajšuje prostorsko in narodno identiteto. Zato je pričakovati občasno tudi večja vlaganja v reprezentativne objekte, določen prestiž in včasih celo pretirano razkošje. Posebej pomembni so objekti, povezani z nacionalno kulturo in zgodovino. Glavno mesto je identitetno močan prostor. Niso redki primeri, da so glavna mesta povsem drugačna od drugih krajev in trošijo preveč, do mere, da se distancirajo in postanejo neke vrste otok blagostanja v državi skromnosti. Posebej pomemben je tudi odnos do zgodovinskih dogodkov. Odnos do glavnega mesta je vselej test in izziv za vlade držav, kako bodo uravnotežile reprezentativno funkcijo, ki prestiž zaradi mednarodnega ugleda potrebuje (in ga potrebuje tudi država), s funkcijo servisnega območja za celo državo in s tem igranjem vloge vodilne regije v državi. Skratka: glavno mesto je v državi hkrati zastava in motor.

Ni tako pomembno, kolikšen delež prebivalstva države živi v glavnem mestu, pač pa, kako je glavno mesto povezano z državnim prostorom in vpeto vanj. Torej ne koliko, pač pa kako naj se odvijajo družbeno-prostorski procesi. Večina držav,

še posebej onih z daljšo državno tradicijo, zgledno skrbi za moč, prestiž in ugled svojih glavnih mest ne le v simbolnem, temveč v povsem praktičnem smislu. Državna središča potrebujejo za svojo prodornost, privlačnost in prepoznavnost velike pomembne dogodke, srečanja, prireditve in infrastrukturo.

Stari in še danes pogosto uporabljen izraz za glavno mesto je *prestolnica* (primerjaj Bufon, 2007, 133–136). Izraz je historicizem ter izvira iz časov, ko so prevladovale monarhične ureditve in je bilo glavno mesto dejansko kraj, kjer je imel vladar prestol; zato prestolnica. Nekatera mesta v državah, ki so kakor koli ohranila monarhično ureditev, so še sedaj prestolnice v pravem pomenu besede, čeprav so vladarji ohranili bolj kot ne le simbolno in protokolarno vlogo. Angleški London je ostal prava prestolnica s kraljevimi prostori v Westminstrski palači z vsem pripadajočim območjem, do parkov in drevoredov. V takem primeru je adekvaten tudi izraz rezidenca ali rezidenčno mesto, kar se nanaša najprej ožje na dejanski rezidenčni in reprezentančni del mesta, namenjen vladarju, v širšem pa je celo mesto namenjeno vladanju, vključno z namestitvijo in bivanjem vladarja.[163] Rezidenčne navade monarhov so po funkciji in lokaciji prevzeli mandatno voljeni predsedniki, ki s kuloarsko sceno v izbranih palačah vršijo svojo predstavniško vlogo državnikov in imajo na voljo ustrezne reprezentančne stavbe skoraj izključno za protokolarne namene. Palače in rezidenčni kraji (lokacije ali območja mest) se v ljudski, pa tudi medijski govorici uporabljajo podobno kot glavno mesto. V primeru cesarskega Dunaja je pojem »Hofburga« simboliziral cesarsko rezidenco in vlado ali pa kar cesarstvo v celoti.

Večina glavnih mest naj bi bila »zrcalo« in »jedro« države oziroma naroda, zato pogosto postane »poseben« del tudi po svojem videzu. V tem smislu je seveda ugodno, če je glavno mesto tudi po legi položeno središčno v okviru države, ker mu to olajšuje opravljanje vloge središčnega območja in tudi teritoriju okrog ponuja lažje možnosti dosegljivosti različnih storitev najvišje ravni, ki so pač prisotne le v glavnem mestu. V praksi se ta ideal pogosto ni uresničil; glavna mesta ne kažejo izrecne središčne lege na državnem teritoriju, pač pa odražajo središčno funkcijo v državi ne glede na lokacijo. Pariz in London, središči kraljevin in nato kolonialnih imperijev, sta položena bolj robno v Franciji oziroma Veliki Britaniji, a zaradi velikosti, zgodovinske vloge in svetovnega ugleda veljata za »središči sveta«, ne samo francoske republike ali britanskega kraljestva.

V nekaterih državah imajo glavna mesta tudi formalno povsem poseben status in neredko tudi formalno poseben položaj. Avstrijska prestolnica Dunaj je kot velika prestolnica odraz urejene, učinkovite države in zanesljivo prednost države.

163 Takih primerov je kar nekaj. Cesarski Peking je bil kot celota prestolnica Kitajske, v svojem jedru pa je imel »prepovedano mesto« z rezidenco cesarja in njegove številčne kamarile ter različnih služb. Rusko carstvo je imelo v St. Peterburgu zimsko palačo, Habsburžani so imeli na Dunaju Hofburg in še nekaj pristav, francoski kralji so si v času kraljevega absolutizma dali postaviti Versailles (Versaj) z veličastnimi dvorci in parki.

Mesto ima status zvezne dežele, kar mu daje avtonomijo na določenih področjih. Ameriško glavno mesto Washington[164] sicer ne izstopa med ameriškimi velemesti po velikosti, a ima edino poseben status med ameriškimi mesti. Največji ruski mesti Moskva (državno središče) in Sankt Peterburg (stara prestolnica Ruskega carstva do leta 1917) imata poseben upravni status, kar sicer odgovarja njuni velikosti (Zupančič, 2008). Glavna mesta so pogosto po standardu, gospodarski moči v krepki prednosti pred preostalimi območji države; so občutno večja in tako nadpovprečno pomembna tudi zaradi svoje velikosti, ne le funkcije. Več kot dvomilijonska Budimpešta na Madžarskem je ne glede na robno lego zdaleč največje madžarsko mesto, kakor je tudi Tallin, glavno mesto Estonije, predel, kjer živi domala polovica prebivalcev sicer redko naseljene države.

Odločitev o lokaciji glavnega mesta je zanimiva in strateška izbira. Najenostavneje je, če je glavno mesto hkrati tudi zgodovinsko pomemben kraj, če je imelo ali še ima vlogo prestolnice (kjer je bil prestol, dobesedno) in lahko tak zgodovinski pedigre kapitalizirajo in uporabljajo tudi v moderni dobi. Vendar je kar nekaj držav, kjer so historična središča opustili zaradi spremenjenega poteka zgodovinskih političnoteritorialnih procesov, posebej pri državah s prekinjeno državno kontinuiteto. Staro poljsko srednjeveško državno središče je bil Gniezno, dalje bližnji Poznan, pozneje Krakov in sedaj Varšava. Zadnji dve sta veliki, celo milijonski mesti in posebej Varšavi gre kot središču 40-milijonske nacije v tem pogledu zelo dobro. Stari Gniezno je zatonil v pozabo. Bolgarska prestolnica srednjeveških carjev je bilo Tarnovo (tudi Turnovo), ki pa se danes diči le z obsežnim in precej opuščenim grajskim kompleksom z obsežnimi fortifikacijami, glavno mesto Sofija pa je vlogo glavnega mesta prevzela v moderni dobi po rekonstrukciji bolgarske države v 19. stoletju. Tradicionalno japonsko središče je bil Kjoto, Tokio (prej Edo) pa po zavestni izbiri zaradi najbolj perspektivne obmorske lege in velike ravnine v okolici (ki je danes večidel pozidana).

Marsikje so glavno mesto izbrali po določenem premisleku in državnem taktiziranju. ZDA so izbrale mesto Washington za rezidenco ameriških predsednikov in vlade kot miren kraj med zgodovinsko pomembnejšo in precej večjo Filadelfijo ter nespornim gospodarskim jedrom ZDA, New Yorkom. Ime je dobil po prvem predsedniku;[165] tudi to je zelo simbolična poteza. Washington se je po tej odločitvi razvijal kot politično središče vse močnejših ZDA. Ob rasti ZDA se je glavno mesto razvijalo nekako zmerno in ni doživelo slovitega booma kot mnoga druga ameriška mesta. Moč ZDA je v Washingtonu vidna na skoraj vsakem

164 Washington ima okrog milijon prebivalcev in tako je že desetletja. Naziv Washington, D.C., pomeni Washington, District of Columbia.

165 George Washington je bil sposoben general ameriških vojaških sil iz časa, ko je ameriška zveza pričela nastajati in se je v vojni proti kolonialni nosilki, Britanskemu imperiju, borila za neodvisnost. Po vojaški zmagi v osvobodilni vojni je postal prvi predsednik ZDA (Beard, Beard, 1959).

koraku. K temu prestižu nekaj doda tudi zgodovina; slovita »bela hiša« ohranja svojo podobo in namen. Njena severna soseda Kanada je po prevzemanju večine državniških pristojnosti (še sedaj je britanski dominion, a praktično povsem neodvisen od Združenega kraljestva) pri izbiri glavnega mesta tehtala med gospodarsko močnim in perspektivnim Torontom in zgodovinsko vplivnejšim in celo svoj čas tudi gospodarsko močnejšim Montrealom ter zgodovinsko najbolj izpostavljenimi Quebecom.[166] Jezikovna dihotomija med frankofonskim vzhodom in anglofonskim zahodom je bila občutljiva kanadska tema, zato so kompromisno poiskali vmesno rešitev v Ottawi.[167] Iskanje praktičnih in še bolj simbolnih pristopov izkazuje avstralska zgodba, ki se je tako kot kanadska dogajala v dvajsetih letih 20. stoletja. Avstralija je postala bogatejša za še eno provinco z eno samo nalogo – biti državo središče. Nastala je Canberra.[168] Na izkušnje obeh britanskih dominionov nekoliko spominja odločitev Pakistana po osamosvojitvi izpod britanske kolonialne uprave po drugi svetovni vojni. Tri velika mesta Lahore, Hyderabad in Karači so odklonili domnevno zaradi robnega položaja in se odločili za izgradnjo novega glavnega mesta s povednim imenom Islamabad. Tudi ta leži na robu s strani Pakistana nadzorovanega teritorija (pokrajina Kašmir je efektivno pod indijsko upravo; Pakistan želi to pokrajino zase). Islamabad se je razvil v milijonsko mesto. K njegovi izbiri je verjetno pripomogla lega na stiku dveh največjih etničnih skupin (Paštunov in Pandžabov).

Nemčija se je po združitvi pragmatično opredelila za kontinuiteto dotedanje pruske prestolnice v novo glavno mesto cesarstva. To je bilo laže, ker je tudi pruski kralj postal s temi spremembami nemški cesar. Mesto Berlin je po porazu v drugi svetovni vojni, razrušenju, sovjetski okupaciji dela mesta in zato razdelitvi na Zahodni in Vzhodni Berlin postalo nepraktično. Nemčijo so po drugi svetovni vojni nadzorovale tuje vojaške sile in šele po dobrem desetletju omogočile obnovitev državnosti z vsemi atributi. Za glavno mesto so izbrali središčno položeni Bonn,[169] ne trgovsko močnega Hamburga ali industrijsko in kulturno značajnega

166 Tako Montreal kakor Quebec sta frankofonski mesti, to je francosko govoreči okolji britanskega dominiona Kanade, zato sta bila ne glede na zgodovinski vpliv in pomen že v začetku odklonjena kot potencialni glavni mesti.

167 Ottawa je mesto ob istoimenski reki, katere ime je povzeto po indijanskem ljudstvu (plemenu) Otavanov. Leži ravno na sredi med Torontom in Montrealom. Izbira je dodatno utrdila premiso kanadske državnosti s simbolnim preseganjem delitev na frankofonski in anglofonski del ter ponudila simbolno satisfakcijo domačemu indijanskemu prebivalstvu (Natek, Natek, 2006).

168 Regionalno merjenje moči med največjim Sydneyjem in malo manjšim, a ekonomsko zelo vplivnim Melbournom ter morebitnim vzhodnim konkurentom Brisbanom so salomonsko sklenili z izbiro novega, načrtnega glavnega mesta, ki je dobilo tudi svoj uradni distrikt. Perth v zahodni Avstraliji je bil preveč oddaljen, poleg tega pa je bil znano mesto z zaporniško tradicijo.

169 Bonn leži blizu tradicionalne kulturne ločnice v jezikovnem pogledu (med severnonemško različico *plattdeutsch* in južno *hochdeutsch*) ter obenem med pretežno severnimi deželami s prevladujočo protestantsko in južnonemškimi deželami s katoliško versko tradicijo. Izbira se je izkazala za posrečeno.

Münchna, prestolnico bavarskih kraljev. Bonn se je razvil v za nemške razmere srednje veliko mesto s prevlado upravnih funkcij. Struktura mesta je bila podrejena potrebam ekonomsko močne Zahodne Nemčije. Po združitvi je Berlin spet postal glavno mesto Nemčije. Odločitev je imela svojo ceno, a je bila za trimilijonsko velemesto sredi močvirij in gozdov izjemna priložnost. Berlin je bil nato vsaj dve desetletij največje evropsko gradbišče.

Najbolj prepričljiva, ekonomsko, urbano in simbolno, so glavna mesta držav s starejšo neprekinjeno državniško tradicijo ter regionalno ugodnimi okoliščinami. Tudi če so položena nekoliko robno, so zelo središčna, ker so zaradi svoje moči pritegnila nase ekonomski in demografski potencial. Pariz je mesto, katerega regionalno zaledje je Ile de France (Francoski otok), ki mu Pariz daje še dodatno primarni položaj med francoskimi regijam. London je nastal ob estuariju Temze in možnosti plovbe po reki in po severnomorskem akvatoriju s svetovno pomembnimi trgovskimi pristanišči so dajale mestu zagon in polet prej v mednarodnem okolju kot doma. Največ je k utrditvi glavnega mesta prispevala odločitev angleškega kraljestva, po kateri je bil London pač prestolnica in se je razvil v daleč največje angleško mesto in eno od prepričljivih globalno vplivnih mest. Italijani so po uspešnem združevanju malih državic Apeninskega polotoka in Padske nižine tudi stali pred dilemo, ali naj Piemont, ki je imel poglavitno vlogo v združevalnem procesu, favorizira Milano kot piemontsko in lombardsko središče, ali pa morda reinkarnira slavo svetovljanskih Benetk, a so se brez posebno dolgih razprav odločili za Rim, sedež nekdanje rimske države. To ni bilo težko, ker je Rim že zaradi posedovanja institucij Papeške države razpolagal z vso potrebno državno infrastrukturo in tudi v mednarodnem okolju je imel potreben ugled in prepoznavnosti. Rim je sedaj največje italijansko mesto verjetno tudi zato, ker je glavno mesto in se vanj stekajo gospodarski in kulturni tokovi. Mehiško glavno mesto Ciudad de Mexico je z okrog 22 milijoni prebivalcev med največjimi sklenjenimi mestnimi aglomeracijami na svetu. Razvil se je v kolonialni dobi, zaradi ugodne klimatske lege, a tam je bil pred njim že azteški Tenochtitlan.

V izjemnih primerih prihaja do zavestne odločitve o **selitvi glavnih mest**, in sicer s predvidevanjem, da bo na ta način inovacijsko jedro pospešilo razvoj dotlej perifernih območij, čeprav ležijo blizu geometrijskega središča države. Taka namera in še bolj realizacija je zahteven in drag državni projekt. Mesto mora s prevzemom vloge glavnega mesta razviti primerno infrastrukturo ter se dejavno povezovati s svojo okolico. Učinki so vidni šele srednjeročno in dolgoročno. Turki so se kmalu po uveljavitvi turške nacionalne države odločili za preselitev glavnega mesta z vso državno upravo iz tisočletne prestolnice ob Bosporju (Carigrad oziroma Istanbul) v Ankaro sredi Anatolske planote.[170] Projekt je nedvomno

170 Turčija se je za ta korak odločila leta 1923, takoj po končani turško-grški vojni in uveljavitvi nacionalistične in modernistične Turčije.

uspel; Ankara je sedaj skoraj petmilijonsko mesto z nespornim regionalnim učinkom precej na široko v srednji Turčiji, Istanbul pa ni skoraj ničesar izgubil; njegova skoraj 17-milijonska aglomeracija ga ohranja kot najbolj prepoznavno turško mesto in gospodarsko jedro. Brazilija je v svesti svoje demografske moči in gospodarskih potencialov želela razviti zelo redko naseljeni Selvas. Leta 1960 so pričeli z urejanjem posebnega distrikta z glavnim mestom in imenom Brasilia. Brazilsko glavno mesto je sedaj povsem na novo zgrajena Brasilia sredi redko naseljenega Brazilskega višavja. Modernistično in v nekaj pogledih futuristično zasnovani urbani konglomerat[171] naseljuje skoraj 3 milijone rezidentov, nič pa ni omajal prepričljivega prvenstva gospodarske moči Sao Paula in še manj kulturno in gospodarsko prestižnega Ria de Janeira (kratko: Rio), pa tudi gospodarsko revnega Selvasa ni dosti spremenil.

Za selitev glavnega mesta se je odločilo več afriških držav. Vsem je bila skupna kalkulacija o redukciji premočnih obalnih središč v korist razvoja notranjosti in enakomernejšem regionalnem razvoju, utemeljenem (to ni redko) na novi industrijski paradigmi. Obalna mesta so se skozi kolonialno dobo uveljavila kot najpomembnejša gospodarska, pa tudi kulturna jedra (Medved, 1978). Skupno je tudi to, da posebnih regionalnih učinkov s tem ni dosegla nobena država, so pa do neke mere vodile politično integracijo etnično in versko raznolikih držav po dekolonizaciji (Jansen, Osterhammel, 2017). Slonokoščena obala, nekdanja francoska kolonija, je obalni Abijan zamenjala z Yamoussoukrom, mestom nekako na sredini državnega teritorija in blizu ločnice med krščanskim jugom in muslimanskim severom ter blizu orjaških elektrarn zajezitvenega sistema Volta. Posebnih uspehov niso dosegli. V Nigeriji, populacijsko najmočnejši državi Afrike, so kalkulirali še bolj. Obalni Lagos je doživljal značilne prvine afriške urbanizacije, kar je mogoče največkrat razumeti kot problem. Poleg tega se je s krepitvijo Lagosa krepil položaj Jorubov in Ibov, narodov, ki naseljujeta jugozahodni del Nigerije. Temu so bili najbolj nasprotni narodi na severu (Hausa, Fulani), ker njihovo tradicionalno versko, gospodarsko in kulturno središče Kano niti približno ni sledilo modernizaciji obalnega urbanega kolosa. In so leta 1991 premaknili glavno mesto v povsem neznano Abujo. Mesto ne posebej spoštovane urbane tradicije je po zaslugi kopičenja administrativnega aparata doživelo pravi boom (ima okrog milijona prebivalcev), po regionalnih učinkih pa ustvarja skoraj več težav kot prednosti. Abuja je povsem integracijski poskus. Podobno je bilo v Tanzaniji. Mnogonarodna 60-milijonska populacija ima stoletja staro tradicionalno središče – Dar es Salaam na obali. Tanzanijci so se namesto za blizu petmilijonsko

171 Riđanović, povzemajoč zapise številnih brazilskih piscev, piše dokaj ambiciozno, celo hvalisavo, o projektu »Brasilia«. Upoštevajmo, da je bila v osemdesetih letih 20. stoletja v deželah v razvoju (kamor je sodila tedaj tudi Brazilija) na višku zagona industrijska razvojna paradigma in se je pričakoval razcvet plantažnega kmetijstva in predelovalne industrije (Riđanović, 1980).

metropolo odločili za Dodomo, mesto geometrijsko središčne lege, a skromne velikosti. V mestni arhitekturi izstopajo vidni poskusi simbolizacije. Pričeli so sredi sedemdesetih let 20. stoletja in uradno razglasili Dodomo City za glavno mesto. Vendar je večji del državnih uradov in služb ostal lepo v Dar es Salaamu (Natek, Natek, 2006).

3.6.2 Središčna območja

V vseh družbenopolitičnih sistemih, upravljavskih pristopih in različnih gospodarskih okoliščinah lahko zaradi naravnogeografskih značilnosti prihaja do opaznih medregionalnih razlik med posameznimi deli državnega ozemlja. Praviloma bodo zgostitve prebivalstva v jedrih, ki so večinoma v središču države ali pa tam, kjer so razmere bolj ugodne (na primer zaradi rudarstva, industrije, na ugodnih prometnih vozliščih, predvsem pa v glavnih mestih in njihovi okolici) kot drugod in so omogočile gostejšo in več gospodarskih dejavnosti. Ta **središčna območja** oziroma jedra držav lahko opredelimo tudi kot inovacijska oziroma **razvojna jedra**.

Glavno mesto je uradno središče države, in kot je bilo prikazano, je večina glavnih mest obenem tudi pravo demografsko, gospodarsko in kulturno jedro. Zaradi centripetalnih sil se krepi tudi okolica. Zgoščanje prebivalstva poteka tudi na drugih območjih države, ki lahko izkoriščajo svoje potenciala zaradi resursov, lege in drugih okoliščin. Glavna mesta so pogosta, a nikakor ne edina centralna ali središčna območja držav. Pri teh ne izstopajo predstavniške in uradne funkcije, temveč so v ospredju predvsem gospodarske dejavnosti ter storitve kot posledica večje koncentracije prebivalstva. Središčna območja imajo inertne potenciale širjenja in naraščajo, vse dokler je glavna (gonilna) dejavnost tam vitalna. Središčna območja so večinoma visoko urbanizirana in nastopajo v obliki mreže ali roja satelitskih mest okrog večjih mest, tako da tvorijo obsežna somestja. Navadno govorimo o metropolitanskih območjih (Rebernik, 2011). Neredko pomembno presegajo državne okvire, oblikujoč sklenjeno območje bolj ali manj enotnih značilnosti in tudi skupnih funkcij.

Medtem ko so mesta dokaj star pojav in jih zgodovina pozna od stalnih naselitev in agrarnih zgostitev antičnih civilizacij in dalje, so središčna območja s poudarkom na prevladi urbane strukture in povezanosti mest v različno velike aglomeracije pojav moderne dobe, vezane na zagon rudarstva in industrije. Klasične industrijsko-rudarske pokrajine Anglije, severne Francije in Beneluksa, Porenja in Posarja v Nemčiji ter nato proti Šleziji so bile evropska prizorišča, ki so jih stare geografije (primerjaj Ilešič, 1978) opisovale kot *evropsko populacijsko os*. Pozneje so v učbenike zašle tudi druge opredelitve, na primer evropska *modra banana*. Tudi te so šle sčasoma v spominski zaton. Mestne pokrajine so se širile tudi pozneje, in to čedalje bolj, a industrija in še bolj rudarske dejavnosti niso več igrale tolikšne vloge. Danes so posebej stara rudarska območja kljub

koncentraciji prebivalstva in prometa dejansko v vlogi periferije, za katero morajo države izdatno skrbeti. Prava središčna območja so perspektivna in propulzivna; so jedro, ki ima centripetalne tendence in veže sosednje regije nase. Stare industrijske pokrajine so marsikje poznane bolj z vidika velikih projektov transformacije starih prostorskih struktur v nove oblike.

Središčna območja so gospodarsko-populacijska jedra, ki se raztezajo v eni, lahko pa tudi prek teritorijev več držav in tvorijo globalno pomembne urbane aglomeracije. Taka območja so na primer predel med Milanom in Torinom v severni Italiji, industrijsko-rudarska območja osrednje Anglije ali eno največjih, metropolitansko območje v ZDA, ki poteka okrog 500 km med Arlingtonom na jugozahodu prek Baltimora, Filadelfije, New Yorka do Bostona in predstavlja s tem trenutno največjo praktično sklenjeno aglomeracijo na svetu. ZDA imajo še urbane zgostitve v industrijski Pensilvaniji (ki pa ima že vrsto razvojnih problemov zaradi zatona industrije), okrog Chicaga in vzdolž Gornjega jezera, v Kaliforniji pa vzdolž pacifiške obale od San Francisca na severu in Los Angelesa in San Diega na jugu, nato pa se nadaljuje tudi čez mejo v Mehiko. Nasploh so za ameriško pokrajino aglomeracije in s tem središčna območja dosti pogost pojav. Konkurenca ameriškim urbanim središčnim območjem so japonska somestja. Največje je Tokijsko, ki združuje velika mesta okrog Tokia oziroma na največji japonski ravnini. Drugo je somestje Kobe, Kjoto in Osaka. Preostala so manjša, a južni otoki imajo ob obali skoraj sklenjeno urbanizirano območje od Kjota do Fukuoke. Japonska mesta so skoraj vsa ob obali ali blizu nje.[172] V zadnjih treh desetletjih so hitro zrasla kitajska somestja, ki postajajo zaradi svoje gospodarske moči vse bolj tudi svetovno pomembna središčna območja. Afriška urbana območja so dosegla demografsko težišče, gospodarskega pa le deloma. Po eni strani predstavljajo privlačno območje priseljevanja in zato stalne koncentracije ter ponujajo vrsto priložnosti, po drugi pa preskromne gospodarske kapacitete in slabo upravljanje resursov enormno povečujejo število kariernih poražencev. Mnoga so zato prizorišča velike revščine. Tako situacijo je mogoče srečati še marsikje po Latinski Ameriki, kjer je »latinoameriški« tip urbanizacije ustvaril velike socialne razlike in kjer občuten delež ljudi živi v hudi revščini.

Poleg teh pravih središč so še nekatera, ki izražajo svoj prednostni značaj s kulturnimi, zgodovinskimi in verskimi značilnostmi in pomeni. Lurd ali Fatima sta seveda jedri katoliškega sveta, podobno kot je Čenstohova na Poljskem, a le za Poljake. Nacionalni pomen odtehta skromno velikost in zato je to poljsko mesto vselej na zemljevidu pomembnih krajev. Toledo v Španiji ali Veliko Turnovo v Bolgariji sta pomembna v španski oziroma bolgarski zgodovini, čeprav sta sedaj le skromni mesti z veliko zgodovine in vprašljivimi razvojnimi potenciali. Pri teh gre bolj za posamezne kraje z določenimi pomeni, niso pa to razvojna jedra.

172 Teikoku's Complete Atlas of Japan, 2009: Teikoku-Shoin Co, Tokyo.

Država vodi do središčnih območij specifične regulativne politike. Regionalna politika sicer predstavlja zapleten in kompleksen sistem vrednot, pristopov, prioritet in načinov upravljanja ozemlja države. Ker so središčna območja praviloma urbanizirana, gosto naseljena ter s koncentracijo poslovnih, kulturnih, upravnih in političnih funkcij, je pričakovana tudi zgostitev delovnih mest in različnih priložnosti. V prvi vrsti gre torej za regulacijo odnosov med dejavnostmi in iskanje priložnosti za celovitost, dolgoročnost in vzdržnost raznolikih dejavnosti. Koncentracija dejavnosti je hkrati tudi koncentracija različnih interesov in prav vse ne sodi skupaj. Potrebne so regulacije in včasih tudi omejitve.

3.6.3 Periferna območja držav

Na državnem robu, v hribovitih in goratih predelih, na kraških območjih, na otokih in drugih območjih, manj privlačnih in primernih za gospodarstvo, v puščavskih predelih ali pa predelih, ki so zaradi oblike države (na primer pri podolgovatih državah ali pri otokih) daleč stran od inovacijskih jeder, imajo prebivalci slabši dostop do nekaterih dobrin. To so **robna** ali **periferna območja** ali kratko **periferije**. V splošnem so značilnosti teh območij skromnejši naravni in pridobljeni viri, zato je poselitev redka in večidel v obliki manjših naselij, razpršeno oziroma ruralno. Gospodarska struktura je enostavnejša in predvsem skromnejša. Prebivalci perifernih območij imajo na voljo manj storitev, neredko tudi slabše, ker je ponudba omejena in kapacitet preprosto ni. Vendar ni s tem že avtomatično rečeno, da je življenje na periferiji na vseh področjih manj kakovostno. Periferija ima nekatere prednosti; razpolaga na primer s kakovostmi prostora, ki ga v središčih ni: odprtost, redka poselitev, individualnost bivanja, gospodarske usmeritve k čim bolj sonaravnim oblikam gospodarjenja in tako naprej.

Periferije v grobem delimo na dve glavni skupini. V prvi skupini so periferije, nastale zaradi svojih naravnih lastnosti, ki bi jih lahko le zares izjemoma spremenili v bolj središčna območja. Drugo skupino sestavljajo območja, ki so postala periferna zaradi človeških oziroma družbenih posegov.

Območja visoko na geografskem severu Kanade, skandinavskih držav in Rusije ter podobno na jugu Čila in Argentine so periferna že zaradi svoje geografske lege. Polarni in subpolarni predeli ponujajo zelo omejene možnosti za preživetje in terjajo vrsto prilagoditev. Tu so mogoče le nekatere gospodarske dejavnosti, kot je gojenje živine ali (in to tudi ne povsod) gozdarstvo ter seveda različne dejavnosti, povezane s pridobivanjem rud in energetskih virov. Ta območja so zato zelo redko naseljena.

Drugi tip človeku nekoliko odljudnih razmer je na puščavskih območjih subtropskega in zmernega pasu. Zaradi aridnosti gojenje kmetijskih kultur ni mogoče ali pa je zelo omejeno, vendar so marsikje težave zaradi vodnega deficita premagali in vodo pridobili bodisi s črpanjem arteške vode bodisi jo dovedli od

drugod. Puščav danes zato ne smatramo več za izrazite periferije, kljub občutnim omejitvam, ki jih postavlja skoraj brezvodno okolje.

Tretji veliki naravni pokrajinski tip perifernih območij so gorska in hribovita območja. Ker so zelo razširjena, se z njimi srečuje vsaj polovica držav. Gorska in hribovita območja so torej »čista klasika« perifernih območij. So naseljena in gospodarsko uporabna, a občutljiva, z nekaterimi omejitvami in terjajo različne prilagoditve ter previden pristop pri upravljanju. Sem sodijo tudi območja z veliko močvirnega sveta, ki podobno kot razgibano površje in nadmorska višina vplivajo pomenijo na skromnejše gospodarske možnosti in postavljajo razne omejitve. V ta okvir sodijo še območja s kraškimi pojavi, ki so zaradi občutljivosti in omejitev prav tako pogosto periferna, čeprav imajo nekatere izrecne priložnosti (na primer na večjih kraških poljih).

Posebno skupino periferij tvori otoški svet posameznih manjših otokov in oddaljenih območij, kjer se kombinirata oddaljenost teh predelov od vitalnih središč in majhnost otoškega sveta, zaradi česar ne morejo vzpostaviti razvojnih jeder.

V drugi skupni so periferije, ki so to postale po določenih intervencijah in dejavnostih človeške družbe. Najbolj razširjena in prepoznavna periferna območja nastanejo v bližini političnih meja. Tudi etimologija izraza periferija/perifernost izhaja iz tega obmejnega položaja in situacije. Območja ob državnih mejah so oddaljena od središč in središčnih območij, zato v obmejno cono pritiska manj interesentov. Obmejna območja niso gospodarsko privlačna, investitorjev je manj in manj so ambiciozni. Posledično je izbira dela manjša in tudi zaslužki dostikrat skromnejši kot na središčnih območjih. Obmejna območja se sicer precej razlikujejo glede na naravne lastnosti, a navsezadnje so odločilni dejavniki lege in ne toliko naravne lastnosti. Perifernost periferije je posredno odvisna od mejnih režimov. Strožji in bolje nadzorovani sistemi se bodo posvečali predvsem obrambnim vidikom in zanemarjali tako razvojne perspektive celotnega območja kakor potrebe in interese prebivalcev. Kot bo prikazano pozneje, se tudi meje in mejni režimi korenito razlikujejo med seboj. Tipično obmejno območje se bo verjetno soočalo s kar nekaj omejitvami, ki jih fizičnogeografsko enaka (podobna) območja kje bližje središčnim območjem ne poznajo.

Tradicionalna obmejna območja so razvila specifično prostorsko strukturo in identiteto. Oboje izhaja iz posebnosti upravljanja. Da bi države zavarovale obmejni prostor, ki ga še vedno smatrajo za neke vrste zunanji obod države, veljajo v obmejnih predelih določene omejitve, na primer trga nepremičnin, večja prisotnost državnih institucij in zavarovanih območij, s čimer sorazmerno enostavno povečajo možnosti neposrednega nadzora z državnimi institucijami. Kjer je bilo varovanje mejnega območja primarna funkcija, so se skozi čas oblikovala značilna obmejna naselja, v preteklosti pa celo sistem obrambnih mest. Razvili so se »frontierji«, obmejne obrambne cone včasih celo s posebnimi statuti in pooblastili ter nekaterimi

prednostmi, na primer da so bili prebivalci tam oproščeni dajatev v nadomestilo za opravljanje vojaške službe. Na območju Posavine na Balkanu je tako na hrvaški kot na bosanski strani nastal niz majhnih urbanih naselij z izključno obrambno oziroma vojaško funkcijo. Prebivalci so bili obmejne posadke. Te »vojne krajine« so dejansko produkt zgodovinskega obdobja. Vojvodina, pokrajina v severni Srbiji, je tako dobila svoje ime. V Prekmurju in na zahodnem Madžarskem je pokrajina Örseg (iz madž.: stražna pokrajina), ki jo sestavlja niz »stražnih« vasi. Vasi v Beneški Sloveniji so delovale kot obrambni frontier Beneške republike in imele v zameno lokalne samouprave s precej pravicami. Številne primere najdemo na Poljskem in na nekdanjih pruskih ozemljih. Izrael je na svojih robnih predelih za zaščito zgradil obrambni zid in tudi kibuci na jugu v pokrajini Negev so obrambno organizirani še danes. Največja tovrstna zgradba je s satelita vidni veliki kitajski zid. Ta stvaritev je v osnovi nič drugega kot učvrščena obrambna linija.

Drugi sklop periferij, ki so to postale zaradi družbenih dejanj in ukrepov, so območja, ki so ne glede na predhodni razvoj zaradi nekih razlogov pričela opuščati svojo osnovno dejavnost, kar je vodilo do periferizacije in marginalizacije prebivalcev. To potem učinkuje negativno nazaj na območje poselitve. Značilna so območja starih rudarskih in energetskih dejavnosti ter industrije, ki so morala zaradi izčrpanja resursov ali drugih razlogov prenehati z dejavnostjo in so potem tudi demografsko opustela. Mnogi rudarsko-industrijski bazeni so ob zatonu nosilnih dejavnosti postali ekonomske depresije držav, ki so bile desetletja nazaj ponosne na svoje paradne gospodarske konje. Rudarstva ni več, novih dejavnosti, ki bi ponudile nova delovna mesta, tudi ne in območje postane periferno.

Ob perifernih območjih omenimo še **marginalna območja**. Izraza sta pomensko podobna, vendar ne enaka. Marginalna območja nastajajo zaradi lastnosti prebivalstva, to je marginalnih družbenih skupin, torej ne glede na geografsko lego, ker so spremljajoča oziroma posledična lastnost skupin prebivalcev z družbenega roba. V velikih mestih bodo lahko nastali urbani slumi, ki jih zasedajo družbeni poraženci ali pa kulturne in etnične skupine, ki so na družbenem robu zaradi določenih odnosov in zgodovinskih tradicij (Koderman, Pelc, 2018, 3–30). V Evropi so taka na primer romska naselja ali soseske z njimi. Marginalizacijo prebivalstva lahko sprožijo tudi neugodne razmere njihovega poselitvenega območja. K temu lahko prispevajo tudi slabosti upravljanja območij z vse več problemi, odseljevanje ambicioznega prebivalstva, čedalje večja ostarelost populacije in različne socialne patologije.

Čeprav so v splošnem navzoče težnje po skladnem in čim bolj enakomernem razvoju in zmanjševanju medregionalnih razlik, bo zelo težko preprečiti močno rast središč na eni in zaostajanje robnih predelov na drugi strani. Diferenciacija prostora po demografskih, infrastrukturnih in socialnoekonomskih značilnostih je pričakovan proces in rezultat medregionalne kompetitivnosti. Problemi nastanejo, ko pričnejo (pre)velike razlike delovati negativno. Tako ostajajo dihotomije

med bolj in manj razvitimi okolji na eni ter perifernimi območji na drugi strani skoraj trajen problem in večni razvojni izziv.

Perifernost dela državnega teritorija je okoliščina, ki je država ne more prezreti. Del teh periferij, posebej velja to za obmejna območja, morajo upoštevati kot specifične in za državo neobhodne. Mejne politike so vedno le državne politike. Na periferna območja posegajo državne politike nekako v štirih smereh oziroma na štiri načine: s kompenzacijami, intervencijami, protekcionizmom in izravnavami. Pomemben cilj državnih ukrepov ter s tem neposrednega in posrednega oblikovanja kulturne pokrajine so tudi posegi na primer v urbane slume, getoizirana območja in druga prizorišča pretežno socialno šibkejšega prebivalstva. Marginalni prostor marginalizira svoje prebivalce, zato je pomembno tovrstne pojave preprečevati oziroma, če so že nastali, jih s primernimi ukrepi sanirati.

3.6.4 Posebni teritoriji

Politični zemljevid sveta in tudi posameznih držav sestavljajo poleg običajnih teritorijev tudi predeli s posebnim statusom in navadno posebnimi geografskimi značilnostmi. Logično, da imajo taka ozemlja tudi svoj način upravljanja ter položaj v državi oziroma na svetu. Posebni teritoriji in posebna območja so tako na ravni držav, znotraj kot tudi zunaj njih, oziroma na globalni ravni. To so posebnosti, nastale zaradi različnih razlogov in kot take pestrijo svetovno politično karto, v mednarodnih odnosih pa je poznavanje njihovih značilnosti in posebnosti lahko zelo pomembno.

Poglejmo najprej ozemlja držav in teritorije, ki imajo zaradi svoje lege, strukture in namena poseben značaj. Terjajo posebne pristope pri upravljanju, imajo morda vrsto omejitev in zanesljivo poseben status, ki se upošteva tudi v mednarodnih odnosih. Najpogostejši in malodane v vsaki državi prisotni posebni teritoriji so **zavarovana območja**. To je sicer širok pojem, ki glede na zaščitne mere in namen določa različen obseg omejitev. Glavni namen zavarovanih območij je po vsem svetu univerzalen: zavarovati naravne habitate z živo premično in nepremično naravo ter tudi ohranjanje geodiverzitete; zato se postavljajo različne omejitve rabe. Postavljanje zaščitnih norm in nadzor nad njihovim izvrševanjem je izključno na ravni države in državnih institucij. Pri tem se omejimo le na kategorijo najbolj strogih zaščitnih mer: **narodni parki**, po vsebini so jim podobni različni **rezervati**. Zaščita v skoraj vseh primerih pomeni bistveno omejitev rabe in poseganja v prostor, neredko pa je to povezano tudi s pridobitvijo državnega lastništva. Od države do države sicer različno, vendar je državno lastništvo nesporno zagotovilo, da zasebniki ne morejo imeti partikularnih interesov in v prostor zavarovanih območij ne morejo (in ne smejo!) posegati. Narodni (nacionalni) parki so ekskluziva držav, dostikrat razglašeni s popolno restrikcijo posegov v prostor z izjemo priprave primerne infrastrukture za turistični obisk. Turizem je v narodnih parkih seveda dovoljen in nekateri so sploh pravi magnet za turistične tokove, zelo privlačni in s tem ekonomsko

vredni. Zavarovanje parkov s primerno redarsko službo, raziskovanjem, nadzorom in vzdrževalci predstavlja tudi pomembno socialnoekonomsko postavko.

Prvi nacionalni park so ustanovili leta 1872, to je bil Yellowstone[173] (Grazzini, 1993). Na evropskih tleh je prvi razglašeni nacionalni park Lüneburger Heide. Pozneje so sledili drugi in do danes jih je na svetu že krepko prek tristo in še vedno nastajajo novi. Države tekmujejo med seboj glede zavarovanja in posebej od preloma tisočletja in dalje je parkovništvo neke vrste politična manija. Odnos do okolja vsekakor je prvina razvitih okolij in parkovništvo ima pri tem pomembno vlogo, čeprav je tudi veliko nasprotnikov, posebej tam, kjer zavarovalni ukrepi naletijo na interese lastnikov zemljišč. V Evropi lahko le redko razglasijo nacionalni park, ne da bi morali urejati lastniška razmerja, medtem ko je bilo to na drugih celinah laže. Velike nacionalne parke so oblikovali v Afriki, in to že dosti zgodaj. Za to so zaslužne kolonialne uprave in v nekaj primerih tudi države po osamosvojitvi. Afriški nacionalni parki imajo s turističnimi obiski pomembne vire dohodkov, povečujejo prepoznavnost držav in končno tudi njihov ugled. V Afriki so parki pogosto zavarovani zaradi varovanja živalskih vrst;[174] te pa so v določeni meri del ekskluzivne ekonomske ponudbe. Narodne parke so kar pogosto razglasili na obmejnih območjih, deloma tudi zaradi motivov nadzora ozemlja. V nekaj primerih so z varstvom ustvarili tudi čezmejne (dejansko dvodržavne) parke, na primer v Bialowiezi.[175] Zaradi različnih pristopov je pri upravljanju takih parkov v praksi nemalo težav.[176] Podobno (uspešno) zavarovalno zgodbo habitata in divjih živali na robu izumrtja je predstavljal park v Gran Paradisu v Italiji.[177]

---

173 Zaščita Yellowstona ima svojo zgodbo. Ko so predel po nalogu vlade ZDA odkrivali in popisovali, so po odkritjih pisali predsedniku ZDA Grantu pismo ter prosili, da med drugim »ozemlje Yellowstona ohranijo v nedotaknjenem stanju za uživanje vsega človeštva« (Grazzini, 1993, 12). Yellowstone je še danes med največjimi narodnimi parki v ZDA z 8893 km^2 površine. Slovi po izjemnih vulkanskih fenomenih in ohranjenih populacijah divjih živali.

174 Krugerjev nacionalni park v Južni Afriki so razglasili leta 1926 na 19.623 km^2 površine. Leži na severovzhodu in v celoti pokriva obmejno območje z Mozambikom. Park slovi po ohranjenosti velikih mačk afriške celine, slonov, zeber in nosorogov. Strupenjač, tudi življenjsko nevarne črne mambe, v gradivih o zavarovanju parka ne omenjajo izrecno.

175 Celotno območje v statusu narodnega parka obsega 1501 km^2, od tega je 620 km^2 na poljski strani in 881 km^2 na Beloruski strani. Celoten kompleks zavarovanih območij, vendar z blažjim varovalnim režimom, obsega 2162 km^2. Ponos tega izjemno dobro zavarovanega območja je zober, evropska različica bizona. Mogočnega (tudi prek tone težkega) sesalca so rešili skoraj zadnji hip in si pomagali s primerki iz živalskih vrtov. Sedanja čreda je številčno stabilna.

176 Težava pri upravljanju območja je nadzor nad gibanjem ljudi v parku, če se politične razmere poslabšajo, kar se je tu zgodilo po letu 2022 (agresija Rusije na Ukrajino). Že sprejete skupne karte obiskov so ukinili in uvedli precej strog vojaški nadzor nad mejo tudi na območju parka. Zanimiv, čeprav manj običajen incident je bil, ko so na poljski strani odobrili sečnjo določenih vrst z namenom pomladitve gozda (vendar je bilo očitno, da so bili interesi poseka precej komercialni).

177 Gran Paradiso so zavarovali takoj po združitvi Italije, ker se je za ogrožene evropske (alpske) kozoroge zavzel kralj Emanuel I. Narodni park so razglasili leta 1922, sedaj ima 703 km^2. Na drugi strani v Franciji je tudi zavarovano območje Vanoise. Kozorogi so kot vrsta po več peripetijah preživeli. Vse evropske populacije kozorogov so gensko vezane na ozko območje Gran Paradisa.

Preglednica 1: Izbrani narodni parki po svetu

Ime narodnega parka	Površina km²	Leto ustan.	Država	Glavne značilnosti
Wood Buffalo NP	44.741	1922	Kanada	gozd, živalstvo, jezera
Kalahari Gemsbok	38.600	1931	JA, Bocvana	biodiverziteta
Beringa	30.532	2013	Rusija	geologija, morski svet
Canaima	30.000	1962	Venezuela	geologija, rastje
Denali	24.400	1917	ZDA	geodiverziteta
Namib Naukluft	49.768	1907	Namibija	geo- in biodiverziteta
Etosha	22.270	1907	Namibija	živalstvo
Kafue	22.400	1950	Zambija	biodiverziteta
Tsavo	20.800	1949	Kenija	biodiverziteta
Kakadu	19.804	1979	Avstralija	geo- in biodiverziteta
Kruger	19.623	1926	Južna Afrika	živalstvo
Yugid Va	18.917	1994	Rusija	geodiverziteta
Kitalik	18.855	2019	Rusija	geodiverziteta
Manu	17.162	1973	Peru	biodiverziteta
Serengeti	14.760	1960	Tanzanija	živalstvo
Death Valley	13.848	1933	ZDA	geodiverziteta
Lena	12.179	2018	Rusija	geodiverziteta
Tunikinsky	11.836	1991	Rusija	biodiverziteta
Veliki koralni greben	11.800	1975	Avstralija	morski park
Chobe	11.700	1967	Bocvana	živalstvo
Bikin	11.600	2015	Rusija	biodiverziteta
Wapusk	11.475	1996	Kanada	biodiverziteta
Jasper	10.880	1907	Kanada	geo- in biodiverziteta
Yellowstone	8.984	1872	ZDA	geo- in biodiverziteta
Virunga	8.090	1925	Kongo	biodiverziteta
Bicuari	7.900	1964	Angola	biodiverziteta
Los Glaciares	7.269	1935	Argentina	geodiverziteta
Galapagos	7.559	1959	Ekvador	geo- in biodiverziteta
Nahuel Huapi	7.050	1934	Argentina	geo-in biodiverziteta
Kosciuszko	6.900	1967	Avstralija	geo- in biodiverziteta
Banff	6.641	1885	Kanada	geo- in biodiverziteta
Mupa	6.600	1964	Angola	biodiverziteta
Karijini	6.274	1969	Avstralija	geodiverziteta
Everglades	6.106	1934	ZDA	biodiverziteta
Grand Canyon	4.926	1908	ZDA	geodiverziteta
Glacier	4.100	1910	ZDA	geodiverziteta
Sierra Nevada de Santa Marta	3.830	1964	Kolumbija	geodiverziteta

Ime narodnega parka	Površina km²	Leto ustan.	Država	Glavne značilnosti
Olympic	3.733	1938	ZDA	geo- in biodiverziteta
Huascaran	3.400	1975	Peru	biodiverziteta
Yosemite	3.074	1890	ZDA	rastje

Viri: Grazzini, G., 1993: Narodni parki sveta, Mladinska knjiga, Ljubljana; Natek, K., Natek., M., 2006:Države sveta, Mladinska knjiga, Ljubljana; različni drugi viri. Zbral in uredil J. Zupančič.

Temeljno poslanstvo narodnih parkov je varstvo naravne in včasih tudi kulturne dediščine in izvajanje tem območjem primernih (zdržnih) prostorskih ukrepov. Varstvo narave ima prioriteto, zato je večina drugih dejavnosti prepovedana. Mnogi parki imajo svojo javno varovalno službo. Upravljanje zavarovanih območij je zahtevno. Del populacije pričakuje lagoden dostop in ustrezne storitve za obiskovalce, kar vodi do mnogih praktičnih zadreg. Zlasti večja območja so lahko tudi ovira za uvajanje infrastrukture, ki jo potrebujejo rezidenti na zavarovanih območjih ali neposredno blizu njih. V Evropi je treba pri zavarovanih območjih skoraj povsod računati tudi na to, da je del teh območij naseljen in imajo rezidenti tudi svoje potrebe po rabi prostora. Zato prihaja do kolizij med interesi naravovarstva in prebivalci. Problemom se je mogoče izogniti s precejšnjo mero prilagajanja in različnimi oblikami kompenzacije. Naravovarstvo je v Evropi na splošno upravljavsko zahtevnejše kot na drugih celinah, a je obenem bogatejše za vrsto izkušenj pri upravljanju biodiverzitete. V politiki zavarovanja bodisi habitatov bodisi posameznih živalskih in rastlinskih vrst je zato potrebno precej strokovne presoje in dogovarjanja.

Posebna zavarovana območja so rezervati za staroselce. V ZDA in Kanadi so oblikovali posebne **indijanske rezervate**, v Avstraliji pa **zavarovana območja za avstralske staroselce**. To so območja, katerih ustanovitev je bila prostorski ukrep za ohranitev tradicionalnih ljudstev, njihovih kultur in načina življenja. Ukrep je novim kolonistom preprečeval kakršen koli dostop do naselbin in življenjskega prostora teh staroselcev, a je hkrati omejil tudi njih. Ukrep sodi v miselno nekoliko starejši čas in ga je treba presojati z distanco. V Evropi in tudi sedaj bi bil podoben ukrep nemogoč. Indijanski rezervati v ZDA so oblika teritorialne zaščite ameriških staroselcev z njihovim življenjskim prostorom vred. Vseh rezervatov je skupaj 310 in obsegajo površino okrog 225.000 km² (okrog 2,3 % površja ZDA) (Prucha, 1990), kar ustreza srednje veliki evropski državi. Ker naseljujejo specifična zavarovana območja, zavzemajo s tem specifičen prostorski segment, ki je prav tako deležen posebne geografske pozornosti. Vendar od skupno okrog 2,5 milijona ameriških Indijancev živi v rezervatih dejansko le približno en milijon. Njihova gospodarska osnova so vladne dotacije in koncesije za koriščenje določenih dobrin ter dodatne takse za dejavnosti ali pa imajo nekaj dohodkov od koncesij za črpanje naravnih bogastev na ozemlju rezervata. Pogosta

panoga je igralništvo, ki poleg denarja prinaša tudi vrsto negativnih učinkov. S tem je mogoče preživeti, razvojnega zagona pa to ne predstavlja (Tiller Velarde, 1996). Mnogi rezidenti delajo zunaj rezervatov in se tja vračajo le zaradi nekaj bonitet, s katerimi se ohranja avtarkična struktura. Indijance sicer obravnavajo kot marginalno družbeno skupino oziroma kot družbeno, ne pa etnično manjšino. Rezervatska politika je v drugi polovici 19. stoletja, v času ozemeljskega širjenja in demografskega polnjena današnjih ZDA, morda pomenila rešitev Indijancev kot družbenega kolektiva in vsaj minimalno spoštovanje njihove kulture. Sčasoma so se pokazale slabosti tega v bistvu konservativnega pristopa in eskalirali so problemi socialne narave; območja so izolirana, pogosto so prisotni občutki neperspektivnosti in apatija, kar vodi v marginalizacijo teh skupnosti (Castle, Bee, 1992, 6–12). Podobno je Avstralija uvedla mere socialne in kulturne zaščite pri avstralskih staroselcih (Aboriginih), upoštevaje pri tem neposesivnost zemljišč pri tradicionalnih pripadnikih te skupnosti; zemljišče je tako skupno. Vendar je večina tako zavarovanega območja neprimerna za kmetijsko rabo (Diercke Weltatlas, 2009, 184).

Drugo skupino posebnih teritorijev znotraj držav predstavljajo območja specifične **namenske rabe**. V veliki večini gre za območja z vojaškim namenom. Pri tem so izvzeti posamezni objekti, kot so skladišča, kasarne in poveljniške prostorske kapacitete, vojaški radarji, vremenske postaje, mejni objekti in mejne utrdbene kapacitete, kjer in če obstajajo. Najprej so to **vojaška oporišča**, namenjena izključno nastanitvi vojaških tehničnih kapacitet in moštva, čeprav v določenih primerih tudi druge rabe, vključno s civilnimi, niso izključene. Taka območja so lastna večjim in vojaško zmogljivejšim državam. Združeno kraljestvo, ZDA in Francija imajo na svojem teritoriju in tudi na nekaterih točkah zunaj (oziroma drugod) po svetu svoje vojaške baze z namestitvenimi kapacitetami za najmanj nekaj tisoč ljudi ter odgovarjajočimi površinami za tehniko, vaje in rezervo. Francija ima svojo slovito tujsko legijo prostorsko razporejeno na več območjih, glavni del je pri južnofrancoskem mestu Aubagne, zunaj Francije pa zlasti na nekdanjih kolonialnih posestih Mayotte in v Francoski Gvajani (Boyd, 2010). Britanski vojaški bazi Dhekelia in Akrotiri na Cipru zagotavljata državi lastnici zadostne kapacitete za letalsko, pomorsko in kopensko vojsko ter vsaj začasno močno povečanje vojaške prisotnosti. Američani imajo po svetu več baz, ki jih uporabljajo kot strateška oporišča, za oskrbo letal in vojaške flote, ki se premikajo od dolžnosti do dolžnosti. Znani sta bazi na otočju Guam v Pacifiku ter Guantanamo na Kubi. Nekatere so pozneje doživele korenito konverzijo iz vojaškega tudi v civilni namen, na primer britanska posest Gibraltar na jugu Pirenejskega polotoka.[178] Manjše države

178 Gibraltar (6,5 km^2, okrog 32.700 prebivalcev) je britanski čezmorski teritorij, sedaj z avtonomijo. Leta 1704 je Velika Britanija dobila to ozemlje kot kolonijo. Zaradi lege ob Gibraltarskem prelivu sodi med izjemno pomembne strateške točke. Španija ga neuspešno zahteva zase. Gibraltar je turistično zanimiv, med zaposlenimi prevladujejo Španci in Maročani (Der neue Fischer Weltalmanach, 2019, 189).

imajo tovrstne kapacitete bolj omejene, navadno vezane na lokacije za vojaško morsko in/ali rečno floto ter vojaška letališča.

Karta 15: Narodni park Yellowstone

Za vojaške namene so prav tako pomembna **vojaška vadbišča**. To so območja znotraj držav, navadno nekoliko odmaknjena od gospodarsko najbolj zanimivih predelov in tudi od državnih meja. Večina vadbišč sicer ni zasedenih ves čas in tedaj je mogoča določena (omejena) gospodarska raba. Izvajanje vaj ima lahko tudi

izrazito negativne posledice na okolje (na primer zaradi kemične ali celo radiološke kontaminacije, razstreliv, eksplozivnih sredstev in podobnega, dalje hrupa zaradi streljanja, eksplozij, nizkega preleta letal ali uporabe oklepne tehnike na tleh in podobno), čeprav skušajo sodobne vojske to preprečiti ali močno omiliti. Vendar je na to možnost treba računati ob namenitvi določenih predelov za vojaški vadbeni namen. Večinoma je ovir toliko, da so vadbiščna območja izključena iz gospodarskih dejavnosti in služijo le eni, obrambni oziroma vojaški funkciji. Urejena strelišča so lahko tudi za mešano rabo (vojaško in civilno) ter s primernim nadzorom ne predstavljajo posebne ovire. V celem so vsa območja, namenjena za vojaško rabo, območja posebnih in izrecnih omejitev ali pa sploh v celoti izvzeta in jih nepooblaščenim ni mogoče obiskovati, razen po posebnem protokolu. Taka območja sodijo v okvir državne infrastrukture in zanje se vodijo državne prostorske politike. Vse oblike tovrstnih ozemelj pomenijo določeno omejitev dejavnosti, ki se ji mora prebivalstvo do neke mere prilagoditi. Tako je na primer za življenje ob narodnem parku pomembna določena osveščenost in izbira dejavnosti, ki so skladne z nameni posebnih območij; in prav tako se je treba soočiti (in sprijazniti) z morebitnimi omejitvami in učinki v bližini vojaških baz, vadbišč in drugih objektov. Toda bistvenega pomena je, da je to državni ali najmanj regionalni ukrep, posledica temeljitega premisleka in vrednotenja določenih posebnih območij.

Poleg teh pretežno negativnih učinkov je tudi nekaj spodbud, predvsem v smislu zagotavljanja določene tehnične podpore in ponudbe delovnih mest. Ni nujno, da je vse to v bližini, a je praktično in k racionalnim rešitvam usmerjeni odločevalci skušajo zagotavljati primerno bližino teh storitev.

Naslednji sklop posebnih ozemelj je del držav po legi in neredko je to povezano tudi z določeno zgodovinsko usodo teh teritorijev in njihovim namenom. Tak primer so najprej **enklave**, ozemlja, obkrožena v celoti z ozemljem druge države. Po izvoru so taki teritoriji večinoma relikt zgodovinskih procesov ali pa ostanek pogajalskih procesov in vojn, ki so se spričo okoliščin obdržali do danes. Nekatera taka ozemlja so prav stara, na primer San Marino, suverena mestna republika v srednjem delu Italije, ki je ostala samostojna v času italijanskega političnega združevanja, sicer pa seže samostojnost mestne republike v 13. stoletje. Kraljevina Lesoto, v celoti obkroženo z ozemljem Južne Afrike, je zadržal samostojnost kljub južnoafriškim poskusom vključevanja, potem ko je leta 1966 izglasoval suverenost in ostal v okvirih britanskega Commonwealtha. Kraljevsko oblast v podobnih okvirih ima že od leta 1830 dalje. Pogosteje so enklave del držav, ki je zaradi poteka zgodovine ostal obkrožen z ozemljem druge države. Španski posesti Ceuta in Melilla sta mestna teritorija, obkrožena z maroškim ozemljem in dediščina španskega kolonialnega sveta. Združeno kraljestvo je zadržalo svoji vojaški bazi na Cipru, otoku, ki je bil nekaj časa

britanska kolonija, potem ko so otok vzeli otomanski Turčiji.[179] Za državo matico je to **eksklava**. Primer Kaliningrada, ruskega ozemlja med Poljsko in Litvo, ki je teritorialno oddvojeno od matičnega ruskega državnega ozemlja, ima svojo zgodbo.[180] Svoj čas je mesto živelo predvsem kot velikansko vojaško pomorsko oporišče (Palmowski, 2013). Večja enklava je še Kabinda v Afriki, nekdanje portugalsko ozemlje, sprva kolonija in potem protektorat, po letu 1975 je bila kot bivša portugalska posest vključena v Angolo. Znamenita nemška eksklava je bil dolga leta po drugi svetovni vojni Zahodni Berlin (nem. West Berlin), obkrožen z vzhodnonemškim ozemljem s socialistično upravo. Na Kavkazu je največja eksklava Nahičevan, ozemlje, ki pripada Azerbajdžanu, a ga od njega ločuje armenski teritorij. Armenci so imeli v Gorskem Karabahu (uradno del Azerbajdžana) tudi svojo etnično eksklavo (Payaslian, 2007).[181] V Evropi je v Franciji, Španiji, Belgiji in na Nizozemskem ostalo precej manjših ozemelj, ki so kot relikti starih fevdalnih posesti po oblikovanju držav ostala v okvirih novih državnih sistemov kot enklave. Ker so majhne, se jih posebej ne omenja in jih karte ne prikazujejo.[182] V Sovjetski zvezi je na Kavkazu nekaj ozemelj v položaju enklave in prav tako na območju Ferganske kotline v Centralni Aziji. V času državljanske vojne v Bosni in Hercegovini so obstajale začasne enklave; funkcionalno je to sedaj tudi distrikt Brčko; ta teritorialna enota je neposredno podrejena vladi BiH v Sarajevu, obkroža pa ga ozemlje Republike Srbske, ene od entitet te države. V Moldaviji sta začasno nastali dve paradržavi, obe v položaju enklave.

179 Velika Britanija je leta 1878 prevzela Ciper od Turčije, a je ta zadržala nad njim formalno suverenost. Leta 1914 so ga anektirali, leta 1925, po koncu vojn med Grčijo in Turčijo (1923), pa so Ciper organizirali kot britansko kronsko kolonijo. V letu 1960 so, podobno kot številne države Afrike, teritoriji dosegli neodvisnost od britanske krone. Tako je bilo tudi na Cipru; le Dhekelia in Akrotiri (skupaj merita 254 km^2) sta ostali pod britansko vojaško upravo (The CIA World Factbook 2022–2023). Tako je še danes.

180 Kaliningrad je bil najprej Twangste, potem dolgo Königsberg pod tevtonskimi vitezi in pozneje Prusijo, nekaj časa je bil pod poljskimi kralji, ki so mu dali ime Krolewiec. Po delitvi Poljske je za stoletje in pol ostal pruski oziroma nemški, dokler ga ni spomladi leta 1945 osvojila sovjetska Rdeča armada, ga povsem uničila in prebivalce pregnala ali pobila. Rusi so mesto zadržali kot vojaško bazo in sem naselili etnične Ruse, predvsem vojaški personal in pomožno osebje, mesto pa imenovali Kaliningrad. Uveljavil se je kot sovjetska in potem ruska mornariška vojaška baza (Palmowski, 2013).

181 Gorski Karabah (ru. Nagornij Karabah; arm. Arcah) je enota, ki jo je kot pretežno armensko etnično enklavo etablirala Stalinova sovjetska uprava po drugi svetovni vojni. Glede na etnične prilike bi to morala biti enklava, pripadajoča Armeniji (podobno kot Nahičevan, ki ga armensko ozemlje deli od Azerbajdžana). Rešitev (kakršnih je bilo na območju Sovjetske zveze še nekaj) je skoraj šolski primer sovjetske politike »deli in vladaj« (Zupančič, 2021, 196).

182 Prikazuje pa jih The Times Comprehensive Atlas of the World, 2019.

Preglednica 2: Enklave, eksklave

Ime	Površina km²	Prebivalcev	Pripada državi	Obkrožena z državo
Lesoto	30.355,0	2,143.100	Lesoto	Južna Afrika
Kaliningrad	15.100,0	994.600	Rusija	Poljska, Litva
Kabinda	7.290,0	715.000	Angola	Kongo, Kongo DR
Nahičevan	5.500,0	415.000	Azerbajdžan	Armenija, Turčija
Arcah	4.400,0	151.000	Armenija*	Azerbajdžan
Musandan	1.800,0	49.100	Oman	ZA Emirati
Occeuse	813,6	68.900	Vzhodni Timor	Indonezija
Akrotiri	131,0	18.200	UK	Ciper
Dhekelia	123,0	**	UK	Ciper
Guantanamo	116,0	-	ZDA***	Kuba
San Marino	61,5	33.500	San Marino	Italija
Ceuta	18,5	85.100	Španija	Maroko
Melilla	12,3	86.400	Španija	Maroko
Gibraltar	6,7	32.600	UK	Španija
Vatikan	1,0	1.000	Vatikan	Italija

Viri: The CIA World Factbook 2022–2023.
*Opombe: * Arcah (Gorski Karabah) je uradno ozemlje s statusom v okviru Azerbajdžana, etnično pa armensko in je bilo do leta 2023 pod nadzorom lastnih (armenskih) oblasti. Po intervenciji 2023 ne obstaja več.*
*** Skupaj Akrotiri in Dhekelia.*
**** Ameriška pomorska baza, formalno v sporu s Kubo zaradi lastništva teritorija.*

V svetu posebnih teritorijev zasedajo svoje mesto tudi **zasedena ozemlja**. To so površine neke države, ki jih začasno okupira vojaška sila druge države in jo na določen način upravlja. Navadno imajo taki teritoriji prilagojen vojaški režim oziroma vojaško administracijo, gledano s strani upravljavca. Prebivalci in država, ki ji to po tuji sili začasno zasedeno ozemlje pripada, smatrajo upravo za okupacijo in navzočo vojaško silo za okupacijsko silo, proti kateri morda vodijo odprto in/ali gverilsko vojno. Zato je glede statusa teh območij treba vselej preverjati vir in trenutni položaj. Največje začasno zasedeno ozemlje na evropskih tleh je vzhodni del Ukrajine s polotokom Krimom, ki je pod vojaško zasedbo ruskih vojaških sil in paravojaških skupin pod vplivom in nadzorom Rusije.[183] Pod ruskim poli-

183 Rusija je leta 2014 anektirala polotok Krim tako, da je spodbudila upor regionalne ruske večine, ta je izvedla referendum v dvomljivih okoliščinah in razglasila avtonomijo, nato pa zaprosila dumo (parlament) Ruske federacije, da jo kot avtonomno republiko vključijo v Rusko federacijo. Duma je rekordno hitro – v le nekaj dneh – tako odločitev sprejela. Združeni narodi z odločitvijo niso soglašali in Rusija je prejela (razmeroma blag) paket

tičnim in vojaškim vplivom so še nekatera ozemlja na območju nekdanje Sovjetske zveze. Ruske vojaške sile zasedajo Abhazijo, etnični teritorij Abhazijcev, ki pa nominalno pripada Gruziji, in prav tako Južno Osetijo z Osetinci, ki je uradno tudi gruzijsko ozemlje. Podobno je spodbudila rusko in ukrajinsko prebivalstvo pri oblikovanju uporniške Pridnestrske republike v Moldaviji. Rusija ima od leta 1945 pod zasedbeno vojaško upravo otočje Kunašir, uradno japonsko ozemlje. Otoke je po japonskem porazu v drugi svetovni vojni zasedla sovjetska Rdeča armada in jih je Ruska federacija zadržala tudi po razpadu Sovjetske zveze do danes.

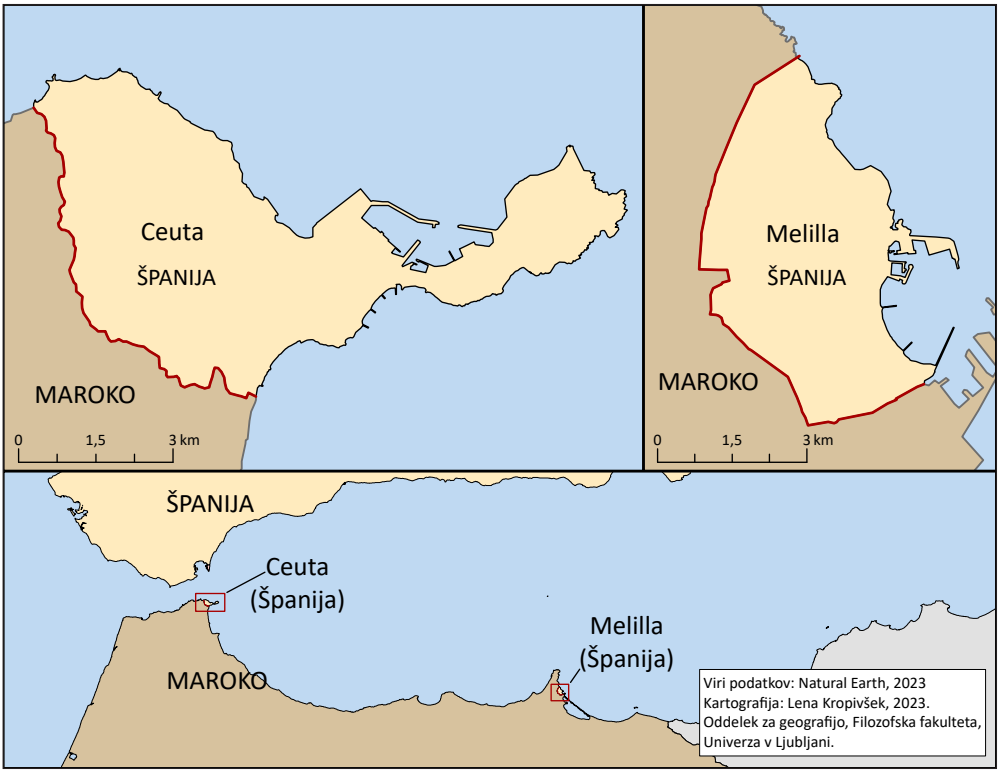
Izrael je po arabskem napadu leta 1967 uspešno pariral, v vojni zmagal ter zavzel polotok Sinaj na jugu in Golansko planoto (del Sirije). Sinaj je Izrael vrnil pod egiptovsko upravo po sporazumu v Camp Davidu pod ameriško asistenco, Sirija pa se z Izraelom ni pogajala in je zasedba ostala. Izrael si je v lokalnih duelih povečeval nadzor nad ozemlji Zahodnega brega in Gaze, večinsko naseljenih s Palestinci. Sirija je skoraj tri desetletja zasedala tretjino ozemlja Libanona. Turčija je z vojaško akcijo zaščitila turško etnično skupnost na Cipru v vojni leta 1974 in na severni del otoka, ki je pod turško asistenco razglasil suverenost, kolonizirala večje število turških kolonistov iz Anatolije. Maroko je prevzel v upravljanje večino ozemlja Zahodne Sahare, prej španske kolonialne posesti. Na tem teritoriju izvaja celotno upravo in področje kolonizira. Srbija očita, da je bila stimulirana osamosvojitev nekdanje jugoslovanske (srbske) pokrajine Kosovo nesprejemljiva, ker smatra ozemlje Kosova za uradno srbski teritorij, situacijsko pa je potemtakem pod začasno albansko etnično okupacijo. Primerov zasedenih ozemelj je po svetu še nekaj in v obširnem kriznem pasu se javljajo novi in novi. Prostorske posledice vojaške zasedbe se na takih ozemljih čutijo še desetletja.

Statusno so posebne tudi države, ki so razglasile neodvisnost, a jim tega koraka mednarodna skupnost ne prizna. Pod tem imenom se skrivata dva tipa držav. Najprej so **nepriznane države**; to so tiste, ki so izgradile državne institucije v celoti in so torej *de facto* države, *de iure* pa le interno (ker jim tega navzven nihče ne prizna ali le malokdo). V takem položaju je Tajvan, uradno Narodna republika Kitajska, otoška država na vzhodnem pacifiškem loku. Kljub uradni osamitvi je Tajvan gospodarsko močna in učinkovita država. Na severnem delu Cipra je Turška republika Severni Ciper, katere suverenost priznava le Turčija (ki jo je k suverenosti tudi spodbudila). Gospodarsko je močno odvisna od Turčije. Severni del Somalije je razglasil suverenost kot Somaliland. Tega koraka ni priznala nobena država. Teritorij je zato v gospodarskih težavah in pod grožnjo svojih sosed, a je ne nazadnje že dve desetletji politično zdaleč najbolj stabilen del Somalije.

---

gospodarskih sankcij (Zupančič, 2021). Kmalu je sledil etnični upor tudi v ukrajinski vzhodni regiji Lugansk. Februarja 2022 je ruska vojska po polletnih obsežnih vojaških manevrih (ob katerih so ameriški opazovalci odkrito svarili, da se Rusija pripravlja na vojno, ta pa je vztrajno zanikovala takšno namero) Ukrajino vojaško napadla. Kljub izredno velikim vojaškim izgubam v materialu in ljudstvu je ruski vojski uspelo zasesti okrog 100.000 km^2 ozemlja (petino države), niso pa dosegli očitnega glavnega cilja – popolne zasedbe Ukrajine.

Drugi tip držav brez priznanja so **paradržave** ali neprave države. Kot pove ime, so svojo državnost izgradile le do neke mere, deloma pa se naslanjajo na druge države ali skupino držav zaradi določenih, navadno prikritih vezi in interesov. Dostikrat delujejo kot uporniške skupnosti, ki zaradi nasprotovanja izvedejo oborožen upor, vodijo gverilsko vojno in oblikujejo vodstvene strukture. Republika Azawad, etnično večinsko tuareški teritorij v severnem delu Malija v Afriki, poskus osamosvojitve Tamilske države na delu Cejlona, upor v pokrajini Aceh na severu Sumatre ali etnično armenski Gorski Karabah so imeli podobno težnjo, nekoliko različne poti in še bolj različno usodo. Zaradi stanja in odnosov v mednarodnem svetu težko oblikujejo gospodarske, izobraževalne in socialne ustanove. Izključenost iz mednarodnih gospodarskih odnosov povečuje pritisk v smeri različnih ilegalnih dejavnosti, s katerimi skuša prebivalstvo pač preživeti. So nekako poldržave, usmerjene v logiko preživetja in iskanje načinov, kako se postavljati v mednarodnem okolju (Short, 1993). Priznanje teh držav je s strani mednarodne skupnosti formalno težavno, ker bi to nasprotovalo načelu ozemeljske celovitosti že obstoječih držav (velikokrat je tako). Iskanje načinov priznanja je naporno početje za diplomacije, ni pa nemogoče.

Karta 16: Enklavi Ceuta in Melilla

Karta 17: Gibraltar

3.7 Politične meje, razmejevanje in obmejna območja

Tematika meja sodi v klasični repertoar političnogeografskih razmišljanj. Skoraj ni učbenika s tega področja, ki bi meje vsaj bežno ne omenjal ali širše komentiral

in razlagal. V zgodovini političnogeografske misli so bile sicer precejšnje fluktuacije navdušenja za meje, mejnost in razmejevalne procese, kar dobro zrcali aktualnost in še bolj senzibilnost pojava meja ter družbeni in politični odnos do njih. Marsikje so zlasti v poplavi zanimanja za to področje pristopili k specializaciji meja in mejnosti. Nekako od preloma tisočletja dalje zavzemajo *mejne študije* (ang. *border studies*) pomembno in skoraj samostojno mesto, ki se s političnogeografskega področja seli v domeno izrazito polidisciplinarne, pa tudi interdisciplinarne obravnave. Dogaja se nekaj podobnega, kot se je že zgodilo s politično geografijo volitev.

Meje so star pojav in približno toliko je staro tudi razglabljanje o njihovem nastanku, varovanju, funkcijah in spremembah. Zanimanje za politične meje je sledil proučevanju držav. Vendar jim dolgo niso namenjali velike pozornosti. Meje so predvsem nadzirali, utrjevali in branili. Stare (zgodovinske) meje so v politiki seveda številne in ni malo primerov, ko se tako ali drugače uveljavljajo tudi v moderni dobi oziroma sedaj. Evropa ima izjemno barvito politično zgodovino, kar simultano pomeni sorazmerno pogoste spremembe političnih meja. V evropskih političnih geografijah je pozornost do meja posebej izpostavljena, ker so tudi sedaj marsikje meje bilateralni problem. Konflikti zaradi poteka in funkcije meja oziroma tako imenovani mejni problemi so drugi najpogostejši razlog vojn in spopadov (za etničnimi konflikti), ponekod pa so sploh na prvem mestu. Francoska politična geografija (na primer Braudel) je mejam namenjala osredno pozornost. Opredeljene so bile kot neke vrste katalizator mednarodnih odnosov (ker se z razmejevanjem rešujejo različna vprašanja) ter obenem indikator razmerij moči in interesov. Po vojnah in še posebej po obeh svetovnih vojnah je bilo razreševanje mejnih dilem poglavitna zadeva. Po prvi svetovni vojni je versajski mir določil politično strukturo medvojne Evrope, sicer pa uveljavil nov načelni pristop k razmejevanju z upoštevanjem etničnega načela (ki se ga v praksi pogosto niso držali oziroma so ga dokaj svobodno razlagali). Po drugi svetovni vojni je razmejevanje trajalo dobro desetletje in se potem v nekaterih pogledih potegnilo še tja v sedemdeseta leta. Odtlej je bila pozornost pri mejah usmerjena k temu, kako s spremembami mejnih politik rahljati ločevalno naravo političnih meja. V tretjem tisočletju je v Evropi to postala prevladujoča paradigma odnosa do meja.

Zanimanje za (politične) meje je izrazito naraslo v devetdesetih letih 20. stoletja. Razkroj socialističnega družbenega reda, konec svetovnega bipolarizma in močno spremenjena globalna razmerja so ob tehničnem in tehnološkem napredku, razvoju družbe informacij in pričetkih očitnih globalnih neravnovesij glede ekonomskih, socialnih in demografskih procesov prispevali k povečanemu zanimanju za prostorsko spreminjanje družbenih pojavov, celo tistih, ki so se zdeli nekaj desetletij poprej skoraj zacementirani in v ljudski percepciji tako rekoč trajni. To pa so bile politične meje (Kishimoto, 1980). Oblikovanje novih držav,

preobrazba Evropske gospodarske skupnosti (EGS) v Evropsko unijo (EU) in poti njenega širjenja so spodbudile raziskovanja meja bolj, kot so to politične geografije v okoljih, kjer so bile seveda razvite, počele v desetletjih poprej. Novim zagonom šol politične geografije zlasti v državah Srednje in Vzhodne Evrope so dale prav mejne študije primerno družbeno relevanco. Razpravljati o političnih mejah in mejnosti je postalo (ob nedvoumnih potrebah) stvar akademske modnosti. Slednje je vodilo h nekritičnim pristopom in populizmu predvsem v smeri tez o »nepotrebnih« mejah in nadzoru mejne črte. Drugi motiv povečanega zanimanj za meje je bil oblikovanje evropskega mejnega nadzora na zunanjih mejah EU ter zunanjih mejah držav Schengenskega sporazuma,[184] kar je v upravno in politično prakso vnašalo obsežne nomenklature ravnanja, s katerimi se je ob odpravi neposrednega mejnega nadzora na mejah članic tega prostora spodbujal gospodarski in civilni pretok, nadzor pa se je pragmatično prestavil na zunanje meje EU oziroma schengenskega območja. Na letališčih in v pristaniščih je nadzor nad mejami ostal. Za državljane članic EU so prehode olajšali s prilagoditvami. Urejanje mejnih odnosov je zahtevno in vedno institucionalizirano ter ekskluzivno v domeni državne politike. Razhajanje med stvarnim urejanjem mejnih politik in, mejnih režimov in oblikovanjem ustreznih instrumentov za izvajanje mejnih politik na eni ter razširjeno (tudi v strokah!) percepcijo o izginevanju meja na drugi strani je strokovno kontradiktorno.

Pojem meje je večplasten; pomen je odvisen od tega, kakšen predmet meja predstavlja ter kdo in kako mejo opisuje. V smislu predmetnosti meje (torej na kakšen predmet se pojem meje nanaša) je ta lahko bodisi linija (črta) bodisi cona ali območje. Meja kamna v prsti je lahko le (precej vijugava) črta, ker je narava kamna drastično drugačna od narave prsti. Podobno je tudi pri meji stanovanjske hiše s parcelo, kjer bodo linije ostre in v bistvu nedvoumne. Lahko so le bolj ali manj vidne, opazne in zato prepoznavne, lahko pa manj. Pri meji reke je določitev natančne meje metodološko zahtevnejša in bolj problematična, ker vodostaj reke niha, s tem

184 **Schengenski sporazum** ima dolgo zgodovino. Nastal je leta 1985, ko je pet držav (Belgija, Nizozemska, Luksemburg, Nemčija in Francija) v kraju Schengen v Luksemburgu podpisalo sporazum o olajšanju prehajanja političnih meja, da bi s tem olajšali gospodarsko izmenjavo med članicami. Leta 1990 je z združitvijo obeh Nemčij sporazum postal veljaven tudi za nekdanjo Vzhodno Nemčijo. Istega leta (1990) so sporazum nadgradili s sprejetjem Konvencije o izvajanju Schengenskega sporazuma, ki je uredila (natančneje določila in instrumentalizirala) različna vprašanja glede mejnega nadzora. V veljavo je stopila leta 1992, po uradni preobrazbi EGS v Evropsko unijo. Do tedaj so k sporazumu pristopile še Italija, Portugalska, Španija in Grčija, leta 1995 pa je po pristopu k EU to storila tudi Avstrija. Skandinavske države Finska, Švedska in Danska so pristopile leta 1996. Istega leta sta se pridružili tudi Norveška in Islandija, čeprav nista članici EU (imata status pridruženih članic). Leta 2000 sta se pridružila Irska in Združeno kraljestvo (ki mu je z izstopom – *brexitom* – prenehalo tudi članstvo v schengenskem območju), a z nekaj specifikami. Lihtenštajn je pogodbeno vstopil leta 2006 (pridružena članica). Največja širitev je sledila leta 2007; članice so postale Estonija, Latvija, Litva, Poljska, Češka, Slovaška, Madžarska, Slovenija in otoška Malta. Tega leta so odpravili mejni nadzor nad vsemi notranjimi mejami in uredili nadzorni režim na letališčih. Leto pozneje (2008) je kot pridružena članica vstopila še Švica (sporazum je podpisala že leta 2004, a je morala voljo preveriti na referendumu) in leta 2023 Hrvaška (Arah, 1995).

pa se spreminja rečni obseg in tudi meja med reko in njeno okolico. Mejo dnevne gravitacije delovne sile izbranega mesta lahko določimo le z nekaj kompromisi in predhodnimi definicijami. Pri mnogih naravnih in družbenih pojavih so zato meje le približno ali okvirno določljive. Mejo razumemo kot nekoliko širšo, le okvirno določeno sfero, ki ločuje izbrani (opredeljevani) predmet ali pojav od drugih.

Po načinu in pristopu so lahko **meje natančno določene** in merljive ali pa jih na določen način zaznavamo (dojemamo) in niso čisto natančno določene; to so **percepcijske meje**.

Meja zemljiške parcele je natančno določena in izmerjena ter zato tudi izmerljiva, in sicer ne glede na to, ali se mejna črta jasno vidi (različna raba iskanega in sosednjega zemljišča) ali ne (gozdne parcele so sicer označene, a jih marsikateri opazovalec niti ne bo opazil). Vse parcelne, administrativne in politične meje so natančno določene, marsikje označene na terenu in predvsem dokumentirane v evidenčnih knjigah, različnih zbirkah in na zemljevidih. Te meje štejejo za relativno trajne, in sicer s tendenco ohranjanja točnih dimenzij in lokacije. Trajnost je ena njihovih primarnih lastnosti in funkcij; vsak lastnik parcele želi, da pri posesti ni moten ne funkcionalno (na terenu oziroma neposredno) niti v dokumentu o lastništvu, lokaciji in dimenziji parcele. Identično velja za administrativne in politične meje.

Percepcijske meje določa opazovalec glede na dojemanje prostora oziroma predmetov v njem. Mnoge ali večina meja, ki zamejujejo fleksibilne naravne ter družbene pojave in predmete, je le približnih in odvisnih od vsakokratnih mikrorazmerij. Dnevna migracija ali navezanost ljudi na določen oskrbni kraj je sicer relativno stabilna, a ni stalna in se lahko hitro spremeni. Fluktuacija razdalje od središča do meje se dinamično spreminja, in sicer glede na vsebino ali lastnost pojava. Rečno korito je različno polno, čeprav je večini stalnih prebivalcev in tudi slučajnim opazovalcem bolj ali manj jasno, do kam okvirno reka seže; kaj je torej pojem »reke«. Kot smo videli že pri definiciji morske ali jezerske obale, je mejna črta med vodnim in kopnim prostorom ne neki način dogovorjena. Ta kompromis velja le za tiste, ki točno tako definicijo reke ali morskega brega potrebujejo. Vsi drugi se bodo verjetno zadovoljili z ohlapno opredelitvijo teh pojmov in njihovega obstajanja v naravi. Mnogi družbeni pojavi so še bolj približni. Etnične ali kulturne meje so sicer pogosto risali na zemljevide in s tem ustvarjali določeno prostorsko predstavo, vendar so bile take predstavitve le redkokdaj točne in tudi zelo so se razlikovale med seboj.

3.7.1 Pokrajina, prostor in meje

Geografi se nenehno srečujemo z mejami. Vsaka omejitev prostorskih pojavov že skoraj avtomatično riše črto na zemljevidu – mejo. Meja je črta, ki ločuje dve enoti zaradi potreb opazovalca oziroma uporabnika, in ne sama po sebi. Taka

črta je miselni pripomoček, orodje za lažjo interpretacijo raznolike geografske stvarnosti. Vsem regionalizacijam je lastno to, da mejne linije živahno variirajo v odvisnosti od kriterijev ter od razumevanja in uporabe teh kriterijev. Po definiciji je meja skrajna črta ozemeljskega (prostorskega) dosega nekega pojava. Razmejevanje je postopek prostorskega ločevanja dveh ali več pojavov. Pri tem nastanejo meje, ki jih pojmujemo zgolj kot črto, ki razmejuje območje dveh pojavov. Take črte so zamišljene in abstraktne; same po sebi nimajo nobenega stvarnega učinka v pokrajini.

Pokrajina je sama po sebi celovita in kontinuirana. Svetovno je sklenjena in se nadaljuje iz ene oblike v drugo. Seveda je mogoče razlikovati med naravnogeografskimi enotami, kot so nizke ravnine, pokrite z raznolikim rastlinskim pokrovom, in gričevjem, ki se spušča v ravnino zlagoma in prek širokih rečnih dolin in logov, katerih lastnosti so bližje ravnini kot vzpetemu svetu gričevja. Prek hribovja in planot se površje dvigne v gorski svet, sestavljen iz nizov slemen in vmesnih dolin ter planot. Obalna ravnina se spušča v morje in pri tem je videti vodna površina ostro ločena od kopnega, a vselej ni tako. Za naravne pojave je značilna prehodnost in celo ostre ločnice, ki jih predstavljajo na primer rečni, jezerski in morski bregovi ter naglo se vzpeto pobočje nad ravnino, so vsaj v miniaturi manj natančne in jasne. Z geografsko regionalizacijo sicer dosežemo določitev geografskih enot, ki jih zamejujejo določene črte oziroma meje. Te črte so izbrani dvojni kompromis: prvič, ko se kriterij določi, in drugič, ko se izbrani kriterij uporabi za razčlenitev. Zato so vse **geografske regionalizacije** podvržene kompromisnim rešitvam (Ilešič, 1979, 452). Neredko se izrecno določijo vmesne (prehodne) pokrajine, navadno v obliki pasov ali pa sploh prehodnih pokrajin (Gams, 1996, 96).

Podobno naravo kažejo **geografske rajonizacije**, navadno uporabljene pri prostorskem določevanju gospodarsko zaokroženih pojavov, na primer območja prevlade žitnega kmetijstva od mešanega (kombiniranega) ali živinorejskega tipa. Tudi določitev severne meje uspevanja vinske trte, hmelja, citrusov in drugih kultur ima značaj določenega conskega nastopanja, in ne točne linije. Natančni zarisi gospodarskih rajonov so abstraktna poenostavitev zamejevanja pojavov, ki so v stvarnosti (naravi) prehodni ali conski. Zgornja gozdna meja ali prehod med gozdovi in stepo ter pojav permafrosta v subarktičnih pokrajinah kanadskega in evrazijskega severa so približni in lahko v naravi občutno variirajo tudi več kilometrov severno ali južno.

Kljub omenjenim zadržkom in dilemam je pojem meje navzoč seveda tudi v fizični geografiji. Tedaj je naziv »naravna meja« povezan z dovolj jasno, čeprav nenatančno potekajočo ločnico. Geološke meje, izražene z značilnim pojavljanjem kamnin določene geološke starosti (formacije), izvora ter lastnosti, so lahko celo precej jasne in ostre, v naravi pa se ne vidijo vselej tako razločno. Kraški

rob, ki loči flišno Istro od Krasa, predstavlja dokaj jasno, vidno in prepoznavno linijo (Perko, Orožen Adamič, 1998, 269),[185] medtem ko je Periadriatski šiv, ki loči Centralne Alpe od Južnoapneniških (ali, po nekaterih nazorih, Dinaridov), v naravi večinoma zakrita linija, čeprav loči dve zelo različni geografski enoti (Park, 2014, 118).

Družbeni pojavi so praviloma bolj dinamični, hitreje in bolj intenzivno se spreminjajo in tudi teže jih je razmejevati. **Kulturne meje** so teže natančno določljive in celo okvirne opredelitve so težavne. Opredelitev območja, kjer se pojavlja določen jezik, narečje ali govor, ne zavisi le od pojava govorcev na tem območju, ampak tudi sočasnega pojavljanja sorodnih dialektov ali jezikov. Oblikuje se dinamičen preplet v coni mešanega pojavljanja ene in druge skupine in ni mogoče jasno odrediti točnega obsega njunega pojavljanja. Etnična kartografija pozna vrsto grafičnih tehnik, kako čim bolj natančno prikazati etnično strukturo na primer Vojvodine v Srbiji, Bosne, Kosova ali južnega roba Moldavije; pokrajin torej, ki so znane po izredni etnični in verski raznolikosti. V teh primerih jasne razmejevalne linije ni mogoče potegniti, ker je pomešanost prevelika. Etnične ali narodne meje zato pogosto prikazujejo kot črto maksimalnega teritorialnega dosega nekega ljudstva (etnije) ali naroda. **Narodne ali etnične meje** so pogosto najpomembnejše družbene meje, ker imajo zelo močan vpliv na oblikovanje političnih meja, lahko pa nastopijo tudi kot rezultat dalj časa obstajajočih političnih meja oziroma političnih procesov in dogodkov.[186] Z etnično strukturo se navadno v visoki meri prekrivajo **jezikovne meje**, ki zamejujejo zaokrožena območja prisotnosti določenih jezikov ali njihovih narečij. Narodni jeziki so hkrati sredstvo in medij komunikacije skupnosti ter posledično tudi produkt te skupnosti, ker skupnost jezik prilagaja svojim potrebam in možnostim (Južnič, 1983, 174–178). Jezikovne meje naj bi bile dokaj stabilne, ker jih podpira skupnost govorcev, naseljena na določenem območju (Bufon, 2007, 235). Vedno ni tako in premikanje jezikovnih meja (na primer na avstrijskem Koroškem) je spremljajoči pojav in s tem tudi dokaz asimilacije.

Pri zamejevanju ekonomskih vplivov, kot je privlačnost urbanih središč (s ponudbo delovnih mest, storitev, nakupovalnih možnosti ali finančnih manipulacij),

185 Vse obširnejše regionalnogeografske študije in prikazi so se pri zasnovi dela soočili s težavami geografske regionalizacije ter s teoretičnimi in praktičnimi zadregami tega opravila. Poleg uporabnih podrobnosti (katere kriterije izbrati in kako jih tolmačiti ter uporabiti v praksi) so se geografski duhovi razhajali med opcijama geografskega univerzalizma (geografska regionalizacija) in geografskega dualizma (fizično- in družbenogeografska regionalizacija). Slednjo so bodisi razlagali v slogu prepoznavanja zgostitve določenih indikativnih družbenih pojavov (na primer tip rabe zemljišč ali pa jezikovni (narečni) in zgodovinski pojavi) bodisi zanjo priročno uporabili kar razpoložljive administrativne meje.

186 Po vojaški akciji Azerbajdžana proti uporniški pokrajini Gorski Karabah (dejansko paradržavi pod armensko ekonomsko in vojaško podporo ter patronatom ruskih vojaških sil) jeseni 2023 je Arcah (drugo ime za Gorski Karabah) prenehal obstajati, armensko prebivalstvo pa se je skoraj v celoti izselilo. Etnične enklave ni več, Arcah je le še zgodovinski pojem.

sicer v splošnem pričakujemo postopno slabenje gravitacijske privlačnosti z oddaljenostjo, upoštevaje značilnosti prometne ureditve in infrastrukturne opremljenosti. Neredko se javljajo široka interferenčna območja med posameznimi mesti. **Ekonomske meje** so hitro spremenljive, dinamične. Poleg tega se različne dejavnosti obnašajo časovno in prostorsko različno. Ljudje uporabljajo za izvrševanje različnih funkcij (na primer za delo, zabavo, nakupne, politično ali versko življenje ter rekreacijo) različne točke in cone in pogosto jih ne koncentrirajo v maniri časovne in ekonomske racionalnosti, ampak na prostorske odločitve vplivajo raznoliki in ne vedno jasno prepoznavni vzvodi (Zupančič, 2017, 177). Dalje so percepcije različnih socialnih skupin do istih pojavov lahko (in celo praviloma so!) različne. Oblikujejo se **socialne meje**. Ljudje jih postavljajo skladno s svojim predznanjem, prepričanji, izkušnjami in pričakovanji. Pojavi na primer urbanih slumov niso za vse enako moteči in tudi do določenih etničnih skupin gojijo pripadniki različnih socialnih skupin različna stališča. V etnično mešanih okoljih se lahko oblikujejo tihe, nevidne »meje« v urbanih naseljih; črte, ki jih poznajo, razumejo in upoštevajo le rezidenti.

Prostorsko dinamiko družbenih pojavov, kot so etnične, jezikovne, verske ali kulturne skupnosti, zaznamuje po eni strani dokajšnja stabilnost, po drugi pa prepletenost, pomešanost, in zato meje nastopajo večinoma v obliki con oziroma območij prepletanja (Kneževič Hočevar, 1999). Odlikuje jih tudi navadno visoka mera družbene občutljivosti. Poselitveni vzorec na primer slovenske diaspore v ZDA se spreminja od generacije do generacije, a vselej bo to zanimivo politično vprašanje. Senzibilnost izvira iz realne ali potencialne uporabnosti védenja o prostorski distribuciji članov diaspore. Teritorialno-etnične odnose poznamo zlasti v Evropi, ker so od vključno 19. stoletja dalje bistveno kreirali politični zemljevid. Ugotavljanje jezikovne, verske, etnografske, etnične ali narodne strukture prebivalstva[187] je bilo zato pogosto politično opravilo (Gebhardt, Glaser, Lentz, 2013).

Pri družbenih pojavih, kakršni so na primer etnične, jezikovne ali verske skupnosti, je poleg dinamike prostorske distribucije in sosledne pomešanosti pomemben tudi odnos do teh pojavov. Močno spremenjen odnos sprožijo nove družbene in politične okoliščine, kot se je to zgodilo na prostoru nekdanje Jugoslavije. Verska in etnična pomešanost v Bosni in Hercegovini je bila le zanimiva situacija, dokler se je zdelo, da je medetnično sožitje (ki so ga jugoslovanske socialistične oblasti rade razglašale) uveljavljeno in perspektivno. Etnične situacije so analitiki sicer prikazovali, a jih niso ne problematizirali in ne teritorializirali. Ko se je ob gospodarski in politični krizi SFRJ v osemdesetih letih 20. stoletja pričel jasneje kazati tudi očiten razkorak med Srbi, Hrvati in Bošnjaki glede pričakovanj o politični prihodnosti Bosne in Hercegovine, je vprašanje etničnih prostorov

187 Pri ugotavljanju kulturne pripadnosti prebivalstva so v različnih deželah in obdobjih uporabljali različne kriterije; zato tudi toliko nazivov zanje. V družbeni praksi so jih pogosto razumeli in tolmačili kot sinonime.

ter njihove medsebojne kompatibilnosti postalo eno ključnih (Klemenčič, Žagar, 2004). Med državljansko vojno od leta 1992 do 1995 so potem risali karte možne administrativno-politične ureditve Bosne in Hercegovine, naslanjajoč se na etnično zasedbo teritorijev pred vojno in spremembe etnične distribucije med njo, vojaške dosežke posameznih strani ter protežiranje nekaj idej zunanjih dejavnikov o regionalizaciji države (Burg, Shoup, 2000). Risanje zemljevidov je imelo tedaj tudi neposredne politične učinke, ker so v konflikte vključene strani kalkulirale o svojih političnih vizijah tudi glede na kartografske prikaze (Pirjevec, 2003).

Domači afriški jeziki dolgo niso imeli izrazito politične vloge. Zaradi skromne gospodarske razvitosti so dialekti obstajali kot komunikacijsko sredstvo lokalnih okolij in tudi širše. V kolonialnih upravah so prevladovali jeziki kolonialnih oblastnikov ter neredko ostali uradni jeziki in javni jeziki tudi po osamosvojitvi. Afriške države so se osamosvojile v teritorialnih okvirih kolonialnih teritorijev ter zatekle stanje velike jezikovne in etnične raznolikosti, za premagovanje katerih se je zdela uporaba kolonialnih jezikov, torej zlasti francoščine in angleščine, še najmanj slab kompromis (Vintar Mally, 2012, 126). Izredna genska raznolikost je podlaga velike jezikovne razdrobljenosti ter dokaz starega in verjetno burnega družbenega razvoja, ki je v časovno vzporednem, a za Evropo skoraj neznanem okolju podekvatorialne Afrike oblikoval kompleksne družbene tvorbe. Arabski trgovci in vojaki so ob vdiranju v podsahelski pas prihajali v stik z urejenimi kraljestvi; teritoriji, kjer je bila že očitno dosežena določena družbena kohezija (Oliver, Fage, 1985). Poznejša evropska kolonialna osvajanja predvsem v 19. stoletju so uničila domače afriške oblastne strukture ter ustvarila nove teritorije, niso pa razkrojila afriške družbene substance, ki jo lahko prikazujejo jezikovne skupnosti ali drugi družbeni agregati. Preobražanje ljudstev v narode, ki poteka ob družbeni modernizaciji deloma tudi pod vplivi evropskih ali širše zahodnih miselnih vplivov, se pričenja poleg na teritorije, ki so jih podedovali ob dekolonizaciji (oziroma osamosvojitvi), naslanjati tudi na te družbene fenomene (Vejnović, 1971). Jezikovni oziroma etnični in politični teritoriji se pogosto ne prekrivajo in to sproža vrsto napetosti in tudi odprtih konfliktov (Grčić, 1989, 88). Zlasti starejša angleška in francoska literatura je polna oznak o plemenski ali klanski strukturi, čeprav so etnije dokazano že prerasle v narode, katerih nacionalizmi iščejo tudi političnoteritorialne rešitve: svoje nacionalne države (Zupančič, 2011, 22), sledeč evropskim vzorom in tudi onim v severnih delih te celine, na primer v Magrebu (Zupančič, 2012). Održavljanje ni enostaven proces, predvsem pa sproža niz novih dilem in pretresov, zato je sedaj celo pogostejša tendenca etnične homogenizacije znotraj danih političnoteritorialnih okvirov. Državljanski nacionalizem favorizira demografsko, gospodarsko in politično najmočnejše narode in zmanjšuje vpliv, obseg in delo drugih jezikovno-etničnih skupnosti. Zaradi tega so sedaj tudi v Afriki jezikovne in etnične situacije pomembno politično vprašanje.

Naravne (fizičnogeografske) in kulturne meje lahko postanejo posestne, administrativne in politične (državne) meje, ko se pričenja skupnost ljudi, združena ob ideji skupne pripadnosti, zavedati svojega kolektiva in ga skuša z nadaljnjimi koraki spremeniti v politično telo: državo. Teritorializacija je dolgotrajen proces prepletanja prebivalcev s svojim teritorijem (na katerem živijo, si ga lastijo in ga morda tudi upravljajo) (Delaney, 2005, 5–9). Rezultat so politične meje.

3.7.2 Oblikovanje političnih meja

V politični geografiji je temeljno izhodišče teritorij. Človeške družbe so ga že davno v preteklosti skušale zamejiti in s tem njegovo uporabnost ekskluzivno rezervirati zase. Vse meje izhajajo iz posestvene narave človekovega odnosa do teritorija. Meja je del pokrajine in hkrati eden njenih posrednih dejavnikov. Meja je lahko črta ali pa širši pas ozemlja, ki linearno razmejuje dve površini, posredno pa tudi sferi nad njim (ozračje) in pod njim (litosfero). Po starejših pojmovanjih (primerjaj Ratzel, 1897) so bile meje skrajne točke dosega, organiziranosti in moči neke človeške skupnosti. Meje so se zato nenehno spreminjale in prilagajale. To je ofenzivni ali dinamični vidik političnih meja kot spremenljivih elementov v pokrajini. Niso pa ti »klasiki« izpostavljali vloge meja kot dejavnika; meja je bila le dinamičen predmet. Novejše političnogeografske razprave izpostavljajo meje kot dejavnik. Meja naj bi bila posredni sooblikovalec strukture pokrajine, čeprav je seveda še vedno tudi objekt in rezultat družbenih prizadevanj. Sedaj so meje opredeljene kot izraz dogovora o prostorski (geografski), politični, gospodarski in kulturni zaokroženosti ozemelj (Agnew, 2002). Meje naj bi bile čim bolj stabilne, časovno trajne, statične in predvsem smiselne (da ne izzivajo konfliktov). Sedaj je torej bolj v modi defenzivni vidik mejnosti in političnih meja. Gledanje na meje je zlasti v zadnjih nekaj desetletjih zelo obremenjeno z različnimi ideologijami, ki vidijo v njih relikt preteklosti, ki predstavlja določeno oviro družbam in še bolj osebni svobodi posameznika. Po takih naziranjih so meje apriorni »problem« ali »ovira«; zanemarjeni pa so konjunktivni (gradacijski) in generativni vidiki pojava meje, prav tako se povsem izpušča njihova funkcija. Žal je temu ideološkemu ehu marsikje sledila tudi politična geografija in sistematično iskala dozdevno preseženost, odvečnost ali celo nesmiselnost političnih meja. Taka razmišljanja izhajajo iz idealpolitičnih nazorov, po katerih je ključna človeška (družbena) percepcija, in ne strukturno (materialno) razmišljanje.

Politične meje izhajajo iz posestvenosti. Potreba po jasnih mejah se javi z lastniškim odnosom do zemlje. Meja je točen posnetek pravno urejenega odnosa med človekom in površino. Pri zemljiških parcelah gre za lastnino, ki se s sistemom dedovanja lahko prenaša medgeneracijsko ali pa je predmet ekonomske menjave. Tako kot so meje parcel povsem stvaren izraz pravno-posestnih

odnosov med posamezniki in manjšimi skupinami, so politične meje odraz posestvenosti velikih, politično organiziranih skupnosti – držav.

Politične meje so črte razmejevanja politično organiziranih teritorijev. Nekatere so vidne, označene in celo instrumentalizirane (na primer s pregrajami, zidovi in različnimi ovirami), nadzorovane in varovane. Mnoge meje pa niso posebej vidne, a ni pomen mejne črte nič manjši kot pri prvih.

Dalje razlikujemo dve obliki političnih meja, ne glede na to, koliko in kako so vidne. Po večini so sedanje politične meje postavljene kot črte; torej linearno. Angleški izraz za take meje je *boundary* ali tudi *border.* Drugi tip pa imenujejo *frontier* in ga razlagajo kot večinoma ožjo sfero ali pas v širokem linearnem poteku. »Frontier« lahko tolmačimo tudi kot cono stika z ofenzivno-defenzivnim značajem; torej nekaj, kar se brani oziroma kar predstavlja predel z določeno vojaško infrastrukturo ali vsaj obrambnimi nameni (Prescott, 1987). Razlikovanje ima seveda svojo zgodovino. Na drugi strani je meja, opredeljena kot »*boundary*« oziroma »*border*«, ozka, točno določena in navadno označena linija, ki pa je lahko opremljena z različnimi oblikami mejne infrastrukture.

Po izvoru je pojem »frontierja« starejši. Izvorno je bila meja ozemeljsko le okvirno opredeljen pojem. Stare antične države so robni del držav nadzorovale, niso pa ga točno označevale. Egipčani in Sumerci so imeli na robu svojih državnih tvorb puščave, zato meja v sodobnem pomenu besede praktično ni obstajala. Obstajal je pas ozemlja ali cona, kjer so države vršile obrambo in nadzor. Država je po starih opisih segala »od–do« in je zajemala ljudi ter resurse, teritorije pa posredno (Grataloup, 2023, 42). Nekaj natančnejši so bili stari Grki, katerih polisi so že imeli tudi meje posesti meščanov (in drugih), zato je bil teritorij na neki način ozemeljsko določen. Znameniti *limesi*[188] iz rimskega imperija so bili longitudinalno položene linije utrdb, ki so s povezanim sistemom stolpov, ovir, zidov ali palisad ter sorazmerno številčnih vojaških posadk preprečevale prehod potencialnim nasprotnikom na robovih rimskega cesarstva. Niso pa bile to meje, čeprav so dejansko vršile enega temeljnih namenov sodobnih političnih meja: nadzor.

188 Rimskih *limesov* je bila cela vrsta, in ne le najbolj znana Hadrijanov zid v Britaniji ter langobardski limes na vzhodu Furlanije (ki je vrh vsega nekoliko poznejšega datuma). Rimska zgodovina jih pozna najmanj dvanajst večjih. Britansko otočje je na jugu varoval poznoantični saksonski limes. Ta je imel svoj južni lok – galske utrdbe na današnjem francoskem ozemlju. Proti Keltom (Škotom, dejansko) so zgradili Hadrijanov in Antoninov limes. Med najobsežnejše tovrstne gradbeno-organizacijske podvige sodi sloviti Limes Germanicus, v slovenski bližini je bil Limes Noricus severno od Alp, ob srednji Donavi se je vil Limes Panonicus, vzhodne rimske province so varovali trije tovrstni obrambni sistemi: Limes Alutanus in Limes Transalutanus v pasu vzhodno od Karpatov, medtem ko je spodnjo Donavo na južnem bregu nadziral moezijski zid ali Limes Moesiae. Rimljani so se dobro utrdili tudi v Trakiji in na maloazijski kopnini, čeprav niso uredili posebnega limesa. Proti bojevitim puščavskim sosedom so vzhodne dele Palestine in današnje Jordanije obdali z dobro utrjenim arabskim limesom (Limes Arabicus). V Afriki so znani Limes Tripolitanicus, katerega potek je le deloma znan, Limes Numidiae v srednjem Sudanu in Fossatum Africae; precej obsežen, vendar ne sklenjen sistem obrambnih utrdb od Atlaškega gorstva do današnje južne Tunizije (po Liberati, Bourbon, 2000).

Limesi so zaposlovali cele legije. V širšem notranjem pasu so kolonizirali ljudi z delnim namenom obrambe. Tudi sloviti veliki kitajski zid[189] je bil po svoji osnovni funkciji obsežna obrambna infrastruktura, in ne politična meja. Če primerjamo te pojave s sodobnejšimi, so še najbližje izrazu frontier; torej zemljišču v obliki sklenjenega pasu, ki služi obrambi večje zaledne skupnosti.

Ločnico v pojmovanju in instrumentalizaciji političnih meja predstavlja srednji vek. Fevdalne posesti so bile posesti v današnjem pomenu in so jih tudi precej vestno zapisovali (Gof, 2002). Z urbarji in različnimi listinami so nastali dokumenti, s katerimi je neposredno dokumentirano posestno pravo in zemljišče (posest; tudi gospostvo). Posest zemlje je bila v srednjem veku tudi temeljna družbenoekonomska kategorija, iz katere izhajata moč in položaj lastnika. Meje fevdalnih posesti so se hitro spreminjale zaradi prepletenega sistema dedovanja, darovanja ali tudi nasilnih prevzemov. Nastopalo je že tudi pravo, vezano na posest in prav tako na meje. Politične meje kraljestev in drugih politično zamejenih zaključenih teritorijev so bile označene in so imele tudi ekonomski značaj, ker je bilo treba prehode varovati in nadzirati. Mejo so radi naslonili na naravno oviro, kot je gorski greben ali reka, jezero ali močvirje. Meje so torej star pojav: približno toliko, kolikor je kje stara stalna poselitev s pojavom lastnine zemljiške posesti. Politične meje so se pojavile še nekaj pozneje. Vsekakor pa o političnih mejah v času srednjega veka že lahko govorimo.[190] Potek nekaterih meja srednjeveških posesti je ostal skoraj nespremenjen do danes.

Poznosrednjeveški čas in tudi nadaljnja doba vse do 19. stoletja sta prinesla obrat v razumevanju in organizaciji političnih meja. Posest je bila utrjen pojem in za potek meja in njihov nadzor so se države spopadale med seboj, pa tudi trgovale z ozemlji kot z menjalnim blagom. Zemljiška razdrobljenost je botrovala zelo razgibanemu poteku meja ter nastanku številnih enklav (oziroma eksklav; kakor gledamo) in mejnih žepov. Ko se je okrepil državni aparat in se je namesto posestnih pravic zemljiških gospostev postopoma uveljavljalo uradniško upravljanje, so mnoge vijugave mejne črte gospostev (višjega ranga, kot so vojvodine, kneževine …) dobile drugačen pomen in status, potek meja pa je ostal. Potek starih političnih mej v Evropi danes marsikoga čudi zaradi nenavadnih in na videz nelogično potekajočih vijug, enklav in žepov, a so s historičnega vidika čisto logične. To je tudi čas, ko so meje večinoma postale *frontier* v današnjem pomenu besede. Poteku meje so prilagodili obrambo. Oblikovale so se mejne pokrajine,

189 Veliki kitajski zid so izgrajevali skoraj tisočletje. O njegovi dolžini je cela zmeda zaradi upoštevanja različnih sekcij obrambnih linij. Uradno mu priznavajo 2450 km dolžine (Medved, 1970, 234), a ga opisujejo kot desettisočkilometrsko gradnjo (Grčić, 1989, 88); kar je tudi uradni kitajski naziv zanj. To število nekateri nižajo na okrog 8500 (Encyclopaedia Britannica), medtem ko znaša celotni seštevek vseh zidov na Kitajskem precej čez to oceno, celo nad 21.000 km (Saje, 2016; drugi viri). Najbolje ohranjeni del, ki je tudi največja svetovna atrakcija, so zgradili v času dinastije Ming med 14. in 17. stoletjem; začetki gradnje segajo v 7. stoletje.

190 Po nekaterih stališčih naj bi bile politične meje predvsem novoveška iznajdba (primerjaj Boesler, 1983, 53).

kakršna je bila Vojna krajina na meji med habsburškim cesarstvom in turškim imperijem.

Nove oblike meja in predvsem njihova tvorba so se pojavile v času kolonializma in osvajanja novih teritorijev predvsem v Ameriki in Afriki. V času kolonialnega osvajanja so meje na novo obvladanega sveta opisovali in kartografsko prikazovali, redkeje pa so jih točno določili in označevali. Kljub prevladi ravnih linij so zaradi nejasnosti opisov sedaj neredko predmet sporov med državami. Čas kolonializma je bil (seveda še bolj zaradi drugih modernizacijskih družbenih procesov, večje gostote poselitve in naraščajočih potreb po izkoriščanju različnih resursov) tudi čas teritorializacije človeških družb in vse večjega zanimanja za politične meje. Teritorije so delili glede na interese in zmogljivosti nadzora. Bistvena je bila zavarovalna funkcija osvojenih ozemelj (oziroma nadzor nad njimi), meje pa so bile posledična okoliščina (Dalziel, 2005, 73). Prilagajali so jih bodisi fizičnogeografskim značilnostim širšega geografskega okolja bodisi pričakovanim koristim izkoriščanja resursov oziroma služnosti (na primer za transport po vodotokih in ob obalah) ali pa so jih (kar je bila praksa predvsem v Severni Ameriki) urejali po poldnevnikih in vzporednikih. Meje kolonialnega sveta so po večini rezultat rivalitet evropskih sil v 18. in 19. stoletju.

Evropske države, tedaj še v veliki večini različne dedne monarhije, so si za potek svojih meja izrecno prizadevale. Politične meje so postale uporaben vsakodnevni pojem v političnem besednjaku. Tudi splošni geografski opisi tistega časa (na primer Daniel, 1882) so v regionalnih prikazih meje izpostavljali kot prve in pomembne informacije. Klasiki političnogeografske misli, na primer Ratzel (1897), so jih analizirali obširno, kot enega bistvenih elementov države.

Nadaljnji politični razvoj je skoraj sam po sebi izpostavil politične meje kot enega najpomembnejših elementov v pokrajini. Spopadi pred drugo svetovno vojno, med njo in po njej so bili v 20. stoletju dostikrat predvsem spopadi za meje, ob upoštevanju, da je to avtomatično pomenilo tudi nadzor nad resursi, pridobljenimi s spremembo političnih meja in zaokroževanjem teritorijev po kulturnih značilnostih. In eno in drugo so narekovale nacionalistične ideologije razvijajočih se narodov. Nekateri nacionalizmi so zadrževali ozemlje in etnično raznoliko prebivalstvo ter ga skušali preoblikovati v nacionalno enoten demos (na primer v Franciji, Rusiji ali Španiji), drugi so združevali manjše politične enote z raznolikim zgodovinskim pedigrejem v enotne etnonacionalne države (Italija in Nemčija). Nacionalizmi evropskih narodov so šele iskali svoje teritorije in jih postavljali na zemljevid takratne Evrope (na primer Romunija, Srbija in Grčija). Razkroj večnarodnih imperijev (ruskega, turškega in habsburškega) je dal priložnosti mnogim manjšim narodom, ki so se z izdelanimi narodnimi programi prvič ali pa ponovno prihajali na politično karto stare celine (na primer Finska, baltiške republike, Poljska ali Albanija) oziroma iskale nov *modus operandi* v

obliki novih večetničnih držav (na primer Čehoslovaška in Jugoslavija).[191] Politične meje so izdatno utrjevali z obsežnimi, zapletenimi in dragimi obrambnimi sistemi, mnogo obsežnejšimi, kot so bili antični limesi ali novoveške vojne krajine. Po drugi svetovni vojni so meje kot »zidovi« marsikje ostale ali pa so jih instrumentalizirali v povsem novi obliki sosedskih odnosov z namenom zavarovanja teritorijev in političnih sistemov. Železna zavesa je desetletja minimalizirala čezmejni pretok med sosednjimi ozemlji, ki so bila le malo nazaj še enoten, skupni teritoriji.

V procesu dekolonizacije so stare kolonialne meje ostale, spremenile pa so status; postale so meje novih neodvisnih držav, a s starimi bremeni nedorečenosti poteka in režimom, ki je v novih okoliščinah deloval kot izrazita ovira prej sicer povezanih lokalnih skupnosti. Kolonialni lastniki največkrat niso zapletali in problematizirali tradicionalnih lokalnih kohabitacij, ki so jih meje prečkale, nove države pa so se neredko hitro zapletle v mejne spore in tudi vojne (Jansen, Osterhammel, 2019).

Po koncu hladnovojnega obdobja je v Evropi nastopil čas ekonomskega in političnega povezovanja pod skupnim imenom evropski integracijski procesi. Del tega se je močno odražal tudi v spremembah mejnih režimov in mejnih politik (Boon-Thong, Bahrin, 1998). Na notranjih kopenskih mejah EU so mejni nadzor močno omejili ali celo povsem odpravili, kar je vodilo k razglašanju »odprave meja«. Meja seveda niso odpravili! Zunanje meje so dobile več novih funkcij in praviloma tudi strožji režim nadzora, ob dopustnosti prehodov za ljudi in blago. Tako je bilo le v Evropi. Drugod je mejni nadzor ostal, marsikje so ga zaradi novih domnevnih varnostnih groženj povečali in tudi mejni zidovi niso nikakršna redkost.

3.7.3 Klasifikacija političnih meja

O redko katerem drugem področju politične geografije je toliko različnih stališč in percepcij kot o političnih mejah. Ko so se pojavljale kot dejstvo v meddržavnih odnosih, so zaposlovale politike, državnike in gospodarstvenike. V času oblikovanja politične geografije kot geografske discipline je bilo v svetu pravo vrelišče okrog pojmovanja meja. Razumljivo, da so že v začetnih razpravah meje postale standardni predmet političnogeografskega opazovanja. Prva delitev je bila na naravne in umetne politične meje. Ta delitev je le delno utemeljena; vse politične meje so umetne meje. V kolikšni meri so se pri določanju mejne črte ozirali na

191 Po prvi svetovni vojni so sledile velike spremembe političnih meja v Evropi skladno z novo nacionalistično paradigmo in starimi geopolitičnimi kalkulacijami. Za nekatere opazovalce se je zdelo izgovarjanje na etnične kriterije precejšnja farsa (Dedijer, 1948), a končno so bile še vse mirovne pogodbe rezultat zelo kalkulantskih procesov ter odvisni od razmerij moči. Zaupanje v pravičniški čut diplomatov je dostikrat pot v izgubo, kar so izkusili tudi Slovenci po obeh svetovnih vojnah (Godeša, 2006).

naravne ovire v pokrajini ali pa na drugi strani sledili drugim, zlasti družbenim razmerjem, je stvar okoliščin. V različnih zgodovinskih obdobjih so bile prevladujoče različne paradigme glede najprimernejšega poteka meja. Sedanja klasifikacija političnih meja povzema starejše in sodobne izkušnje. Gre zgolj za sistematiko pogleda na meje. Sodobne politične meje imajo primerljive lastnosti in status, ne glede na to, kdaj in kako so nastale. Sedaj jih lahko ločimo po treh pristopih oziroma kriterijih: morfoloških, genetskih in funkcijskih.

Po *morfoloških kriterijih* (pri katerih so v ospredju oblike mejne črte in oblike površja, kjer potekajo) izdvajamo tri skupine: fiziomorfne ali naravne, antropomorfne ali družbene in geometrijske ali matematične (tudi astronomske).

Fiziomorfne ali tudi **fiziografske politične meje** (Bufon, 2007, 243) so v bistvu **naravne meje**; tiste, katerih potek se prilagaja izbranim elementom v naravi. Konfiguracijo površja in druge oblike narave ljudje (družba) prevzamejo kot črto ločnico s pravnimi, političnimi ter ekonomskimi (lastniškimi) lastnostmi in značilnostmi (Ante, 1981). V zgodovini so jih pogosto uporabljali in argumentirali kot najustreznejše, saj naj bi že narava sama narekovala najbolj jasno, lagodno in predvsem najmanj problematično razmejitev. Človeška družba naj bi torej prilagodila meje svojega okolja s posnemanjem naravnih značilnosti. V starejših obdobjih je tako stališče temeljilo na oviralnem značaju določenih morfoloških oblik v naravi in človeška družba je s postavitvijo mejne infrastrukture ob sočasni izgradnji dodatnih obrambnih elementov le povečala oviralnost »meje«. Take meje navadno niti niso bile le črte, temveč cone ali pasovi, kjer se je zaradi oviralnega značaja naravne pregraje končal ekonomski domet družbene skupnosti in kjer se je ta lahko dolgotrajno uspešno branila. Vrh vsega je taka meja ljudem dobro vidna, vpadljiva, laže si jo zapomnijo in jo upoštevajo. Tako percepcijo brez večjih težav razumemo tudi kot *frontier*, tip meje torej, pri katerem sta oviralnost in obrambnost pomembni ali sploh najpomembnejši prvini in v bistvu tudi funkciji. V tej skupini je več podtipov, in sicer: orografske, hidrografske in conalne.

Orografske meje se navadno prilagajajo poteku gorskih hrbtov, grebenov ali nizu najvišjih vzpetin na določenem območju. Navadno se je to navezovalo tudi na razvodnico; črto, ki razmejuje porečja in navadno poteka po višjih slemenih. Pri razmejevanju je bila razvodnica neredko dodatno razmejevalno merilo. Vzpeti svet je redkeje naseljen, navadno gospodarsko manj privlačen in izkoriščen ter laže branljiv, zato je bilo prikladno mejo razviti po najvišjih in v več pogledih najbolj oddaljenih zemljiščih. Tudi porečja imajo pri tem posredno precejšen pomen, ker so vodotoke uporabljali v različne gospodarske namene ali pa jih uporabljali kot obliko prometne poti (na primer za plavljenje lesa v vzpetem gozdnatem svetu). Tipičen primer orografske meje so meje Češke z njenimi sosedami, meja na Pirenejih med Francijo in Španijo, med Argentino in Čilom ter večji del švicarsko-francoske meje po Vogezih. Tudi slovensko-avstrijska meja se drži orografskega

načela. V zgodovini so zato veljale kot učinkovit, prepričljiv, enostaven in najmanj boleč kompromis. Toda to je veljalo zlasti za obdobja, ko je bila večina meja pravzaprav conskih frontierjev, in ne enostavnih, jasnih linij.

V podrobnostih so orografske meje bolj problematične. Meja na grebenu Pirenejev je zelo prepričljiva, če jo opazujemo na geografski karti. Na terenu je teže, ker so mnoga slemena precej široka, zaobljena in tudi nizi niso vselej jasno določljivi. Z dodatnim hidrografskim kriterijem (glede na odtekanje vode) si le delno pomagamo. Tudi sicer se že več stoletij stara meja med francoskimi in španskimi posestmi ne drži prav točno ne grebenov ne porečja in tudi nekaj enklav je nastalo. Zelo podobno dilemo bi imeli v primeru češko-nemške meje, ki poteka po najvišjih delih sredogorij Šumava oziroma Bavarski gozd, Češki les in Češko rudogorje. Toda meja je stara in je izvorno dejansko sledila tako razvodnici kakor višini, le da na dokaj uravnanem sredogorju tega ni bilo enostavno določiti. V agrarni dobi so »les« razumeli kot priložnostno dobrino, sčasoma pa je bilo poseganje po lesnih zalogah in rudah vse večje. Gorski grebeni so marsikje bolj hrbtenica držav kakor pa ločnica.[192] Tak je Ural, ki sicer šteje za mejišče evropske in azijske celine in za večino Evropejcev je to sprejeto in logično. A ne za Ruse in Rusijo, ker je Ural s svojimi rudnimi bogastvi, lesom in vodno silo za pretežno uravnano državo vir estetskih navdihov. Ural povezuje, ne ločuje. Sprejemljivost orografskih meja se je z razvojem tehnologije zaradi večjega ekonomskega izkoriščanja in naraščajoče prometne povezanosti načeloma zmanjševala. Vendar veljajo orografske meje za sorazmerno stabilne, in sicer predvsem zato, ker so stare, uveljavljene in dejansko »prekrite« tudi z drugimi kriteriji.

Hidrografske meje so drugi podtip fiziografskih meja, in to sorazmerno pogost. Reke so v človeški zgodovini predstavljale vir življenja, prometno pot in tudi učinkovito ločnico. Za razliko od gorskih pregraj so bile vsaj začasno videti zelo jasne in obrambno zelo učinkovite. Poleg gospodarskega izstopa pri rekah še simbolni (identitetni) pomen (Szul, 2022). Nekateri avtorji jih omenjajo tudi kot povezujoče fiziomorfne (fiziografske) ali naravne meje; ob reki se je odvijalo gospodarsko in kulturno življenje, izmenjava prek reke je bila pri roki. Če je bilo treba, je lahko hitro prešla v obrambno (defenzivno) funkcijo. Vodotoki so po obliki, širini in hidroloških značilnostih izjemno raznoliki naravni pojavi, kar lahko razumemo ob primerjavi srednjega toka Kolorada v ZDA in spodnjega toka Amazonke. Obe reki sodita med veletoke in obe sekciji sta v širšem okolju izraziti oviri. Tok Kolorada v zelo globokem kanjonu je skoraj nepremostljiva naravna ovira, a bolj zaradi kanjona kot hitro tekoče reke. Amazonka je v spodnjem toku pravzaprav neločljivo prepleten spoj številnih širokih rokavov tekoče reke in močvirnega sveta. Nobena od teh rek pa ni postala prizorišče politične meje.

192 Tak primer povezovalnega gorstva so tudi Karavanke.

Pri rekah največja stopnja oviralnosti ni bila tudi najpomembnejši razlog, da so postale državne (politične) ločnice, pač pa je bil to večidel kombinacija tako povezovalne kot ločevalne narave rek. Določanje meje po rekah je pomenilo izbiro najnižjega površja in jasno določljivo linearnost, ki je zagotavljala tudi določeno obrambno varnost in s tem oviro, še posebej če so rečne bregove utrdili vzdolžno ali na najbolj kritičnih (lahko prehodnih) mestih. Toliko bolj so bili ob vodni oviri vzdolžno pomembni prečni prehodi, bodisi naravni bodisi umetni (z brodom in mostovi). Vodotoke so uporabili kot prostor razmejitve ne glede na širino, dolžino, hidrološke značilnosti in gospodarski pomen. Del slovensko-avstrijske državne meje poteka po potoku Kučnica, potočku zelo skromnih vodnih količin in mer, a so jo vseeno sprejeli za primerno ločnico. Zelo stara in pri več državnih sistemih sprejeta meja je bila Donava v svojem spodnjem toku (sedaj med Romunijo, Srbijo in Bolgarijo). Južni oziroma desni breg je zaradi litoloških in geomorfoloških značilnosti precej jasen, sem in tja z obrečnimi močvirji in mestoma s strmimi obalami. Več kot kilometer široka reka je bila predvsem prepričljiva ovira, a ne zaradi širine, pač pa zaradi fizičnogeografskih značilnosti severnega oziroma levega brega (danes na romunski strani). Tam je rečna pokrajina raztegnjena v več kilometrov široko področje močvirij, mrtvic in rečnih jezer; nekaterih prav obsežnih.[193] Donava je sedaj široka prometna pot, sem in tja turistična riviera ali zavarovano območje, a še vedno tudi učinkovita ovira. Zato tudi vtis primera učinkovite, smiselne meje. Razmejevanje po rekah je sorazmerno pogosto in v tem prednjači med celinami Evropa (Sobczynski, 2022). Tudi pri slovenskih političnih mejah hidrografske niso ravno redkost (Zupančič, 2022).

Kljub linearnosti in zategadelj jasnosti in prepoznavnosti ima hidrografski tip meja dve težavi. Prvič, je v več primerih težko točno določiti mejno črto (točno mejo), in drugič, rečni tok in širši obrečni svet se sorazmerno hitro spreminjata. Reke so se izkazale za precej muhasto mejišče. Prvo dilemo so navadno reševali z določitvijo sredinske črte reke, lahko tudi s prilagajanjem rečnemu strženu ali plovbi primernemu strženu. To je nekakšna (včasih nepravilna) sredina reke. Redkeje so uporabili za mejo le en breg in še redkeje oba rečna brega (s čimer je nastalo vmesno nikogaršnje površje). V nekaterih primerih so mejo prilagodili poteku rečnih otokov ali drugih oblik. Največ težav povzročajo rečni meandri, ki lahko že v nekaj desetletjih precej spremenijo rečni prostor, preusmerijo rečni stržen, modificirajo plovnost, naredijo ali odstranijo rečne otoke in jezera ter spremenijo uporabne lastnosti reke, na primer možnost energetske, prometne

193 Čez to pokrajino se skozi stoletja ni nihče prebijal. Prehodi so nastali le na nekaj točkah v drugi polovici 20. stoletja, in to z velikimi stroški. Takrat je bila v veljavi paradigma zmagovanja družbe nad naravo in obdonavska močvirja so skušali osuševati. Večinoma neuspešno (Medved, 2001). Vseeno je zaradi političnih razlogov oviralnost Donave zadržala svoj pomen. Sedaj sta Romunija in Bolgarija članici EU, meja je »notranja meja EU«, plovba po Donavi je vse bolj popularna in ekonomko privlačna, močvirjem pa so nadeli varovalni značaj in s tem vsaj posredno določili tudi neko mero oviralnosti. Človek naj bi v ta svet le omejeno posegal.

in surovinske izrabe rečnega toka in obrečnega sveta. V primeru slabih odnosov s sosedi je težavno urejanje protipoplavnih bregov in naprav. Reke zato veljajo za precej muhaste in v splošnem fizično, pa tudi pravno-politično spremenljive meje. Ponekod so se temu izognili z vrsto regulacij, utrdili rečne bregove ter jih zavarovali pred nadaljnjim erozijskim in akumulacijskim delovanjem. ZDA in Mehika sta po vrsti sporov na Riu Grandu reko nekako ukrotili z regulacijami (Bufon, 2007, 246). Tudi Slovenija ima z Avstrijo tak sektor rečne državne meje ob Muri, ki so jo med Cmurekom in Radgono lepo regulirali v skoraj pravilen rečni lok, medtem ko je dolvodno Mura ostala muhasta, meandrasta reka s številnimi in kar hitrimi spremembami konfiguracije rečnega korita in rečnega toka. Je pa s tem ohranila šarm nižinske reke in biotsko bogatega obrečnega sveta. Hrvaška in Madžarska ob Dravi tega nista storili, pa tudi Srbija in Hrvaška ne.

Tretji podtip fiziografskih meja so *conalne meje* ali območja. Meje potekajo po območjih z redko poselitvijo ali sploh brez nje, to je po močvirnih, puščavskih ali gorskih predelih z nejasno morfološko razdeljenostjo (kjer slemen in vrhov ni mogoče določiti) in predelih sklenjenih gozdov. Čeprav niso posebej pogoste, so zaradi pogostih problemov predmet meddržavnih razprav in pogajanj. Oblikovale so se kot široke vmesne cone med dvema političnima entitetama, kjer sprva verjetno ni bilo potrebe po točni določitvi mejne črte ali pa to sploh ni bilo tehnično mogoče. Mejno črto so običajno naredili pozneje in navadno sredi teh območij ali pa jo prilagodili določenim elementom. Najpogostejše tovrstne politične meje so v puščavah, zato se jih je prijelo tudi ime puščavske meje. Značilni primeri so na Arabskem polotoku. Med Saudovo Arabijo in Irakom so oblikovali celo nevtralno cono in jo po dolgoletnih pogajanjih končno razdelili. Med Saudovo Arabijo in Jemnom je meja še sedaj le okvirno določena, medtem ko so jo na severu z različnimi emirati sorazmerno zgodaj točno določili in označili. Razlog je bil predvsem naftno bogastvo in zemeljski plin. Pri jemensko-saudski meji tega dolgo ni bilo, ker zaradi sporov tudi raziskovanj ni bilo.

Različica conalnih meja so meje po jezerskih površinah. Jezera so navadno privlačen pokrajinski element, še posebej obale. Meje na jezerih so navadno ravni odseki in upoštevajo enako oddaljenost od nasprotnih obal, v nekaterih primerih pa se odločijo za kompromise.

Drugi tip meja po morfoloških kriterijih so **antropomorfne** ali tudi **antropogeografske meje**. Te dejansko ustrezajo predstavi o *umetnih mejah*; tistih, ki jih je oblikoval človek. Bolj točen je izraz *kulturne meje*, ki obsegajo jezikovne, narodne (etnične) in verske meje. Nekateri (tako Bufon, 2007, 251) omenjajo v tej skupini tudi administrativne, drugi (primerjaj Boesler, 1983, 59) jih opredeljujejo med umetnimi mejami kot povsem samostojno skupino. Ločevanje je upravičeno, ker so prve praviloma lahko le okvirno določljive, druge pa so vselej natančno in redko dvoumno določene. Vendar je to le izhodišče; ko postanejo te meje politične

(državne), imajo povsem enak značaj in pomen. Kulturne meje so vse prej kot linearne, ker so kulturni fenomeni dinamični in predvsem prepleteni. Zaradi tega so antropomorfne meje tudi zapletene in neredko vodijo do problemov. Obenem so politične meje same po sebi umetne oziroma kulturne meje. Ljudje, združeni v organizirano skupnost, imajo primarni interes medsebojne teritorialne povezanosti, kar pa pragmatično pomeni tudi vplivanje na potek meje. Politična meja je potem kompromis.

Upravne (administrativne) meje so druga oblika antropomorfnih meja in vključujejo tudi starejše, se pravi zgodovinske meje. Njihov status je odvisen od teritorialne enote, ki jo zamejujejo. Začenši od najmanjših proti največjim, si sledijo meje katastrskih občin (enot; če se drugače imenujejo), upravnih sosesk in srenj, solokalnih (krajevnih) skupnosti oziroma občin, okrajev različnih velikosti in obsegov, regij, provinc, županij, pokrajin in podobno. V različnih državah nosijo večje regionalne enote različne nazive. Upravne meje so točno določene in navadno je večina teh meja sorazmerno stabilnih. To še posebej velja za najmanjše, katastrske meje. Prednost upravnih meja je (poleg natančno določene mejne črte) funkcijska zaokroženost in funkcionalnost, kar s časovno persistenco ustvarja določeno tradicijo, kolektivno zavest in pripadnost, še posebej če so z administrativnimi mejami vsaj okvirno skladne tudi kulturne (etnične, jezikovne, verske) meje ali pa celo navkljub njim.

Tretjo skupino meja po morfoloških kriterijih zavzemajo **geometrijske** ali **matematične meje**; imenujejo jih tudi **astronomske** (Ante, 1981). Ime so dobile zaradi prevlade ravnih linij, katerih potek so prilagodili matematičnim elementom (poldnevnikom in vzporednikom), posredno torej nekim planetarnim dimenzijam. Pogosto so jih uporabljali evropski kolonialisti pri oblikovanju medsebojnih meja posesti, ker je bilo to še najlaže spremljati. V naravi pogosto dolgo niso bile označene. Zaradi tega in neprilagojenosti terenskim oblikam so v praksi nastajale težave kljub domnevni natančni določitvi. Običajno so jih vzpostavili po predhodnem dogovoru, zato se jih (vsaj nekaterih) drži tudi naziv *konvencijske* (dogovorne) (Grčić, 1989, 90), kar pa utegne biti tudi zavajajoče. Politične meje so navadno sledile mirovnim dogovorom in konvencijam tudi v primerih, ko so jih prilagodili drugim elementom v pokrajini. Dogovor o delitvi Korejskega polotoka po 38. vzporedniku na južni del pod ameriškim (zahodnim) varstvom in severni (socialistični) del je bil sprejet, a so mejo potem korigirali s terenskimi prilagoditvami glede na zatečeno stanje na bojišču in konfiguracijo površja. Podobna je bila začasna delitev Vietnama na Severnega in Južnega (danes sta združena) (Swift, 2004). Izraz *geometrijske meje* je zato za ta tip političnih meja še najbolj splošen in obenem dovolj točen: imenovane so po prevladi ravnih oblik. Najpogostejše so v Severni Ameriki in Avstraliji, kjer odločno prevladujejo, niso pa neznane tudi drugod. V Afriki je ravnih meja več kot tretjina. Pogoste so na Bližnjem vzhodu

in Arabskem polotoku ter Antarktiki. V Evropi je le ena, in sicer med Poljsko in Kaliningrajsko oblastjo (Rusija), nastala z razdelitvijo nekdanje nemške Vzhodne Prusije. Ravne linije političnih meja so nastale tudi ne glede na astronomske oziroma matematične elemente tam, kjer so z ravnimi sekcijami povezali dogovorjene trigonometrijske točke, najraje seveda vrhove. Take so na primer vzhodne meje Zahodne Sahare ali pa meje Alžirije in na Arabskem polotoku.

Naslednja klasifikacija je *genetska* in upošteva predvsem genezo oziroma nastanek političnih meja. Ločimo štiri podtipe: antecedentne, subsekventne, imponirane in zgodovinske (tudi reliktne). Prve, **antecedentne meje**, so vnaprej določene. Po obliki so v večini primerov uravnane oziroma geometrijske, a ne vedno. Antecedentne meje so doma zlasti v Severni in Južni Ameriki ter Afriki. Antecedentne meje so pogosto zarisovale evropske kolonialne sile, ne ozirajoč se na domače terenske in še zlasti ne družbene značilnosti. Izključna kategorija je bilo lastništvo teh posesti. V ZDA, Kanadi in Avstraliji antecedentne meje niso ne sporne in ne problematične, kar pa ne drži za one v Afriki in Aziji. Takšne meje so vzpostavili na Antarktiki, v primeru Arktike pa je zaradi vse večjega interesa po črpanju nafte in plina vse večji pritisk po njeni razdelitvi (Dodds, Nutall, 2019). Značilen primer antecedentne meje sta bila tudi okvirna zamisel in dogovor Sykes-Picot leta 1917, s katerim sta si Francija in Velika Britanija razdelili vzhodne in jugovzhodne dele Otomanskega imperija še med vojno. Rešitev in številne nedorečenosti so pozneje botrovale mnogim problemom, ki se vlečejo vse v današnji čas.[194]

Drugi podtip po genetskem kriteriju so **subsekventne meje**. Te meje so se prilagajale družbenim značilnostim, na primer poteku jezikovnih, kulturnih in etničnih meja, ter povzemale tudi politično-upravne mejne črte kot relevantne. V tem primeru so v »starem« svetu oblikovali meje glede na notranjo strukturo in lastnosti ozemlja. Po nastanku so subsekventne meje oblikovane naknadno, po nečem že predhodno obstoječem. S tem se prvotna zamejitev (kulturna) dodatno utrdi tako pravno-politično (ker so državne meje politične meje) kot tudi v zavesti ljudi, in sicer ne glede na to, kako vijugavo poteka (Rykala, 2012). Okvirno so to predvsem evropske meje, vendar s pridržkom; mnoge še danes veljavne politične meje so rezultat različnih in časovno dolgotrajnih procesov. Evropa je kontinent z največjo skladnostjo kulturnih in političnih meja. Številne in številčne manjšine dokazujejo, da je to zares le zelo okvirno. Po prvi svetovni vojni je bilo načelo samoodločbe sicer zelo izpostavljeno, a so ga zelo različno tolmačili in tudi zlorabljali (Lipušček, 2003). Sorazmerna usklajenost etničnih (oziroma

194 Atlas of the Middle East, 2003. Večina poznejših kompromisov se nanaša na območje Palestine.

jezikovnih) meja v Evropi napram onim na Bližnjem in Srednjem vzhodu[195] je vendarle posledica množičnih selitev in asimilacijskih politik, ki so manjšinske skupnosti reducirale. Nemško-češka meja je danes v veliki meri skladna z jezikovno (etnično), ker so sudetske Nemce po drugi svetovni vojni izselili (Zahra, 2016) in so ostale le manjše in skromno povezane, pa tudi jezikovno prikrite nemške skupnosti (Wolff, 2000). Mejna črta je sicer mnogo starejša. V Afriki se jezikovne in etnične meje[196] nikakor ne prekrivajo s političnimi (Cox, 2002), ki so v veliki večini rezultat kolonialne delitve in razmerij med nekaj evropskimi državami (Grataloup, 2023).

V okviru tipa subsekventnih političnih meja nastopajo tudi **konsekventne meje**; te oblikujejo z namenom ločevati etnične (jezikovne ali/in verske) teritorije. V praksi ločevanje med enimi in drugimi ni tako enostavno. Značilen primer so politične meje na Indijski podcelini, nastale v obdobju po dekolonizaciji (ko je območje zapustila angleška uprava in vojska), kjer so dotedanja nasprotja in trenja med hindujskimi ter muslimanskimi množicami prerasla v odkrite spopade in vojne. Uveljavili so dve državi, pretežno hinduistično Indijo in islamski Pakistan v dveh delih; pozneje se je razdelil na Pakistan in Bangladeš (Rothermund, 1999). V to skupino sodi tudi začetek oblikovanja meja Libanona, ustanovljenega kot francoski protektorat nad Maroniti. Meje so pozneje sicer spremenili.

Imponirane meje so naslednji tip političnih meja po genetski klasifikaciji. Oblikovale so jih tretje sile glede na določene interese, razmerja moči ali dogovore. Imponirane meje[197] so bile pogosto rezultat mirovnih procesov in pogajanj po koncu vojn, kjer so poleg držav, udeleženih v vojni, sodelovale regionalne in globalne velike sile. Meje držav na Balkanu so najprej določili na berlinskem kongresu leta 1876, nato po drugi balkanski vojni leta 1913 v Bukarešti, temu je sledila pariška mirovna konferenca po prvi svetovni vojni in nato še potsdamska konferenca leta 1945, dogajanje pa je potekalo še več kot desetletje po drugi svetovni vojni.[198] Nemške meje, njena delitev, določitev Vzhodnega in Zahodnega Berlina,

195 Turčija, Sirija, Irak, Iran, Pakistan in Afganistan so multietnične države, a jih upravljajo po načelu monoetničnosti (Atlas svijeta, 1988). Še najbolj velja to za (še vedno izrazito nacionalistično) Turčijo, ki stoletje po izvedbi genocidov nad Armenci, Grki in tudi sirskimi kristjani gladko zanika obstoj Kurdov kot etnične skupnosti – dejansko naroda (prim. tudi Horowitz, 2001).

196 Pojem jezikov in etnične pripadnosti je v Afriki stvar kriterijev, kaj jezik in narod (ali pa etnija) sploh sta ter kako se upoštevajo notranje razlike. Mnoge angleške in ameriške edicije tudi v tretjem tisočletju omenjajo »plemena«, čeprav je po kriterijih organiziranosti in jezikovne izoblikovanosti (jezikovnih standardov) očitno, da so mnoga ljudstva že desetletja nazaj postala narodi v polnem pomenu besede (Atlas človeštva, 1991) in so jih kot take tudi prikazovali (Atlas narodov mira, 1964).

197 Ang. superimposed boundaries.

198 Nekatere nemške edicije so še vsaj dve desetletji po drugi svetovni vojni zarisovale potsdamske meje razdeljene Nemčije kot »začasne« (Bertelsmann Atlas International, 1963). Demarkacijo teritorijev so izvedli takoj po drugi svetovni vojni, kasneje se je spreminjal predvsem status teh meja; a to je bistveno.

delitev Vzhodne Prusije med Poljsko in Sovjetsko zvezo (danes Rusijo) so rezultat burnih procesov in razmerij moči, a najmanj so na svojo mejo vplivali Nemci, poražena sila v drugi svetovni vojni. Na podlagi površnega in okvirnega sporazuma Sykes-Picot[199] iz leta 1916 je v obdobju med obema svetovnima vojnama oblikovanje teritorijev na Bližnjem vzhodu postavilo konture političnega zemljevida, ki z nekaj spremembami velja še danes (Hourani, 1992). Imponirane meje so v Afriki, takšna je bila delitev Korejskega polotoka in Vietnama ter razdelitev Palestine na arabski in izraelski del po sklepu ZN leta 1947 (Wolffsohn, 2022, 270).

Reliktne in **zgodovinske meje** so še zadnja skupina političnih meja po genetskih kriterijih. V obeh primerih gre za meje, ki so se oblikovale v načeloma bolj oddaljeni preteklosti. Te meje so torej stare in zato so seveda upravičeno imenovane zgodovinske. Tiste, ki se sedaj ne uporabljajo več, so **reliktne meje**. Obstajajo v starih zapisih, morda so označene z mejniki in staro mejno obrambno infrastrukturo ter prisotne v kolektivnem spominu. To so meje starih entitet in sedanjih identitet. Nekatere so prisotne v kulturni pokrajini zaradi razlik v upravljanju, kar se pozna pri izrabi zemljišč, parcelni razdelitvi in premoženjskem (posestnem) pravu, značilnostih arhitekture in drugih kulturnih elementih, ki jih sedanje prebivalstvo lahko opredeljuje kot svoje, sklicujoč se na (čim bolj) staro tradicijo. Beneških posesti v Istri je bilo konec s francosko zasedbo, v kulturni pokrajini in zavesti pa so še opazne, kakor so opazne druge stare politične in regionalne entitete. Stara meja med avstrijskim in ogrskim delom monarhije na reki Muri je že stoletje le zgodovina, a meja na Muri je identitetno prisotna, pozna se v različni izrabi zemljišč med levim in desnim bregom reke. V času hladne vojne razdeljeni Berlin seveda pozna vzhodni in zahodni del; meja med njima je reliktna in na njeni trasi se občasno odvijajo prireditve kulturnega, pa tudi političnega značaja. Stara rapalska meja je tudi postala objekt zgodovinskih zanimanj, druge funkcije pa seveda nima.

Reliktne meje vendarle nosijo določeno tveganje. Na nekatere se rade sklicujejo politične skupine z revizionističnimi vizijami. Meje »svetoštefanske krone« so prisotne v nekaterih sferah madžarske politike, ruska politika pod Putinom je leta 2022 sprožila vojno za dosego meja stare Sovjetske zveze, Kitajska ima zahteve do Rusije na podlagi stoletje in pol starih meja in tudi Bolgarija

199 Preden sta Sykes in Picot sprejela okvirni sporazum, je več let potekalo skrivno diplomatsko dogovarjanje s potencialnimi partnerji, ki bi bili pripravljeni sodelovati pri vojaškem in političnem nastopu proti že tako hirajoči turški državi. Turški viri govore o zaroti domačih struj, predvsem krščanskega prebivalstva v današnji Siriji, Mezopotamiji, na levantskih obalah, v Palestini in anatolskih gorah (Akşin, 2007, 52–60; 92), čeprav večina teh očitkov ni bilo resničnih. Najresnejši nasprotnik so bile skupine panarabskih nacionalistov ter Grki v Mali Aziji, a odkrito niso delovali. Kurdske upornike so Turki celo obrnili proti svojim krščanskim sosedom v Siriji in Armeniji. Najvišjo ceno domnevnega uporništva so plačali Armenci (Balakian, 2003) in malo pozneje Grki; slednji bi lahko še večjo, če ne bi bilo britanske pomoči. Velika Britanija in Francija sta sicer imeli s turškimi pokrajinami na Bližnjem vzhodu čisto svoje kalkulacije.

ima termin »sanstefanska« Bolgarija, utemeljujoč jo na kratkotrajnem statusu bolgarskih zahodnih in južnih meja napram Srbiji, Severni Makedoniji in Grčiji. Reliktne meje niso le zanimivost, temveč lahko doživijo določeno aktualizacijo. Eritreja se je osamosvojila na podlagi zahtev po uveljavitvi stare kolonialne meje med Abesinijo in italijanskimi posestmi in to so ji priznali. Po drugi strani se stare zgodovinske meje s pogosto ne najbolj jasnim historiatom smatrajo za politično stabilne, ker naj bi se ljudje nanje že dobro navadili in so konflikti redki (Ante, 1981, 113).

Tretja oblika v klasifikaciji političnih meja je *funkcijska*; pri tem gre za presojo poglavitnega načina delovanja meja v meddržavnih odnosih ter posredno vplivov na lokalno obmejno prebivalstvo (družbo) in pokrajino (Rykiel, 2006, 123). Vsaka meja ima sicer svojske značilnosti in spremembe mejnega režima so lahko tudi v krajšem časovnem obdobju znatne, ker se mejni režimi in potem tudi meje prilagodijo zahtevam in pričakovanjem politike, ki države upravlja. Mejni režim se lahko spremeni relativno hitro, meje pa ne. Osnovni namen političnih meja je zavarovanje državnega prostora, pri čemer je nadzor meje na kopnem najbolj enostaven in učinkovit ter obenem tudi najbolj zahteven način izvrševanja nadzorne funkcije. Glede na pričakovane koristi in tveganja čezmejnega prometa ljudi, blaga in storitev ter realne in potencialne značilnosti družbenega razvoja v ožjem in širšem sosedstvu države na mejno črto in v obmejni pas vgradijo infrastrukturo, ki naj zagotavlja izvrševanje nadzorne funkcije. Narava nadzora je najprej povzemajoča (izhaja iz dotedanjih izkušenj tu in drugje ter prilagodi temu infrastrukturo, način nadzora in mejni režim) ter nato pričakujoča (izhaja iz ocene, kako bo gospodarski, kulturni in politični razvoj potekal v prihodnje, kar potem narekuje vnaprejšnjo pripravo infrastrukture in mejnih politik). Ločimo tri tipe meja: odprte, zaprte in obrambne. V mnogih primerih kažejo države značilnosti odprtih in zaprtih političnih meja in so torej nekje vmes; odvisno tudi od trenutnih razmer in temu prilagojenih mejnih politik.

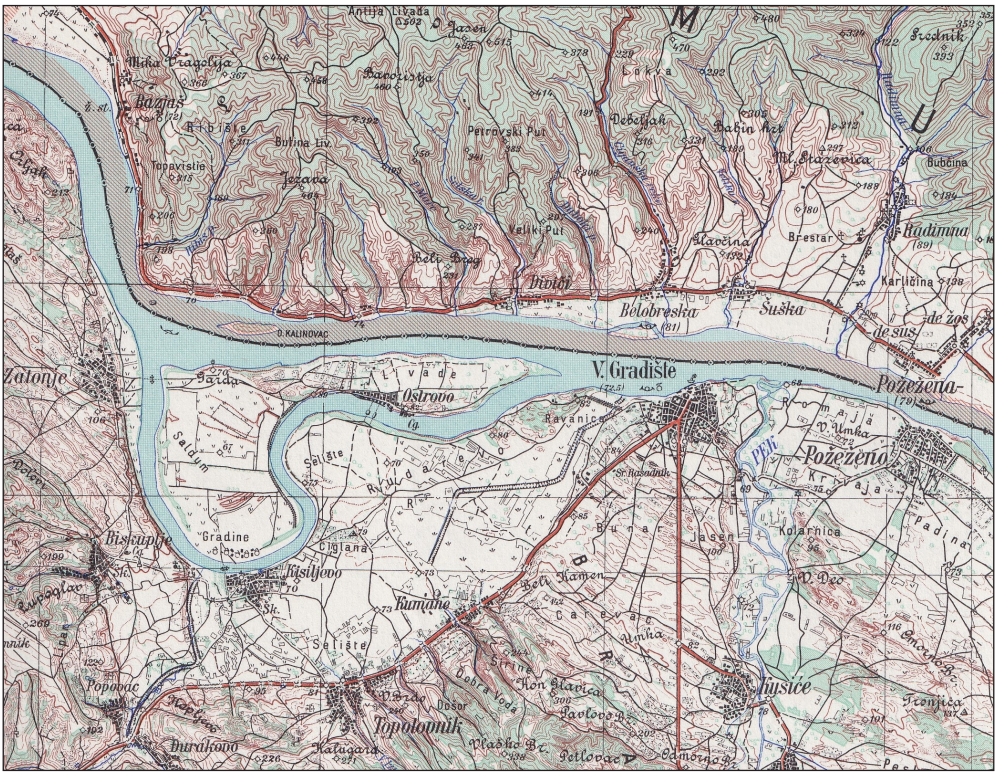
Odprte meje so značilne za širša makroregionalna okolja, kjer prevladujejo pričakovanja po sodelovanju med državami in regijami ter so take tudi srednjeročne pretekle izkušnje. Percepcija koristi sodelovanja presega občutke ogroženosti in tveganja. Države in regije, podjetja in tudi posamezniki naj bi mejo prečkali čim bolj lagodno, zato je nadzor olajšan, poenostavljen, prikrit ali sploh odpravljen. Lokalno obmejno prebivalstvo dolgoročno sklepa čvrste osebne in ekonomske povezave na drugi strani meje. Prevladuje klima sodelovanja, čeprav se prebivalci zavedajo svoje identitete. Neredko se razvijejo čezmejne oblike dela, izobraževanja, oskrbe, kulturnega sodelovanja; posebne oblike kohabitacije, značilne predvsem za obmejna območja. Meje so območje stika in sodelovanja, kot se je razvilo v zgornjem Jadranu, predelu Alp, v Beneluksu in drugod (Bufon, 2004; Bufon, 2017). Ponekod so se razvile tipične čezmejne regije, kot je Regio

Basiliensis med Švico, Francijo in Nemčijo z visoko mero zahtevnih čezmejnih storitev (Gallusser, 1994). Za odprte meje so značilni številni mejni prehodi, tudi lokalni, namenjeni čezmejnemu agrarnemu delu in storitvam. Mejna infrastruktura je urejena tako, da zagotavlja hiter prehod, menjavo valute in druge storitve. Mejni objekti informirajo, vabijo, obveščajo o različnih možnostih v državi, kamor gosti prihajajo. Prometna infrastruktura je vezana na moderne zmogljive prometnice in podporno infrastrukturo. Razvite so oblike mejnega servisa in ponekod ekonomsko privlačnih poslovnih con, tudi brezcarinskih, in podobno. Mejna črta deli državi, a povezuje ljudi in spaja gospodarstva. Za potnike je najbolj lagoden prehod na območjih popolne odprave mejnega nadzora, pri čemer se servisna infrastruktura kljub temu zadrži. Odprte meje so poslovno zanimiva in celo privlačna okolja. EU je razvila tako atmosfero na svojih notranjih mejah, na zunanjih pa je zadržala in celo povečala oblike nadzora, nikakor pa s tem ne deluje zaviralno na možnosti čezmejnega sodelovanja. Nadzor je le ena od storitev na točkah in območjih prehoda.

Zaprte meje so značilne za družbene sisteme in okolja, kjer so pričakovana tveganja in nevarnosti zaradi preteklih izkušenj in na podlagi srednjeročne ocene bodočega razvoja večje, kot je ocena o koristih čezmejnega sodelovanja. V percepciji je na drugi strani torej nasprotnik, ki predstavlja določeno tveganje in grožnjo, zato je zaradi interesa zavarovanja lastne skupnosti (države) treba ukrepati z omejevanjem čezmejnega prometa ter strogim nadzorom mejne črte in mejnega prostora.[200] Na zaprtih mejah so mejni prehodi redki, nadzor strog, večplasten (carinski, policijski, vojaški) in zaradi atmosfere potencialne grožnje do potnikov tudi brez potreb neprijeten in odbijajoč. Postopki, napisi, navodila, vedênje osebja in infrastruktura naj bi vzbujali pri potniku zadrego in celo nekaj strahu. Servisi na mejnih prehodih so redki, dostop omejen in manj učinkovit. Neredko so s tem povezani tudi dodatno varnostno ravnanje in instalacije, kot so zaporne žice, mreže, panelne ograje in druge ovire, pa tudi minirana območja ter cone, kjer imata policija in vojska pravico takojšnje uporabe orožja. Tipična zaprta meja je bila *železna zavesa* v Evropi za časa hladne vojne in tudi med socialističnimi državami je bilo prehajanje zamudno, naporno in odbijajoče, čeprav so države razglašale socialistično enotnost in sodelovanje; celo bratstvo. Toliko strožji je bil nadzor, meja med socialističnimi (vzhodnimi) in kapitalističnimi (zahodnimi) državami pa zaprta. Med Rusijo in Finsko je bila meja zaprtega tipa še dolgo po razkroju Sovjetske zveze. Šele v tretjem tisočletju so previdno sledile skromne oblike odpiranja finsko-ruske meje in pobude za sodelovanje

200 Države z demonstracijo strogosti na mejah avtomatično vršijo tudi določeno notranjo politiko, ker je tudi lastnemu prebivalstvu potem otežkočeno čezmejno gibanje (Painter, Jeffrey, 2009).

(Eskelinen, Liikanen, Scott, 2013). Ampak to ni trajalo dolgo.[201] Meje držav Azije večidel sodijo med bolj zaprte kot ne, razlogov je precej. Značilen je primer meje na Cipru, med južnim in severnim oziroma etnično grškim in turškim delom otoka; varnostni pas varujejo sile Združenih narodov, prehodov pa skoraj ni. Sicer je precej mejnih sektorjev na svetu, kjer je zaradi preprečevanja prehodov vzpostavljen ne le strog varovalni režim, ampak tudi ustrezna infrastruktura, kot so varnostni zidovi (Papin, Tertrais, 2022, 104–105). Tudi EU se je zaradi tveganj pred množičnimi nereguliranimi migracijami marsikje ogradila z žičnimi ovirami in panelnimi ograjami (Grataloup, 2023).

V. Gradište
Ostrovo
Zatonje
Bisernje
Pozeženo
Jasen
Kolarnica
Šeliště
Topolovnik
Jusiće
Petlovac
Bukovac
Bubčina
Bradimna
Karličina
Šuška
Bobobreska
Petrovski Put
Kalički Put
Kamen
Ravanica
Gradine
Vasiljevo
Burakovo
Popovac
Katagara
Vlaška Bc
Odmorište
Pavlovac
Kon Stavica
Dobra Voda
Dušor
Crkvine
Kapljevac
Ključ
Bazjas
Ribište
Topavistie
Lezava
Bubina Liv.
Mika Dragolija
Antija Livada
Jasen
Lukva
Debeljak
Babin Arh
Mt. Stazevica
Brestar
Slavčina
Divitj
Belo Brdo
O. KALINOVAC
Salaljm
Gradina
Cigiana
Selište
Kamen
Jasen
Kolarnica
Pozeženo
Ravanica
Sr. Rasadnik
Bunar
Kraja
Umka
Crkvine
Dobra Voda
Pavlovac
Jusiće
Petlovac
Odmorište
Vlaška Bc
Katagara
Topolovnik
Burakovo
Popovac
Kapljevac
Ključ
Zatonje
Bisernje
Gradine
Vasiljevo
Šeliště
Kamen
Ravanica
Pozeženo
Jusiće
Bubčina
Bradimna
Karličina
Šuška
Bobobreska
Slavčina
Divitj
Brestar
Kalički Put
Petrovski Put
Debeljak
Lukva
Jasen
Antija Livada
Mika Dragolija
Bazjas
Ribište
Topavistie
Lezava
Bubina Liv.
Belo Brdo
O. KALINOVAC
Salaljm
Cigiana
Kolarnica
Jasen
Bunar
Kraja
Umka
Crkvine
Dobra Voda
Pavlovac

Karta 19: Meja na Ohridskem jezeru
Vir: topografska karta SFRJ, 1:200.000, list Ohrid, Vojnogeografski institut SFRJ

Obrambne meje so se razvile na območjih dolgotrajnih spopadov in nasprotij, kjer je potencialna ogroženost očitna in stalna. Čeprav so take meje redke, so zaradi možnosti spopadov izpostavljene in na očeh. Izrael je v odnosu do svojih sosed v obrambnem položaju in v precejšnji dolžini izgrajeni varnostni zid se je kljub precej kritikam večkrat izkazal za učinkovito rešitev. Takšno politiko je mogoče razumeti le v kontekstu upoštevanja celotne novejše zgodovine Palestine (Gilbert, 2005). Nedvomno najbolj nazoren primer obrambne meje je še pakistansko-indijska meja prek puščave Tar (Smith, 2005). Več kot tisoč kilometrov dolgo mejno linijo sta državi preprosto zaminirali, na zgornjem, gosto naseljenem območju Pandžaba pa si pogosto nagajata in vzdržujeta oboroženi mir (Papin, Tertrais, 2022, 101). Meja je praktično zaprta med Kuvajtom in Irakom, Saudovo Arabijo in Jemnom, Iranom in Pakistanom, med Turčijo in Grčijo in še kje. Ekstremen primer te vrste je meja med Severno in Južno Korejo, kjer je prehod nemogoč, obrambna pripravljenost pa stalno na višku (Smith, 2020).

3.7.4 Oblikovanje političnih meja in problemi razmejevanja

Politične meje so raznolik in dinamičen pojav, neločljivo povezan z značilnostmi razvoja teritorijev, ki jih zamejujejo. Meje nastajajo zaradi interesa skupnosti, da povežejo teritorialno utemeljeno enoto; primarno zamejujejo državo. Meja je linearno zvezno zaporedje skrajnih točk državnega teritorija. V moderni dobi je bilo oblikovanje političnih meja vedno najmanj dvostranski odnos. Zamejitev ene države je avtomatično pomenila tudi zamejitev druge na celotnem območju stika teh dveh držav. Razmejitev je dejanje dveh (ali več) držav in pogosto akt strinjanja in soglasja tudi drugih dejavnikov. Geneza meja je zato zgodovina razmejevanja, ta pa odraz politične dinamike, razmerij moči in interesov. Razmejevanje je eno ključnih stadijev politične zgodovine držav zaradi tega, ker meje definirajo državo kot politično in prostorsko entiteto ter z vključitvijo območij dosežejo njeno prostorsko, demografsko in ekonomsko razsežnost in moč. Oblikovanje meja držav je dinamičen proces, kjer se zvrstijo različne vrste odnosov med sosednjimi teritoriji. Spopadi in vojne so pogosta predhodnica teritorialnih sprememb in pravzaprav sredstvo merjenja moči med državami. Zato velja, da so mejni problemi veliki problemi, ne glede na to, kolikšne površine so v disputu (Dodds, 2021). Sporazum o meji in njena določitev sta naslednji in neobhoden stadij sosedskih odnosov. Pozneje sledijo različni ukrepi, s katerimi se meja uveljavi, utrdi in instrumentalizira. Enkrat določena mejna črta dobi postopoma različno infrastrukturo. Lahko prihaja do sprememb poteka mejne črte. Mejna črta oziroma meja se izniči (ukine) z novimi mejnimi procesi ali pa s prenehanjem obstoja skupnosti, ki jo je meja dotlej zamejevala.

V moderni dobi se uveljavlja težnja po stabilizaciji meja ter obenem (v zameno za prejšnjo dinamiko spreminjanja meja) hierarhizaciji družbenih skupin in

njihovih notranjih teritorijev. Ozemeljske zahteve so zamenjali za različne pogodbene ukrepe (varstvo manjšin, federalizacija, mednarodni nadzor). To je značilno za Evropo. Drugod se za različne manjšinske statusne kompenzacije zmenijo manj ali pa sploh ne. A to je že povsem druga tema. Vseeno je težnja po zadrževanju nespremenjenih političnih meja osnovna premisa sedanjega svetovnega reda. Nove države in s tem spremembe političnih meja so skrajno nezaželene (Rosecrance, Stein, 2006). Odnosi v mednarodnem okolju se smatrajo za stabilne, če ni teženj in poskusov po spremembi meja. Sorazmerno veliko število različnih mejnih sporov na kopnem, kopenskih vodnih površinah in na morju opozarja, da je domnevna stabilnost političnih meja bolj želja in načrt kot pa realna projekcija odnosov v mednarodnem okolju.

Ob tem omenimo še dikcijo o izginjanju ali brisanju političnih meja v Evropi ali pa o njihovi nesmiselnosti in preživetosti. Takšno gledanje je povsem ideološko motivirano in izhaja iz stališča, da so tudi države in narodi presežena kategorija, nepotrebna v »globalni vasi«. Idejno se naslanjajo na anarhistično politično filozofijo, po kateri so politične meje le človeška zamisel ali konstrukt in v resnici (materialno) ne obstajajo. Tako stališče ne zdrži. Pogled na svetovno dinamiko razkriva izjemno zanimanje za fenomen države, interes za upravljanje teritorijev in na teritorije navezanih skupnosti. Politične meje so stvaren pojav, ne glede na to, kako so vidne v pokrajini in družbi. Odprava mejnega nadzora ne pomeni, da se meje ukinejo (tudi: izginejo, brišejo ipd.) ni. Tudi parcelnih, katastrskih, upravnih (administrativnih) meja manjših ali večjih lokalnih skupnosti, okrajev, provinc, pokrajin in regij navadno ne nadzira nihče, a zato še ni dvoma, da so vse te teritorialne enote dejstvo in da jih zamejujejo meje. Stališča o »padanju« meja so bila sprta z logiko stvari in nerealna, narejena očitno v maniri po ljudski všečnosti ter povsem brez kriterijev in opredelitev, kaj kateri od terminov sploh predstavlja. S povezovalnimi procesi se državni meji spremenijo njen značaj, vloga in pomen. Temeljno izhodišče je pravo, temelječe na lastništvu in normiranih in/ali kodificiranih pravilih upravljanja ozemlja in njegovega prebivalstva ter dolžnostih in pristojnostih oblasti. Države, ki so postale na primer članice EU, so dobile pogodbeno zagotovilo, da so meje članic ter teritorialna celovitost s tem zavarovane in spoštovane, pa tudi da so znotraj skupnega evropskega gospodarskega prostora proste carin, kar poslovanje olajšuje, poenostavlja in zato načeloma ceni. Članice EU lahko glede na percepcijo razmer kadar koli enostransko obnovijo nadzor nad mejami. Zunanje meje EU, predvsem tako imenovanega schengenskega prostora, pa so dobile izdatne nove naloge, saj so morale na neki način prevzeti nadzorljivost EU kot celote.

Pri razmejevanju so se skozi zgodovino uporabljali različni pristopi, načela in motivi razmejevanja. Motivi ali interesi niso nujno prepričljivo izpostavljeni ali pa jih države v nekaterih primerih tudi prikrivajo. Motiv združevanja glede na etnično,

versko ali jezikovno suverenost se zdi sicer jasen. Dejansko je praksa drugačna, ker so v več primerih države ta motiv različno argumentirale in različno tolmačile dejstva. Sklicujoč se na isti motiv (na primer združitev vseh govorcev enega jezika), je bila predstava strani različna. Etnografske karte, jezikovne raziskave, narodne opredelitve so različno prikazovali z namenom pridobiti določeno prednost zase. Razmejitev dveh držav je neke vrste tekmovanje, kjer tekmeca praviloma maksimirata pričakovanja in zahteve, da bi iz diplomatskega duela izvlekla več.

Po prepričanjih naj bi bil nekako najstarejši kriterij razmejevanja uporaba različnih naravnih ovir v okolju, z upoštevanjem katerih naj bi vzpostavili politično mejo. Ovire so bile videti prepričljiva prizorišča tudi zato, ker so se navadno smiselno prepletale z merili ekonomske in socialne zaokroženosti in povezanosti. Ekonomski motivi so bili pogosto prikriti, sploh ko gre za nadzor nad nahajališči, verigo pridobivanja določenih surovin in transportnimi koridorji zanje. V nekaterih primerih pa so se države v razmejevalnih procesih striktno sklicevale na pravico do določenih resursov ali prometnih poti in mest kot ključnih vozlišč.

V nekaterih primerih so se države sklicevale na načelo geografske zaokroženosti ali pa svoje specifične potrebe. Izrael se je desetletja skliceval na potrebo po zadostnih vodnih virih ter nadzoru nad njihovim izkoriščanjem. V nekaterih primerih so posebej izdvajali geografsko bližino. Maroko si želi Kanarske otoke v svoji državni orbiti, Kitajska skuša pridobiti sicer oddaljene Spratlyjeve otoke in Argentina argumentira smiselnost pridobitve Falklandskih otokov (šp. Islas Malvinas) zaradi bližine in zgodovine.

Zelo pogosto se države sklicujejo na zgodovinske pravice, kot je potek stare meje ali koriščenje določenega prometnega koridorja oziroma točke. Zgodovinsko pravo je problematično, ker ni splošno sprejetega obrazca, katera obdobja so najprimernejša. Države posegajo po tem načelu glede na najboljšo pričakovano korist. S tem so povezani mnogi teritorialni in tudi mejni spori. Pomembni so bili tudi varnostni in vojaški motivi ter razlage, zakaj neke države nujno potrebujejo določeno območje. Sovjetska zveza je napadla Finsko s sklicevanjem na pravico do varnosti, ker naj bi bila bližina Finske za Leningrad lahko tvegana (Trotter, 2000). Motivi so bili seveda drugje. Sovjetske oblasti so želele reintegrirati vsa bivša carska ozemlja. Take argumentacije so diplomacije zahodnih držav sorazmerno dolgo ne le tolerirale, pač pa sprejemale kot smiselne, ne da bi posegle po primerjavi dokaj jasnih zgodovinskih izkušenj (Kasparov, 2015).

Oblikovanje političnih meja poteka po naslednjih značilnih fazah:

a) Opredelitev oziroma definicija pripadajočega teritorija: skupnost najavi, kaj je njeno, kaj upravlja in kaj spada k njeni svojini.
b) Ločitev ali delimitacija je navadno kratkotrajen ukrep, s katerimi se skupnosti v razmejitvenem procesu loči; pogosto po konfliktih in vojnah.

c) Demarkacija ali označitev mejne linije. Označitev je standardna in dogovorjena, vpiše se v katastrske načrte in na druge zemljevide, je pa navadno tudi v opisni obliki.
d) Instrumentalizacija meje: obsega različne ukrepe namestitve mejne infrastrukture, ki je po eni strani namenjena nadzoru in zagotavljanju varnosti potnikov ter po drugi varovanju ekonomskih, fitosanitarnih in drugih vidikov varnosti države. Meje so tedaj predvsem črta ekonomskega nadzora, posledično pa tudi nadzora nad pretokom ljudi.
e) Zavarovanje meje: gre za ukrepe, s katerimi se poveča zaviralnost meje ali pa se tak učinek šele vzpostavi. To se lahko zgodi z materialnimi sredstvi, lahko pa tudi z vojaško in policijsko (oboroženo) silo.
f) Utrjevanje politične meje je ukrep, ki ga izvajajo države v primerih ogroženosti. Preprostejši ukrep so na primer žične ograde, bolj kompleksni pa so zelo utrjeni obrambni sistemi z minskimi polji v zaledju in različno infrastrukturo.

Ko je mejna črta dosežena in vzpostavljena, se prične njena strukturna evolucija. Meja postane prizorišče različnih dejavnosti, a tudi sama postane dejavnik (Zupančič, 2022, 52). Razvija se mejna infrastruktura, ponekod pa celo ekonomsko zelo privlačne obmejne ali mejne poslovne cone.

Mejna infrastruktura je namenjena označitvi ter kulturni, politični in ekonomski identifikaciji državnega teritorija in pripadajočega prostora, njegovi nadzorljivosti, branljivosti, povezovalnosti in prehodnosti. Te pojme je treba upoštevati medsebojno povezano (ker vplivajo drug na drugega) ter dinamično (z oceno vsakokratne – časovno in teritorialno – potrebne prilagodljivosti glede na domače ter mednarodne okoliščine). Mejno infrastrukturo sestavljajo prečno in vzdolžno na mejo potekajoče prometnice, redne in izredne, nadzorovane točke prehoda državne meje (mejni prehodi) v različnem časovnem, procesnem in tehničnem modusu nadzora ter varovanja meje, oblike in načini tehničnega varovanja meje (ki se prilagajajo ocenjenim okoliščinam in situacijam), pomožna mejna infrastruktura za izvajanje rednega in izrednega ekonomskega (carina), sanitarnega in varnostnega nadzora ter zagotavljanje uživanja služnosti mejnega prostora, ekonomske varnosti in enakopravnosti državljanov, osebne (individualne) varnosti, socialne, zdravstvene, informacijske (elektronske) varnosti, uživanja informiranosti in svobode gibanja ter drugih svoboščin. Zagotavljati mora tudi vidno označenost ter kulturno in etnično obeležitev državnega teritorija ter njegove obče in posebne (to je lokalne) kulturne identitete. Zagotavljanje teh postavk se izvaja neposredno, statično in fiksno z določenimi postavitvami, premično infrastrukturo ter virtualno (elektronsko, kartografsko …) prezentacijo. V tem kontekstu se posebej izdvajajo območja poselitve manjšin v Sloveniji in upoštevajo lastnosti slovenskega kulturnega prostora na prileţnih čezmejnih območjih

v sosednjih državah. V določenih ozirih je mejna infrastruktura hkrati lahko tudi instrument ekonomizacije obmejnega prostora; v ta sklop sodijo tudi konverzije mejne infrastrukture iz pretežno varnostne v prevladujočo ekonomsko rabo.

Mejni prostor sega v ozračje prečno na zemeljsko središče državnemu teritoriju pripadajoči zračni prostor, ki ga država poseduje, uživa, nadzoruje in brani skladno z zadevnimi mednarodnimi sporazumi o nadzoru zračnega prostora. Prav tako se smatra, da je ekonomsko dosegljiva litosferska plast od mejne črte v smeri proti Zemljinemu središču posest države z izključno posestno pravico. Enako velja tudi za kopenska vodna telesa in litosfero pod morskim dnom na prostoru teritorialnega morja (notranje vode), dogovorjeno pa na območju drugih morskih con, kakor se eventualno postavijo. Zračni, zemeljski in vodni prostor obsega vse sfere na teritoriju države ter pripadajočih vodnih telesih.

Mejne cone se izdvajajo kot posebej natančno določene površine za izvajanje določenih aktivnosti neposredno ob meji ali v njeni bližini, praviloma so enofunkcijske. Ponekod so se razvile zelo obsežne mejne poslovne cone, kar dokazuje privlačnost obmejnih območij pod določenimi pogoji. Mehiško-ameriška meja na Riu Grandu je zaradi dolgoletnih migracijskih pritiskov ilegalnih migracij iz Mehike v javnosti znana kot meja, kjer na ameriški strani na različne načine preprečujejo vstop prišlekom, povsem pa se prezira, da je obmejni prostor zaradi dostopne poceni delovne sile na obeh straneh meje razvil vrsto podjetij, tudi tehnološko zahtevnejših.

3.7.5 Slovenske politične meje

Slovenske kopenske meje merijo skupno 1334 km. Od tega jih je 232 km (17 %) z Italijo, 330 km (25 %) z Avstrijo, 102 km (8 %) z Madžarsko in 670 km (50 %) s Hrvaško.[202] Od vseh meja jih poteka po vodotokih 403 km ali 30 %, kar je nad evropskim povprečjem. Slabo polovico (197 km ali 49 %) zavzemajo reke (Drava, Mura in Kolpa), druga polovica pa so majhni potoki, kjer je meja dejansko sledila dolini, in ne vodotoku. Zelo očitne so razlike med državami. Meja po vodotokih poteka s Hrvaško na 303 km ali 45 %, z Madžarsko na 9 km oziroma 8 %, z Avstrijo na 59 km ali 18 % in z Italijo na 32 km ali 13 %. Najdaljša mejna reka je Kolpa med Slovenijo in Hrvaško (122 km), najdaljša celotna mejna reka pa je Sotla (tudi med Slovenijo in Hrvaško), ker je celoten tok reke (89 km) hkrati tudi meja. Ob tem je slovensko mejno razpletanje del evropske politične zgodovine, in to v celotnem loku od Baltika prek Črnega morja in Karpatov na Jadran (Zupančič, Wendt, Ilieş, 2018).

Slovenske meje so različno stare. Slovenija je postala neodvisna država z razglasitvijo 25. junija 1991, potem ko je jugoslovanska federacija pričela razpadati. Slovenija je nasledila pogodbe Jugoslavije, ki so se nanašale na njene zunanje meje z Italijo, Avstrijo in Madžarsko.

202 Geografski atlas Slovenije, 1998: DZS, Ljubljana.

Najstarejša mejna črta je v srednjem sektorju (to je približno med Kaninom in Gorico) meje z Italijo. Datira v zgodnje 18. stoletje, ko je na italijanski strani še obstajala Beneška republika (Zupančič, Pipan, 2012). Skrajni severni del mejne črte se je oblikoval po prvi svetovni vojni z Rapalsko pogodbo (12. november 1920), in sicer glede na določila Londonske pogodbe med Združenim kraljestvom in Kraljevino Italijo iz leta 1915. Rapalsko pogodbo sta anulirala izid druge svetovne vojne in poznejši Londonski memorandum (1954), s katerim je bila končana tako imenovana tržaška kriza ter določena provizorična mejna črta med Italijo in Jugoslavijo. Mejo je pravno določil šele sporazum v Osimu leta 1975 (uveljavitev 1977) (Pirjevec, Klabjan, Bajc, 2006). Meja z Avstrijo se je oblikovala po prvi svetovni vojni v skoraj dvoletnem procesu s pogodbo v St. Germainu (Pariz). Pogodba je bila sklenjena 5. novembra 1919 in bila dokončno oblikovana po plebiscitu na avstrijskem Koroškem 10. oktobra 1920 (Grafenauer, Jesih, 2020). Z Madžarsko je bila sklenjena Trianonska mirovna pogodba, ki je med drugim določila tudi današnjo mejno črto med državama. Pogodba je bila podpisana 4. julija 1920, v veljavo je stopila 31. julija 1921 (Klemenčič, Zupančič, 2017). Meja s Hrvaško je stopila v veljavo z medsebojnim priznanjem držav 26. junija 1991 (dan po razglasitvi neodvisnosti). Meja s Hrvaško je bila oblikovana precej zapleteno. V večjem delu je namreč starejša (Natek, Natek, 1998). Mejna črta v osrednjem sektorju, med Dravo in izvirom Kolpe, je bila večinoma oblikovana že v drugi polovici 18. stoletja, današnji slovenski državni teritorij je po avstro-ogrski nagodbi iz leta 1867, s katero je nastala dvojna monarhija, pripadal avstrijski polovici države (z izjemo Prekmurja na vzhodu), Hrvaška pa razen Istre madžarskemu delu (Zupančič, 1999). Po drugi svetovni vojni so bile med letoma 1945 in 1956 določene tudi meje med jugoslovanskimi zveznimi republikami. V podrobnostih je bil to zapleten proces tudi v teritorialnih vprašanjih glede Slovenije in Hrvaške (Pleterski, 1986). Proces je bil dolgotrajen zaradi tedaj še trajajoče tržaške krize in iskanja sporazuma z Italijo (Gogala, 1996).

Več kot polovica mejne črte Slovenije po vodotokih odpade na manjše reke in potoke, kjer so s pogodbami večinoma le ugotovili določeno administrativno stanje. Majhni vodotoki ne predstavljajo velike ovire za medsebojno komunikacijo, vendar ovirajo kmetijsko obdelavo na obeh straneh potoka; zato ni redkost, da so katastri sledili potokom kot mejam. V goratem svetu so globoke doline majhnih potokov prepoznali kot naravno oviro in s tem primerne za vzpostavitev administrativne meje. Globoke grape so bile v dobi agrarnega gospodarstva podobno nekoristne kot izpostavljeni gorski grebeni. V resnici so bile to realne ovire v prostoru in zato primerne za mejo (Celar, 2021). Podobno vlogo imajo tudi močvirni logi ob majhnih vodotokih. Močvirni svet je bil v agrarni dobi nezanimiv za obdelovanje in zato za lokalno prebivalstvo na neki način »konec sveta«. Na močvirja so se naslonile posestne, katastrske in nato administrativne meje, ki

so kontekstualno pozneje po spletu zgodovinskih okoliščin postale mednarodne politične meje. Tipičen primer je Sotla, druga najdaljša mejna reka med Slovenijo in Hrvaško (89 km). V spodnjem toku jo je mogoče prečkati na primernem mestu peš, a rečna dolina je vendarle široka nekaj sto metrov, kar je v agrarni preteklosti očitno zadoščalo za percepcijo ovire. Poudarjamo, da gre v večini primerov pri oblikovanju političnih meja (v slovenskem primeru!) dejansko le za prevzem teritorialno-pravne dediščine, in ne za uresničevanje drugih razmejitvenih kriterijev, na primer vojaških, političnih ali etničnih (Celar, 2021).

To pa ne velja za večji mejni slovenski reki Muro in Dravo, medtem ko ima mejna reka Kolpa skoraj identičen historiat kot prej omenjena reka Sotla. Mura in Drava sta na slovenskem teritoriju večja vodotoka. Zaradi vodnatosti, hitrega toka ter številnih meandrov, obrečnih sipin, močvirij in mrtvih rokavov ter obrečnih jezerc sta že na starih kartah jožefinskega katastra iz 18. stoletja prepričljivi oviri v prostoru. Reka Drava je postala mejna med avstrijskimi in madžarskimi posestmi le v manjšem sektorju na vzhodu države že v 18. stoletju, mednarodni značaj pa je dobila leta 1991 (Zupančič, 2017). Reka Mura je bila v 18. stoletju prav tako tudi že mejna reka, in sicer je razmejevala deželo Štajersko (avstrijski del) od madžarskega dela Habsburške monarhije, ki je bil naseljen s Slovenci. Ko je po določilih Trianonske mirovne pogodbe ta predel (sedaj Prekmurje) prišel v okvire Jugoslavije (katere del je bila Slovenija), je prostor dobil ime po reki Muri – Prekmurje (ime pomeni ozemlje na drugi strani Mure) (Celar, 2021). Regionalno ime se je hitro uveljavilo in je sedaj čvrsto usidrana regionalna identiteta. Po Muri se imenuje (po enakem pravilu) tudi sosednja regija na Hrvaškem – Medmurje. Prav reka Mura je glede merjenja učinkov meje na obmejno rečno pokrajino najbolj zanimiv študijski primer. Na sekciji z Avstrijo je bila meja na Muri oblikovana povsem na novo (razdelili so slovenski in nemški del avstrijske dežele Štajerske), v srednji sekciji je postala notranja slovenska reka, na vzhodnem delu pa je danes meja s Hrvaško, ki pa se je kot mednarodna politična linija pojavila šele leta 1991. Do leta 1918 je bila Mura reka znotraj Štajerske. Vse spremembe na slovensko-avstrijskem in slovensko-hrvaškem sektorju lahko pripišemo učinkom meje in različnih pristopov oblasti po razmejitvi ter prebivalcev in drugih lokalnih deležnikov.

Razložimo nekoliko še družbeno oziroma politično klimo v času razmejevanja po prvi svetovni vojni. Za Slovence je bila poglavitna okoliščina, da sami niso bili dejavnik na mirovni konferenci v Parizu, pač pa je bila to Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev, slovenski predstavniki pa so bili lahko le lobisti. V takratni politični atmosferi razmejevanja se je primarno upoštevalo pogodbe, predhodna pravna stanja in etnične razmere (najpogosteje merjeno po jezikovnih kriterijih), v več primerih so izvedli plebiscitarno odločanje prebivalstva o državni pripadnosti. Tukaj se postavlja vprašanje, v kolikšni meri so diplomati sploh upoštevali

reke kot element, ki lahko prostor učinkovito razmejuje. Mednarodni dejavniki niso razglašali hidrografskih kriterijev kot primarnih, vendar so jih v mnogih primerih nesporno upoštevali. Za današnjo slovensko-italijansko mejo že lahko trdimo tako. Po prvi svetovni vojni so v italijansko korist upoštevali določila tajnega Londonskega sporazuma iz leta 1915 med Kraljevino Italijo in Združenim kraljestvom (Zupančič, Pipan, 2012). V praksi pa je rapalska meja potekala dejansko po razvodnici med Jadranskim in Črnomorskim povodjem z nekaj izjemami. Po drugi svetovni vojni je bila Rapalska pogodba izničena, za novo mejo pa so primarno upoštevali etnične kriterije (Pipan, 2008). Med možnimi variantami je bila tudi meja po reki Soči, a so to zavrnili, ker je reka v ozki alpski dolini najpomembnejši povezovalni element. Uveljavila se je meja po razvodnici in s tem po gorskih slemenih, upoštevaje tudi nekatere stare administrativno-politične meje. Edino pri Trstu in Gorici so prevladali strateški razlogi. Ker je bila Jugoslavija komunistična, so zahodni zavezniki v času že nastopajoče hladne vojne odločili v korist Italije (Kristen, 2006) in obe mesti sta danes v Italiji. Poleg tega je Jugoslavija ostala po informbirojevskem sporu geopolitično osamljena (Pirjevec, 2008).

Slovensko-avstrijska meja se je oblikovala po prvi svetovni vojni med letoma 1918 in 1920, poglavitni razmejitveni kriterij pa je bil narodno načelo. Ob tem sta imeli tako avstrijska kot slovenska (jugoslovanska) stran zelo različne interpretacije statističnih popisov. Mejnih variant je bilo veliko. Meja na Karavankah je ustrezala staremu administrativnemu stanju meje med deželama Koroško in Kranjsko, ustrezala je tudi po hidrografskem kriteriju (med porečjema Save (Slovenija) in Drave (Avstrija) do vzhodne meje dežele Koroške) in po interpretaciji tudi gospodarskim merilom: gospodarska enotnost doline Drave. Ni pa ustrezala etničnim kriterijem. Kompromisna rešitev, ki jo je podala začasna avstrijska vlada, je bila po reki Dravi, vendar tako, da bi Avstrija zadržala mesto Beljak in dostop v Kanalsko dolino. Proti temu je bilo precej ugovorov, med drugim tudi to, da bi lahko na reki Dravi gradili hidroelektrarne (in še drugi razlogi), zaradi česar naj ne bi bila primerna za mejo (Randall, 1957). V zahodni sekciji avstrijsko-slovenske meje je na koncu prevladal kompromis. Del Koroške je bil pripojen Sloveniji (Jezersko in Mežiška dolina – torej ob upoštevanju hidrografskega kriterija), za južno Koroško pa so izvedli plebiscit (Zupančič, 2020). Vzhodni sektor današnje avstrijsko-slovenske meje je imel drugačne okoliščine. Ključni kriterij je bila jezikovna sestava prebivalstva, realno pa so potem upoštevali vojaške dosežke. Samoorganizirana slovenska vojska je razorožila ostanke avstrijske vojske in orožništva v Mariboru, zasedla dolino Drave do Koroške ter dosegla na vzhodu reko Muro. Dejansko je bila to »*cease fire line*«, meja po vojaškem dosežku, z minimalnimi korekcijami. Mejo po slemenu na Kozjaku (med dolinama Drave in Mure) so prepoznali kot racionalno odločitev, prav tako pa tudi reko Muro (Celar, 2021). Mura je bila tipična nižinska reka z meandrastim tokom, številnimi mrtvimi rokavi, jezerci in močvirji

ter zato izrazita naravna ovira. Vsaj približno je ustrezala tudi etničnim kriterijem, zato so brez posebnih razprav sprejeli mejo na reki Muri. Stara administrativna meja med deželo Štajersko in Železno županijo (Vas megye) že na Madžarskem je potekala po majhnem potoku Kučnici, ki so jo sprejeli kot novo mejo Avstrije in Slovenije (sedaj); torej ozemlja, ki je po Trianonski mirovni pogodbi pripadlo Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev, poznejši Kraljevini Jugoslaviji in po razkroju njene naslednice, socialistične jugoslovanske federacije, Republiki Sloveniji.

Slovensko-madžarska meja ima nekoliko drugačen kontekst, čeprav se je razmejitev dogajala na isti mirovni konferenci v Parizu. Določanje madžarske meje je bilo povezano z vprašanjem vseh njenih sosed, torej držav, ki so nastale na novo po razpadu Avstro-Ogrske. Etnični kriterij je bil osnovno načelo razmejevanja. Prebivalstvena struktura po narodni pripadnosti je bila v Panonski nižini zelo pomešana in zato odločanje težko. Prevladala je geopolitična atmosfera oblikovanja novih zavezništev antante in s tem oblikovanje narodnih držav s številčnimi manjšinami. Madžarska je bila v tem primeru prikrajšana, ker je zunaj nove nacionalne države ostala skoraj tretjina Madžarov (sedaj manjšine na Slovaškem, v Srbiji (Vojvodina) in zlasti v Romuniji) (Kocsis, 2007). V slovenskem primeru je del madžarskih županij s slovenskim prebivalstvom (Vas megye, Zala megye), ki se je neuradno imenoval Slovenska krajina (madž. Vendevidek), postal del Jugoslavije (sedaj Slovenije). Reka Mura, ki je bila doslej mejna reka med delom Štajerske in Ogrsko, je prenehala biti politična meja. Izraz »Slovenska krajina« v Sloveniji ni pomenil ničesar in novo ozemlje so imenovali »Prekmurje« (Novak, 1935). Tako je še danes.

Slovensko-hrvaška meja je sicer najmlajša, gledano s stališča politične meje, a v resnici so posamezni sektorji precej starejši. V podrobnostih se je izoblikovala skozi stoletja rivalitete med madžarskimi in habsburškimi posestmi; nazadnje z avstro-ogrsko nagodbo leta 1867 (Zajc, 2006). Mejna črta se je v malenkostih sicer nekaj spreminjala, a se je vseskozi dokaj dobro držala hidrografskega načela razmejitve (Celar, 2002). Zakaj je bilo tako, smo zgoraj že razložili. Mejna črta se je določala v okvirih notranjih državnih sporazumov in odlokov, in ne mednarodno. Bila je črta zamejevanja politične entitete in administrativnega upravljanja politične enote zvezne republike v okviru jugoslovanske federacije, ni pa bila črta nadzora (Zajc, 2018). Mednarodna je ta črta postala z osamosvojitvijo Slovenije in Hrvaške ter sledečim medsebojnim priznanjem suverenosti in teritorialne integritete obeh držav leta 1991.

3.7.6 Slovenska obmejna območja

Obmejna območja so del slovenskega državnega teritorija v pasu med mejno črto in črto dvajsetkilometrskega odmika od državne meje proti središču Slovenije. Bližina meje se smatra za politično, prostorsko, socialno in kulturno okoliščino, ki

vpliva na lastnosti prostora in življenjske razmere. Obmejnost je trajna lastnost, ki vsebinsko pomembno variira glede na relativno lego in strukturo tako lastnega obmejnega območja kakor prileženga čezmejnega prostora, s katerim slovenski prostor oblikuje odnose od sodelovanja do konkurence. V razvojnih smernicah je zato smiselno upoštevati in dinamično spremljati/prilagajati vse strukture in spremembe v prileženem čezmejnem prostoru.

Mejna črta ali mejiščnica je pravno-politično dogovorjena črta med Slovenijo in sosednjimi državami Italijo, Avstrijo, Madžarsko in Hrvaško ter zvezno poteka od nulte točke na stiku najnižje povprečne morske gladine in kopnega pri Debelem rtiču (med Slovenijo in Italijo) ter nato sledi dogovorjeni liniji med opisanimi državami vse do ponovnega stika med kopnim in morjem v Piranskem zalivu. Ta točka – kakor tudi potek morske meje v Tržaškem zalivu Jadranskega morja med Slovenijo, Italijo in Hrvaško – je predmet opravljene, a neuresničene mednarodne arbitraže.

Slovenija je s svojimi mejami del enotnega in odprtega evropskega prostora s svobodo ter omejeno nadzorovanostjo mejne črte in mejnega prostora v merah, načinih in postopkih, kot veljajo za nadzorovanost preostalega državnega prostora. V tej konstelaciji se nadzorovanje vrši po načelu skupne evropske vzajemnosti – tako, da je vsaki državi zagotovljeno polno uživanje in nadzor državnega prostora, sama mejna črta pa se načeloma (brez posebnih okoliščin) ne nadzira neposredno. Pri tem se izhaja iz vrednot slovenske nacije, ki svoj državni prostor upravlja prek legalnih institucij pravne države ter v soglasju z mednarodnimi pogodbami in določili.

Glede na lastnosti ozemlja, po katerem mejna črta poteka, strukturo mejnega območja in lastnosti čezmejnega območja je mogoče slovenski mejni prostor v dvajsetkilometrskem pasu, ob upoštevanju prileženga čezmejnega območja z enako globino, razdeliti na več sektorjev s podobnimi lastnostmi. Pri tem se posebej upoštevajo naslednje lastnosti: reliefna izoblikovanost z upoštevano geološko podlago, vodne značilnosti, gozdna pokrovnost, zavarovana območja, tipi in gostota poselitve, kulturne značilnosti prebivalstva, gostota in kakovost prometne mreže, gospodarska usmeritev ter gospodarska infrastruktura.

Po tipologiji obmejnega prostora so območja lahko:

a) gorata, hribovita in ravninska glede na kriterij reliefne izoblikovanosti;
b) kraška, suha, vodonosna in vodna glede na hidrografske značilnosti;
c) ruralna in ruralno-urbana glede na tipologijo poselitve;
d) periferna, centralna in vmesna glede na socioekonomske značilnosti; pri tem so periferna območja v vseh primerih tudi pasivna in s tem odvisna, centralna pa aktivna;
e) odprta in polodprta glede na mere prehodnosti in komunikativnosti (upoštevaje tudi historiat meje oziroma mejnega območja);

f) zavarovana in nezavarovana glede na ukrepe varstva naravnih vrednot ter kulturne in zgodovinske dediščine;
g) manjšinska in druga glede na navzočnost manjšinskih skupnosti.

Po kriterijih primerljivosti s priležnimi čezmejnimi območji so obmejna območja simetrična ali asimetrična; slednja nujno zahtevajo določene izravnalne in/ali kompenzacijske ukrepe. Prav tako se določijo povezanost ter način in okvirni obseg sodelovanja med slovenskim in čezmejnim območjem. Tak pristop je nujno tudi nekoliko regionalen in tipološki ter povezuje mejne sektorje po merilu homogenosti.

Slovenska Istra je dvomejni in hkrati obalni prostor RS s posebej poudarjenim prometno-transportnim (in s tem strateškim) pomenom. Ta je nosilen in vodilen; torej generira razvoj tako slovenskega obalnega predela kakor tudi njegovega zaledja. Po morfologiji je gričevnat do hribovit, z izoliranim drobnim vodnim omrežjem, usmerjenim k obali Jadranskega morja. Obalni pas je gosto naseljen, multifunkcijski in urbaniziran v vezano somestje, a po prevladujočih funkcijah različno ter zato v določeni interni prostorski konkurenci. Zaledni del je izrazito ruralen, redkeje naseljen, med seboj slabo povezan in z zelo nizko stopnjo lokalne centralnosti, kar ga postavlja v položaj izrazite periferije, odvisne skoraj izključno od obalnega somestja. Proti notranjosti (v smeri poteka dominantnih prometnih in gospodarskih tokov) sta strmi kraški rob ter širši pas višjega, kraškega in redko naseljenega sveta, kar postavlja območje slovenske Istre v položaj določene izoliranosti. To je mogoče zelo učinkovito premagati. Priležna čezmejna območja na Hrvaškem so pretežno ruralna, s šibkimi lokalnimi središči, gospodarsko pasivna in usmerjena predvsem v obalni turizem (notranji, podeželski je bolj kot ne še v razvoju, vendar perspektiven). Stopnja čezmejne povezanosti je ob številnih lokalnih prehodih dokaj šibka, čeprav jo javno deklarirajo kot »regionalno potrebo«, vezano tudi na istrsko regionalno identiteto. Območje je zavarovano po Naturi 2000, večji je Regijski park Sečoveljske soline, čez in mimo katerega vodijo prometnice, je letališče in turistična infrastruktura. Na severni strani proti Italiji je območje odprto in z gosto mrežo frekventnih prometnic. Trst je konkurenčna in hkrati sodelujoča luka; to je okoliščina, ki lahko ob primerni delitvi dela pripomore k večji strateški teži predvsem slovenskega jedra z Ljubljano. Šibko je zaradi manj ugodne lege ljubljanskega letališča, ki mu konkurirajo Ronke. Trst je obenem območje največje koncentracije slovenske manjšine v sosedstvu, kar predstavlja dodaten argument sodelovanja najmanj za to ter sosednje obmejno območje. Poskusi večjega sodelovanja obeh pristanišč se niso obnesli; Slovenija tudi nima na razpolago ustrezno zmogljive železniške povezave in servisne mreže visokega ranga, da bi prednosti tranzita lahko uveljavila. Slovenska Istra je obmejno območje z občutnimi asimetrijami tako do hrvaškega dela Istre, kjer se

slovenski del izkazuje kot močnejši, kot do italijanskega (tržaškega), kjer je slovenski del šibkejši. Manjšine so pomemben dejavnik tudi v Sloveniji (Italijani).

Kras je mejni predel s kraško gričevnato do hribovito reliefno konfiguracijo. Mejna črta poteka po višjem grebenu ter ga deli na ožji italijanski del z obalo in večje slovensko redko do srednje gosto naseljeno ruralno območje. Območji sta izrazito asimetrični. Italijanski del je urban, z velikim mestom Trst s pomembno terciarno, še posebej transportno in industrijsko funkcijo, medtem ko je slovenski Kras ruralen. Med obema je tesna zgodovinska povezanost tudi zaradi slovenske manjšine v Italiji, še posebej v celotnem ruralnem predelu. Gosta mreža lokalnih mejnih prehodov in velik transportni koridor (avtocestni, železniški), a nezadostno moderniziran. Razmerje med mestom in zaledjem je delovalo celo v času veliko večje oviranosti. Ruralna predela sta simetrična in v visoki meri sodelujoča, realno pa je nekoliko manj povezan Trst, tudi zaradi ravni političnih odnosov.

Goriška je specifična obmejna regija z načelno simetričnim čezmejnim odnosom. V ožjem obsega tri sektorje: ruralni v gričevnatem delu Brd, urbani v osrednjem delu med Gorico in Novo Gorico ter suburbani v delu Vipavske doline in zahodnega Krasa. Nizko, ravno površje, gosta naseljenost na obeh straneh in sorodna, a multifunkcijska gospodarska usmerjenost tvorijo Goriško kot arhetip učinkovite čezmejne regije z mnogimi vezmi, povsem brez dodatnih evropskih projektnih stimulansov. Meja na Goriškem je nesporno najbolj prehodna slovenska meja, z največ mejnimi prehodi. Mejna črta poteka po naseljenih predelih in jih nekajkrat prečka; prečka tudi urbanizirani predel dveh mest, Gorice v Italiji in Nove Gorice v Sloveniji. V Italiji živi dobro organizirana slovenska manjšina. Vendar se v drobnem mesti tudi pomembno razlikujeta in je poskus skupnega ali povezanega upravljanja spodletel. Asimetričnost pa se izkaže ob upoštevanju širšega zaledja. V Sloveniji je to visoki gozdnati in redko naseljeni kras visokih kraških planot, na italijanski strani pa gosto naseljena Furlanska nižina z regionalnim jedrom Videm (Udine).

Alpski del slovensko-italijanskega mejnega stika od Brd do tromeje na stiku Savske, Ziljske in Kanalske doline je pretežno visokogorski ali hribovit v pasu poteka meje, s sledečo dolino in potem naslednjim gorskim nizom. Območje je redkeje naseljeno, v veliki meri zavarovano, pasivno in mestoma celo kritično demografsko ogroženo. Oblike sodelovanja čez mejo obstajajo in predstavljajo ob simetriji pomemben moment čezmejnega sodelovanja. Mejnih prehodov je manj, so (kolikor gre) dolinski, gorski se uveljavljajo kot oblike skupnega trženja in obenem varovanja gorskega predela.

Karavanke so dolg gorski masiv, po katerem poteka slovensko-avstrijska meja, in so primer razmejitve po razvodnici in obenem stari črti administrativnih meja. Vendar je območje populacijsko in kulturno pretežno homogeno zaradi podobne

kulturne in prostorske identitete. Slovenska manjšina je močan dejavnik povezovanja. Čeprav izrazito gorato, gozdnato, redkeje naseljeno v bližnjem ter gosteje in pretežno urbano naseljeno v dolinskem (kotlinskem) zaledju, tvori morfološko simetrično in funkcijsko asimetrično obmejno območje. Goratost premagujejo prometnice, ne najbolj optimalno, vendar zadostno. Avstrijski (koroški) del je bil istočasno industrializiran, a vsaj generacijo prej terciariziran, kar ustvarja nekaj asimetrije v pogledu gospodarskega sodelovanja in primerjave. Velik (pretežni) del območja je zavarovan po različnih merilih in načinih varovanja ter predstavlja vzor učinkovitega varovanja kulture in narave ter njene promocije in ekonomske, sonaravne, trajnostne rabe.

Koroška vrata predstavljajo predel Mislinjske, Mežiške in Dravske doline, ki je historično del Koroške. Mejna črta poteka po razvodnici in prečka doline. Sorazmerno širši dolinski prehod je potencialno zelo ugoden, vendar ob izgradnji zmogljivih prometnic in navezavi na slovenska regionalna središča z ustreznimi servisi. Poselitev je dolinska in urbanizirana, z industrijo kot glavno paradigmo razvoja doslej, više pa s samotnimi kmetijami. Gozdnatost je pomembna prvina in bistvena sestavina lokalne ekonomije. Zaton rudarstva in industrije se nadomešča, pri tem je slovenski del gosteje naseljen in bolj industrializiran kot avstrijski. Avstrija v novejšem obdobju pospešeno vlaga v povezave južnoavstrijskih mest ter ureditve visokotehnološke proizvodnje in storitev.

Kozjak je strukturno homogen hribovit do sredogorski predel, ki ga državna meja po razvodnici loči v dve simetrični polovici; na slovenski strani je vzdolžna Dravska dolina s prometnim koridorjem in lokalnimi industrijsko-terciarnimi urbanimi jedri lokalnega pomena, na avstrijski strani pa je gosteje naseljen, izrazito ruralen predel s konfiguracijo, usmerjeno prečno na Kozjak in mejišče. Meja je srednje prehodna; več tudi ni potrebe zaradi hribovitega značaja.

Mariborska vrata so predel v spoju širih različnih morfoloških enot, sredi katerih je mariborska mestna aglomeracija osrednje populacijsko jedro. To so Kozjak in Pohorje z vmesno ozko Dravsko dolino na zahodu, terciarno gričevje Slovenskih goric z vmesnimi dolinami na vzhodu ter Dravsko in Ptujsko polje kot del subpanonske široke obrečne doline s Ptujem kot sodelujočim in obenem konkurenčnim središčem. Maribor je mesto z agrarnim ruralnim zaledjem ter zaradi bližine avstrijske meje tudi obmejno mesto. Desetletja se je razvijalo ob malodane izključni industrijski paradigmi (uspešno), po zatonu tega pa postalo ob odprtih mejah v predelu tako imenovanega Pyhrnskega prometnega koridorja zelo ranljivo in po funkcijah dejansko privesek urbanega jedra v avstrijskem Gradcu. Maribor je tudi v predelu, kjer se centralni del Slovenije izklini ter preoblikuje v izrazit in izključen obmejni pas, torej tudi proti Hrvaški in Madžarski. Načeloma je videti Maribor proti Gradcu (nem. Graz) kot simetrično obmejno območje, funkcijsko in po gospodarski strukturi pa ne in vse bolj postaja odvisen od avstrijskega dela.

Maribor slabo koristi obmejno lego, ker je opustitev (nekritična in kontekstualna s splošnimi gospodarskimi procesi v Sloveniji med tranzicijo) industrijske paradigme zapustila zaposlitveni in s tem gospodarsko-socialni vakuum, smer proti Madžarski se je razvila pozno in nepopolno ter s premajhnimi logističnimi središči. Pyhrnska avtocesta je prišla pozno in je ni nadgradila s povečanjem na primer zračnotransportne vloge, tudi zato, ker so bila velika vlaganja v vojaško letališče Cerklje, ki pa nima zaledja, enakovrednega mariborskemu.

Mursko obmejno območje sledi liniji med Slovenskimi goricami in prileţnim avstrijskim delom; meja poteka ob izravnani liniji reke Mure. Je nižinski in ravninski ter zaledno gričevnat predel z gosto, razpršeno in pretežno slemensko poselitvijo. Na avstrijski strani je poselitev tudi na murski obrečni ravnini z večjimi strnjenimi naselji. Mejnih prehodov je zato manj, in tudi mera sodelovanja med območjema je skromna. Območji sta ruralni, gosteje naseljeni, agrarni in večidel pasivni. Izjemo tvorita izraziti mejni mesti Radgona v Avstriji in Gornja Radgona v Sloveniji kot mali regionalni urbani središči. V preteklosti je bila v Apaški dolini/ravnini prisotna nemška poselitev.

Prekmurje je trojno obmejno območje ter predstavlja tudi zaradi zgodovinske izkušnje robno in periferno, ruralno in agrarno obmejno območje z gostejšo poselitvijo. Reka Mura s širšim obrečnim gozdnim pasom tvori funkcijsko pregrajo med štajerskim in prekmurskim delom. Ima šibko urbano jedro s premalo urbanih centralnih funkcij. Vendar je tudi na drugih straneh (avstrijski, hrvaški, madžarski) območje pasivno, periferno, kar pa še poglablja perifernost tega predela v celoti. Pristopi z zavarovanjem (park) ter podaljševanjem manj uspešne tekstilne in živilske industrije se niso obnesli, in sicer niso prinesli niti vzdrževanja razvojnega tempa, temveč zastoj in celo nazadovanje oziroma periferizacijo. Obmejni značaj je bil pri tem okoliščina, ki je državne strategije doslej niso dojele kot dejavnik nazadovanja oziroma niso iskale nadomestnih in komplementarnih rešitev. Raven čezmejnega sodelovanja je razmeroma šibka. Manjšine (Madžari in Romi v Sloveniji, Slovenci na Madžarskem) imajo na območju pomembno vlogo predmeta bilateralnega sporazumevanja.

Slovensko-hrvaško obmejno območje je najdaljše in obsega paleto zelo različnih tipov pokrajine po naravnih in antropogenih kriterijih. Značilna je tudi nadpovprečno dolga mejna črta, potekajoča po vodotokih. Vzhodni del je v celoti nizek in večinoma uravnan, panonski oziroma subpanonski, z večjimi rečnimi koridorji na robu ter šele proti sredini mejne cone s prevlado gričevnatega do hribovitega sveta. Mejna črta je večinoma stara in je dediščina starih administrativnih enot med avstrijskimi in ogrskimi (madžarskimi) državnimi sistemi v preteklosti, neposredno pa prilagojena katastrom in s tem tudi osebnim posestim. To dejstvo je oblikovalo zelo zvijugano mejno črto tako na kopnem (zemeljskem)

kakor na vodnem delu oziroma na vodnih telesih. Južni sektor od strateško izjemno pomembnih savskih vrat se potem dvigne v sredogorje Gorjancev, ki je zaradi višin in kraškega značaja površja pretežno pokrito z gozdom in redko naseljeno. Naslednja odprta pokrajina je Bela krajina, ki jo zamejuje reka Kolpa, vodotok s kraškim značajem, tekoč v nizkem kanjonu. Kolpa je v zgornjem toku vrezala globoko in ozko dolino, ki predstavlja izrazito fiziografsko mejo. Proti zahodu se meja nasloni na v naravi povsem neizrazite morfološke enote. Od Osilnice do Šapjan teče meja po gozdnatem kraškem površju. Ilirskobistriški predel je nižji in nekaj gosteje naseljen. Naslednja mejna pokrajina je sredogorska in kraška Čičarija ali Slavniško pogorje, ki le v najvišjih delih preseže 1000 m višine, a je zaradi izoblikovanosti zares pravi »kraški rob«, velika naravna ovira za potek prometnic in komunikacijo s slovensko Istro. Slovenski obalni predel je tako tudi morfološko naravno zamejen in ga mora družba šele ustrezno prilagoditi, da bi lahko uresničil pomorske ambicije države, ki dostopa do morja v sorazmerno manjšem, a zelo v celino potisnjenem delu. Zaradi teh potencialov je naravno zelo favoriziran.

Strategija prostorskega in širše družbenega razvoja mora slediti dvema premisama: definiranim interesom države (ki jih zastopajo voljene politične elite, vzpostavljajo strokovne in laične institucije in organizacije ter jih deloma tudi izvajajo; nosi pa jih demos kot najširša človeška baza v državi) ter okviru širših regionalnih ali globalnih večdržavnih povezav in skupnosti (kot sta na primer EU in predvsem ZN), katerim se morajo parcialni interesi posameznih držav zaradi načel vzajemnosti in solidarnosti do določene mere prilagoditi. Taka konstelacija že vnaprej narekuje elastičnost kot pomembno prvino strategije; da je torej zmožna prilagoditve do mere, ko nove sprejete mere konsenza ne ogrožajo ne kratko- in ne dolgoročno ključnih prvin države.

4 Ureditev in vodenje držav

4.1 Uvod: k razumevanju ureditve in vodenja držav

Svetovna politična karta ima nekaj nad dvesto različnih entitet, od katerih je pravih, mednarodno priznanih držav 196, drugo pa so teritoriji z delno suverenostjo (oziroma politično odvisna ozemlja) ter enote, ki jim urejena mednarodna skupnost (ZN) suverenosti ne priznava. Med seboj se močno razlikujejo po površini teritorija, številu prebivalcev, gospodarski moči (merjeno z BDP), razpoložljivem naravnem bogastvu in njegovi prostorski distribuciji, življenjskem standardu, demografskih značilnostih prebivalstva, zadovoljstvu prebivalcev z lastnim stanjem in drugih karakteristikah.[203] Primerjava naštetih variabel ne da prepričljive korelacije med na primer velikostjo (različni kriteriji) in življenjskim standardom ali kakovostjo življenja (na primer število prebivalcev na dostopnega zdravnika ali površina stanovanja na povprečni mesečni dohodek). Zakaj so gospodarsko-socialni pokazatelji tako različni pri geografsko sicer primerljivih državah in zakaj nekaterim uspe ekstremne geografske okoliščine, kot so otočnost, goratost, namorskost, vodnatost ali sušnost, spremeniti v ključne razvojne prednosti, drugim pa so isti elementi v breme? Odgovor je smiselno iskati v preostalih dveh elementih države, torej prebivalstvu in načinu upravljanja, in sicer kumulativno, v daljšem časovnem obdobju. To poglavje je namenjeno prikazu načinov upravljanja in vodenja držav ter posledic, ki jih imajo ti neposredno in posredno na strukturo in status držav v mednarodnem okolju. Poleg tega pomembno in marsikdaj odločilno vplivajo tudi na oblikovanje kulturne pokrajine.

Država je omejen (zaradi interesa obrambe navzven) in razdeljen teritorij (zaradi zmožnosti upravljanja in uresničevanja interesov skupin in skupnosti). Država tako deluje na pokrajino predvsem na tri načine: z **obliko upravljanja**, **organizacijo ozemlja** in **prostorskimi politikami**. Vodenje in upravljanje je drugi kriterij obstoja države. Skozi človeško zgodovino je vodenje in upravljanje države postajalo vse kompleksnejše in tudi vse bolj zahtevno. Razvoj upravljanja in vodenja ni bil časovno linearen niti regionalno primerljiv. Še danes obstajajo preproste (primitivne) družbe lokalnih skupnosti, ki so medsebojno rodbinsko in teritorialno povezane, niso pa razvile transparentnih in z vrsto zakonov povezanih oblik kolektivnega vedênja. Nadomeščajo ga osebno poznavanje članov skupnosti, ustaljene oblike obvezujočih tradicij ter razvit osebni kodeks dolžnosti

203 Podatke o tem je mogoče pridobiti v vseh almanahih, podatkovnikih, statističnih letopisih in podobnih edicijah. Nekaj podrobnejših informacij ponujajo kompleksnejši regionalnogeografski prikazi, pa tudi atlasi in regionalne enciklopedije. Glej na primer Natek, Natek, 2006; Die Welt, Länderlexikon, 2004; The CIA World Factbook, 2022–2023; Der neue Fischer Weltalmanach, 2019; Der neue Kosmos Weltalmanach & Atlas, 2024 in druge.

in časti. Vse to tradicionalnim družbam omogoča stabilno življenje skupnosti (Diamond, 2016). Področje vodenja in upravljanja zahteva v tehnološko razvitem, urbaniziranem svetu upoštevanje družbene strukture, miselnosti, navad in sposobnosti ljudi v skoraj enaki meri kot poznavanje značilnosti teritorija. Vendar je vse to le podlaga za vzpostavljanje in vodenje ukrepov, s katerimi je mogoče zamisli o sedanjosti in prihodnosti skupnosti racionalno uresničiti. Mesto politike je v povezovanju različnih vednosti, znanj in veščin o vseh treh ključnih »sestavinah« države: teritoriju, prebivalstvu in upravljanju.

Ureditev držav in način upravljanja sta za razumevanje vloge države danes zelo pomembna. V tem iščemo učinke družbenih struktur na pokrajino in predvsem sposobnosti organiziranih družb obvladovanja teritorija. Iz načina upravljanja državnega ozemlja odseva državniška tradicija; stare države »podedujejo« tudi način upravljanja (na primer različne oblike monarhij, kjer se oblastni položaj dejansko podeduje). Starejše države imajo državniške izkušnje, ker ima večje število ljudi dostop do opravil državniškega značaja in pomena in ker se tudi prebivalci prek sistemov obveščanja informirajo o lastni ter drugih državah in lahko vsaj posredno in pasivno tudi soodločajo pri razvoju lastne državne skupnosti. Večje države imajo praviloma večji kadrovski bazen za iskanje ključnih upravljavcev in širše možnosti za učenje, vzgajanje in usposabljanje tako upravljavskih garnitur kakor tudi (vsaj posredno in omejeno) prebivalstva (državljanov) kot male države. Vendar imajo tudi te nekatere prednosti, predvsem v večji potencialni hitrosti uvajanja sprememb, modernizacije, dostopa do različnih storitev in podobno.

Učinkovitost in racionalnost upravljanja ozemlja sta odvisni od tega, kakšen model upravljanja bo izbran v neki državi, kako bo ta administrativno razdeljena, kako učinkovit upravni aparat razvije država in kako bodo vsakokratne politične garniture izvrševale interese državne skupnosti – torej politiko.

Preglednica 3: Pregled držav glede na način vodenja, po celinah

Oblike vodenja države	Evropa	Azija	Afrika	Amerika in Oceanija	Skupaj
absolutna monarhija	0	5	0	0	5
monarhija	12	6	4	1	22
republika, predsedniška	4	13	37	23	72
republika, parlamentarna	32	14	4	23	68
diktatura	0	8	8	2	18
verska	0	3	1	0	4
drugo	1	0	0	0	1
skupaj	49	49	54	49	196

Vir: povzeto po The CIA World Factbook, 2022–2023;
Der neue Kosmos Weltalmanach & Atlas, 2024. Zbral in uredil J. Zupančič.

4.2 Države po načinu vodenja

V dolgi zgodovini oblikovanja držav se je nabralo več načinov vodenja držav. Vodenje države je vidno in prepoznavno; hkrati združuje tako simbolno in predstavniško kakor voditeljsko funkcijo. Gre za tri ključna področja:

a) kdo je ključna prva figura v državi ter kakšno upravno moč in pooblastila ima;
b) kdo je državni suveren (pravodajalec) in po kakšnem načinu suverenost uveljavlja in izvršuje ter
c) kakšne so možnosti participacije državljanov ali/in skupin državljanov pri upravljanju in vodenju.

Kljub dolgi zgodovini je seznam oblik vladanja sorazmerno kratek. Znotraj navedenih oblik je sicer mogoče prilagajanje potrebam posameznih držav ter okusom in tradicijam družb, a navsezadnje so to modifikacije osnovnih načinov ali modelov. Po načinu vodenja lahko razdelimo države na štiri skupine:

a) Države s predstavniki, kjer se mesto ključne figure prenaša medgeneracijsko po načinu dedovanja; to so predvsem različne monarhije.
b) Države z avtokratskim načinom vodenja in upravljanja. Oblastna moč izhaja iz izbranega sistema, ki je lahko versko, ideološko ali osebno motiviran; to so različne diktature.
c) Države s predstavniki, ki pridejo na ključno mesto po sistemu ciklično izvajanih volitev, v katerih sodeluje večina prebivalstva; to so različne demokracije.
d) Države, kjer je zaradi kaotičnih političnih razmer dalj časa odsotna oblastna garnitura ali pa ta nima efektivne moči, temveč le nazivno. V teh državah so institucije razpadle in ne delujejo, zato se uveljavljajo nadomestni oziroma zasilni načini upravljanja. Splošna oznaka je stihijski način vodenja oziroma odsotnost vodenja.

Zunaj tega okvira so države ali politične enote verskega značaja. Taka izjema je Vatikan (Sveti sedež) s papežem kot vrhovnim predstojnikom Katoliške cerkve po vsem svetu. Nacionalne (dejansko regionalne ali nazivno krajevne) cerkve imajo tudi svoje ureditve, in na to Vatikan dejansko ne vpliva. Vatikan je najmanjša država na svetu, po pomenu pa ni tako. Zaradi široke mreže in povezav je sorazmerno vplivna, vendar ne v smislu ekonomske in politične moči. Verske države so redek, a vendarle še pojavljajoč se tip. Navadno govorimo o državniški obliki kot neke vrste ostanku (*reliktu*). V večini primerov so rezultat določenega mednarodnega konsenza (Vatikan, meniška republika Atos) in nastopajo v sodelovanju z drugo, »navadno« državo (v omenjenih primerih z Italijo oziroma Grčijo).

4.2.1 Monarhije

Monarhije so bile prva oblika vodenja držav in so se zadržale do danes. Kraljevine so večinoma države z daljšo državniško tradicijo. Stare države izhajajo večinoma iz monarhične tradicije. V antični državni tradiciji so bili vladarji sprva tudi božanstva. Imeli so splošno upravno moč; dejansko so lahko odločali o vseh področjih življenja ljudi v državi in na teritoriju. Niso pa bile vse monarhične ureditve tudi dedne. Teritorij je bil »pod krono«, se pravi je nominalno pripadal vladarju. Tak način se je v srednjem veku razvil zelo na široko in na tem tudi temeljil. Kralj je bil tisti, ki je lahko podeljeval fevde in fevdalci so bili zavezani služiti vladarju. Kralj je bil suveren; figura, ki postavlja, uresničuje in nadzoruje pravo. Vladar je dejansko bil pravodajen. Izraza suveren in suverenost sta se razvila iz poimenovanja pravnih lastnosti vladarjev (monarhov) kot ustvarjalcev in nosilcev prava. Kralja so evropske monarhije spravile v pravno urejenost (da tudi monarh ni mogel biti nad zapisanim pravom) šele od konca 18. stoletja dalje.

Titula monarha je imela več imen in tudi stopenj. Nazivi si niso bili čisto enakovredni, a moč posameznega vladarja je bila odvisna od velikosti in moči države, ki jo je vodil in predstavljal, in od njegove osebne spretnosti urejanja odnosov med državami. Po splošnem prepričanju naj bi bil naziv »cesar«[204] pred »kraljem«. Drugi izrazi so še sultan, faraon (stari Egipt), šah (Perzija; sedaj Iran), car (Rusija, na Balkanu v srednjem veku), ras (Etiopija), knez, kan, emir in šejk.

Kraljevine so imele dedno oblast nad določenim ozemljem ne glede na prebivalstvene lastnosti; zato govorimo o danih, in ne pridobljenih ozemljih in tudi oblastnih pristopih. V Evropi jih je še nekaj v državah Zahodne Evrope in Skandinavije. Drugod so jih zamenjali drugi sistemi, bodisi republike ali pa avtokratski režimi oziroma diktature. Večinoma so tako imenovane **evropske ustavne monarhije** moderen tip države, kjer ima monarh – relikt zgolj simbolično in protokolarno vlogo. Ta ni več suveren, ni torej pravo- in zakonodajen, temveč to vlogo

204 Izraz cesar izhaja iz imena Cezar, rimski vojskovodja in nato vladar (cesar), in so ga širše tolmačili kot imperator, to je vladar imperija. V 19. stoletju so naziv cesarja nosili v Habsburški monarhiji, Nemškem cesarstvu in Ruskem carstvu, na Japonskem in Kitajskem, krajši čas v Braziliji in Mehiki ter v Franciji. Razen francoskega cesarja (za kar se je razglasil kar Napoleon sam) proti moči, ugledu in prestižu angleške, španske in portugalske kraljeve krone ti cesarji niti niso resno konkurirali. Za cesarstvo se v številnih delih navaja tudi Turčija (turško ali Otomansko (Osmansko) cesarstvo), vendar ne zaradi naziva (osmanski vladarski naslov je bil sultan; torej bi država morala biti sultanat, a se to skoraj nikjer ne uporablja). Izraz turško cesarstvo so pripisovali glede na imperialno razsežnost in značaj te državne tvorbe. Nekaj »cesarskega« si je vendarle pridobil Mehmet II. (Osvajalec), ko je leta 1453 osvojil Konstantinopel (in ga večidel porušil). Razglasil se je za naslednika carjev tega mesta, a mu je ta naziv dopuščala le pravoslavna cerkvena hierarhija (ki je s tem ščitila sebe). Zato je izraz »osmansko carstvo« pogosto v srbskih, hrvaških in bolgarskih virih ter tam, kjer so te vire prevzemali. Govora pa je le o »carstvu«, sultanov pa nikjer ne imenujejo z nazivom »car«. Med zadnje cesarje se je kar sam vpisal Bokassa, vladar Centralnoafriške republike, tisti čas najrevnejše države na svetu. Ne on ne podaniki niso imeli od tega naziva kaj dosti in tudi v mednarodni areni titula spričo razmer ni imela sijaja. Cesarstvo je bila tudi Abesinija in potem Etiopija, čeprav je bil vladarski naslov *ras*. V Centralnoafriški republiki se je za cesarja razglasil diktator Bokassa.

izvršuje parlament v imenu ljudstva, in sicer prek sistema periodično potekajočih volitev kot oblike preverjanja ljudske volje (demosa). Od tod izraz demokracija. Take države so Španija, Velika Britanija (oziroma Združeno kraljestvo), Nizozemska, Belgija, Švedska, Norveška in Danska. Ker ima politično moč in zakonodajno veljavo parlament, se imenujejo tudi **parlamentarne monarhije**. Posebnost je Japonska, kjer je imela figura cesarja v šintoistični tradiciji tudi »božjo« navzočnost. Po drugi svetovni vojni se je temu odrekel. Kraljevinam so podobne *kneževine*, *vojvodstva* imajo podobno strukturo kot v parlamentarnih monarhijah (prej), le da je zaradi majhnosti ozemlja vloga dednega monarha nekoliko vidnejša, ne nujno tudi večja. Taki primeri so Lihtenštajn, Luksemburg, Andora in Monako. San Marino pa je že od začetka svojega obstoja republika.

Vloga monarhov je omejena na izvrševanje predstavniške vloge države in posege v primeru neposredne vojne nevarnosti. Kanada, Avstralija in Nova Zelandija so britanski dominioni. Južna Afrika je iz orbite britanskih dominionov izstopila še v času, ko je bila Južnoafriška republika; deloma je bila za to kriva tudi politika apartheida, ki je Združeno kraljestvo ni posebej toleriralo. V dominionih nima angleška krona praktično nobene upravljavske vloge in moči; vendar ostaja nominalno in simbolno prisotna.

V arabskem svetu držav Severne Afrike in Bližnjega vzhoda so nekatere države zadržale sorazmerno veliko upravno, pravno in ekonomsko moč vladarja. Maroko, Jordanija, Saudova Arabija, Oman, Kuvajt, Katar in Bahrajn so zadržali dedne vladarje. Po nazivu so to **emirati**, **sultanati** in **šejkati**. To so oblike, kjer imajo dedni monarhi še zelo veliko vlogo in moč. Poleg simbolne razpolagajo tudi z ekonomsko močjo. So lastniki in dejanski upravljavci države (Saudova Arabija, Katar, Bahrajn) (Hiro, 2003). Monarhije so razširjene tudi v Južni Aziji. Na Indijski podcelini so to Butan ter (nekdaj, sedaj ne več) Nepal in kneževina Sikim. Dalje imajo monarhični ustroj tudi Tajska (kralja), Malezija in Brunej (sultanat). Obstajal je poskus oblikovanja sultanata na severozahodni Sumatri – Aceh.[205]

V podsaharski Afriki so monarhije redke. Obstajale so kot delna lokalna oblika tudi še v času kolonialne razdelitve. Sedaj sta monarhiji le še Svazi (Esvatini) in Lesoto. Zelo dolgo (do srede sedemdesetih let 20. stoletja) se je monarhija zadržala v Etiopiji. Bila je cesarstvo.

4.2.2 Avtokracije

Avtokratske oblike vodenja so druga velika skupina načinov organizacije in vodenja držav. Pri teh oblast ni dedno prenosljiva po osebi ali družinskem deblu. Nosilci politične oblasti so zelo močne figure, notranji način upravljanja pa nima

205 Der Fischer Weltalmanach. Staatenlexikon. Alle Staaten der Welt auf einen Blick, 2006: Fischer Verlag, Frankfurt am Main.

konkurence. Sam sistem ne dopušča drugih oblik vodenja, le osebe se na najvišjem mestu menjajo po določenem pravilu ali določilu. Ker so te države vodene po eni osebi ali ozki skupini oseb, ki ima zmožnost ukazovati (oziroma diktirati, narekovati ali voditi) na zelo širokem področju življenja, se je na splošno uveljavil naziv *diktator*, oblika pa **diktatura**. Ločimo tri glavne skupine diktatur: verske, sistemske (socialistične) in osebne. Vsem je skupna nizka toleranca do pluralnosti političnega življenja (drugačne opcije so razglašene za sovražne, tuje, nevarne, izdajalske in podobno), favorizirajo eno politično strujo, druge zatirajo in sistematično preganjajo, pogosto so forsirale vojaško obrambno doktrino kot nujo, in sicer zaradi domnevne, skoraj paranoične ogroženosti od zunaj in od znotraj, in prikazujejo osebnost vodje kot politično figuro ali politično strujo (stranko, organizacijo) kot edino smiselno oziroma kot neke vrste odrešitev (osvoboditev). Zaradi omejevanja navadno niso bile gospodarsko uspešne in zlasti sistemske so drsele v kolektivno revščino, in to ne glede na včasih izjemno bogate resurse, ki bi jih lahko upravljale. Diktature so imele svojo kulminacijo v 20. stoletju, a tudi pozneje niso osamljeni primeri. Težava držav z diktaturo so postopno se razvijajoče družbene mreže s koruptivnim načinom mišljenja in delovanja ter široko družbeno sprejemljivostjo tega. V diktaturah se pogosteje kot v drugih družbah razvija določena koruptivna kultura; miselnost, v kateri posamezniki rešujejo svoje vsakodnevne potrebe s podkupovanjem predstavnikov oblasti in podobnimi aktivnostmi. Oblikujejo se obsežne verige soodvisnosti kot prikrita »oblast«, za katero se uradno ne ve, a jo dejansko velik del prebivalcev na nek način pozna, ker ima od tega določene koristi. Posledica takih razmer je postopno uveljavljanje negativne družbene selekcije, katere srednje- in dolgoročni rezultat je bohotenje administrativnega aparata, njegova neučinkovitost, upravna letargija, politična in kulturna apatija in končno kolektivna revščina. Na dolgi rok nobena diktatura ni bila gospodarsko uspešna. Tipi diktatur se med seboj sicer pomembno razlikujejo.

Verske diktature so se doslej razvile izključno v islamskem kulturnem okolju. Imajo vse poteze zaprte družbe, močnega sistema notranjega nadzora. Prenos civilnega prava na verska načela (kar se največkrat razume kot šeriat ali šeriatsko pravo) je uveljavil Iran po islamski verski revoluciji leta 1979. Iran je postal uradna *islamska republika*. Sedaj ima podobno ureditev sosednji Afganistan, uradno sta taka tudi Pakistan in Mavretanija, težnje po delnem, regionalno uveljavljenem šeriatu pa so prisotne širše v islamskih kulturnih okoljih. Značilna je rigorozna ureditev glede oblačenja, javne kulture, svobode govora in delovanja. Verske manjšine le tolerirajo, navadno pa preganjajo. Zaradi načina upravljanja del prebivalstva beži pred pregonom in represalijami, v mednarodnem okolju pa so slej ko prej take države osamljene.

Večinoma vodijo v krepitev oblastnih struktur, v nadaljevanju pa v splošni propad ekonomije in družbene konflikte. Libija je desetletja veljala za primer

dokaj uspešne osebne diktature Moamerja Gadafija. Njegovo podobo je bilo mogoče videti skoraj na vsakem koraku. Zrušila ga je arabska pomlad leta 2011, država pa je tonila v državljansko vojno in njej sledeči kaos.

Najbolj razširjene so **sistemske diktature** oziroma različni tipi **socializma**. Prva uspešna socialistična revolucija je bila v carski Rusiji leta 1917, imenovana tudi boljševistična. Uveljavila je sovjetski tip socializma. Politična struja, ki je edina imela moč in oblast, so bili komunisti, ki so delovali po načelih marksistične in leninistične ideologije; zato je v uporabi tudi poimenovanje ideološke diktature. Po drugi svetovni vojni se je socializem kot družbeni red uveljavil v Srednji in Vzhodni Evropi, na Kitajskem, v Severni Koreji, Vietnamu, Kambodži, Burmi, eksperimentirali so v arabskih državah Severne Afrike (Alžirija, Tunizija, Libija) in še marsikje v Afriki (na afriškem rogu, v Mozambiku, Angoli, Ugandi, Kongu) ter na Arabskem polotoku (Južni Jemen) in drugod. Čeprav sistema kot celote niso usvojili, pač pa le nekatere poteze, se mnoge značilnosti in problemi tovrstnih družbenih ureditev javljajo tudi tod. V socialističnih družbenih ureditvah je bila oblast v rokah komunistov, ideološko utemeljene politične elite. Ker je bila politična stranka ena sama, so uveljavili ljudsko ali neposredno demokracijo. Ljudje so volili osebo, ne programa. Med seboj so se socializmi precej razlikovali. Kljub razglašanju socialističnega internacionalizma in boja proti nacionalizmu so bile vsaj v Evropi mnoge socialistične ureditve hkrati tudi močno nacionalistične. Predstavniki partij so neredko razvili tudi močne osebne diktature in kulte osebnosti (čaščenje vodij je bila priljubljena manira): Ceaușescu v Romuniji, Tito v Jugoslaviji, Enver Hoxha v Albaniji ali Dimitrov v Bolgariji. Svojo pot je šla Kitajska, ki se je po desetletjih maoistične ideologije z revščino komaj prebijala; reforme gospodarjenja so forsirale izrazito (v bistvu!) neoliberalistično filozofijo in Kitajska se je v vsega treh desetletjih prebila na mesto prve produkcijske sile sveta in tehnološke velesile ter postala eno najbolj dinamičnih gospodarstev (Kai Fu, 2019), kar je korenito zasukalo tudi zunanjepolitično – ali geopolitično – preorientacijo Kitajske (Achcar, 2023) v smer globalnega razvojnega pola. Kitajska je uradno socialistična in to se pozna po državnih simbolih in politični ureditvi, na gospodarskem področju pa vodi (z nekaj posebnostmi, ki izhajajo iz socialističnega političnega ustroja) neoliberalno dinamično kompetitivno politiko. Po letu 1990 je bilo evropskih socializmov konec, zadržali pa so se v Severni Koreji, Vietnamu, na Kitajskem in Kubi. Gospodarski, družbeni in prostorski razvoj socialističnih držav ima vrsto povsem svojskih potez in značilnosti.

Osebne diktature so bile navadno rezultat revolucij in prevratov, so kratkotrajne in zato praviloma prinašajo nestabilnost. Tipične so bile zlasti za Afriko ter manjše srednje- in južnoameriške države. Samooklicani vladarji so večidel vladali s precejšnjo mero nasilja do prebivalcev. Pri diktaturah je nasilje pogosto institucionalizirano, to je vpeto v instrumente države, ki se jih je polastila določena

skupina ljudi. Na pojavljanje vojaških hunt so vplivali tudi zunanji dejavniki, ki so na ta način prek destabilizacije držav uresničevale svoje zunanjepolitične interese. Demokracije so bile v teh družbah na začetku razvoja, brez posebnih izkušenj in trdnosti, zato so bili pojavi različnih uporov, revolucij in vzpostavitve osebnih diktatur precej uspešni. V celem imajo taki poskusi precej negativno bilanco. Neugodne in korumpirane režime so spodnesle revolucije, iz katerih so hitro vzšle osebne diktature, te pa so prinesle kaos (Smith, 2005). Za dalj časa je uspela edino revolucija na Kubi, ki je uvedla kubansko različico socializma. Sicer stabilna država je zaradi izolacije tonila v vse večje gospodarske težave. Nekatere so bile vsaj za določene razvojne premike izjemno uspešne v modernizaciji države (Južna Koreja, Turčija, deloma tudi Libija), druge pa so tragično zavozili (Albanija, Irak, Severna Koreja).

4.2.3 Demokratično vodene države

Danes najbolj razširjena oblika vodenja države pripada tipu demokratičnih ureditev oziroma republik. Tako se smatrajo nekako za standardni tip upravljanja modernih držav. Pri teh najvišja državna figura nima dedne oblasti niti na najbolj simbolni ravni, temveč se družba s pomočjo sistema izvolitve predstavnikov zakonodajnega in upravnega segmenta (politične elite) upravlja sama. V veljavi sta zato tudi izraza *predstavniška* (ker državljani sodelujejo prek izvoljenih predstavnikov) in *sodelovalna* (participativna) demokracija. Politična elita je široka in funkcije načeloma vsakomur dosegljive. Politične elite se ciklično (pravno-politično urejeno) menjavajo pri izvajanju oblasti s sistemom volitev. Za to imajo urejene institucije. Zelo pomembno je tudi zavestno sodelovanje državljanov, ki niso pasiven element, temveč kot volivci, politične stranke, organizacije, društva, civilne iniciative, forumi, klubi in druge oblike organiziranega delovanja vplivajo na izbor, delo in nadzor organov oblasti. Razvilo se je več tipov oblastnih struktur. Demokratične ureditve imajo vrsto smeri in pristopov, odvisno od notranjih razmer in dosedanjih demokratičnih tradicij. Glede na to, kako pomembno vlogo ima neposredno izvoljeni predsednik države, se ločita dve glavni struji: predsedniške in parlamentarne. Izraza sta morda nekoliko zavajajoča, ker imamo v obeh primerih predsednika, vlado in parlament. Za razlikovanje so odločilne pristojnosti in mesto predsednika republike.

Predsedniške republike so tip držav, v katerih ima predsednik velika pooblastila in pristojnosti ter dejansko vodi državo. Predsedniške republike so precej pogoste v Latinski Ameriki in Afriki, a tudi drugje niso redke. Predsedniški način vodenja je učinkovit in transparenten, dovolj fleksibilen in prilagodljiv. Razvit je tako v najbogatejših in starih demokracijah kakor v razvojno šibkih državah. Taki primeri so ZDA, Rusija, Turčija, Francija, Sudan in Brazilija. Ne gre pozabiti, da je za oblikovanje in državno tradicijo nekaterih držav in njihov obstoj skozi daljša

zgodovinska obdobja bil monarh zelo pomembna figura (Francija, Portugalska), čeprav so pozneje postale republike.

Parlamentarne republike imajo predsednika države pretežno le kot protokolarno figuro, glavno vlogo pa ima vlada s premierjem in ministri. Ključna državna figura je zato predsednik vlade (premier), in ne predsednik države. Predsednik države ima predvsem predstavniško vlogo, čeprav ima nominalno velika pooblastila (na primer razpusti parlament, imenuje različne funkcije, pomilošča zapornike, je vrhovni poveljnik oboroženih sil ipd.).

4.2.4 Stihijske države, paradržave in nepriznane države

Zadnjo kategorijo držav sestavljajo države z manj razvito, razvidno in delujočo državno administracijo ter tiste, kjer je institucionalno delovanje v resnih težavah ali pa sploh ne obstaja. To velja še posebej za države, ki so zaradi različnih razlogov zapadle v dolgotrajno politično krizo. Ključna lastnost teh držav je nedelovanje državnega administrativnega aparata in posameznih sektorjev upravljanja ali pa sploh njegova razpadlost ter odsotnost. Nadomestijo ga oblike lokalnega povezovanja, različni klani ali – kakor se neredko, a žal netočno nazivajo – plemenske ureditve. Taka (krizna) stanja sproti demantirajo prizadevanja družbenih skupin, da bi pričele ponovno delovati po načelih prava in administrativnega reda, saj je to težko uvesti in še teže zadržati. Posledica takih (ne)ureditev je kaos: stanje, v katerem se bolj ali manj brezpravno odvijajo vzorci pravice močnejšega in modeli kategoričnega prilagajanja vsakokratnim razmeram.

Stihijske države zaradi posebnih zgodovinskih okoliščin niso uspele oblikovati kolikor toliko jasne vizije razvoja. Praviloma gre za bivše kolonije, ki so jih velikost, lega in urejenost ozemlja preprosto »ujele«. Tako kažejo značilnosti centraliziranih držav, vendar to središče ne služi učinkovito vsemu državnemu ozemlju. Bivše kolonije so povsem podedovale poselitveni sistem, delovanje in ustroj.

Zaradi dolgotrajnih notranjepolitičnih kriz in državljanskih vojn so nekatere države ostale praktično brez upravnega aparata, brez delujočih institucij in s prevlado lokalne samovolje različnih milic, klanov in drugih *ad hoc* sestavljenih jeder moči. Ne glede na ime (plemena, klani, milice) je njihova vloga v zadrževanju vojaškega nadzora, kar pa povzroča realno fragmentacijo države. Zato so te države političnoteritorialno fragmentirane, glede na strukturo oblasti pa brezpravne in **razpadle**. Take so sedaj (2021) na primer Somalija, Libija, Sirija, Afganistan in Jemen; tudi če tam formalno obstajajo legalne oblasti, nimajo celovitega nadzora, pa tudi njihovo institucionalno delovanje je zelo okrnjeno in teritorialno omejeno.

Slednjič so poseben pojav tudi **paradržave**. To so oblike nepravih, nepopolnih in/ali institucionalno neizgrajenih državnih enot, katerih forma spominja na države, a institucionalno niso v celoti razvite, niti tako ne delujejo in še manj jih

mednarodna skupnost opredeljuje kot države. Glede na genezo in stadij trenutne zatečenosti bi jih lahko imenovali tudi protodržave; take, ki imajo zasnovo in ambicijo državnosti, a tega še niso zares dosegle. Take političnoteritorialne enote so navidezne države, kjer je nabor institucij prilagojen zmožnostim vsakokratnih situacij. Paradržave se javljajo na prizoriščih dolgotrajnih političnih kriz in državljanskih vojn ter predstavljajo neredko samooklicane enote. Prej omenjena Turška republika Severni Ciper je *de facto* paradržava, ker vrsto storitev uradnega značaja vršijo prebivalci v tutorski državi Turčiji, ki sicer neodvisnost in suverenost TRSC priznava, a praktično (s tem ko opravlja vrsto administrativno-političnih opravil za prebivalce te enote) ovira razvoj državne uradniške infrastrukture. V Moldaviji je formalno del te države ozemlje med akumulacijo reko Dnjeper in državno mejo z Ukrajino. Imenuje se Transnistrija ali Pridnestrska republika. Priznali sta jo Ukrajina in Rusija, kar pa razmer ne spreminja, ker je priznanje dejansko poseg v teritorialno celovitost Moldavije. Moldavske oblasti nimajo efektivne oblasti nad tem ozemljem in prebivalci ubirajo zelo različne poti do potrebnih storitev. Armenci v Gorskem Karabahu (arm. Arcah), enklavi, ki so jo sovjetske oblasti kljub skoraj homogeni armenski etnični sestavi uvrstili v okvire Azerbajdžana, se je po razkroju Sovjetske zveze osamosvojila z vojaško pomočjo Armenije, ruska vojska pa je skoraj tri desetletja preprečevala spopade med Armenci v enklavi in azerbajdžanskimi silami. Gorski Karabah je razglasil neodvisnost, a tega ni priznala nobena država. Tudi Armenija je ni priznala, prebivalci pa opravljajo različne storitve uradniškega značaja prek Armenije. Po vojnah leta 2020 se je teritorialno skrčila in konec leta 2023 je Arcah prenehal obstajati in je sedaj vključen v okvire Azerbajdžana. Paradržave se običajno otepajo z visoko stopnjo korupcije, ker je to neredko edini način socialnega preživetja prebivalcev.

Na seznamu držav sveta so **nepriznane države**; to so tiste, ki jih nihče ne priznava in so zato v pomembnih merilih izločene iz mednarodnega prometa. Vendar ni vselej rečeno, da tam ne delujejo organi oblasti ali da se ne odvijajo procesi administrativnega delovanja in delovanja institucij. Dober primer te vrste je Tajvan, uradno Narodna kitajska republika. Prav zaradi imena »kitajska« ima država načelno težavo: velika socialistična Ljudska republika Kitajska, ki je nosilec kitajske identitete v mednarodnem prostoru, zavrača možnost priznanja otoka z drugačnim družbenim ustrojem, čeprav državi (dve Kitajski) sicer gospodarsko zelo dobro sodelujeta. Vendar ima Tajvan *de facto* državo v polnem pomenu besede, le priznana ni v mednarodnem prostoru. Kosovo je razglasilo neodvisnost februarja 2008 in po dobrem desetletju ga je priznala približno polovica držav sveta. Število se potem zelo počasi spreminja, kar pa z leti postaja objektivna težava tudi zaradi njegovega statusa; nadzirajo ga mednarodne sile z misijo EULEX za civilnopravno ter KFOR za vojaško varnostno področje. Ključni problem pa je v definiciji države. Srbija je namreč ne prizna, ker je po resoluciji ZN 1244 iz

leta 1999 glede kosovskega vprašanja Srbiji priznana legitimna pravica do neokrnjenega državnega ozemlja, vključno z nekdanjo avtonomno pokrajino Kosovo (sedaj razglašeno kot neodvisno državo) (Pirjevec, 2003). Država (Kosovo) pa ima vrsto drugih problemov povsem notranjega ustroja in delovanja, kar jo ovira v mednarodnem prometu, pa seveda šibko ekonomsko podlago. Podobno, čeprav ne enako problematiko ima tudi Ciper, država, ki uradno obsega celoten istoimenski otok brez dveh britanskih vojaških baz (Dhekelia in Akrotiri). Toda realna politična slika je bolj zapletena. Po turški vojaški intervenciji v sedemdesetih letih 20. stoletja je – po prepletu dogodkov – ostal severni, s turškim prebivalstvom naseljeni del otoka pod nadzorom turškega prebivalstva. Uradno se je Turčija z vojaškimi silami umaknila, nadomestila jih je razmeroma obsežna kolonizacija etničnih Turkov iz Anatolije (Turčije) in sledila je razglasitev območja za neodvisno državo: Turško republiko Severni Ciper. Vmes je ob tako imenovani Atilovi liniji od 8 m do 20 km širok pas nikogaršnjega ozemlja.

4.3 Države po ureditvi in načinu upravljanja

Način upravljanja pomembno vpliva na različne dele državnega teritorija. Vpliv je skoraj izključno posreden, a stalen in močan. Država ima moč mesta vzpostaviti in okrepiti ali pa oslabiti. Velikost in oblika države, reliefna izoblikovanost, maritimnost in druge značilnosti so nespremenljivke, katerih učinkovitost in racionalnost je mogoče pomembno modificirati s pospeševanjem ali zaviranjem dodajanja antropogenih elementov, kot so naselbinska mreža, prometni sistem in način upravljanja. Ta bo različno deloval na centralnih in perifernih območjih.

Državno ozemlje s časom trajanja krepi razlike med posameznimi deli države. Območje, kjer so skoncentrirane gospodarske, kulturne, politične in upravne funkcije, ima razvojne prednosti in se oblikuje kot jedro. Praviloma, a velikokrat ne dosledno, je postavljeno v geometrično središče. Središčna lega je prednost, nikakor pa ni nujen pogoj, niti ne vedno optimalna rešitev, ker je lokacijska logika središča odvisna še od drugih dejavnikov. Predvsem je treba upoštevati, da je država sekundarni in mesto primarni pojav, vsaj v smislu zgodovinskega razvoja, čeprav sta oba pojava medsebojno povezana. Obstoj države in s tem urejenega ozemlja omogoči razvoj mesta in mu določi funkcije. Po drugi strani pa obstoj mesta v času teritorialnih sprememb (teritorialnega razvoja držav in s tem posredno povečevanja ali zmanjševanja mestnega zaledja) predestinira prednosti države, če na svojem (še zamišljenem, načrtovanem) državnem ozemlju že ima središčno območje, kjer so določene funkcije že vzpostavljene. Taka situacija koristi tudi mestu. Največja mesta so izključno v velikih državah. Mesto ima prednosti zaledja v odvisnosti od tega, koliko upravnih funkcij mu je podeljenih. S

tem je mestni organizem po svoje odraz državnega okolja in politike. Povezava je posredna in neposredna.

V robnih delih države se praviloma oblikujejo periferna območja, ki izstopajo po nekaterih šibkostih. Praviloma gre za pretežno podeželski prostor, redkeje naseljen, ekonomsko manj zanimiv in izpostavljen procesom »druge« strani meje. Politična meja lahko tako pomembno vpliva na strukturo obmejnih območij. Ti predeli so neredko naseljeni s prebivalstvom, ki se od večine razlikuje: manjšinske situacije so pogost specifičen kulturno-politični element obmejnih prostorov, periferizacija teh območij pa njihov položaj poslabšuje. Po drugi strani so šibka območja lahko tudi velika razvojna težava, saj predstavljajo »mehki trebuh« države, povečujejo njeno ranljivost in slabijo moč tudi središča. Prav v tem pogledu je znanje o procesih in odnosih med različnimi območji države ključno. Naloga geografije ni le analitično spremljati te procese, temveč vstopiti v načrtovalski proces prek različnih dejavnosti, kot so prostorsko planiranje, varstvo okolja, razvoj turizma in tako naprej.

Izbira načina (tudi modela) upravljanja je temeljno izhodišče za prostorsko delovanje in učinkovanje države. Tako oblika upravljanja kakor tudi vidiki obrambe ozemlja močno vplivajo na učinkovitost koriščenja naravnih in pridobljenih materialnih in človeških virov – bogastev. Poznamo centralistične in federalistične načine državnega upravljanja. Katero obliko bodo države izbrale, je odvisno od tega, kako upravna garnitura uvideva stanje države, kako prepoznava prednosti in slabosti posameznega modela upravljanja ter kako ocenjuje lastne potenciale in značilnosti. Ni enostavnega recepta za absolutno uspešnost na upravnem področju. Poznamo zelo učinkovite države tako v enem kot drugem razvojnem modelu.

4.3.1 Unitarne države

Unitarne države so tiste, kjer upravljanje poteka iz enega središča in niso razdeljene na več teritorialnih enot z avtonomnim značajem. Zaradi izrazite koncentracije upravnih funkcij v le enem središčnem območju se to nadpovprečno hitro in nadpovprečno močno razvije glede na preostala območja v državi. Centralistične države so hkrati unitarne; zato upravno simetrične, s transparentno upravno hierarhijo. Centralne oblasti nadzirajo periferne državne predele neposredno, zato ker v lokalnem okolju niso razvite organizirane oblike storitev, ki jih prebivalci potrebujejo. Odnosi med skupinami prebivalstva se podrejajo hierarhičnim pravilom. Centralizirana država naj bi bila ekonomična, po obsegu ne prevelika (sicer je neobvladljiva), enakomerno naseljena, z enim močnim središčem.

Centralizem je pogosta oblika upravljanja držav. Gre za večinoma starejše države s staro državno tradicijo. Značilno je, da so razvile eno samo državno središče:. To po velikosti navadno precej presega druga mesta in mestne aglomeracije v državi. Primeri centralistično urejenih držav so Danska, Švedska, Norveška,

Portugalska, Grčija, Francija, Velika Britanija, Poljska, Madžarska. Kot značilen, skoraj klasičen primer centralizirane države radi navajajo Francijo. Stara država je razvila eno samo veliko središče: Pariz. Podobno je tudi pri drugih primerjanih državah. Moč državnega središča ima številne prednosti. Velika mesta generirajo razvoj in tudi v svetovni konkurenci ponudnikov storitev najvišje ravni so predvsem velika mesta. V Franciji Pariz daleč prekaša druga francoska mesta.

Poglavitna značilnost unitarnih in centralistično urejenih držav je administrativna razdelitev. Odvisno od velikosti so države razdeljene na manjše enote, kot so v Franciji departmaji, na Madžarskem županije, na Češkem okresi in podobno. Te enote niti niso majhne, a njihova upravna moč je sorazmerno skromna. Navadno imajo le predstavništva državnih ustanov, ki izvajajo državno politiko na ustrezno nižji hierarhični ravni in delujejo kot posrednik in uresničevalec smernic iz državnih ustanov oziroma iz središča. Čeprav utegnejo imeti regionalna središča precej služb in ustanov, ki opravljajo različne upravne storitve za prebivalce, so vse te službe strokovne narave, in ne politične. Na teh ravneh se navadno ne izvajajo volitve za mesta v upravi in politiki. Regionalnim središčem se ne pripisuje pomembnejša vloga, predvsem ne razvoj drugačnih razvojnih paradigem ali kulture kot v nacionalnem središču. Posebej v državah z nekaj bolj heterogeno družbeno strukturo je centralizem v upravljanju hkrati orodje utrjevanja državne homogenosti. V Turčiji, ki je kljub velikosti izrazito centralistično urejena in upravljana država, se na ta način na vzhodnih območjih s kurdsko etnično in jezikovno večino izognejo morebitnim iniciativam po krepitvi regionalnih kompetenc provinc, kar bi ob morebitni okrepitvi regionalnih središč avtomatično pomenilo tudi krepitev kurdske identitete v Turčiji v celoti. Najmanjše enote (navadno so to občine) pa imajo lahko sorazmerno velike pristojnosti, s čimer se regionalna pričakovanja, ki bi se manifestirala kot tekmovanje med regijo in središčem, večinoma vprežejo v lokalne kontekste in zelo zmanjšajo morebitne proticentralistične aspiracije. Administrativna razdelitev se v centralistično urejenih državah precej razlikuje od države do države, odvisno od politične zgodovine in nekoliko tudi od naravnih razmer.

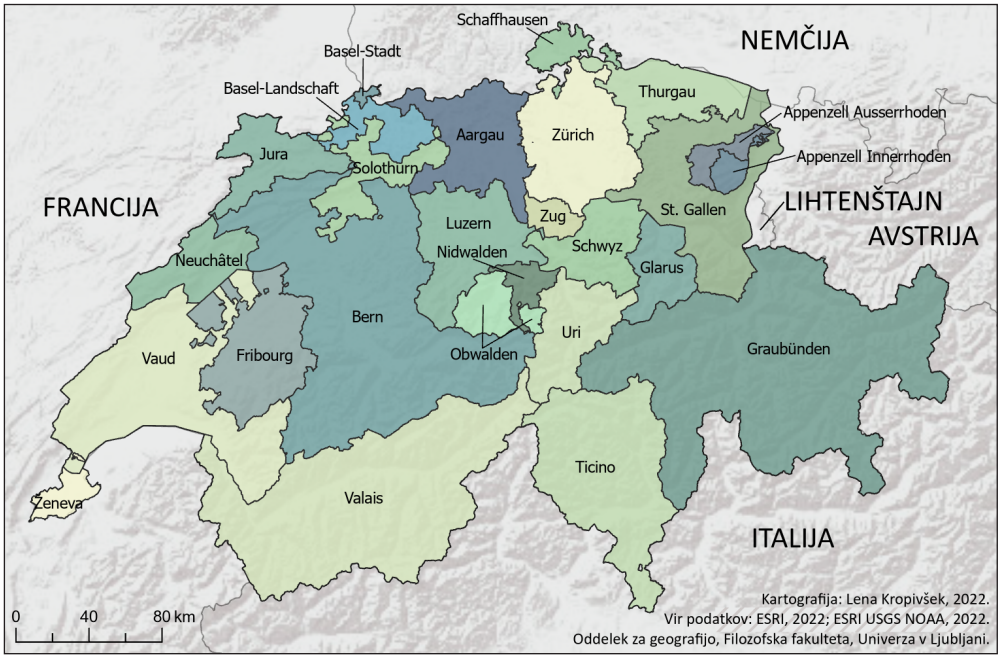
Nekatere države imajo izoblikovan radikalni centralizem: zlasti to velja za ideološko motivirane diktature, kot sta Kuba in Severna Koreja.

4.3.2 Zvezne države

Vrsta držav je razvila zvezno ali federativno ureditev. To so države, sestavljene iz različnih enot, nižjih od države, ki pa imajo sorazmerno znatne upravne in politične pristojnosti. Središče take enote je pravzaprav pomanjšana državna metropola. Institucije enakega namena obstajajo na skupni (zvezni) in na regionalni ravni, zato imajo federativne države v skupnem praviloma obsežnejši administrativni aparat. Vsaka zvezna enota ima na razpolago institucije in te izvršujejo različne politike primarno glede na interese te enote, čeprav naj ti ne bi bili v nasprotju

z državnimi smernicami in politikami. Zvezne enote imajo določeno avtonomijo, razvija se identiteta, poudarjajo posebnosti. Posledica tega je sorazmerna krepitev središč zveznih enot in razvoj večpolarnosti. Katera področja so pretežno v domeni posameznih enot, je stvar dogovora. Na zvezni ravni prav tako obstajajo paralelne institucije, ki so skupne vsem in opravljajo nekakšno koordinacijsko vlogo. Poleg tega ima zvezna raven tudi nekatere skupne institucije. Najpogosteje so to področja obrambe, financ in zunanje politike.

Federativna ureditev je stvar načelne odločitve in kot taka eno ključnih političnih okvirov, ki jih države trasirajo na poti svojega dolgoročnega razvoja. Federativne ureditve ni mogoče vzpostaviti v kratkem času, še teže pa je federalizem hitro (ali pa sploh) zapustiti. Pri prebivalcih, ki so se navadili na prednosti tovrstne avtonomije, identitete, politike in kulture, je poseg proti federalizmu radikalen in omejujoč. Zvezne enote imajo že svojo zgodovino, oblikovano identiteto, številne povezave in podobno, zato so spremembe težje. Teže je uveljavljati spremembe tudi tedaj, ko skušajo zvezne oblasti poenotiti morebitne razlike med zveznimi enotami. Posebej ko gre za zvezne enote, utemeljene na podlagi etničnih, jezikovnih in verskih (ali širše kulturnih) kriterijev, nastopijo praviloma odpor in poskusi političnega trgovanja. Zvezne ureditve so za upravljanje veliko bolj naporne ter zahtevne in tudi tveganja so navadno večja.

Karta 20: Švicarska konfederacija

Nekatere države so po svoji geografski strukturi, morfologiji in velikosti rahlo predestinirane za zvezno ureditev. To so najprej velike in zelo velike države, kjer je razdelitev na več zveznih enot smiselna že zaradi enostavnejšega upravljanja in zmanjševanja stroškov. Kanada, Avstralija, Brazilija, Argentina in ZDA so z zvezno ureditvijo učinkovito razrešile precej problemov upravljanja teritorialno zelo obsežnih in predvsem zelo raznolikih držav. Samo po sebi pa ni vedno tako in tudi države, kot je Kitajska, vodijo bolj kot ne centralistično politiko. Nekatere kitajske province sicer krepko presegajo demografsko in ekonomsko moč na primer tudi tako velikih držav, kot so Španija, Italija ali Poljska, a nimajo posebnih pristojnosti, ker federalizem ni kitajska politična paradigma. Carska Rusija je bila centralistična, razdeljena na gubernije z dvema izjemama. Federalizem je uveljavila po socialistični revolucij, da bi pridobila naklonjenost drugih narodov. Sovjetska zveza je po drugi svetovni vojni s tem nadaljevala, a tako, da je marsikje z mejami dodatno zapletla etnične situacije in ob tem izvajala pravzaprav centralistično politiko. Rusifikacija je bila zelo močna tudi v sovjetski zvezni ureditvi (Graney, 2009). Zaradi razmer je nastala dvostopenjska federativna ureditev in zaradi velikih razlik v velikosti, pristojnostih in realnih možnostih je bil sovjetski federalizem bolj *pro forma* kot dejanski. Toda v fazi etničnega razkroja sovjetskega imperija je bil obstoj političnih enot (republik) odločilnega pomena za njihovo osamosvojitev in samostojno pot v mednarodni sferi (Gilbert, 2002).

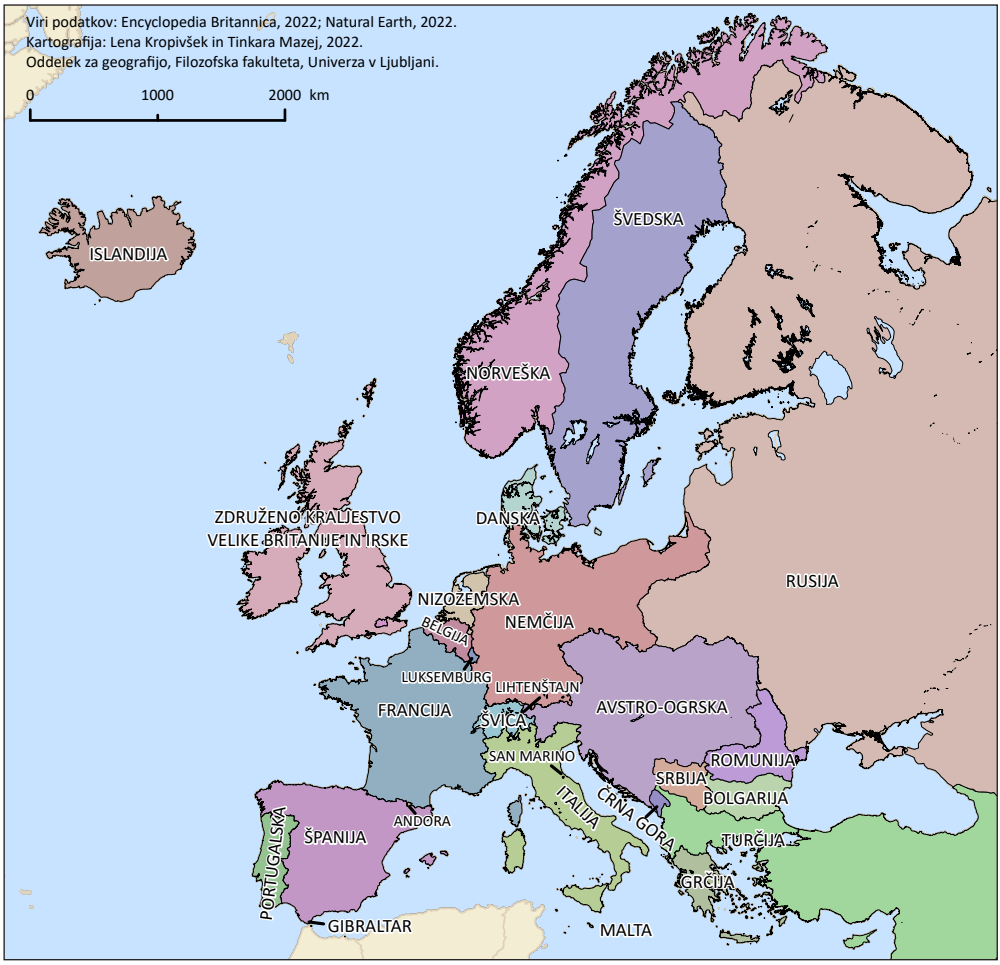
Tako kot je sovjetski in za njim ruski federalizem ustrezal državi z izrazito etnično heterogenostjo, se je razvijal tudi jugoslovanski tip federalizma. Tu so bila razmerja precej drugačna kot v Sovjetski zvezi in najštevilčnejši Srbi niso imeli posebej veliko možnosti za dolgotrajno hegemonistično unitarno politiko, čeprav so take težnje obstajale že prvi dve desetletji v kraljevini in tudi po drugi svetovni vojni je nekaj časa vel veter centralizma. Ob etnični raznolikosti je bila tudi zgodovinska izkušnja (s podedovanimi političnimi mejami vred) posameznih narodov pomembna postavka in razvoj federativne ureditve je bil skoraj edina smiselna opcija. Narodi so se leta 1918 dejansko združevali, in sicer z namenom zadržati svoje etnične identitete, in skupna država se je zdela najprimernejša za to. Poleg etnične in verske raznolikosti so federativno smer ureditve in razvoja narekovali tudi zgodovinski razlogi in izkušnje. Razmišljalo se je tudi o širši južnoslovanski zvezi z vključitvijo Bolgarije in Albanije. Pozneje je bil bolj navzoč obraten proces, ko je provinca (pokrajina) Kosovo iskala avtonomijo (Rajović, 1985) in naposled samostojnost. Zvezno ureditev je imela tudi socialistična Čehoslovaška.

V Nemčiji in Avstriji, ki sta prav tako državi z zvezno ureditvijo, je temelj federalizma zgodovinski razvoj z dolgotrajnim (skoraj tisočletnim) obstojem dežel (nem. *Land*) ter nekaterih kneževin, grofij, mest s samostojnimi statuti

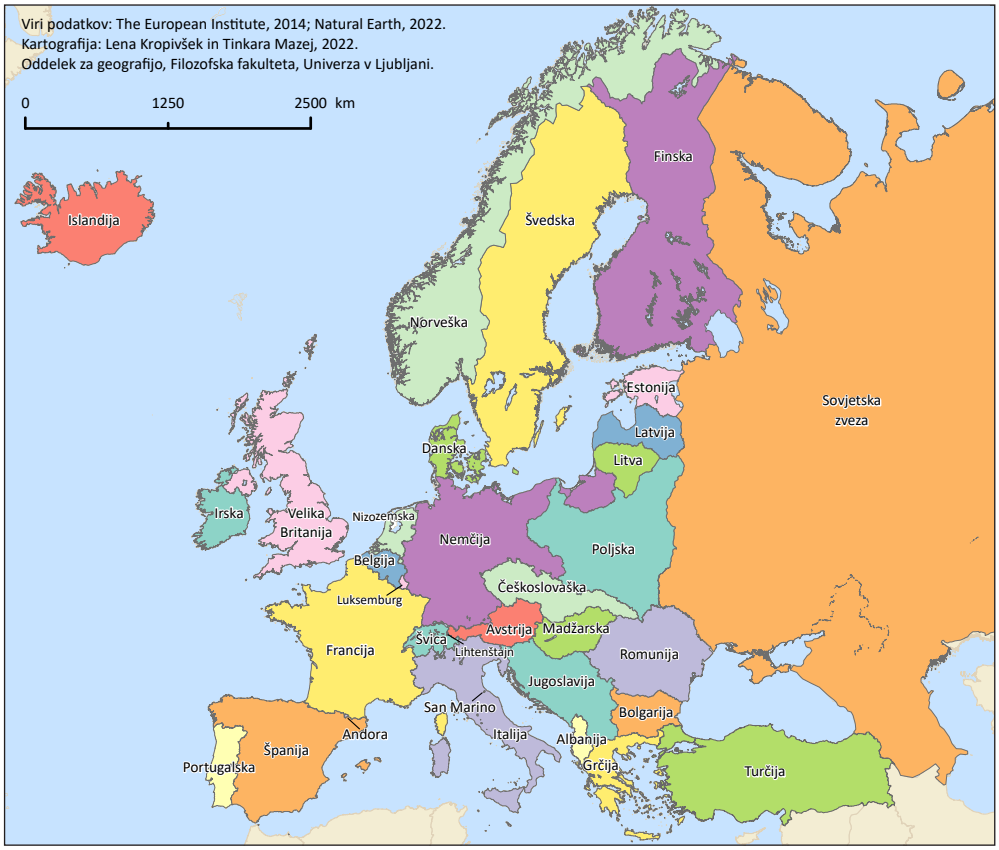
in kraljevin. Sedanji nemški zvezni ustroj je zelo poenostavljen glede na pestro zgodovinsko dediščino (Rupnik, 1981). Avstrija je država z izjemno bogato dinastično zgodovino, dežele pa so med seboj dokaj primerljive, zato je avstrijska zvezna ureditev dokaj simetrična. Švica je konfederacija; država z dokaj samostojnimi enotami (kantoni), ki so se združili v konfederacijo in potem oblikovali tri pomembne skupne stvari: švicarski frank, nevtralno zunanjo politiko in sorazmerno močno vojsko. Preostalo življenje se Švicarjem odvija v kantonih (Rupnik, 1987).

Zvezno zasnovo upravljanja imajo tudi ZDA. Razdeljene so na države, ki so se osamosvojile ali pa so jih osvojili, kupili, zamenjali in podobno ter nato po vzpostavitvi ustavne ureditve združili v ameriško zvezo. Toda na poselitveni vzorec so veliko bolj vplivali potek kolonizacije in poznejši gospodarski procesi, zato je ob policentričnosti nekaj izrazito »močnih« središč: New York na primer leži v treh zveznih državah, ni pa v nobeni glavno mesto. ZDA so se sestavljale dobro stoletje in ni nujno, da je proces že čisto zaključen. Političnoteritorialni razvoj ZDA je bil specifičen, a v načelu so se morale države same odločiti, ali bodo del ZDA ali bodo kreirale samostojne politične vizije. Za slednje v resnici skoraj ni bilo pravih priložnosti, pa tudi motivov ne.

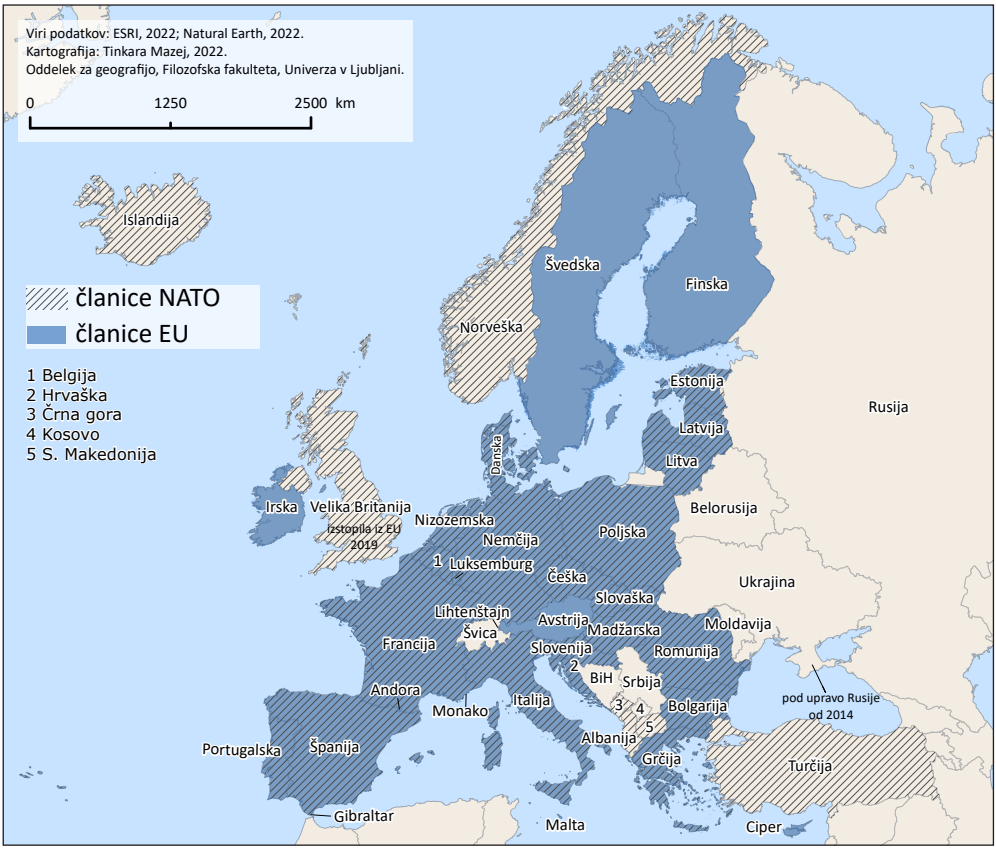
Nekatere države so federativnim le podobne, in sicer zaradi delitve na razmeroma velike in opolnomočene regije. To so **regionalizirane države**, ki imajo nasprotno težnjo po oblikovanju in upravljanju države iz več enakovrednih (vsaj statusno) središč. Upravno so razdeljene na več enot. Skupni organi so praviloma locirani v dogovorjenem glavnem mestu. Uveljavil se je policentrični sistem razvoja. Te države lahko nastanejo na dva načina: z združevanjem samostojnih enot (konjunktivno) ali z razdruževanjem nekoč unitarne države na več manjših enot (disjunktivno), praviloma zaradi različne etnične sestave. Značilen primer je Švica, razdeljena na kantone, znotraj katerih poteka velika večina življenja. Švica je nastala z združevanjem samostojnih enot – kantonov. Ker je vsak težil k oblikovanju lastnih središč, se je razvil večcentrični poselitveni in upravni sistem. Tako je mogoče že iz zasnove poselitve razbrati, da gre za državo s starim uveljavljenim večcentričnim (federalističnim) pristopom.

Karta 21: Politična karta imperialne Evrope

Karta 22: Politična karta nacionalne Evrope

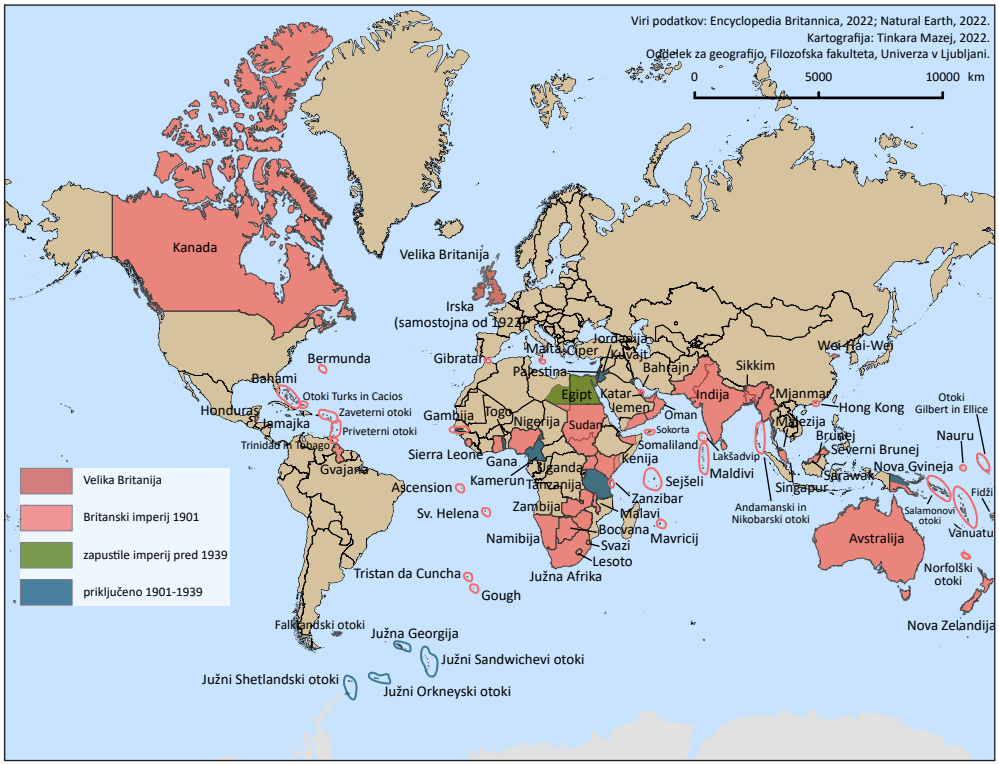
Karta 23: Politična karta Evrope 2020

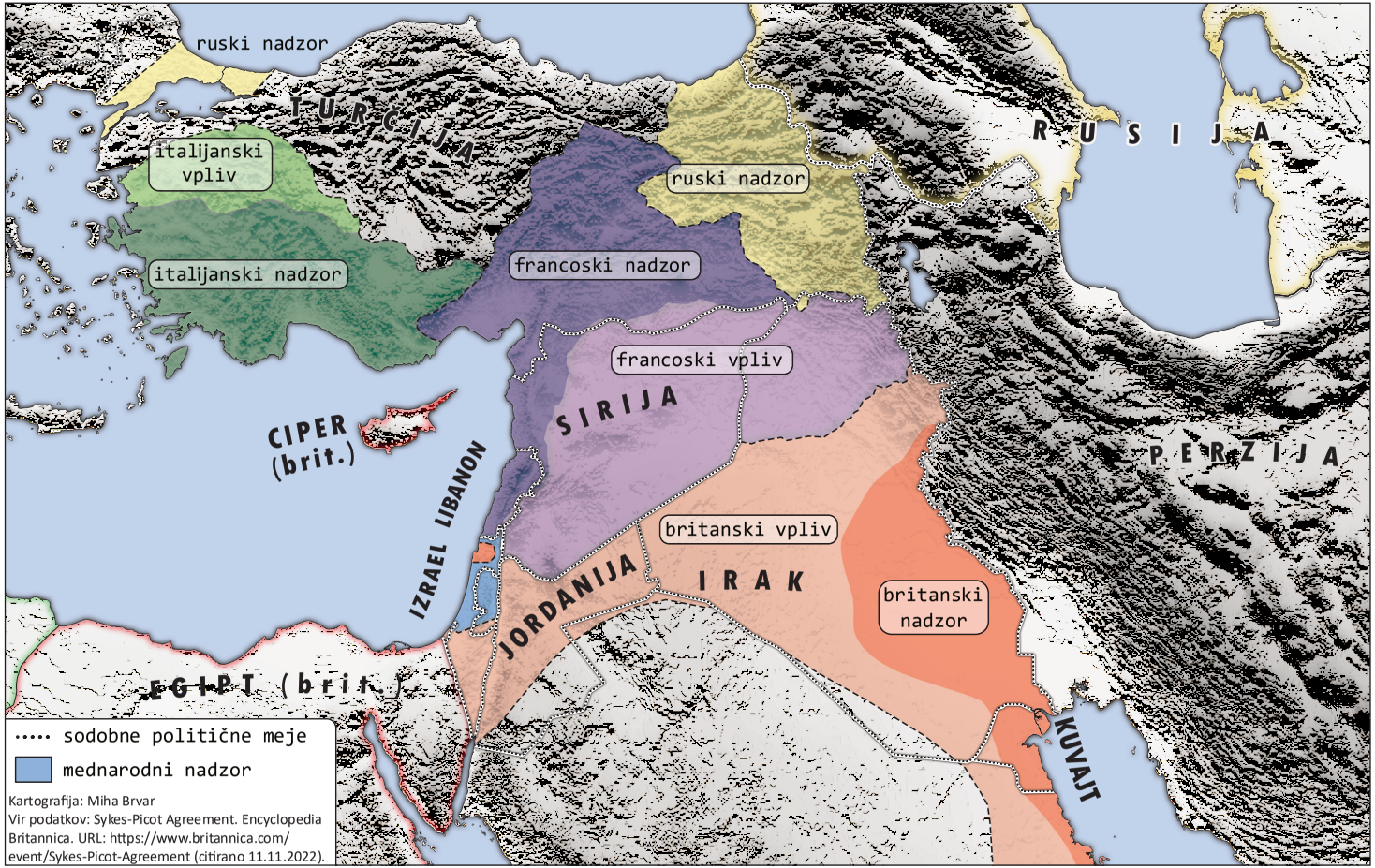
Karta 24: Vojna v Ukrajini 2024

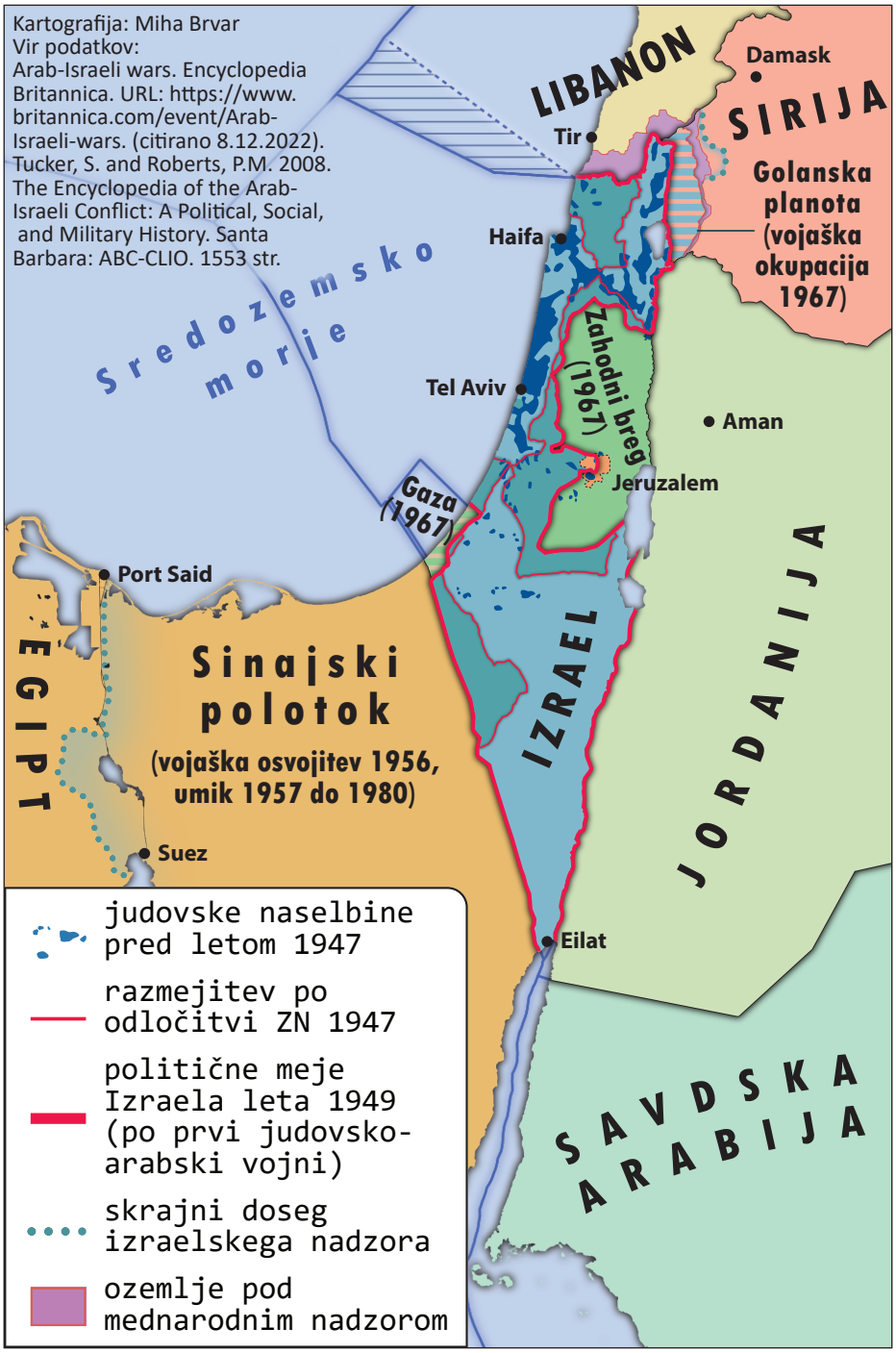
Karta 25: Japonski imperij pred prvo svetovno vojno

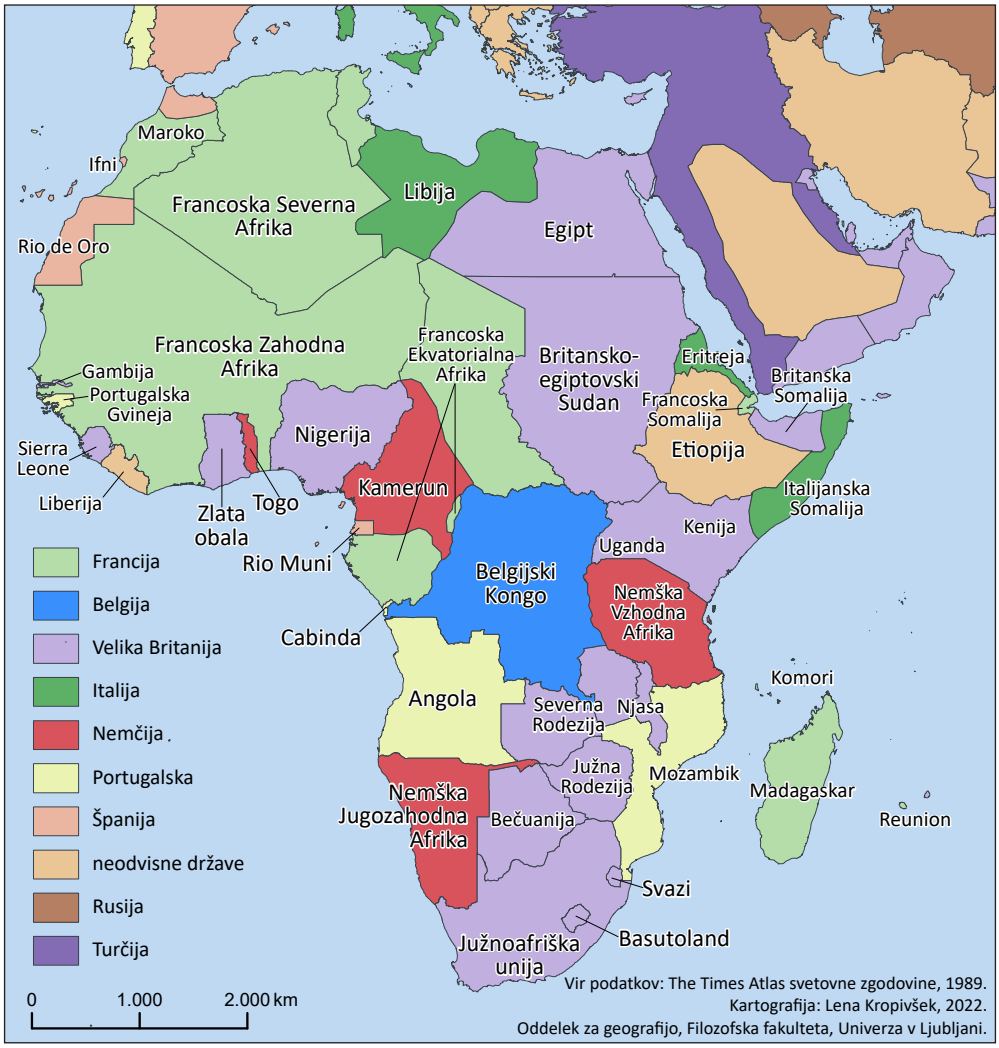
Karta 26: Britanski kolonialni imperij

Karta 27: Sporazum Sykes-Picot o delitvi Bližnjega vzhoda

Karta 28: Razvoj političnih meja Palestine od leta 1945 do danes

Karta 29: Kolonialna razdelitev Afrike

5 Država in prebivalstvo

5.1 Prebivalstvo kot političnogeografska kategorija

Prebivalstvo je poleg teritorija in oblasti osnovni element države; je nujen kriterij njenega obstoja in definicije ter obenem predpogoj tudi za oblikovanje oblasti, ker to pač sestavljajo ljudje. Pri predstavitvi držav je število prebivalcev poleg površine najpomembnejši podatek in tudi statistike se veliko posvečajo prebivalstvenim vprašanjem. V politični geografiji se pri prebivalstvu enakovredno upoštevajo tako kvantitativni kakor kvalitativni vidiki. V okviru prvih se izpostavljajo skupno število, razporeditev po ključnih prebivalstvenih kontingentih (na primer: mladi, mlajše zrelo, srednje zrelo, starejše zrelo, ostarelo prebivalstvo), gostota poselitve, pri kvalitativnih pa izobraženost, delovna usposobljenost, zaposlenost, mentaliteta in identiteta, etnične, jezikovne in kulturne značilnosti, karakteristike demografskega vedênja in podobno. Prvo skupino kazalcev je mogoče dokazovati izključno z numeričnimi podatki in različnimi statistikami, drugo pa kombinirano tako s številčnimi opredelitvami kakor tudi z opisi in ocenami.

Državo naseljujejo prebivalci, ki tvorijo demografski steber. Državljani so skupnost, torej sorazmerno številčna in zaključena celota z nekaterimi skupnimi lastnostmi. Pomembno je, da ima skupnost tudi demografsko kontinuiteto z zagotavljanjem prebivalcev za krepitev središčnih območij in vzdržno poselitev perifernih območij. Vendar ne kakršno koli prebivalstvo: jezik, kulturna izoblikovanost, verska in etnična (narodna) pripadnost so enako pomembne lastnosti prebivalstva. Če je prebivalstvo raznoliko, so potrebna večja vlaganja v integracijske procese, sicer lahko prihaja do občutnih segregacijskih procesov, kar pa prinaša tudi tveganja etničnih konfliktov. Multietnične družbe so vse zahtevne za upravljanje (Grčić, 1989, 111), take so tudi izkušnje na evropskem prizorišču (Zupančič, 2017, 6).

Politične geografije imajo do prebivalstva kot ene ključnih kategorij angažiran, čeprav precej različen odnos. Velikega in celo usodnega pomena številčnosti lastnih in tujih populacij so se dobro zavedali od F. Ratzla dalje, v angleški šoli nekaj manj in v francoski geopolitični šoli bistveno več. V slednji je odnos do prebivalstvenih vprašanj pomenil celo osnovno paradigmo. Mnoge sedanje ameriške politične geografije se s prebivalstvom ukvarjajo posredno, prek opisov in analiz na primer demokracije, prebivalstvenega organiziranja, gibanj in miselnosti (primerjaj Gallaher, Dahlman, Gilmartin, Mountz, Shirlow, 2009) ali pa organizacije in odnosov (Short, 1993) ter usposobljenosti in miselnosti, torej predvsem s kvalitativnimi pristopi in kulturnimi vzorci v ospredju (Achcar, 2023). Pri evropskih

političnih geografih je prebivalstvo navadno prikazano širše in obsežnejše (primerjaj Rykiel, 2006; Claval, 1996; Lasserre, Gonon, 2008; Yzeiri, 2005 in drugi). Čeprav se pristopi med avtorji iz različnih držav razlikujejo, vsi obravnavajo prebivalstvo dosti podrobno. Konceptualno je mogoče strniti političnogeografska razmišljanja o prebivalstvu na tri večja tematska področja: demografske značilnosti, državljanstvo in organiziranost ter etnične in kulturne značilnosti.

5.2 Demografske značilnosti držav

Po številu in demografskih značilnostih se države sveta močno razlikujejo med seboj. Razlike se povečujejo, tako da so vse bolj očitne štiri poglavitne skupine držav:

a) države izrazite demografske rasti,
b) države umirjene demografske rasti,
c) države demografske stagnacije in
d) države demografske regresije.

Med *države izrazite demografske rasti* (tudi: *demografsko progresivne države*) sodijo večinoma afriške in zahodnoazijske države ter deloma še nekatere države Latinske Amerike. V teh družbah prvega demografskega prehoda se prebivalstvo v nekaj desetletjih podvoji, in to skoraj izključno na račun zelo visoke rodnosti in nizke smrtnosti ter kljub občutnemu odseljevanju. Afganistan je imel še ob koncu šestdesetih let 20. stoletja dobrih 15 milijonov prebivalcev, sedaj jih ima nad 42 milijonov, in to kljub temu, da je država od konca sedemdesetih let (torej skoraj vse primerjano obdobje) v taki ali drugačni verziji državljanske vojne, krize in spopadov. V predelu Severne Afrike ter Bližnjega in Srednjega vzhoda nastopajo demografsko močne države, kot so Egipt, Turčija, Iran in dalje Pakistan, a tudi Alžirija, Maroko, Sudan, Saudova Arabija in Jemen kažejo trende izrazite prebivalstvene rasti. Države tega tipa imajo mlado demografsko strukturo z velikimi potrebami po izobraževanju (in večinoma zelo skromnimi možnostmi za to), skromen delež ostarelih (nizke stroške vzdrževanega prebivalstva) ter obilno delovno kvoto in realno ali potencialno tudi sorazmeren vojaški potencial v moštvu.

Države umirjene demografske rasti so tiste, kjer število prebivalcev stalno, a relativno počasi narašča. Do tega so prišle z zniževanjem rodnosti in smrtnosti, pričakovano trajanje življenja je med višjimi na svetu in tudi druge značilnosti razkrivajo gospodarsko uspešne družbe. Večina teh držav dolguje zmerno rast stalnemu priseljevanju. Značilni primeri so Kanada, ZDA, Avstralija, Nova Zelandija, pa tudi Južna Koreja, Singapur in Tajvan, v Evropi pa Švedska, Avstrija in Francija. V to skupino bi po le demografskih značilnostih do nedavnega uvrstili tudi

Kitajsko. Države tega tipa lahko računajo na zadovoljivo razmerje med starostnimi kvotami. Prednost imigracijskih družb (na primer Kanade, ZDA in Avstralije) je sorazmerno manjše vlaganje v izobraževanje, ker dobijo zadostne kvote od priseljencev. Nikakor pa tega ne zanemarjajo, zlasti univerze so vrhunske in privlačne tudi (posredno in neposredno) za imigrante, ki po šolanju ostanejo v državah. Ugodna demografska razmerja v tej skupini omogočajo državam več prednosti delovno učinkovitih in servisno bogatih družb, zaradi imigracij pa morajo precejšnjo pozornost namenjati tudi integraciji prihajajočih. Ker so že tako imigracijske po svoji politični tradiciji, to niti ni težko. Južna Koreja ima z večanjem deleža ostarelega prebivalstva več opravkov in skrbi.

Naslednja skupina so *države demografske stagnacije*, med katere sodijo ekonomsko učinkovite države z visokim življenjskim standardom v Evropi in Japonska v Aziji. Rodnost je nizka, smrtnost že višja, a zaradi podaljševanja življenja in izrazite imigracije se število prebivalcev ohranja, med starostnimi kvotami pa je evidentno naraščanje deleža ostarelega in zmanjševanje deleža mladega prebivalstva. Starostna piramida je tu skoraj obrnjena. Socialnoekonomsko vzdržnost ohranja le dokaj stalno priseljevanje. S tem nastopajo vse večje težave ekonomske vzdržnosti ostarelih (vzdrževanih) in naraščajoča etnična, kulturna in socialna heterogenost; zato ob še prisotni ekonomski uspešnosti čutijo breme integracijskih stroškov in povečano medetnično konfliktnost kot posledico neuspešne integracije imigrantov. Ta ni več tako uspešna, ker preprosto nima priložnosti in ponekod tudi zaradi kulturnih vzorcev imigrantov. Drugi problem pri močni imigraciji so naraščajoče socialne razlike s povečevanjem revščine kot posledico neprilagojenosti in manj ali sploh neučinkovite integracije (ne glede na vzroke), ki potem prišlekom ne omogoča ekonomskega vzpona. Reševanje s socialnimi transferji je draga zasilna pomoč, dolgoročna perspektiva pa je vprašljiva. Države tega tipa so postavljene pred občutne socialne in kulturne pretrese, čeprav imajo na razpolago spoštljivo dolgo industrijsko tradicijo in izkušnjo z učinkovitostjo ureditve socialne države. Ker imajo te države na razpolago izgrajen sistem institucionalnega delovanja, so urejene in imajo bogato tradicijo na mnogih področjih, imajo občutne razvojne potenciale kljub težavam z demografskim razvojem.

V zadnjem, najmanj ugodnem demografskem stadiju so države demografskega nazadovanja ali *demografsko regresivne države*. Zanje je značilno nazadovanje števila prebivalcev zaradi dveh sočasnih procesov: nizke stopnje rodnosti in hkratne konstantne emigrativnosti, ki odnaša predvsem delovno sposobno, izobraženo in kvalificirano prebivalstvo. Večinoma pripadajo ekonomsko šibkejšim polom Evrope in večina teh je imela v preteklosti socialistično družbeno ureditev, s posledicami katere se soočajo še vedno. Prevladujejo trije razlogi za odseljevanje: prvič, na prostem evropskem trgu delovne sile so enaka delovna mesta bolje plačana v tujini kot doma, drugič, zaradi kulturnih vzorcev in privlačnosti tujine,

ter tretjič emigrativnost je že dolgotrajni, večgeneracijski odziv ljudi na razmere na trgu dela; je neke vrste uveljavljena tradicija. Poleg tega v tujini že obstajajo diaspore, kar predstavlja dodaten motiv in olajšuje tako odločitve za odselitev. V baltiških državah in državah Balkana je ta tip najbolj značilno prisoten. Posamezne regije so že pod ravnijo socialne vzdržnosti in se pričenja propadanje kulturne pokrajine. Z demografsko erozijo so najbolj prizadeta obrobna (periferna) območja, medtem ko se glavna mesta in jedra marsikje razvijajo v vsem blišču in teh problemov ne čutijo. Naraščajoče medregionalne razlike s povečevanjem revščine, celo strukturne brezposelnosti ob iskanju delovne moči na drugi strani so značilnost, in ne paradoks teh družb (Zupančič, 2023).

Človek je najpomembnejši razvojni dejavnik. Ohranjanje števila prebivalcev, stalne poselitve, primerne starostne sestave so zato med najpomembnejšimi izhodiščnimi vrednotami in cilji. Prebivalstvena politika, ki jo sestavljajo različni gospodarski, zdravstveni, socialni in pravni ukrepi za povečanje rodnosti na eni ter urejanje selitvene dinamike na drugi strani, mora voditi k zagotavljanju stabilne demografske strukture. Vse razvite države Evrope in Azije se soočajo z nizko rodnostjo, ki ne zagotavlja več enostavne demografske reprodukcije, kar pa je hkrati tudi vse bolj občuten gospodarski, socialni in kulturni problem. Tudi Slovenija sodi med države z zelo nizko rodnostjo in negativnim naravnim prirastkom, zato pa tudi med države, ki bodo morale bistveno večjo pozornost namenjati ukrepom prebivalstvene politike. Uvoz delovne sile je bolj zasilni izhod, še posebej v odprtem evropskem prostoru (obstajajo tveganja, da se tudi usposobljeni imigranti po določenem času selijo v še bolj privlačna okolja). S priseljevanjem narašča etnična in kulturna pestrost, ki prinaša nekaj prednosti in precej tveganj, predvsem zaradi sorazmerno visokih integracijskih stroškov, nezanesljive stabilnosti in tudi varovanja identitete in kulture. Povečanje latentnega konfliktnega potenciala je značilnost imigrantskih družb z večjimi deleži priseljenega prebivalstva. Politiko kulturne strpnosti je enostavno razglašati in precej teže izvajati. V zaostrenih socialnoekonomskih razmerah se stopnja konfliktnosti med različnimi etničnimi skupinami v imigracijskih družbah neredko precej poveča.

Doseganje gospodarske učinkovitosti in družbene trdnosti, vključno z razvojem identitete, je mogoče le z delovno usposobljenim prebivalstvom. Za doseganje formalne in funkcionalne usposobljenosti za opravljanje del in služb v gospodarstvu, kulturi, upravi, socialnih dejavnostih, zdravstvu, storitvah in na drugih področjih, kar navsezadnje vodi k višji kakovosti življenja domačega prebivalstva, ki ustvarja vabljivo okolje tudi za na primer tuje strokovnjake, ki bi to raven še dvigali, je potreben dobro delujoč sistem izobraževanja, usposabljanja, zdravstvene oskrbe in socialnega varstva. Posebej pomembna je usposobljenost in učinkovitost višje- in visokokvalificirane delovne sile ter njihova medsebojna povezanost. V tehnološko zahtevnih proizvodnih procesih, različnih storitvah

na gospodarskem in negospodarskem področju sta izjemno pomembna dobro sodelovanje in hiter pretok spoznanj med znanstvenoraziskovalno, upravno in uporabno sfero. Pomembne lastnosti so tudi dobro poznavanje tujih jezikov (poliglotizem), mednarodna komunikativnost, podjetnost, natančnost in marljivost zlasti pri obrtnih in industrijskih dejavnostih. Dalje je pomembno institucionalno (javno ali zasebno) vzdrževanje delovnih mest in okolij, kjer se visokokvalificirana delovna sila zadržuje in ustvarja. V tem oziru je kroženje delovne sile v mednarodnem okolju pozitivno, ker posredno vpliva na krepitev inovacijskih potencialov doma. Hkrati pomeni tveganje, da se vrhunski strokovnjaki, raziskovalci, učno osebje in tudi osebe s specifičnimi znanji začasno ali za trajno izselijo. Beg možganov je tudi občutna ekonomska škoda, ker so domače družbe v izobrazbo in kvalifikacijo vlagale veliko, z odselitvijo pa jim razen nekaj patetike ne ostane praktično nič. Mrežno povezovanje z odseljenimi (oziroma vsemi v diaspori) je načeloma pomembno, učinki pa niso trajneje predvidljivi, zato lahko domače družbe nanje računajo bolj z rezervo.

Kompleksno področje prebivalstvene politike v državi je usmerjanje selitvenih tokov. Selitve so načeloma stvar osebne svobode, državne politike jih lahko zadržujejo ali pospešujejo ter na različne načine regulirajo. Medtem ko so pri vplivanju na rodnost glavne različne spodbude na mlado reproduktivno kvoto, so pri selitvah razsežnosti bistveno širše. Države se bistveno razlikujejo glede na to, ali imajo v svojem okolju prisotne pretežno emigracijske ali pretežno imigracijske težnje, ter seveda v ocenah, kakšno prebivalstveno strukturo bi potrebovale. Vplivati je mogoče na del selitvenih gibanj, del pa jih bodo posamezniki ali skupine realizirale ne glede na spodbude ali zavore, ki jih lahko dajejo državne prebivalstvene politike.

Selitve različnega značaja so na svetovni ravni v porastu (Morland, 2019). Področje selitev je postalo tudi eno najbolj ideologiziranih tematik, kar pogosto preprečuje trezno analizirati tokove in njihove učinke. Zaradi a priori odklonilnega stališča do priseljevanja se krepijo ekstremne politike, ki z odklanjanjem prednosti, ki jih prinašajo priseljeni, zamudijo nekatere razvojne priložnosti (Marquardt, 2022). Na drugi strani se zaradi nekritičnega idealizma ne predvidijo ne stroški in ne drugi neposredni, posredni in verižni učinki.[206]

V Evropi in sploh v EU se politike prvenstveno ukvarjajo predvsem z vprašanji imigracije. Desetletja so se srednjeevropske in zahodnoevropske družbe ob soočenju s strukturnim primanjkljajem delovne sile trudile privabiti delovno

206 Ob velikem selitvenem valu kriznega značaja so v letih od 2013 do 2016 s kulminacijo v 2015 razglašali, kako Evropa potrebuje novo delovno silo. Kljub zelo številčnemu prilivu v Nemčijo je ta država v naslednjih letih izkazovala enormno kadrovsko lakoto. Begunski alias migrantski val ni rešil ničesar od pričakovanj; rešil je eksistenco ljudi na poti. Po petih letih bivanja se je delovno usposobila in zaposlila manj kot desetina delovno sposobnega prebivalstva (Zupančič, 2018).

silo začasno in selektivno. Razvilo se je sorazmerno dokaj številčno gibanje delovne sile, za katerega se uporablja izraz *gastarbajterstvo*, ki pa se je pogosto spremenilo v trajno priselitev. Na ta način so ekonomsko šibkejša južnoevropska območja reševala probleme pomanjkanja delovnih mest, v razvitih in bogatejših okoljih pa so imeli prednosti cenejše delovne sile (zaradi statusov delavcev z začasno zaposlitvijo), ki je pokrivala zlasti delovna področja, nezanimiva za domače iskalce dela. Emigrativna območja so se navadila na oddajo delovne sile, povratnih učinkov je bilo manj, kot so pričakovali (Chiodi, 2005). Po oblikovanju EU je bila izmenjava še vedno približno v enakih razmerjih, le da so popreprostene regulacije selitev znotraj EU še pospešile zaposlovanje v bogatejših okoljih EU. Tedaj so se v Zahodni, Srednji in Severni Evropi že javile bojazni pred prevelikim navalom prebivalcev iz Južne Evrope in držav nekdanje socialistične Evrope,[207] ki so vstopile v EU (Sassen, 1996), in so zato uvajale kvotni sistem in prehodna obdobja (Verlič Christiansen, 2002). Na obmejnih območjih se je razširila oblika čezmejnega dela (Soutif, 1999), ki ima svoje specifike predvsem zaradi stabilnosti bivanja in fleksibilnosti iskanja dela ter je odraz novih življenjskih slogov in dinamičnih potreb novih dejavnosti na področju storitev. Ob tem so se selile tudi storitve (zlasti zahtevnejše, kot so bančno-zavarovalniške, zdravstvene in podobno) ali pa so se selili iskalci storitev (Zupančič, 2002). Sčasoma sta se pojavila dva problema: viški delovne sile v območjih priseljevanja in pomanjkanje ustreznih delovnih mest v emigracijskih območjih, čeprav so ista območja tradicionalnega odseljevanja hkrati izkazovala sorazmerno znatno splošno in še posebej strukturno brezposelnost (Venturini, 2004). Utemeljeno je pričakovati, da bodo centralna območja v Evropi privlačila delovno silo s periferije. Periferna območja na Balkanu imajo ponekod že kritične in kronične razmere pomanjkanja kadrov do mere, ko kulturna pokrajina propada, preostalo ostarelo prebivalstvo pa je brez oskrbe (Zupančič, 2023).

Vsebinsko in oblikovno nova pa so selitvena gibanja kriznega značaja. Ker so kampanjska, množična, strukturno neselektivna in jih večinoma vodijo povsem drugačni motivi, je iskanje kadrovske koristnosti večinoma že vnaprej izgubljeno podjetje. Migracije v kriznih razmerah rešujejo življenja, motiv premikajočega se kolektiva je tudi kulturno preživetje. Evfemizem bega pred vojno pa dejansko pokriva precej večje kontingente, kot bi lahko to dokazovali. Poglavitna težava je

207 Ob tem so se razvile ideologije zagovarjanja in odvračanja selitev, sklicujoč se na svobodo gibanja, ki naj bi jo meje ovirale ali celo preprečevale (Milohnić, 2001). Taka stališča ne upoštevajo strukturnih značilnosti emigracijskih družb in preprostega dejstva, da je del selitvenih želja dejansko inercija iskanja »boljšega življenja« in je izhajal iz minimalističnih prizadevanj emigracijskih družb (in držav). Kljub cenejši in ustrezno kvalificirani delovni sili je bilo zaradi različnih razlogov oblikovanje podjetij bolj tvegano kot v tujini. Spregledali so, da je množična emigracija utečen način reagiranja na iskanje dela, in ne premišljena strategija ekonomskega razvoja. Emigracijska območja so še bolj zaostajala že znotraj posameznih držav EU, še bolj pa na ravni celotne EU, kljub izredno obsežnim in dragim, a očitno neučinkovitim regionalnim politikam (Craig, Elliott, 2012).

sorazmerno dolga doba adaptacije na nova okolja, da bi bili priseljenci socialno stabilni in delovno učinkoviti. To sodi v okvir tako imenovanih integracijskih stroškov, ki obsegajo jezikovno izobraževanje, socializacijo, pridobitev različnih licenc za delo in druga opravila, neobhodno potrebna za učinkovito socializacijo. Če integracija ni uspešna, bodo gostiteljski družbi v breme, pri večjih koncentracijah so na obzorju tudi konflikti, vključno s konflikti etnične ali širše kulturne narave. Države na to morajo računati kot na možno opcijo razvoja.

Prebivalstvene politike so v celem postale zelo zahtevne. Gre za področje, kjer so individualne odločitve lahko zelo drugačne od želja, tudi če so te pospremljene z izdatnimi spodbudami ali ovirami. To ne pomeni, da se ukrepi ne splačajo, pač pa, da je treba računati na njihovo relativno (tudi od drugih faktorjev odvisno) učinkovitost in daljši reakcijski čas. In da so, v končni posledici, dokaj dragi.

5.3 Državljanstvo

Prebivalci države tvorijo demografsko komponento države in so po definiciji skupnost, ki državo gradi. Državna organizacija je posledica, in ne okoliščina prebivalcev, ki imajo skupno karakteristiko v odnosu do države – državljanstvo. Državljanstvo se smatra kot izhodiščna državljanska kategorija, ki posamezniku omogoča uživanje deklariranih državljanskih pravic ter pričakuje izpolnjevanje državljanskih dolžnosti. Čeprav obstaja precej primerov dvojnega državljanstva in tudi stališča, da naj državljanstvo ne bi bilo nujni predpogoj za koriščenje določenih pravic (na primer udeležbe na volitvah), imajo zlasti velike, stare in utrjene države z uveljavljenimi oblikami pripadnosti, državljanstva, dokaj jasno predstavo o tem in dovoljujejo dvojno državljanstvo bolj izjemoma. Druge, zlasti tiste z mlajšim stažem, so bolj razumevajoče do teh okoliščin državljanov tudi zaradi domneve, da naj bi obliko državljanske pripadnosti in dolžnosti ter predvsem pravic zamenjale družbene oziroma med- ali naddržavne. Posebna oblika je kozmopolitizem; to je naziranje ali prepričanje o pripadnosti k svetovni (globalni) skupnosti ter življenjski slog s pogosto menjavo bivališča. Pojav se je razširil situacijsko predvsem v Evropi (EU) zaradi številnih kalkulacij ljudi na obmejnih območjih. Deloma pa ima tudi povsem ideološki izvor; izhaja iz prepričanja, da je nekdo državljan sveta in ga državne meje in različne formalnosti zgolj ovirajo (Held, 2010). Posebno situacijo imajo nekateri pripadniki etničnih manjšin zaradi dvojnih državljanstev ter razmerij, ki izhajajo iz pozitivnih občutij do pripadnikov njihovega naroda (v drugi državi) in lojalnosti državi, katere državljani so (Kymlicka, 1995).

Državljanstvo je vezano na stalno bivališče in določeno trajnost delovanja in življenja v neki skupnosti. Državljani so v mnogih državah vsi, ki so se v državi rodili, to je samodejna pridobitev državljanstva po redni naturalizaciji in socializaciji,

pri čemer se smatra, da bo posameznik zaradi edine izkušnje obdajajočega okolja učinkovito usvojil vse veščine in znanja, potrebna, da se v državi znajde in tam deluje. Druga oblika pridobitve državljanstva je z izredno naturalizacijo po priselitvi. Večina držav zahteva pri tem določeno dobo neprekinjenega bivanja in izkazovanje znanja jezika, prava, socialnih veščin ter dokazovanje ekonomskih zmožnosti za preživetje, kar se preverja institucionalno. Tak pristop velja tudi, če gre za priselitev zaradi izrednih razmer (begunstvo oziroma iskalci azila), s tem da predstavlja ta okoliščina vzvod, prosilec pa mora dokazovati integracijske zmožnosti. Največ poudarka je na usvajanju zadostne ravni nacionalnega jezika in poznavanju temeljnih družbenih značilnosti.

Državljanstvo je pomembna kategorija tudi v odnosu države (državnih institucij) do državljana, kar se pozna oziroma odraža v primerih, ko je državljan potreben določene strokovne in institucionalne pomoči. Diplomacije držav morajo poskrbeti za državljane, če so ti ogroženi na tujem, in sicer ne glede na individualno krivdo. Pri tem morajo upoštevati realne možnosti (ekonomske, tehnično-tehnološke in pravne). Diplomacija je za to namenjena in konzularna predstavništva se precej bavijo s podobnimi zadevami (Udovič, Žigon, 2020).

Državljanstvo ima tudi ekvivalentno stran dolžnosti in obveznosti, ki jih gre razumeti kot oblike služnosti, potrebne za praktično doseganje vzajemnosti in solidarnosti do državljanov. Sem sodita zlasti dolžnosti raznolike družbene in ekonomske participacije (davčne obveznosti, obveznosti šolanja, zdravstvenega in higienskega obnašanja, izobraževanja in usposabljanja, ekonomske stabilnosti po kriteriju prizadevanja) ter obrambe (Smith, 2020). Po nekaterih stališčih naj bi med dolžnosti sodila tudi udeležba na volitvah. Starejši viri političnega vedênja so to celo izrecno naglašali, čeprav ni bila uradna obveza (Pitamic, 1927). Večina demokratično razvitih držav dopušča volilno abstinenco in opredeljuje, da je pri nizkih deležih dokaz svobodnega izražanja, pri večjih (več kot četrtina ali tretjina) pa signal, da volilni sistem v državi morda ne deluje dobro. Množično politično apatijo prebivalstva zato opredeljujejo kot družbeni problem predvsem zato, ker kritičen delež prebivalstva ignorira svoboščino, in se odreka politični participaciji in s tem posredno tudi odgovornosti (Cox, Low, Robinson, 2008, 391–395).

5.4 Narodna pripadnost kot podlaga oblikovanja držav

Etnična (narodna) pripadnost je za mnoge sodobne države pri prebivalstvu najpomembnejša kategorija. Danci žive na Danskem, Islandci na Islandiji in Francozi v Franciji. To so oznake prebivalstva v državnem okviru Danske, Islandije in Francije, obenem pa izražajo tudi pripadnost širokemu narodnemu (etničnemu) kolektivu, ki ima v imenovanih državah svojo institucionalno kulturno obliko in

politični okvir. Vseeno bo Danec ostal Danec in Francoz Francoz, tudi če ne bo državljan teh držav, a se zaveda etnične pripadnosti in pričakuje iz tega naslova tudi določeno upoštevanje; morda manjšinske pravice (glede na okoliščine), ali pa bo imel samo do Danske drugačen odnos, čeprav ni njen državljan. Etnična pripadnost je izjemno močno vezivo in pripadnost tako širokemu kolektivu je v neki fazi igrala ključno vlogo, da so na primer Danci oblikovali svojo državno organizacijo.

Prebivalstvo države sestavljajo državljani, ki jih poleg pravnih, političnih in ekonomskih zadev največkrat družijo tudi široko pojmovane kulturne okoliščine in lastnosti. Druži jih občutek kolektivne povezanosti, zavest ter sistem vrednot in prepričanj, ki se posredno in neposredno vežejo na teritorij in ljudi, ki tam žive. Prebivalci držav so narodi in/ali nacije. Izraza sta lahko sinonim ali pa ne; odvisno od tega, kako obe kategoriji v posamezni državi sploh tolmačijo oziroma razumejo. Združene narode (ZN)[208] sestavljajo članice – države. Posebej v Evropi je narod v temeljnih zadevah rahlo drugačna kategorija; je dejansko nosilec države. Država predstavlja realizacijo teženj naroda po kolektivni samozaščiti in institucionalizaciji. Tedaj postane nacija (ang. / franc. nation), narodu pa še vedno pripadajo narodne manjšine, ki zaradi spleta zgodovinskih procesov živijo tudi v drugih državah. Narod je tedaj lahko širša kategorija kot nacija. Da bi bila zadeva še bolj zapletena, velja to za Evropo, manj pa za države na drugih celinah, posebej v Ameriki in Afriki. V okviru kategorije naroda so zbrane zelo različne osebe: po starosti, spolu, interesnih skupinah, socialnih razredih in slojih, različnih kulturnih skupnostih, verskih organizacijah, političnih strankah, ideoloških nazorih in podobno. V tem se izraža kompleksna in na neki način »krovna« struktura naroda kot velikega družbenega agregata (Zupančič, 2019). Znotraj skupnosti obstaja konstantna težnja (kar se v moderni dobi rado negira) po enotnosti in skupnosti; zato so večinski narodi etničnim manjšinam praviloma nenaklonjeni, čeprav so formalno podpisali vse njim namenjene sporazume.

Narodi so družbeni kolektivi s precej zapleteno družbeno strukturo in precej nejasnostmi, zato se ustvarja vtis težko točno določljivega pojava. Definicijske težave pojava ne bi smele begati do mere, da se jih kot pojav omalovažuje ali celo razglaša za presežene. Očitno je, da imajo pri tvorbi držav in tudi pri njihovem razkroju v moderni zgodovini veliko vlogo. Prav tako je očitna dominantna vloga etničnega dejavnika v mnogih konfliktih sodobnega sveta (Papin, Tertrais, 2022, 17–22) in nič ne kaže, da bi bil vpliv etničnosti v prihodnje manjši (Zupančič, 2015, 22). Narodi so se kot pojav do sedanjih oblik dokončno razvili v moderni dobi, nekako med 18. in 20. stoletjem. Vendar je varljivo opredeljevati jih kot zgolj mlad zgodovinski pojav. Izvor večine narodov je starejši in sega v burna, a

208 Ang. United Nations, kratko UN oziroma slovensko ZN.

slabo dokumentirana prehodna stoletja med antiko in zgodnjim srednjim vekom. Nekateri imajo še starejši, antični izvor (Kosi, 2013). Vendar nima pomena pogrevati teoretičnih antagonizmov o pojavu, ki je imel od primera do primera očitno precej različen razvoj.

Ideja naroda in njegova razlaga, podobna današnji,[209] je prisotna v evropskem prostoru okrog tristo let, kot ena od vodilnih paradigem, ki so oblikovale razvoj političnega zemljevida, pa največ stoletje (Jansen, Borggräfe, 2007, 7). Beseda je seveda starejša in so jo poznali že v antiki. Vendar pustimo zgodovino izraza, njegovo etimologijo in različna tolmačenja zaenkrat ob strani. Idejo naroda so razširjali odmevi francoske revolucije konec 18. stoletja, čeprav so bila družbena razmišljanja tudi drugje pomembna za njen vznik in razširitev. Za utemeljitelje se prištevajo nekateri vidni misleci druge polovice 18. in prve polovice 19. stoletja, kot so bili Rousseau, Jefferson, Burke (Rizman, 1980, 79) in še vrsta drugih filozofov, od Herderja do Hegla ter francoskih eksistencialistov (pozneje). »Narod« je bil že po teh imenih in njihovih političnih zaledjih (državah) prvenstveno politična stvar, pozneje pa priljubljena tema številnih filozofov 19. stoletja. Še bolj pomembni so bili ideologi praktiki, ki so z bolj ali manj srečno roko izpeljevali združevalne in osvobodilne poteze. Ideja narodov je sledila vzoru oblikovanja nacije, to je državotvornega naroda, ki naj bi mu poleg združevanja človeških virov zagotovili tudi materialno eksistenco; to pa so bila ozemlja s svojimi surovinami in drugimi življenjsko pomembnimi viri.

Z idejo narodov in nacionalizma kot logično posledico so se precej na široko ukvarjali. Že čez pol stoletja je zlasti v Srednji Evropi v viharnem družbenem strujanju naklonjenost do kategorije naroda narasla do razsežnosti, zaradi katerih se leto 1848 v zgodovinskem spominu obeležuje kot »pomlad narodov« in kot čas, ko je romantična ideja prerasla v obče prisotno ideologijo: ideologijo, ki je dobrega pol stoletja pozneje postala ključna paradigma organizacije držav, njihovo notranje bistvo in tudi zunanja oblika. Nacionalna paradigma je potem prevladovala v Evropi vse v pozna petdeseta leta 20. stoletja, ko je političnoteritorialna preobrazba evropskega političnega zemljevida dobila obrise, ki v glavnem veljajo še danes.

Devetnajsto stoletje je bilo stoletje imperijev in stoletje osvajanja kolonij, a tudi vznika ključne sile za politični razvoj 20. stoletja: nacionalizem kot gibanje in ideologija (Twist, 2005). Vladarske titule so imele v 19. stoletju tudi realno upravno moč, čeprav je naraščala moč državne administracije in različnih političnih polov politične. V 19. stoletju so evropski politični zemljevid zapolnjevale različne monarhije. Izjema je bila Švica s specifično konfederalno ureditvijo, San Marino

209 S tem mislimo na razlage pojavov naroda in nacionalizma, kot jih poznamo predvsem v zadnjega pol stoletja. Vsebinsko so obravnavani v nadaljevanju.

(ki je bil republika) in porevolucionarno Francijo, v kateri so se *peuples*[210] znebili vladarja (kralja) in ga nadomestili z izvoljeno politično figuro[211] (in od katerih se je eden, najbolj znamenit med vsemi, sam okronal za cesarja) ter postali *nation francaise*[212] in pričeli s tem uveljavljati nov koncept države, državljanstva in nacije (Vaupot, 2019). Francoskemu zgledu so hitro sledili marsikje po Evropi, razumeli in udejanjali pa precej različno. Medtem ko se je francoski *nation* naslanjal na državni teritorij, jezik pa uveljavljal kot orodje narodnega poenotevanja, je v večini drugih evropskih družbenih okolij vlogo jedra političnega združevanja postal jezik. Evropski nacionalizmi so se večinoma sklicevali na jezik in širše razumljeno (ljudsko) kulturo.

Nacionalno idejo je z združitvijo manjših držav in teritorijev v enotni nacionalni državi uspelo uresničiti Italiji in Nemčiji. Mazziniju, precej avanturističnemu duhu, je (še z drugimi, zlasti Garibaldijem na vojaškem področju) uspela združitev raznolikih italijanskih držav od Lombardije do Sicilije v Italijo leta 1866. Postala pa je kraljevina. V politično tedaj zelo razdeljenih srednjeevropskih deželah je le nekaj pozneje (1871) podoben unifikacijski podvig uspel Nemcem pod taktirko Prusije (Seton-Watson, 1980, 105–121). Nemčija je bila manj skromna: postala je cesarstvo, sklicujoč se na dediščino Svetega rimskega cesarstva (nemškega naroda). Enako zgodovinsko usodo so prikazale nove države na Balkanu. Habsburška monarhija, poleg Rusije in Otomanskega imperija etnično in jezikovno najbolj heterogena evropska država, se je po več narodno motiviranih revolucijah leta 1967 preoblikovala v dvojno monarhijo Avstro-Ogrsko (Magocsi, 2002, 78–82). Prav etnična komponenta je bila tista, ki je zaposlovala avstrijsko notranjo politiko pri vzdrževanju medetničnih ravnovesij. Etnični mozaik Habsburške monarhije je tedaj in še pozneje zaposloval tudi teoretike narodnega vprašanja (Hobsbawm, 1996).

Po prvi svetovni vojni je prišlo do velikih sprememb. Ključna sprememba je bil premik k uveljavitvi nacionalnih držav. V stoletju pozneje je to postala in do danes ostala glavna premisa razvoja evropskega političnega zemljevida, in to kljub zelo različnim izkušnjam, ki jih je Evropa dobila v obdobju po pariški mirovni konferenci in vse do danes. Glede na pomen etnične komponente je upravičeno govoriti o prevladi etnične paradigme v tem obdobju. Na prelomu tisočletja so se ob jeku nastopajoče globalizacije (primerjaj Rizman, 2008) javile analize in za njimi napovedi o prehodu v transnacionalno globalno družbo; celo globalno državo (Albrow, 1998, 267–285). V razvoju Evropske unije se je pojavilo

210 Franc.: ljudstvo.

211 Revolucionarna oblast je bila voljena, a se je hitro menjala, razlogi so drugotna stvar. Potem ko je giljotina končala več kot tisočletno francosko kraljevino, je bila naprava zaslužna za hitro menjavo francoskih voljenih oblastnikov. Pot giljotine je v marsičem končal vzpon Napoleona Bonaparteja, ki se je potem kronal za cesarja.

212 Franc.: francoska nacija.

forsiranje »Evrope regij« (Bučar, 1993) in se neredko razumelo kot odklon ali celo zanikanje etničnega elementa – zelo verjetno izhajajoče prav iz podmene, da je ustroj nacionalne države ovira evropski državnosti. Tesnejše povezovanje držav in oblikovanje skupnih (dejansko nadnacionalnih) institucij predstavlja odrekanje določenim elementom suverenosti nacionalnih držav (Acetto, 2006, 179–198).[213] Ovire so zlasti v obstoju zgodovinsko povsem drugačnih izkušenj in ne nazadnje tudi poudarjeni vrednoti razvoja (nacionalne) kulture in jezika (Boden, 2004, 10). Ideji regionalizacije Evrope so bile naklonjene tudi manjšine. Teoriji etnogeneze in nacionalizma sta se polno uveljavili v obdobju po drugi svetovni vojni, potem ko je bilo prekrajanje državno-političnih meja že bolj ali manj zaključeno, manjšine pa so bile sestavni del korektiva evropskih notranjih in bilateralnih politik. Zagotavljal naj bi stabilnost političnih meja.

Nov val državotvorja je na evropskem prizorišču sledil po veliki geopolitični prelomnici: koncu socializma, blokovske razdelitve sveta in hladne vojne. Tedaj so se iz večnarodnih socialističnih federacij izvile nove nacionalne države s povsem identičnimi interesi kot njihovi vzorniki stoletje in pol prej. Tudi nadaljnji razvoj v tretjem tisočletju kaže aktualnost etnične substance, vezane na teritorije in akvatorije s pripadajočimi resursi. Nacionalizmi zgodnjega 19. stoletja in začetkov tretjega tisočletja se torej v osnovnih premisah niti ne razlikujejo veliko. Bistveno so se spremenile mednarodne okoliščine, ki usmerjajo ravnanja etničnih kolektivov.

Teoretiki narodnega vprašanja se največkrat osredotočajo na obravnavo dveh problemov: na izvor in razvoj narodov in elementov njihovega sedanjega obstoja ter na nacionalizem kot zunanji, kolektivni in s tem politični izraz dejavnosti, gibanja in stremljenj določene skupine ljudi, ki jih je mogoče glede na objektivne elemente opredeliti kot ljudstvo (etnijo), narod ali nacijo. V različnih jezikih imajo ti izrazi lahko različen pomen, in sicer zaradi zgodovinskih izkušenj in tudi vsakokratnih opredelitev v določenem okolju. Za Francoze je *nation* narod in je povsem istoznačen z državljani te države, in sicer zaradi koncepta naroda/nacije, ki je v francoskem primeru vezan na kategorijo državne pripadnosti. Podobno velja tudi za ZDA, Kanado in Avstralijo ter države Latinske Amerike. Francija pa je v evropskem okviru s tem konceptom osamljen primer.

5.4.1 Oblikovanje narodov in držav

Politične geografije različnih šol so narodnemu (etničnemu) vprašanju namenjale precej pozornosti, a bolj obrobno in večinoma kot prevzeto dejstvo. Fenomena naroda niso raziskovale, so pa védenja o njem precej pogosto uporabljale (na primer Flint, Taylor, 2018). Razumevanje narave nacionalne države od začetnih

213 Avtor tu predstavi tudi kontradikcije naddržavne ureditve.

stadijev od francoske revolucije leta 1789 do konca pariške mirovne konference po prvi svetovni vojni[214] ter nato naslednje faze v stoletju potem potrebuje vendarle nekaj teoretičnega razmišljanja o etničnih pojavih in njihovih političnoteritorialnih uresničevanjih. Pri tem se osredotočamo na povezave med etničnimi in političnoteritorialnimi procesi. Iz predhodnega prikaza veje spoznanje, da so za etnični razvoj poleg demografsko-kulturne komponente odločilne v določenih fazah tudi teritorialne značilnosti in zgodovinske okoliščine.

Da bi torej skupnost ljudi lahko imenovali narod, mora ustrezati določenim merilom. Med raziskovalci teh pojavov se skoraj dvesto let bije boj glede prepričanj, kaj narodi sploh so in kako so nastali. Ker gre za neposredno in tesno vez med že znanimi jezikovnimi skupinami (ker je jezik najpogosteje očitna in dovolj močna vez med člani skupnosti in obenem dovolj velika ločnica, da je mogoče prepoznati člane) in državno organizacijo, je treba uvodoma premotriti nekaj razmislekov o tem pojavu.

Etimologija izraza *narod* oziroma *nacija* asociira povezano in v nekem smislu sorodno skupnost. Nacija lahko torej postane tisti veliki človeški kolektiv, ki si je zmožen oblikovati in obdržati državo: tam si lasti in učinkovito obvladuje omejeno ozemlje, tam vzpostavi institucije in suverenost (Smith, 1986, 26–35). Tako oblikovane okoliščine odločilno pripomorejo h kreaciji povezane skupnosti s skupnimi potezami, kot so elementi gospodarstva, kulture, skupna tradicija, poreklo, jezik in ozemlje, občutek solidarnosti ter državljanske pravice, ki jih imajo kot člani te skupnosti. Velika Britanija in Španija sta prav tako kot Francija državi s staro kontinuiteto, bogato kulturno in dinastično zgodovino ter kolonialno dediščino. Pa vendar se nista enako uspešno preoblikovali v jezikovno in etnično homogeno skupnost, kot je bilo to v Franciji. White to pripisuje šibki institucionalni ravni in počasni modernizaciji, kar je posameznim območjem omogočalo negovanje avtentičnih kultur in jezikov (White, 2004), kot so katalonski, galicijski ali baskovski.

Posredno je pri tej obliki pomembna vloga teritorija na splošno. White (2004), predstavnik ameriške struje raziskovalcev narodnega vprašanja, poudarja pomen ameriške izkušnje teritorija, vendar meni, da je pomen ozemlja treba vzeti bolj splošno. To ni le trpni prostor, kjer opisani procesi potekajo, pač pa je njegova struktura bistvenega pomena za to, ali bo neka skupnost, na kakršni koli podlagi že je definirana, imela prednosti ali slabosti pri svojem razvoju. Atributi, kot so lega, velikost, oblika, sosedstvo, prehodnost, izoliranost in druge značilnosti, ki jih lahko merimo z geografskimi pojmi, precej, a nikakor ne izključno, prispevajo k razvoju narodov. Tako so na primer Norvežani spričo svoje potisnjenosti med severni Atlantik in Skandinavsko gorstvo ob skromni navzočnosti konkurentov in

214 Nacionalizmi so postali očitno pomemben dejavnik političnoteritorialnega razvoja v Evropi v 19. stoletju, po koncu prve svetovne vojne pa so postali odločilen, kriterialni dejavnik. Države so nastajale striktno zaradi etničnih razlogov in poudarkov, zaradi česar je upravičeno govoriti o nastopu etnične paradigme (Knutsen, 2001, 13–14).

nasprotnikov brez težav razvili nacionalno državo, Poljaki pa so na izrazito prehodnem območju velikega evropskega nižavja ter razpeti med nemško in rusko vojaško silo, ki sta stremeli k širjenju svojega koristnega ozemlja na račun Poljske, lahko svoje načrte uresničili pozneje in z večjimi omejitvami, čeprav gre za dokaj številčno skupnost. Zgodovinska izkušnja to geografsko dimenzijo le še povečuje.

Med teorijami etnogeneze je več struj ali tudi šol, ki se glede poteka etnogeneze pomembno razlikujejo, in sicer tako glede nastanka narodov kakor glede meril, ki določajo njihov obstoj in razvoj. Smith (1986) loči po nastanku dve vrsti narodov: teritorialne in etnične.

V prvo skupino spadajo teorije, ki izhajajo iz vloge in pomena teritorija oziroma obstoja državne organizacije skozi daljše časovno obdobje. Država povezuje ljudi na omejenem ozemlju ter ohranja skupnost in različne povezave med njenimi člani, in sicer ne glede na to, ali so tudi jezikovno, versko ali drugače različni. Teorija zagovarja načelo, da »država ustvarja narod« od zgoraj, ti narodi naj bi bili torej **državni** ali **politični narodi**. Za to ima na voljo legalne ustanove, vlado z različnimi hierarhično razdeljenimi službami, upravo in vrsto specializiranih institucij. Nacija je torej skupnost ljudi na podlagi prava in legalnih institucij. Dolgotrajen razvoj naj bi postopoma poenotil jezik, uveljavil in vzdrževal gospodarski sistem, upravo, šolstvo, kulturo, z okoliščinami oblikoval skupne interese in tudi kulturo, poenotil način življenja članov skupnosti (državljanov), jih naredil povezane in podobne ter ustvarjal skupno tradicijo in oblike zavesti. Tak način poudarja integracijsko moč institucij in teritorija. Ljudje smo teritorialni, od stalne naselitve dalje vezani na ozemlje, na katerem živimo, na njem ustvarjamo posestva, ga želimo obvladovati, kar dalje prispeva k prepletenosti med človekom in ozemljem. Država s svojim upravnim aparatom postopoma ustvarja in utrjuje notranje povezano skupnost. Primerjava treh držav, Švice, Francije in ZDA, opominja, da moč in smer vplivanja državne organizacije na etnogenezo ni povsem enotna v različnih državah, kar narekuje večje upoštevanje tudi širših zgodovinskih procesov in okoliščin.

Švica je brez dvoma posebna država in Švicarji specifična nacija. Vendar ustrezajo državnemu (političnemu oziroma teritorialnemu) vzorcu etnogeneze. Smith (1986) jih postavlja med tipične predstavnike te vrste narodov, katerih homogenosti v smislu povezanosti in izoblikovane nacionalne kulture ni pogojeval skupen jezik, temveč varnostno in ekonomsko motivirana politična skupnost z multietnično podlago ali kar multietnična skupnost (Jansen, Borggräfe, 2007, 144–156). Švica je nastala kot zveza voljnih v odporu proti Habsburžanom. Bila je *Eidgenossenshaft,*[215] povezava lokalnih gorskih skupnosti (tako imenovanih prakantonov), ki se je v poznem srednjem veku (14. stoletje) uprla Habsburžanom

215 Izraz se težko neposredno prevaja. Najpogosteje se tolmači kot *konfederacija*. Pomensko izhaja iz izraza Eid (nem. prisega); in Genossenschaft (nem. skupnost; dobesedno celo: tovariška skupnost, op. p.), torej skupnost, ki je prisegla na skupno življenje.

in osamosvojila. V času nastopa nacionalne ideje je bila Švica že oblikovana politično teritorialna entiteta in pozneje niso oblikovali koncepta notranjega jezikovnega poenotenja prebivalstva jezikovno različnih kantonov. Švicarska skupnost je zveza kantonov, političnih enot z visoko stopnjo avtonomije. Uspelo jim je razrešiti tudi sicer običajno kočljive dileme določanja in rabe uradnega jezika (Rupnik, 1987). Iz heterogenosti so naredili prednost; z jezikovnimi dilemami se namreč sploh niso ukvarjali.

Francoski primer literatura rada predstavlja kot najbolj tipičen primer državne nacije (oziroma naroda). Revolucionarna oblast je s precejšnjo mero institucionaliziranega nasilja vodila družbo v smer uradne jezikovne in kulturne enotnosti. Francija je bila jezikovno precej raznolika in tudi regionalne identitete tistega časa so bile razvite. Regionalni jeziki in dialekti so se kljub dolgotrajni unifikacijski politiki zadržali in obstajajo še danes, sploh če primerjamo nemško govoreče v Alzaciji, Baske ali Bretonce. Francoze je zato »oblikoval« sistematičen in vse bolj obsežen državni aparat, ki ni dopuščal kulturnih avtonomij ne Burgundije in ne Languedoca. Tako se je rodil francoski *nation* – skupnost, ki jo perceptivno povezuje skupna zavest in zgodovinska izkušnja, realno pa državni aparat, ki neprestano opravlja svoje integrirajoče poslanstvo. Francoskost Francozov je dejansko prineslo obdobje po francoski revoluciji, vključno z dolgo serijo napoleonskih vojn (Jansen, Borggräfe, 2007, 126–128), v katerih je francoska populacija demografsko precej shirala, etnično pa se je prekalila in se v naslednjih desetletjih ob prednosti močne, svetovno pomembne velesile tudi notranje preobrazila v specifičnem »talilnem loncu«, bolj kot pa se je to zgodilo v Španiji, angleškem kraljestvu in Ruskem carstvu (Vaupot, 2019). Francoska prednost je verjetno bila zelo učinkovita državna uprava.

V temeljnih potezah podoben, a še zdaleč ne enak (kot Francija) koncept nacije imajo ZDA. Časovno skoraj istočasno je na drugi strani Atlantika z uporom proti britanski kolonialni oblasti nastajala nova država s povsem svojskim pristopom. Raznorodni jezikovni, verski in kulturni elementi, ki so se naselili v vzhodnih predelih sedanjih ZDA, so po uspešnem odporu proti britanski kroni osvojili teritorij in oblikovali temeljne institucije tistega časa. Državljani in pripadniki ameriške nacije pa so šele prihajali in se v dolgotrajnem procesu inkulturacije spajali v heterogeno-homogeno, a sorazmerno tesno medsebojno povezano skupnost Američanov (Williamson, 2004). Od takrat dalje (kar zajema časovno obdobje nad dvesto let) dolguje ameriška nacija svojo enovitost in raznolikost obenem zelo številčnim priselitvam in učinkovitemu »talilnemu loncu« (Klemenčič, Maver, 2017, 81–89).

Teritorialnemu oziroma državnemu vzorcu ZDA bi lahko ustrezali tudi drugi narodi oziroma države Amerike. Čeprav so v kolonizaciji in obliki upravljanja ter politični zgodovini med njimi pomembne razlike, je geneza Kanadčanov,

Mehičanov, Brazilcev ali Kubancev v grobem vendarle podobna. Enako velja tudi za Avstralce in Novozelandce. V nekaterih državah se v zadnjih desetletjih skuša zavarovati prvotne naseljence, kot so Indijanci v ZDA in Kanadi, Inuiti na kanadskem severu, avstralski Aborigini ter novozelandski Maori. Slednji so za razliko od drugih v svojem okolju sorazmerno številčni in predstavljajo relevantno komponento sodobne novozelandske družbe (Zupančič, 2019, 162–165). Večina afriških držav nosi teritorialno dediščino nekdanjih kolonij in tudi politične meje, ki so zajele prebivalstvo ne glede na kulturne in jezikovne značilnosti; zato je tipično, da so afriške države praviloma večetnične, kar sproža vrsto napetosti in tudi odprtih konfliktov (Vejnović, 1971). Ker gre večinoma za centralizirane in unitarne države, je pozornost do kategorij, ki bi bile v Evropi zelo verjetno manjšine, zelo skromna.

Francoski večni konkurent, Velika Britanija, ima ob nekaj podobnostih precej drugačen koncept. Angleži se z namernim talilnim loncem raznojezične populacije niti niso posebej ubadali. Imperij se je bolj kot z notranjo integracijo ukvarjal z osvajanjem kolonij, kjer je angleščina kmalu postala ne le kolonialna, ampak tudi širše sprejeta *lingua franca*. Na britanskem otočju je angleščina veliko učinkoviteje prevladala, a s to anglizacijo ni dosegla etnične asimilacije versko drugačnih Ircev in tudi ne Škotov, katerih identiteta je (poleg jezikovnih in kulturnih aspektov) utemeljena zlasti dinastično, pravno in teritorialno. Škoti so bili poleg tega močno vezani na lokalne tradicije klanov, katerih simbole je angleška krona ne le dopuščala, ampak nekatere celo odobravala (Devine, 1999). Zato gre za »združeno« kraljestvo, čeprav v nazivu Škotske sploh ne omenja. Zlasti osrednje in južne angleške pokrajine so bile prostor dolgotrajnega priseljevanja ne le iz britanskih kolonij, ampak tudi od drugod. Talilni lonec je tudi tu deloval. Moderna angleška nacija je po regionalnem in kulturnem izvoru zelo heterogena. Francoski podobna (ker so se tudi zgledovali po Franciji) je (vsaj v nekaj potezah) geneza ruskega naroda in seveda nacije, ki je koncept ruskega nacionalizma postavila v ospredje svojega političnega programa, potem ko je že obstajal Ruski imperij (carstvo) za časa Petra Velikega I., pozneje pa ga je razširjala na vsa pridobljena ozemlja z izvajanjem rusifikacijskih politik, in to kljub federalni ureditvi Sovjetske zveze (po letu 1917) oziroma tudi Rusije (po letu 1990). Tako kot v Španiji in na Britanskem otočju se ta poizkus večinoma ni obnesel, pač pa je forsiranje razgnalo mnogonarodno teritorialno velikanko, in to dvakrat: enkrat kot centralistično carstvo in drugič kot centralistično vodeno asimetrično sovjetsko federacijo (Zupančič, 2021).

Zahodnoevropske države od Pirenejskega polotoka prek Francije in Beneluksa, Britanskega otočja do Skandinavije predstavljajo tip držav, ki imajo neprekinjeno državno kontinuiteto od srednjega veka dalje. V te državne okvire se je večinoma zateklo jezikovno pestro prebivalstvo; dejansko so bila to ljudstva, izoblikovana po merilih jezika in kulture. Državnost jim je v naslednjih stoletjih

dodala bistvene vsebine pripadnosti, ki je primarno izhajala iz države. Med temi državami so sicer precejšnje razlike, saj je Portugalska jezikovno zelo homogena, podobno kot Islandija, Danska in obe skandinavski državi: Švedska[216] in Finska. Španija, Francija in Velika Britanija pa so obsegale cela ljudstva in dele ljudstev v sosednjih državah, ki so se med seboj precej razlikovali. V času kulminacije evropskih nacionalizmov kot poglavitne ideologije oblikovanja držav na podlagi homogene sestave prebivalstva so se pri večini ljudstev, ki so medtem prerasla v narode, javljale ideje o državni samostojnosti. Nasprotno je morala vodilna etnična skupina (narod) skrbeti za homogenizacijo – seveda tako, da je skušala na podlagi enotnega (standardiziranega) jezika in oblikovanih državnih institucij to enotnost povečevati navznoter. Z izjemo skandinavskih držav so bile to države, ki so bile aktivne in uspešne v kolonialnem osvajanju čezmorskih ozemelj, kar je v precejšnji meri blažilo notranja nasprotja, saj je zaposlovalo vsaj del političnih elit nedržavnih narodov.

V Španiji in Veliki Britaniji so se nedržavni narodi zadržali kot entitete, in to celo kljub opaznemu zmanjšanju jezikovnih praks, čeprav so bili prav jeziki bistveni element narodne samobitnosti. Portugalci, Španci, Francozi, Angleži, Nizozemci, Danci, Norvežani, Švedi in Islandci utemeljujejo svojo nacionalnost najprej na državni kontinuiteti, ki jim je omogočila tudi jezikovno-kulturno prevlado med prebivalci državnega teritorija ali pa jim je uspelo skleniti drugačna (regionalna ali – v primeru Belgije – federalna) razmerja. Belgija je primer države z dvema jezikoma, flamski na severu nizozemščini, valonski na jugu pa francoščini. A je država obstala in se razdelila po jezikovni – etnični liniji na dve zvezni enoti in skupni Bruselj, glavno mesto, ki je glede na prisotnost mnogih evropskih institucij nesporna prestolnica Evropske unije. Irci so tipičen predstavnik »etničnih« narodov. Svojo državnost so oblikovali na podlagi kulturne zavesti, pri čemer je imel irski jezik le simbolno, katoliška veroizpoved pa tudi precej praktično vlogo.

Drugo veliko skupino narodov glede na način nastanka predstavljajo **etnični narodi**. Kakor pove ime, so bili za njihov razvoj odločilni razni kulturni elementi, kot so jezik, verska pripadnost, kulturna artikulacija, razumevanje mitov, sistem vrednot, skupni način življenja in skupne izkušnje, iz katerih so se razvili kulturno-folkloristični elementi. K poenotenju so pomembno prispevale tudi nekatere zgodovinske okoliščine, ki so omogočale in spodbujale ljudsko mobilizacijo (Smith, 1991). Pri povezovanju objektivne sorodnosti (na primer jezikovne ali širše kulturne) je igral veliko vlogo razvoj pismenstva, kar je bilo neogibno povezano z določeno jezikovno standardizacijo, ki je kljub pomanjkljivim institucijam pričela nadomeščati narečja s standardiziranim jezikom. Lotili so se jezikoslovja,

216 Brez upoštevanja dokaj številnih priseljencev.

leksikografije, etnografije in drugih, za lastni nastajajoči narod ključnih znanj. Cenjeno je bilo »pristno« in »ljudsko« (Hutchinson, Smith, 1994, 49–68). Oblikovanju skupnosti so pomagale različne oblike predhodne homogenosti, kot so zavest o podobnosti, sorodnosti (kar so ponekod prepoznavali kot enakost) ali skupnem poreklu oziroma skupnem izvoru.

Etnični način je lasten predvsem državam v Srednji, Južni in Vzhodni Evropi. Za te narode je značilno, da sta narodno gibanje in po državnosti stremeč nacionalizem starejša kot pa državna tvorba, v kateri predstavlja edini ali pa titularni narod največjo in dominantno etnično skupnost. Nacionalne države so nastajale na dva načina: prvič, z združevanjem majhnih državic s podobno ali enako etnično podlago, in drugič, s preraščanjem etnično opredeljene skupnosti v organizirano narodno skupnost. Primer prvega tipa sta Italija in Nemčija, drugega pa številni narodi v Srednji in Vzhodni Evropi. Slovenci so tu skoraj šolski primer. Pri etničnih narodih so se v procesu politične emancipacije neredko oprli na stare državne tradicije, ne glede na to, da so bile nekatere za več stoletij prekinjene. Prostor Srednje, Južne in Vzhodne Evrope so na prehodu iz poznega srednjega veka zasedali prebivalci večnarodnih imperijev Rusije, Turčije in Avstrije. Vsi imperiji so razpadli ali pa doživeli večje teritorialne spremembe v začetku 20. stoletja, pri čemer je bila etnopolitična difuzija poglavitni proces (Smith, 1998, 129–152).

Tvorba držav je bila primarni cilj skoraj vseh evropskih nacionalizmov. Predhodne oblike državnosti in tudi nižjih politično-upravnih enot (kot so bile dežele, županije, vojvodstva, gubernije in podobno) so ljudstvom omogočale pridobivanje upravljavskih izkušenj in posredno tudi oblikovanje političnih elit. Poleg tega je obstoj administrativno organiziranih teritorijev omogočal pridobivanje skupnih izkušenj, gospodarske vezi, izoblikoval je teritorialno značilno kulturo in zavest. V tem primeru je jezikovno-kulturna oziroma etnična podoba v bistveni meri pogojevala obseg ozemlja, primernega za vključitev v enotno nacionalno državo. Izpostavljamo primera Italije in Nemčije. V obeh primerih je obstajal na prehodu iz poznega srednjega veka v moderno dobo niz držav, kraljevin, kneževin in drugih političnih enot, v katerih so se v celoti razvile državne institucije. Po združitvi sta morali obe državi zgraditi nacionalne institucije, stremeti k poenotenju in – kar je zelo značilno – skrbeti tudi za razmeroma številčne manjšine v sosednjih državah in tudi drugod. Prav narodno vprašanje je bilo tisto, ki je obe združeni evropski sili pripravilo do konfliktov in vojn s sosedami: Nemčijo v iskanju svojega *Lebensrauma* (Parker, 1997, 128–134), Italijo pa v uresničevanju svojega geopolitičnega cilja *Mare Nostrum* – torej osvojitve vzhodnih obal Jadrana, s čimer bi ta postal notranje italijansko morje (Burgwyn, 2009, 15–33). Nastanek dveh močnih držav na etnični podlagi je imel bistvene posledice: jedro gospodarske moči se je od Atlantika (Francija in Velika Britanija) premaknilo v Srednjo Evropo (Rovan, 1998, 492–507).

Ideja združevanja nemških dežel je poznala »veliko« in »malo« različico, pri čemer je bila razlika v vključevanju tudi dežel z nemškim jezikom pod habsburško krono. Vodilno vlogo pri procesu političnega združevanja je prevzela kraljevina Prusija, največja in vojaško najbolj zmogljiva nemška država. Proces združevanja je bil dolgotrajen, saj je bilo poleg notranjih (politične elite so se – kljub nacionalni zavesti – nerade odpovedale politični avtonomiji v prid združeni vsenemški državi) precej tudi zunanjih nasprotij, zlasti s Habsburžani in Francozi. Uveljavil se je malonemški pristop in leta 1871, po francosko-pruski vojni, so raznolike politične enote z nemškim jezikom in narodno zavestjo postale Nemško cesarstvo pod vodilno prusko vlogo. S tem pa se je nemški nacionalizem šele dobro začel. V sosedstvu so bile večmilijonske nemške populacije v položaju manjšin in Habsburška monarhija, kjer je bila nemščina dejanski uradni jezik (formalno pa ne), vendar ta ni bila pripravljena vstopiti v nemški nacionalni okvir (Seton-Watson, 1980, 105–113).

Italija je imela podoben položaj, saj je tudi na Apeninskem polotoku obstajala vrsta malih državic ter nekaj večjih: Neapeljsko kraljestvo na jugu, Piemont na severu in Papeška država v srednjem delu. Vendar je imela Italija precej več težav. Nobena izmed držav ni bila tako močna, da bi lahko prevzela vlogo vodilne sile, od zunaj pa je spremembam nasprotovala Habsburška monarhija. Pri združevanju so imela veliko vlogo levo usmerjena nacionalna gibanja (garibaldinci). Kljub težavam je uspela združitev celotnega Apeninskega polotoka v Italijo z vodilno vlogo Piemonta. Po dogovorjenih formalnostih je sledila enako pomembna faza poenotenja Italijanov; te je bilo treba šele oblikovati (Del Boca, 2007, 13–40).

Tretjo skupino držav in narodov predstavljajo države Srednje, Vzhodne in Jugovzhodne Evrope, ki so bile v času nacionalnih gibanj v okvirih sosednjih večnarodnih imperijev: ruskega, turškega in avstrijskega. Tako so imeli državniško izkušnjo velikih državnih sistemov, mitološko pa so se sklicevali na srednjeveško ali še starejšo državno tradicijo. Najbolj ranljiv je bil v 19. stoletju turški (Otomanski) imperij, ki je tedaj upravno že močno hiral in potem tudi teritorialno nazadoval. Nacionalna gibanja Grkov, Srbov, Bolgarov in Romunov so znotraj Otomanskega imperija predstavljala dezintegracijsko silo. Na Turčijo so zaradi svojih interesov pritiskale tudi druge evropske države, še posebej Habsburška monarhija, ki se je tudi sama širila na prostor Balkana, Nemčija, ki je videla na jugu in vzhodu svoje strateške priložnosti, Rusija, ki se je zaradi strateških in geopolitičnih razlogov zanimala za ozemlja ob Sredozemlju, medtem ko so Francija, Velika Britanija in tudi Italija iskale svoje prilike za pridobitev ozemelj v vzhodnem Sredozemlju in na Bližnjem vzhodu.

Osvoboditev izpod turške oblasti je v naslednji fazi omogočala zaokroževanje državnih ozemelj, zato so se te države pričele spopadati med seboj (Schöpflin, 2000, 116–124). Že leta 1913 je ob asistenci Nemčije postala samostojna Albanija.

Mnogonarodna dvojna monarhija Avstro-Ogrska je razpadla na več držav, Rusko carstvo pa je nadaljevalo svojo pot kot Sovjetska zveza, a teritorialno precej manjša; izgubila je ozemlja na zahodu. Njena ozemlja so zavzele osamosvojene Finska, Estonija, Latvija in Litva. Poljska in Romunija sta integrirali nekaj nekdanjega ruskega in habsburškega ozemlja in po obsegu postali sorazmerno veliki državi. Nekdanje habsburške posesti so bile razdeljene med Italijo, Čehoslovaško, Madžarsko, Poljsko, Romunijo in Jugoslavijo. Jugoslavija, Poljska, Romunija in Čehoslovaška so bile izrazito večetnične in se je tako narodni in manjšinski problem v celotni regiji pravzaprav le prestavil v nove državne okvire (Hobsbawm, 2007, 123–134).

Po razkroju cesarstev so dobili poseben položaj narodi, ki so bili prej vodilni ali pa vsaj delno vodilni v omenjenih imperijih: Turki, Nemci, Madžari (Johnston, Knight, Kofman, 1988) in po razkroju Sovjetske zveze Rusi, pa tudi Srbi po razkroju Jugoslavije. Avstrija je postala Nemška Avstrija,[217] s poudarjenim razvojem nemškega nacionalizma, kar so čutili zlasti Slovenci na Koroškem in Štajerskem. Nacionalno prikrajšanost je dokazovala z izgubo Južne Tirolske, ki je postala del Italije. Nemci so postali zelo številčna manjšina na Češkem in tudi na Poljskem jih je bilo precej (Stöckl, 1982). Madžarska je imela za časa Avstro-Ogrske položaj subnacije z izoblikovanimi nacionalnimi institucijami, in sicer na vsem ozemlju dežel »svetoštefanske« krone. Madžarski nacionalizem je bil nasilen in široko prisoten, a v prevladujoči agrarni družbi vzhodnega dela monarhije ni imel posebnega dometa in ni uspel uničiti nobenega izmed konkurenčnih nacionalnih gibanj. Po prvi svetovni vojni je bila Madžarska v svojih nacionalnih in teritorialnih stremljenjih močno prikrajšana. Teritorialno se je skrčila za skoraj dve tretjini in tretjina Madžarov je ostala zunaj Madžarske (Kocsis, Kocsis-Hodosi, 1998), za nameček pa je bila tudi v novih teritorialnih okvirih etnična struktura precej heterogena (Hupchick, Cox, 2001). Turčija je bila prikrajšana po porazih v obeh balkanskih vojnah in nove politične meje so v nadaljnjih desetletjih položaj sicer številčne turške skupnosti poslabševale. Prizadela jih je tudi izrazito protiverska nastrojenost bolgarskih socialističnih oblasti, ki jim je poleg omejitev jezika v šolah in v verskem življenju krnila tudi ekonomske možnosti (Karpat, 1990). Poleg tega so bolgarske oblasti izvajale pritiske k odseljevanju Turkov in v tem delno uspele. Zaradi visoke rodnosti med arhaično turško skupnostjo so se Turki v Bolgariji do danes ohranili kot velika etnična manjšina tudi v evropskem okviru (Krasteva, 1998).

Manjšine, zlasti tiste številčnejše, so kmalu postale nevralgično področje meddržavnih odnosov. Doživljale so stopnjevane pritiske nacionalističnih politik novih in starih držav, ki so v obstoju manjšin videle grožnjo enotnosti in

217 Nem. *Deutsch-Österreich*.

celovitosti državnih teritorijev. Poskuse varstva manjšin so vsebovale že nekatere postavke pariške mirovne konference po prvi svetovni vojni, vendar je bil večidel le obveza poraženih držav in njihovih teritorialnih naslednic.[218] V praksi so jih mnoge obstruirale in z njimi ravnale namerno asimilirajoče. Angažirale pa so se tudi manjšine same in na evropski ravni (vendar še zdaleč ne z udeležbo vseh držav) oblikovale Kongres evropskih narodnosti, v katerem so imeli Slovenci iz Italije posebej vidno vlogo (Pelikan, 2000, 94–97).

Drugo svetovno vojno sta pričela družno Tretji rajh in Sovjetska zveza z delitvijo Poljske (Gieysztor in drugi, 1982), oba s širšo geopolitično argumentacijo domnevne ogroženosti na eni ter zagotavljanja življenjskega prostora na drugi strani. V podrobnostih so bili razlogi zanesljivo tudi etnični, kar je postalo očitno pri nadaljnjem razvoju vojne v današnji Ukrajini in z zasedbo Baltika (Magocsi, 2010). Etnične motivacije so bile pred in med drugo vojno nasploh zelo v ospredju. Po njej se je še več kot desetletje odvijal buren proces načrtnih selitev prebivalcev, za katere se je sodilo, da utegnejo biti (spet) nevarni. Največ so preselili Nemcev, Poljakov, Ukrajincev, pa tudi nekaj Rusov, Turkov in Italijanov (Lowe, 2013, 187–262). Politika uravnoteženja etničnih in političnih meja je tedaj veljala za razumno potezo, o kateri je bil sklenjen konsenz (Mazower, 2002, 212–240). Šele dve desetletji pozneje je prišlo do preboja uveljavljanja politik manjšinskega varstva in stališč o nesprejemljivosti množičnih selitev, ki sedaj veljajo za »etnično čiščenje« (Komac, Zagorac, 2000, 97–100),[219] eno najbolj grobih kršitev sodobnega časa.

Do ponovnih velikih premikov je prišlo v zadnjem desetletju 20. stoletja, ko so se osamosvojile države na območju nekdanje Jugoslavije. S tem so se stremljenja Slovencev, Hrvatov, Bošnjakov, Makedoncev, Črnogorcev in kosovskih Albancev uresničila: dobili so svoje države. Proces političnoteritorialnega drobljenja se je s ponovno osamosvojitvijo baltiških držav Litve, Latvije in Estonije, Moldavije, Ukrajine ter narodov na Kavkazu in v Centralni Aziji (vse na teritoriju razpadle Sovjetske zveze) nadaljeval (Judah, 168–190). A ne samo tu, saj so ozemlja Bosne in Hercegovine po Daytonu (1995) ter Moldavije in Cipra razdeljena s paradržavami. V nekaterih primerih je prišlo do medetničnih vojn, deloma tudi zaradi zapletenih teritorialnih rešitev, ki so jih postavili sovjetski administrativno-politični okviri. Medetnične probleme teh narodov in še posebej številnih in

218 O »narodnostih« in tudi o njihovih pravicah ter možnostih, da bi jih neka država zaščitila oziroma jim dajala varstvo, celo v obliki upravičene intervencije, so razpravljali že na dunajskem kongresu v letih 1814–1815, čeprav so nacionalizmi kot izoblikovane ideje šele dobro stopale na zgodovinsko prizorišče (Komac, Zagorac, 2002, 47).

219 Teze o varstvu manjšin so se kot izrecna postavka bilateralnih odnosov pojavile ob sklepanju pogodb med državami po drugi svetovni vojni, a so bile merjene selektivno. Zaščito manjšin so sklenili in politike naj bi jo uveljavile, hkrati pa so zaradi medvojnega dogajanja kaznovali poraženo Nemčijo in ne le dopuščali, temveč spodbujali ureditev nekaterih manjšinskih problemov.

številčnih Rusov (po ocenah nad 17 milijonov, primerjaj Zupančič, 2021)[220] bi bilo sicer mogoče reševati po že pridobljenih praksah evropskih držav in različnih modelov manjšinskih politik, a so v več primerih eskalirali v konfrontacije in odprte konflikte. Tudi v Zahodni Evropi politične uresničitve nacionalne ideje niso ugasnile. Kraljevina Belgija z uradnim središčem EU – Brusljem se je federalizirala na flamski in valonski del, nemško govorno področje pa je zadržalo že prej oblikovano upravno avtonomijo. Katalonija je skušala iti na pot samostojnosti (Dowling, 2017), kar so španske oblasti preprečile, sam proces pa je izzval v Evropi precej diskusij o znotrajdržavnih oblikah teritorialne rekonstrukcije držav. Škotski je poskus osamosvojitve z referendumom le za nekaj odstotkov propadel. Vsi ti primeri so dokaz vitalnega pomena etničnega vprašanja, ki najde svojo realizacijo v obliki političnoteritorialnih rešitev, medtem ko so različni pluralistični modeli upravljanja manj privlačni. Delovanje EU je zapleteno in drago tudi zaradi zagotavljanja jezikovnih standardov (Siguan, 2002, 34).

Skozi zadnja desetletja 20. stoletja in dalje se je spremenil odnos do nacionalizma. To gibanje in ideologija, ki sta bila dobro stoletje med ključnimi gibali oblikovanja političnega zemljevida Evrope, sta z održavljenjem večine narodov ali drugimi relevantnimi dosežki svojih političnih programov postala nekako odveč. Sedaj je nacionalizem pojem s pretežno negativno konotacijo in je neredko sinonimno zamenjan s šovinizmom. Mnogi se ga v svojih diskusijah raje izogibajo, kar utrjuje prepričanja o njegovi dejanski preseženosti. Osamosvojitvene težnje narodov nekdanje jugoslovanske federacije in Sovjetske zveze so sodobniki seveda smatrali za nevarne ideologije, ki naj bi ogrožale stabilnost. Pri tem se pozablja na preprosto zakonitost evolucije družb in političnih sistemov oziroma držav: to, da so v nenehnem procesu spreminjanja in je nastajanje novih držav na prizorišču starih v širši časovni perspektivi v bistvu stalnica. Zagovorniki nuje obstoja starih državnih okvirov gladko spregledajo, da so v teh starih državnih okvirih ves čas potekali procesi homogenizacije, ki so jih ob razpoložljivih instrumentih institucionalnega delovanja izvajale (in jih še vedno) skupnosti, ki so nosilke državne moči: titularni oziroma večinski narodi. To ustreza opisu delovanja državnega nacionalizma. Državni nacionalizmi so miru in stabilnosti podobno nevarni kot nacionalizmi narodov, ki šele zares vstopajo v mednarodno političnoteritorialno areno.

Etnopolitični procesi zadnjega stoletja in pol so torej temeljito spremenili Evropo. Nacionalna paradigma je ostala, čeprav so zlasti v drugi polovici 20. stoletja nacionalne države z manjšinskimi politikami korenito spremenile svoj pristop (Kraas, Schneider, 1989). Nacionalne države so uveljavile bolj pluralen, do

220 Pri navajanju števila Rusov se pogosto mešajo pojmi etničnih Rusov in rusko govorečih. Ruski jezik je na prostoru nekdanje Sovjetske zveze bolj razširjen, ker je bil *lingua franca* tudi mnogih, ki po izvoru niso bili Rusi. To velja še posebej za Belorusijo in Ukrajino, kjer je zaradi enake pisave in jezikovnih podobnosti imela ruščina kot uporabni jezik lažjo pot.

manjšin načeloma bolj odprt in sprejemljiv pristop; sodobna evropska nacionalna država je »manjšinska« in vsaj nekoliko etnično in kulturno heterogena; kar je sedaj v večji meri rezultat priseljevanja.

Razprave o narodih in nacionalizmih ne morejo mimo ključnih elementov, ki skupnost ljudi sploh postavljajo kot narod. Med najpomembnejše sodijo izoblikovan skupni jezik oziroma širše komunikacija, zavest o obstoju skupnosti ter zavest pripadnosti tej skupnosti (kar nekateri opredeljujejo kot subjektivno voljo), kolektivna zavest in kultura, skupna ali povezana zgodovinska izkušnja, vključno s kolektivno mitologijo, sprejeti kulturni vzorci, skupen poselitveni prostor in navezanost nanj, elementi ekonomske povezanosti in solidarnosti ter ne nazadnje organizirane oblike medsebojne povezanosti (Johnston, Knight, Kofman, 1988, 37–45). Kateri elementi so pri narodih prisotni in v kakšnem medsebojnem razmerju nastopajo, pa postavlja med tvorci in zagovorniki teorij kar precej razlik.

Pogled na sedanje stanje narodov vsaj v Evropi precej nesporno postavlja na prvo mesto jezik. Je nedvomno najbolj prepoznaven element, ki zunanjemu opazovalcu omogoča prepoznati razlike med skupinami ljudi. Vendar je to jasno predvsem pri javnem in uradnem jeziku, pri narečjih pa je v posameznih primerih to teže. Narečja enega jezika se lahko pomembno razlikujejo med seboj, a še vedno ohranjajo možnost neposredne komunikacije, čeprav je potrebnega nekaj sporazumevalnega prilagajanja (Škiljan, 1998, 117–148). Ker so narečja navadno vezana na določena območja, se ustvarja vtis, da gre pri regionalnih jezikih za tudi teritorialno zaokroženo skupnost, različno od naroda, ki naj bi mu ta skupnost nazivno pripadala. Razmerje med jezikom in skupnostjo je sicer v skoraj vseh primerih tesno (Comrie, Matthews, Polinsky, 1999, 5). Vendar narečne razlike niso edine, ki lahko ustvarjajo sorazmerno velike jezikovne razlike. Te nastopajo tudi med žargoni, slengom in uradno ali javno govorico. Za slednjo je značilna določena tehnološka profiliranost. Standardizacija jezika je abstrahirala mnoge jezikovne primesi, ker je kot izdelan sporazumevalni sistem seveda izgrajen tudi s precej kompromisi (Škiljan, 1998, 166). Jezikovne kriterije je zato treba jemati z dovolj tolerančne širine (Jelinčič Boeta, 2021, 6–9). Pri oblikovanju jezikovnih standardov so imele veliko vlogo tudi upravne in politične razmere, ki so standardizacijo jezika omogočale in spodbujale prek državne uprave, vojske, policije in različnih javnih ustanov; te nastalo enotnost tudi vzdržujejo in razvijajo (Enloe, 1990). Družbene institucije imajo pri uveljavljanju skupne komunikacije ključno vlogo, kar velja že na lokalni ravni in v primerih, ko je tudi »institucija« (na primer lokalne samouprave ali pa verske občine) lokalna, toliko bolj pa za raven državne organiziranosti, kjer je mreža institucionalnega delovanja razširjena in lahko učinkovito skrbi za reprodukcijo znanja jezika, njegovo poenotenje in standardizacijo, za razvoj visoke kulture, prenos znanja, sistem komunikacij ter stvarne elemente družbe, kot so struktura prebivalstva in naselij, trg, ekonomski

sistem, socialna varnost, bogastvo, naložbe in drugo (Janjić, 1987). Za razvoj neke skupnosti ljudi v narod imajo veliko vlogo tudi mediji, znanstvene institucije in država, ki upravlja družbo. Narod bi bil potemtakem zapleten sistem informacij, komunikacij in upravljanja, ki se izgrajuje (je torej samoorganizirajoč) skladno z interesi in zahtevami družbe oziroma njenih elit. Skupnost obstaja, če obstaja njen jezik in če je ta sredstvo učinkovite komunikacije med člani skupnosti (Deutsch, 1975).[221]

Jezikovno poenotenje je bilo v večini evropskih primerov učinek sistematičnega pritiska, ki so ga izvajale državne uprave. V francoskem primeru so se jeziki Languedoca, Akvitanije, Gaskonije ali Provence na jugu razlikovali od jezikovnih praks na primer Normandije, Maine, Pikardije ali Burgundije bolj na severu, za uradno in skupno pisno verzijo pa se je uveljavil jezik »srca Francije« s Parizom vred – Ile de France. Tudi katalonski Roussillon in (praktično) italijanska Korzika sta bila jezikovno oddaljena, še bolj pa seveda z Baski naseljeni predel na jugozahodu, »keltska« Bretanija in nemško govoreče francosko Porenje, ki sploh ne sodijo v skupino romanskih jezikov. V nemškem govornem območju se je uveljavila različica, ki je še najbližja osrednjemu nemškemu prostoru, ne pa severne variante, zastopane med politično sicer vodilno integracijsko silo – Prusijo. Heterogenost nemškega govornega območja torej ni motila integracije, niti ni vodila k občutku zapostavljenosti. Tudi v leta 1966 združeni Italiji so bile jezikovne in kulturne razlike med vodilnim Piemontom, območji nekdanje Beneške republike in južnimi deli »mezzogiorna«, ki je podedoval družbeno strukturo nekdanje Papeške države, precejšnje, kaj šele če upoštevamo jezikovno dovolj posebno Sardinijo. Podrobnejši pregled razkrije, da so narečne razlike pri več evropskih narodih pravzaprav znatne (Jelinčič Boeta, 2021).

Jezik je star element in zato pripraven za opredeljevanje časovne persistentnosti skupine ljudi. Časovno dimenzijo kategorije naroda v taki ali drugačni obliki omenjajo mnogi; šele v daljšem časovnem poteku se skupnost utrdi, notranje poveže in razvije različne oblike skupnega življenja. Narod je izrazito zgodovinsko pogojen; ima stare korenine, kar je razvidno predvsem iz tega, da obstaja jezikovna skupnost dalj časa, tudi več stoletij ali celo tisočletij. Gre za kontinuiteto skupnosti, ki jo dokazuje obstoj jezika, oblik skupnega življenja in različnih rezultatov, ki jih je skupnost ustvarila. Produkt skupnosti je kultura, izražena na različnih področjih (Hutchinson, Smith, 1994, 147–151). Dolgotrajno povezana skupnost naj bi razvila sedem značilnih elementov naroda: kulturna diferenciacija (člani si morajo biti znotraj skupnosti bolj podobni kot navzven z nečlani), relativno sklenjena poselitev na določenem ozemlju, sorazmerno številčna populacija, oblike notranje povezanosti in organiziranosti ter (politične) zveze z drugimi skupinami,

221 Prevladujočo veljavo jezika in širše komunikacije so poimenovali »sistemska teorija«.

neposredno članstvo, pravice posameznika v skupnosti, lojalnost posameznika do skupnosti in skupni ekonomski sistem. Dalje omenja Smith tri oblike organiziranja skupnosti ljudi, ki se lahko razumejo tudi kot razvojno-organizacijske stopnje: ljudstvo (etnijo), narod (ter nacijo); kot predhodnico ljudstva pa se lahko v nekaterih (ne vseh!) primerih izdvaja pleme. Narodi so potemtakem tiste etnije, katerih pripadniki so se uspeli tesneje, na podlagi dalj časa trajajoče povezanosti, organizirati in gospodarsko združiti ter doseči oblike upravljanja. Vendar svari pred taksonomskim razumevanjem pojma narod oziroma nacija glede na opisane elemente, saj obstajajo različni primeri, ko ni povsem tako, a se te skupnosti zelo prepričljivo manifestirajo kot narodi oziroma nacije. Poudarjena je tudi vloga religije kot sredstva mobilizacije ljudi v skupnost; je torej združujoča sila, ki jo pozneje nadomesti nacionalizem. Religija ponuja določene možnosti za nastanek nacionalizma (če je ta razumljen kot izraz političnih teženj neke skupnosti), vendar ne pojasnjuje značaja nacionalizma, stremečega k oblikovanju politične organiziranosti (Smith, 1986).

Po bolj razširjenih stališčih naj bi bil narod predvsem produkt moderne dobe in torej zgodovinskorazvojno pogojen. O narodu v modernem smislu naj bi govorili le od faze, ko se je formiral kot prepoznana in notranje povezana skupnost. Formiranje naroda v današnjem pomenu je treba torej gledati časovno-razvojno. Pri narodu kot družbeni tvorbi loči Gellner tri glavne faze razvoja: predagrarno, agrarno in industrijsko. Danes bi morali tej koncepciji dodati še postindustrijsko (postmoderno) fazo družbenega razvoja. Gellnerjeva koncepcija faznega razvoja etnij v narode je utemeljena na značilnih fazah načina dela in sočasne organizacije družbe, pri čemer se upoštevajo odnosi in socialna struktura vsakokratne družbe. Ta konstelacija je bila morda kriva, da so nekateri pričeli razlagati postmoderno (postindustrijsko) fazo družbenih odnosov tudi kot postnacionalno (Taylor, Flint, 2000, 117). Narodi naj bi bili zgodovinsko pogojeni kot koncept, smer ali celo paradigma razmišljanja, po kateri lahko skupnost organizacijsko dozori in oblikuje skupno (kolektivno) kulturo kot sistem zvez, mišljenja in védenja ter skupno voljo in zavest pripadnosti. Komunikacija med člani je vsaj posredno nujna, a je to stvar sistema in družbe, ne posameznika.[222] To pomeni, da se morajo pripadniki naroda tudi prepoznavati kot člani, kar dalje samoumevno vključuje tudi dejavne oblike kolektivne povezanosti, kot so lojalnost do skupnosti, medsebojna solidarnost in spoštovanje tradicije (Gellner, 1995, 3–17).

Zakaj je produkcijski stadij posredno tako pomemben? V agrarni družbi je kultura ločena po slojih (ali drugih kategorijah). Široke kmečke množice, ki pomenijo številčno večino prebivalstva, so med seboj organizirane v ločene skupnosti

222 Ob omembi sistema komuniciranja se posebej izpostavljajo mediji kot posredovalci vesti ter oblikovalci idej, gibanj in končno politik. Komuniciranje je tu mišljeno kot eden od podpornih sistemov družbenega zavedanja (Taylor, Flint, 2000, 218–221).

agrarnih proizvajalcev. Skupen jim je le državni okvir – državna uprava ter višji socialni sloji in razredi. Kmečke množice imajo svojo – ljudsko kulturo, ki je vpeta v vsakdanje življenje, zato je bila navadno tesno povezana z območjem, teritorijem. Na podlagi lokalnih skupnosti se oblikuje jezik – narečje. Kljub preprosti družbeni zgradbi agrarnih družb so se te obdržale dolgo, nekatere celo nekaj tisoč let. Elementi agrarne družbe so prevladovali še daleč v moderno industrijsko dobo celo v razvitih družbah, vendar je bil velik del preostale družbe močno spremenjen po svoji sestavi, videzu in funkcijah. Kmečki deli modernih družb so se prilagodili mišljenju okolja, niso pa v celoti spremenili svojih nazorov do sveta.

Gellner smatra industrijsko razvojno fazo kot ključno pri etnogenezi. V industrijski (moderni) dobi je prišlo do nove delitve dela. Moč države in državne uprave, vojske in policije se je nenehno krepila. Socialna in prostorska gibljivost prebivalstva je dobila izjemne razsežnosti in je zajela široke plasti družbe. Mobilizacija je bila izredno pomembna pri tvorbi in razvoju narodov. Izobraževalni sistem je postal dostopen za večino ljudi in slednjič tudi obvezen za vse prebivalstvo. Iz različnih praktičnih potreb se je ob šolskem in upravnem sistemu pričela centralizacija države. Prek administracije, izobraževalnega sistema, javnih institucij, policije in vojske se je uveljavljal in razširil enoten standardiziran jezik, pozneje definiran kot jezik visoke kulture, ki je izrivala ljudsko kulturo in narečja. Širša družbena mobilizacija je mogoča na podlagi določene stopnje standardizirane kulture in pismenosti. V nadaljevanju je bil izredno pomemben komunikacijski sistem. Kultura je nujen skupni medij, minimalna skupna atmosfera, ki so je deležni vsi pripadniki skupnosti (Gellner, 1995, 34–75).

Med upoštevane avtorje etnogeneze in nacionalizma spada tudi Hobsbawm, zgodovinar in odličen poznavalec Habsburške monarhije. Dvojna monarhija (Avstro-Ogrska) je bila v svojem poznem stadiju notranje razdeljena večinoma zaradi vse bolj ostrih nasprotij med narodi. Osredotočenost na razvoj nacionalne ideje v Srednji Evropi ter njene širše posledice so usmerjale k temu, kako so si tedaj (19. stoletje) pojem naroda predstavljali. Hobsbawm opominja na vlogo tradicije in pojmovanja narodne zgodovine; ta naj bi osveščala ljudi o posebnostih lastnega razvoja in s tem podpirala identifikacijo s širokim kolektivom, katerega aktualni element pripadnosti je bil jezik. Za jezik je bilo zato izredno zanimanje. Razširjenost jezika, tudi v bolj mejnih in mešanih predelih, je skupaj z razumevanjem historičnih teritorijev usmerjala k pojmu kolektivnega prostora, tistega, ki je za določeno skupnost »naš« (Hobsbawm, 2007).

Zgodovinsko pogojenost etničnega razvoja izpostavlja tudi Smith, ko je ločil etnične skupnosti v predmoderni in moderni dobi, pri čemer bi slednji ustrezal čas od zgodnjega kapitalizma naprej. Poudarja, da so bile skupnosti etnično zasnovane že prej in so se v moderni industrijski dobi zgolj oblikovale do današnjega obsega. Pomembno težo za obstoj etnij je dal tudi geografskim okoliščinam

(govori celo o geopolitičnih, op. p.): pomembni sta lokacija in suverenost. Tako šteje za pomembne velikost in razporeditev prebivalstva, gostoto poselitve, fizičnogeografske lastnosti ozemlja, razdalje do centra moči in upravljanje, odnose s sosedi in tako naprej ter posebej možnost obrambe poselitvenega ozemlja. Hkrati omenja, da je bila za razvoj narodov v modernem pomenu odločilna industrijska revolucija, ki je v razmeroma kratkem času prinesla tri spremembe: prehod v kapitalistični način proizvodnje, močno okrepitev uradništva ter razvoj šolskega sistema, in sicer večini, če ne vsem dostopno osnovno izobraževanje in storitve na področju kulture. Podobno kot Gellner tudi Smith poudarja čedalje pomembnejšo vlogo države in njenega upravnega aparata, ki je ozemlje branil, nadziral in upravljal ter tako na novo nastajajočemu sloju buržoazije omogočal gospodarski razcvet, obenem pa jo je tudi nekoliko omejeval. Država je bila skupnost enakih državljanov, kar je vodilo k ozemeljsko-prebivalstveni centralizaciji in konsolidaciji, obenem pa tudi k standardizaciji jezika in kulture. Jezik uprave je imel ključno vlogo pri ustvarjanju standardnega modela komunikacij. To se nanaša predvsem na izobraževalni sistem, upravo, policijo in vojsko, nič manj pa niso bili pomembni psihološki dejavniki; ljudem se je vrinilo v zavest, da so se čutili enotne. Tehnologija tiska je pomenila znatno prednost za že uveljavljene standardizirane jezike. Šolstvo je ustvarjalo čedalje večji krog izobraženstva, ki je skupaj z meščanstvom in premožnejšimi sloji postalo nosilec narodnih idej. Te spremembe so se izvedle najprej v industrijsko že razvitih zahodnoevropskih državah in nato naglo prodrle tudi v srednje- in vzhodnoevropske države, čeprav jih je tam najprej sprejel številčno razmeroma šibak sloj izobraženstva, manj pa je bilo tudi mestnega prebivalstva. Kmečki sloji so bili na splošno skromneje vključeni v nacionalna gibanja, a so pozneje, ko jih je dosegla pismenost, zaradi množičnosti odigrali pomembno vlogo.

Tretji pomemben element pri razvoju narodov so subjektivne okoliščine. Pri tem se posebej izpostavljajo zavest in oblike izkazovanja etnične oziroma narodne pripadnosti, kar je individualni in obenem tudi kolektivni akt. Po teh naziranjih je skupnost, ki jo imenujemo »narod«, kolektiv, ki ga določajo tako objektivni kakor subjektivni elementi; odločilna pa je vendarle subjektivna politična volja. Ob tem se vloga objektivnih dejavnikov, zlasti kulture in jezika, sicer nič ne zmanjša, a le v primeru, da obstaja kolektivna volja po »biti določena skupnost«; brez volje objektivni elementi ne morejo narediti skupnosti, niti je ne vzdrževati (Delanty, Kumar, 2006). V kontekstu subjektivnih elementov narodne (etnične) pripadnosti so nekateri avtorji še vedno posebej izpostavili pomen skupinske zavesti in tradicije. Oboje se izraža z nacionalnimi simboli, prazniki, spomeniki in torej odraža subjektivni odnos do preteklosti. Nacionalne zgodovine naj bi zato vselej bolehale za nekritično obravnavo lastnih dogodkov ter tolmačenjem njihovega pomena. Taka »zgodovina« je introvertirana, obrnjena k sebi. Tradicija

se ohranja in obuja in po potrebi celo ustvarja (Taylor, 1989) ter s tem prehaja v polje prikrojene nacionalne mitologije. Podobno vlogo ima tudi zgodovinski mit, ki naj bi bil minimalni skupni imenovalec preteklosti neke skupnosti ter poudarja njihovo enotnost, poreklo in kulturo (Citron, 1991, 191–200). Za več evropskih narodov naj bi bilo zanimivo zlasti obdobje velikih selitev med antiko in zgodnjim srednjim vekom, ki je tudi čas, po katerem rade segajo nacionalne mitologije (Reynolds, 2012). Značilen primer te vrste je iskanje staromakedonske[223] imperialne slave pri rekonstrukciji zgodovinskega jedra Skopja, kar je potekalo med letoma 2011 in 2015.

V Evropi redkeje, a vseeno prisotno je naziranje o subjektivni naravi narodov. Avtor te razlage je Anglež Anderson. Po Andersonovi interpretaciji je narod produkt zamišljanj (imaginacije), ki jih pobudijo interesi in potrebe sicer že oblikovane in povezane skupnosti (na primer zaradi skupnega življenja) in se oblikuje le zavestno, kot projekcija. Narod bi bil potemtakem avtosugestivna miselna kreacija. Narod naj bi si njegovi tvorci morali najprej »zamišljati«: Anderson je to razlagal s tem, da so bili nosilci nacionalne ideje najprej redki posamezniki, ki so se za izoblikovanje predstave o narodu izrecno trudili in tudi v več primerih jim niso sledile vedno široke množice (Anderson, 2006). Vendar je tako praktično z vsemi novimi in uveljavljajočimi se zamislimi in paradigmami.

5.4.2 Nacionalizem: ideologija narodov pri državotvorju

Narod je rezultat zapletenih in dolgotrajnih procesov kolektivne homogenizacije, s katerimi so se oblikovale teritorialno organizirane skupnosti z institucionalnim delovanjem – države. Značilno je, da je hotenje po takšni (državni) organizaciji široko prisotno zadnja tri stoletja kot eden vodilnih trendov delovanja širokih družbenih agregatov. Človeške družbe tvorijo države že več kot štiri tisočletja, kolektivna povezanost v narode pa je lastnost predvsem zadnjih stoletij. Ob tem upoštevamo, da so imela tri stoletja nacionalizma precej podlage v teritorialnih enotah (državah), oblikovanih že v srednjem veku, in so prišle v moderno dobo kot objektivna pravna in upravna dediščina. Narod je iznajdba moderne dobe, ker se je razvijal ob družbeni modernizaciji, z naraščanjem soodvisnosti v družbi in z vsestransko intenzivno družbeno mobilizacijo (Janjić, 1987). Ni pa šele tedaj nastala demografska in kulturna substanca, ki je narode tvorila. Etnogeneza je torej proces družbene preobrazbe. Gibanje, ki je to dogajanje prevevalo in vodilo, je nacionalizem. Odgovore na vprašanje, kako je nacionalizem deloval in kako še deluje, gre iskati v vsakokratnih družbenih in političnih razmerah, na katere naj bi na neki način odgovarjal. Nacionalizmov je torej več tipov: prvotni

223 Makedonska nacionalna mitologija smatra Aleksandra Velikega (Makedonskega) za svojega, prav tako pa tudi slavo njegovega (kratkotrajnega) imperija.

ali protonacionalizem, združevalni (unifikacijski), ločevalni (separacijski), osvobodilni (ali tudi dekolonizacijski) in obnovitveni (Taylor, Flint, 2000, 204–206). Značilni primeri teh, v enakem zaporedju, so Kraljevina Švedska, Italija, Srbija, Alžirija in Izrael.

Nacionalizmi so se legalizirali z nastankom nacionalnih držav, bodisi po zahodnem »etatističnem« in »teritorialnem« načelu (torej od države do naroda) ali pa po nekoliko mlajšem »etničnem« ali »kulturnem« modelu (od naroda do države). Tako je bilo 20. stoletje v pretežni meri zaznamovano kot zgodovina narodov in nacionalnih držav, potem ko so se v kratkem obdobju med letoma 1912 in 1918 sesuli trije mnogonarodni imperiji v Evropi: Rusko carstvo, Habsburška monarhija in Otomanski imperij. Pokopalo jih je prav nerazumevanje vladajočih režimov teženj posameznih narodov, ki državnega kolosa niso razumeli kot priložnost za uspešno gospodarstvo, temveč so čutili predvsem ogroženost lastnega narodnega jaza in perspektivo v okviru oblikovanja lastne nacionalne države. Na njihovih ruševinah se je oblikovala vrsta nacionalnih držav, ki so bile zaradi prisotnosti manjšin etnično prav pisane. V skladu z duhom nacionalne države in željo po nadomeščanju zamujenih zgodovinskih priložnosti so s pomočjo legitimnih institucij nacionalne države, torej uprave, šolstva, policije, vojske in podobnih, težili k standardizaciji jezika, kulture in zavesti ne le narečno različnih pripadnikov državnega naroda, temveč tudi etnično povsem drugačnih pripadnikov narodnih manjšin in etničnih skupnosti, ki jih je nova delitev, vzpostavitev meja, odrezala od lastnega matičnega naroda. Kljub Wilsonovim načelom o samoodločbi narodov, na katero so polagale upe in se sklicevale zlasti politične elite manj številčnih narodov, so imele glavno besedo velike sile in njihovi strateški interesi, manjšine pa so bile drobiž v geopolitični trgovini.

Nove nacionalne države so kljub mednarodno sprejetim normam pravnega varstva ravnale z manjšinami podobno kot stare, že uveljavljene: na različne načine so pospeševale asimilacijo, neredko celo z nasilnimi sredstvi. Nasprotno temu je intenzivno zaživelo prav znanstveno zanimanje za vprašanje etničnosti, države in nacionalizem, česar ne moremo pripisati zgolj dejstvu, da se je v tem času po zaslugi tehnike in tehnologije na eni strani ter demokracije na drugi znanost sploh lahko toliko posvečala temu vprašanju, temveč moramo odgovor na to iskati v aktualnosti etničnosti danes, ki je silila k praktičnemu ukrepanju in zato potrebovala tudi kritično znanstveno obravnavo.

Kako utemeljeno je bilo njihovo iskanje bistva »etničnega«, je potrjeno s kratkim, vendar zelo intenzivnim dogajanjem ob koncu osemdesetih in v začetku devetdesetih let 20. stoletja, po razpadu socialističnih družbenopolitičnih in gospodarskih sistemov ter sesutju Varšavskega vojaškega pakta in SEV, ki je bil protiutež EGS v gospodarskem in strateškem pogledu. Sledil je nagel razkroj večnacionalnih držav Sovjetske zveze, Češkoslovaške in Jugoslavije, ki se ni mogel

izogniti vojaškim konfliktom in celo dolgotrajnim vojaškim spopadom, še posebej na območju nekdanje Jugoslavije. Nastale so nove nacionalne države in si dokončno urejale svoje nacionalne institucije. Evropa se je obogatila za več političnih nacij, ki so si pričele iskati svoje mesto tudi v krogu mednarodnih skupnosti in organizacij ter ne nazadnje tudi prostor med članicami Evropske unije.

Sam razvoj je prinesel tudi tekmovanje med različnimi nacionalizmi in medsebojno konkurenco. Teoretiki pogosto opozarjajo, da je bilo nacionalizmov veliko več, vendar so se le nekateri prebili do tolikšne moči in veljave, da so postali legalni politični dejavnik z oblikovanjem državne organizacije na določenem ozemlju. Že v samo zasnovo nastajanja »etničnega« so bili torej položeni medsebojni boj in poskusi, da bi se krepili na račun drugih. V naravi etničnosti je, da skuša prerasti v narod in nacijo ter si tako zagotoviti lasten obstoj.

Očitki, da nacionalizem pritiče samo ali predvsem srednje- in vzhodnoevropskim narodom ter nekdanjim socialističnim režimom, ne zdržijo resne kritike. Delitev na politične in etnične narode (večkrat poenostavljeno »zahodno-« in »vzhodnoevropske«) je utemeljena le delno in ustreza načinu nastanka nacionalne države in naroda, nikakor pa ne nadaljnjemu razvoju. Poleg tega so se ravno v osemdesetih letih 20. stoletja okrepila nacionalna gibanja nedržavnih narodov, kot so Baski, Katalonci in Galicijčani v Španiji, Bretonci in Oksitanci v Franciji, Valižani in Škoti v Veliki Britaniji ali pa frankofoni v kanadski provinci Quebec, ki so s težnjo po osamosvojitvi prišli najdlje: referendum o osamosvojitvi in odcepitvi od Kanade leta 1996 le za las ni uspel. Podobne razlike in težnje so prisotne tudi v Belgiji med Flamci in Valonci. V Baskiji, na Severnem Irskem in na Korziki imamo opraviti s serijo konfliktov, ki imajo prav tako etnično ozadje.

Nekateri teoretiki in še zlasti politiki so nasprotovali nastajanju novih nacionalnih držav, tej »novi balkanizaciji«, ki pa je za zadevne narode pomenila osvoboditev in dokončanje temeljnega smotra nacionalizmov ter predvsem priložnost za samostojen koncept lastnega političnega, gospodarskega etničnega in kulturnega razvoja. Teze izhajajo iz prepričanja, da so nacionalizmi kot poglavitno gibalo tvorbe nacionalne države predvsem značilnost nekdanjih vzhodnoevropskih komunističnih držav. V vrsti člankov in drugih del zasledimo misel o nevarnosti etnonacionalizmov (ker podirajo ustaljeni geopolitični red in ravnotežje) ter navajajo predele, kot so Balkan, Zakavkazje, Sovjetska zveza ali pa celotno Vzhodno Evropo kot etnične bombe. Ker je bilo sesutje totalitarnega režima tesno povezano z oblikovanjem novih razmerij tudi na področju medetničnih odnosov, so mnogi to opisovali kot nevarno pot v demokracijo. Zavedali so se pritajene energije številčnejših manjšin in manjših narodov. Konfliktnost naj bi bila posledica še ne dokončanih zgodovinskih procesov in nesposobnosti vladajočih garnitur, da bi s političnimi in gospodarskimi ukrepi konflikte preprečile. Vendar je že sama etnična pomešanost na določenem območju, ki bi ga sicer lahko imeli

za gospodarsko celoto, problematična. Primeri Panonske kotline z obrobjem, Bosne, Transilvanije in Zakarpatja so zgovorni dokazi.

Po drugi strani so v nekaterih evropskih državah in še posebej v Italiji zelo močna regionalistična gibanja, ki v ospredju sicer nimajo nacionalne podlage, vendar temeljijo na regionalnih razlikah v gospodarstvu in v odnosu centra do posameznih predelov – regij. V Italiji je regionalizem dobil resne politične razsežnosti z zahtevo po federativni ureditvi (in podobno tudi v Belgiji) ali celo odcepitvi severne Italije. Po prepričanju nekaterih naj bi bila federativna ureditev v večnarodnih državah edina sprejemljiva rešitev etničnih napetosti, čeprav imajo v številnih državah proti temu vrsto pomislekov. Zanimiv je tudi primer Češke: na Moravskem je regionalistično gibanje zelo močno in nekateri ocenjujejo, da se utegne oblikovati nov narod. Regionalizem je v zadnjem desetletju postal pomembno gibalo v Evropi. Vendar je treba ta gibanja vzeti kot eno od mogočih poti do drugačnega odnosa med državnimi centri in obrobjem ter težnje po oblikovanju »Evrope regij« in čezmejno povezanih »evroregij«, ki bi združevale predvsem gospodarske interese dveh ali več regij iz različnih držav. Regionalno gibanje ima zaradi navezanosti na teritorij podobne korenine kot nacionalizem.

Na drugi strani poteka proces evropskega povezovanja, ki je idejno popolnoma nasproten opisanim procesom in gibanjem. Je nadaljevanje gospodarskega povezovanja od Skupnosti za premog in jeklo prek Evropske gospodarske skupnosti do sedanje Evropske unije. V Evropi v okviru etničnega vprašanja nastaja novo poglavje, ki po problematičnosti prav nič ne zaostaja za manjšinskimi konflikti iz prve polovice 20. stoletja. Gre za priseljence iz različnih evropskih, afriških, arabskih in azijskih držav, katerih število je na nekaterih območjih že preseglo tretjino prebivalstva. Obenem je mogoče slediti številnim konfliktom med domačini in priseljenci, ki se po jeziku, kulturi, načinu življenja bistveno razlikujejo od domačega prebivalstva. Nasprotja in ksenofobija se še zaostrijo v času krize brezposelnosti in gospodarske recesije, razlikovanje pa je veliko tudi zaradi zelo različnega socialnega položaja priseljencev, ki navadno tvorijo najnižji, vendar za uspešno delovanje družbe nujno potreben sloj prebivalstva. To vestno izrabljajo posamezne politične stranke, ki še potencirajo strah domačinov, da bi jim prišleki odvzemali delovna mesta in s tem eksistenco, da prinašajo nove socialne in etnične konflikte, drugi pa poudarjajo obstoječe ideološke in vse bolj tudi kulturne razlike (Zupančič, Wylczynsky, 2017).

Z vključevanjem v Evropsko unijo prenašajo del svojih državnih pristojnosti države na unijo, nekatere pa na enote nižjega ranga, torej na dežele, province in regije. Vendar se s tem nacionalna država, torej politično organiziran narod – nacija, z vsemi delujočimi institucijami, ki pomagajo ohranjati oblast nad ozemljem in prebivalstvom, ne opušča, temveč se spreminja le način njenega delovanja. Evropska unija je, če je mogoče sklepati po številnih odmevnih znanstvenih

konferencah, manjšinam dokaj naklonjena in si vsaj deklarativno prizadeva za ohranjanje in ustrezno varstvo etnične raznolikosti. Vendar je zaradi njene makroekonomistične naravnanosti in vztrajnih poskusov, da bi pridobila moč enotnega nastopanja v zunanji politiki, mogoče slutiti sistem, ki prej pelje v model talilnega lonca, kot pa resnično stremi po ohranjanju pestrega evropskega etničnega zemljevida. Ne nazadnje je izredno obremenjena z zgodovino medsebojnih konfliktov in velikanskimi razlikami v interesih. Za razvoj ima na voljo samo vizijo in skromne izkušnje glede smiselnosti ohranjanja etničnosti.

Etnično vprašanje je v Evropi dobilo nove razsežnosti in pred njo se postavljajo novi izzivi. V praksi se kaže, da igra etničnost še vedno zelo pomembno in v nekaterih pogledih celo ključno vlogo evropske sedanjosti in prihodnosti. V nasprotju s tem nekateri trdijo, da je zenit nacionalizma in nacionalne države že minil. Hobsbawm ocenjuje, da je milijon prebivalcev še ravno na meji, ko lahko vzdržuje vse oblike še živega jezika in kulture ter nacionalno pomembnih institucij. Vendar se ob koncu sprašuje, ali bo ta nova »Evropa narodov« v Wilsonovem pomenu sploh vodila do malih suverenih nacionalnih držav. Dokler ne bo nastal nov mednarodni sistem, je tu že najmanj tretjina držav brez zanesljivega zagotovila za neodvisnost. Ustvarjanje novih malih nacionalnih držav bi še povečalo število ogroženih držav. Nove države bi imele ravno tako nepomembno vlogo kot katera izmed regij velikih držav. V nadaljevanju navaja več primerov (kot sta Latvija, Baskija) in trdi, da so majhne države manj sposobne preživeti kot velike. Majhne države naj ne bi bile sposobne poiskati nobenih ustreznih rešitev za trenutne probleme. Prav tako trdi, da je kulturne svobode in pluralizma bistveno več v velikih državah, kar razlaga z zavedanjem velikih narodov, da so vsaj po izvoru multietnični, zaradi česar dopuščajo bivanje različnih kultur druge poleg druge, in da morajo težiti k strpnosti, medtem ko majhni narodi stremijo k homogenizaciji.

Praksa nenehno dokazuje vitalnost etnične zavesti. Glede pluralizma pri velikih in majhnih narodih pa vsaj v evropski praksi ni pravila. Velike nacionalne države, kot so Francija, Velika Britanija in Španija, so še nedavno vztrajno zanikale obstoj nedržavnih narodov in etničnih manjšin na lastnem ozemlju, medtem ko imata na primer Slovenija in Danska zgledno urejen status manjšin ne le v zakonodaji, temveč tudi v praksi. Primerjava odnosov držav do narodnih manjšin torej daje drugačne rezultate. Manjše države izkazujejo več čuta za manjšine v bilateralnih odnosih, ker na ta način intenzivneje gradijo dobrososedske odnose in se (na primer) na evropski ravni počutijo pravzaprav kot neke vrste manjšine (Zupančič, Klemenčič, 2023). In ne nazadnje: če bi bile velike nacionalne države tako tolerantne do manjšin in manjših narodov, kot trdi Hobsbawm, bi se zelo verjetno ne sesule na etnične elemente ob prvi resni krizi. Vse nacije – državno organizirani narodi – imajo ne glede na velikost ozemlja in število pripadnikov precej podobne težnje in način delovanja ter zelo različen doseg možnosti uresničenja,

bodisi se to nanaša na oblikovanje kulture strpnosti do etnično drugačnih v okvirih lastne države bodisi gre za uveljavljanje etničnega talilnega lonca.

Politična karta sveta, h kateri so nacionalizmi seveda dali posredno svoj prispevek, je zelo pestra. Sem in tja se v politiki postavljajo bojazni, da bi nadaljnje političnoteritorialno drobljenje lahko oblikovalo politično karto sveta, sestavljeno iz množice majhnih držav. Nastajanje novih nacionalnih držav je za regionalne skupnosti in za svetovno skupnost še vedno določeno tveganje, saj se ob tem pogosto sprožajo konflikti in celo vojaški spopadi. Nacionalizem se opredeljuje kot tvegana ideologija zaradi izkušenj, da so nastanek novih držav spremljale vojne. Vendar na drugi strani zgolj obstoj samo velikih držav nikakor ne zagotavlja ne regionalnega ne svetovnega miru. Končno so najbolj agresivne prav velike države, in sicer zaradi domene moči. Preprečevanje spopadov je veliko bolj naporno, dolgotrajno in predvsem zahtevno ter vodjem ne prinaša toliko slave kot vojaška zmaga (Monteville, 1991). Verjetno kaže vztrajnost »etničnega« iskati v sami naravi le-tega, ki temelji na izročilu, sorodnosti in čustveni bližini. Jezik in kultura to le posredujeta in poudarjata na zunaj. Potekata dva procesa hkrati, ki sta vztrajanju »etničnega« nasprotna: internacionalizacija na gospodarski in politični ravni zaradi čedalje večje povezanosti in soodvisnosti sveta ter individualizacija na ravni posameznika kot posledica novih tehničnih in tehnoloških možnosti ter urbanizacije. V urbanem sistemu posameznik veliko laže nastopa sam, kot je nastopal v agrarni družbi (Mlinar, 1994).

Politična dinamika v obširnem pasu kriz in konfliktov (Zupančič, 2006, 163) sicer razkriva vlogo regionalnih in globalnih geopolitičnih igralcev ter posledice trenja med njimi. Večina konfliktov pa ima ključni skupni imenovalec: kriza je najprej notranja, in to v večini primerov bodisi etnična bodisi vezana na različne mejne probleme. Moči etničnega dejavnika, te pritajene (latentne) energije, ki jo skrivajo nacionalizmi etničnih skupin, je neumestno podcenjevati. Postindustrijska družba je časovne, finančne in komunikacijske razdalje močno zmanjšala in obenem privedla do visoke stopnje povezanosti in soodvisnosti. Nekateri so ob globalizaciji političnih in gospodarskih odnosov nápak pričakovali razkrajanje narodov in etničnih skupin nasploh. Žilavost etničnih skupnosti je mogoče dovolj razločno videti na primeru evropskega povezovanja, ko nacionalna država spreminja svojo obliko in vlogo, narodna identiteta kot izraz vsebine tega etnosa pa se celo krepi. Iz razpadov multietničnih imperijev se je smiselno naučiti lekcije, da je podcenjevanje tudi malih nacionalizmov lahko napaka, ki pelje v dezintegracijo tudi velikih državnih sistemov.

Etnični konflikti ob koncu drugega tisočletja niso posamične avanture izginjajočih režimov Vzhodne Evrope, Balkana, Kavkaza in Bližnjega vzhoda, temveč barometer procesov marsikje na planetu. V evropski družbi obstajajo domneve, da bi z nadaljnjo heterogenizacijo zaradi svobodnih ali celo pospeševanih selitev

ter integracije zelo raznolikih družbenih struktur avtomatično razvijale toleranco in se identitetno prilagodile stopnjo niže (na regije) in stopnjo više (na raven EU kot enote) namesto sedanjih nacionalnih (državnih) okvirov, s čimer bi se razkrojili nacionalizmi preteklosti (primerjaj Sturm, 1992); vendar se utegnejo takšne smernice končati podobno kot v dveh večnarodnih državah polpretekle dobe, kjer so nov narod ustvarjali načrtno. To sta nekdanji Sovjetska zveza (kjer so oblikovali sovjetski narod alias v praksi Velikoruse) in Jugoslavija (kjer so po sovjetskem vzoru koncipirali jugoslovanski narod) (Matvejević, 1982). Ob zaostrovanju ekonomskih razmer so se simultano stopnjevale tudi politične težave in ob prvi resnejši krizi se je dozdevno dobro organizirana večetnična federacija sesula v množici medsebojnih spopadov in konfliktov (Klemenčič, Žagar, 2004). V nobenem od primerov se ni ustvarjal »nov« narod (sovjetski oziroma jugoslovanski), temveč je bila to metoda za krepitev dominantnega naroda večetnične države.

5.5 Nacionalna država

Nacionalne države so oblika držav, ki upošteva enovitost demografskega korpusa kot relativno zaključeno celoto, živečo v eni državi. To so državne skupnosti, kjer je prebivalstvo doseglo sorazmerno stopnjo homogenosti in razume svoj demografski korpus kot celovit in homogen ter vezan na določen teritorij, ki je politično zamejen ter ustrezno organiziran. Pojem nacije je merodajen primarno glede na organizirano družbeno skupnost, ki deluje na pravni način institucionalno na politično zamejenem teritoriju; prebivalstvena homogenost je tedaj v nekem smislu posledica dalj časa trajajočega sobivanja in je torej sekundarna. Mnoge države v Evropi in Aziji imajo uveljavljen tip organiziranosti, kjer je primarna kategorija narod, ta pa si je v teku zgodovine oblikoval politične okvire na teritoriju, ki ga naseljuje. Niso pa te države etnično, jezikovno in versko homogene; nasprotno, mnoge so dokaj raznolike. Na drugi strani so etnični narodi z održavljenjem dosegli stopnjo nacionalnosti (torej so postali nacija); to pomeni nosilnost državne oblasti in organiziranosti. Idealistična percepcija, da naj bi v nacionalni državi živeli le pripadniki istega naroda, je v praksi prav tako zgrešena kot ideja, da naj bi vsi pripadniki istega naroda živeli skupaj v eni državi. Oboje je tako ali drugače demantirala zgodovina, vlade držav pa se morajo soočati s pojavom manjšin: tako tujimi, drugimi (večinoma iz narodov, ki imajo svojo nacionalno državo v sosedstvu), kakor tudi manjšinami svojega naroda. Tak položaj ni nikakršen demanti smiselnosti obstoja in konstrukcije nacionalne države, temveč realizem, ki v medsosedskih odnosih išče sprejemljive kompromise in gradi na sodelovanju. Manjšinstvo je postalo malodane nujna, vsekakor pa zelo razširjena oblika politične organiziranosti in biti etničnih narodov kakor tudi nacionalnih

držav. Nekateri teoretiki (glej Andersen, 2006) so sicer tak položaj jemali kot argument za dokazovanje nesmiselnosti nacionalizma, posredno pa tudi nacionalne oziroma narodne konstrukcije, a navsezadnje ni taka zamisel v ničemer rešila ne problemov nacionalnih držav ne manjšin, ki so v duhu take teorije politični balast in nesmisel.

Nacionalizmi delujejo ne glede na to, ali jih teoretiki opredeljujejo za nepotrebne in nesmiselne (pa tudi nevarne), tako kot obstajajo manjšine, ki bi se jih mnogi radi znebili kot relikt nacionalizmov preteklosti, čeprav ti isti idejni vodje pogosto favorizirajo nove oblike družbene heterogenosti kot dejstvo in obliko, ki naj poveča humanost družb, in sicer s spoštovanjem različnosti. Evropska unija se je ob oblikovanju celinske med- in naddržavnosti v temeljnih dokumentih zavezala k spoštovanju oblik etničnega bivanja, narodov in manjšin torej, ter dosežkov, ki so jih te na področju političnoteritorialnega razvoja dosegle v zgodovini. Države članice so zavarovane v političnih okvirih, s katerimi so v skupnost vstopile in s katerimi lahko, če želijo, izstopijo (Accetto, 2006, 25–31).

Evropa je razvila oblike nacionalne države, katerih kolektivni nosilec so široki družbeni agregati – narodi, in sicer na podlagi političnoorganizacijske evolucije iz etnij (ljudstev) v kompleksnejše narode. Narodi, ki so se nacionalizirali (to je oblikovali države), so se v mnogih primerih le preoblikovali iz forme teritorialnih držav preteklosti, ki so bile združene posesti z upravno obliko monarhične vladavine in raznoliko družbeno hierarhično strukturo družb. Stremljenje po svobodi se je v zgodovinskem kontekstu pravzaprav odrazilo kot hotenje kolektiva, ki hoče doseči suverenost nad demografskim korpusom (narodom), meneč, da mu kategorijo svobode prinese politična neodvisnost (Acemoglu, Robinson, 2012, 21). Tako stremljenje se je v praksi neredko izjalovilo, ker je osebna svoboda močno ali mnogo močneje odvisna tudi od drugih kategorij – torej ne le od etnikuma, v katerem posameznik živi, pač pa od organiziranosti tega ter izoblikovanosti in delovanja družbenih institucij (Albrow, 1998); mnogi so zato pozneje osamosvojitev doživeli kot določeno razočaranje in dojemali politične elite kot najbolj ali sploh edine krive za nastali demokratični deficit. Še slabše so jo odnesle etnične skupnosti in narodi brez državne organizacije, a po njej stremijo (Acemoglu, Robinson, 2020, 76–83).

Današnji model evropske nacionalne države poudarja njeno politično stabilnost, pravni red, demokracijo, institucionalno delovanje in pravice posameznika, socialno varnost, ozemeljsko celovitost, odprtost, povezanost in ekonomsko kompetitivnost. Državna organiziranost še vedno najučinkoviteje varuje identiteto lastnega naroda, ker ima za to ustrezne institucije. Varovanje manjšin se je pričelo po prvi in uveljavilo po drugi svetovni vojni kot pragmatizem (da bi se izognili ozemeljskim težnjam in lojalizirali pripadnike manjšinskih skupnosti) ter preneslo v sistem načel dobrega sosedstva, ki kljub kar nekaj težavam (beri: kršitvam

manjšinskih pravic in omalovaževanjem pomena manjšin) deluje mnogo bolje kot kjer koli na svetu. To je evropska politična dediščina. Države so zavezane varovati manjšine na lastnem ozemlju. Etnično povsem homogenih nacionalnih držav ni. Zgrešena je teza o evropski postnacionalni družbi; o tem sicer obstajajo prepričanja in zaledne filozofije, a težko zanikajo serije močnih pojavov nacionalizma v Evropi in njenem sosedstvu.

Prostor sedanjega loka držav islamske kulturne provenience, ki se razteza od Magreba do Mašrika[224] in zavzema v svojem severnem delu večje države moči (Turčijo, Iran, Pakistan) ter v južnem države s starejšo državno tradicijo (Maroko, Egipt; Saudova Arabija) in novejše (Alžirija), je svet, kjer se prepletajo pannacionalizmi kot izvirno sekularna gibanja in panislamska gibanja kot na versko izročilo naslonjena družbena usmeritev. Razmerja med obema opcijama niso jasna in fluktuacija obeh je časovno prilagajajoča se širšim geopolitičnim razmerjem (Zupančič, 2012, 75). Evropejcem je težko razumeti, da bi imela *ummet*[225] tak doseg in družbeni vpliv, povsem neprimerljiv z vlogo krščanskih cerkva v evropskih družbah stoletje nazaj; sedaj seveda še veliko manj.

Arabske države je pred stoletjem in tudi še pozneje preveval močan panarabski nacionalizem, ki pa ob prešibki družbeni podlagi za to (meščanstvo in izobražena elita, pa tudi dozorelost narodne ideje med ljudstvom z nizko izobrazbeno ravnijo) ni imel realnih možnosti izoblikovati dovolj širokega narodnega prepričanja med ljudstvom in je to nadomestil z drugimi, predvsem protiosmanskimi gibanji. Sledeč evropskim nacionalističnim vzorom je zaradi razmerij moči podle neokolonialističnim aspiracijam Francije in Velike Britanije, ki sta na Bližnjem in Srednjem vzhodu začrtali večino še danes veljavnih političnih meja in ustvarili vrsto držav, arabski narod pa razrezali na teritorialno organizirane nacije (Hourani, 1992). Del sodobnih problemov družbenih gibanj in celo radikalizma v teh družbah gre pripisati neki prikrajšanosti, nastali s potezo francosko-britanskega sporazuma (Anderson, 2017), od katerega so se dejavno umaknili le etnični Turki, ki so po družbenih pretresih in revolucijah opravili z gibanji med modernisti in tradicionalisti ter ustvarili moderno Turčijo, nacionalno državo z narodnim zgledom (na primer Nemčije ali Italije) in nacionalnim ustrojem (Akşin, 2007). Toda Turčija je bila nekoč mogočni Osmanski imperij in je bila konverzija v nacionalno državo pravzaprav zgodovinska travma, ker se je morala država umakniti v okvire etnične nacije. A to dejansko ne drži, ker se je na vzhodu prej z velikim genocidom znebila Armencev ter razdelila številčne Kurde – kar pa je nekoliko tudi britanska in francoska zgodovinska zasluga (Hiro,

224 Izraz je nasprotni geografski pojem Magreba (arabskega Zahoda) in torej pomeni Vzhod (tudi: arabski Vzhod). Pripadajo mu države med Sredozemskim morjem in Perzijskim zalivom, a brez Arabskega polotoka (ki sicer leži še vzhodneje) (Atlas svijeta, 1988).

225 Izraz *ummet* pomeni skupnost, povezano s pripadnostjo verskemu izročilu (v islamu); tudi široka (razume se lahko tudi kot globalna) zavezanost »pravi« veri. Glej Al-Ahsan, 2004.

2003). Kurdi so ostali razdeljeni kot zgodovinski zamudnik in v tem procesu nikakor niso edini (Deschner, 2007), saj delijo podobno uslugo tudi z Ukrajinci (Plokhy, 2022), sploh če upoštevamo procese in pritiske, s katerim so bili Ukrajinci soočeni v carizmu in sovjetskem socializmu Rusije (Kuzio, 1998).

Nacionalni razvoj in tvorba nacionalnih držav sta evropska poteza in prisotna še ponekod v Aziji, v Afriki pa so le redki poskusi realizacije tega, ker je bila celina večidel kolonija evropskih sil, ki so tvorile meje. Dekolonizacija Afrike je sicer odstavila evropsko politično nadvlado, a pustila meje ter vse probleme nacionalnega in teritorialnega preoblikovanja.

5.5.1 Evropski etnični in politični zemljevid

Narodi so predvsem evropski politični in kulturni dosežek. Tri stoletja razmišljanj so dala vrsto teoretičnih izhodišč o pojavu, ki je bistveno določil evropski politični zemljevid. V okviru teoretičnih izhodišč so za etnogenezo odločilni naslednji dejavniki: obstoj ozemlja z državno oziroma drugačno politično ali administrativno organizacijo, sorazmerna jezikovna homogenost, kulturna sorodnost, elementi gospodarske povezanosti in skladnosti, tradicija in zgodovinski spomin ter miti in zavest ljudi o pripadnosti. Ti elementi so se različno interpretirali, kar pa je predvsem odraz individualiziranega razvoja posameznega naroda (nacije oziroma države). Večinoma so torej imeli vsi vse elemente, vendar v različnem zaporedju in v različni meri. Evropski narodi imajo različne izkušnje z uresničevanjem nacionalnih idej in gibanj, ki so povezane prvenstveno s političnoteritorialnim razvojem. Ozemlje oziroma državna organizacija je imela v vseh primerih evropskih nacionalizmov velik pomen, le da je nekaterim obstoj države omogočil etnogenezo, drugim pa je predstavljal pomemben cilj, ki so ga dosegli dolgo potem, ko je bila narodna skupnost že čvrsto organizirana. Razlike, ki se kažejo od primera do primera, niti najmanj ne demantirajo razprav o narodih in nacionalizmu, pač pa poudarjajo individualno naravo narodov in nacij v evropskem prostoru. Glede na odnos med politično organiziranim teritorijem in oblikovanostjo narodov lahko Evropo razdelimo na tri dele: teritorialne nacije Zahodne in Severne Evrope, narode Srednje in Južne Evrope, ki so prerasli v nacije z združevanjem političnih teritorijev, ter narode Srednje, Jugovzhodne in Vzhodne Evrope, ki so dosegli državnost po narodnem formiranju.

Zahodnoevropske države od Pirenejskega polotoka prek Francije in Beneluksa, Britanskega otočja do Skandinavije predstavljajo tip držav, ki imajo neprekinjeno državno kontinuiteto od srednjega veka dalje. V te državne okvire se je večinoma zateklo jezikovno pestro prebivalstvo; dejansko so bila to ljudstva, izoblikovana po merilih jezika in kulture. Državnost jim je v naslednjih stoletjih dodala bistvene vsebine pripadnosti, ki je primarno izhajala iz države oziroma teritorija. Med temi državami so sicer precejšnje razlike, saj je Portugalska jezikovno

zelo homogena, podobno kot Islandija, Danska in vse tri skandinavske države: Švedska, Norveška in Finska. Španija, Francija in Velika Britanija so imele drugačno izhodiščno etnično situacijo. Obsegale so cela ljudstva in dele ljudstev v sosednjih državah, ki so se med seboj precej razlikovali. V času kulminacije evropskih nacionalizmov kot poglavitne ideologije oblikovanja držav na podlagi homogene sestave prebivalstva so se pri večini ljudstev, ki so medtem prerasla (to je, se organizirali) v narode, javljale ideje o državni samostojnosti. Nasprotno je morala vodilna etnična skupina (narod) skrbeti za homogenizacijo – seveda tako, da je skušala na podlagi enotnega (standardiziranega) jezika in oblikovanih državnih institucij to enotnost povečevati navznoter. Jezikovna standardizacija in etnična konsolidacija, dosežena z načrtnim asimiliranjem manjših etničnih skupnosti (in seveda tudi etničnih manjšin) je obenem prispevala k sorazmerno večji številčnosti zahodnoevropskih nacij. Španci, Francozi in Angleži izstopajo tudi po številu. Zahodnoevropske nacije so bile z izjemo skandinavskih držav[226] vse aktivne in uspešne v kolonialnem osvajanju čezmorskih ozemelj, kar je v precejšnji meri blažilo notranja politična in etnična nasprotja, ker je zaposlovalo vsaj del političnih elit nedržavnih narodov. V procesu etnične homogenizacije je bila očitno najuspešnejša Francija, ki ima tudi v teoretičnem pogledu svoj primer kot tipična »*nation par excellence*«; tvorbe naroda po francosko. Nekdanja ljudstva s svojim jezikom so sedaj večinoma le regionalno opredeljene skupnosti z (uradno) narečji. V Španiji in Veliki Britaniji je drugače, saj so se nedržavni narodi zadržali kot entitete, in to celo kljub opaznemu zmanjšanju jezikovnih praks, čeprav so bili prav jeziki bistven element narodne samobitnosti. Portugalci, Španci, Francozi, Angleži, Nizozemci, Danci, Norvežani, Švedi in Islandci utemeljujejo svojo nacionalnost najprej na državni kontinuiteti, ki jim je omogočila tudi jezikovno-kulturno prevlado med prebivalci državnega teritorija ali pa jim je uspelo skleniti drugačna (regionalna ali – v primeru Belgije – federalna) razmerja. Od tega odstopa Irska: Irci so tipičen predstavnik »etničnih« narodov. Svojo državnost so oblikovali na podlagi kulturne zavesti, pri čemer je imel irski jezik le simbolno vlogo. Irce katoliška veroizpoved definira precej bolj kot jezik, čeprav Irska danes (prav zaradi simbolne vloge) namenjajo učenju in rabi iršćine precejšnjo pozornost.

Drugo skupino evropskih nacij predstavljajo narodi, ki so dosegli združitev v enotno državo potem ko so se že organizirali na podlagi narodne pripadnosti. V tem primeru je jezikovno-kulturna oziroma etnična podoba v bistveni meri pogojevala obseg ozemlja, primernega za vključitev v enotno nacionalno državo.

226 Povsem brez osvajanja drugih ozemelj tudi skandinavske države niso bile. Norveška je osvojila arktično območje Svalbard (1920) in otok Jan Mayen (1930); obe ozemlji sta še sedaj v norveški posesti s posebnim statusom. Danska je pridobila Fersko otočje leta 1814 (od leta 1948 ima visoko stopnjo avtonomije) ter osvojila največji otok na svetu, Grenlandijo. Večinoma ledeniška pokrajina je postala provinca danske že leta 1729, od leta 1953 ima poseben status.

Teza, da so narodi oblikovali državo, je v resnici točna le napol, kar kažeta primera Italije in Nemčije. V obeh primerih je obstajal na prehodu iz poznega srednjega veka v moderno dobo niz teritorijev, ki so bili organizirani kot države: kraljevine, kneževine in drugače vodene politične enote, v katerih so se v celoti razvile državne institucije. Po združitvi sta morali obe državi zgraditi nacionalne institucije še enkrat, primerno za novooblikovano nacionalno državo. Stremeli so k poenotenju in – kar je zelo značilno – skrbeli tudi za razmeroma številčne manjšine v sosedstvu in širše po Evropi. Prav narodno vprašanje je bilo tisto, ki je obe združeni evropski sili pripravilo do konfliktov in vojn s sosedami. Pri tem sta bili obe izrazito agresivni in pri svojih načrtih velikopotezni (Parker, 1997, 128–134. Nastanek dveh gospodarsko močnih držav s številčnim prebivalstvom je imel bistvene posledice v geopolitični konfiguraciji Evrope. Jedro gospodarske moči se je od Atlantika (s Francij in Veliko Britanijo) premaknilo v Srednjo Evropo. Poleg tega sta obe novi evropski sili iskali tudi svoje kolonialne posesti v Afriki in predstavljali kokurenco že uveljavljenim kolonialnim nosilkam. Italijanska in nemška združitev je spodbudila tudi druge evropske narode, ki so bili politično že organizirani (torej: so bili narodi), niso pa še imeli svoje države.

Ideja združevanja nemških dežel je poznala »veliko« in »malo« različico, pri čemer je bila razlika v vključevanju tudi dežel z nemškim jezikom pod habsburško krono. Vodilno vlogo pri procesu političnega združevanja je prevzela kraljevina Prusija, največja in vojaško najbolj zmogljiva nemška država. Proces združevanja je bil dolgotrajen, saj je bilo poleg notranjih (politične elite so se – kljub nacionalni zavesti – nerade odpovedale politični avtonomiji v prid združeni vsenemški državi) precej tudi zunanjih nasprotij, zlasti s Habsburžani in Francozi (Rovan, 1998, 492–507). Uveljavil se je malonemški pristop in leta 1871, po francosko-pruski vojni, so raznolike politične enote z nemškim jezikom in narodno zavestjo postale Nemško cesarstvo pod vodilno prusko vlogo. S tem pa se je nemški nacionalizem šele dobro začel, kajti v sosedstvu so bile večmilijonske nemške populacije v položaju manjšin in Habsburška monarhija, kjer je bila nemščina dejanski uradni jezik (formalno pa ne), vendar monarhija ni bila pripravljena vstopiti v nemški nacionalni okvir (Seton-Watson, 1980, 105–113). Nemčija in Italija sta sedaj populacijsko močni državi. Nemčija je s skoraj 85 milijoni prebivalcev (razen Rusije) evropski rekorder, Italija je z okrog 59 milijoni na četrtem mestu. Nemški jezikovni (ne pa etnični) korpus je številčnejši; nemščino uporablja kot svoj prvi jezik okrog 110 milijonov ljudi (Jelinčič Boeta, 2021).

Tretjo skupino držav in narodov predstavljajo države Srednje, Vzhodne in Jugovzhodne Evrope, ki so bile v času nacionalnih gibanj v okvirih večnarodnih imperijev: ruskega, turškega in avstrijskega. Prostor je obenem stikališče religij (pravoslavja, katoličtva in islama) ter precej raznolike etnične sestave. Zgodovinske izkušnje z državno organizacijo pa so imeli do novejšega obdobja le nekateri.

Drugi so se lahko le sklicevali na srednjeveško ali še starejšo državno tradicijo, kot na primer Bolgari, Srbi in Grki, a tudi Makedonci, Hrvatje in Slovenci (Austin, 2019). Mitologija ni prinesla nikakršnih dejanskih upravljavskih izkušenj z državo in Grki, Srbi in Bolgari so morali državniško upravljanje šele oblikovati. Etnični procesi so bili na prostoru med Alpami in Črnim morjem ter Sredozemljem na jugu zelo burni tudi zaradi krovne politične strukture, ki so jo v ta prostor vnašali omenjeni veliki imperiji. Manjši narodi so oblikovali strategije etničnega preživetja in odpornosti, v neki fazi pa spodbudili k integraciji, to je nastanku multietničnih držav Jugoslavije (Banac, 1988) in Čehoslovaške (Masaryk, 1936). Preobrazba teh srednjeevropskih (in drugih podobnih) narodov v državotvorne nacije je lahko stekla le s krčenjem ali razkrojem večnarodnih imperijev.

Med imperiji je bil najbolj ranljiv turški , ki je v 19. stoletju že močno hiral in tudi teritorialno nazadoval. Nacionalna gibanja Grkov, Srbov, Bolgarov in Romunov so predstavljala za Turčijo dezintegracijsko silo (Zupančič, 2013), katerih učinkovitost so zaradi svojih interesov povečevale nekatere evropske sile.[227] Velike sile so vpregle po neodvisnosti stremeče interese balkanskih narodov v svoje strateške kalkulacije. V prvi in drugi balkanski vojni se je ozemlje turškega imperija v Evropi skrčilo na Vzhodno Trakijo s Carigradom, etnični Turki v Srbiji, Grčiji in Bolgariji pa so postali manjšina (Gerolymatos, 2002). Po osvoboditvi izpod turške oblasti so te države pričele zaokroževati svoje teritorije, sklicujoč se na percipirano etnično, jezikovno in versko pripadnost prebivalstva, zato so se kmalu spopadle med seboj (Schöpflin, 2000, 116–124). Nove države so iskale svoje mesto in položaj v regiji ter skušale zaokroževati (to je povečevati) svoja ozemlja. Pri tem so bili najbolj uspešni Srbi (Laffan, 1989), najmanj pa Albanci (Malcolm, 2002). Albansko vprašanje je od tedaj dalje postalo nevralgično polje meddržavnih odnosov med Albanijo, Srbijo in Grčijo (Meta, 2006), po drugi svetovni vojni pa je zaposlovalo predvsem jugoslovansko notranjo politiko (Blitz, 2006, 18-35). Že leta 1913 je ob asistenci Nemčije postala samostojna Albanija (Pettifer, Vickers, 2007). Turčijo so pretresali upori v provincah tudi v azijskem delu. Mladoturška revolucija leta 1908 je prinesla nekatere reforme v delovanju turške družbe, po vsebini pa je bila predvsem odraz turškega nacionalizma.

Po prvi svetovni vojni je razpadla poražena Habsburška monarhija. Nekdanje habsburške posesti so si razdelile Čehoslovaška, Madžarska, Avstrija, Italija, Poljska, Romunija in Jugoslavija. Jugoslavija, Poljska, Romunija in Čehoslovaška so bile večetnične in se je tako narodni in manjšinski problem v celotni regiji kvečjemu stopnjeval (Hobsbawm, 2007). Nacionalizmi niso dosegli svojih ciljev

227 To so bile Habsburška monarhija, ki se je sama širila na prostor Balkana, Nemčija, ki je videla na jugu in vzhodu svoje strateške priložnosti, Rusija, ki so jo zaradi strateških in geopolitičnih razlogov zanimala ozemlja ob Sredozemlju, medtem ko so Francija, Velika Britanija in tudi Italija iskale svoje prilike za pridobitev ozemelj v vzhodnem Sredozemlju in na Bližnjem vzhodu.

v celoti, temveč so le omejili vpliv največjih dotedanjih konkurentov, Nemcev in Turkov (Magocsi, 1999). Poseben primer v tem regionalnem okviru je Madžarska, ki je imela za časa Avstro-Ogrske dejansko položaj subnacije. Po eni strani je bila v okviru pretežno nemškojezične (vsaj glede na položaj) monarhije, po drugi strani pa je zadrževala središčni in vodilni položaj v okviru dežel »svetoštefanske« krone. Po prvi svetovni vojni je bila v svojih nacionalnih stremljenjih močno prikrajšana, saj je podobno kot Nemčija imela v sosedstvu številčne madžarske manjšinske skupnosti (Hupchick, Cox, 2001), kar je zaradi izrazitih iredentitstičnih teženj številčnih madžarskih manjšin večkrat nevralgiralo medsosedske odnose v Podonavju (Brown in drugi, 1995). Zaradi številčnih nemških in madžarskih manjšin z očitnimi tendencami iredentizma je postalo manjšinsko vprašanje težaven problem v bilateralnih odnosih med državami Srednje Evrope (Zupančič, Klemenčič, 2023).

Do ponovnih velikih premikov je prišlo v zadnjem desetletju 20. stoletja, ko so se osamosvojile države na območju nekdanje Jugoslavije in Čehoslovaške. S tem so se stremljenja Slovencev, Hrvatov, Bošnjakov, Makedoncev in kosovskih Albancev, pa tudi Čehov in Slovakov, uresničila: dobili so svoje države (Blitz, 2006). Osamosvojitev Kosova leta 2008 je sicer znižala pričakovanja velikoalbanskega nacionalizma, težav v regiji pa ni razrešila. V nekaj pogledih je način osamosvajanja te nekdanje srbske province zapletel odnose drugje (Ashton, 2023). Več narodov Balkana in njegovega sosedstva živi v dveh ali celo več državah: Srbi, Albanci, Grki in Romuni (Zupančič, 2023, 282-289), manjšine so številne in številčne (hrvaška, srbske, bošnjaške, madžarske, turške ipd.) (Zupančič, 2022, 58-61), kar postavlja pred bilateralne odnose med državami precej zahtevne naloge. Jezikovno in etnično dokaj raznolika Evropa ima v splošnem sicer že dosežene pozitivne izkušnje pri upravljanju manjšinskih vprašanj, a je veliko praks slabih in zato tudi konflikti niso ravno redkost (Klemenčič, Zupančič, 2023).

Velik del Vzhodne Evrope in celotno Severno Azijo zavzema ena sama država – multietnična Rusija. Njen političnoteritorialni vzpon se je pričel po tem, ko ji je uspelo premagati niz ohlapno organiziranih državnih tvorb nekdanje Zlate horde. Naseljevala so jih ljudstva turško-altajske jezikovne skupine. Nekdanji največji ruski nasprotnik so bili Tatari, ljudstvo Severne Azije in večstoletni nosilci politične oblasti na obširnem območju od Volge do Bajkala. Ker pa niso izgradili čvrste državne organizacije in pustili za seboj obsežne materialne kulturne dediščine, so po porazih z Rusi sorazmerno hitro zatonili kot politični element. Sedaj sicer predstavljajo najštevilčnejšo manjšinsko skupnost v Rusiji (drugje so maloštevilčen, a navzoč element) z demografskim jedrom v Povolžju, s Krima pa so jih večinoma razselili (Rorlich, 1986). Rusko osvajanje Sibirije in pozneje še osrednje Azije jih je preprosto prekrilo z ruskim slovanskim elementom. Etnifikacija Rusije je bila dolgotrajen, večstoleten proces, ki od zunaj spominja na francoski tip

etnogeneze, od znotraj pa na značilne profile etničnih narodov Srednje Evrope (Hirsch, 2005). Pozneje se je Rusija usmerjala zlasti v smeri proti morskim bazenom Baltika, vzhodnega Sredozemlja in Indijskega oceana, a se je uspela tem akvatorijem le približati (Chapman, 2001). Uspel je en sam prodor, in sicer na vzhod do Ohotskega morja, kar pa strateškim vizijam ruske geopolitike ni zadostovalo (Kappeler, 1992, 255–270). Rusija je zaradi tega ostala vojaško močna, a gospodarsko šibka in povsem v celinske okvire zaprta velesila.

Zavedajoč se pomena narodne enotnosti (kar se je v tem času razumelo predvsem prek jezikovnih kriterijev), je carizem pospeševal rusifikacijo, računajoč na inkorporiranje slovanskih ljudstev – Poljakov, Belorusov in Ukrajincev. Medtem ko Ukrajinci niso imeli izkušenj z državotvorjem, so bili Poljaki še kako stoletje prej praktično najmočnejša sila Vzhodne Evrope in sta bila oba naroda konkurenčna (Benedejčič, 2021), le da so imeli Poljaki v moderni dobi dve veliki težavi na sicer nižinskem in prehodnem teritoriju: Ruse v obliki Ruskega carstva na vzhodu in Nemce v obliki Pruskega kraljestva in pozneje Nemškega cesarstva na zahodu (Eberhardt, 1996). Rusija se je po porazih v prvi svetovni vojni in sledečim revolucionarnim dogajanjem ozemeljsko skrčila predvsem v predelu Baltika in Srednje Evrope. Njena ozemlja so zavzele osamosvojena Finska, tri baltiške države, Poljska in deloma Romunija. Proces političnoteritorialnega drobljenja se je po razkroju Sovjetske zveze in s ponovno osamosvojitvijo baltiških držav in održavljanjem Moldavije nadaljeval (Radvanyi, 2004), avtonomistične težnje pa obstajajo tudi pri še nekaterih skupinah, zlasti na Kavkazu (Trenin, 2019). Rusi ostajajo zanesljivo med največjimi svetovnimi populacijami z okrog 160 milijoni etničnih pripadnikov, a s tremi okoliščinami: številnimi in številčnimi etničnimi manjšinami v Rusiji, številno rusko diasporo in manjšinami v državah nekdanje Sovjetske zveze (Zupančič, 2021) ter že izrazitim trendom demografskega nazadovanja (Blinnikov, 2011).

5.5.2 Evropske etnične skupnosti brez držav

Vsi narodi niso dosegli državne organizacije. Razlogi so različni, večinoma pa rezultat burnih zgodovinskih dogajanj v Evropi skozi stoletja. Odsotnost organiziranega delovanja in institucij je zmanjševalo njihovo število. Nekatere jezikovne skupine so po štetjih in ocenah precej skromne (Zupančič, 2010). Za nedržavne narode veljajo tisti, ki so kulturno izgrajeni in imajo vsaj nekatere oblike trajne medsebojne povezanosti, niso pa si izoblikovali državne organizacije. Številčnost načeloma ni ključno merilo ločevanja med kategorijo »naroda« in »etnične skupine«, a je za njihovo organiziranost in obstoj izrednega pomena. Vrh vsega je razvrščanje po tem kriteriju zaradi slabosti statističnega ugotavljanja pripadnikov tudi zelo problematično. Tudi sklenjena in tradicionalna poselitev ni odločilno merilo, čeprav jo mnogi avtorji radi navajajo kot pomembno okoliščino (Guibernau, 1999).

Na območjih pogostih spreminjanj političnih meja je bilo narodno opredeljevanje neredko podrejeno taktičnemu prilagajanju različnim političnim okoliščinam. Regionalne pripadnosti so zato pravzaprav rezultat preskromne etnizacije ali pa gre (kar tudi ni redkost) preprosto za »tretjo« izbiro v okoliščinah, ko je narodno opredeljevanje lahko predstavljajo določeno tveganje. Tako so Alzačani »Francozi« dejansko nemškega dialekta, Moravci navezani na regionalno tradicijo Moravske, Šlezijci na Poljskem in na Češkem na uveljavljeno staro regionalno identiteto Šlezije. Nekoliko drugače je s Kareli (okrog 110.000) v ruskem delu pokrajine Karelije, čeprav je jezikovna sorodnost s Finci dovolj očitna. Do etnizacije Karelov je prišlo na podlagi veroizpovedi (so namreč pravoslavni) in državne pripadnosti Rusiji oziroma Sovjetski zvezi (Haarmann, 2004, 186–187).

V nadaljevanju so najprej navedeni narodi brez držav in različne etnične skupnosti, pozneje pa so opredeljene političnoteritorialne spremembe in njihov vpliv na nedržavne narode. Ker bralec teže najde podatke in ocene o številu teh skupnosti na enem mestu, so navedene tu. Treba je opomniti na previdnost, saj ocene o številčnosti etničnih skupin pogosto precej variirajo od vira do vira. Narodne manjšine in diaspore tu niso prikazane, čeprav ravno tako tvorijo pisani evropski etnični mozaik.

Med razmeroma številčne, organizirane in tudi afirmirane nedržavne narode sodijo tisti na Iberskem polotoku in Britanskem otočju. Katalonci (po nekaterih navedbah od 6 do 7,2 milijona, nekatere ocene pa gredo do skoraj 11 milijonov) naseljujejo severovzhodno Španijo, Andoro, južno Francijo in Baleare, manjša skupina pa je še na Sardiniji (Slovenski veliki leksikon 5, 2007, 928). Precej manj je Galicijčanov (okrog 3 milijone), živijo v severozahodni Španiji in nekaj na Portugalskem (Klemens, 1995, 52), ter Baskov (0,8 milijona), ki živijo v baskovskih provincah Španije in Francije. Vendar se Baski sami ocenjujejo na najmanj 2,1 milijona pripadnikov, le da jih po jezikovnem kriteriju ni mogoče ugotoviti toliko (Klemens, 1994, 46). Podobno izkušnjo imajo tudi Škoti; od okrog 5,1 milijona jih uporablja škotščino le pičla manjšina, to je 100.000 pripadnikov (Haarmann, 2004, 284). Nekaj manj je Valižanov (okrog 3 milijone) v Walesu; valižanščino prav tako uporablja le manjše število ljudi. Na otoku Man prebivajo Manksi in na polotoku Cornwall Kornvalčani. Obe skupnosti sta maloštevilčni in ju laže uvrstimo v kategorijo malih etničnih skupnosti. Na Ferskih otokih živi okrog 50.000 Fercev (Pan, Pfeil, 2000, 81), ki so jezikovno sorodni Norvežanom.

Čeprav Francija ne priznava manjšin in ne nedržavnih narodov (priznava regionalne jezike), je prebivalstvena podoba te države dokaj pisana. Razmeroma številčni so še Bretonci v Bretaniji (blizu 3 milijone), ki jezikovno sodijo v tako imenovano keltsko skupino, in jezikovna skupina Oksitancev (skoraj 8 milijonov) v južni Franciji (Klemens, 1995, 48). Teritorialno skupina ni posebej jasno opredeljena, kljub staremu imenu pokrajine Oksitanije v Franciji (Jelinčič Boeta, 2021).

Vendar je govorcev teh dveh jezikov precej manj. Na drugi strani pa je francoščina jezik Valoncev v Belgiji, flamščina pa Flamcev v isti državi, ki pa se praktično ne loči od nizozemščine. Nekateri avtorji posebej izdvajajo Sardince in Korzičane kot samostojni skupnosti. Prepoznavno skupnost tvorijo tudi Frizijci (okrog 0,8 milijona) na Nizozemskem in v sosednjih deželah (Zimpel, 2000, 165)

Južni del alpskega loka sodi med značilne cone etničnega stika. Manjšine, etnične drobce in druge etnično opredeljene skupine je mogoče najti prav tu. Omenimo najprej različne retoromanske skupine v Švici in Italiji, od katerih pa le Furlani (0,55 milijona) sodijo med narode; Retoromane (od 60.000 do 100.000) in Ladine (okrog 30.000) štejejo za posebni etnični skupnosti (Zupančič, 2010). Razmeroma maloštevilčni so Sorbi (Lužiški Srbi, pa tudi Wendi) v Nemčiji (okrog 150.000) (Förster, 2007), še bolj pa Kašubi, kjer statistike navajajo le 8000 ali še manj pripadnikov, drugi pa jih ocenjujejo na 100.000 in še več, celo do 350.000 (Zimpel, 2000, 264). Literatura le redko omenja razmeroma številčno skupnost Poleščanov (okrog 3,5 milijona), ki žive na Poljskem in v Ukrajini; bržkone jih mnogi štejejo – podobno kot Rusine (Maloruse ali Rutenijce) v Panonski nižini in Karpatskem loku – med Ukrajince (Eberhard, 2003). V ta sklop sodijo tudi Lemkosi (regionalna oznaka za govorce ukrajinskega jezika na jugovzhodnem Poljskem) (Magocsi, 1999).

Zelo samosvoj narod so muslimanski Gagauzi v Moldaviji (165.000), ki govore jezik turške jezikovne skupine (King, 2000). Balkanski polotok je zaradi burnih političnih procesov izredno pester. K etnizaciji posameznih skupin prebivalstva je izdatno prispevala verska pomešanost prebivalstva. Tako prebivajo Pomaki, muslimani bolgarskega jezika (ocenjujejo, da jih je od 190.000 do okrog 260.000) (Kahl, 2006), na goratih območjih Rodopov v Bolgariji in Grčiji. Tem so sorodni Torbeši (okrog 40.000) v Severni Makedoniji (muslimani makedonskega jezika) in Gorani (lasten jezik, podoben tako srbskemu kot makedonskemu, okrog 25.000) (Zupančič, 2009, 111–115).

V enakem in istočasno potekajočem procesu se je izoblikovala tudi identiteta današnjih Bošnjakov (v jugoslovanskih statistikah so bili »Muslimani«); v zgodovinsko opredeljeni pokrajini Sandžak pa Bošnjaki poudarjajo svojo regionalno pripadnost: Sandžačani. Bošnjaštvo (okrog 2,5 milijona) je kot etnična in politična kategorija dozorelo zelo pozno; tako so se pričeli imenovati šele proti koncu 20. stoletja (Bojić, 2001). V času po razpadu jugoslovanske federacije je Bosna in Hercegovina, razpeta med interese Srbov, Hrvatov in Bošnjakov, tonila v večletno vojno, iz katere je po mednarodnem posredovanju (dejansko diktatu) izšla današnja specifična ureditev »daytonske« Bosne in Hercegovine.

Posebej je treba omeniti tri etnične skupine, ki so naseljene razpršeno v več državah: Vlahi, Romi in Sami. Za vse tri je bila značilna določena oblika nomadizma in razmeroma pozna stalna naselitev. Vlahi (tudi z drugimi imeni, kot so

Aromuni, Cincarji, pa celo Čobani) naseljujejo nesklenjene otočke v goratih predelih južne Romunije, Srbije, Makedonije, Albanije in Grčije, posamezni drobci pa segajo na zahod prek Bosne vse do slovenske Čičarije. Ocene števila Vlahov so zelo različne, od nekaj deset tisoč do pol milijona (Seewan, Dippold, 1997). Sami (tudi Laponci) prebivajo v borealnih predelih Skandinavije, torej na Finskem, Švedskem, Norveškem ter v Rusiji. Njihovo število ocenjujejo na okrog 65.000 (Zimpel, 2000, 466). Najštevilčnejša, a obenem tudi najbolj posebna narodna skupnost v Evropi so Romi. Prisotni so po skoraj vseh evropskih državah. Zanje poznamo več imen, kar deloma razkriva tudi njihovo raznoliko selitveno tradicijo in vpliv domačih okolij. Poleg starega poimenovanja »Cigani« ali na Pirenejskem polotoku »Gitanos« ter v Franciji »Gitane«, kar je prek angleščine razširilo izraz »Gypsy«, so znana imena tudi Sinti (srednjeevropska oziroma »nemška« veja Romov), »potujoči« (Travellerji), na Balkanu pa se ponekod sami imenujejo »Egipčani«. Ocena števila Romov močno variira od vira do vira. Najskromnejše ocene gredo od 3,2 milijona (Pan, Pfeil, 2000, 11) do več kot 6 milijonov v Evropi, na svetu pa zanesljivo prek 12 milijonov (Haarmann 2004, 268). Številke so tudi višje, na vsem svetu celo do okrog 30 milijonov. Težišče poselitve Romov je predvsem na Balkanu in v Podonavju (Zupančič, 2014). Nekatere ocene gredo tudi do 30 milijonov (Slovenski veliki leksikon, 2007, 1839).

Na ozemlju današnje evropske Rusije je narodna struktura še posebej pisana v Povolžju in na Kavkazu. Severni predeli so etnično tudi heterogeni, a zaradi povsem drugačnih zgodovinskih razlogov. Območja od severne Skandinavije na zahodu in vse Čukotskega polotoka ob Beringovem prelivu daleč na vzhodu naseljuje pisana množica maloštevilčnih ljudstev, ki so do danes ostala seštevek rodovnih skupnosti z nomadskim in polnomadskim življenjskim načinom in torej niti niso postali narodi. Za to ni bilo pogojev.[228] V grobem jih delimo na uralsko jezikovno skupino na zahodu in tunguško (tudi sibirsko) skupino na vzhodu. Delitev je bolj geografska; ljudstva si jezikovno niso zelo podobna (Jelinčič Boeta, 2021, 12-22). Sever Skandinavije naseljujejo Sami ali Laponci; skupaj jih je nekje med 70.000 in 110.000.[229] Najbolj severne predele evropske Rusije naseljujejo Nenci (starejše ime Samojedi; okrog 35.000) in Komi (ali Kirjaki; okrog 480.000)

228 Zelo podobno je tudi v zahodnem predelu arktičnega kroga, kjer poznamo le Inuite oziroma Eskime. Izraz je v dejansko krovna oznaka za ljudi teh območij, ki jih druži enak življenjski slog. Za eksistenco teh ljudstev je simbioza človeka, psa in karibuja oziroma severnega jelena (kakor kje!) enako pomembna kot trdne vezi le med člani rodovne skupnosti. Tudi jezikovno se precej razlikujejo med seboj. Enotno poimenovanje teh ljudstev je bolj rezultat percepcije raziskovalcev kot pa stvarnih, dostikrat niti ne pojasnjenih razmer (Ljudstva sveta, 5, 1980, 334 430).

229 Številke variirajo zaradi različnih evidenc v državah, kjer se zadržujejo, torej na Norveškem, Švedskem, Finskem in v Rusiji. Izraz »naselitev« niti ni ustrezna, ker se še sedaj selijo glede na življenjske vire. Poskusi prostorske stabilizacije doslej niso uspeli in očitno niti nimajo smisla. Glej tudi v: Sami people, v: Encyclopedia Britannica, dostopno: https://www.britannica.com/topic/Sami (prevzeto 28. 4. 2024).

(Baar, 2001). Slednji se sicer delijo v dve jezikovno precej različni veji. Manjše skupnosti so še Mansi (okrog 12.000)[230] in Kanti (okrog 10.000) ter Besemerjani (okrog 3.000).

Etnično precej heterogen prostor je v ruskem Srednjem Povožju. Po jezikovnih kriterijih se ločijo tri velike skupine: slovanska z Rusi kot absolutno večino, uralska skupina z nekaj številčnejšimi in tudi bolje povezanimi ljudstvi (narodi) ter skupnosti iz turške (tudi altajske) jezikovne skupine. Tudi historiat teh skupin je različen. Med ruskimi kneževinami in skupnostmi uralske jezikovne skupine so obstajale rivalitete na bazi odnosov med kneževinami. Nasprotno so pripadniki turške jezikovne skupine, med katerimi posebej izstopajo najštevilčnejši Tatari, dediči dolgega zgodovinskega razvoja. Ta ljudstva so nekaj stoletij politično obvladovala obsežno območje med Mongolijo in Evropo.

K uralski jezikovni skupini pripadajo na območju Povolžja Udmurti (ali Votjaki; okrog 715.000), Mordvinci (okrog 1,1 milijona) in Marijci (670.000).

Najštevilčnejša etnična skupnost (razen večinskih Rusov) so Tatari; skupaj jih je okrog 8 milijonov, njihovo poselitveno jedro zajema osrednji del ruskega Povolžja, razpršeno pa živijo tudi drugje po Rusiji, Ukrajini in na Poljskem (Haarmann, 2004, 318). K turškojezični skupini pripadajo še Čuvaši (okrog 1,8 milijona) in Baškiri (blizu 2 milijonov, od tega okrog 1,53 milijona v Rusiji). Ob Kaspijskem jezeru je naseljena ne zelo številčna, vendar dokaj posebna skupina. To so Kalmiki, narod mongolskega izvora, po religiji pa budisti. Skupaj jih je do blizu 200.000 (Zimpel, 2000).

Na severni strani Kavkaza, verjetno enem etnično najbolj mešanih območij na svetu, živi vrsta narodov in etničnih skupin. Razloge njihove izjemne raznolikosti po jeziku in veri pripisujejo legi med prometno ugodnima koridorjema na severu (prek vzhodnoevropskih in centralnoazijskih stepskih območij) in mostišča med staro Perzijo in Malo Azijo, po katerih so se v zgodovini preseljevala mnoga ljudstva in se bržkone zatekla v gorati in težko dostopni svet Kavkaza. Pozneje je svoje naredila tudi geografska izolacija. Izraz »kavkaški narodi« oziroma ljudstva je geografska krovna oznaka za sicer zelo raznoliko druščino ne posebej številčnih, a kulturno dokaj dobro izgrajenih ljudstev in narodov. Omenimo Čečene (okrog 0,97 milijona),[231] Inguše (215.000), Kabardince (386.000), Balkarce (80.000), Karačajce (150.000), Osetince (542.000), Nogajce (80.000), Dargince (353.000), Lezgine (257.000), Tabasarane (90.000), so pa še druge manjše skupnosti (Baar, 2005, 16–20). Na teh območjih so prisotne tudi številne in številčne

230 Manse nekateri viri imenujejo tudi Voguli, Kante pa Votjaki. Tudi za druge skupnosti ljudstev uralske jezikovne skupine obstajajo različne opredelitve (Uralic languages, Encyclopedia Britannica, dostopno na: https://www.britannica.com/topic/Uralic-languages (prevzeto 28. 4. 2024))

231 Čečeni so se kljub majhnemu številu skozi stoletja vztrajno upirali ruski nadvladi. Po razkroju Sovjetske zveze so razglasili neodvisnost in bojevali z Rusijo dve vojni (Grobe-Hagel, 2001).

manjšine narodov in etničnih skupin, katerih poselitveno jedro je predvsem na širokem območju Centralne Azije.

5.5.3 Etnični in politični zemljevid Azije

Politični zemljevid Azije obsega 45 enot – držav zelo različne velikosti, starosti, etnične sestave, gospodarske moči, urejenosti, standarda in ugleda. Azija je svet v velikem; tu sta populacijsko najmočnejši državi sveta, Indija in Kitajska, in še pet jih presega stomilijonsko znamko (Indonezija, Pakistan, Bangladeš, Japonska in Filipini), naslednje štiri pa so blizu temu (Vietnam, Turčija, Iran in Tajska). Jezikovno je drugače in je situacija precej pestrejša, kot govori politična statistika. Samo Indijska podcelina krepko presega število jezikovnih skupin (ljudstev) od celotne Evrope in dve naslednji, Indonezija in Kitajska, sta homogeni bolj na prvi pogled kot dejansko. Etnični in politični zemljevid se precej razhajata, a so različni tudi koncepti nacionalnih držav: če o teh sploh lahko zmeraj upravičeno govorimo.

V celem je Azija demografsko jedro sveta. Na okrog tretjini kopne površine (cca 44 milijonov km^2, vštet je tudi azijski del Rusije) živi okrog 4,7 milijarde ljudi, kar znaša slabi dve tretjini vseh Zemljanov. Superlativom je mogoče dodati še nekaj geografskih zanimivosti: ima najvišje gore, najgloblji pomorski jarek, najgloblja in največja jezera, najobsežnejša gorska območja ter največje in najgloblje depresije. V Aziji je več megamest in ponaša se tudi s prizorišči najstarejših znanih agrarnih civilizacij ter je prizorišče največjih državnih sistemov, kar jih je kdaj obstajalo na svetu. Vse to je nekako v neskladju z dejstvom, da so pomemben del političnih meja ustvarjali tuji sistemi ter so se celina in posamezne države na njej prebile v ospredje globalnih razvojnih jeder šele v tretjem tisočletju.

V grobem je mogoče azijski prostor razdeliti na šest velikih regionalnih okvirov: na severu ruskega, na vzhodu kitajskega, na jugu indijskega, jugozahodu turško-iransko-arabskega, na vzhodu japonskega in na jugu niz držav, ki so z nekaj izjemami vse preživele kolonialno preteklost moderne dobe. V teh regionalnih okvirih se je razvijala tudi nacionalna ideja, vendar z večjim ali manjšim evropskim vplivom. Evropske kolonialne sile so bile ponekod zelo opazen regulator teh procesov. Posebej je treba omeniti evropski vpliv na oblikovanje sedanjih političnih meja.

Etnični razvoj je v Aziji potekal drugače kot v Evropi ter le deloma povezano in soodvisno z njo. Zaradi posebnosti političnega razvoja so se razvila različna jedra moči, katerih nosilci so oblikovali velike državne sisteme. V obdobju kulminacije evropske nacionalne ideje pa so le izjemoma razpolagali s primerljivo družbeno strukturo za razvoj modernih nacij. Arhaičnost mnogih azijskih družb je zato kriva, da so bili azijski nacionalizmi večinoma zapozneli glede na evropske tako po času kakor tudi po značilnostih razvoja. Vendar to nikakor ne pomeni,

da se pozneje in vse do danes niso razvile ideologije, ki povsem ustrezajo opisu evropskih nacionalizmov. V čem je torej posebnost nacionalne ideje v Aziji?

Druga velika globalna geopolitična, jezikovna, kulturna in civilizacijska enota je Kitajska. Marshall zanjo pravi, da je »civilizacija, ki se pretvarja, da je država« (Marshall, 2019), kar je z 1,410 milijarde prebivalcev zanesljiv argument. Toda populacijsko je Kitajska svojo kulminacijo že dosegla, trendi so se obrnili navzdol, njena konkurentka Indija jo je že prehitela. Posebnost je Kitajska zanesljivo tudi po konceptu kitajske nacionalnosti. Kitajska je svet zase že dobra tri tisočletja, za druge pa precej manj. V času kulminacije evropskih kolonializmov je bila v geopolitični depresiji, prešibka celo, da bi se uprla japonskim imperialnim ambicijam, potem ko so po le nekajdesetletnem silovitem modernizacijskem ehu otočani Azije usvojili evropske manire v oblačenju, diplomaciji, vojski in geopolitiki ter se postavili na mesto prve sile Vzhodne Azije (Saje, 2016). Kitajska je bila rezervirana do sveta, daljša obdobja tudi povsem distancirana ali celo izolirana. Socialistična (maoistična) revolucija je kot upravni sistem povzročila največ smrti v vsej človeški zgodovini (Kissinger, 2012), čeprav je bila začetna ambicija drugačna (Belden, 1958).[232] V zadnjih štirih desetletjih sodi v vseprisotno globalno produkcijsko silo, za katero ni jasno, kolikšna je njena realna tehnološka moč. Velikokrat se ustvarja (napačen) vtis o kitajski samozadostnosti in zato navznoter obrnjenih komunikacijah. Kitajske distanciranosti je bilo konec v zadnji dekadi drugega tisočletja, ko se je, zahvaljujoč naglemu preobratu produkcijske in tehnološke paradigme,[233] prelevila v prvo produkcijsko silo sveta (Achcar, 2023), vse bolj pa prihaja v ospredje njena tehnološka moč, čeprav po kakovosti proizvodov močno zaostaja za klasičnimi industrijskimi državami Evrope in Severne Amerike.

Kitajska je zahvaljujoč svojemu izrazito celinskemu položaju in velikemu teritorialnemu obsegu dolgo obstajala kot enota zase. Poskusi osvajanja južnoazijskih polotokov dolgoročno sicer niso uspeli, pustili pa so številne kitajske kolonije, ki so se ohranile kot take zaradi getovskega obnašanja tudi v lokalnih okvirih. V času evropskega prodora v 18. in 19. stoletju so si evropske sile izborile določene bonitete, vezane na posamezna območja na Kitajskem. To so bila obenem tudi jedra evropske modernizacije, tako tehnološke kakor družbene. Ruski vpliv je bil sicer časovno omejen, a ne nepomemben, posebno ne po oktobrski revoluciji leta 1917 (Emmott, 2009, 48–59). Poraz Japonske (glavnega gospodarskega in političnega konkurenta na azijskem vzhodu) v drugi svetovni je državi odprl

232 Socialistično revolucijo pod Mao Zedongom (1949) so pričeli z izkušnjo občasnih kitajskih lakot, ki so nastajale zaradi občutljivih naravnih razmer v kombinaciji z majhnimi posestmi. Dobre letine so bile obilje, slabe velika stiska, velike poplave in suše so prinašale tisoče smrti in hiranje. Socializem naj bi ukrotil naravo in zagotovil hrano za vse. Velikanski projekti v okolju in restriktivna populacijska politika »enega otroka« (Natek, Natek, 2006) so privedli do nekaj pomembnih izboljšav in mnogih težav. Plačali so jih milijoni Kitajcev z lakoto.

233 Atlas der Globalisierung. Die Welt von Morgen, 2011: Le monde diplomatique / TAZ Verlag, Frankfurt am Main.

možnosti prevzema popolne politične oblasti, izrinjenje evropskih sil in po socialistični revoluciji lastno pot, ki je povzela nekatere kitajske tradicionalne elemente v nacionalni zavesti. Nacionalnost je utemeljena predvsem na državnem teritorialnem načelu, čeprav ima tudi jezik pomembno veljavo (obstaja več med seboj pomembno se razlikujočih kitajskih narečij – ali celo jezikov) (Keay, 2009). Razlike so precejšnje (Terrill, 2003). Kitajska etnična homogenost je zato stvar opazovalnih kriterijev. Čeprav je tam okrog 70 milijonov pripadnikov različnih etničnih manjšin, obsegajo skupaj le okrog 6 % prebivalstva (Can, 2004). Najštevilčnejši so Ujguri, ki jih je skupaj okrog 12 milijonov na Kitajskem in še 1,5 milijona drugje. Kitajska proti Ujgurom izvajala trde asimilacijske in celo etnocidne ukrepe (Haarman, 2005). Kitajci imajo dve državi – poleg LR Kitajske še Tajvan, otok s 24 milijoni prebivalcev, ki je poleg Japonske in Južne Koreje tretja tehnološka sila otoško-polotoškega vzhodnoazijskega loka, ob, seveda, Kitajski. Vse večje tekmovališče je Južnokitajsko morje, deloma zaradi surovinskih pričakovanj (poleg nafte in plina so velika pričakovanja glede redkih rud in mineralov, ki bi jih lahko pridobivali s plitvega morskega šelfa), deloma zaradi prevlade v tem akvatoriju na splošno. To je proti interesom Vietnama, Malezije in Filipinov, posredno pa gre tudi za približevanje Tajvanu, ki ga smatra LR Kitajska za svoj teritorij in mu dolgotrajne realne samostojnosti ne priznava (Gresh, 2020).

Mongolija je zaprta celinska država s precej homogeno jezikovno in etnično strukturo. Notranje se deli na več grupacij (težko bi jih imenovali plemena), nekaj pa je tudi pripadnikov manjšin, kot so Ujguri in Kazahi. Prebivalci so Mongoli, dediči nekoč teritorialno veliko bolj razširjenega ljudstva. Z okrog 3,5 milijona v Mongoliji ter zelo sorodnimi Burjati in Tuvinci v sosednji Rusiji sestavljajo prebivalstveno komponento osrčja vzhodnega dela notranjosti Azije. Homogeni so tudi versko; so budisti, kolikor vero še prakticirajo po preganjanjih v socialističnem času; uradno imajo še vedno ta sistem.

Japonska je skoraj popoln kitajski antipod, čeprav pripadata obe državi vzhodnoazijski kulturi. Japonska je drugačna v skoraj vsem. Leži na vulkansko in seizmično dinamičnem otočju z okrog dvema tretjinama gozdnih površin, ima visoko stopnjo urbanizacije (skoraj 90-%)[234] in že več kot pol stoletja učinkovito tehnološko dominacijo na več področjih industrije. S 126 milijoni sodi med populacijsko velike države, po gospodarski moči je tretja na svetu. Tokijsko somestje je s skoraj 41 milijoni prebivalcev največje na svetu. Japonska je dežela starcev; pričakovana starost življenja je najvišja na svetu, rodnost pa nizka in demografska regresija se je že začela. Japonska je ne rešuje z imigracijo, pač pa usmerja možno pomanjkanje delovne sile z robotiko, kjer se le da.

234 Teikoku's Complete Atlas of Japan, 2009: Teikoku-Shoin Co, Tokyo.

Medtem ko se je Kitajska v času (evropske) modernizacije zapirala, se je Japonska v obdobju Meiji v drugi polovici 19. stoletja pospešeno industrializirala, modernizirala in militarizirala, kar ji je omogočilo vzpostaviti vojaško in politično prevlado na vzhodu Azije. Japonski militarizem ima stare korenine, tako družbenostrukturne kakor kulturne.[235] Porazila je Rusijo, zasedla Korejo, dele Kitajske in Sahalin, držala na distanci evropske velesile in ZDA. Večstoletna centralizacija je oblikovala sorazmerno visoko stopnjo homogenosti, ki jo ob japonskem jeziku in kulturi utrjuje tudi šintoizem. Japonska nacija je kompaktna, v stikih povsem pozahodena, a v nekaterih ozirih tudi dovolj individualna, avtentična in rezervirana v odnosih do katere koli tujine (Emmott, 2009, 83–94).

Korejski polotok naseljujejo Korejci in je etnično dokaj homogen, politično pa razdeljen na dve državi: od vseh izolirano radikalno socialistično Severno Korejo in odprto industrijsko velesilo Južno Korejo. Korejcev je skupaj blizu 75 milijonov. Razdeljenost zmanjšuje korejsko moč, saj je zlasti severnokorejski režim ostro naperjen proti južni sosedi (Breen, 2004, 234–236). Kljub prepletanju kitajskih in japonskih vplivov je Koreja zadržala svojo etnično, jezikovno in kulturno avtentičnost. Severna Koreja je država z največjo stalno vojsko na svetu, tudi jedrska sila, vendar ekonomsko shirana. Lakote so pogost pojav. Južna Koreja (52 milijonov) ima umirjeno demografsko rast. Sodi med velike industrijske in tehnološke sile in je ena od "azijskih tigrov" (Oberdorfer, 2001).

S tem je krog držav, ki so si politične meje oblikovale bolj ali manj same glede na razmerja moči do sosedov, zaključen. Mejo Koreje in Mongolije so določali sosedje.

Južno Azijo, tako otoško (Indonezija, Filipini) kakor polotoško (Indokitajski polotok) so razmejevale evropske sile: poleg Velike Britanije in Francije so bili uspešni Španci (Filipinsko otočje), Portugalci (Timor in Formoza – Tajvan) ter zlasti holandske trgovske družbe, ki so na koncu prevzele obširno indonezijsko otočje. Svobodna je v tem okrožju ostala ena sama država – Siam ali Tajska, nekoliko zaradi francosko-britanske rivalitete in še bolj zaradi spretne trgovske politike in vojaške moči Kraljevine Tajske. ZDA so prišle v regijo zadnje. Te države zato nosijo značilne poteze kolonij, tudi kar se uprave in političnih meja tiče. Razen Vietnama in Tajske imajo vse države dokaj heterogeno etnično sestavo. Mnoge maloštevilčne jezikovno zelo raznolike skupnosti so še sedaj pravzaprav ljudstva. Oblikovali so se tudi večji etnični korpusi. Dominantne in največje etnične skupine so v času po dekolonizaciji postopoma uveljavljale svoje jezike in ob lastni etnifikaciji tudi širile svoj etnični korpus znotraj političnih meja. Ponekod (Tajska, Vietnam) je šlo brez posebnih odporov, drugod (Laos, Kambodža, zlasti Burma)

235 Ko je beseda o japonski kulturi, mentaliteti in kurioziteti (kar je vse troje vodilo k militarizaciji, vpreženi v japonske imperialne ambicije), ne gre brez omembe samurajev, ikonične figure Japonske v enaki ali večji meri, kot so slovite znamke japonskih avtomobilov (Clements, 2010).

pa so se razvile različne oblike tudi oboroženega odpora (Sitte, 1979) in paradržav. Kot pomembno družbeno vezivo na eni in razlog ali predmet diferenciacije na drugi strani se je marsikje izkazala tudi verska pripadnost, na primer v Indoneziji, na filipinskem otoku Mindanau in podobno (Simpson, 2006). Geografske okoliščine, kot je otoškost[236] z odmaknjeno lego, navadno izdatno prispevajo k možnostim razvoja avtonomaških in secesionističnih teženj (Sanguin, 1997).

Filipinsko otočje je najprej postalo španska kolonialna posest in prišlo pozneje pod nadzor ZDA. Etnično je otočje izjemno pestro z več kot sedemdesetimi skupinami, jezikov pa je še veliko več. Na Filipinskem otočju je prevladal tagalog, nekaj mesta v javni komunikaciji ima še ameriška angleščina in starejša (prej prisotna) španščina. Vendar je etnična homogenizacija tagalogu dala primat, ki je poleg katoliške veroizpovedi poglavitni indikator etnične podobe Filipinov. Na južnem otoku Mindanau predstavlja številčna muslimanska skupnost uporniško območje. Filipini so demografsko mlada populacija s progresivnimi trendi in sorazmerno hitro rastjo prebivalstva. Sedaj jih je že 117 milijonov. Filipini so gospodarsko uspešna država, čeprav življenjski standard ni visok.

Indonezija predstavlja v teritorialnem smislu dediščino nizozemskih azijskih posesti. Po etnični in jezikovni sestavi je zelo raznolika, a se z načrtno homogenizacijo uveljavlja indonezijščina kot glavni in uradni jezik. Torej je prevzeti teritorialni okvir tisti, ki usmerja sodobne etnične procese. Centralizaciji je v pomoč sorazmerna verska homogenost – sunitski islam (Taylor, 2003, 22–25). Zaradi pritiskov nastaja tudi odpor, kar pa je deloma treba razumeti tudi kot proticentralistična gibanja. Vendar gre zlasti pri nekaterih tudi za povsem jasno definirane težnje po oblikovanju lastnih držav, zlasti v Acehu na Sumatri ter na otoku Timor. V obeh kriznih primerih je šlo za dolgotrajne vojne in spopade (Diamond, 2019, 192–195). Indonezija je z okrog 270 milijoni prebivalcev in še hitro demografsko rastjo populacijsko četrta najmočnejša država na svetu. Otoški značaj ima vrsto geopolitičnih prednosti, a tudi nekaj težav, povezanih s slabo dostopnostjo in perifernostjo. Regionalne razlike so zelo velike. Pogosto navajane teze o prenaseljenosti Jave je treba brati v luči homogenizacijskih politik, ker naj bi s kolonizacijo otokov, zlasti Sumatre in Bornea, pa tudi Timorja dosegli večjo stopnjo etnične homogenosti in politične enotnosti.

Na indokitajskem polotoku se je oblikovalo sedem držav, ki dolgujejo svoje politične meje kolonialni razdelitvi med Veliko Britanijo in Francijo. Zahodni del (Burma oziroma sedaj Mjanmar) je bil britanski, in prav tako današnja Malezija, vzhodni del pa je bil najobsežnejše francosko kolonialno ozemlje zunaj Afrike: Francoska Indokina. Države so se osamosvojile v procesu dekolonizacije po drugi svetovni vojni. Malezijska federacija je država na polotoku in otoku in tako

236 O otokih več v Gillespie, Clague, 2009.

praktično deljena na polotoški del in del na otoku Kalimantan (Borneo); to je pokrajina Sarawak. Posebnost je mestna država Singapur (6 milijonov prebivalcev), mesto in pristanišče z izjemno zanimivo strateško lego ob malaškem prelivu in ob izhodu v Južnokitajsko morje. Vzhodne dele je oblikovala francoska posest (Indokina), ki se je pozneje razdelila na tri države: Vietnam, Laos in Kambodžo. Medtem ko sta Vietnam in Kambodža etnično precej enotni, je Laos primer države s številnimi etničnimi skupinami, poleg najštevilčnejših Laožanov. Med britansko in francosko kolonialno posestjo je ostala samostojna Tajska, država z odločno tajsko večino in številnimi, a precej maloštevilčnimi manjšinami.

Populacijsko, gospodarsko in vojaško najmočnejša država tega območja je Vietnam. S skoraj 100 milijoni prebivalcev sodi med populacijsko velike države sveta. Večni kitajski konkurent je bil ruski (sovjetski) zaveznik, potem ko ni uspela vietnamska različica delitve države na severni (socialistični) in južni (kapitalistični) del pod ameriško zaslombo. Razlogov je več, a vsekakor je morala ameriška vojska resignirati, državi sta se združili in uveljavili socializem sovjetskega tipa, do danes. Vietnamci imajo sicer številčne manjše etnične skupnosti, prek sedemdeset jih je (Zimpel, 2000), delež pa je okrog 18-%, preostalo so Vietnamci. Nekaj je pripadnikov Monov, Kmerov, Kitajcev in drugih. Še slabše sta jo odnesli Kambodža, prebivalstveno skromnejša (sedaj 15 milijonov prebivalcev), in Laos (okrog 8 milijonov), ki sta (zlasti Kambodža) preživela radikalno decimiranje v državljanski vojni. Svobodnemu svetu je na neki način pripadala le kraljevina Tajska, uspešna ekonomija na podlagi industrije in še posebej turizma.

Indijska podcelina je poglavje zase v svetovnem merilu. Da jo imenujemo podcelina, je razlog v njenem obsegu po številu prebivalstva in površini in tudi zaradi svojstvenega zgodovinskega razvoja ter posledično izjemni kulturni dediščini. Območje je razdeljeno med šest državo: Republiko Indijo, Pakistan in Bangladeš, dve himalajski državi, Nepal in Butan ter otoško Sri Lanko. Indija je od leta 2021 država z največ prebivalci: 1,43 milijarde je znamka, ki že presega Kitajsko in jo bo glede na višjo stopnjo rodnosti še preraščala. Indija je etnično, jezikovno in versko zelo raznolik svet. Vseeno je delež jezika hindi krepko pred preostalimi (okrog 42 %) in tudi delež hinduistov pred lokalnimi religijami, islamom, različnimi krščanskimi cerkvami ter seveda budizmom. Indija je torišče večbožnih hindujskih veroizpovedi in budizma (Whitten Smith, Burr, 2015, 31–34; 52). V družbi so precej nepomirljiva nasprotja med različnimi veroizpovedmi in tudi sicer imajo religije velik vpliv na življenjski ritem ljudi (Tomalin, 2013). Ključna nasprotja so vendarle med islamskim in (v grobem) hindujskim delom, kar v grobem predstavlja tudi politično delitev na Pakistan in Bangladeš, državi s sunitskim islamom in ostalimi državami, v katerih prevladuje hinduizem. Celotna podcelina je bila pod britansko kolonialno upravo. Indija je bila moč Združenega kraljestva, ne samo zaradi svojega bogastva in raznih resursov, temveč tudi zaradi

prebivalstva. Britanci so v svojih vojnah večkrat uporabili vojaške enote iz Indije. Po drugi svetovni vojni se je pričel britanski kolonialni imperij sesipati prav v Indiji. Osvoboditev leta 1947 je skoraj sočasno privedla do političnih delitev, katerih rezultat so današnje meje. To je bil precej buren in konfliktov poln proces, ki se je pričel s spopadi med hinduisti in muslimani in ima še sedaj predele v stanju zamrznjenih konfliktov (Munro, 1990). Nastali sta dve državi, pretežno hindujska Indija in muslimanski Pakistan, razdeljen na vzhodni in zahodni del. V naslednjih letih so vključili nekatera mesta, ki so bila prej pod francosko in portugalsko upravo. Leta 1971 sta se oba Pakistana dokončno razdelila na današnji Pakistan in Bangladeš, in sicer bolj zaradi razhajanj v tolmačenju religije in odnosa do Indije kot pa zaradi več kot 1000 km razdalje.

Politične meje Indije so navzven določili Britanci s kolonialnim osvajanjem, deloma pa tudi notranje. Kneževina Sikim (sedaj deluje v okviru Indije) in kraljevina Butan sta zadržali samostojnost. Britanska kolonialna uprava je oblikovala ozemlja glede na predhodne kneževine; naslonila se je v precejšnji meri na stare, že obstoječe mejne črte in dodala kar nekaj sprememb, s čimer je uresničevala politiko »deli in vladaj«. Vendar so domača nasprotja obstajala že prej. Britanske oblasti so imele veliko dela s trdoživimi tradicijami, utemeljenimi na socialni neprehodnosti kastnega sistema. Nekatera obalna mesta so pridobila poseben stratus, Goa je bila portugalska in še v nekaj mestih so bile tudi močne kolonije evropskih priseljencev. Indija je po osamosvojitvi pristopila k številnim reformam. Toda kljub temu je zunanje politične meje določala britanska kolonialna oblast, do nekaterih sprememb pa je prišlo v času po osamosvojitvi teh držav. Indija je ena etnično najbolj pisanih držav na svetu, čeprav ima najštevilčnejši jezik hindi vlogo glavnega komunikacijskega sredstva na celotnem ozemlju. Indijska politična zgodovina je izjemno burna, zato je tudi vprašanje narodne pripadnosti zapleteno. Indija se sedaj razvija kot moderna nacija multietnične in multikulturne države. Ta homogenost v raznolikosti je izraz njene moči in zmožnosti konsenza (Emmott, 2009). V sosednjem Nepalu se je zadržala monarhija pod britanskim varuštvom. Precej močne struje maoistične ideologije, ki so se občasno močneje javljale v Nepalu, je podpirala Kitajska.

Šrilanka v okviru Indijske podceline ne predstavlja obsežnega območja ne prostorsko in ne demografsko. Medetnična razmerja med Tamili in Singalci so medetnični konflikt, zelo podoben evropskim, z dodatki postkolonialne dediščine in ideoloških spopadov (Napokoj, 2011).

Državnost Pakistana je pogojevala prevlada islamske veroizpovedi, ki pa ne more poenotiti države tudi etnično. Velike skupine so Beludži na jugu, Pandžabi in Sindi v sredini ter Paštuni na severozahodu; skupin je sicer še precej več. Beludži so imeli nekaj časa tudi kulturno avtonomijo, a jo je Pakistan pozneje anuliral. Etnično vprašanje med velikimi skupinami obstaja kot nesoglasje in potencialni

partikularizmi. Ti narodi so številčni. V Pakistanu je velik vpliv verskih šol, ki so uspele v sosednjem Afganistanu tudi zaradi etnične povezave; Paštuni imajo v Afganistanu šibko relativno večino, v Pakistanu pa ne, vendar so med odločilnimi dejavniki islamske radikalizacije. Talibani so pakistanska, etnično pa paštunska komponenta. Pakistan je tako velika država s številčno populacijo, vendar etnično in jezikovno heterogena in v tem pogledu precej vezana na sosednji državi Iran (prek Beludžev) in Afganistan (prek Paštunov), obenem pa zapletena v teritorialne dispute z Indijo glede meje v Kašmirju. Kulturno vezivo je precej strogo tolmačen sunitski islam. Na Pakistan je imela precejšen vpliv ameriška politika (Butt, Schöfield, 2012).

V prav tako muslimanskem (sunitskem) Bangladešu je etnična sestava enostavnejša, saj tvorijo Bengalci odločno večino (blizu 95 %), precej pa je tudi (maloštevilčnih) manjšin. Posebno skupino tvorijo begunci iz sosednjega Mjanmara. Bangladeš je med vsemi državami Indijske podceline etnično, versko in jezikovno najbolj homogen in zato primerljiv z evropskimi nacijami. Je populacijsko zelo močna država (že blizu 200 milijonov prebivalcev), z visoko gostoto poselitve ter zaradi nizkega površja v spodnjem toku rek Ganges in Brahmaputra občutljiv in labilen. Pri umirjanju rodnosti so bili vsaj delno uspešni, kar ima tudi nekatere pozitivne gospodarsko-socialne učinke (Yunus, 2007).

Pojem Centralne Azije je geografsko vezan na področje republik nekdanje Sovjetske zveze: Turkmenistana, Uzbekistana, Kirgizistana, Kazahstana in Tadžikistana. Etnično in versko, pa tudi zgodovinsko se navezuje na prostor južnih sosed Irana, Pakistana in Afganistana. Socialistična doba in družbena ureditev je pustila precejšnje posledice. Tranzicija ima tod precej specifično pot, in sicer zaradi ponovnega uveljavljanja tradicionalnih družbenih vzorcev, temelječih na islamu, ter organizacijske dediščine stare komunistične oblasti, ki je zadržala večino kapitala in obvladuje družbene institucije, kot so mediji, transport, javne službe in tudi podjetja. Tajkuni so standardni pojav, enako kot vsepovsod na splošno prisotna korupcija (Rummer, 2005).

Rusija je v Centralni Aziji, ki jo je osvojila pozno v 19. stoletju, naletela na zelo močno staro islamsko kulturo, zato so bili rusifikacijski učinki skromni. V pretežno arhaični patriarhalni družbi zgolj z vojaško in administrativno navzočnostjo ter ob podpori ruskega pravoslavja ni imela posebnega uspeha (Edgar Lynn, 2004, 18–40). Po oktobrski revoluciji in uvedbi socialistične ureditve se je rusifikacija nadaljevala, tokrat z ideološkimi pristopi in načrtno industrializacijo, ki je zahtevala vsaj v prvi fazi veliko število kolonistov, vajenih dela v industriji in rudarstvu (predvsem pa so na ta način preselili več milijonov Ukrajincev iz robnih delov Ukrajine ter povolških Nemcev in Tatarov v predele Centralne Azije) (Gilbert, 2002, 98). Nasilno preseljeni in pomešani so se v nekaj generacijah večidel rusificirali, kar je vplivalo tudi na zbliževanje z domačim prebivalstvom. V tem

predelu so zato ruske manjšine številčne, predvsem pa gospodarsko zelo vplivne. Na drugi strani iščejo moderni nacionalizmi narodov svoj izraz ponovno v naslonitvi na staro islamsko tradicijo Buhare in Samarkanda (Blum, 2007,12–14). Pri tem izstopajo zlasti politične elite Uzbekov, ki skušajo postati jedro etnične integracije v Centralni Aziji (Allworth, 1990). Po razkroju Sovjetske zveze so šli procesi marsikje celo v obratni smeri. Večje število narodov še v evropskem delu Rusije in v Sibiriji ima svoje politične enote – avtonomne republike znotraj Rusije, vendar povsod (razen Kalmikije) z zelo številčnim ruskim prebivalstvom. Ruske skupnosti imajo v teh deželah veliko moč tudi zaradi ekonomske moči; v Centralni Aziji prek naftnih družb nadzirajo večino naftnih virov (Goldmann, 2010).

V Centralni Aziji so zdaleč najštevilčnejša etnična skupina Uzbeki, prisotni v istoimenski državi in tudi v sosedstvu. V Afganistanu predstavljajo manjšino, okrog 5 % prebivalstva, a to vendarle znaša okrog 2 milijona. Uzbeki spadajo, tako kot še Turkmeni, Kirgizi in Kazahi, v turško jezikovno skupino. Tadžiki so v svoji državi jezikovno enotni, versko pa ne. V Afganistanu sestavljajo četrtino prebivalstva, jezikovno pa uporabljajo dari; jezik, soroden iranskemu (perzijskemu) parsiju (farsi). Dari uporablja več kot polovica prebivalstva Afganistana. Države Centralne Azije imajo vrsto mejnih problemov, nastalih zaradi včasih prav nenavadnih in nepraktičnih rešitev iz časa sovjetske uprave, ki so za prihodnost precej obremenjujoči (Lacoste, 2009, 165). Ruska dominacija je prinesla tudi kolonizacijo evropskih narodov v osrednjeazijski prostor kot obliko rusifikacije in kaznovanja posameznikov iz vrst evropskih narodov obenem (Zupančič, 2021), a je s tem vložkom pospešila tudi modernizacijo domačih narodov (Roy, 2005). Predele stepe na severu (predvsem Kazahstan in s tem Kazahe) je močno prizadelo porevolucionarno gospodarsko eksperimentiranje s kolektivizacijo, ki je namesto pozitivnih rezultatov prinesla lakoto (Kappeler, 2001). Pomrlo prebivalstvo so nadomestili s kolonisti, privedenimi iz evropskega dela – in s tem izvajali rusifikacijo. Rusi so še sedaj relevanten dejavnik v Kazahstanu (Brill Olcott, 1995), vse bolj pa jih v gospodarstvu nadomeščajo kitajska podjetja, sledeč ideji gospodarske povezave med Kitajsko in Evropo prek Centralne Azije: novi »svilni poti« (Frankopan, 2018). Etnično najbolj homogena centralnoazijska država je Turkmenistan, v času Sovjetske zveze vezana na rudarstvo in kmetijstvo, po tranziciji pa na izkoriščanje nafte in plina, ki pa prinaša gospodarske prednosti le ozkemu sloju prebivalstva. Etnični razvoj je bil zaradi podaljšanega tradicionalizma zapoznel in marsikje so se zadržali tradicionalni odnosi, ki so jih le v krovni družbeni strukturi nadomestile modernizirane prosovjetske struje, vključene v politične strukture komunistov, ki so v tranziciji zadržali vse ter povečali predvsem svoje ekonomske prednosti tudi zaradi vezanosti na ruske naftne družbe (Edgar Lynn, 2004).

Afganistan je doživljal usodo predmeta spopada med ruskimi in britanskimi interesi. Kljub vojaški osvojitvi Britanija ni zadržala tega območja, pač pa se je

osamosvojilo kot rezultat tega rivalstva. Afganistan je prav tako multietnična država, in to brez očitno vodilne etnične skupine oziroma naroda (Ewans, 2002, 3–15). Najštevilčnejši in najbolj vplivni so Paštuni, nato na severu Tadžiki (četrtina prebivalstva) in manjšina Uzbekov. V osrednjem delu živijo Hazari (okrog 5 milijonov). Del literature še vedno navaja plemena in rodove ter klane (Barfield, 2010, 17–57); to ni ustrezno. Za narode gre, le da se v razmerah dolgotrajne krize institucije ne morejo javljati, zato je zbiranje prebivalstva veliko bolj lokalno. Klanovske povezave so stvar priložnostnih in koristnih zavezništev, niso pa trajna družbena oblika. Pripadniki imenovanih narodov, ki imajo svoja etnična jedra ali vsaj pomembna središča v sosednjih državah, so do neke mere zanesljivo organizirani.

Regionalno silo tega prostora predstavlja Iran ali po starem Perzija; poleg Kitajske velja za državo z najstarejšo državnostjo, ki je bila sicer nekajkrat prekinjena, a tradicija lahko navsezadnje črpa tudi iz prekinjenih državnih epizod iz časov, ko je država obstajala kot oblika urejene političnoteritorialne enote. V času rusko-angleškega tekmovanja za prevlado nad tem delom sveta mu je – tudi po zaslugi diplomatske spretnosti – uspelo zadržati neodvisnost. Nadaljnjo usodo države sta krojila dva prevrata: Reze Khana kmalu po prvi svetovni vojni (1921) in islamska revolucija leta 1979, ko je za dve desetletji postal teokratska država. Prispevek prvega procesa je nagla modernizacija pod dinastijo Pahlavi, kar je močno okrepilo državo ter utrdilo njen mednarodni položaj in gospodarstvo na podlagi industrijske paradigme ter državni (perzijski) nacionalizem (Keddie, 2006). Tudi v tem primeru so Perzijci zaradi iskanja mita segli po bogati staroperzijski zgodovini (Axawothy, 2007, 225–247). Iranska nacionalna identiteta se naslanja na tri ključne temelje: politično (državno) tradicijo, prevlado jezikovno-kulturnega jedra (*parsi*) in šiitski islam (Mackey, 1998). Vendar Iran ni izgradil institucij, ki bi dajale možnosti širšim množicam, pač pa je zadržal precej arhaično družbeno strukturo in s tem tudi velik vpliv šiitske verske organizacije. Šah je obogatel s korupcijo, in čeprav je bil zaslužen za pomembno družbeno modernizacijo, ga je odpor proti avtokratskemu režimu odstranil in omogočil vstop političnemu islamu (Lipušček, 1982). Iranska verska revolucija predstavlja začetek iranske izolacije in traja do danes. Iran je večnarodna država z le dobro polovico titularnega naroda ter številčnimi etničnimi skupnostmi; dejansko povsem formiranimi narodi: Azerbajdžanci, Bahtiari, Luri, Beludži, Turkmeni, Arabci in Kurdi. Med temi imajo svojo državo Azerbajdžanci (ali Azeri), Turkmeni in Arabci.

Predel Male Azije ter Bližnjega in Srednjega vzhoda je Evropi najbližje in si z njim deli pomembne faze politične zgodovine. Za del tega območja je v veljavi tudi ime Levant, kar pa se bolj nanaša predel od Taurusa v Turčiji do Egipta na jugu. To je območje prepletanja starih ljudstev in prizorišče več imperijev; jeder moči v svojem času, ne pa danes. Vendar imajo nekateri ambicijo po prevzemu vloge regionalnega jedra moči.

Turški Otomanski imperij se je v Evropi (na Balkanu) srečeval z mladimi nacionalizmi malih narodov, ki so korak za korakom izrinjali turško moč iz Evrope. V Severni Afriki so to počele domače dinastije večinoma brez etničnih kalkulacij, na Arabskem polotoku pa se je dvigoval panarabski nacionalizem. Toda turški nacionalizem je Turčijo kot državo naposled rešil, in sicer z Atatürkovo mladoturško revolucijo, izvedbo reform glede upravljanja države in različnimi modernizacijskimi ukrepi. S tem je preprečil razvoj armenskih državniških ambicij, pa tudi grškega prizadevanja po egejskih obalah Male Azije (Akşin, 2007). Toda mitološko je turški nacionalizem brez posebnih zadreg posegel za staro kulturo Hetitov in pozneje Turkov Seldžukov in za njimi Osmanov (ali Otomanov)[237] kot neposrednih začetnikov turške državnosti. Toda realno je treba upoštevati tudi kontinuiteto Carigrada (Bizanca, Istanbula) kot jedra kulturne moči na spoju dveh celin, saj je nekaj stoletij predstavljal enega ključnih političnih vozlišč sveta. Otomanski imperij je uspešno deloval skoraj sedemsto let, dosegel kulminacijo v 16. in še 17. stoletju ter pozneje tonil v teritorialno drobljenje in krčenje. Turška faza je pustila v širšem okolju Male Azije in Bližnjega vzhoda veliko posledic v družbeni strukturi in tudi na političnih mejah. Svojo novo nacionalno ero je pričela Turčija z mladoturško revolucijo kot modernističnim družbenim gibanjem ter jo nadaljevala za časa Atatürka, državnika, zaslužnega za sekularno Turčijo in tudi utrditev njenih še sedaj veljavnih političnih meja (Fraser, Mango, McNamara, 2011).

Izpostavljeni politični problem z etničnim predznakom v tem delu sveta pa je kurdsko vprašanje (Strohmeier, Yalcin-Heckmann, 2000). Turški nacionalni prostor zavzema tudi ozemlja še dveh narodov, s katerima je v nenehni opoziciji: kurdski in armenski. Prvega je turška vojaška sila obvladovala brez težav tudi zato, ker je kurdski nacionalizem mlad in so Kurdi kljub številčnosti pozno vstopili v svet narodne organizacije (Lacoste, 2009). Sodijo med zapoznele narode, ker jih je pri tem oviralo pomanjkanje družbene elite. Toda sedaj so razmere korenito drugačne, saj Kurdi vse te atribute imajo. Turki jim etnicitete niti ne priznavajo; imajo jih za »gorske Turke«, sklicujoč se na skupno zgodovino in sklenjen teritorij (Strohmeier, Yalçin-Heckmann, 2000). Odlikuje jih tudi številčnost; po nekih ocenah tudi nad 35 milijonov. Problem je v razdeljenost med več državami in v najboljši meri je – glede na sedanje predpostavke o nespreminjanju političnih meja – računati na štiri ali celo pet avtonomij na etnični podlagi (Deschner, 2007, 178–184). Drugi večji etnični korpus predstavljajo Armenci, ki so imeli v času razkroja Otomanske države povsem jasno vizijo, a ne dovolj moči in zavezništev, da bi jo uresničili (Halacoglu, 2006). Tako se je območje Kavkaza oblikovalo kot široka cona političnoteritorialnega drobljenja, ki je dobilo tudi ime – *kavkazizacija* (Gumppenberg, Steinbach, 2008, 7–13; 18–24). Turčija je država z nad 80 milijoni

237 Gre za dinastijo, ki se je kljub vsem peripetijam zadržala skozi stoletja (Kostova, 2003).

prebivalcev, nesporno utrjeno državniško tradicijo in kulturno identiteto. Turčija je z Osmanskim imperijem nedvomno bila tudi civilizacija. Kot mostiščna država v Evropi, Mali Aziji in s teritorijem, segajočim vse do Kavkaza, z zadostnimi resursi predstavlja nesporni regionalni pol moči.

Po legi nekje vmes (po novejših naziranjih že v Aziji) je Kavkaz regija, ki ima severni del v Rusiji, južnega pa sestavljajo tri države: Gruzija, Armenija in Azerbajdžan. Kavkaz je multietnična regija; verjetno med najbolj heterogenimi območji tudi v svetovnem merilu. Politične meje je v celoti določila carska Rusija oziroma pozneje Sovjetska zveza in določila nekaj mejnih rešitev, ki so se v posovjetskem obdobju izkazale za velik problem (Zupančič, 2021, 188-192). Narodi in etnije Kavkaza so večinoma maloštevilčne skupnosti, a samostojne in jezikovno ter kulturno zelo raznolike in vsaksebi; mnoge sosednje si niti sorodne niso. Najštevilčnejša skupnost so Azeri ali Azerbajdžanci (nad 10 milijonov), ki imajo vsaj tolikšno število še v sosednjem Iranu. Šiitska veja muslimanov z jezikom turške jezikovne skupine in zelo sorodnega besedišča ima v Turčiji zaveznika po jezikovni plati ter po interesih, medtem ko šiitski verski predznak in azerska avtonomna pričakovanja v Iranu ustvarjajo vrsto napetosti (Altstadt, 1992). Nasprotja so z Armenci zaradi Gorskega Karabaha, ki je bil do jeseni 2023 armenska etnična enklava na azerbajdžanskem teritoriju. Sosednji Gruzinci imajo težave z dvema upornima provincama z drugačno etnično zasedbo in ruskim strateškim intervencionizmom, ki skuša Gruzijo ohraniti v ruski strateški orbiti; gre za Južno Osetijo in Abhazijo (Gahrton, 2010). Rusija ima poleg tega Kavkaz kot strateško mostišče, že zaradi poteka energetskih poti iz Centralne Azije prek Kaspijskega jezera in Kavkaza na Črno morje ali pa Turčijo (Davis, Van, Azizian, 2007).

Zadnja med velikimi geografskimi regijami Azije obsega naravno in kulturno precej homogen prostor, ki ga aktualizirane regionalne geografije navadno povezujejo še s Severno Afriko in mu dajo skupno ime Arabski svet ali pa arabsko-islamski svet Jugozahodne Azije in Severne Afrike. V grobem obsega nad 20 milijonov km^2 z blizu 400 milijoni prebivalcev. Prevlada islamske veroizpovedi, arabskega jezika in pisave, pretežno aridno naravno okolje z bogatimi fosilnimi energetskimi viri ter deficitom vode in rodovitnih površin ustvarjajo vtis enotnega prostora na spoju Afrike in Azije. Arabska liga povezuje večino tega prostora v veliko kulturno precej homogeno svetovno regijo, ki se poleg navedenega odlikuje tudi z visoko stopnjo rodnosti in posledično naglo rastjo števila prebivalcev ter emigracijskimi težnjami. Kakor se zdi ta predel po eni strani homogen in enoten, je po drugi notranje raznolik in predvsem poln nasprotij in antagonizmov. Enoten je vsaj še v dveh stvareh: skupnih domnevnih nasprotnikih in geopolitični odvisnosti, ki se je ne uspe, ne zna ali morda tudi noče otresti. Realno povezuje Maroko in Jemen zelo malo skupnih interesov in celo v sosedstvu je tega malo; na primer med Saudovo Arabijo in Jordanijo. Arabski svet je homogen percepcijsko,

od zunaj, a ne po notranjih vezeh in ambicijah. Pogled v zgodovino sicer razkrije spoštljivo obsežen nabor državotvornih faz, od staroantičnih Egipčanov in Sumercev, pa Kušitov in potem arabskih osvajanj in zaporedja islamskih kalifatov do najuspešnejše urejene države tega prostora – osmanske Turčije. Stara slava hrani sodobne nacionalizme in druge ideologije, realne in še bolj domnevne travme utrjujejo občutek prikrajšanosti in iščejo alibi za sodobno nezmožnost sklepanja ustreznih kompromisov, ki bi razreševali ali vsaj blažili težave z mejami, oblikovanimi izključno s kolonialnimi silami le dveh držav: Velike Britanije in Francije. Toda družbeno strukturo tega obširnega prostora so gradile predvsem domače sile; zunanje sile so jih le skromno modificirale.

Geografsko gradi arabski svet nekaj večjih, sorazmerno dokaj homogenih enot. Najbolj na zahodu je Magreb z Atlaškim gorstvom in sredozemskimi obalnimi pokrajinami, ki jim proti jugu sledi pas največje subtropske puščave na svetu: Sahara. Le na vzhodu jo v prečni smeri prekinja ozka, a zelo rodovitna dolina Nila, ki se na severu razširi v široko delto, na jugu pa v Sudanski bazen. Na drugi strani tektonsko zasnovanega Rdečega morja je Arabski polotok, visok na jugozahodu in potem spuščajoč se proti plitvemu Perzijskemu zalivu vse nižji. Poseben del nizkega sveta je Mezopotamska nižina med rekama Evfrat in Tigris. Na zahodu sledi nekaj višji predel Palestine in Sirije; tu se regija zaključi ob vzhodnih obalah Sredozemskega morja. Poselitev je zelo neenakomerna, redka v predelih obširnih puščav ter zgoščena ob velikih rekah in ob obalah. Na jugozahodu Arabskega polotoka velja v predelu Jemenskega višavja načelo inverzne poselitve: višavje je tradicionalno gosteje naseljeno kot nižji predeli, razen seveda vadijev, ki so razpolagali z vodnimi viri in so predstavljali tudi ugoden prometni prehod (Erhatič, 2009).

Jezikovna enotnost še ni tudi etnična homogenost. Arabščina ima več regionalno pogojenih različic, kar je rezultat raznoterih vplivov, med drugim tudi politične zgodovine. Poskusi arabskega poenotovanja s panarabskim nacionalnim gibanjem niso bili posebej uspešni. Arabsko gibanje verjetno ni dobilo širokega zaleta zaradi družbene arhaičnosti v času, ko je bilo za ta gibanja najprimerneje (prva polovica 20. stoletja), pozneje pa za to ni bilo več tako ugodnih geopolitičnih okoliščin (Yambert, 2010). Poleg tega so se taktične kalkulacije nastopajočih političnih elit v posameznih deželah precej laže naslonile na domačo klanovsko strukturo, kot pa prepričevale o prednostih panarabskega povezovanja tudi zaradi moči dominantne družbene sile v vseh teh okoljih: islamskih verskih struj. Na arabsko zavest je imela vseskozi močan vpliv religija (islam), ker ima velik vpliv na življenjski slog ljudi, vrednote, mišljenje in identiteto. Nacionalizem in nekaj pozneje socialistične ideje pa so tuje ideologije; prihajale so iz podobnih okolij kot kolonialni oblastniki, nosilci kapitala, tehnologije in patentov; vse to so bile stvari, ki se jim je arabski svet moral na različne načine prilagajati, tudi če se je

sam temu zaradi kulturnih vrednot upiral (Ali, 2002). Le redki družbeni kolektivi v sferi islamske kulturne provenience so zmogli dovolj avtentične moči, da so sami krenili k nacionalizmu kot modernistični družbeni smeri (turški; blizu je bil iranski). V Siriji je avtokratski režim sicer poskušal, vendar je zaradi pritiskov doživel upor in kolaps ter državljansko vojno (Cahtty, 2017). Na versko izročilo naslonjeni fundamentalizmi so zapleten odgovor na sorazmerno enostavne družbene izzive. V seriji uporov tako imenovane arabske pomladi so se na površju marsikje pojavila fundamentalistična gibanja, radikalno nastrojena proti zahodnemu imperializmu, prezirajoč to, da so jih k revščini in korupciji spravili sistemi družbenega zapiranja: očitno ugoden medij za razrast avtokracije, ki je vzdrževala oblast s korupcijo in družbo izčrpala do revščine. Pojav radikalne islamske države je vendarle rezultat precej bolj dolgotrajnega ideologiziranja množic z islamsko versko podlago, na površje pa je v Siriji in Iraku prišel, ker je naletel na družbeni vakuum po intervencijah in uporih ter kaosu (Byman, 2015). Tiste družbe (na primer v Libiji,[238] Siriji, tudi Tuniziji ali Jemnu), ki so sledile socialističnim družbenim vzorom, so jo odnesle slabše kot družbe s tradicionalno družbeno hierarhijo (Zupančič, 2012, 74). V Egiptu je po vrenju nemire ustavljala vojska (Osman, 2010). Monarhije so se v družbenih pretresih obnesle kot na splošno bolj odporne tudi že prej (Davidson, 2011). Evropski pristopi so bili vsi po vrsti izkoriščevalski, od francoskega in angleškega kolonializma prek ameriškega protekcionizma do sovjetskih (ruskih) socialističnih manevrov (Anderson, 2017). Vendar je bil to največkrat tudi vzvod družbene modernizacije in tehnološkega sledenja, pa tudi vključevanja v mednarodno politično in gospodarsko areno (Citino, 2010, 148).

Današnje meje arabskih držav so namreč skoraj brez izjeme oblikovale evropske sile. V državah Magreba je to potekalo s kolonizacijo in njeno političnoteritorialno dediščino, posebej v današnjem Maroku so bile zelo močne dinastije, kar je precej olajšalo teritorialno identifikacijo na tej zgodovinsko-teritorialni podlagi (Semmoud, 2010, 28), v Egiptu in Sudanu so delovale domače dinastije, vendar znotraj političnih meja, vsiljenih od britanskih kolonialni sil, na Arabskem polotoku pa so imeli vidno vlogo zlasti protektorati po prvi svetovni vojni. Zaradi razlik med glavnimi strujami (suniti proti šiitom in še posebej

238 V Libiji je avtokratski režim Moamerja Al Gadafija s precejšnjo sovjetsko pomočjo prva desetletja vodil politiko velikopotezne ekonomske in družbene modernizacije, zaradi katere je bila Libija med gospodarsko najbolj uspešnimi afriškimi družbami. Naftno bogastvo se je prelivalo v državno infrastrukturo in to je zagotavljalo določeno blaginjo (Napokoj, 2008). Sčasoma so postale zasebne ambicije libijske elite zaprt krog, avtokracija bogatenja. Koristi so šle tudi tujim, predvsem sovjetskim in potem ruskim interesnim skupinam ter podpori teroristične dejavnosti po svetu. S tem si je libijska garnitura pridobila nasprotnike v tujini (predvsem na zahodu, kamor je bil terorizem usmerjen), podpora tujim agentom je bila draga, domači krog avtarkije pa je deloval vse slabše, dokler ni ekonomsko klonil. Skoraj identično je potekal proces zoževanja kroga koristnikov na eni ter širjenja prikrajšanih množic na drugi strani v Egiptu (Acemoglu, Robinson, 2020, 37–45; 372); državi, kjer so resursi postali bolj omejeni prav zaradi tveganih gospodarskih odločitev v preteklosti (El Mahdi, Marfeet, 2009).

vahabiti) je težko predvideti etnično kohezijo na tej podlagi. Arabski svet je poln družbenih paradoksov in notranjih nasprotij (Aarts, Nonneman, 2005), čeprav dajeta verska in jezikovna homogenost tudi vtis družbene enotnosti. Arabske države so druga za drugo razvile državne identitete in zdi se, da se nacionalni razvoj sedaj odvija pretežno v teh okvirih. Sirija in Irak sta izrazito večetnična, pa tudi verska karta je raznolika. Verjetno so poskusi laicističnih upravnih pristopov, ki so jih ponujali sovjetski politični instruktorji, ugajali mnogim tudi zato, ker so v okviru teh videli širšo panarabsko idejo kot realistično (Hourani, 1992). Kljub določenemu gospodarskemu napredku te državi niso postale učinkovite industrijske sile; večina projekcija velikopoteznega socialističnega gospodarstva je ob orjaških projektih prinesel več težav kot koristi (Van Dam, 2011). Parcialno so obstajali poskusi velikopoteznega panarabskega povezovanja, a niso bili uspešni, in le delno – celo v manjši meri – so za to krivi skoraj konstantni pritiski iskalcev nadzora nad energetskim bogastvom tega prostora (Enghdal, 2000).

V obširnem arabskem svetu med Magrebom in Mašrekom nekako na sredini tiči izjema: judovska država Izrael. Po ustroju in delovanju je Izrael edinstven primer na svetu. Judovstvo velja za eno najstarejših oblikovanih ljudstev, ki se je ohranjalo ob močni naslonitvi na versko izročilo tudi v več kot 2000 let trajajočem obdobju v okoliščinah diaspore. V 19. stoletju se je (gotovo po zgledu nacionalnih gibanj v Evropi) pojavila ideja o izraelski državi, ki so jo potem razglasili leta 1947 na ozemlju Palestine (do tedaj je bilo to ozemlje pod britanskim protektoratom) (Šobajić, 1982, 239–245). Palestinska zadeva je izjemno zapletena že zaradi ravni odnosov arabskih sosedov z Izraelom, radikalizacije medarabskih odnosov in vztrajnega izraelskega širjenja naselij (Wolffsohn, 2023). Arabci so se temu upirali tudi vojaško in kljub britanski nenaklonjenosti so Izrael po drugi svetovni vojni vendarle razglasili. Uspešen vojaški odpor zoper arabske napade in izdatna gospodarska podpora judovske diaspore sta zagotovila, da so Izrael na gosto naselili Judje s skoraj vsega sveta. Izraelska identiteta se je kalila v številnih kratkih, a intenzivnih vojnah ter v naglem procesu socializacije imigrantov judovskega porekla in volje (Reinhart, 2002). Izraelska nacija je tako ponovno sestavljena in oblikovana na podlagi politične in teritorialne pripadnosti ter sproti nastajajoče moderne izraelske zgodovine, ki jo bistveno določa nepomirljivo načelno arabsko nasprotovanje judovski državi. Posledica izraelskega vztrajanja in širjenja na palestinskem ozemlju je palestinsko arabsko begunstvo (Opitz, 1988). Palestinci so postali najprej politični in humanitarni, nato tudi geografski pojem (Wasserstein, 2003, 11–28). Dosedanji procesi urejanja odnosov z arabskimi sosedami so bili le skromno uspešni; uspelo je le z Egiptom (Steininger, 2003). Delno gre iskati razloge za dolgotrajno pat pozicijo tudi v mednarodnih razmerjih moči (Ashton, 2023).

5.5.4 Politične meje in etnična pripadnost v Ameriki in Avstraliji

Ameriška celina obsega dobrih 42 milijonov km^2 in le malo zaostaja za Azijo po površini, po prebivalstvu pa je še zdaleč ne lovi. Celina je dvo- ali tridelna, odvisno od tega, ali je ključni kriterij kulturna podoba ali pa se v ospredje postavljata lega in izoblikovanost površja. V politični geografiji je smiselna členitev na Severno (Angloameriko) in Južno (Latinsko Ameriko; pri tem je Srednja Amerika v veliki večini »latinska«). Slednje že nakazuje politično in kulturno zgodovino, ki pa bistveno olajšuje razumevanje ključnih razlik med obema deloma tega »svetovnega otoka«. Tem bolj je kulturni kriterij smiseln, če se v nadaljevanju prikažejo še Avstralija in Nova Zelandija ter kakšen otok in otočje v Pacifiku, ki politično sodi v ameriške okvire.

Politični zemljevid ameriške celine so oblikovale skoraj izključno kolonialne sile, ko so med 16. in 19. stoletjem osvajale »novi svet«. V tem dolgotrajnem procesu so (zahodno)evropske sile ustvarile ameriške kulturne pokrajine v treh glavnih fazah: prvič, z načelno zasedbo obširnih teritorijev, ki jih niso poznali in dejansko tudi obvladovali le okvirno, drugič, s kolonizacijo evropskih priseljencev in pozneje tudi suženjske delovne sile iz Afrike, in tretjič, z decimiranjem domačega staroselskega prebivalstva (Dalziel, 2006). Četrta faza, to je oblikovanje političnih meja, kot so na tej celini še sedaj, se je uresničevala postopoma in na različne načine. Amerika ne pozna nacionalizma kot gibanja in ideologije, kot je to v Evropi in še kje, a je obilje socialnih pretresov, mejnih sporov in tudi jezikovno obarvanih spopadov podobno kot drugje, nikakor pa niso konfrontacije in vojne tako zapletene kot v Evropi ali Aziji. Velikanske razlike v socialni sestavi, družbeni participaciji, osebni in ekonomski svobodi ter življenjskem standardu ter končno stabilnosti pa so sedaj izključno rezultat poznejših procesov, in ne kolonialne zapuščine (Ferguson, 2014, 32–70).

Ameriško celino sta osvajali dve skupini evropskih držav skoraj istočasno. Francija in Velika Britanija sta se angažirali predvsem v Severni Ameriki, Španija in Portugalska pa v Srednji in Južni. Angležem je uspelo osvojiti nekatere otoke in otočja: Bermudski otoki, Bahami, Jamajka, Kajmanski otoki, Turks in Caicos ter Barbados (sprva Portugalci) ter več otokov v nizu Malih Antilov (Britanski Deviški otoki, Anguilla, Barbuda, Antigua, Dominika, Monserat, Sv. Lucija, Sv. Vincenc in Grenadine). Francoske posesti so bile prav tako v nizu Malih Antilov (Martinique, Marie Galante, Guadeloupe in Sv. Martin), najpomembnejši je bil Haiti, zahodni del otoka Hispaniola. Tako Francozi kot Britanci so osvojili tudi nekaj južnoameriških posesti, in sicer vsak svojo Gvajano, Britanci tudi svoj Honduras (danes Belize). Nizozemske posesti so bile skromnejše: otoka Aruba in Curaçao ter njihova Gvajana (danes Surinam). Angležem je pripadlo še nekaj posesti v Južnem Atlantiku: oddaljeni otoki Sv. Helena, Tristan da Cunha, Nova Georgia in Falklandski otoki (prvotno španski). Portugalci so osvojili vzhodne dele Južne Amerike,

kar je bilo po delitvi s Španijo podlaga za oblikovanje Brazilije. Teritorialno je bila najuspešnejša Španija. Njena posest je segala od zahodnega dela današnjih ZDA do Ognjene zemlje na jugu Južne Amerike. V kolonialno delitev je uspešno posegla tudi Rusija in osvojila več kot 1,5 milijona km^2 obsežne dele Severne Amerike, današnjo Aljasko. Vendar je tam ustvarila vsega nekaj naselbin, potem pa posest prodala ZDA.

Politične meje izkazujejo živahno dinamiko. Francosko-britanska rivaliteta je kolonialne teritorije precej menjala. Britanija je bila pri tem uspešnejša. Še preden so te sile sploh osvojile in vsaj okvirno posestvovale večinoma redko naseljeni prostor, je z uporom proti britanski kroni 13 kolonij oblikovalo zvezo, ki je v naslednjem stoletju pridobila še preostale teritorije, da je ameriška zastava zasluženo izobešala vseh petdeset zvezdic. Nova država je kmalu posegla po drugih posestih na severnoameriški celini, jih kupovala, zamenjevala, vojaško osvajala ali na posredne načine (z osamosvajanjem)[239] in vključevala v rastoče ZDA, najmočnejšo državo zahodne hemisfere ter po stoletju in pol tudi nesporni pol moči. Iz združenih britanskih posesti na severu je dominion Kanada ostal v rahli britanski sferi, a praktično samostojen. Orjaški otok z ledenim pokrovom – Grenlandijo[240] je pridobila mala Danska, medtem ko avanturistični pohodi vikinških odprav na severnoameriški kopnini niso pustili trajnejših kolonij. Za dobro polovico se je skrčila največja in tudi najbogatejša španska posest – Mehika, in sicer v celoti v korist rastočih ZDA. Največjo posebnost je naredila francoska posest na Haitiju. Cvetoča kolonija s sladkornim trsom kot glavnim proizvodom se je v času težav v Evropi osamosvojila in postala prva črnska republika na svetu. Ker pa je nova politična garnitura bolj posnemala privlačno individualno bogatenje in oblikovanje nekaj močnih oligarhov (podobno so ravnale večinoma tudi druge skupnosti pod portugalsko in špansko krono), je ustvarila družbo (pre)velikih socialnih nasprotij, ne pa institucij s čim večjo udeležbo. Odločitev o široki participaciji je ZDA hitro postavila na svetovni zemljevid, ne toliko zaradi velikosti, temveč še bolj zaradi upravnega modela razvijajoče se ameriške družbe (Ferguson, 2014). Nadaljnji razvoj je bil od začetkov 20. stoletja veliko manj teritorialen in veliko bolj imigracijski, tehnološki in končno tudi vojaški (Snyder, 2018, 67–80).

V večjem delu držav ameriškega kontinenta se je uveljavil koncept teritorialne nacije. Države se razlikujejo glede na deleže prebivalstva bodisi domačega izvora bodisi priseljenega iz Afrike in drugih celin. Pojem »etničnega« je tu drugačen kot v Evropi ali Aziji in se nanaša na to, kar je drugje »rasa« ali pa regionalni izvor. Razlikovanje med enim in drugim pojmom je bolj privzeta praksa kot

239 Velja za Teksas.

240 Danska je vključila Grenlandijo leta 1729 kot svojo posest s statusom province. Otok uživa visoko stopnjo avtonomije. Uradno je del EU.

pa rezultat kriterialnega razločevanja. Etnična skupina so tam tako Mehičani ali Latinoameričani kot Afroameričani, pri čemer se v sodobnih dikcijah izogibajo opredelitvam glede na izgled ali barvo kože.[241] Te kategorije so vpete v ameriško družbeno percepcijo po socialni lestvici, ki je tudi že presežena.

Američani so teritorialno ustrojena nacija, tako kot so to Kanadčani, Argentinci, Mehičani ali Brazilci. To je povezano predvsem z njihovo politično zgodovino in selitvenimi gibanji. Prvi faktor je ustvaril ime, obseg, meje in obliko držav, drugi pa oblikoval raznolik demografski korpus, ki se še danes strukturno dopolnjuje in spreminja. Američane sta oblikovala skupna usoda in teritorij. Vključitev priseljencev v političnoteritorialne okvire in sprejem ameriškega načina življenja sta tista pogoja, ki posamezniku omogočata razmeroma hitro vključitev v ameriški družbeni okvir. Teritorialni razvoj države ter nagel razmah industrije in rudarstva sta privabila veliko priseljencev, ki so se v ameriškem »talilnem loncu« (ang. *melting pot*) preoblikovali v Američane.

Evropska kolonizacija je intenzivno posegla na ameriško celino z naseljevanjem prebivalcev iz Evrope in Afrike, manj pa iz Azije, s čimer je temeljito spremenila prvotno prebivalstveno sestavo. Domače prebivalstvo so potisnili ob rob ter jih z vojnami številčno reducirali in poslabševali njihov ekonomski položaj. Ohranili so se v slabše pristopnih območjih in tam, kjer so jih po sklepu ameriške politike pustili: to je v rezervatih. Inuiti (Eskimi) so se v kanadskih prostranstvih ohranili (Freuchen, 1961). Najmočnejša je bila kolonizacija v ZDA. Prvi valovi priseljencev so bili z Britanskega otočja in iz Francije, sledile so skandinavske dežele in Nemčija, nato Južna in Vzhodna Evropa, pozneje pa so se priseljevali tudi z drugih celin. Prvi naseljenci so bili pravzaprav begunci, pripadniki protestantskih ločin (predvsem puritanci) z Britanskega otočja. Ta trend je prevladoval vse do tridesetih let 19. stoletja. Pozneje so prihajali tudi iz Srednje Evrope. Ti naseljenci in njihovi potomci (*Old Stock Americans*) tvorijo jedro ameriške nacije in so nosilci značilnih ameriških vrednot. Ker so sprva oblikovali dokaj homogene naselbine, so se skupnosti v okoliščinah ločenosti dolgo zadržale. Staroselcev – Indijancev večinoma niso sprejemali, pač pa so slednji v spopadih vztrajno izgubljali svoja plemenska ozemlja in prebivalstvo. V južnejših kolonijah, ki so temeljile na plantažnem kmetijstvu, so po letu 1619 iz Afrike dovažali sužnje. Postopoma, predvsem pa po ameriški državljanski (secesijski) vojni, so se črnci le počasi uveljavljali v različnih družbenih slojih. Ovir je bilo zelo veliko, zlasti v južnejših državah. Prostorska segregacija na podlagi rasnih predsodkov je še sedaj marsikje zelo očitna.

Drugi val evropske kolonizacije je sledil po letu 1830, ko so se uveljavili tokovi priseljevanja iz Skandinavije in Nemčije. Ta val je bil usmerjen zlasti v

241 Rasno razlikovanje so ZDA odklonile uradno s koncem državljanske vojne v šestdesetih letih 19. stoletja, a se je v družbi prakticiralo zelo dolgo v pozno 20. stoletje, očitki so prisotni še sedaj. Rasni premisleki so ameriška notranja težava.

novonastajajoče države med Apalači in Skalnim gorstvom. Zlata mrzlica, kot so radi imenovali pojav množičnega iskanja zlata, je animiral mnoge priseljence, ki so jih privabile vesti o možnostih hitre obogatitve, je kmalu prepustila mesto gradbincem, rudarjem in delavcem v industriji. Pozneje, predvsem po letu 1880, se je sprožil intenziven val doseljevanja iz Italije, Srednje Evrope, Rusije, Poljske in z Balkana. Ta tok se je stopnjeval do začetka prve svetovne vojne; samo v obdobju 1900–1920 se je priselilo vsaj 17 milijonov ljudi (Zinn, 2005). Pozneje so zaradi gospodarske krize ZDA za imigrante malodane zaprle vrata. Tedaj je bilo kar nekaj preseljevanja znotraj ZDA, predvsem proti zahodu in Velikim jezerom. Migracijsko nekaj skromnejši desetletji med obema svetovnima vojnama je označevala amerikanizacija. Raznoliki narodi in etnije so postajale ameriška nacija (Adamič, 1945). Četrti selitveni val se je pričel po drugi svetovni vojni z begunci izpod socialističnih režimov iz Evrope. Toda v strukturi priseljencev so Evropejci že postali manjšina, saj je bilo več Azijcev (okrog tretjine) in posebej še priseljencev iz Latinske Amerike (skoraj polovica), nekaj pa tudi Afrike. Podobni trendi veljajo še danes. ZDA so imigracijsko ena najprivlačnejših držav, posebej za visokokvalificirano delovno silo (Klemenčič, Maver, 2017). Vendar je pritisk velik zlasti iz latinoameriških držav (Wihtol de Wenden, 2023, 74–75). Kitajsko prebivalstvo je dolgo ohranjalo specifičen način poselitve v zaprtih mestnih četrtih (tako imenovane *kitajske četrti*), ki pa so se v zadnjih desetletjih močno oprle. V socialnem smislu so bili dolgo najniže na socialni lestvici predvsem črnci, kar je ohranjalo tudi marginalnost njihovih območij poselitve. Danes so zastopani v vseh socialnih slojih. Ameriška nacija se po teh potezah korenito razlikuje od evropske.

Ameriška angleščina (amerikanščina) je jezik javne rabe, samoumevno ena od glavnih pritiklin Američana in sredstev poenotovanja v »talilnem loncu«. Ameriška angleščina se je torej – tudi kot prvi svetovni jezik – uveljavila predvsem zaradi vpliva in moči svojih nosilcev. K temu je veliko prispeval tudi britanski kolonialni imperij, saj je angleščino uveljavil kot najprimernejšo *linguo franco* marsikje v bivših britanskih kolonijah. Med priseljenci v ZDA iz latinoameriških držav se je ponekod obdržala španščina kot prvi jezik komunikacije. V jugozahodnih državah je španščina marsikje vsaj v javni rabi in tudi v uradni rabi (Huntington, 2005, 320–329).

Drugi segment ameriške identitete prispeva verska pripadnost. Ker je od samih začetkov veljala verska toleranca, so ZDA kmalu postale stekališče različnih veroizpovedi in verskih ločin. Nastajale pa so tudi nove in še sedaj nastajajo. Zlasti protestantske cerkve, ki so dalje lahko vezane na določene etnične ali kulturne prvine (stare in nove), se še sedaj množijo, tako da natančnega števila niti ni mogoče poznati. Pojem ameriške nacije je danes veliko bolj zapleten, kot je bil v začetnih fazah. Privzemanje ameriškega načina življenja in teritorialne identitete je

spričo zelo raznolikih rasnih, kulturnih in jezikovnih okoliščin nekoliko drugačno, veliko bolj navezano na multikulturnost kot ključno lastnost. Ob tem so fragmenti »starih« identitet njihovih prednikov še vedno vidni, prepoznavni in cenjeni. Vendar v tem sklopu prevladuje zlasti čustvena in le deloma tudi kulturna komponenta. Vse drugo je zabrisal talilni lonec. ZDA namreč politike multikulturalizma ne gojijo.

Narodne ideje v evropskem pomenu besede tu (in enako velja tudi za Kanado, Avstralijo in Novo Zelandijo) ni, zato je tudi terminološko usklajevanje težavno. Koncept ameriške nacije se naslanja izključno na teritorij ZDA in ob tem povzema tudi pravno-politično dediščino države. Nacionalnost sloni na državljanstvu. Tak pristop je bolj ali manj uveljavljen tudi v drugih državah z anglosaksonsko provenienco, le malo drugače pa je v državah španskega in portugalskega jezika (Latinska Amerika). Izjemo v konceptu etničnosti predstavlja Kanada, in sicer le v provinci Quebec, ki je pretežno naseljena s frankofoni. Je edini primer poskusa osamosvojitve zaradi etničnih razlogov, pri čemer so pojem etnična pripadnost razumeli podobno kot v Evropi – in seveda ne po »ameriško«.

V današnji Mehiki in osrednjih predelih Andov so bile ob prihodu Evropejcev razvite velike organizirane domače civilizacije, ki so morale kloniti zaradi lastne družbene ranljivosti bolj kot pa od španskega orožja (Diamond, 2008). Na otočjih in ob vzhodnih obalah Brazilije so na plantaže dovažali črnce iz Afrike (Curtin, 1969). Vendar nobena od južnoameriških držav in ubrala izrecne politike rasnega razlikovanja in s tem zatiranja te populacije, zato je bilo tudi sklepanj mešanih družin več, posledično pa več mešancev – mulatov.

Španske posesti so se večinoma osamosvojile v prvi polovici 19. stoletja. Otoki v Antilih so imeli drugačno preteklost. Tu je kar precej posebnosti. Haiti je bil nekdanja francoska kolonija. Z revolucijo leta 1804 je postal prva črnska republika na svetu. Zaradi izolacije je gospodarsko močno nazadoval. Mnogi otoki so zadržali britansko, francosko oziroma nizozemsko nadvlado. Kubo so v začetku 20. stoletja v vojni pridobile ZDA od Španije. V petdesetih letih 20. stoletja je revolucija državo uvrstila med socialistične in jo s tem precej gospodarsko osamila. Portugalska posest je obsegala eno samo enoto – Brazilijo, in sicer do leta 1822, nato je bila do konca 19. stoletja cesarstvo in pozneje republika. Koncept preraščanja priseljenega prebivalstva v nacijo je bil podoben kot v ZDA ali Kanadi: glavno vlogo v procesu etnogeneze je imelo politično organizirano ozemlje – država s svojim administrativnim aparatom; zato je upravičeno trditi, da so to izrazito teritorialne nacije. V tem konceptu prebivalci zadržijo nekatere kulturno-jezikovne prvine, določene tradicije in mentaliteto svojih izvornih okolij, vendar hkrati s prevzemom vseh vrednot, norm, navad in drugih okoliščin, veljavnih za te nove družbe. Ohranjajo se raznolike diaspore, kar bogati kulturni utrip teh novih nacij oziroma narodov; v tem primeru je enačenje terminološko povsem ustrezno.

Prebivalstvo nekaterih južnoameriških držav, kot so Čile, Argentina in Urugvaj, sestavljajo predvsem potomci priseljencev iz Evrope. Staroselcev je malo, pa tudi z drugih celin je bil imigracijski priliv sorazmerno skromen. Tod ni bilo velikih plantaž in tudi industrializacija se je pričela pozno. Te družbe so kljub nekaj razlikam glede etničnega izvora precej bolj homogene: so bele, špansko govoreče in katoliške. Paragvaj, Peru, Ekvador in Bolivija imajo večje deleže staroselskega prebivalstva (nad 30 %), ki skupaj z mestici tvori etnično jedro. Identiteta pa je podobno kot drugod vezana na državni teritorij. Velike države, kot sta Mehika in Brazilija, s podobnimi značilnostmi, kar se razmerij med prebivalci z različnim etničnim ozadjem tiče, imajo prisotne tudi posamezne protoetnične težnje, a so povezane tudi z nasprotovanji perifernih provinc državnim središčnim območjem.

Medtem ko je rast Kanade in ZDA v večji meri vezana na močan trend priseljevanja predvsem mladega prebivalstva, je v vsej Latinski Ameriki (z redkimi izjemami) še vedno hitra rast pogojena z mladimi demografskimi režimi s še sorazmerno z visoko stopnjo rodnosti. Mehika ima že blizu 130 milijonov prebivalcev, Brazilija je z okrog 216 milijoni na sedmem mestu na svetu. To so tudi države z globalnimi mesti, h katerim je vsekakor treba šteti tudi argentinsko metropolo Buenos Aires, prav veliko pa ne zaostajata perujska Lima in čilski Santiago, ne po velikosti ne po urbanem prestižu.

Po imigracijskem poreklu glavnine prebivalstva, razvoju staroselskih skupnosti, družbenem in ekonomskem razvojnem načinu in kulturni identiteti sodita v ta okvir še dve državi: Avstralija in Nova Zelandija. Obe sta še vedno redko naseljeni (Avstralija okrog 26 milijonov, Nova Zelandija dobrih 5 milijonov), tehnološko razviti in z visokim življenjskim standardom, a vendarle z nekaj razlikami v družbeni strukturi. Avstralija je domovina staroselcev, ki jih viri in statistike večinoma označujejo kot Aborigine ali avstralske staroselce, medtem ko imajo Maori, avtohtono domače prebivalstvo Nove Zelandije, svoje ime in jih ne imenujejo drugače.

5.5.5 Afriški kulturni, etnični in politični zemljevid

Politični zemljevid Afrike, celine s površino nekaj nad 30 milijonov km^2 in okrog 1,4 milijarde prebivalcev, sestavlja okrog 55 držav. Nenatančno število je odraz dileme, ali se štejejo kot samostojne državne enote skupnosti, ki so samostojnost razglasile in jo prakticirajo (Somaliland, Puntland), in kako se šteje Zahodna Sahara, ki jo praktično v celoti upravlja Maroko. Afriški politični zemljevid je kljub zelo starim kulturam, izjemni kulturni heterogenosti in burni zgodovini pravzaprav dosti enostaven. V veliki večini so ga oblikovale evropske kolonialne sile, kar velja tudi za severni (sredozemski, arabski) del (Oliver, Fage, 1985).

Afrika velja za zibelko človeštva. Artefakti hominidov segajo že dobrih 7 milijonov let nazaj (Leisering, 1998, 5). Afrika je bila večkratno prizorišče medsebojno

očitno nepovezanih hominidacij (Aston, Taylor, 2001), pozneje pa območje nastanka antičnih državnih tvorb v Egiptu in današnjih Nubiji in Etiopiji ter očitno dovolj naprednih kultur tudi južno od Sahare na več mestih (Grataloup, 2023, 59). Države in ljudstva so se razvijala po svoje in v okviru svojih domačih religij, monoteistična krščanstvo in islam pa sta prišla pozneje in te kulture na neki način prekrila ter šele sčasoma pričela vplivati tudi na etnifikacijo. Pred pričetkom moderne dobe so imela nekatera afriška območja razvite državne organizacije, ki so, kakor je bilo že večkrat poudarjeno, igrale izjemno pomembno vlogo pri etnogenezi narodov. Praktično celoten pas današnjega Sahela je bil v obliki večjih držav, pravzaprav imperijev. Še starejše so državne kontinuitete v Etiopskem višavju. Druga cona večjih držav je bila na jugu, v predelu Zimbabveja, manjša kraljestva pa so obstajala še dolgo v čas evropskega osvajanja tudi v Gvinejski Afriki. Literatura je še v pozna osemdeseta leta 20. stoletja v statistikah uporabljala izraze »pleme«, čeprav je glede na kontekst in tudi doseženo stopnjo družbene organizacije jasno, da gre najmanj za ljudstva, če že ne za narode. Zapoznelost etničnega razvoja je zasluga kolonialne razdelitev Afrike. Izvajale so jo evropske sile in usmerile gospodarska jedra na obalo, ne v notranjost. Po koncu kolonialne ere so se države osamosvojile v političnoteritorialnih okvirih, kot so bili dani s kolonialno razdelitvijo. Le sem in tja je bilo nekaj manjših sprememb. Toda primer osamosvojitve Južnega Sudana leta 2011 kaže, da je treba na ta dejavnik vendarle računati. Podobne težnje se pojavljajo tudi v drugih državah od Atlantskega oceana proti vzhodu. Nekatera poročila govore poenostavljeno o »kulturnem« ali celo izrecno o verskem značaju spopadanja med severnimi in južnimi ljudstvi v tem pasu. To je le deloma res, in sicer bolj situacijsko (ker ljudstva s severa pritiskajo zaradi stiske), spopad je pravzaprav zaradi zelo elemenatrnih stvari in sicer zaradi nadzora nad življenjskimi viri.

Jezikovna slika podsaharske Afrike kaže izjemno pestro sestavo. Verjetno je treba računati na vsaj šeststo večjih jezikovnih skupin, kar pa potencialno lahko pomeni tudi sorazmerno veliko število ljudstev in morebitnih pričakovanj po določeni obliki političnoteritorialne avtonomnosti. Predvsem pa je treba podčrtati, da je le malo držav, ki bi izkazovale homogeno jezikovno oziroma etnično sestavo. Tako živi večina Afričanov danes vsaj na neki način v položaju kulturnega manjšinstva. Zavedanje o tem, da so pripadniki iste narodne skupnosti še v eni ali dveh sosednjih državah in da v nobeni – kljub morebitni številčnosti – ne predstavljajo skupnosti z izgrajenimi narodnimi institucijami, seveda obstaja.

Tri države predstavljajo izjemo: Liberija, Etiopija in Južna Afrika. Prvo so oblikovali afroameričani po osvoboditvi; z njeno ustanovitvijo so zavzeli in kolonizirali dele Gvinejske Afrike. Po obliki je to povratni teritorializem; o nacionalizmu je težko govoriti, ker je šlo pri selitveni potezi za iskanje primernega območja za naselitev stran od Amerike. Etiopija je edina afriška država, ki ni postala kolonija

(bila pa je sedem let pod italijansko okupacijo). Naslanjajoč se na krščansko (koptsko) versko in kulturno izročilo, pismenost in dolgotrajno državno organiziranost, imajo vodilno vlogo Amharci, ki pa niso tudi najbolj številčna skupnost (to so Oromo). Sicer je v državi kakih osemdeset različnih etničnih skupin. Tako je Etiopija stara večetnična država (Jelenc, 1994, 9-18). Ta okoliščina je precejšnje breme, ker zaradi medetničnih trenj doživlja različne pretrese. Eritreja se je osamosvojila prav na etnični podlagi, čeprav je bil glavni argument v mednarodni javnosti političnoteritorialno svojstvo: dejstvo, da je bila Eritreja nekoč (britanska) kolonija. Toda zanimivo, da zelo podobna situacija v sosednji Somaliji ne velja: Somaliland na severu je bil v istem obdobju kot Eritreja tudi britanska kolonija. Samorazglašena država Puntland ni imela posebnega kolonialnega statusa in je nihče ne prizna. Do razcepitve je prišlo v Sudanu. Po dolgotrajnih spopadih in državljanski vojni (Pettersen, 2003) se je izdvojilo ozemlje na jugu s pretežno krščanskim prebivalstvom in prisotnostjo tradicionalnih afriških religij, sicer pa etnično zelo raznoliko. Država Južni Sudan je dobila mednarodno priznanje, ker je preostali Sudan (kot država nosilka državne identitete) s tem soglašal.

Južna Afrika ima povsem svoje okoliščine, in sicer zaradi močnejše evropske kolonizacije nizozemskih Burov in Angležev; skupnosti, ki se med seboj nista dobro razumeli. Bursko kolonijo so v vojni osvojili Britanci, kakor tudi (z velikimi težavami) preostale predele današnje Južne Afrike. Ključna okoliščina je bila uvedba apartheidske politike rasnega ločevanja, ki je oblikovala deset »domovin« (homelandov), ki jih svet bolj pozna kot »bantustane« (domovine Bantujev) (Pampalis, Bailey, 2024, 115-140). Štirje so razglasili neodvisnost, ki je nihče ni priznal, po odpravi segregacijskega režima pa so se ponovno združili z Južno Afriko. Ob tem je treba šteti še sorazmerno močno indijsko kolonizacijo v Natalu. Po koncu apartheida se je pričela družbena dinamika, ki bi lahko šla v smer oblikovanja kulturno heterogene teritorialne nacije. Kaže pa bolj, da gredo stvari v smer etnične pluralizacije in morda tudi etnične difuzije, podobno kot se je to že zgodilo v sosednjem Zimbabveju.

Ljudstva se afirmirajo in opolnomočajo s kulturnim razvojem narodnih jezikov in kulturno artikulacijo. Politična razdelitev temu ne ustreza, komunikacija med državami je dostikrat šibka, panafriška povezava je globalno orientirana in nima ne vzvodov in tudi ne izkušenj za iskanje medetničnih kompromisov in sporazumov. Mnogi afriški kulturni problemi so zanesljivo drugačni, kot so bili v Evropi ali kot so v Ameriki, zato so zgolj vztrajanja pri varstvu postkolonialnih političnih meja, s katerimi bi zagotavljali mir na celini, lahko premalo in zelo verjetno tudi neustrezna. Konflikti so zaradi drugih razlogov, meje so bolj prizorišče.

Afrika izstopa kot celina izrazitega demografskega vzpona. Čeprav je gostota poselitve še marsikje sorazmerno majhna, so produkcijske zmožnosti mnogih držav v neskladju s hitro demografsko rastjo. Kritično pomanjkanje izobraževalnih,

zdravstvenih in zaposlitvenih kapacitet je objektivna težava mnogih afriških družb (Vintar Mally, 2012). Izvor težav se rado pripisuje predvsem izkoriščevalski naravi kolonialnih gospodarstev (Rodney, 2021) in zgrešenim projektom pomoči razvitih držav, s katerimi so prvenstveno prenašali tuje izkušnje v afriško okolje brez dovolj tehtne presoje, kako deluje (Seitz, 2009). Celina zato ponuja občutne viške delovne sile, ki se v zadnjih dveh desetletjih prelivajo proti Evropi (Schwartz, 2017, 145–150). Za afriške družbe demografsko prelivanje navadno ni v posebno pomoč, ker se z emigracijo zlasti ambicioznih kadrov razvojni razkorak še povečuje (Skeldon, 1997). Emigracija je družinski in osebni projekt, le v skromni meri pa predstavlja medcelinski inovacijski prenos predvsem zaradi poglavitne težave afriških družb: neizgrajenosti institucij, njihovega slabega delovanja in političnih sistemov, ki dopuščajo ali celo pospešujejo bogatenje ozke elite, ki svoj položaj in bogastvo utrjuje s korupcijo, sproža s tem probleme in včasih revolt (Sharma, 2020).

5.6 Država in religija

Religija sodi med najmočnejše in najbolj dolgotrajne družbene povezovalce ter ima zato zanesljivo tudi številne in raznovrstne geografske učinke. Svetovni okvir človeškega védenja je zaradi religioznega jedra izredno raznolik in še vedno smo lahko priče novim pojavom razmišljanja in ravnanja, nanašajočega se religijo.

Politične geografije se z vprašanjem družbene vloge religije sorazmerno veliko ukvarjajo, a večinoma posredno. Med geografskimi panogami daje največjo težo religiji kulturna geografija. Religija je in ostaja močan dejavnik povezovanja ljudi v skupnost ter oblikovanja skupnosti. Verske skupnosti so lokalno tesneje povezane kot zgolj soseske. Veroizpoved ima zelo močan vpliv na oblikovanje medčloveških odnosov; v družini, med spoloma, na lokalni ravni ter na področjih simbolnega delovanja (Rebić, 2007). Zastave držav prenašajo simbole, ki so imeli prvotno ali pa še imajo verski značaj. Državni prazniki so po državah vezani na versko tradicijo in izročilo, čeprav se včasih do neprepoznavnosti komercializirajo in folklorizirajo (Zupančič, 2019, 104–109). Božič je najbolj eklatanten primer tega, tudi zato, ker ga komercialno predelanega praznujejo tudi pripadniki drugih ver in osebe brez vere. Skandinavske države imajo zastavo vse oblikovano po liku križa, ki je seveda krščanski simbol in tudi izvor tistega na zastavi je dejansko tak. Privzeta zgodovina simbolov pa še ne pomeni, da ima religija tudi tako mesto v družbi. Državni prazniki so v večini držav deloma povzeti po državnoteritorialnem dogajanju (osvoboditev, razglasitev neodvisnosti, združevanje, določen dogodek), po navadi pa imajo tudi vrsto verskih praznikov.

V preteklosti je bila religija pogosto edina zakonodajna in pravodajna institucija ali pa je dajala izhodišča, ki so jih potem na različnih področjih prevzemale

državne institucije. V razpadlih državah, na kriznih območjih, je religijska struktura neredko edini organizirani družbeni steber, ki lahko do neke mere nadomešča institucionalno. S tem je delno povezana tudi povečana vloga religije, in sicer navadno v fundamentalistični obliki (Bassam, 2002). Talibani v Afganistanu so dediči dalj časa trajajoče politizacije radikalno tolmačene religije ter seveda družbenih in političnih kontekstov v regiji in širše, ki so omogočili, da so postali tam prevladujoča družbena sila (Rashid, 2002), proti kateri so združene intervencijske sile vlagale veliko sredstev in naporov več kot dve desetletji (Malkasian, 2021).[242] Dolgotrajna intervencija ni bila uspešna, interventi so se umaknili in talibani, dediči radikalnih islamskih verskih šol iz Pakistana, so uveljavili režim, podoben onemu v Iranu (Schetter, 2023, 33). Uporaba islama kot podlage ali/in alibija za radikalizacijo političnih odnosov ima regionalne značilnosti (Etienne, 2000). Področje od Indije do Egipta in Bosporja je danes (z malo izjemami) ter dalje vse do atlantskih obal ter do konca puščavskega pasu v afriškem Sahelu skoraj v celoti obvladuje ena sama religija: islam. Politično in ideološko ni enoten, deluje pa podobno, kar predstavlja eno od poglavitnih objektivnih družbenih značilnosti tega območja (Muthuswamy, 2009).

Religija ima za države objektivno velik pomen in gradi do državnega ustroja specifičen odnos. V razmerah, ko je lahko tvorila družbeno elito ali pa predstavljala oblast, je neposredno pogojevala tudi druge sfere sicer »civilnega« življenja. Postavljala je merila in vrednote, zato se pogosto sklicujejo nanjo kot na relevantno izhodišče družbenih norm (Partridge, 2009). Sodobne države so oblikovale institucije in delujejo prek njih po načelu prava, od religije kot izhodišča pa so se distancirale. Ločitev »cerkve od države« ima svoj zgodovinski kontekst in je vodila v sekularizacijo družb v praktično vsem razvitem svetu ne glede na versko podlago in njeno razširjenost v družbah. Vendar ločitev in distanca pomeni le, da sta religija ter način njenega doživljanja in izražanja stvar posameznikove odločitve, zaradi narave (ker vse religije delujejo v skupnostih) pa je kolektivna. V socialističnih družbenih ureditvah so kolektivni značaj religiji oporekali. Nasprotovanje religiji izhaja iz ocene sorazmernega družbenega vpliva religije ter razlage, da je religija neskladna z modernimi »naprednimi« pogledi in znanostjo.[243] Religijo so pričeli izločevati kot ekskluzivno obliko kolektivne pripadnosti. Religije so postavljali v domeno zasebne sfere, a so zaradi narave tega agregata ohranile

242 Intervencija v Afganistanu je bila najdaljša ameriška intervencija s precej uporabe vojaške komponente. Radikalno razumevanje družbene vloge islama v družbi naglih prehodov in izgube institucijske podpore se zdi med ključnimi razlogi za uveljavitev šeriatskega prava. Tuje izkušnje v tem družbenem kontekstu niso delovale morda tudi zaradi ene največjih težav v dolgotrajnih konfliktnih družbah: v vse družbene pore razširjene podtalne kriminalne strukture.

243 Iskanje skladnosti oziroma neskladnosti religije in znanosti ter razprave o tem imajo precej dolgo zgodovino. Dilema je dejansko odveč, ker religija ni znanost in je zato ni mogoče meriti z istimi kriteriji, kakor tudi ne na primer umetnosti. To so samostojna področja (primerjaj: Rebić, 2007).

mnoge, ponekod pa večino atributov, ki so jih imele pred razsvetljenskimi revolucijami in iz njih izhajajočim sekularizmom (Prunk, 2008).

V okoljih, kjer so obstajale močne težnje po eliminaciji družbenega vpliva in kolektivne narave večine religijskih sistemov, je realno prišlo do pojavov ateizma kot filozofskega stališča, ki pa je pogosto imelo protireligijski značaj in s tem prešlo v družbeno ideologijo. To velja zlasti za različne oblike socialističnih ureditev po svetu, ki so večinoma rezultirale kot osebni kulti državnikov, ki so zaradi ideoloških predpostavk domnevne stalne ogroženosti države in sistema prešli v diktature. Marksistično orientirane ideologije so religijo marsikje preganjale in prepovedale njeno delovanje. Ruska boljševistična revolucija je imela zelo intenzivno protiversko kampanjo, verske objekte pa je vendarle postavljala kot državno kulturno dediščino. Veliko uvajanje nadomestnih simbolov, praznikov in podobnega je predvsem odraz načrtnega izrinjanja religije tudi iz zasebne sfere, čeprav je deklarirala versko svobodo. Razhajanje med deklariranim in dejanskim je bilo sicer značilno za sovjetsko socialistično doktrino (Berdjajev, 2018).

Sklicevanje na pravoslavno dediščino je bilo tudi vezivo ruskega strateškega usmerjanja, čeprav so v tem primeru ortodoksijo uporabljali bolj kot alibi, in ne kot dejanski razlog, na primer pri ruski podpori narodom na Balkanu. Pravoslavje je ena od identitetnih podlag ter kulturni medij narodnih in nacionalnih identitet (Podlesnik, 2018). Na Kitajskem, v Koreji in na Japonskem so religije prav tako postale pomemben gradnik kolektivne narodne identitete, a je bila pot drugačna kot pri ruski ali balkanski ortodoksiji. Slednjo so države in narodi prevzeli kot svojo, v Vzhodni Aziji pa so religijo prilagodili nacionalnim potrebam. Šintoizem na Japonskem ali konfucijanstvo odražata duh japonskega oziroma kitajskega etničnega kolektiva, za druge pa nista zanimiva (Oxtoby, Amore, Hussain, 2014).

Religija je lahko tudi mednarodni povezovalec; lahko predstavlja skupni imenovalec. Države s šiitskim prebivalstvom se laže razumejo, se zato povezujejo in sodelujejo. Taka stališča niso izključna. Iran in Azerbajdžan nimata dobrih odnosov kljub prevladi iste šiitske veje islama v obeh družbah. Pravoslavne družbe na Balkanu so iskale skupne kulturne vsebine, čeprav so bile na področju političnega ravnanja predvsem konkurentke. A vendar predstavljajo tudi države z nekaj skupnimi potezami in podobno zgodovinsko usodo (Thual, 1998). Narode Centralne Azije povezuje skupna kultura, ki je utemeljena na zgodovinski dediščini držav z islamskim obeležjem. Jezikovna sorodnost (večinoma gre za narode turške jezikovne skupine) je bila dodaten moment, a tudi edini element etnične diferenciacije. Po veri (sunitskemu islamu) se namreč niso razlikovali. Jezik in sunitski islam sta skupaj tvorila jedro odpora proti rusifikaciji in sovjetizaciji. Po razkroju Sovjetske zveze in osamosvojitvi religija spet pridobiva na vplivu in moči v vseh centralnoazijskih družbah (Morgeneyer, Starke, Waldeck, 2015).

Ameriški politični geograf Huntington je z delom *The Clash of Civilizations* dvignil precej prahu; tako odobravanja kot kritik. Delo je nastalo v času tik po velikih geopolitičnih spremembah, ko je po sesutju ideološke polarizacije sveta v zadnji dekadi drugega tisočletja pričela nastajati nova politična karta sveta. Pogost termin v geopolitiki je bil »novi svetovni red«, ki se je skliceval na globalno povezanost in soodgovornost, katere tehnično pomagalo so nova komunikacijska sredstva, idejna podlaga liberalizacija ekonomskih odnosov in pravno-politični okvir številna regionalna povezovanja. Toda evforičnost trenutka so pričele prekinjati serije konfliktov, ki so spreminjale politične meje, ustvarjale nove države in ob velikih »zvezah« močno razširile »pas črepinj«. To svetovno spopadališče ima jasne geografske konture in se razteza od Balkana prek Kavkaza in Bližnjega vzhoda dalje proti Indijski podcelini ter tam ob nekaj prekinitvah doseže Pacifik. Le malo pozneje se je razvil še južni krak konfliktnega pasu, ki zajema predele Sahela skoraj od Atlantika na zahodu do Rdečega morja in Indijskega oceana na vzhodu. V njegovem osrčju leži »arabski« svet, bogat z energenti in ljudmi ter reven z vodo (Clarke, King, 2004). Leta 2011 je val protestov destabiliziral mnoge arabske države, odstranil nekaj diktatorjev in napovedoval spremembe. Radikaliziral je svoj odnos do drugih kulturnih področij v svetu, predvsem do ameriškega. Verska dimenzija »pasu črepinj« je islam, ki so ga v mnogih okoljih vzeli kot pravno popotnico v globalizirajočem se svetu. Tako se posebej v južnem loku, ki se pne prek sahelsko-savanskega predela Afrike, na severu krepijo zahteve po »šeriatskem« izhodišču upravljanja države, na jugu pa krščanske in druge skupnosti drobijo postkolonialistični zemljevid Afrike, sem in tja oblikujejo (para)države, predvsem pa ustvarjajo široko cono revščine in kaotičnih družbenih razmer (Doevenspeck, Donko, Iwuoha, 2023, 21).

Na etnično stičnem prostoru je religijski mozaik izjemen. V nekaterih robnih predelih (na primer Kavkaz, Balkan, pa tudi Libanon in Palestina v širšem) se tudi lokalno soočajo z veliko versko raznolikostjo, ki je neredko sonosilec narodne oziroma etnične identitete. V središču tega geopolitičnega pasu – Palestini – so vzniknila vsa tri monoteistična verstva: judovstvo, krščanstvo in islam. Medtem ko je najstarejše ohranilo tudi svoj nacionalni in narodni karakter, sta se druga dva širila na različne načine razmeroma intenzivno in pravzaprav vseskozi ostala vsaj konkurenta, če že ne odkrita nasprotnika. Križ proti polmesecu je namig, ki naj bi skušal identificirati nove geopolitične pole. Tako se daje podoba medverskega ideologiziranega spopada, kar bi sprva pritrjevalo Huntingtonovim premislekom »spopada kultur«, poudarilo iracionalnost spopadov v globalno povezanem svetu in skrilo racionalnost tekmovanja za resurse. Huntingtonov nekoliko površen ali celo mestoma klišejski pristop je sicer izpostavil religijo kot civilizacijski emblem, a posredno zanikal povezovalno vlogo le-te

tudi med kulturami. Z vidika danes zaostrenih odnosov prav na področju široko razumljene kulture pa osnovne premise Huntingtonovih tez o spopadu civilizacij/kultur niso videti zgrešene.

Vloga religije je v državah danes v širokem razponu od favoriziranja do ignorance in zanikanja ali pa nadomeščanja z drugimi pristopi kolektivnega povezovanja. Uradno zato večinoma nima vloge državnega povezovalca. Obenem obstaja marsikje širok uraden konsenz o tem, da to povezovalno in simbolno vlogo religija *de facto* opravlja, državna struktura pa jo ohranja in do nje vodi določeno politiko. Državne politike morajo upoštevati realna razmerja verske strukture v državah in pomen, ki ga verskemu življenju dajejo ljudje, državljani.

5.7 Državni simboli

Politične geografije po svetu se državnim simbolom posvečajo le obrobno, mnoge pa to enostavno izpuščajo. Državni simboli so omenjeni kot samoumevna pritiklina države. Pogosteje so omenjeni v kulturni geografiji, in sicer kot spremljajoči pojav pri izražanju različnih kolektivnih identitet. Na političnih kartah in statističnih pregledih držav in skupin držav pa so simboli verjetno prvi element, s katerim se sreča opazovalec, ko išče informacije o neki državi, in tudi prvi vidni element, ko se sreča neposredno z državo, na primer ob prehodu politične meje. Državne meje so tudi ustrezno in dogovorjeno označene na izbranih točkah. Državni simboli so v splošnem dokaj na široko prisotni in pogosti. Države jih standardno uporabljajo v notranjem in mednarodnem prometu ter komunikaciji. Ključna lastnost državnih simbolov je torej predstavnost (reprezentativnost). Določen znak ni le kolektivno izbran in zato pomemben, temveč nastopa kot rezultat institucionalizacije in obenem kot element institucionalnega delovanja. S simboli se torej države reprezentirajo, kar pa v domačem okolju navadno pomeni tudi način tesnejšega povezovanja in identifikacije.

Za geografijo je zanimivo, da so državni simboli pogosto predelani elementi bodisi skupnosti, ki je nosilec državnega ustroja (in zato potrebuje enostaven, sprejet in prepoznaven način pojavljanja doma in drugje), bodisi prostora ali pokrajine, v kateri ta skupnost živi, jo opredeljuje kot svojo in se z njo tudi identificira. Lik Triglava na primer je tako široko sprejet med Slovenci, da nastopa tudi kot državni simbol, in to na več načinov.

Državni simboli so zastava, grb, himna, eno- do tričrkovna državna oznaka, državna telefonska klicna koda, v zadnjih desetletjih je do neke mere to lahko tudi končnica elektronske domene, ki ima podoben značaj kot telefonska koda države. Poleg tega (in v rabi je to dokaj pogosto) pa se kot državni simbol uporabljajo tudi elementi, kot so narodna (državna) gora, simbolno drevo oziroma rastlina,

narodna žival, narodni (državni) simbolni kraj ter narodni predmet. Pomembne so državna valuta, znamke in drugi vidni elementi institucionalne predstavljivosti. Ob tem lahko nastopajo še drugi elementi, vzeti iz državnega kolektiva in/ali državnega prostora, s katerimi se državljani poistovetijo in jih uporabljajo kot svoje simbole. Seznam simbolov se lahko poljubno podaljša.

Države uporabljajo standardizirane in druge simbole na različne načine in različno pogosto. Uporaba državnih simbolov je način predstavljanja držav v mednarodnem okolju. Pri tem uporablja standardne ali standardizirane simbole. Ti so točno določeni in sprejeti z oblikami uradne komunikacije, imajo uradni značaj in jih države uporabljajo institucionalizirano. Preostali simboli so splošno prepoznavni in reprezentativni, a niso dosegli načina uradne predstavljivosti. V domačem okolju (državi) jih ljudje sprejemajo kot svoje in se z njimi neuradno predstavljajo.

Zastava ima torej predvsem praktičen, uporaben namen. Državna zastava je praktični simbolni atribut z izrazito kolektivnim namenom. Izobešanje zastave ter njena prezentacija morata biti javna, sicer nima posebnega pomena. Zastava je kos blaga z izbranim, simbolno določenim barvnim vzorcem (nacionalne ali narodne barve) ter v nekaterih primerih drugimi znaki. Vendar so barve pri tem primarne. Zastave so pravokotne oblike, zelo redko je drugače. Velikost je poljubna, odvisna od namena in lokacije. Določeno je tudi, kako morajo biti izpostavljene, da jih lahko štejejo kot primeren način prezentacije. Standardne oblike izobešanja (predstavitve) zastav so navpična, navpična bočno, poševna in (redkeje) vodoravna. Zastave imajo lahko fiksno lokacijo ali pa se prenašajo. Fiksne lokacije so na stavbah ali pred stavbami, katerih funkcija je uradna za državo oziroma njeno lokalno, regionalno ali drugo enoto ter institucije različnih hierarhičnih ravni. Obvezno se pojavlja ob nastopu ali premikih državnih predstavnikov ter na prireditvah in srečanjih uradnega značaja katere koli ravni upravljanja. Zastave so obvezno in stalno prisotne na lokacijah državnih institucij ter na političnih mejah, še posebej na prehodih. Državna zastava je tedaj praktično prvi stik z državo oziroma zadnji, ko nekdo državo zapusti. Z zastavami se ukvarja posebna veda – *veksilologija* (Smith, 1982, 5–9). Uporaba državne zastave kot simbola države je zahtevna. Podrejena je pravilom nosilne skupnosti, kar pa v etnično mešanih okoljih ni vselej enostavno. Nekatere manjšinske skupnosti lahko z odnosom do državnih simbolov kažejo tudi nasprotovanje, ignoranco oziroma celo sovraštvo, kadar zastavo na primer javno sežgejo ali pa če se predstavljajo z zastavo druge države (razen pri manjšinah, kadar je tako urejeno z zakoni) ali skupnosti.

Poleg barv, ki imajo vsaka svojo interpretacijo in kombinacijo, nastopajo na zastavah motivi in stilizirani liki. V nekaterih primerih so to znaki, prevzeti iz grbov (Slovenija ima stilizirano podobo Triglava, najvišje gore, Albanija dvoglavega

črnega orla), ali pa nastopajo drugi prevzeti simboli in liki. Najpogostejši so trije: križ, polmesec in zvezda. Čeprav bi na prvi pogled hitro sodili, da gre za simbole, prevzete iz verskega sveta, je njihova etimologija bolj zapletena in nikakor ne enoznačna.

Državno (narodno) zastavo pa prebivalci uporabljajo zelo pogosto tudi v povsem zasebni praksi in na javnih manifestacijah. Izobešanje zastav ob državnih praznikih, ko naj bi se spominjali pomembnih dogodkov, krepi kolektivni spomin in povečuje klimo skupnosti. Čeprav v povsem zasebni praksi, je izpostavljanje zastave manifestacija pripadnosti, lojalnosti, lahko pa ima tudi povsem emotivni značaj. Posebno vlogo imajo državne zastave na množičnih prireditvah, na primer kulturnih, gospodarskih in še zlasti športnih. To so dogodki, pri katerih ima veliko vlogo emotivni naboj, nekaj, kar ustvarja kolektivno atmosfero, krepi občutek kolektivne pripadnosti. Čustvo ponosa, pripadnosti in enotnosti je pomembna prvina, zastava pa je že pripravljen predmet, ki vrši vlogo povezovalca, je neke vrste komunikacijsko sredstvo ali orodje komunikacije v javnosti. Pri športnih dogodkih je uporaba zastave na neki način repriza zgodovinske vloge zastave, ko je bila sredstvo prepoznavanja in signalizacije ob množičnih spopadih vojská.

Zastave imajo tudi manjše enote, kot so občine in regije. Namen je podoben in funkcija tudi. Na teh mestih mora biti ob lokalni ali regionalni zastavi prisotna tudi državna, kar je zunanji odraz upravne hierarhije.

Posebnost v rabi zastav so institucije narodnih manjšin, vendar le ob primerni zakonski ureditvi manjšinskega statusa. Tedaj navadno lahko uporabljajo svojo narodno zastavo, kar pa je največkrat ali pogosto država matičnega naroda. V praksi je to (zaradi značaja poselitve manjšin) kar zastava sosednje države.

Drugi standardni simbol in znak državne pripadnosti je **državni grb**. Nastopa zlasti v pisni in elektronski komunikaciji, v javnosti pa se pojavlja fizično redkeje in omejeno. Grbi imajo tako kot zastave staro zgodovino, ki sega v začetke organiziranih človeških kolektivov. Višek so grbi dosegli v srednjem veku v Evropi. Razvili so se kot osebni oziroma družinski znaki, ki so bili namenjeni prepoznavnosti na dogodkih in na stavbah. Grbi imajo precej zapleten sistem pravil, kako so zgrajeni in kako jih je treba pravilno postavljati. Z grbi se ukvarja posebna veda – *heraldika*. Državni grbi so novejšega datuma (Stanič, Jakopič, 2005; 7–12; 18–21). Staro rodovno znakovje so plemiške rodbine prenesle tudi v sisteme oblasti, poznejši razvoj pa je grbe kot sredstvo prepoznavanja v javnosti, tudi mednarodni, ohranil. Sodobni grbi so od srednjeveških bolj stilizirani in oblikovno preprosti, in sicer z namenom, da poenostavijo možnosti njihove rabe na različnih predmetih in pečatih. Državni grb zato nastopa zlasti v pisni komunikaciji ali pa se javlja na nekaterih zastavah kot kombinacija barvne predstavljivosti in oblikovnega izraza. V državah, ki so zadržale monarhično ureditev in imajo zato tudi v uradni javni rabi še iz srednjega veka podedovane/prevzete grbe, uporabljajo poleg grba tudi

državne insignije. To so znaki, ki označujejo položaj ali čast osebe, ki je nosilec heraldične pravice (Stanič, Jakopič, 2005, 21). Pripadali so višjemu plemstvu in vladarjem ter cerkvenim dostojanstvenikom, redkeje pa najvišjim vojaškim položajem. Tako jih uporabljajo še danes. Te prakse se nekoliko umikajo in so sedaj bolj ali manj le še zanimiva folklora. Nekatere države, sploh tiste z revolucionarno preteklostjo, so historične simbole odstranile, pri drugih imajo še vedno precejšnjo, čeprav največkrat ne formalno predpisano uradno vlogo.

Drugi državni simboli imajo prav tako svoj pomen. Veliko vlogo imajo črkovne in številčne oznake. **Črkovne oznake držav** imajo eno do tri črke, s katerimi se uradno označujejo države v mednarodnem prometu. Nekatere imajo le enočrkovno oznako (Francija F, Španija E, Belgija B, Italija I ali Avstrija A), večina pa dvočrkovno (Nemčija DE, Švedska SE, Poljska PL, Madžarska HU, Hrvaška HR, Rusija RU) ter tričrkovne (Slovenija SLO, Avstrija AUT, Hrvaška CRO in tako naprej). Precej pogosto je, da imajo države v praksi dvočrkovno in tričrkovno oznako, deljena uporaba pa je področno vnaprej določena. Slovenija ima tako dvočrkovno SI (taka je tudi končnica elektronske domene: .si) in tričrkovno SLO. **Številčne kode držav** so podlaga telefonskih klicnih kod za državo, črkovne pa so navadno uporabljene pri oznakah prometnih sredstev ter v elektronskem in pisnem sporazumevanju. Podobno vlogo imajo tudi **domene elektronskih naslovov**. Vse te poleg praktičnih vidikov izpolnjujejo tudi simbolnega, zato je pomembno, kdaj in kako se uporabljajo ter kakšen odnos imajo zlasti državljani do njih.

Simbolni značaj ima tudi **državna valuta**; denar, ki je v obtoku v določeni državi. Na bankovcih in kovancih so liki pomembnih osebnosti, na katere je skupnost ponosna in jih šteje za pomembne. Poleg tega tam nastopa tudi jezik, ki ima prav tako poleg komunikacijske še določeno simbolno vlogo in pomen. ZDA si je težko predstavljati brez »zelenca« – dolarja, ali pa Evropsko unijo brez evra. Evrski kovanci imajo določene simbole držav, in sicer po njihovi izbiri, na bankovcih pa so motivi z izrazito splošnim evropskim značajem. Uradni znak določene države so tudi znamke, ki združujejo denarno vrednost in izbrani lik. Izbira motivov in likov na znamkah, pa tudi njihova celovita grafična podoba in velikost niso standardizirane, pač pa jih poljubno spreminjajo, v veliko veselje zbiralcev znamk – filatelistov.

Drugi znaki se redko rabijo standardno in stalno, čeprav so prepoznavni. Živalske oznake imajo svoj izvor, neko tradicijo, kulturno ozadje in zgodbo. Živalski liki državo poosebijo in stilizirajo. Pogosteje se taki liki uporabljajo v neuradni in ljudski rabi ter karikaturistiki. Iran (Perzija) ima pava, osmansko Turčijo so označevali kot purana, Rusijo kot medveda, Kitajsko kot zmaja in Veliko Britanijo kot veliko hobotnico. Vendar se nobena od naštetih držav ni sama izpostavljala s temi simboli: pripisali so jih drugi. Golob je simbol miru, konj hitrosti, lev poguma in moči. Planetarno najpogosteje stilizirana žival je orel. Ta ujeda je simbolna

žival mnogih držav. Neredko je stilizirana kot dvoglava različica. Na Balkanu so Albanci »sinovi orla« in grb, ki je tudi na zastavi, je črn dvoglavi orel. Srbski orel je tudi dvoglav – in enako grški, a je srbski bel, grški pa črn na beli podlagi. Dvoglavo ujedo ima tudi Avstrija, ki je ta znak podedovala od habsburške dinastije. Dvoglavi orel je tudi emblem Rusije. ZDA uporabljajo znak orla, Mehičani pa imajo krilatega orla s kačo. Arabske države se dostikrat karikaturno upodabljajo s kamelo. Stari slovenski – dejansko karantanski – simbol je stilizirani črni panter (Šavli, 1995).

Simbolne so tudi rastline. Nekatere podobe so zelo zakoreninjene in znane. Kanada ima na zastavi stiliziran javorov list, Slovenci lipov list, Škoti osat, Bolgari vrtnico, Nemci hrast, oljka je simbol Mediterana in miru. Francoski rastlinski znak je lilija, Nizozemska je znana po tulipanih do mere, da je preprosto imenovana dežela tulipanov. Rusko narodno drevo je breza in mehiška rastlina je kaktus. Ta znakovni predstavitveni svet je precej raznolik in razmeroma dolgotrajen (Chevalier, Gheebrandt, 2006). Simboli so torej kolektivno privzeti elementi, večinoma vzeti iz narave, a tako, da jih je bolj ali manj preoblikovala kolektivna mitologija. Pri tej ni toliko pomembno, ali je določeno izročilo realno ali ne, temveč njegovo relevantnost vselej določa mera vsakokratnega kolektivnega sprejemanja (Zupančič, 2021, 63–65).

6 Delovanje države

6.1 Temeljne značilnosti države: izhodišča

Državna ureditev predstavlja formalni okvir delovanja države. Izgrajenost držav se meri po tem, kako učinkovito delujejo. Pomembno je, da sprejmejo to zaznavo zlasti državljani, da jim državna organizacija omogoča uživanje državljanskih pravic v državi in imajo pozitivno stališče do državne organizacije. Državljani participirajo z davki in različnimi služnostmi. Gre za različne vidike organiziranosti in delovanja vseh ravni, ki jih država predstavlja ter so namenjene zadovoljevanju potreb in interesov državljanov. Tak kratek in suhoparen zapis ima v svojem ozadju navadno zelo obsežen nabor vsega, kar skupaj tvori državno organizacijo ali državni aparat.

Država deluje na dva načina:

a) s pravom (določena so splošna in v glavnem abstraktna pravila) ter
b) z uradniškim upravljanjem (temelji na poklicnosti in hierarhičnosti).

Država ima tri ključne prvine: prvič, suverenost (vrhovnost; oblast, ki daje vsebino in obliko), drugič, ljudstvo oziroma demos (predstavlja organizirano družbo v njenih hierarhičnih odnosih in razporeditvah), ter tretjič, teritorij (določajo ga meje, razpolaga z dobrinami, naseljujejo ga ljudje, organizirani v družbo; zanje se izvaja oblast).

Suverenost ali vrhovnost je lastnost, ki jo ekskluzivno nosi le samostojna organizirana skupnost. Država bi morala biti taka. Suverenost je pravna realizacija oblasti; to je zmožnost, da sama oblikuje zakone, jih izvaja, nadzira njihovo izvajanje in sankcionira kršitve teh zakonov. Pojem vrhovnosti izhaja iz časa absolutnih vladarjev. Kralji in cesarji so bili prvi suveren; bili so prva in ključna avtoriteta neke države, sklepi in odločitve so bile zares »zakon«; torej niso imele konkurence ali ravni, ki bi izvajanje preprečila. Pozneje se je suverenost prenesla na državo oziroma na njene vse bolj razvejane institucije. Sedaj se suverenost nekoliko zmanjšuje zaradi pluralizacije mednarodnih odnosov. V sodobnem svetu se povečuje medsebojna soodvisnost; nosilec suverenosti (država) je šibkejši ter ekonomsko, politično in ideološko odvisen od drugih dejavnikov v mednarodnem okolju. Nasprotno pa ima posameznik prav zaradi tega večje osebne, pravne in ekonomske možnosti. Mednarodne institucije že sedaj na primer skrbijo za oblike gospodarjenja, določajo merila, norme in standarde ter tudi zaporedje postopkov in delovanja ekonomskih subjektov. Dalje lahko mednarodne institucije oblikujejo elemente varnostnih politik in povezav, še posebej pa pomoč v

primerih težav in družbenih katastrof. S tem ko mednarodne ravni delovanja (na primer ZN in njihova telesa) določajo oblike solidarnostnega obnašanja držav do beguncev in oblikujejo migracijske politike ali določajo standarde na tem področju, posredno določajo tudi raven in oblike osebnega prava. Sodobne države so zato pri oblikovanju elementov suverenosti dejansko omejene s participiranjem v mednarodni skupnosti.

Ko se je oblikovala država z institucijami, je suverenost prešla z osebe (vladarja – suverena) na državo. Oblikovala so se zakonodajna telesa (ki pravo oblikujejo) in izvrševalci prava. Vlogo vladarja je prevzelo predstavniško telo, izvoljeno od ljudstva. Državne institucije predstavljajo izvajalce oblasti v imenu ljudstva in zanj. Nacionalne države predstavljajo razvojno stopnjo družbene organizacije. Oblikujejo se ob povečani komunikaciji med člani skupnosti. Jezik in kultura se standardizirata, identiteta postane skupno srečevališče. Nacionalna država je po svoji naravi institucionaliziran narod, ki je dosegel pravno, politično, kulturno in ekonomsko integracijo na definiranem ozemlju, ki ga učinkovito upravlja. Sodobne države imajo trojno naravo oblasti: zakonodajno, izvršno in sodno. Predstavniško funkcijo vršijo predsedniki ali podobne voljene figure. Pri nekaterih državah so stare oblike reprezentativnosti dednih vladarjev (v monarhijah) obstale do danes, vendar vršijo le predstavniško vlogo, zakonodajna (bistvena lastnost suverena) pa je zanje zelo omejena, največkrat predvsem simbolna.

Z vključevanjem v čvrste meddržavne povezave zaradi gospodarstva ali varnosti morajo suverene nacionalne države do neke mere harmonizirati tudi pravo. S tem se suverenost države dejansko okrni, kar pa ni nujno v škodo različnim subjektom v državi, od posameznikov (državljanov) in njihovih grupacij do podjetij in ustanov. Zaradi globaliziranih odnosov in številnih integracijskih povezav se torej spreminjajo status, ustroj in pristojnosti države; suverenost se z integracijo zmanjšuje, država ima manj instrumentov prisile in nadzora. Usklajenost prava v širšem okolju prinaša posamezniku in podjetjem ter kolektivom največkrat več svobode, razvojnih možnosti in priložnosti.

Države imajo oblikovan državni aparat (ministrstva, službe, agencije in uradi) in torej delujejo uradniško. Uradniki so v službi države, pooblaščeni so za opravljanje storitev na določenih področjih in jo tudi predstavljajo. Uradniška odločitev je – preneseno in poenostavljeno – odločitev države na določenem področju. Vsaka država ima nujno izoblikovane naslednje oblike delovanja:

a) uprava (skrbi za delovanje različnih služb na ravni države),
b) uradništvo (izvršuje različne storitve v odnosu do državljanov),
c) sodstvo (izvaja in nadzira pravni red in pravni sistem),
d) izobraževanje in kultura (skrbi za usposabljanje in socializacijo državljanov in reprodukcijo identitete),

e) varnostni sistem (policija skrbi za varnost oseb in premoženja v civilni sferi, vojska pa za varnost pred zunanjimi ogroževalci),
f) ekonomski sistem (prispeva k osebnemu in kolektivnemu blagostanju) ter
g) razvoj in infrastruktura (po načelu dobrega gospodarjenja skrbi za razvoj na različnih področjih).

Področij je sicer lahko tudi več.

Sodobne države so soočene z nekaterimi težnjami, ki terjajo od državne organizacije prilagoditve. To lahko pomeni absorpcijo teh novih smeri delovanja. Te težnje so naslednje: konstitucionalizem, kontraktualizem, korporativizem, individualizacija in globalizacija (Morgenthau, 1995).[244]

Konstitucionalizem (ustavništvo) je težnja po trajnejši kodifikaciji pravic, norm, ciljev in vrednot, ki so omejevale moč vladarja. Začele so Francija in ZDA. Normativizacija je izvedena prek *ustave* (konstitucije). Konstitucionalizem krepi vlogo prava in pravnega delovanja. Konstitucija (ustava) je temeljni akt države, ki ga sorazmerno redko spreminjajo in dopolnjujejo. Kot tak ima značaj temeljnih postulatov, ki veljajo v določeni državi kot temeljno izhodišče za pravo na različnih področjih. Zakoni, odredbe, sklepi, ukazi in podobno so pravni akti podrednega značaja in ne smejo biti v nasprotju z ustavo ali *protiustavni*. Večina držav je razvila sodišča različnih hierarhičnih pristojnosti; najvišje je *ustavno sodišče*; to je po svojem poslanstvu varuh ustavne ureditve in zagotavlja spoštovanje temeljnih norm v državi. Ustavni značaj in hierarhična izgrajenost prava zagotavljata nemoteno in transparentno delovanje. Tako je, če je mogoče ugotavljati morebitne odklone, napake in zlorabe, jih odpravljati in sankcionirati. Transparentnost predpostavlja načelo »prava za vse enako« in s tem tudi dostopnost prava. V primerih prevelike pravne zavarovanosti določenih oseb, subjektov ali institucij je transparentnost ogrožena, s tem pa pride tudi državljan v položaj, ko mu pravo ni praktično dostopno. Taka situacija ogroža ustavni red in se navadno opredeljuje kot hujši odklon.

Kontraktualizem (pogodbeništvo) je oblika dinamičnega pristopa urejanja interesov in odnosov znotraj države in zunaj nje. Pri pogodbi se na podlagi vzajemnosti gradi sistem norm in vrednot. Pogodbe so oblika urejenega dogovora, ki se mora načeloma spoštovati. Pogodbe posegajo v odnose subjektov v državi (družbi) in zunaj nje, in to na različnih področjih in se tako tudi imenujejo. Pogodba je lahko predhodnica pravnih določil (ker izraža trdno namero in interes dveh ali več strani o nečem pomembnem, kar naj bi pozneje urejal tudi zakon), še pogosteje pa so pogodbe sklenjene na podlagi določenih zakonodajnih okvirov. Pri državi gre prvenstveno za pogodbe o urejanju določenih resursov, služnosti, pravic določenih skupin prebivalstva, skupnega delovanja ali vzdržanja določenih ravnanj in podobno.

244 Te postavke veljajo že dalj časa, spreminjala se je njihova modaliteta in učinkovitost. Primerjaj tudi Pitamic, 1927.

Prednost pogodbenega delovanja je prilagoditev na točno določene situacije, okoliščine in razmerja. Pogodba naj bi obsegala tudi določila veljavnosti glede časa, kraja, okoliščin, pogojev, namer in podobno ter lahko po izteku teh določil avtomatično preneha, jo podaljšajo ali pa ima sploh trajnejši značaj. O mednarodnih pogodbah obstajajo mednarodni kolektivni garanti. Pogodbe so *nacionalne*, če so sklenjene med subjekti v državi. *Bilateralne pogodbe* sklepata dve državi glede izbranih področij. *Mednarodne (multilateralne) pogodbe* sklepa več držav po načelu urejanja skupnih interesov. Ni nujno, da so vse mednarodne pogodbe sklenjene enakovredno med partnerji in tudi ni nujno, da so vsi podpisniki sklenili pogodbo istočasno (hkrati) in da je enako zavezujoča za vse. Oblikujejo se mednarodne organizacije in institucije. V mednarodni svet so vključene prostovoljno (paradoks prostovoljnosti!) skoraj vse države. To zagotavlja tudi posamezniku globalno raven pravic, obenem pa omejuje moč držav.

V politični geografiji se upoštevajo predvsem tiste bilateralne in mednarodne pogodbe, ki zadevajo sklenitev miru (mirovne pogodbe), ali ureditev političnih meja (mejne pogodbe), določajo služnosti (na primer prehod prek ozemelj – eksteritorialno – z uporabo prometnic, kot so železnice in zlasti vodne poti) in delovanja institucij ali delo na določenih področjih ter urejajo vprašanja manjšin, uporabo vojaške sile ali sodelovanja v vojaškem zavezništvu in odnose glede določenih vprašanj (na primer o zmanjšanju emisij ali izkoriščanju določenih naravnih virov in pogojih za to). Svet pogodb je izjemno obširen in pomemben. Vzpostavljanje na primer vojaškega zavezništva (NATO) je rezultat mednarodne pogodbe in države članice k njej pristopijo, ko so povabljene oziroma nagovorjene ali pa se za to odločijo (zaprosijo) same. Taka pogodba ima navadno temeljno listino s prvopristopniki (tudi: ustanovna listina ustanovnih članov) ter poznejše partnerje, ki se v določeno pogodbo zavežejo pozneje. Podobno je z oblikovanjem pogodb za ustanovitev in delovanje EU, ki deluje predvsem zaradi obsežnega nabora pogodb. Nekatere pogodbe so sestavljene. Pariška mirovna pogodba, sklenjena v letih po prvi svetovni vojni, ima več sopogodb, imenovanih po krajih ali dvorcih (lokacijah), kjer so jih sklenili. Največkrat pogodbe poimenujejo po kraju, kjer so se izvršile ali kjer je potekalo dogovarjanje (na primer Osimski sporazumi), in z letnico; s tem je natančneje določeno, kje in kdaj se je pogodba sklenila. Neredko imajo nazivi pogodb kratice in skupaj z zaporedjem pogodbe (na primer SALT 1 in SALT 2 ali UNCLOS 1982) opominjajo na vrstni red sklenitve; letnica zraven je zelo koristna oziroma instruktivna (primerjaj Matteucci, 1999). Po sporazumih (pogodbah) na primer prek GATT[245] se je oblikovala Svetovna trgovinska organizacija (WTO).[246]

245 Ang. General Agreement on Tariffs and Trade.

246 Ang. World Trade Organization (WTO).

Pri pogodbeništvu je nekaj oblik in zato temu primernih izrazov, ki opisujejo bodisi vsebino in stopnjo zavezanosti dogovorjenega bodisi naravo sklenitve ter posledice (zaveze) za udeležene partnerje. Izrazi, kot so pogodba, dogovor, sporazum, mir ali pakt, lahko pomenijo eno in isto, lahko pa insinuirajo k vsebini. Pakt je največkrat vojaški, obrambni ali varnostni sporazum; mir je pogodba o prenehanju sovražnosti med dvema ali več državami ter ureditev spornih vprašanj, temeljni cilj pa je mirno stanje in nekonfliktni odnosi in podobno. Izraz agenda bolj nakazuje na sklenitev le zaporedja stvari, ki jih je še treba rešiti; podoben pomen ima izraz okvirni sporazum ali listina o čem.

Tretja oblika je **korporativizem** (telesništvo), ki izraža in ureja odnose med interesnimi skupinami v državi (na primer podjetji ali skupinami podjetij – korporacijami – od tod tudi ime) ali pa med temi subjekti in državo, ne glede na to, ali gre za le domača (v isti državi) ali pa mednarodno navzoča podjetja, skupine in podobno. Večinoma gre za urejanje ekonomskih interesov in odnosov, s katerimi se interesi rešujejo oziroma urejajo. Za podjetja je tak način oblika priložnosti urediti položaj grupacije v državi, ampak tudi pridobiti ekskluzivne ugodnosti. To pa je lahko z vidika drugih oblik delovanja (na primer s pogodbami) nelojalno, neetično, nekorektno, koruptivno ali sploh kaznivo, zato morajo biti državne institucije pri urejanju pogodbenih odnosov zelo načelne, previdne in transparentne.

Področje korporativnega delovanja lahko določene politične elite tolmačijo kot lastno (zasebno) ekskluzivno priložnost za bogatenje ali (skoraj) legalno uzurpacijo moči in oblasti, kar pa velja za veliko deviacijo pravnega reda in normativnega delovanja. K temu so bolj nagnjene mlade države, mlade demokracije, države z zelo velikimi socialnimi razlikami ter zlasti avtokracije in vse tiste države, kjer se javljajo oblike, kot so oligarhi, tajkuni, in druge oblike koriščenja politične moči in vezi ter vpliva za zasebne koristi. Blaginja njihovih pripadnikov je pomembnejša od splošne blaginje. Interesna združenja so lahko močnejša od držav, v katerih delujejo. Korporacije posegajo v mednarodni prostor. Korporativizem se je v drugi polovici 20. stoletja in dalje ponovno močno okrepil: **neokorporativizem**. Korporativizem je zato v celoti opredeljen kot manj primeren, tvegan ali pa celo neposredno škodljiv za uspešnost držav (Painter, Jeffrey, 2009). Predvsem pa škodi splošni blaginji in enakopravnosti državljanov (primerjaj tudi: Piketty, 2013).

Dalje je **individualizacija** nasprotni trend globalizacije in poteka z njo sočasno, a večinoma nasprotno. Mednarodne organizacije in institucije postajajo merodajen dejavnik, posameznik pa ima zaradi vključenosti držav v mednarodni prostor (integracije torej) širše možnosti in pravice. Vrsta le-teh je tako že postala univerzalna, lastna posamezniku ne glede na državljanstvo. Slednjič gre še za trend **globalizacije**. Prepletenost in soodvisnost interesov v svetu omejuje moč nacionalnih enot v mednarodnem prostoru in tudi nad posameznikom, čeprav je po drugi strani država še vedno ključni izvajalec določenih nacionalnih politik.

Globalni trendi so države postavili v položaj večje medsebojne odvisnosti, in to ne glede na velikost. Po drugi strani je sedaj zaradi prepletenosti odnosov ter mobilnosti tudi državljanom malih držav omogočeno uživanje dobrin in storitev, tudi če jih nimajo na svojem teritoriju (Brglez, Zajc, 2004). V tem kontekstu lahko omenimo tudi informatizacijo kot tehnično-tehnološki proces, ki pa posredno zelo močno vpliva na nekatera področja delovanja držav, od varnosti (na primer kibernetska varnost) do komunikacije in nadzora nad njo – kar so mnoge države doslej tako ali drugače počele (Matteucci, 1999).

Globalno delovanje držav in povezovanje pomeni zlasti integracijo. Integracijski procesi so produkt razvoja nacionalnih držav sodobnosti in njihove težnje po podaljševanju pravic njihovih državljanov (kar je izraz vitalnosti interesov nacionalnih skupnosti), ki pelje v vse večjo soodvisnost držav; zaradi mednarodno sprejetih obvez, norm in standardov države niso več suverene nad zakonitostjo svojih državljanov, temveč postajajo odvisne od interesov v tem prostoru. Status nacionalnih držav se torej ob integracijskih procesih precej spreminja.

6.2 Upravni aparat države

Država deluje institucionalno, in to na različnih ravneh. Ker je država po definiciji najprej človeška skupnost, utemeljena na teritorialnem ustroju in organizirana v relativno trajne oblike delovanja, je njeno delovanje primarno urejeno po načelih prava in institucij. Pravno delovanje izhaja iz načela enakopravnosti članov skupnosti prek dogovorjenih oblik delovanja. Podlaga dostopnih pravic in dolžnosti posameznika je izražena v napisanem pravnem aktu. Pravni ustroj predstavlja pri tem ozadje delovanja. Državljan se po tem ravna, ker predstavlja optimalizacijo med dolžnostmi in pravicami. Pričakuje se, da je zavest državljana v odnosu do države takšna, da sprejema naloge in dolžnosti kot samoumevne, primerne in smiselne. Čeprav v praksi lahko ljudje zelo različno opredeljujejo svoj osebni položaj napram državi, naj bi jih racionalni premislek pripeljal vselej do zakonu skladnega ravnanja, ne glede na to, ali k temu ravnanju vodi zavest in odgovornost člana državne skupnosti ali pa to opravlja zaradi zadrege ali celo strahu pred sankcijami in kaznimi. Država seveda razpolaga s sredstvi prisile, a so ta najprej le svarilo, da se nekorektno vedênje do države ali drugih članov skupnosti ne le ne spodobi, temveč tudi ne splača (ker bo sankcionirano). Represivni značaj naj bi deloval odvračalno (od neželenih državljanskih praks) in obenem vzgojno, s čimer je dan (posredno in neposredno) zgled drugim. Pri slednjem se upošteva inercija konformnega delovanja ljudi v družbi, to je, da bodo praviloma sledili praksam, ki so najbolj pogoste in se že zato zdijo splošno sprejete in torej tudi pravilne.

Upravna dejavnost je v sodobnih družbah navadno obsežna. Za delovanje na različnih področjih so potrebne strokovna specializacija in prilagoditve, da bi bil ta servis, namenjen državljanom, kar najbolj učinkovit, dostopen, uspešen, pa tudi racionalen. S tem v zvezi se oblikujejo pričakovanja po čim bolj enakopravnem, transparentnem, vsem dostopnem in korektnem delovanju, kar pa največkrat ni enostavno. Upravne dejavnosti so kompleksne in zato ne najbolj poceni. Po drugi strani pa lahko razraščanje upravnih dejavnosti v državi preseže meje racionalnosti (ekonomske zdržnosti) in je v takih primerih praviloma tudi manj učinkovito, in sicer zato, ker si nakopiči preveč zapleten način delovanja z vrsto nesmiselnih opravil. Močno razraščanje upravnega aparata države se imenuje *birokratizacija*.

Upravne storitve izvršujejo poklicni izvrševalci – **uradniki**. Izraz prihaja iz *urada*, to je prostora, ustanove ali službe, ki vrši uradniško delo. Kot področje dela velja izraz *uradništvo* oziroma *administracija*, v rabi je tudi adekvaten izraz *birokracija*. V celem je taka dejavnost ali pristop imenovan *uradniško upravljanje*.

Uradniško upravljanje vršijo uradniki, zato govorimo o državnem uradništvu kot organizirani človeški kategoriji. Uradništvo dejansko predstavlja delovanje države v percepciji in izkušnji državljana. Uradništvo je organiziran sestav poklicno delujočih oseb, ki izvršujejo različne uradniške (administrativne) posle. Upravljanje ali uradovanje se vrši prek različnih institucij, organizacij ter služb, ki so sektorsko (področno) razdeljene in specializirane. Navadno so tudi regionalno (prostorsko) razdeljene po načelu hierarhičnosti, teritorialnega pokrivanja, ekonomske racionalnosti in kulturne ustreznosti. Ni nujno, da se vselej upoštevajo vse postavke. Državna skupnost je organizirana hierarhično, zvezno in teritorialno. Razdeljena je na administrativne enote, ki so bodisi izvrševalci državne (institucionalne) oblasti bodisi uresničevalci volje in interesov prebivalstva na določeni ravni. Uradniki so v službi države, regionalne ravni ali lokalne skupnosti in zato posredno v vlogi služenja ljudstvu. Na vseh ravneh deluje uradniško upravljanje po enotnem smotru, to je opravljanja različnih storitev za potrebe državljanov.

Država se meri po uradnikih; zato ima država do uradništva izgrajen določen odnos. Uradništvo ima določen status in države namenjajo temu področju navadno precejšnjo pozornost. Uradniško upravljanje je kompromis simbolnega delovanja državnega egalitarizma do državljanov: ustvarja vtis enake obravnave, ne glede na ekonomske koristi. S tem načinom država kot organiziran in institucionaliziran sestav omogoča pri državljanu občutek sprejetosti in obenem svobode, znotraj katere se lahko posameznik ali skupina ekonomsko vzpne. Lik uradnika/-ce je stvar državne projekcije; uradniški sloj je treba usposobiti za hitro, pregledno, racionalno in učinkovito delovanje. Uradništvo je zato profesionalizirano. Do določene mere je uradništvo lahko tudi predmet političnih manipulacij, posebej v državah, kjer so oblikovali težišče na odgovornosti političnih strank ter je

teh manj in so zato te tem bolj vplivne in močne (na primer v državah z večinskim volilnim sistemom). Tam zato uradništvo bolj podrejajo aktualnim političnim zasedbam v izvoljenih organih oblasti, menjajo pa ga glede na percepcijo, ali bo dovolj učinkovito ali ne. Menjava uradništva predstavlja tedaj skladno s politično zasedbo maksimiranje možnosti praktičnega delovanja političnih strank. V evropskih državah je menjava uradnikov po volitvah navadno prilagojena in zavisi tudi od delovnih pogodb. V dobro izgrajenih državah s staro kontinuiteto, ki poznajo primeren odnos do uradništva in ga tudi varujejo, je prosta menjava uradnikov po volitvah težavna ali celo nemogoča.

Država je organizirana tako, da uradništvo s svojim delovanjem pokriva vsa področja in celoten teritorij. Državna administracija zajema vse sektorje državnih institucij. Temeljna delitev je po delovnih področjih (branžah, sektorjih …), po nazivu pa so ministrstva, sekretariati, službe, uradi, agencije. Te uradniške službe skrbijo zlasti za naslednja področja:

a) evidence (bivališča, državljanstvo, dokumenti, zemljiška knjiga, lastništvo, davčno-finančne in podobno),
b) licence (priznavanje izpitov za različna področja, na primer vozniški, šolski, o znanjih, ki vodijo potem na trg dela),
c) standarde in norme (postavljanje in varovanje norm, ki veljajo v družbi, a niso sodstvo – ki je organ/sektor sankcioniranja),
d) področje usmerjanja, razvoja (navadno ga vršijo agencije, ki na domačem in mednarodnem prizorišču delujejo kot spodbudnik, nadzornik, usmerjevalec določenih politik, na primer kmetijske, prometne ipd.),
d) nadzor in inšpekcije (so dejansko varuhi izvajanja del ali širše politik),
e) področje odnosov (na različnih področjih skrbijo za vzpostavljanje in vodenje odnosov med različnimi deležniki v državi in zunaj nje).

Na regionalnih ravneh je regionalna uprava zadolžena za zadeve v pristojnosti regij, območij in enot, ki sodijo na regionalno raven. Tam je uradništvo glede dela podrejeno samo področju zadev v pristojnosti regije (province, pokrajine, županije in drugo). Pogosto gre za regionalno distribucijo državnih zadev (na primer osebni dokumenti, različni procesi in podobno), izvajajo pa jih davčni uradi, patentni uradi, agencije, različne službe ali pisarne (biroji). Obilje izrazov samo po sebi razgalja veliko opravil in zato tudi sorazmerno večje število uradov/pisarn. V mnogih državah s centralističnim ustrojem so državne pristojnosti zgolj distribuirane na regionalno raven, delovati pa morajo po enotnem državnem načelu.

Zelo razvejana in za prebivalce najbolj elementarna raven prostorskih enot je lokalna uprava, ki je po področju in načinu dela večinoma podrejena le lokalnim zadevam, vsem tistim, ki zadevajo lokalni (občinski) urad. Lokalno uradništvo ima za razliko od državnega več posebnosti, ki izhajajo iz položaja lokalnih skupnosti.

V lokalnih skupnostih se ljudje lahko tudi osebno poznajo, interakcija je bližja, bolj osebna in podrejena v večji meri tudi osebnim interesom. Slednje sicer ni skladno z naravo pravnega delovanja države, a je spričo narave stvari in odnosov na lokalni ravni pogosto predmet kolizij v delovanju. Zato za preprečevanje anomalij skrbijo inšpekcijske službe, ki so navadno del državnega aparata in naj bi nanje ne vplivale lokalne povezave in znanstva.

6.3 Upravna razdelitev držav

Področje upravne razdelitve sodi med standardne vsebine politične geografije, čeprav je sorazmerno ozko. Po eni strani se navezuje na zgodovinsko tradicijo, politično razdelitev in razmejevanje ozemelj, po drugi pa predstavlja delovno področje z dokaj samosvojimi vsebinami. Zlasti evropske politične geografije odmerjajo upravnemu (administrativnemu) razčlenjevanju veliko pozornosti (primerjaj Ante, 1981, 63–66), a ga obenem postavljajo v različen kontekst delovanja držav (Rykiel, 2006, 140–166; tudi v Bufon, 2001, 143–150). Upravna razdelitev in študij delovanja posameznih teritorialnih enot administrativnega značaja sta zanimiva tudi s čisto splošnega geografskega vidika, ker gre za eno od oblik regionalizacije; to pa je zelo pogosto geografsko opravilo. V nekoliko spremenjeni in predvsem aplikativni obliki je razmislek o administrativni členitvi držav močno zastopan tudi na področju prostorskega načrtovanja in urejanja. Upravne členitve so vsaj na področjih, ki se posebej posvečajo lokalnim skupnostim (občinam in podobnim), dejansko segle na področje geografije lokalnosti, s tem pa tudi socialne geografije (Drozg, 2020).

Državno ozemlje je zaradi lažjega in učinkovitejšega upravljanja razdeljeno na manjše enote. Njihov namen je izvrševati različne dolžnosti in storitve za prebivalstvo na nižji ravni. Izbrani model administrativne členitve državnega ozemlja je paradigmatičen, saj se bo skladno z glavnimi smernicami razvijala hierarhija in velikost administrativnih enot ter dodeljevala pristojnost nižjim administrativnim enotam. Obseg pristojnosti, ki jih določena administrativna enota sme uresničevati, se označuje kot *upravna moč*. Tako bodo centralistično orientirane države stremele k strožji hierarhiji in zaupale nižjim enotam sorazmerno majhne pristojnosti ali pa bodo tem zaupale le lokalno oziroma regionalno izvajanje opravil državnih služb, uradov, agencij in podobno. Govorimo **o administrativni regionalizaciji**, namenjeni za organizacijo in upravljanje v prostoru. Področje zajema tako teritorialne delitve z utemeljitvami kakor načela in prakse, ki so razlog delitvam, ter tretjič, funkcije posameznih administrativnih enot (Grafenauer, 2000).[247]

247 O administrativni členitvi slovenskega ozemlja več v Pavlin, B. (ur.), 2001: Katalog regionalnih delitev Republike Slovenije 2001, Statistični urad RS, Ljubljana.

Razvile so se upravne hierarhije, kjer velja, da imajo večje enote višjega ranga večje pristojnosti oziroma da interesi lokalnih skupnosti ne smejo nasprotovati interesom širših administrativnih enot. Na velikost in upravno moč (pristojnosti) administrativnih enot pomembneje vplivajo:

a) prostorske razmere (relief, vodni sistemi, prometna infrastruktura …);
b) zgodovinska tradicija upravljanja (dosedanji zgledi);
c) gostota poselitve;
d) narodne, verske in kulturne lastnosti prebivalstva;
e) gospodarske značilnosti ozemlja;
f) ključni cilji politike upravljanja (kaj se želi doseči) in
g) individualni dejavniki (pritiski skupin prebivalstva ali celo posameznikov).

Teritorialna razdelitev dalje ločuje administrativne enote in različne rajone. Poimenovanje obeh tipov teritorialnih enot lahko nekoliko zavaja, ker imajo v posameznih državah različno administrativno tradicijo in s tem povezana imena, zato je potrebna pri primerjavi držav pozornost.

Administrativne enote so namenjene upravljanju in so zato relativno dolgotrajne; a tudi tu ni pri vseh državah enako. Te enote imajo jasno določene meje ter so zasnovane po načelu kompleksnosti in celovitosti. Vsaka enota naj bi na svoji ravni zagotavljala čim bolj celovito ponudbo storitev državljanom tako, da so jim te dostopne lokacijsko in po načinu dela. V splošni predstavi naj bi taka enota imela vse, kar ljudje na določeni ravni storitev potrebujejo. Teritorialne enote tega tipa po daljšem trajanju razvijajo prostorsko identiteto in kolektivno zavest. V veliki večini se za ključna mesta vodenja enot teh ravni predvideva izvolitev, predhodno temu pa določeno tekmovanje glede programa, idejnega zaledja in osebnosti. Te enote so lahko predvsem: katastrske občine (enote), lokalne skupnosti ali srenje, občine, okraji, regije, županije, province in podobno.

Drugo skupino teritorialnih enot sestavljajo enote, ki so namenjene le ožjemu in specializiranemu področju delovanja. Delovno jih lahko imenujemo **rajoni**, seveda pa imajo lahko povsem svoja poimenovanja, in sicer glede na področje, ki so mu namenjene. Upravljanje teh teritorialnih enot (rajonov) je navadno zaupano strokovnim odborom ali telesom, ki so redko in/ali delno voljena prek sistema volitev ali pa se te izvajajo znotraj strokovnih področij. Med njimi so pričakovano velike razlike glede pristopa in načina upravljanja. Nekatere se aktivirajo predvsem periodično, druge delujejo stalno. V to skupino sodijo:

a) volilne enote;
b) šolski okoliši;
c) sodni okraji;
d) gozdnogospodarske enote;
e) vinorodni rajoni;

f) vodnogospodarska območja ali rajoni;
g) vojaški/policijski rajoni in
h) verske teritorialne enote.

Od različnih upravnih enot se pričakuje izpolnitev naslednjih pogojev: dostopnosti, ekonomičnosti (večje administrativne enote so praviloma cenejše), učinkovitosti, preglednosti, identitete lokalnega okolja (jo ustvarja in vzdržuje; če se prebivalci z njo identificirajo, to veliko pomeni za mobilizacijo človeških potencialov), hierarhičnosti (znano zaporedje upravnih postopkov po hierarhični ravni upravne enote).

Ni predpisa in tudi ne pravila za velikostna razmerja med različnimi ravnmi administrativnih enot. To je avtonomna odločitev države, odvisna od uradniške kulture, navad in tradicij, poteka predhodnih administrativnih meja in predvsem namenov oziroma funkcij, ki jih pripisujejo enotam določenega ranga. Precejšen vpliv imajo tudi geografske okoliščine, ki že zaradi konfiguracije usmerjajo oblikovanje administrativnih enot, od katerih pa v končni posledici vendarle pričakujejo predvsem, da bodo izvrševale vse potrebne funkcije, sicer členitev nima smisla. Temeljna manjša teritorialna enota je občina ali lokalna skupnost. Nadaljnja členitev je lahko različna. Smiselna je večstopenjska delitev po hierarhičnem načelu. Velikost (predvsem merjena s številom prebivalcev) je izjemno pomembna, ker vpliva na racionalnost delovanja in tudi na učinkovitost. Ne glede na velikost in geografske značilnosti se pričakuje, da bo čim bolj kompleksno pokrivala temeljne potrebe te skupnosti. Velika enota s številčnim prebivalstvom bo laže in ceneje delovala, imela bo večji kadrovski bazen, verjetno tudi večje prostorske kapacitete, prednost malih (maloštevilčnih) pa je v medsebojnem poznavanju, empatiji, povezanosti, občutku odgovornosti, solidarnosti, laže upoštevajo navade in tradicije ter teže sprejemajo nepremišljene odločitve. Čeprav je njihovo delovanje v povprečju dražje, ni vedno tudi manj učinkovito.

Katastrske občine ali katastrske enote (kratko: katastri) so po pravilu najmanjše formalne prostorske enote. Nastale so po ureditvi katastrske izmere na podlagi lokalnega pravila; navadno je bilo to pripadnost določeni vaški srenji in njenim pripadajočim funkcionalnim zemljiščem, ponekod so bila izhodišča v starejših urbarskih zapisih ali drugih oblikah. Katastrsko občino sestavljajo parcele, torej zemljiška posest z določenim poimenovanjem in šifrantom (številko parcele). Katastre hranijo v administrativnih enotah višjega ranga združeno, zanje je skrb zaupana profesionalcem z ustreznim znanjem.

Lokalne srenje, krajevne skupnosti, četrtne skupnosti in podobne oblike so formalno zamejene teritorialne enote najnižje ravni, kjer poteka odločanje in upravljanje skoraj izključno nepoklicno (nimajo delovnih mest za to). Smisel imajo, če so naslednje enote nekoliko večje; v tem primeru so lokalne srenje

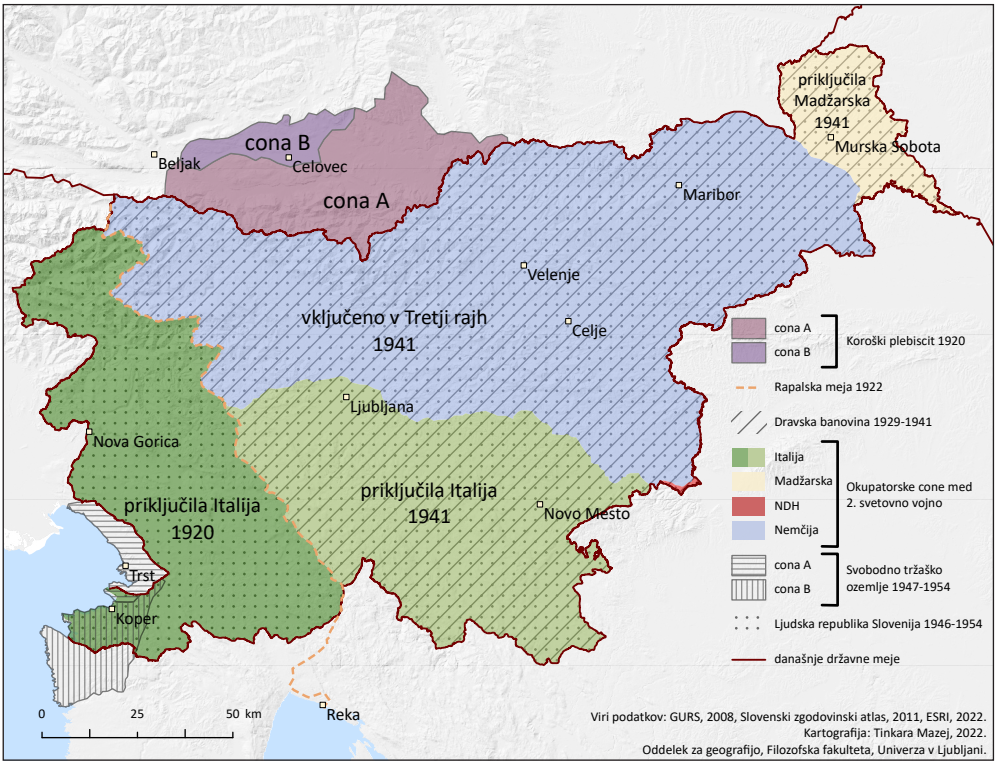
zbiralci in posredovalci interesov glede lokalnih zadev na višjo raven. Zanje je pomembna društvena dejavnost, ker se pogosto prekrivajo z versko občino, gasilci, šolskim okolišem in podobnim.

Občina ali *lokalna skupnost*, včasih imenovana tudi *komuna*, je temeljna teritorialna skupnost na nižji ravni upravljanja. Navadno ima sorazmerno veliko pristojnosti (veliko upravno moč), ki segajo na področja lokalnih zadev, kot so prostorsko načrtovanje, urejanje in upravljanje, šolstvo, otroško varstvo, oskrba starejših, kultura, različne interesne dejavnosti in organiziranost teh skupin, varstvo naravnih vrednot in kulturne dediščine, varstvo pred nesrečami in sanacija njihovih posledic in tako naprej. Občina je najprej skupnost občanov, ti imajo pravice in dolžnosti, navadno tudi posest in podobno. Ker so oblikovane po načelu lokalne pripadnosti, naj bi načeloma zagotavljale vse, kar sodi v domeno življenja na tej ravni. Zunaj tega ostane sorazmerno malo. Smiselna razdelitev na občine in zagotavljanje njihovega delovanja je temelj delovanja urejene družbe. Upravljanje občin je zaupano izvoljenim predstavnikom (navadno se imenujejo župani) po sistemu volitev, ki jim sledi širše predstavniško telo (svet), posamezne dejavnosti in administracija pa so zaupane poklicnemu delu in profesionalnosti.

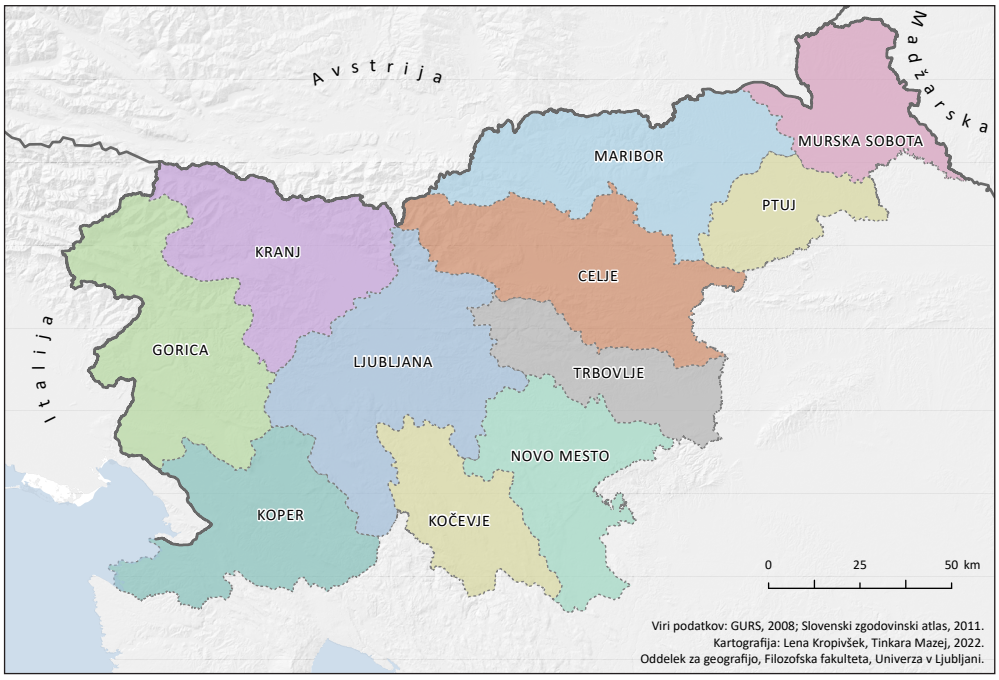
Okraj je teritorij, ki navadno združuje več občin po načelih teritorialne zaokroženosti (ki upošteva tudi druge okoliščine, kot so geografska zaokroženost, upravna zgodovina in tradicija), celovitosti (zagotavljati mora upravne storitve višje ravni, ki so za posamezno občino predrage ali kadrovsko neizvedljive) in racionalnosti. Lahko imajo tudi druga imena, kot so distrikti in podobno. Upravljanje je lahko zaupano izvoljenim predstavnikom po določenem ključu, lahko je zgolj profesionalno po strokovnem ključu; v tem primeru je bliže različici bolj centralizirane uprave in gre za distribucijo določenih državnih storitev na nižjo raven, vendar zaradi racionalnosti in preglednosti ne obremenjuje občine. Okraj je vmesna raven, kjer se vršijo urejanje osebnih listin in statusov, sodstvo, zdravstvo temeljne in tudi višje ravni, varnost, razvoj, izobraževalna in vzgojna dejavnost srednje ravni, povezovanje občinskih kulturnih in družbenih dejavnosti, strokovnih združenj in zvez, ki potrebujejo koordinacijo, in tako naprej. Zelo primeren je za urejanje komunalnih dejavnosti, ravnanja z odpadki, inšpekcijske službe in sorodno. Rezultat okraja je razvoj okrajnih središč, ki zlasti na perifernih območjih (regijah) zagotavljajo storitve srednje in včasih tudi višje ravni bliže in zato ljudem bolj dostopno.

Regije imajo lahko v različnih okoljih zelo različen pomen, obseg in pristojnosti. Tu je predstavljena kot enota višjega ranga tik pod državno ravnijo. Po rangu in pristojnostih (upravni moči) so jim lahko blizu tudi province, županije, pokrajine, departmaji, grofije (*county*) ali prefekture. Poimenovanje je lahko različno. Regionalna raven ima praviloma voljeno garnituro, posamezna

dela pa so poklicna. Regije imajo lahko višjo stopnjo avtonomije, ki zajema gospodarsko delovanje, združevanje in povezovanje, izobraževanje sekundarne in včasih tudi terciarne (univerzitetne) ravni, celovito zdravstveno oskrbo, socialne službe, razvojne službe, pa tudi varnost, obrambo, varstvo okolja, ravnanje z odpadki, varstvo narave in kulturne dediščine in podobno. Regija na pogosto prevzema koordinacijo, dopolnitev ali olajšanje izvajanja dejavnosti na področjih, ki so prisotna že na lokalni ravni, a občina ne izvaja vsega ali pa je le koordinator pri tem (in tudi obratno!). Regije razvijajo regionalno središče, ki s svojo trgovinsko, storitveno, izobraževalno, okoljevarstveno ponudbo ter ponudbo delovnih mest zagotavlja upravne storitve višje ravni na podlagi geografske bližine in možnosti izbire zaradi raznovrstnosti. Regije imajo navadno že določeno zgodovinsko dediščino, izraženo v imenu ter prisotni in razviti regionalni identiteti. A tudi sicer so regije praviloma teritorialna prizorišča oblikovanja dokaj močnih identitet. Ljudje se z regionalno ravnijo navadno močneje identificirajo.

Karta 30: Političnoteritorialni razvoj Slovenije

Karta 31: Administrativna delitev Slovenije 1995

Karta 32: Administrativna delitev Slovenije na velike občine 1957 - 1995

Karta 33: Administrativna delitev Slovenije na občine leta 2020

Karta 34: Administrativna delitev Slovenije na statistične regije in upravne enote

6.4 Ekonomski sistem in ekonomska moč države

Pri predstavitvi držav v atlasih, leksikonih, almanahih in podobnih sumarnih edicijah za kratek in jedrnat pregled je podatek o gospodarski moči navadno med prvimi petimi, kar že zgovorno kaže na pomen, ki ga ima omemba gospodarstva neke države za temeljno informiranje o tej državi (Ferfila, 2001).[248] Kljub temu pa so v političnogeografskih šolah dajali temu področju sorazmerno skromno podporo, vsaj v primerjavi z vprašanji tvorbe držav, oblikovanja in spreminjanja političnih meja ter prepletanja geopolitike z usodami držav oziroma o mestu geopolitičnih znanj v okvirih politične geografije (Barnett, 2004). Tematika ekonomike držav in regij je prisotna pogosteje (Nurković, 2006), a posredno in vključena v širšo predstavitveno sliko o državi (Grčić, 1989) oziroma v oblikah svetovne in makroregionalne globalne politične povezave, kjer nastopa skupaj s političnimi organizacijami (Bufon, 2007). Razloge gre iskati tudi v sicer zelo močnem in obširnem področju ekonomije kot široke družbene vede, ki ima tudi svoj regionalni in globalni del (kar do neke mere upošteva geografske faktorje) ter politično ekonomijo kot svoje področje. Prav s slednjim ima zlasti geopolitika[249] precej skupnih točk, čeprav jih politični geografi niso posebej izpostavljali. Izpostavljali so jih geografi v širših prikazih (primerjaj De Blij, 2005) in tudi ekonomisti, le da pristopajo z drugega zornega kota. Politika je okvir, v katerem potekajo gospodarski procesi, in sicer skladno z glavno premiso družbenega življenja. S tem je zaporedje človek (družba; ali tudi država) – politika – gospodarstvo postavljeno dejansko v zaprt cikel (Neal, 2007). Neučinkovito gospodarstvo sesuje še tako idealistične politike (Ash, 2006, 23–27).

Gospodarstvo sodi med najpomembnejše dejavnike vpliva na geopolitični položaj, ker zagotavlja sredstva za delovanje in obstoj organizirane družbe. Gospodarstvo je obenem tudi dokaj ranljiv element v strukturi členov geopolitičnega položaja (primerjaj Stiglitz, 2002), ker snovna, energetska, tehnološka, patentna in potrošniška delitev sveta le do določene mere korelira z izkazi političnega prestiža in vojaške moči ter demografske velikosti (Achcar, 2023). Zgodovinska izkušnja kaže, da so zaradi dolgotrajne ekonomske šibkosti, strukturnih težav in neskladij potonile doslej skoraj vse socialistične ekonomije (Sebestyen, 2009) in da so socialistični poskusi na »zeleni celini« od Kube in Nikaragve do Čila že po krajši periodi privedli v ekonomske krize ali celo politični kolaps (Acemnoglu, Robinson, 2015, 465–490). Temelj gospodarskega vzpona evropskih držav je bila akumulacija kapitala ter relativna širina možnih tekmovalcev na področju gospodarstva.

248 Na primer v CIA World Factbook 2022-2023.

249 Povezanost geopolitike kot veščine razumevanja mednarodnih odnosov z upoštevanjem ekonomije kot enega temeljnih gibal je odlično izpostavljena v obširnem delu Gilpin, Gilpin, 2001: Global Political Economy, zlasti 362–375.

Države so skrbele za stabilnost političnega stanja in s tem ustvarjale medij, v katerem so podjetja, tako zasebna kakor tudi tista s precej državne podpore ali celo lastništva, lahko uspevala. Državne ekonomske intervencije so bile po drugi svetovni vojni nujne za sanacijo vojne škode in zadolženega gospodarstva zahodnoevropskih držav (Dillard, 1967). V gospodarske krize vodijo tudi precej nebrzdane neoliberalne ekonomske politike, in sicer zaradi stopnjevanih pritiskov na okolje (Odzuck, 1982)[250] in na ljudi ter postavljanja gospodarsko šibkih držav v še slabši položaj (Klein, 2009), s čimer se ustvarjajo velika regionalna neravnovesja, ki delujejo ekonomsko negativno. Deloma pri tem uporabijo politične in vojaške pritiske (Johnson, 2004). Kritiki neoliberalizma in (ameriškega) militarizma omenjajo uničevalno naravo teh usmeritev tudi za ZDA kot glavno pretendentko take politike (Piketty, 2013).[251]

Globalizacija se ne ozira na politične meje in njeni učinki so opazni ne glede na intenzivnost vključevanja v različne asociacije in tudi ne glede na državne okvire (Bufon, 2008). Prav pri gospodarstvu se pojavlja največ bojazni pred tujim vplivom in prevzemi ter možnimi političnimi implikacijami, ki sledijo preveliki tuji ekonomski moči. Do določene mere je ta strah povsem upravičen, saj ni nujno, da bi tuji investitorji imeli interes po povečevanju dodane vrednosti ter razvoju visoke tehnologije in proizvodnih kapacitet. Po drugi strani pa je temeljni interes države blagostanje ter ekonomski in tehnološki napredek. Tuja podjetja imajo pri tem zelo pomembno vlogo, ker lahko velike tuje investicije povečujejo mednarodni pretok, usposobljenost kadra in prihodke. Vendar ne velja za vsa področja enako in zlasti v obdobjih političnega zaostrovanja se lahko posamezne gospodarske panoge (na primer tehnološko najbolj zahtevna industrija ali pa industrija orožja in opreme) obnašajo ne le izjemno različno, temveč lahko prihaja tudi do ločevanja ekonomij ali pa celo do vojaških spopadov (Snyder, 2018). Vojna je ekonomska politika z oboroženimi sredstvi.

Poleg izbranih kazalcev, ki merijo gospodarsko moč, uspešnost in učinkovitost (BDP, BDP na prebivalca, investicije, finančni kazalci ipd.),[252] je zelo relevantna gospodarska struktura, torej zastopanost različnih dejavnosti in sektorjev, ne glede na to, ali primerjamo po zaposlenih ali (še pogosteje) po finančnem deležu. Glede na gospodarsko strukturo se ločijo družbe po doseženi stopnji

250 Zavedanje o okoljskih tveganjih in problemih je staro vsaj pol stoletja, premiki pa so večidel kozmetični, na globalni ravni neusklajeni in zato večinoma neučinkoviti (Friedman, 2009, 23–30).

251 Podobno tudi v Varufakis, 2015. Delo je nastalo v obdobju tik po veliki finančni in ekonomski krizi, ki je najbolj prizadela predvsem gospodarsko in tehnološko razvite države. EU je pritiskala na Grčijo zaradi neupoštevanja določil gospodarskega ravnanja. Grčija je od zahtevanih reform, ki naj bi stabilizirale grško gospodarstvo, izvedla relativno malo. Avtor je bil tedaj grški minister, odgovoren za ekonomsko politiko in tudi reforme.

252 Sistematični in kratki prikazi držav (Natek, Perko, Žalik Huzjan, 1989) ali tudi precej obširnejši regionalni opisi so vselej namenjali področju gospodarstva precejšnjo težo (prim. Natek, Natek, 2006) in tudi mnogi atlasi so sledili temu pristopu.

razvoja posameznih panog ter razmerju med njimi. Sedaj ima večina razvitih držav glavnino zaposlenih v terciarnem (storitvenem) sektorju, sorazmerno manj v sekundarnem (industrija, obrt, proizvodnja, rudarstvo in podobne dejavnosti, s katerimi se ustvarjajo materialne dobrine), najmanjši delež pa odpade na dejavnosti primarnega sektorja, to je kmetijstva, gozdarstva, ribolova in lova. Evropske države so postale industrijske v 19. stoletju in do sredine 20. stoletja razvijale industrijsko dejavnost, pozneje pa je šel razvoj v smer krepitve storitvenega sektorja, industrija se je umikala v manj razvita in cenejša okolja (cenejša delovna sila, manj ali nič pozornosti do okolja in podobno), kar so ekonomske politike na primer EU celo spodbujale (Neal, 2007). Globalno potrošništvo je doživelo v obdobju neoliberalnega modela razvoja izjemno rast (Friedman, 2009), kar je stimuliralo proizvodnjo in povečevalo ekonomske razlike (Gilpin, Gilpin, 2001, 305–340), obenem pa vplivalo tudi na stopnjevanje problemov zlasti v najmanj razvitih okoljih. EU je gradila protekcionistične politike, sklicujoč se na pravičnejšo regionalno distribucijo (sistem podpor in kompenzacij), izboljševanje stanja okolja in evropsko tehnološko konkurenčnost, vendar so se razlike v EU še povečale, naraščajo pa tudi stroški delovanja zelo obsežne administracije (Craig, Elliot, 2012).[253]

Druge, posebej še socialistične države so skrbele za močno prevlado sekundarnega sektorja, visok delež upravnih dejavnosti ter manjšajoči se delež kmečkega prebivalstva in pomena kmetijstva nasploh. Te države so v tranzicijskem obdobju veliko industrijskih obratov izgubile, ker so preprosto propadli. Desetletje pozneje je struktura bistveno spremenjena: močno nazadovanje sekundarnih dejavnosti in povečevanje deleža storitev. Preobrat iz industrijske v postindustrijsko – terciarno ali informacijsko družbo je bil pospešen tudi zaradi družbene, politične in gospodarske tranzicije po ukinitvi socialistične družbenoekonomske ureditve. Mnoga industrijska podjetja so prenehala delovati, posebej manjša na podeželju, močno so okrnili proizvodnjo veliki industrijski giganti metalurgije ter kovinske, gradbene, lesne, tekstilne in strojne industrije. Zadržala so se predvsem podjetja z večjo dodano vrednostjo znanja ter tehnoloških in organizacijskih inovacij. Velika podjetja so tudi svojevrstni simboli gospodarske identifikacije države ter zato prav tako izjemno pomembna v političnem in kulturnem smislu. Napredujoča globalizacija gre predvsem v smer povezovanja in združevanja v velike korporacije, v katerih ima država čedalje manj vpliva. Lastništvo podjetij ni več zanesljiv znak gospodarske suverenosti, je pa izjemno pomembno. Lokacija na

253 Poleg naraščajočih stroškov delovanja je EU manj učinkovita, kot se vanjo vlaga, obenem pa prihaja do povečevanja tako regionalnih kot socialnih razlik, kar ogroža temelje EU, to je interes povezovanja zaradi zagotavljanja skupne ekonomske, socialne in kulturne varnosti (Craig, Elliot, 2012), ter omogoča povečevanje evropske aristokracije; dejansko oligarhije. Kritike Rusije zaradi njenega izrazitega kopičenja ekonomske in politične moči v zelo ozkem krogu (Åslund, 2019) imajo neke vrste evropske (EU) vzporednice (Estulin, 2008), in to že dalj časa (Estulin, 2010).

domačem ozemlju in po možnosti še lastništvo namreč v večji meri (nikakor pa ne brezpogojno!) zagotavljata zadržanje visokospecializirane delovne sile, znanja in menedžmenta, kar naj bi prinašalo tudi ustrezne gospodarske učinke družbi v celoti (Gilpin, Gilpin, 2001).

Med pomembna strateška področja državnega odločanja sodi tudi vprašanje, katere so nujne gospodarske kapacitete, ki naj bi jih države imele na lastnem ozemlju, in tudi kje. Razmestitev strateških dejavnosti ima nacionalni in mednarodni vpliv ter pomen. Velja, da je razvoj kapacitet ključnih industrijskih izdelkov varen le, če je na državnem teritoriju, dodatno pa, če je tudi dovolj daleč od meje in v državni lasti. To se nanaša zlasti na proizvodnjo in razvoj orožja ter podpornih sistemov, manj pa na izdelovanje druge vojaške opreme in artiklov. Pri tem gre za upoštevanje morfologije državnega ozemlja, velikost, lego, izoblikovanost naravnih enot in oceno morebitnih groženj v širšem mednarodnem okolju. V preteklosti so države temu namenjale več pozornosti kot sedaj ter namensko industrijo in vojaškoindustrijski kompleks umikale v dozdevno varno, od meje dovolj odmaknjeno zaledje. Pomembna so tudi znanja, veščine, kapital, tehnološka sredstva in surovine, ki naj bodo na rezervno razpolago v primeru vojne ogroženosti in imajo tudi primerne prostorske kapacitete, ki jih je mogoče prilagoditi. Država s tem izraža elastičnost za ekstremne primere. Prav tako je potrebno zagotavljanje primerno velike rezerve živil (moka, olje, sladkor, konzervirana hrana vseh vrst, meso), zalog streliva in komponent zanj, sanitetnega materiala vseh vrst, primernih kapacitet zasilnih namestitev, ureditve bolnišnic in ustanov ter podobnega. Med ključne strateške rezerve sodijo tudi zaloge goriva, maziva, konzervirna sredstva, vozila in rezervni deli in podobno. Države, ki resno računajo tudi na skrajne preimere (to je vojna; lahko tudi naravne nesreče velikega obsega), bodo ustrezno poskrbele za zaloge, rezerve, mesta in način ter protokole nadomestne proizvodnje, servisiranja in podobno, da jih v primeru težav enostavno in hitro usposobijo (Bratun, 2005; Prebilič, 2006, 17–19).

Lokacijsko zahtevno, logistično zapleteno in ekonomsko drago, a geopolitično izjemno pomembno vprašanje ekonomskega stebra sodobnih držav je energetika oziroma natančneje energetska oskrba. Države pri tem praviloma izhajajo iz uvida v lastne prednosti, obstoj energetskih virov in zahtevnost njihovega pridobivanja ter distribucije in vse bolj tudi zavarovanja zaradi negativnih vplivov, ki jih pušča vsak, tudi domnevno čisti ali zeleni energetski vir. Nič ni brez posledic. Produkcija in uporaba vodne sile neposredno ali posredno (prek električne) je ob razpoložljivih lastnih virih razmeroma enostavna, zanesljiva in dolgotrajna. Uporaba trdih fosilnih goriv je odvisna od tehnoloških in ekonomskih možnosti izkoriščanja ležišč premogov različne kvalitete. Je zanesljiv vir, vendar omejen po količini in ekonomičnosti ter vse bolj rizičen zaradi občutnega onesnaževanja zraka, tal in vode. V svetovnem merilu ta vir postopno opuščajo v razvitih državah,

v državah v razvoju, kjer se sedaj koncentrira glavnina industrijske produkcije pa poraba premoga še vedno narašča, ne glede na sklenjene okoljske sporazume in očitnih kvarnih učinkih na okolje. Tehnološko najbolj zahtevna je uporaba jedrske energije. Njena surovina je uranova ruda, katere izkoriščanje je zaradi tveganj sevanja precej težavno. Največje tveganje predstavljajo jedrske nesreče, ki imajo lahko ožje in širše težke, celo katastrofalne posledice. Vzpostavitev nuklearnih energetskih objektov je drago in vzdrževanje prav tako. Po drugi strani je jedrska energija ob primerni tehnološki skrbi varen, zelo zanesljiv in glede na razpoložljive zaloge glavne surovine (uranove rude) zelo dolgotrajen vir elektroenergetske oskrbe. Uporabljajo jo tudi kot pogonsko gorivo za velike ladje.

Posebno poglavje so fosilni tekoči in plinasti energetski viri: nafta in zemeljski plin. Nahajališča so zelo neenakomerna, poraba narašča, a za potrebe industrije in prometa sta oba vira nepogrešljiva. Občasne energetske krize so spodbujale razmisleke o možnih kritičnih primanjkljajih (Roberts, 2009), ki jih je treba postavljati predvsem regionalno in nacionalno. Države, ki nimajo zadostnih virov in ne zagotovljene ustrezne distribucije od drugod, so rizične tudi politično (Kalicki, Goldwyn, 2005). Vendar je do neke (celo precejšnje) mere mogoča kompenzacija, predvsem pa vzdrževanje oskrbe iz čim več različnih virov. Države morajo same pretehtati, kaj imajo in kaj lahko na energetskem področju favorizirajo. Nafto in plin zelo težko nadomestijo (Karagiannis, 2002). Zaradi nafte in plina se obrača precej geopolitičnih silnic (Högselius, 2019). Pri obeh energentih je zelo pomemben tudi transport, še posebej ko gre za naftovode in plinovode, ker neposredno zadevajo ne le potrošnika in dobavitelja, pač pa tudi prostor vmes, na poti (Kocsis, Tinner, 2009). Države z velikimi energetskimi bogastvi imajo načeloma prednosti; vendar so jih le redke uspele kapitalizirati v kolektivno družbeno prednost, razvijati infrastrukturo, znanost, izobraževanje in družbene odnose. Marsikje, tako v Nigeriji, Venezueli ali Rusiji, so imeli prednosti oligarhi in država (Ellman, 2006) ali pa tuje multinacionalne družbe (Estulin, 2008).

V zadnjih desetletjih je veliko govora o produkciji in rabi obnovljivih virov energije. O tem je že nekaj časa precej optimizma (Roberts, 2009) Poleg že omenjene vodne sile računajo zlasti na energetsko izkoriščanje vetra, sončne energije, geotermalne energije, energije valovanja morja in različne oblike biogoriv. Vsak od teh virov ima svoje prednosti in tudi slabosti. Izkoriščenje vetra je smiselno (ekonomično) le pri dovolj stalnem in močnem vetru. Postavitev in vzdrževanje tovrstnih objektov je drago in zahtevno, produkcija energije pa nestalna. Vse več je kazalcev za različne motnje v bližnjem okolju. Sončna energija je marsikje dostopna in dolgotrajna, a fotovoltaični paneli so precej draga investicija, zasedajo velike površine in v sezonsko najbolj potratnem delu leta izkazujejo občuten deficit. Geotermalna energija je zanesljiv in močan, stalen vir, lokacijsko pa odvisna od geoloških razmer. Izkoriščanje bibavice je zanesljivo, a tehnološko zahtevno

in drago ter omejeno na dokaj redka obalna območja, kjer je to zares smiselno. Biogoriva so lahko razmeroma stalen in zanesljiv, a tudi prostorsko in produkcijsko potraten ter vprašljivo rentabilen vir, če gre za proizvodnjo tekočih pogonskih goriv. Uporaba bioplina je bolj ekonomična, a tudi bolj okoljsko obremenjujoča. Uporabna lesne biomase je zanesljiv vir v gozdno bogatih državah, ni pa nujno poceni in tudi ne brez negativnih učinkov na zrak. Stabilnost energetske oskrbe zagotavlja kombinacija različnih virov, ki jih neka država ima na razpolago sama ali pa jih lahko gospodarno pridobi na svetovnem trgu. Brez negativnih učinkov ni noben energent in vsak zahteva tudi določeno urejenost državnih ekonomskih sistemov. Države morajo same pretehtati, kakšen je njihov optimalni energetski model.

Zelo pomembno je tudi teritorialno pokrivanje oziroma regionalni razvoj ter gospodarska in potem tudi socialna stabilnost držav in posameznih regij. Posebej periferna območja so ekonomsko ranljiva in jih socialno pogosto vzdržujejo socialni intervencionizmi držav. Odnos držav do regionalne politike je zato zelo pomemben indikator. Gospodarske in socialne razlike med regijami se povečujejo tudi zaradi različnega interesa investitorjev, ki so praviloma usmerjeni v območja boljše infrastrukturne opremljenosti, torej v središčna območja, in ne na periferijo. Za periferije država skrbi posredno (s primernimi prostorskimi in gospodarskimi politikami) ter neposredno (intervencijsko). Z različnimi ukrepi blažijo ekonomsko stisko, ohranjajo poselitev in vzdržujejo infrastrukturo. Periferije bodo verjetno prej izgubile velika in pomembna podjetja ter teže privabila nova, zato so državne stimulacije in intervencije navadno upravičene. Vendar pa tega ni mogoče početi v vsaki državi. Šibke države imajo po prenehanju delovanja nekaterih večjih obratov precej socialnih težav, saj navadno nazadovanje ene panoge prispeva k negativni sinergiji tudi na drugih področjih, razen če si nista dejavnosti nasprotni zaradi vpliva na okolje in prostor.

Za gospodarsko strukturo so zelo pomembna tudi mala podjetja in obrt, kar je pomembno za območja z redko in razpršeno poselitvijo ter razdrobljenostjo. Posebno v nekaterih regijah so manjša uspešna podjetja precej prispevala k skupnemu blagostanju območja in regije. Močno je narasel zlasti storitveni sektor (trgovina, gostinstvo, promet, turizem, bančništvo, zavarovalništvo, osebne storitve, svetovanje, izobraževanje) in danes predstavlja nad 50 % zaposlenih in tudi delež v BDP. Na tem področju je zlasti pri trgovini prišlo do velikih tujih investicij in nakupov, obenem pa tudi močnega domačega povezovanja. Visoki delež terciarnega sektorja je danes znanilec visokorazvite družbe, za katero je zelo pomembna fleksibilnost. Pri tem gre za srednja in mala podjetja, le pri bankah in zavarovalnicah tudi za večja, ki so prilagojena na hitre spremembe, so dovolj fleksibilna.

Kot pomembna strateška prvina se vse bolj izkazuje hrana, in sicer v kontekstu prehranske zadostnosti države (Roberts, 2008), čeprav so proizvodni resursi

na planetarni ravni za to še povsem zadostni. Primarni sektor, torej kmetijstvo, gozdarstvo in ribolov, je marsikje v Evropi nekoliko nazadoval.[254] Vendar ima kmetijstvo kot vzdrževalec kulturne pokrajine čedalje več socialnih in naravovarstvenih funkcij. Kmetijstvo, v strukturi katerega se nizajo pretežno mali kmečki obrati, bo manj fleksibilno in bolj ranljivo, kar pa lahko postane tudi šibka stran države v celoti, ravno tako kot je na drugi strani prevelika monostruktura katere koli gospodarske branže. Male kmetije zelo težko vzdržijo v konkurenci s tujim in poceni blagom. Zaton kmetijstva prinese mnoge regionalne težave, kajti propadanje kulturne pokrajine ima na koncu tudi strateški vpliv in značaj. Za gospodarsko in socialno trdnost območij in države kot celote so zelo pomembni tudi pravo razmerje v zastopanosti posameznih gospodarskih panog ter njihova učinkovitost (uspešnost) in fleksibilnost. Mnoge države na primer v Afriki so se po dekolonizacijskih procesih znašle v ekonomskih težavah, kar je pogosto dodatno povečevalo že prisotne politične probleme.

6.5 Socialni sistemi države

Poleg števila, razporeditve in demografskih gibanj so pri prebivalstvu držav pomembna tudi kakovostna merila, kot so izobraženost, poklicna usposobljenost, delovna mentaliteta, delovne in življenjske izkušnje, socialne mreže, kulturna artikulacija, zdravstvene razmere in socialna varnost, pa tudi rekreacijske navade, bivalni standard, mobilnost in drugo. S skupnim imenom jih obravnavamo kot družbene (socialne) dejavnosti in področje. Vse navedene lastnosti so predvsem interne, odvisne od notranjih ureditev in politik na izbranih področjih. V političnih geografijah se omenjajo redko, in še to skromno (primerjaj Grčić, 1989, 143), kar je glede na posredni pomen ter sorazmerno velika vlaganja v podporne sisteme na področjih izobraževanja in vzgoje, socialnega skrbništva, zdravstva, kulture in športa na prvi pogled nekoliko presenetljivo. Tak izid je ob pregledu političnih geografij in konstelacij njihovih vsebinskih težišč prisoten tudi po pretehtanju posrednih koristi ali pa škode, če države na teh področjih ne delujejo dobro in s

254 Zaradi prevelike proizvodnje hrane v EU je pomemben del kmetijske politike usmerjen predvsem v vzdrževanje kmetijskih površin. Po drugi strani je pospeševanje ekološke ponudbe butične in zato dražje prehrane v spregi z vzdrževanjem estetike kulturne pokrajine postalo neke vrste vrednota. Kmetijsko panogo precej prizadevajo podnebne spremembe, na katere se kmetijstvo ne more hitro prilagoditi. Večja nihanja so lahko usodni dejavniki za količino in vrsto pridelane hrane, kar pa dolgoročno lahko vodi v prehranske deficite. Potrošniki so navajeni stalne, celovite ponudbe ter o kmetijstvu in njegovih razmerah niti ne razmišljajo. Nerazumevanje potreb in značilnosti kmetijstva lahko vodi v politične odločitve, ki bodo kmetijstvo preveč omejevale, posledično se bo zmanjševala proizvodnja hrane pod raven oskrbnega praga, zato se bodo povečale cene prehranskih proizvodov. Kmetijstvo težko zmore zelo hitre reakcije na tržne razmere. Kmetijstvo je sicer primarna dejavnost, a v sodobnih družbenih razmerah lahko postane veriga med prehransko proizvodnjo in oskrbo bolj zapletena, kot je bila kdaj koli v človeški zgodovini (Roberts, 2008, 280–306).

tem poslabšujejo prebivalstveno strukturo. Za skorajšnjo odsotnost teh vsebin v politični geografiji sta verjetno dva glavna razloga: prvič, ker jih na ravni mednarodne primerjave zaradi pretežno kvalitativne narave teže primerjamo, in drugič, ker se delno vključujejo v družbene stebre, kot so prebivalstvo (vključno z versko in etnično pripadnostjo in podobnim), gospodarstvo in obramba držav. Kakovostni vidiki prebivalstva so torej prisotni razpršeno in posredno.

Ker je država po definiciji najprej skupnost, se pravi sorazmerno številčen seštevek medsebojno povezanih oseb, je sestava tega korpusa po navedenih kakovostnih merilih v dvojnem interesu. Za kakovost (zdravo, usposobljeno, izobraženo, zavedno, mobilno, športno in tako naprej populacijo) so najprej zainteresirani državljani sami, ker so omenjene značilnosti avtomatično podlaga njihove lastne življenjske usode. Vendar ima posameznik lahko sam po sebi, če ga ne spodbuja okolje, napačne, pomanjkljive in zgrešene predstave ali pa si to sicer želi, nič pa ga ne spodbuja (ali pa ne dovolj), da bi to tudi dosegel. Čeprav po vsebini nekoliko poseben, je primer tekmovalnega športa in rekreacijskih navad lahko dober za razlago razkoraka med osebno željo in pripravljenostjo to željo izpolniti. Šport je priljubljen predmet navijanja, navdušenja in spodbujanja kolektivnih emocij, nima pa neposredno nobenega vzvoda, da bi vplival na v povprečju lenega posameznika in ga premaknil od TV-sprejemnika do športne dvorane z aktivno udeležbo. Športni navdušenci bodo sicer spodbujali, finančno podpirali in reklamirali tekmovalni šport. Množični šport (in s tem zdrav življenjski slog, rekreacijske navade, mobilnost, skrb za okolje in drugo; cela vrsta pričakovanih pozitivnih družbenih učinkov, ki sledijo iz bolj športne nacije) se doseže z aktiviranjem mnogih posameznikov, in to na veliko načinov. Tu vstopi drugi interes – interes države, ki kot organizirana skupnost z delovanjem institucij skrbi, da bodo otroci zdravi, primerno vzgojeni, dobro šolani in pozneje delovno usposobljeni, da bodo s tekmovalno mentaliteto, občutki za solidarnost uspešni v poklicu, prilagodljivi in elastični ter bodo tudi v primeru kriz in težav le-te prebrodili ter da bodo starostniki manj obremenjujoči za zdravstveni sistem, če bodo v življenju in sploh na stara leta znali v večji meri poskrbeti zase in tudi za druge. Družbe z urejenimi odnosi na tem širokem socialnem področju so odporne, vitalne in uspešne. Kot numerični sumarni izkaz se uporablja HDI[255] (indeks humanega razvoja); s tem pa postanejo tudi drugi indikatorji vsaj posredno merljivi in mednarodno primerljivi.

Država dosega visok HDI s sistematičnim vlaganjem v zmogljivosti lastnega prebivalstva na teh socialnih področjih, in sicer tako, da za ta področja razvije institucije in poskrbi za ekonomiko njihovega delovanja. V praksi to pomeni oblikovanje razvejanega, široko dostopnega izobraževalnega sistema, prilagojenega potrebam in z razvojno orientacijo. V to je vključena tudi skrb za kulturo in

255 HDI – Human Development Index.

identiteto. Pomeni oblikovanje in vzdrževanje kakovostnega, dostopnega zdravstvenega sistema na eni ter spodbujanje zdravih navad prebivalstva na drugi strani. Dalje pomeni razvoj ekonomsko vzdržnega sistema socialnega skrbstva, vključno s skrbjo za ostarelo prebivalstvo, kar je velika skrb razvitih, a demografsko hirajočih držav. Ambiciozne državne politike teh področij ne prepuščajo preprosto trgu, niti zanje ne razvijejo pretiranega državnega varuštva, pač pa skrbno taktizirajo z javnim in zasebnim delom na teh področjih.

Naraščajoči pomen znanja in potreba po nenehnem usposabljanju postavljata izobraževanje (formalno in neformalno) ter usposabljanje med čedalje pomembnejše razvojne dejavnike, ki povečujejo in vzdržujejo človeški potencial, dvigajo delovne sposobnosti in močno vplivajo na kakovost življenja. Izobraževalni sistem pa je lahko organiziran zelo različno, od zelo prostih in odprtih do povsem državno usmerjanih in tudi nadzorovanih. Je ekskluzivno podrejen državi in le do neke mere se vpenja v mednarodni kontekst. Nikakor ne gre prezreti tudi izoblikovanja narodne zavesti in identitete. Sistem šolstva zajema formalne stopnje od predšolske vzgoje, osnovne šole, poklicnih in srednjih šol, šol za osebe s posebnimi zahtevami, višjih in visokih šol, univerze, umetnostnih akademij, pa vse do znanstvenoraziskovalne sfere. Poleg tega je treba upoštevati še različne neformalne oblike izobraževanja in usposabljanja, kot so različne jezikovne šole, glasbene šole, tečaji, športne in rekreacijske šole/tečaji, programi dodatnega usposabljanja, in različne druge oblike izobraževanja, usposabljanja in vzgoje, ki pripomorejo k večji delovni učinkovitosti, osebni razgledanosti, kulturni dejavnosti, boljši zdravstveni, športni in rekreativni zavesti in podobno.

Vzgojno-izobraževalna mreža osnovnih, poklicnih in srednjih šol je v sodobnih državah navadno zelo razvejana in razmeroma dobro pokriva celoten državni teritorij. Večje koncentracije teh ustanov so na središčnih območjih in v regionalnih središčih, posamezne šole pa tudi zunaj njih. Stopnja dosežene šolske izobrazbe je eden temeljnih pokazateljev družbenega razvoja. Druga stvar je skrb za učne kadre oziroma učiteljstvo. Države in družbe z najboljšimi rezultati so skandinavske. Ključ pa ni le v razpoložljivem bogastvu, temveč statusu učiteljev, njihovi strokovni in pedagoški avtonomiji ter s tem priznavanju v okolju. Dobro usposobljeni kader je pozneje lahko najpomembnejši dejavnik razvoja gospodarskih panog, tehnologije in tudi storitev. Poleg formalne ravni je pomembna tudi praktična usposobljenost, za kar je potrebno spodbujanje v okolju. Šola deluje tudi pod vplivom družbene klime (atmosfere). Pospeševanje razvoja izobraževanja in usposabljanja na visoki stopnji je zato ena od prioritet družbenega razvoja ambicioznih držav. Pri tem je pomembno tudi lociranje teh ustanov v prostoru, njihova prostorska razmestitev. Medtem ko je za obvezno šolanje ključna lokalna dostopnost, je za srednje in poklicne šole bolj merodajna bližina tudi zaposlovalcev s tega področja, sicer postane šola drag način družbe za spodbujanje emigracije mladih in kvalificiranih.

Kulturna aktivnost in organiziranost je predvsem integracijski dejavnik navznoter, ki utrjuje družbo v povezano, čeprav heterogeno skupnost. Izjemen pomen ima zlasti za identiteto, tako narodno kakor regionalne, območne in lokalne. Prostorska razporeditev kulturnih dobrin, spomenikov in različnih ustanov na eni ter dejavnosti, ki jih vršijo ustanove in organizacije, na drugi strani je sicer odvisna od gostote poselitve, a so prisotne na vseh območjih. Na področju kulture mora država najti primeren *modus operandi* in doseči stabilnost oziroma kulturno vitalnost, ker je le-ta brez dvoma dejavnik krepitve geopolitičnega položaja države. Kulturni razvoj države ne more biti prepuščen slučajnostim sprotnega spreminjanja, temveč rezultat načrtnih stremljenj po bolj prepoznavni, odmevnejši, racionalnejši, učinkovitejši kulturni ustvarjalnosti obstoječih institucij in organizacij ter rabi in varovanju materialne in nematerialne kulturne dediščine. Družbe, ki ne vlagajo v svojo kulturo, propadejo.

Zdravstveno in socialno skrbništvo ima podobne geografske oziroma lokacijske pogoje in zahteve. Da bi bilo čim bolj široko dostopno, mora imeti do neke mere hierarhično razporejeno mrežo ustanov, prilagojeno prebivalstvenim težiščem in specifikam prebivalstvene strukture na posameznih območjih. Razmerje med centralizacijo (z zdravstvenimi ustanovami najvišjega ranga, največje strokovne zahtevnosti ter razpoložljive tehnike in kvalificiranega kadra) in regionalizacijo je dinamično. Države z usmerjanjem politik določijo in razvijajo ter vzdržujejo tako mrežo, ki odgovarja družbenim in prostorskim potrebam. Severni deli Švedske in Finske se bodo pri tem zanesljivo obnašali drugače kot gosto naseljena severna Italija, v Alpah morajo zaradi turistov in posebnosti rekreacije v naravi pričakovati določene večje potrebe po zdravstvenih storitvah, kot jih morajo na grških ali hrvaških otokih, v sezoni in drugače zunaj nje. Podobno kot pri izobraževanju in vzgoji je tudi na tem področju ključna kombinacija javne zdravstvene mreže in zasebnih storitev. Države z visokimi standardi na teh področjih imajo dobro prepleten zasebni in javni steber zdravstvenih storitev. V liberalnih družbah je to razporejeno drugače in bolj podvrženo tržnim razmeram, a temu so prilagojeni tudi prebivalci s svojim načinom življenja in osebno ekonomijo.

Socialno vzdržnost oblikujejo države z ustreznimi socialnimi politikami, skladno s percepcijo lastnega stanja in razpoložljivih ekonomskih kapacitet. Skrb za vzdrževano prebivalstvo je lahko neposredna (storitve na področju na primer otroškega varstva so subvencionirane) ali posredna (staršem otrok je omogočen boljši zaslužek z manjšimi davčnimi obremenitvami). Posebno mesto na področju socialnih dejavnosti je odmerjeno skrbi za delovno usposabljanje tistih, ki so teže zaposljivi ali pa potrebujejo pomoč pri prekvalifikaciji, ter za delovno usposabljanje in zaposljivost invalidov in podobno. Za ostarelo prebivalstvo je pomembno vzdrževanje primernega fonda za njihove dohodke (pokojnine), ki naj bi v čim manjši meri obremenjevali zaposlene. Drugo področje so primerne ustanove

zanje (domovi za ostarele, kar navadno zahteva prilagojeno bivanje, zdravstvene storitve in družabno življenje).

Zelo pomemben del v liberalnih družbenih sistemih odtehtajo humanitarne organizacije, ki se napajajo iz donacij, te pa prispevajo predvsem uspešna podjetja na podlagi primerno spodbujanega davčnega sistema. Sistem se izkazuje kot učinkovit, spet pa ne doseže vseh. Na ta način so manj obremenjeni prihodki (zaslužki) posameznika in podjetij ter lahko ta več vlagajo v razvoj. Če skrb za financiranje dejavnosti v celotnem spektru dejavnosti socialnega stebra prevzame nase država neposredno, bo zelo obremenila delovno kvoto in s tem posredno tudi razvoj.

6.6 Obramba in varnost države

6.6.1 Varnostni vidiki države

O varnosti je mogoče govoriti v zelo širokem spektru razumevanja. V grobem ločimo osebno in kolektivno varnost ter varnost države. Osebna varnost je vpeta v kolektivno zaradi tega, ker posameznik (državljan) živi v različnih skupinah in skupnostih ter je zato najbolj občutljiv hkrati osebno in kolektivno. Osebna varnost je zdravstvena, socialna, ekonomska oziroma premoženjska in seveda varnost življenja. Kolektivna varnost vključuje različna področja življenja državljana v skupinah in skupnostih (kolektivih) in je podobno kot na osebnem področju tudi tu ekonomska, socialna, kulturna in tako naprej. Odgovor na ta izziv predstavlja vojaška moč in z njo povezan obrambni sistem. Varnost se opredeljuje dvostopenjsko: najprej kot odsotnost ogrožanja in drugič kot možnost učinkovite obrambe pred ogrožanjem, potem ko do ogrožanja že pride. Pri širših skupnostih upoštevamo situacije, kjer lahko pri manjšemu ali večjemu delu tega kolektiva ali pa zgolj posamezniku kot pripadniku kolektiva pride do subjektivnega občutka in objektivne (materialne, stvarne) grožnje. Take grožnje so lahko na različnih področjih; zato govorimo o socialni, gospodarski, okoljski, prometni, prehranski, energetski, civilni, vojaški in drugih vidikih varnosti. Po drugi strani gre za obliko varnosti v zelo širokem pomenu, ki zajema vse oblike varovanja teritorija s pripadajočim akvatorijem in zračnim prostorom ter prebivalstva in njihovega premoženja. Sedaj je v ospredju tudi pojem kolektivne varnosti: zveze držav z namenom bolj učinkovite obrambe skupnih interesov, vrednot, ureditve, širšega družbenega sistema (reda), kakor tudi posamezne države, njenega teritorija in lastnosti tega teritorija.

Pri vprašanju varnosti vselej obstaja antipod: nevarnost, tveganje ali grožnja. Predstavljajo jo lahko prebivalstvene skupine, organizirane države ali skupine držav, gospodarski in drugi subjekti (telesa), pa tudi naravni pojavi. Slednji so

ekstremni vremenski pojavi (padavine, ki povzročijo povodnji, sneg, led, žled, zmrzal, vročina, suša in ekstremni pojavi vetra).

V okviru koncepta varnosti se od držav kot urejenih, prostorsko zamejenih in institucionaliziranih kolektivov pričakuje, da ocenijo tveganja, zaznavajo grožnje, jih znajo odvračati, se jih učinkovito braniti in končno sanirati posledice.

Varnostni sistem je namenjen varovanju ozemeljske celovitosti, gospodarskih objektov, splošnih in skupnih kulturnih dobrin, zasebnega premoženja, zdravja in življenja prebivalstva. Varnostni sistem sestavljajo vojaške (obrambne) in policijske sile ter različne oblike civilne zaščite, pa tudi zasebne (ali družbene) varovalne agencije in ustanove. Vojska in policija sta v večini držav tudi temelja državnosti in pomembna nosilca nacionalne identitete. Države morajo razpolagati s primernimi obrambni kapacitetami za odvrnitev različnih poskusov oboroženih agresij in obrambo pred njimi. Vojaško varnost zagotavlja vojska oziroma oborožene sile. Vojaško varnost zagotavljajo predvsem obrambne sile; pri tem so vojaške sile le ena (najpogosteje najpomembnejša) možnost.

Obrambna zmožnost države je drugi pojem, tesno povezan s pojmom varnosti, a vendarle specifičen in posebej vključuje tudi geografske elemente države v večji meri. V to kategorijo sodijo najprej lastnosti ozemlja (makrostrateške in lokalne okoliščine), države se namreč močno razlikujejo glede na lastnosti lastnega teritorija. Pri tem se lahko naslonimo na razmere, ugotovljene z morfološko in funkcijsko analizo državnega teritorija. Države imajo lahko zelo ugodne razmere za branilca, k čemur se prištevajo večja goratost, gozdnatost, reliefne značilnosti z razgibanim površjem, prisotnost velikih vodnih teles, zlasti rek in še bolj močvirij. Afganistan je za branilca sorazmerno ugoden prostor, ker je gorata, reliefno zelo razčlenjena država, z globokimi prečnimi dolinami. Vse to branilcu omogoča prikrivanje in dolgotrajno asimetrično vojno. Že geografske značilnosti imajo pretežno odvračevalni značaj. Hkrati ima Afganistan večino vitalnih gospodarskih središč in območij na robu državnega teritorija in zato bolj izpostavljene napadom.

Še bolj je to izpostavljeno pri Iranu, po površini in številu prebivalcev veliki državi, katere glavne reliefne konture so prava trdnjava, in to z visokim, širokim, gozdnatim in zelo razčlenjenim obodom ter ključnimi vitalnimi središči v srednjih delih države. Vietnam je dajal branilcem vrsto ugodnosti, ki so ameriške sile naposled prisilile, da so državo zapustile; vojna se preprosto ni več splačala, tudi če ZDA v njej neposredno niso bile vojaško poražene, kakor tudi ne Sovjetska zveza v Afganistanu in le malo nazaj tudi zavezniške intervencijske sile v isti državi. Seveda pa morajo branilci tudi prepoznati lastne prednosti in jih uporabiti, sicer je obrambna vojna lahko vojna s prevelikimi žrtvami. To področje se je na primer v jugoslovanski obrambni strategiji često zelo poudarjalo, celo poveličevalo (Marković, 2007). A ni točno, ker na uspešno obrambo vplivajo še mnogi drugi

dejavniki. Madžarska na primer je zaradi prevlade ravnega površja videti zelo ranljiva in je svojo obrambo zgradila z veliko pozornosti do varovanja meje in te zelo hitro utrjuje. Marshall pravi o tej »geografiji« teritorijev, da so sami po sebi faktor, vendar navadno potrebujejo tudi druge oblike kompenzacij, s katerimi povečujejo neprivlačnost napada (dajejo vedeti, naj napadalec računa z velikimi žrtvami) (Marshall, 2019, 4-16).

Drugi pomemben element obrambne zmožnosti – in dejansko osnovni – so lastnosti prebivalstva (pripravljenost, zavest, organiziranost, struktura, navade, mentaliteta, različne izkušnje in podobno). Države in narodi se pri tem izjemno razlikujejo. Dalje gre neposredno za oborožene obrambne sile (njihova številčnost, organiziranost, tehnična moč, infrastruktura, izurjenost, izkušnje in drugo). Prednost izraelskih sil pred mnogo številčnejšimi potencialnimi napadalci v obkrožajočih arabskih državah je preprosto v tem, da je Izrael v vojnah neprestano že več kot pol stoletja oziroma skoraj kontinuirano od svoje ustanovitve dalje, realno (s historičnim pedigrejem preganjanih Judov po svetu) pa še precej dlje. Obrambno razmišljanje je preprosto vtkano v vsakdan Izraelcev, in to praktično vsakega izmed njih. Izrael je videti z geografskega vidika zelo ranljiva država (in tudi, realno gledano, to je), ker je ozemlje ozko, priobaljeno, ima velika območja z veliko koncentracijo prebivalstva, ima omejene energetske, vodne in prehranske vire. Toda pred sredozemsko obalo ni sovražnikov, če so pomorske sile močne, jordanski jarek je lahko učinkovita naravna ovira ob predpostavki zelo močne izraelske oklepne in zračne obrambe in mesta, ki so ranljiva, so v sodobnih vojnah najbolj učinkovit antropogeni bunker. Mesta so za moderno tehniko velika ovira, čeprav napadalcu omogočajo hitro doseganje velike škode. Toda na totalno vojno/obrambo pripravljeni branilec bo po določeni stopnji poškodovanosti postal malodane neobčutljiv za dodatno škodo, obrambne možnosti pa ne bodo dosti manjše. Predvsem pa se Izrael brani daleč stran, k čemur največ prispeva uspešna zračna obramba, letalske sile z zmožnostjo hitrega preventivnega reagiranja, izraelska diplomacija in bogata, vplivna, po vsem svetu prisotna judovska diaspora. Tako smo spet pri prebivalstvu, ki je v judovskem primeru dejansko fenomen čisto posebne kategorije. Vendar bi tako zasnovo lahko dosegle tudi druge nacije in narodi, če bi hoteli, pa je očitno ne.

Za sodobno obrambno varnost so enako pomembne in neredko odločilne, vsaj v smislu odvračalnih momentov, predvsem povezave, pogodbe glede obrambe; to zajema pojem **kolektivne varnosti**. Tak način vsaj posredno narekuje poleg neposrednih, trdih vojaških sredstev tudi bolj posredne ali mehke pristope. Ni pa to garant samo po sebi, ker so možni spopadi tudi znotraj zavezništev. Grčija ima zelo obsežen akvatorij, je priobaljena, otoška, ima dolgo celinsko mejo in je zelo neenakomerno naseljena, z mnogimi otoki in otočji je država široke maritimne cone. Tako ozemlje in akvatorij sta zahtevna za vzdrževanje, velike regionalne

strukturne razlike narekujejo zelo različne ukrepe in pogosto intervencijsko delovanje, kar sproža pri določenih prebivalstvenih skupinah vsaj nelagodje, če ne že odpor. Periferno Grčijo je treba na različne načine vzdrževati. Državni intervencionizem je navadno drag, vendar nujen, tudi če ni vedno najbolj (sploh ne dolgoročno) uspešen. Grška obrambna strategija je krepko povezana z regionalnimi politikami. Edina dejanska grožnja za Grčijo je Turčija, čeprav je članica NATA. Vendar članstvo v zavezništvu deluje kot odvračalo.

Dalje velja opomniti tudi na značilnosti napadalca; položaj, moč in način delovanja **potencialnega ogroževalca** so pomemben dejavnik posrednega delovalnega spektra. Države gradijo svoj sistem v precejšnji meri na konceptih ki jih razvijajo glede na stopnjo, vrsto, način in moč potencialnega ogroževalca in za to strukturirajo tudi obrambo. Finska je po velikosti državnega teritorija večja srednje velika država, po številu prebivalcev pa sodi med male države. Finska obramba je koncipirana predvsem glede na edinega možnega ogroževalca. To je Rusija, država, ki se pri uresničevanju svojih interesov ne obotavlja posebej uporabiti vojaško moč, da bi dosegla določene cilje. Finska ima s tem zelo negativne izkušnje, a tudi to, da je v asimetričnem spopadu mogoč relevanten in učinkovit odpor (Trotter, 2000). Poleg totalne obrambe sta pri finskih konceptih obrambe navzoča še dva: dokazovanje sorazmerno močne sile (odvračanje) ter previdne oblike sodelovanja, ki dajejo satisfakcijo vsaj nekaterim interesom. Tako stanje duha in materije so imenovali *finlandizacija* (Diamond, 2019, 84–91). To je predvsem na področju ruske pripravljenosti branjenja drugega največjega ruskega mesta Sankt Peterburga ter prek Karelijske kopnine in Kole dostopa do Murmanska. Finska je enako kakor Švedska dolgo časa delovala kot nevtralna država in s tem ustvarjala široko tamponsko cono med Rusijo in silami NATA (ali bolj ideološko opredeljenega pasu držav zahoda), ki jih Rusija dojema kot primarni vir ogrožanja. Stanje se je radikalno spremenilo po februarju 2022, ko je Rusija izvedla invazijo na Ukrajino, in obe državi sta prekinili nevtralnost ter zaprosili za vključitev v NATO.

Obrambne sile držav se delijo na oborožene in neoborožene, intervencijske in stacionarne. Pojem je lahko ožji ali širši. K oboroženim silam držav sodijo policija, vojska, zasebne varnostne sile, druge možnosti obrambnega oboroženega delovanja (oboroženi državljani) ter *ad hoc* sklicane in oblikovane organizacije, milice in podobno. Urejene države navadno temeljijo na prvih treh, a možnosti so tudi drugje oziroma širše. Neoborožene obrambne sile sodijo v vsakem primeru v razširjeni pojem oziroma spekter obrambnega delovanja, ki ga sestavljajo tri skupine: sodstvo s kazensko-poboljševalnimi zavodi, civilna zaščita ter lokalna redarstva in inšpekcijske službe.

Policija je zadolžena za sistematično varovanje oseb, premoženja, objektov in državne meje, v določenih primerih pa lahko poseže tudi na druga področja,

vzemimo kibernetsko varnost in nadzor državljanov (kar ne vedo ali pa jim ne ustreza, a se dogaja). Policija je organizirana po teritorialnem načelu in prisotnost policijskih sil predstavlja enega izmed kriterijev lokalne pristojnosti. Stopnja centralnosti krajev se lahko določa tudi glede na to, ali imajo stacionirane policijske sile. Te so sicer praviloma visoko mobilne po vsem državnem teritoriju glede na naravo dela. Policije so po državah tudi močno prilagojene geografskim značilnostim držav. Na območjih turističnih središč morajo biti pripravljeni predvsem na skrb za prometno varnost ter varnost premoženja in tudi opremljeni z informacijami. So podoba države. V goratih predelih morajo računati na možnosti interveniranja v gorah. V velikih mestih s povečanim pritiskom oboroženega uličnega urbanega kriminala morajo upoštevati pač to. Navadno so policijske sile razdeljene glede na primarno funkcijo, ki jo opravljajo. Nekatere države tako ločijo prometno, navadno lokalno policijo od na primer finančne, žandarmerijo in (na primer Italija) karabinjerje, ki so po svoje vojaško organizirana policijska sila s širokimi pristojnostmi. Nekatere države imajo posebej organizirano mejno policijo, in sicer glede na oblike potrebnih intervencij. Pomembno je, da so prilagojeni glede na grožnje in ureditev držav. Na lokalni ravni so lahko organizirani ali celo samoorganizirani (voljeni) drugače. ZDA imajo dokaj razvejan sistem teh sil tudi zaradi varovanja parkov, kjer so rangerji navadno oboroženi, še posebej ob varovanju con na jugu ob mehiško-ameriški meji. Angleški ulični policisti, sloviti *bobbyji*, navadno niso (bili) oboroženi, a so grožnje s terorističnimi napadi islamskih ekstremistov stvari in tradicijo spremenile tako glede opreme in oborožitve kot tudi uporabe sile.

Podobno kot policija lahko s specifičnimi nalogami delujejo tudi **zasebne varnostne sile**, različne varnostne agencije, detektivi in varnostniki, ki imajo bolj omejen spekter delovanja. Te sile so v velikem porastu zlasti v velikih državah z izrazito urbano strukturo prostora, kjer so zlasti bogatejši sloji previdni ali pa policiji ne zaupajo dovolj oziroma imajo svoje specifične interese. Lahko prihaja tudi do kolizije med silami različnih vrst.

V oboroženi sestav držav se lahko uvrstijo tudi druge oblike, recimo ***ad hoc* sestavljene enote** v primeru neposredne nevarnosti, če nastale grožnje realno ogrožajo teritorij, resurse in varnost prebivalcev. To je samoiniciativna ali pa sprožena reakcija državljanov na konkretne situacije, ki jih prebivalci ocenijo kot tveganje in zato reagirajo. Na tem področju so izjemno pomembne zavest, identiteta in mentaliteta ljudi ter seveda obstoj skupin prebivalstva v civilni sferi, ki posedujejo orožje in so ga vajeni uporabljati. Pri tem se družbe lahko naslonijo na organizirane dele civilne družbe kot so strelci, lovci, gasilci, ljubitelji in zbiralci orožja in negovanja zgodovinskih tradicij. Družbe so pri tem lahko zelo iznajdljive. **Strelska društva** so sicer športni način, vendar lahko delujejo tudi v izjemnih razmerah. Podobno je z **lovci**, ker razpolagajo z vrsto veščin in odlično poznajo

lokalne razmere in ker orožje tudi stalno uporabljajo. V nekaterih državah (na primer v skandinavskih državah) delež odraslih in delovno sposobnih v strelskih društvih, med lovci in podobnimi dosega 15 % in več, kar obrambno zmožnost teh družb zanesljivo povečuje. Taka družba je oborožena in oboroženi razmišljajo drugače, državi pa niti ni treba vlagati veliko v strelsko kondicijo; to storijo strelci in lovci sami. V nemškem okolju je marsikje priljubljeno strelstvo kot oblika rekreacije v prostem času, čeprav daje glede na velikost države relativno manjše vojaške sile. V skupnem seštevku so nemške oborožene sile sicer znaten mednarodni dejavnik. V manj urejenih državah in na kriznih območjih se značilno oblikujejo **samooklicane milice**, ki so varnostni dejavnik tam. Samoorganizirane sile (navadno v kriznih razmerah; milice; gverila; samoiniciativnost prebivalstva) lahko pozneje tudi ostanejo ali pa se preobrazijo v formalizirane enote.

Sodstvo in kaznovalno-vzgojni zavodi so namenjeni sankcioniranju prestopnikov in so varuhi zakona. Sodstvo se sicer postavlja kot povsem samostojen steber državnega institucionalnega delovanja, a ko omenjamo varnost, je realno vključeno v to shemo, ker je navadni protokol od policije prek sodstva do kazensko-poboljševalnih zavodov in korekcijskih centrov.

Civilno obrambo ali **civilno zaščito** (različna imena) imajo države organizirano glede na razmere; torej gre tudi tu za vprašanje prilagoditev določenih uradnih struktur za reagiranje v posebnih razmerah in ob specifičnih grožnjah. Civilna zaščita je neoborožen sestav ali struktura, ki deluje v razmerah, kot so različne naravne nesreče ali antropogeno povzročene nesreče na ljudeh, premoženju in infrastrukturi. Potresi, poplave, plazovi in usadi, požari v naravi in na objektih, prometne nesreče in ekološke katastrofe so prilike, v katerih taki sestavi delujejo. To je organizacija, zasebna, javna, prostovoljna, ki je namenjena varovanju premoženja in prostorskih dobrin ter zaščiti, reševanju in varovanju. Značilno je, da je del teh sil poklicen in uniformiran (na primer gasilci), del pa ne, je prostovoljen, a uniformiran, čeprav opravljajo podobne naloge. Države se po tem močno razlikujejo med seboj. Primer Slovenije je na tem področju pravzaprav izjemen, ker ima ta segment močno razvit, učinkovit in zaradi prostovoljnega značaja dokaj poceni za državo oziroma družbo. V ta sestav sodi tudi sektor za gorsko reševanje, ki ga imajo mnoge na primer alpske države le profesionaliziranega. Slovenska gorska reševalna služba temelji na prostovoljstvu. V Sloveniji je zelo razvito gasilstvo kot prostovoljna oblika: visoke zmožnosti hitre mobilizacije. Odločilno je, ali ima prebivalstvo ustrezne veščine, znanja, sredstva doma, se zna hitro organizirati za krizne primere in izkazuje visoko stopnjo medčloveške solidarnosti.

6.6.2 Vojska in vojaška moč držav

Spopadi in konflikti spremljajo človeštvo od začetkov znanih človeških družb. Vojne so kot obliko odnosov poznali že pred državami. Države so v vsej znani

zgodovini organizirale vojske, to je vojaško silo z orožjem, opremo, napravami in drugim, da bi se učinkovito branile pred napadom ali celo preventivno delovale (da bi do spopadov sploh ne prišlo) ali pa napadale, da bi dosegle določene cilje.[256] Vojne in zato tudi vojske so stalnica starih dob in tudi našega časa (Luard, 2001).

Vojska je bila skoraj v vsej znani zgodovini eden od relevantnih družbenih stebrov. Kot tematika sodi v klasiko političnogeografskega razmišljanja, upoštevaje geopolitiko pa je bila dejansko jedro razmišljanja in vsebina, kateri naj bi prilagodili tudi preostalo delovanje. V sodobnih političnih geografijah se vojaški sferi odmerja sicer manj pozornosti, a ostaja relevantna in pomembna standardna vsebina političnogeografskega spektra. Področje vojske in obrambe pokrivajo vojaška geografija v ožjem in vojaške ali obrambne vede v širšem smislu (Bratun, 2005).[257]

Kot sestav oziroma družbeni steber je **vojska** najprej organizirana oborožena sila države, ki služi za obrambo pred zunanjim in notranjim organiziranim agresorjem. Po obliki in vsebini je družbeni steber s širokimi in povsem funkcijam prilagojenimi sestavo, organizacijo ter načinom delovanja. Vojaška sila opravlja vrsto funkcij tako neposredno kot posredno preventivnega, varovalnega, obrambnega ali tudi napadalnega modusa delovanja. Te funkcije so zlasti naslednje:

a) obrambno-varnostna (skrb za celovitost ozemlja, varnost oseb in premoženja, gospodarski razvoj); to je osnovna vloga vojske;
b) simbolna (obrambne sile so vedno tudi predstavitveni element države, skupnosti …);
c) dejavnik družbenih odnosov in procesov (diktature, politične policije …) in
d) gospodarska (zaposlitev, vpliv na proizvodni in raziskovalni kompleks).

Vojska predstavlja enega izmed stebrov nacionalne države in institucijo ključnega družbenega pomena. Ima dva temeljna pomena: državotvornost in družbotvornost na eni ter obramba na drugi strani. Je najštevilčnejši in najdražji del narodne (nacionalne) varnosti. Zlasti velike države so skladno svoji gospodarski in politični teži oblikovale tudi močne vojaške sile, ki jim omogočajo vzdrževati politično relevanco v mednarodnem okolju, polnem konfliktov in napetosti, ki lahko postanejo vojna s krizo velikih, celo globalnih razsežnosti (Klare, 2001), če ni preventivnega delovanja (Barnett, 2004). Vojska je velik porabnik prostora in dejavnik lokacije tudi povsem civilnih ustanov in objektov. Vojaški objekti terjajo številne prilagoditve ali tudi povsem specifično infrastrukturo, navadno ločeno od drugih.

256 Sunzi, 2009. Mnogokrat prevedeno in interpretirano delo kitajskega vojskovodje in državnika izpred približno 2500 let je zaradi pogledov nekakšen *evergreen* tudi sedanjih in verjetno bodočih generacij vojakov, politikov in državnikov.

257 Tudi v Bratun, 2000.

Vojaške sile so najpomembnejši del obrambnega stebra države, so institucija celovitosti, dajejo največji delež h kriteriju moči države. Poleg tega so tudi dejavnik notranjega ustroja in zunanje politike. Kot javna ustanova so zanesljivo velik porabnik proračunskih sredstev. Način popolnjevanja sestava je različen. Ločijo se države z naborniškim sistemom s služenjem za čas vojaškega roka, obveznim za vse, dopuščanjem izjem (predvsem v obliki nevojaškega oziroma civilnega služenja), kombiniranim in profesionalnim sestavom v celoti. Profesionalizacija sodobnih armad je nekako trend. Pri tem so prednosti in slabosti, tako vojaško-tehnične kakor tudi družbene.

Vojska se običajno deli na nekaj sektorjev, in sicer glede na prevladujoči način delovanja. To so kopenske sile, vojaško letalstvo, vojaška mornarica, sile za specialno delovanje, tehnološko-informacijski sektor in po potrebi še kaj.

Vojaški sistem je zelo drag, a bistven in pomemben za delovanje držav in njihov obstoj. Njegova temeljna naloga je nacionalna varnost, je simbol in s tem oblikovalec identitete, zaposluje razmeroma veliko ljudi, je lahko »motor« tehnološkega razvoja, bistveno vpliva na razmestitev dejavnosti in infrastrukture v državi, je pomemben oblikovalec družbenih odnosov (na primer militarizacija družbe, varuh ureditve) ter na koncu, a ne nazadnje velik porabnik prostora in tudi v posrednem smislu usmerjevalec prostorskega razvoja. Posebej opozarjamo na usmeritve pri izgradnji infrastrukture. To se posebej pozna na naslednjih področji prostorskega razvoja:

a) lokacije vojašnic in spremljajočih objektov;
b) letališča: prilagoditve tudi za vojaške potrebe;
c) vojaška pristanišča na rekah, jezerih in posebej za pomorsko bojevanje;
d) vojaške baze; tudi eksteritorialne: oblikovanje posebnih teritorijev; to favorizirajo zlasti večje države;
e) prilagoditev prometne in komunalne infrastrukture;
f) vadbeni poligoni: zaprta območja;
g) utrdbeni objekti, vojaška infrastruktura (bunkerji, obrambne linije …);
h) območja, prizadeta ali ovirana zaradi vojaških aktivnosti in
i) lokacije namenske industrije: praviloma v središčih držav, ne ob robu.

Zelo pomemben element obrambe so lastnosti ozemlja (goratost, gozdnatost, vodnatost, prehodnost za tehniko, naseljenost, infrastruktura), lastnosti prebivalstva (na primer zgodovinske izkušnje, tradicija odpora proti tujcem, bojevitost, ne nazadnje tudi oboroženost civilnega prebivalstva).

Poleg tega so lahko v državah še druge značilnosti, prilagojene nacionalnim oziroma državnim potrebam in lastnostim. Vojaški obrambni sektor je pomemben tudi zaradi velikih prostorskih in družbenih potreb: na primer Gibraltar. To naselje (uradno: britanska kronska kolonija Gibraltar) je nastalo izključno iz

vojaških potreb britanskega obvladovanja ključnih prehodov (Gibraltarska vrata). Seveda je to mogoče razumeti le v kontekstu nekdanje (pa tudi deloma še sedanje) britanske vojaške moči ter geopolitičnih preferenc in ambicij. Podobno vlogo imata tudi bazi na Cipru (Akrotiri in Dhekelia). Vsi trije primeri so po drugi strani še sledovi nekdanjega britanskega kolonialnega imperija. Obe zadnji sta angleški vojaški bazi na Cipru; dediščina kolonialne oblasti, ostala po letu 1960 (dekolonizacija). Upravno imata obe enklavi vojaško oblast (stratokracijo), ki je neposredno podrejena vladi Združenega kraljestva (UK); formalno sta britanska čezmorska teritorija. Skupaj obsegata 254 km^2 in imata cca 16.000 prebivalcev, ki so tudi britanski državljani. Ameriške sile imajo več vojaških baz po svetu. Guantanamo (112 km^2 kopnega) je ameriška vojaška baza, ki je to postala leta 1903, po špansko-ameriški vojni, in sicer z najemom od (odvisne) Kube. ZDA so Kubi po pogodbi plačevale najemnino. Po letu 1974 je Kuba zahtevala ozemlje Guantanama zase, ker je pogodba o najemu potekla. Vendar Kuba ni bila pripravljena na dogovor, ameriške vojaške sile pa baze niso želele zapustiti. Od leta 2002 dalje je Guantanamo velik zapor za »teroriste«, kljub nasprotovanju delov ameriške družbe.

Vojska ima kot družbeni steber tudi zelo pomembno gospodarsko noto in pomen. V okolici velikih vojaških baz deluje vrsta servisnih dejavnosti pretežno od vojske. Ta gospodarska simbioza dostikrat ovira ali sploh preprečuje razvoj večine drugih dejavnosti. Lokalne koristi so številne šele ob upoštevanju širših dimenzij vojaško-varnostnega vprašanja. Posebna oziroma namenska industrija, ki proizvaja, razvija in preizkuša orožje in opremo potrebuje svoja preizkuševališča, razvojno tehnološke centre in poligone le na ustreznih lokacijah. Vojska je zahteven uporabnik prostora ne le zaradi ekskluzivnosti, ki izključuje večino ostalih dejavnosti, ampak tudi zaradi potrebe po dobri prometni dostopnosti, ustrezni prometni in tehnološki infrastrukturi ter primerno oddaljenosti od možnih agresorjev. Lokacija namenske industrije je zato navadno postavljena v varno zaledje v notranjost države. Otoške in ozemeljsko velike države imajo na tem področju vrsto prednosti. Ameriška oboroževalna industrija je lahko marsikje, le ob ameriško-mehiški meji je to manj ustrezno. Rusija je v novejši zgodovini že koncentrirala tovrstne obrate dovolj globoko znotraj evropskega dela-. Kot zelo ustrezno območje se je izkazalo območje rudarsko-industrijskega bazena na vzhodni strani Urala (tam je tudi dovolj materialnih resursov za te dejavnosti) (Nérard, Rey, 2024, 57). Japonska in Velika Britanija sta se lahko zanašali na svojo otoško lego. Za Nemčijo (Tretji rajh) je bilo med drugo svetovno vojno velika slabost, da so bile prav vse lokacije vojaške industrije ranljive in izpostavljene zračnim napadom (Marshall, 2019, 16; 74-77). Jugoslavija je svojo industrializacijo utemeljevala tudi z lokacijo namenske industrije v zahodni Srbiji ter v osrednji Bosni. Slovenija bi skoraj izgubila že delujoče industrijske obrate na Jesenicah in Ravnah

zaradi tega, ker so bile zelo blizu meje. Izrael mora svojo namensko industrijo zelo skrbno zavarovati pred napadi, ker je država majhna in nasprotnik blizu (Encel, 2023). Države morajo skrbno pretehtati, kje in kakšno namensko (vojaško) industrijo bodo razvile, kje bodo skladišča in kako jih lahko v primeru napadov ali delnega uničenja preselijo ali ponovno aktivirajo (Taylor, Flint, 2000). Svetovna gospodarska kriza je pokazala na odličen alibi za zaščitniško ravnanje držav glede »lastne« industrije, ki je lahko namenska: strojna, elektrotehnična, kemična, jedrska, letalska in tudi prehranska. Vojaška industrija je to vedela ves čas in države, ki imajo pred seboj stalno obrambno razmišljanje, tega niso nikoli izpustile. Ostale so se znašle v težavah pri oskrbi z nujno potrebnimi izdelki in različnimi resursi. Sodobne vojne so kar se prostorskega dogajanja tiče, precej nepredvidljive (Münkler, 2004), zato stare zamisli o dovolj varnih razdaljah niso iz mode in uporabe (Marshall, 2019, 24).

Gospodarsko-vojaško sprego najbolje realizira pojem **vojaškoindustrijskega kompleksa**.[258] To je pojem, ki zajema celoten raziskovalno-razvojno-proizvodni proces, ki je delno ali v celoti namenjen za vojaške (obrambne) namene. Gre za vprašanje lokacije, namembnosti ter načinov in oblik vzdrževanja: predmet političnega konsenza na državni, redko mednarodni ravni. Razvit najbolj v državah z državnim lastništvom vojaške in vojne industrije. Ambicioznim državam je pospeševal vojaško in hkrati tudi ekonomsko moč ter številne priložnosti (Burrows, 2002), šibkim pa je gospodarstvo močno obremenil, zlasti najbolj militarizirane družbe oziroma države. Raziskovanje, proizvodnja, preizkušanje, trgovanje in druge operacije navadno vključujejo še druga področja, kot so domače ali mednarodne banke, stalen vir financiranja (procesi so dolgotrajni) ter relativno varno in mirno zaledje, povezave s tehnološkim, raziskovalnim in razvojnim delom ter različnimi branžami industrije V sodobnih vojnah je izjemno pomembna energetska oskrba; stabilnost, stalnost in zamenljivost virov. Države morajo o možnosti oskrbe z energetskimi in prehranskimi viri pazljivo računati v miru, ko so oskrbne verige podvržene predvsem ekonomski logiki. V vojni je trg lahko drastično zmanjšan, dražji in predvsem veliko bolj tvegan (Klare, 2005). Širše tako govorimo o vojaški logistiki kot podpornem sistemu, ki omogoča delovanje tako vojaškoindustrijskega kompleksa kakor vojske kot organizirane sile ter njenih prostorskih, infrastrukturnih in materialno-tehničnih kapacitet, poleg ljudstva (vojakov) seveda (Prebilič, 2006).

S tem v zvezi se omenja tudi **militarizacija** družb. Gre za proces načrtnega povojaščenja družbe, kjer je vse podrejeno vojski, vojska je veliki ali absolutni razvojni dejavnik in razsodnik. Militarizacija je razvojna usmeritev, značilna navadno za države, ki se pogosto soočajo z ogroženostjo od zunaj (na primer Izrael),

258 Pojem so razlagali predvsem glede na lastne družbene, tehnološke in tudi prostorske značilnosti. Glej več tudi v Grizold, 1990: Militarizacija in vojaško-industrijski kompleks, Časopis za kritiko znanosti, Ljubljana.

za totalitarne družbene ureditve /države ter za države z namero po teritorialni ekspanziji z vojaško silo. Te države namenjajo visok delež proračuna za vojaške potrebe. Nastanejo militarizirane družbe, obrambno organizirane in s težnjo po razraščanju obrambnega segmenta na vsa področja. V družbeni klimi prevladuje oblika paranoje: sovražnike vidijo malodane povsod, vse je sumljivo in nevarno in temu ustrezno tudi reagirajo. Tipična država te vrste je bila socialistična Albanija, še vedno pa to prakticira Severna Koreja.

Poglejmo še slovenski primer. Slovenija je mlada in majhna država na strateško zanimivem in pomembnem območju stika velikih naravnih enot Alp, Dinarskega gorskega loka, Panonske nižine in globoko v kopnino segajočega severnega Jadrana. Reliefno razčlenjeno ozemlje ne dopušča velikih koncentracij vojaških sil, obenem pa navezanost na komunikacijo po dolinah kanalizira premikanje tako branilca kot napadalca. To je lahko tudi tvegano zaradi povečane izpostavljenosti in možnosti blokad. Slovenija se je zelo uspešno uprla agresiji jugoslovanske armade v fazi vzpostavljanja slovenske državnosti, pozneje pa je sledilo naporno prilagajanje novim razmeram, v fazi vključevanja v EU pa tudi prilagajanje strukture za vključitev med članice zveze NATO ter sprejemanje mednarodnih obveznosti (na primer sodelovanje v programu Partnerstvo za mir, mirovne misije po svetu in podobno) (Grošelj, 2007). Slovensko ozemlje je doslej že večkrat izkazalo očitne prednosti branilcev, ki so v razmerah urbane družbe izkazali precejšnjo mero iznajdljivosti in odpora.

Slovenske obrambne sile so tehnično in številčno skromne. Z manj kot 10.000 osebami sodi slovenska vojska med manjše vojske na svetu. Skromne letalske sile in mornarica in dovolj močne oklepne sile naj bi pokrivale lastne potrebe. Helikoptersko delovanje je namenjeno tudi za civilne potrebe, posebej v gorskem svetu. Vsekakor je obrambno področje tisto, ki bo moralo glede na vključitev v zvezo NATO doživeti še znatne spremembe. Med infrastrukturno pomembnimi objekti so naslednji: vojaško letališče Cerklje ob Krki, vojaško vadbišče Poček, Center posebnih enot Kočevska Reka. Postavitev radarja za potrebe protizračne obrambe je sprožila dileme. Zanimiv je (sicer po izvoru starejši) primer prilagoditve lokacije letališča Brnik za zasilno vojaško letališče. Ljubljanski mestni potniški promet je opustil tramvaje in trolejbuse ter uvedel izključno avtobuse. Ti naj bi bili bolj mobilni v primeru vojne – koncept totalne obrambe iz sedemdesetih let 20. stoletja. Zanimivo je, da je bilo zaledje Postojnske jame nekoč vojaški poligon, Pasja ravan bi bila lahko raketna baza JLA, a sta načrte preprečila ekonomska kriza in nato razpad države, ki so jo glede vojaške moči postavljali kot četrto največjo vojaško silo Evrope (Pirjevec, 2003), kar je daleč od realnosti (Markovič, 2007).

Varnostni vidiki slovenskih obmejnih območij obsegajo predvsem upoštevanje strukturnih elementov teh območij, torej morfološko izoblikovanost, prometno (tudi lokalno) opremljenost in prehodnost, gostoto in strukturo poselitve ter

oblike nadzorovanja meje in mejnega območja. Širše gledano je pomembno malodane vse, v ožjem in bolj operativnem smislu pa se je mogoče nasloniti predvsem na elemente, ki posredno in neposredno podpirajo varnost kot vrednoto in razvojno kategorijo. V razmerah odprtih meja EU je varovanje meje neposredno z vojaškimi in policijskimi sredstvi manj prikladen, le obdobno – situacijsko sprejemljiv način. Pristojnost za varovanje zračnega prostora imata kot članici NATA na primer italijanska in madžarska zračna flota; to pa utegne v določenih primerih postati manj ugodna ali celo zelo politično tvegana okoliščina.

6.6.3 Vojaške sile in geopolitična realnost

Tveganja so zlasti značilna za stična področja velikih geopolitičnih blokov, ali če posežemo za geopolitično terminologijo: na stiku *rimlanda* in *hartlanda*.[259] Še posebej, če gre za energetske vire, njihov transport in prostor, kjer in kakor naj bi potekal transport (Klare, 2005). Za velike države, sploh pa za velesile, je oborožena prisotnost skoraj neogibna. Ni znakov, da bi se katera od velesil vojaške vloge kaj posebej otepala in jo zmanjševala (Grizold, Ferfila, 2000). Nekatere države so razvile sile posebej za operacije v mednarodnem okolju, to so na primer ameriški marinci ali francoska tujska legija (Boyd, 2010), pa tudi specialne sile za delo v tujem in domačem okolju zaradi kompleksnih izzivov varnosti pred terorizmom (Gordon, 2009).[260] Te so lahko vojne tudi posredno sprožale (Lüders, 2016), ker so države od tega imele ali pričakovale specifične koristi. Spopadi te vrste so značilni zlasti za afriške države (De Waal, 2004). Pri tem se upoštevajo nakopičene notranje socialne, politične, etnične in kulturne strukture afriških držav (primerjaj Raschid, 2008), ki hitro ustvarijo družbena neravnovesja in sprožijo konflikte. Tako se zdi, da so afriške države skoraj potisnjene v vojne zaradi postkolonialne dediščine. Vendar ne gre prezreti odločilne vloge domačih političnih elit, ki imajo največ možnosti, da krize bodisi rešujejo bodisi še bolj zapletajo (Zupančič, 2011; Zupančič, 2015, 23).

Ekonomski vzpon Kitajske in njena tehnološka moč na nekaterih področjih (Kissinger, 2002; Kai Fu, 2019) sta spremenila tudi vojaški spekter pogleda na svet in svetovni mir, mesto in vlogo vojaških sil pa precej povečala (Achcar, 2023), ker je ob tem hkrati prišlo do zaostrovanj v Ukrajini zaradi Krima po letu 2014 (Belton, 2020) in naposled z invazijo Rusije na Ukrajino, ki se je potem razvila v dolgotrajno vojno na evropskih tleh (Reuber, 2023, 4–12; Löwis, 2023, 14–19). V celem se vojska kaže ne le skozi prizmo obrambne sile, pač pa je njena vloga

259 Taki območji sta tudi Balkan in Vzhodna Evropa vse do Finske na severu (Tunjić, 2004).

260 NATO je posredno, z državnimi politikami, organiziral tajno vojsko v obmejnih delih držav, za katere so sodili, da bi utegnile biti rizične zavoljo delovanja komunistov. Tako izkušnjo imajo Slovenci v Beneški Sloveniji (Ganser, 2006). Delovala pa je predvsem proti manjšini, rekrutirajoč se tudi iz preživelih fašističnih frakcij.

dostikrat (sploh ko gre za večje, močnejše države in njihove interese) zelo prepletajoča se in kompleksna, tako da obrambni spekter delovanja sploh ni viden v ospredju, čeprav se nanj politiki teh držav sklicujejo (Smith, 2020, 95–123).

Varnostne paradigme so imele v zadnjega pol stoletja specifično razvojno pot, ker so se srečevale z velikimi globalnimi geopolitičnimi spremembami,[261] vojaška komponenta državne moči pa se je morala temu sorazmerno hitro prilagajati. Pretekle izkušnje imajo sicer pomemben, a ne odločujoč vpliv pri zasnovi organizacije vojaških sil in njihovega delovanja. Hladna vojna, ki se je od let po drugi svetovni vojni pomaknila do zadnje dekade 20. stoletja, je temeljila na ravnovesju sil in odvračanju. Države so se močno oboroževale, tudi z jedrskim orožjem (Kennedy, 2002). Obenem se je razvila doktrina kolektivne obrambe; razvijali sta jo ključni velesili, izražala pa se je v dveh vojaških blokih. Hladna vojna je imela več stopnjevanj napetosti, a je vzdržala brez vojne med blokoma. Spopadali so se v vmesnem pasu tretjega sveta in pri tem preizkušali vojaške tehnike iz obeh blokov (Brown, 1985). Veliki prelom s propadom realsocializma v Evropi ter razpadom Sovjetske zveze in Jugoslavije je odprl tudi nekatere vojne. Oblikovanje novega svetovnega političnega reda je sprva usmerjalo k monopolarizmu z ZDA kot ključnim geopolitičnim jedrom (Link, 1998). Takšno predstavo je utrjeval pojav vojn v prej sorazmerno stabilnih državah. Očitki, da je večina kriz sprožena s prikrito ameriško asistenco, ki naj služi doktrini zamenjave avtokratskih režimov in utrjevanja demokracije (Litwak, 2007), ne upošteva družbene strukture in odnosov s precej labilnimi družbenimi razmerami in znatnim latentnim konfliktnim potencialom v vseh avtokratskih režimih (Münkler, 2004). Zato so se oblikovale ocene o sorazmerno obširnem pasu napetosti in konfliktov, kjer so se pojavljale vojne in spopadi, območja pa so pristala v dolgotrajnih političnih krizah (Munro, Day, 1990). Večina teh območij se je dejansko soočila s težavami in tudi vojnami (Smith, 2004).[262]

Varnostna strategija evropskih držav se je vojaških angažiranj izogibala tudi zaradi ocene, da lahko intervencionizem stanje poslabša (Wagenlehner, 1992). Verjetno zaradi tega v Bosni in na Hrvaškem niso niti skušale posegati, razen z mirovnimi pobudami, ki so bile brez tehtne vojaške grožnje irelevantne (Vodušek, 1996). Ključna naslednja poteza je bil razvoj EU,[263] ki pa ni razvil vojaške

261 Glej tudi Battisti, 2002.

262 Glej tudi Lemke, 2002: Regions of War. Pri vseh kriznih pojavih so se pokazale velike predhodne politične in ekonomske težave, kar je mogoče jemati kot enega od pomembnih indikatorjev predkonfliktnega stanja. In zadnji čas za preventivno delovanje (Woodhouse in drugi, 2015).

263 Razvoj EU je bil v prvi vrsti razširitev sodelovanja v okviru EGS (Evropske gospodarske skupnosti) in tudi poznejše pogodbe ohranjajo EU prvenstveno zaradi gospodarskih interesov (Heffernan, 1998).

komponente celinske državnosti,[264] pač pa se je naslonil na že obstoječi NATO (Bebler, 2007). Večji del evropskih držav se je ob in po vključitvi v EU vključil tudi v NATO.[265] Nadaljnji razvoj je prinašal vse kompleksnejšo mednarodno sliko, kjer je število kriz in konfliktov naraščalo (Grizold, 2015), zato je postalo preventivno delovanje s preprečevanjem konfliktov ključno za mir na Balkanu (Trapans, Fluri, 2003). Pred severnoatlantskim zavezništvom se glede na očitno razhajajoča se razmerja med globalnimi poli (primerjaj Ashton, 2023) postavljajo novi varnostni izzivi na globalni ravni, ki predestinirajo predvsem tri ključne sektorje na svetu: Vzhodno Evropo in Balkan, Bližnji in Srednji vzhod z zalivskimi naftnimi državami in mednarodnimi morskimi prehodi ter azijsko-pacifiški lok, katerega ključni žarišči sta na severu Koreja in na jugu Tajvan z Južnokitajskim morjem (Haaland Matlary, Johnson, 2022). Težava je, ker so vse tri ključne sekcije dejansko že aktivne z vojaškimi spopadi (Ukrajina, D'Anieri, 2019; Palestina in Arabski polotok, Ahram, 2020) in azijsko- pacifiški lok, kjer so napetosti močno stopnjevane (Williams, 2022).

Na prelomu tisočletja se je pojavil nov dejavnik: terorizem. V kontekstu varnosti in oblikovanja obrambe je razrast teroristične aktivnosti nadaljevanje in stopnjevanje asimetričnega bojevanja (Whittaker, 2003). Kot pojav je terorizem bistveno starejši (Čuček, 1981), zaradi odmevnih težav in reakcije ZDA je postal zelo znan, hkrati z vojno proti terorizmu (Hoffman, 2001). V okoliščinah asimetričnosti sil so možnosti za teroristično delovanje večje.

Posebno mesto imajo sodobne vojaške sile v pacifikaciji konfliktov in zagotavljanju miru po njegovi vzpostavitvi, kar včasih terja sorazmerno velike vojaške kontingente ter precejšnja materialna in finančna sredstva, ker so območja obsežna, razmere drugačne kot doma in tudi način delovanja prilagojen specifičnim postkonfliktnim razmeram (Evans, 2008). Konflikti so sorazmerno pogosti, krizna območja razširjena in vedno obstajajo tveganja širjenja konfliktov (Imbush, Zoll, 1999). Take razmere so že v Evropi ali blizu nje: na Balkanu (primerjaj Vukadinović, 2002), že skoraj pol stoletja na Cipru (Cherciu, Leş, 2002), na Kavkazu, kjer je konflikte mirila izključno Rusija (Cheterian, 2008), a jih tudi po svoje sprožala (Coppieters, Legvold, 2005), vse do leta 2023, ko je morala osamljena Armenija etnično eksklavo Gorski Karabah v celoti prepustiti Azerbajdžanu. A tudi nobena druga sila ni posegla v ta problem. Glavno prizorišče mirovnih sil je sedaj predvsem Afrika, najširše in precej prepleteno krizno območje (Caplan, 2006), kjer so prisotne različne težave zaradi koriščenja resursov, medetničnih razmerij multietničnih držav, slabega vladanja in revščine (Smith, 2022). Na drugi strani

264 Varnostna komponenta EU ni bila v ospredju evropskih pogodb (Arah, 1995), čeprav so o tej tematiki vendarle tehtno razpravljali zlasti ob veliki razširitvi EU leta 2004, ko se je meja EU pomaknila čez meje nekdanje Sovjetske zveze (Ullrich, Rudloff, 2004, 70–85).

265 Več v NATO/OTAN. Priročnik. 2001. Office of Information and Press, Bruxelles.

so politično in le izjemoma delno tudi vojaško pomembne oblike preventivnega delovanja in preprečevanja konfliktov, kjer pa zgolj grožnja z uporabo vojaške sile in sankcijami po pravilu ne zaleže dosti, ker so problemi drugje (Sandole, 2010, 10–34; 87–90) in ker zgolj grožnja očitno ni dovolj učinkovito odvračalo (Monteville, 1991). Teže je seveda, ko se konflikt že prične in je treba državljanske vojne končati ter pospraviti tudi posledice. Sanacija je prvenstveno družbena in politična, pa tudi kulturna, vojaška komponenta je največkrat preventiva udeleženih civilnih intervencijskih sil (Schneckener, 2002). Take naloge terjajo specifično prilagoditev profesionaliziranih vojaških sil držav v miru in stabilnosti.

Med najbolj zahtevna intervencijska območja mirovnih sil sodi Bližnji vzhod vse do indijsko-kitajsko-pakistanske meje (Raschid, 2008). Palestina je zapleteno jedro, a še zdaleč ni edino. Zadrževanje miru v zalivskih monarhijah in Saudovi Arabiji[266] sodi med prioritete ameriškega mirovnega delovanja (Aarts, Nonneman, 2005), drugje so države že dalj časa v stanju konfliktov (Kozodoy, 2006), interveniranje pa je zelo omejeno ali nemogoče, na primer v Jemnu, Iraku, Siriji (Smith, 2022) ter dalje proti Indijski podcelini, posebej med Pakistanom in Indijo (Papin, Tertrais, 2021). Vendar v slednjem primeru skoraj ni mednarodne reakcije ali pa je zelo distancirana. Vsak intervent bi imel opravka z dvema vojaško močnima državama z jedrsko oborožitvijo.

Palestina je v dolgotrajnem konfliktu in predstavlja globalni varnostni problem. Odnosi med državami v regiji so zapleteni že dolgo in nikakor ne le od oblikovanja Izraela po drugi svetovni vojni. Razen Jordanije so vse države na tem območju doživele državljanske vojne in dolgotrajne krize zaradi notranjih razmer in zunanjih vplivov (Anderson, 2017). Izrael in njegova razmerja s Palestinci imajo zaradi zgodovinskih bremen in kompleksnega vplivnega zaledja Palestincev v različnih arabskih državah vrsto načelnih in lokalnih problemov z upravljanjem vodnih virov in poteka političnih meja (Ferfila, 1992). Ključne poteze so v marsičem vendarle odvisne od glavnega regionalnega akterja – Izraela, ki mu skozi desetletja uspeva ohranjati lastno stabilnost v sicer zelo nemirni in konfliktni regiji ter izražati asimetrijo moči. To je v veliki meri zasluga predvsem izvrstne vojaške pripravljenosti in organiziranosti ter spretne diplomacije v mednarodnem okolju, tudi zahvaljujoč svoji diaspori (Encel, 2023).

266 Arabian Gulf Security. Internal and External Challenges, 2008: The Emirates Center for Strategic Studies and Research, Abu Dhabi.

7 Država in oblast

7.1 Oblast: pojem in interpretacije

Tretji kriterij definicije obstoja države je oblast. Za ta pojem sicer obstajajo različne interpretacije. Tukaj jo vzamemo v najširšem možnem spektru razumevanja. Oblast je garnitura; je del prebivalstva s poverjenimi dolžnostmi in legitimitetami v svojem okolju, ki državo na svojem politično omejenem teritoriju in na mednarodni ravni upravlja, vodi in predstavlja..

Širše lahko **oblast** označuje skupino državljanov, ki imajo mandatno, trajno, dedno ali drugače določeno pooblastilo za upravljanje države ter s tem možnost oblikovati in moč uporabljati instrumente države. Oblast se deli na sodno, zakonodajno in izvršilno. Oblast obsega ključne politične položaje na državni in nižjih ravneh upravne hierarhije. V širšem pomenu besede pa poleg navedenega obsega tudi vse institucije. Državljan ima v večini sodobnih držav možnosti postati del oblasti (aktivna participacija pri oblasti), lahko si le dovoli voliti (pasivna participacija) ali pa volitve opusti oziroma se jim odpove (abstinenca oblasti). Pri tem se predpostavlja, da so oblastne strukture tisti del, ki ga vrši administrativni aparat po načelu pravnosti in zakonitosti.

Ko je govor o politikah, velja opozoriti na dva že znana pojma, to sta suverenost (vrhovnost) države in participacija državljanov. Suverenost je bila že predstavljena. Državljanska **participacija** (udeležba) je možnost in pravica državljana, da sodeluje pri oblikovanju administrativnega aparata, ki določene politike vrši skladno z zakonom, ker je lahko tam zaposlen ali pa sicer (vzemimo, da prostovoljno) deluje v njih. Po drugi strani je uživalec storitev državne administracije (in tudi regionalne ter lokalne, kjer je; odvisno seveda od okoliščin). Poleg tega z volitvami soodloča o sestavi predstavniških teles in s tem oblasti, tako da sodeluje na volitvah in tudi ima možnost biti izvoljen. Mogoča je tudi participacija na druge, posredne načine, z delovanjem v oblikah civilne družbe, ter z oblikami in načini (zlasti) posrednega in (redkeje) neposrednega vplivanja na soodločanje pri kategoriji oblasti.

Participacijo vrši državljan na dva načina: najprej tako, da aktivno ali pasivno participira pri oblasti, in drugič, z različnimi *služnostmi državi*, ki so dejansko njegove državljanske obveze: davčna obveznost, vojaška obveznost, dolžnost obveznega izobraževanja in usposabljana (dejansko gre za socializacijo, to je pridobivanje zmožnosti, da bo v družbi samostojen in zaradi ustvarjalnosti koristen član skupnosti), dalje ekonomsko-socialni odnosi in različne oblike državljanske solidarnosti. S tem ko državljan izpolnjuje dolžnosti, potrebne za to, da družba

deluje nemoteno in učinkovito, koristi tudi sebi. Tako je koristnost participacije državljana obojestranska. Tudi hierarhično najvišji člani skupnosti imajo v načelu enake pravice in dolžnosti, to je, da so dolžni služiti skupnosti oziroma državljanom. Služnost se ne smatra za podrejenost, pač pa za stvarno obliko participacije, pri kateri je lahko posameznik ugodnosti deležen tudi sam, ker bo užival državljanske prednosti.

Državljan naj bi spoštoval državno *hierarhijo*. Hierarhičnost je lastnost, da so elementi celote v določenem medsebojnem zaporedju. Primerjamo jo lahko s pomenom prometnih pravil; ta spoštujemo zato, da vsi udeleženci potujemo varno in hitro. Hierarhija ne omejuje posameznikove svobode, temveč s pravili le omogoča delovanje posameznika v družbi tako, da uživa prednosti državljanstva sam in to omogoča tudi drugim. Hierarhičnost izpostavlja določeno stalnost in pravilnost takih odnosov. Hierarhija je v državi nujen predpogoj delovanja države, ker so po naravi stvari večinoma urejene (vsaj na neki način) hierarhično. Če bi bilo drugače, bi (po izkušnjah) imeli anarhijo. Državljan spoštuje hierarhijo v družbi s spoštovanjem sodržavljanov kot sebi enakih, predstavnikov oblastnih garnitur, državnih institucij in njihovih predstavnikov ter državnih (javnih) simbolov.

Oblast sestavljajo tri veje: **izvršilna**, **zakonodajna** in **sodna oblast**. Vse tri naj bi bile med seboj neodvisne, a je to načelo, ki ga je treba razumeti dinamično in sorazmerno. Izvršilna veja oblasti, ki realno vrši upravne vodstvene in predstavniške funkcije, je lahko na svojih področjih učinkovita le, če ima podporo, to je zadostno udeležbo v lastnih (na primer strankarskih) strukturah, sicer ima več težav kot moči. Izvršilna oblast je vendarle nekoliko odvisna od zakonodajne. Sodna veja se skuša v sodobnih državah postavljati ločeno po funkciji in zanjo velja strokovno, in ne politično načelo. Sodišča in sodniki niso odvisni od vsakokratne menjave vlade in zakonodajnih teles, niti sami ne pripravljajo zakonodaje in pravil, temveč jih izvršujejo in o njih presojajo. Izkušnje držav so na tem področju različne. Vendar pa tudi v primeru, da jih volijo na določeno periodo, nanje dejansko vpliva takratna (a ne vsakokratna) sestava zakonodajne in dejansko tudi izvršilne (ker velja načelo večine) oblasti. Na te mandate enkrat (ob izvolitvi). Pri domnevni neodvisnosti nastopi tudi težava upravne letargije, ko spričo trajnosti mandatov ne dojemajo družbenih izzivov kot nujnih in upoštevanja vrednih.

Zakonodajno telo (parlament) je sestavljeno glede na izide volitev. Člani parlamenta (lahko se tudi drugače imenuje) imajo določen mandat (navadno štiri leta), po katerem se sestav znova vzpostavi glede na volilni rezultat. Naloga parlamenta je predvsem priprava zakonodaje, opravlja pa tudi druge naloge. Nekatere države prakticirajo načelo prekrivanja, to je praksa, da so parlamenti in senati sestavljeni tako, da je del sestava vedno starejši in se ne zamenjajo vsi člani naenkrat. Tak način je bolj zapleten, ima pa prednost, da je vedno del ljudi z več izkušnjami.

Vlada je izvršilna veja oblasti, ki državo vodi, predstavlja in upravlja. Razdeljena je na področja dela ali resorje, katerih organizacijska sestava se navadno imenuje ministrstvo, ki ga vodi minister. Države imajo različno število ministrstev, načeloma nekje med šest in trideset, redko več, skoraj nikoli pa manj. To je odvisno od načina dela in posredno tudi od velikosti države. Število resorjev ni predpisano. Vlado vodi prvi minister ali *premier*,[267] lahko se imenuje tudi drugače, na primer kancler v Nemčiji ali Avstriji. Premier je navadno organizator, pogajalec, korektor in v drugih vlogah, svojega resorja pa nima. Od prvega ministra se pričakujejo visoka stopnja osebne integritete, komunikacijske in organizacijske sposobnosti ter obilne politične izkušnje. Drugačni pristopi so zlahka za državo zelo drag eksperiment. Podobna vloga, značaj in izkušnje so pričakovane tudi od ministrov ter predsednikov delovnih teles, odborov, senata in parlamenta.

Predstavniška veja oblasti je zelo raznolika. Monarhije imajo za določene protokolarne obveznosti monarha, katerega pristojnosti so določene in omejene, vendar trajne in dedne. V vseh drugih primerih (razen v avtokratskih sistemih oziroma diktaturah) imajo voljenega predstavnika, ki ga državljani izvolijo na volitvah. Pogosta praksa je, da se predsednika voli posebej na tako imenovanih predsedniških volitvah. Predsedniki imajo ponekod zelo veliko vlogo ter dejansko veliko upravno in politično moč. To so predsedniške republike; v svetu so celo v rahli večini, največ jih je v Aziji in Ameriki (tam so to vse). Velike države s staro državniško tradicijo imajo vse predsedniški sistem z veliko pristojnostjo predsednika države. Izjema je Nemčija, kjer je to kancler/-ka, drugod pa ima predsednik zelo široke možnosti in vpliv. V Evropi so pogostejši primeri s predsednikom kot prvenstveno predstavniško figuro. Vendar zaradi tega ni funkcija predsednika nič manj spoštovana. Spoštovanje predsedniku države, monarhu, premierju ali drugim pomembnim predstavnikom države, tako domačim kot tujim, je izkazano s posebnim, strogim protokolom, ob častni vojaški gardi, z izrazjem, določeno oblačilno kulturo. Po vsebini je to ritual (obred), ki pa je v mednarodni skupnosti predpisan in je njegovo spoštovanje praktično avtomatizem.

7.2 Volitve, volilni sistem in geografija volitev

Tematika volitev in z njimi povezanega dogajanja na ravni države velja za »klasiko« političnogeografskih razmišljanj. Opredeljevanje volitev je opravilo, ki ima v politični geografiji posebno mesto. Področje je tako specifično, da se neredko obravnava kot povsem ločena panoga, in sicer kot **geografija volitev** (ali tudi: volilna geografija). Volitve obravnavajo vsaj na kratko vse politične geografije

267 V fr. *premier* – prvi.

(Bufon, 2007), se pa različno obsežno in podrobno lotevajo tematike političnega vedênja, volitev kot dogajanja in procesa, njihovih rezultatov z oblikovanjem političnih garnitur ter podrobnosti glede priprav nanje; to zajema predvsem oblikovanje območij oziroma teritorijev, na katerih se volijo predstavniška telesa. Kratko: to so volilni okraji.

Oblast se oblikuje v demokratičnih državah z **volitvami**. To je način, pri katerem državljani z volilno pravico po predpisanem načinu volijo predstavnike v lokalne, regionalne in državne ravni predstavniških teles, izvolijo osebe na določeni položaj ali odločajo o določenih vprašanjih. Slednji način se imenuje referendum, lahko pa plebiscit. Volitve so del političnega dogajanja ali kratko politike, niso pa edini način za dosego oblasti oziroma zavzemanje položajev v družbi, ki ima izvršilno poslanstvo.

Oblikovanje vodilne garniture v državni enoti (in niže) poteka po ustaljenih in uzakonjenih postopkih, v katerih državljan z volilno pravico na volitvah javno ali (največkrat) tajno izvoli predstavnike (kandidate) v določena predstavniška telesa ali pa kandidata neposredno na določeno mesto, za katero kandidira. Proces volitev je predmet mnogih strok, temeljno predvsem politologije in mednarodnih odnosov, novinarstva, sociologije, zgodovine, antropologije, psihologije in seveda geografije.[268] Vsaka izmed teh ved ima svoj pristop k proučevanju fenomena volitev, njihovih pogojev ter rezultatov oziroma posledic (Grad, 2004). Popreprosteno gre za proces in proceduro izbire posameznika iz demosa s strani demosa za predstavniško telo ali drugo funkcijo. Kako torej iz »ljudstva« izbrati »oblast«? V večini demokratičnega (od gr. *demos* – ljudstvo) sveta potekajo volitve ciklično oziroma periodično, navadno na štiri ali pet let. Poštena izvedba svobodnih volitev je med glavnimi pokazatelji demokratične zrelosti neke države in njene družbe ter med bitnimi pogoji uspešnosti njenega političnega razvoja, miru in tudi gospodarstva.

Za izvajanje volitev velja vrsta predpostavk in pogojev, ki morajo biti izpolnjeni, da se volitve tehnično lahko izvedejo. Volitve so način cikličnega obnavljanja strukture oblasti na različnih ravneh ter veljajo kot pravilo tudi pri drugih oblikah družbenega delovanja in povezovanja, tudi v civilnih združenjih in družbah, le zahtevnost je skromnejša in vpliv bistveno bolj omejen, in seveda ne privlačijo toliko pozornosti. Izvedba volitev je za državo vedno tudi mednarodni dogodek. Opazovalci in javnost so senzibilni do pojavov manipulacije na različne načine; teh možnosti pa je veliko. Družbe, ki so dalj časa imele enostrankarski sistem, imajo po izkušnjah več težav z manipulacijami, ker je demos (volivci) manj pozoren, bolj prizanesljiv in na splošno manj demokratično zrel (Kara-Murza, 2016). Za volitve (elekcije) je najprej potreben neke vrste referenčni okvir, znotraj

268 Več v Vierecke, A., Mayerhofer, B., Kohout, F., 2010: DTV-Atlas Politik. Politische Theorie – Politische Systeme – Internationale Beziehungen, Deutscher taschenbuch Verlag, München.

katerega potekajo. To je volilni sistem. Ker volitve potekajo na celem teritoriju hkrati, mora biti teritorij države primerno organiziran; torej so potrebne členitve ozemlja glede na značilnosti volilnega telesa. To so različne **volilne enote**. V analizi se spremlja **volilno vedênje**, celota državljanov z volilno pravico pred izbranimi volitvami pa je **volilno telo**.

Državna administracija mora stalno spremljati številčno stanje državljanov po prostorskih enotah, da je izvedba volitev sploh mogoča ter skladna s postavljenimi pravili in predpisanimi načini (protokoli). Čeprav preprosta, je **evidenca državljanov** – **volivcev** eden osnovnih podatkov o državi: število prebivalcev, ki so lahko trenutno navzoči (kritični presek populacije, na primer s popisom ali evidentiranjem), rezidenti (dovoljenje za bivanje), državljani (dokumentirani preb.: državljanske pravice in dolžnosti). Navadno sodijo v skupino volilnega telesa državljani nad določeno starostno omejitvijo. V Evropi je povsod 18 let, nekatere države imajo še staro omejitev, 21 let (uradna meja zrelosti). Pravica vsaj pasivne politične participacije je v večini držav neodtujljiva in neprenosljiva. Volijo lahko tudi na primer zaporniki, vendar ne morejo biti izvoljeni zaradi omejitev

Državne evidence obsegajo register (kontinuirano spremljanje): to je nujen instrument, ki evidence zbira, ureja in vodi, ker na tej podlagi izdaja tudi dokumente. Statistični popisi so periodično ugotavljanje: prečni profil populacije; vršijo jih statistične službe (zavodi). Za nepremičnine in tudi določene premičnine so zadolženi registri in katastri: kataster nepremičnin, stavb, premično premoženje. Registri navadno zbirajo podatke podjetij, zavodov, društev, dejavnosti. Poseben steber predstavljajo davčne službe in uradi, ki vodijo finančno-davčne evidence in imajo tudi eksekutivni značaj, torej posegajo neposredno v ravnanje (finančno oziroma pri davkih) državljanov in podjetij. Ločijo se pravni subjekti od osebnih davčnih subjektov, pravice so različne. Državne evidence pripomorejo k učinkovitemu upravljanju države in skrbijo, da imajo državljani zagotovljene pravice in svoboščine, pri čemer morajo v sorazmerni meri participirati tudi z dolžnostmi.

Nekatere države so razvile poleg splošnih tudi posebne pravice določenih prebivalstvenih skupin. V kategoriji posebnih pravic so zlasti etnične/narodne manjšine s posebnimi zakonskimi podlagami, ki njihovo volilno vedênje usmerjajo, pravice deklarirajo posebej (v Sloveniji velja načelo pozitivne diskriminacije za pripadnike manjšin romske, italijanske in madžarske narodne skupnosti) in je zanje na lokalnih ravneh pripravljena volilna procedura, ki upošteva njihove specifike. Na območjih madžarske in italijanske manjšine se izvajajo volitve tako, da člani skupnosti (manjšine) volijo z dvema glasovoma: eden za manjšinske predstavnike (zagotovljeni mandat), drugi za katero koli stranko. Zagotovljeni so mandati za obe ustavni manjšini v državnem zboru in v občinskih svetih, za romsko manjšino pa v določenih občinah v občinskem svetu. Romi imajo na občinski ravni občinske svetnike. Zagotovljeni (virilni) mandat manjšinam omogoča politično

participacijo ne glede na sorazmerno nizko številčnost (logiko večine). Taka praksa je precej redka.

Volilna geografija se je razvila predvsem v anglosaksonskem svetu. Njen začetnik je Francoz Andre Siegfried; proučil je izide volitev v zahodni Franciji glede na geografske in gospodarske dejavnike. Največji razvoj je geografija volitev doživela po letu 1960 v ZDA in se kmalu močno razširila tudi drugod. K temu je veliko pripomogla hitra kvantifikacija raziskovanj z možnostmi zbiranja in obdelave množičnih podatkov. Volitve so procedura, ki poteka dokaj hitro in na veliki populaciji. Med najpomembnejše naloge so postavljali analizo volilnih rezultatov v odvisnosti od »geografskih« dejavnikov (uporaba GIS, kartografskih metod, statističnih analiz in podobnega). Dalje je pomembno ugotavljati vpliv geografskega okolja na volilne izide; iskanje lokalnih in slučajnih dejavnikov. Posebno mesto imajo proučevanje volilnih sistemov in njihove primernosti za uporabo v različnih družbenih okoljih, oblikovanje volilnih enot, torej teritorialna distribucija pri izvajanju volitev, in pozneje tudi sumiranje rezultatov.

Kendall in Stuart (Bufon, 2007, 76) ugotavljata, da je poglavitna naloga političnih strank skrb za oblikovanje volilnega okraja tako, da bi:

a) zagotovili zmago lastnim kandidatom in
b) zagotovili čim večjo efektivnost lastnih glasov.

Glasove sta razdelila glede na pričakovano in pozneje realno učinkovitost, to je, ali so prispevali k prevedbi glasov v mandate. **Efektivni glasovi** so tisti, s katerimi je kandidat stranke izvoljen; v volilni enoti je dovolj, če dobi kandidat 50 % +1 glas. Druga kategorija so **odvečni glasovi**, to so tisti, ki podpirajo izvoljenega kandidata nad 50 % +1 glas. Tretja kategorija, ki sta jo izpostavila, so **izgubljeni glasovi**: to so glasovi, ki podpirajo kandidata, ki ni bil izvoljen, ker je dobil v volilni enoti premalo glasov.

Ob tem ostaja ključno vprašanje, kolikšne so možnosti zagotavljanja volilne zmage, če so vsaj okvirno poznane značilnosti volilnega telesa in njegovega volilnega vedênja. Tu pa je dediščina volilne geografije dejansko več kot stoletje starejša. Massachusetski guverner Gerry (pozneje je postal senator) je imel do tega premišljen pristop, kako z oblikovanjem volilnih enot pred volitvami in računajoč na znane postavke o pripadnikih lastne politične stranke v volilnem telesu le–tega razdeliti na specifičen način. Gerry je že davnega leta 1813 predlagal oblikovanje volilnih okrajev tudi zelo nepravilnih (pravzaprav nenavadnih) oblik. Po Gerryju in lisasti koži močerada (salamander) so tak pristop ali tehniko imenovali *gerrymandering* (v prevodu: močeradenje). Izraz se sedaj razlaga kot metodo ali tehniko koncentracije nasprotnih glasov (povečanje števila odvečnih glasov) ali pa razpršitve nasprotnih glasov (povečanje števila izgubljenih glasov). Gre torej za izboljšanje učinkovitosti glasov za svojo stranko in s tem v končni posledici

pridobil več mandatov. Močerada so si izposodili zaradi njegove barvite kožne površine in asociacije, na katero je spominjala karta pričakovanih volilnih rezultatov. Nič kaj posebej ugledna žival ni bila kriva, Gerry pa je za to manipulativno tehniko postal ikona volilne legalne volilne manipulacije. Metoda te manipulacije (kar je očitno) se je kljub navidezni nelogičnosti in precej kritikam obdržala kot povsem uporabna tehnika do danes. *Gerrymandering* je uporaben zlasti v večinskih volilnih sistemih (ZDA, Velika Britanija, Francija). Volilne enote morajo biti po številu volivcev skoraj popolnoma enake; torej se morajo vsakič prilagajati. Metoda je zelo uporabno tudi pri večjem upoštevanju marginalnih skupin (na primer manjšin; pogosto pa se ravna prav obratno).

Gerrymandering je mogoče izvajati le v določenih okoliščinah ali natančneje: splačal se je le v določenem volilnem sistemu. Volilni sistem je obči pojem, ki pozna več različic. V osnovi pa ločujemo dva: večinski volilni sistem in proporcionalni volilni sistem.

Večinski volilni sistem izpostavlja naslednja obča pravila. V volilni enoti izvolijo ustrezno število kandidatov; glasovi vseh drugih kandidatov se ne upoštevajo nikjer več. Posameznik je izvoljen z večino (50 % + 1 glas). Vse volilne enote se smejo zelo malo razlikovati po številu glasov. Volilne enote je treba številčno urediti pred vsakimi volitvami. Večinski volilni sistem podpira manjše število večjih strank. Volitve so navadno dvostopenjske oziroma dvokrožne.

Proporcionalni volilni sistem izdvaja drugačno distribucijo oddanih glasov. To je pristop ali način, ko se glasovi neizvoljenih kandidatov štejejo na državni ravni (pripadajo stranki). Pri tej različici naj bi ne bilo odvečnih glasov, izgubljeni pa le med strankami, ki ne dosežejo volilnega praga za vstop v parlament. Zato ni potrebe, da bi bile volilne enote popolnoma enake po številu volivcev in se dopušča odstopanje. Učinkovite so lahko tudi manjše stranke. Sistem podpira tudi večje število političnih strank, v vladah držav s proporcionalnim volilnim sistemom pa so koalicije prej pravilo kot izjema.

Pri volitvah sodelujejo državljani z volilno pravico – **volivci**. Ti se opredeljujejo do predloženih kandidatov, ki jih predlagajo na volilne liste politične stranke. Politične stranke so pri volilnih procesih dejansko glavni element, saj volitve tudi usmerjajo. Volitve zato na zunaj, za zunanjega opazovalca, delujejo kot tekmovanje med političnimi strankami, ki se najbolj izpostavljajo s svojimi volilnimi programi in volilnimi predstavniki ali volilnimi kandidati. Politične stranke so po naravi stvari družbena telesa, ki tekmujejo na volitvah za mandate v predstavniških telesih. Organizirane so kot združenja interesno in nazorsko podobnih ljudi, katerih interes je aktivna participacija v strukturi oblasti. Stranke so navadno dolgotrajne. Izpostavljajo se po imenu, slogu, simbolih in načinu delovanja. Člani stranke se v dolgotrajnem delu naučijo političnih veščin, pridobijo socialne mreže, se profilirajo in uveljavljajo oziroma promovirajo. Interes stranke je pridobitev

mandata, s katerim v predstavniškem telesu forsirajo svoje interese, in če gre, prevzamejo oblast.

Območja, specifično namenjena izvajanju volitev, so **volilni okraji**. Ta območja imajo med seboj minimalne razlike v številu volivcev, prostorsko pa so razporejena glede na druge elemente krajevne povezanosti. Vendar administrativna pripadnost, tradicija, različne oblike gravitacije in povezanosti krajev in območij niso odločilni, temveč le pomožni elementi. Volilni okraj mora biti ustrezno velik po številu volilih upravičencev. Ker se to stalno spreminja z biološkimi in mehanskimi demografskimi dogodki (rodnost, smrtnost, staranje, priselitve in odselitve), se morajo temu prilagajati tudi meje volilnih okrajev. Spreminjanje volilnih okrajev je, sploh če je nekaj večje, lahko izdaten način spreminjanja končnega izida volitev, torej posredno vpliva na dosežene mandate. Določanje osnovnih parametrov volilnih okrajev ter načini in načela njihovega prilagajanja pred volitvami sodijo (poleg medijske dejavnosti in možnosti prezentacije političnih strank, njihovih programov in kandidatov ter obvolilnega dogajanja) med temelje manipulacije pri volitvah – *gerrymanderinga*. Volilne okraje poznajo tako v proporcionalnem kot v večinskem volilnem sistemu, le način distribucije volilnih rezultatov se razlikuje.

Politične stranke delujejo ves čas, ne le pred volitvami. To obsega prizadevanje za uresničevanje splošnih ciljev stranke, kar naj pokriva glavna ciljna področja; to so različne področne politike. Politika je specifičen način dela, ki zahteva sorazmerno dolgo pripravo. Hiter vstop v poltiko in izstop iz nje navadno nista posebej uspešna. Kadrovska izbira je zelo pomembno opravilo vodstev političnih strank, ker stranko favorizirajo predstavniki enako močno ali včasih celo bolj kot program. Iskanje političnih kadrov je zato izjemno pomembno opravilo. Mlade stranke teh možnosti navadno nimajo, zato je veliko eksperimentov. Slovenija je v evropskem prostoru znana po hitrih menjavah strank, kar je značilno za mlade in nezrele demokracije. Pogoste menjave sestave in imena ter favoriziranje osebnih profilov, zaupanje povsem novim strankam brez programa, zagovarjanje načela delitve lokalnih in državnih volitev, apriorno zavračanje kompromisov, vladanje ljudi brez volilne kvalifikacije kažejo na marginalno dojemanje politike kot aktivnosti za vodenje države med prebivalstvom oziroma med volivci. Tak način je tipičen za države z malo političnih izkušenj z demokratičnimi procedurami in pomanjkanjem zavesti o pomenu politike ter odgovornosti politikov in politike, posredno pa tudi državljanov.

V svetu volilnega obnašanja je v Evropi značilno razlikovanje političnih polov strank: levo, desno in sredinsko, z množico medsebojnih razlik in nians. Med evropskimi državami so le omejeno primerljive, še manj pa z ameriškimi. Na tem področju je veliko več predpostavk kot realnosti. Delitev na leve in desne profile političnih strank izhaja iz francoske revolucije in takratne zasedbe stanov. Vendar

je sedaj to dojemanje zelo vezano na nacionalne značilnosti in je komaj še primerljivo med državami.

Pri volilnem vedênju oziroma odločanju volivcev se predvideva, da se bodo odločali glede na dve temeljni izhodišči: idejno, nazorsko oziroma ideološko pripadnost ali pa glede na prepričljivost programov, ki jih kandidati in stranke ali druge skupine predlagajo. Pri pretežno nazorskem odločanju, katerega nosilci so predvsem stalni pristaši in navadno tudi člani političnih strank, je mogoče utemeljeno pričakovati, da bodo znano stranko in njene kandidate podprli in bo torej delovala politična oziroma nazorska zvestoba. Pripadniki razmišljajo podobno, so stalno v stiku z idejnim pretokom in imajo ali pa pričakujejo tudi koristi v primeru uspešnega volilnega nastopa. Navadno so taki volivci bolje seznanjeni s političnimi programi tudi politične konkurence, ker se za volitve bolj zanimajo, a so v stališčih trdni. Volivci pa, ki sledijo prepričljivosti nastopa volilne propagande, predstavljajo v volilni bazi bolj spremenljiv del, se dajo laže prepričati in tudi kalkulacije so navadno večje. Nanje imajo večji vpliv na primer prisotnost pojavljanja v javnosti, medijih, pozitivne ali negativne vesti o kandidatih in podobno. Volitve so zato neznanka, dokler niso objavljeni potrjeni rezultati volitev. Vseeno je mogoče na podlagi poznavanja volilnih območij in tega, kako je orientiran trdni del volilne baze in kaj najbolj privlačno oziroma najbolj odbojno deluje na volivce bolj fleksibilnega ali labilnega dela volilne baze, predvidevati, kako okvirno bodo volivci glasovali. Prav to je namreč temelj ne le volilnega napovedovanja (kar je predvsem delo političnih analitikov, novinarjev in podobnih), temveč tudi volilnega načrtovanja, ki pa je delo strank, ki s svojimi kandidati in programi tekmujejo na volitvah. Pri tem je zelo odvisno, prvič, kakšna po mišljenju in ravnanju je volilna baza, koliko so volivci politično zreli in navsezadnje odgovorni, ter drugič, kakšno izbiro sploh imajo volivci na volitvah. Od teh dveh kategorij je odvisno, ali se državi bolj splača imeti večinski ali proporcionalni volilni sistem (Painter, Jeffrey, 2009, 93–95). Prvi bo favoriziral manjše in drugi verjetno (po izkušnjah) večje število političnih strank. Predvsem pa je pomembno, da je omenjeni *gerrymandering* uspešen le (oziroma se izplača), če je volilna baza bolj predvidljiva kot ne. Če izkazuje pri volilnem vedênju precejšen razpon ali se sluti labilnost, je *gerrymandering* bolj tvegan. Morda je tudi v tem razlog, da so večinski volilni sistemi doma predvsem v starejših, utrjenih demokracijah.

Nazorska usmeritev političnih strank je zelo odvisna od politične tradicije, navad, razmer, zgledov in drugih okoliščin ter se od države do države precej razlikuje. Podobno zveneča imena strank v različnih državah ne pomenijo tudi poenotene smeri delovanja, celo če so nosilci podobnih političnih vrednot. Okvirno pa je vendarle mogoče predvidevati splošne poteze strank določene smeri.

Volilno vedênje državljanov je predmet politične analitike. Državljan postane volilni upravičenec po izpolnitvi starostnega merila oziroma prestopu starostne

meje. V Evropi je ta meja večinoma 18 let, ko se posameznik uradno smatra za polnoletnega. Posameznik pridobi s polnoletnostjo določene pravice in dolžnosti ali služnosti v odnosu do države in do skupnosti. Volilna pravica je pravica, po naravi pa dejansko svoboščina. Državljan je svoboden glede tega, ali bo podeljeno pravico sodelovanja pri volitvah izkoristil kot eno izmed pravic državljana. Državljan (posameznik) se lahko volitev ne udeleži, torej jih lahko abstinira. Po izkušnjah okrog 20–30 % upravičencev dejansko nikoli ne voli, razlogi so objektivni in subjektivni. Volivec izbere (voli za) predstavnika ali listo (to pomeni stranko). Načelna odločitev udeležbe (jo smatra kot državljansko dolžnost, to je po načelu participacije) ne predpostavlja, da je vedno zavezan neki stranki, pač pa da jo bo med vsemi izbral na volitvah. V delu stranke lahko aktivno participira tako, da je na volilni listi in lahko izvoljen, lahko pa je v komisijah, sodeluje pri propagandi in tako naprej.

Politične stranke se zavedajo vplivov, ki so možni na volivce; zato sta poleg volivcev pomembna tudi struktura volilne enote in doseganje različnih dejavnikov. Posebej se osredotočajo na iskanje podpornikov (volivcev in drugih, ki posredno vplivajo na primer na javno mnenje) ali pa skušajo z različnimi ukrepi, predvsem s privlačnimi volilnimi obljubami, kupovati glasove (slogan, da se pred volitvami največ naredi).

Ko so volitve končane in glasovi prešteti, se začenja naslednji,naslednji korak. To je sestava vlade (izvršilnega telesa) ter sestava zakonodajnega telesa (parlamenta). V večinskih volilnih sistemov se favorizira oblikovanje enostrankarske vlada; sestavi jo tisti, ki je zbral več glasov in dobil večino v zakonodajnem telesu. Enostrankarske vlade so značilne le za stare, stabilne demokratične države z dolgo parlamentarno demokracijo in večinskim volilnim sistemom. Logika je preprosta. Volivci, tudi nasprotni, računajo na korektnost dela vlad, ki naslednjič ne bodo dobile podpore, če ne bodo zadostile volilnim obljubam v splošno korist. Koalicije ali koalicijske vlade so kompromisna rešitev v večini primerov, praktično pa izključna možnost v državah s proporcionalnim sistemom. Vendar so se v nekaterih primerih dokaj dobro obnesle. Veliko temelji na medsebojnem zaupanju ter delitvi pristojnosti in odgovornosti. Sklepanje koalicij lahko traja mesece, kar je naporno in za delo državnega aparata neproduktivno. Oblikovanje vlade je zaupano mandatarju, to je predstavniku (praviloma vodji) stranke, ki je na volitvah dobila največ glasov. Možne so tudi druge rešitve in dogovori, a je to izjema in dejansko po naravi dela v politiki anomalija demokracije.

Vlada ima mandat (tri, štiri ali pet let, navadno), po katerem se volitve ponovijo. Lahko se volitve izvedejo tudi prej, če vlada odstopi ali se zaradi razmer sklene, da vladanje v taki sestavi ni mogoče in ni učinkovito. V starih demokracijah so predčasne volitve redek pojav, vlade so stabilne in tudi ponavljajo se. Politiki so večidel karierni in so dolgo zavezani temu področju. Prestopanje iz stranke v stranko je redka manira (volivci je ne nagrajujejo). Nekatere države

imajo bolj burno perspektivo, na primer Italija, kjer pa so predčasne volitve in različne kombinacije prej pravilo kot izjema. Za mlade demokracije je značilno burno in manj predvidljivo politično dogajanje, zato je analitika nehvaležno in nenatančno opravilo.

Pomembno vprašanje je tudi, ali vlade po prevzemu oblasti zamenjajo administracijo. Glede tega so med državami velike razlike. Starejše demokracije praviloma v precejšnji meri zamenjajo uslužbence v administraciji. Pri tem sledijo logiki, da bodo lahko izvajali program, ki so ga razglašali in z njim tekmovali, le, če bodo delali z ljudmi, vrednimi zaupanja. Pri tem se opirajo tudi na pričakovanje simpatizerjev, da bodo za svoje angažiranje nagrajeni s službami, položaji in podobnim ter da je zaposlitev nameščencev privlačna tudi za nadaljnje politično delo. Poleg tega se pričakuje, da bodo politične stranke sistematično skrbele za ustrezne kadre na odločilnih položajih in tudi niže, kar stranko približa ljudem. Tak način je pogostejši (ni pa nujno tako) v državah z uveljavljenim večinskim volilnim sistemom. Tam pa, kjer so pogoste široke koalicijske vlade, je tak način poseganja v administracijo tvegan, ker je vladnih partnerjev več, dalj časa traja dogovarjanje o prevzemu višjih in nižjih mest, pa tudi uslužbencev, ki bi bili pripravljeni pogosto menjati službo, ni na pretek. Ob takih kalkulacijah je lahko obširna menjava kadra tvegana tako za uslužbence (ker zaposlitev ne daje jasnih kariernih odgovorov in je zato manj privlačna) kakor za vlado, ker bo ob fluktuaciji administrativnih kadrov manj učinkovita, kar pa se lahko maščuje pri naslednjem volilnem dogodku. V veliko evropskih državah so zato pristopili z večjo profesionalizacijo kadrov v administraciji. Uradništvo ima na primer v Nemčiji, Avstriji, na Finskem in v Veliki Britaniji (Ante, 1981, 63) sorazmerno velik družbeni ugled, je dobro nagrajeno in karierno stimulirano, zato je sorazmerno zanesljivo ne glede na to, kakšna je vladna kompozicija.

Poleg volitev sta še dve obliki odločanja državljanov: plebiscit in referendum. Na **plebiscitu** se državljani (volilni upravičenci) odločajo o najpomembnejših vprašanjih prihodnosti skupnosti, na primer pripadnosti državi, osamosvojitvi in podobnem. V mnogih primerih niti nimajo priložnosti in potrebe za to. V Evropski zgodovini je bilo takih odločitev vendarle kar nekaj in tudi reševanje teritorialnih sporov utegne izjemoma poseči po instrumentu plebiscitarnega odločanja. Plebiscit ima zato po naravi odločanja mednarodni značaj.

Referendum je pogostejša oblika odločanja volivcev. Praviloma se razpiše *ad hoc* zaradi določenih pomembnih vprašanj skupnosti na različnih administrativnih ravneh. V Švici o pomembnih rečeh na kantonalni ravni odločajo z referendumom. Na Referendumu se odloča za določen predlog ali proti njemu. To obliko praviloma (navadno, najpogosteje) uporabljajo politične garniture, ki so v opoziciji, če želijo preprečiti uveljavitev določene zakonodaje ali ukrepov. Lahko pa ga predlaga tudi pozicija, da bi utrdila določeno prepričanje ali preverila stališča demosa; vendar so ti primeri redkejši.

8 Državne politike

8.1 Politike kot smeri družbenega in političnega razvoja

V tem poglavju so prikazane glavne smeri političnega razvoja, ki je pustil v družbi, kulturni pokrajini in tudi na političnem zemljevidu krepke sledi. Osredotočenje na družbene in prostorske spremembe je primerno zaradi velikega pomena konceptov, ki so jih družbe izbrale, jim sledile in jih spreminjale z določenim namenom. Marsikdaj so nastale velike razlike med načrti in zasnovo na eni ter učinki oziroma realizacijami na drugi strani (Ferguson, 2016). Koncept je politična konstrukcija, politika izvajanja pa stvar zrelosti družb in držav, da sebi pripravijo bodisi izboljšanje bodisi katastrofo ter seveda vse, kar je vmes. Upoštevati je smiselno nekoliko daljši politični historiat držav in tudi prevladujočo miselnost v posameznih obdobjih (Knutsen, 2001, 23).

Družbena preobrazba poteka torej v smeri od agrarne proti postindustrijski fazi. Po državah je ta proces potekal časovno različno in z različnimi posledicami. Opisani socialnogeografski razvoj s sosledjem tipičnih faz je le za splošni prikaz; med posameznimi državami pa utegnejo biti znatne razlike, tudi če so v isti procesni fazi. Predvsem pa je oblikovanje socialne slojevitosti v posameznih okoljih močno odvisno od načrtnih usmerjanj. Za to so zaslužne predvsem gospodarske in socialne politike, ki so ponekod bolj zaščitniško in s tem regulativno, drugod pa občutno bolj liberalistično in odprto pristopile k vplivanju na socialno strukturo prebivalstva v lastnih državah. Danes se javljajo zagovorniki teh ali onih usmeritev; vendar ni mogoče trditi, katera je v končni posledici boljša. Za geografsko plat medalje je ključno, da se zavedamo verjetnih procesov in učinkov in torej tudi problemov, ki ob posameznih konceptih nastopijo. Za tako ocenjevanje je bistvenega pomena poznavanje obstoječega stanja na različnih področjih, saj je edino tako mogoča verodostojna in realna ocena. To podlago tvorijo naravnogeografske razmere, gostota poselitve, parcelna razdelitev, dedno pravo in tradicija medgeneracijskih pravnih prenosov lastništva nepremičnin, okvirna politična usmeritev, dosedanje socialne in prostorske politike, zgodovinska dediščina ter vrsta drugih dejavnikov in okoliščin, specifičnih za posamezna okolja. Upravičeno lahko govorimo o modelih družbenega razvoja.

8.1.1 Države z liberalnimi državnimi politikami

Liberalni model razvoja je značilen zlasti za anglosaksonski svet: v Evropi predvsem za Veliko Britanijo, sicer pa je uveljavljen v Severni Ameriki, Avstraliji, na Novi Zelandiji in še kje. Temeljno izhodišče je spodbujanje konkurenčnosti, ki naj

omogoči najbolj prizadevnim, iznajdljivim in delovnim, da dosežejo uspeh. Uspeh posameznika je po liberalističnem duhu tudi uspeh skupnosti, in sicer v dveh razsežnostih: ker uspešen posameznik ali skupina deluje spodbujevalno tudi na druge v družbi in ker s svojim dobičkom prinaša dobiček in ugled celotni skupnosti. Državne regulacije so razmeroma skromne in omejene, zato sistem dopušča velike razlike med socialnimi sloji, ker jih smatra kot nujen in logičen rezultat konkurenčnosti (Zinn, 2005). Bogatim omogoča, da svoje bogastvo še povečujejo. Bogastvo je vrednota, predstavlja ugled samo po sebi. Na drugi strani revnim socialnim slojem ne omogoča sistematične oskrbe, temveč pušča, da si socialne bonitete v družbi izborijo sami. Prehodnost med sloji je načeloma zelo velika; teoretično lahko vsakomur uspe. Visoka vertikalna mobilnost obenem pogojuje horizontalno mobilnost: torej selitveno dinamiko. Ljudje se selijo v okolja skladno s svojim dohodkom in prestižem. Bivati v določenem (na primer prestižnem) okolju je privilegij premožnih in le redko se zgodi, da bi posamezniki, ki se jim uspe naglo povzpeti na socialni lestvici, ostali v svojem izvornem okolju. Odselijo se v prestižne sredine, saj je selitev ena od zelo učinkovitih demonstracij ekonomske moči. To ohranja prestižnost bogatih okolij, saj lahko tam ekonomsko zdržijo le tisti, ki si to lahko zares privoščijo. Nasprotno pa revna okolja (na primer mestni slumi) ohranjajo svojo skromno podobo, saj se vsi uspešni iz njih odselijo. To po eni strani ohranja ceno zemljišč in nepremičnin (kar je bistveno za doseganje profitov na trgu nepremičnin), po drugi pa ohranja in celo stopnjuje revščino na marginalnih območjih.

V liberalističnem modelu imajo veliko vlogo neformalne skupine in organizacije, ki zastopajo določene socialne skupine in dejansko opravljajo delo, ki ga v družbah z močno socialno politiko izvajajo institucije. Tako se je posameznik primoran povezovati v različnih organizacijah, društvih, forumih in klubih, da bi zavaroval in razvijal svoje interese. V ZDA, na primer, so glavne politične stranke tradicionalno vezane na določena socialna okolja in socialne sloje, saj tam črpajo svojo volilno moč. Tako se republikanska stranka veže na premožnejše sloje, demokrati pa računajo na podporo v drugih slojih. Britanski laburisti imajo še bolj izrazito »delavsko« zaledje, čeprav skušajo zaradi volilnih uspehov nagovarjati tudi druge skupine. Za ZDA je značilno, da so bili valovi priseljencev pomemben vir inovacij in modernizacij, pretežno kot nosilci poceni delovne sile, sedaj pa nosilci izobražene, usposobljene delovne sile z izkušnjami in povezavami.

Liberalna državna politika ima velik neposreden vpliv na zdravstveni in šolski sistem: »državni« standard je nizek, vlaganja razmeroma malo. Toliko bolj pa spodbujajo zasebne izobraževalne, vzgojne, zdravstvene, negovalne … iniciative na teh področjih. Tako je karitativna dejavnost močno navezana na sistem davčnih olajšav, s katerim predvsem od najbogatejših pridobijo različna donatorska sredstva. Donatorjev cilj je z donacijo obenem tudi demonstrirati svojo ekonomsko moč in družbeni ugled.

ZDA imajo razmeroma velik delež višjega in visokega socialnega sloja; oba sta vezana na mednarodno okolje. Največ multinacionalk ima svoj matični sedež v ZDA, posledično je tam tudi največ globalno vplivnih ljudi. Srednji sloj je predvsem uradniški, v širokem spektru izobraževalnih ustanov ter v drobnem podjetništvu. Zaradi vpetosti v globalno okolje dejansko predstavljajo dokaj številčen srednji sloj. Razmeroma skromen je delež delavskega sloja (tehnološki del se skriva v srednjem sloju). V ameriških, kanadskih ali avstralskih razmerah kmečkega sloja praktično ni. Namesto tega so farmarji – lastniki velikih kmečkih posestev z avtomatizirano pridelavo hrane, ki pa kljub maloštevilčnosti predstavljajo zelo vplivno in upoštevano družbeno skupino. V Veliki Britaniji sestavljajo kmečki sloj večinoma lastniki večjih kmetijskih obratov.

Toda liberalni ustroj družbe in liberalna politika na drugi strani ustvarjata razmere, v katerih se del prebivalstva znajde v revščini. Socialne tekme ne zdržijo vsi dobro in poraženci se lahko hitro znajdejo v družbeno slabo uglednih slumih in socialnih getih, iz katerih je pot navzgor zelo težka. Tako se povečuje delež najrevnejših, bodisi zaradi konkurence bodisi zaradi ilegalnih priselitev. Skupine imigrantov so deloma že zaradi tradicionalnih predsodkov dostikrat potisnjene na socialno dnodno; med temi prevladujejo zlasti priseljenci iz držav Srednje in Južne Amerike. Socialne razlike so zato zelo velike. Razslojenost je bila do pred nekaj desetletji (dokler se je še razmeroma dosti prakticirala segregacija na rasni podlagi, razširjena predvsem med temnopoltimi Američani, za katere je pogosto v rabi izraz afroameričani, kar pa je netočno in zavajajoče) vezana tudi na kulturno-rasne dimenzije: ideja WASP,[269] ki je dolgo veljala kot tiho, a znano načelo pri izvolitvah najvišjih državnih predstavnikov. Politika rasne diskriminacije ima v ZDA dolgo zgodovino in se vleče od prisilnega naseljevanja suženjske delovne sile na velikih posestvih na jugu ZDA v 17. in 18. stoletja dalje. Dolgotrajno zatiranje ima obsežne posledice tudi v socialni strukturi, saj je bil zaradi diskriminacije dolgo onemogočen ali oviran socialni vzpon. Ameriška mesta so zato imela »črnske četrti«, kar je pogosto predstavljalo socialno šibke mestne prostore. Postopoma so se stvari začenjale spreminjati in v državno administracijo, vojsko in politiko so prihajali Američani zelo različnega porekla. Rasne politike so presežene, ameriška družba pa ima zavoljo te preteklosti še globoke kulturne probleme.

Ameriško socialno razslojenost je mogoče opazovati statistično, po zunanji podobi in strukturi. Mesta so izrazito socialno strukturirana in tudi prostorsko ekstenzivna. Mestno načrtovanje ima močno socialno noto, saj mora upoštevati

269 WASP: *white, anglo-saxon and protestant* (beli, anglosaksonski, protestantski) je bila ideja in celo ideologija, kako bi ZDA zadržale »angleško« tradicijo še izza kolonialne dobe, ko je prevladovalo prebivalstvo pretežno iz V. Britanije (angleško, protestantsko – anglikansko), in ne drugi (na primer irskega, nemškega ali skandinavskega porekla, kaj šele iz vzhodnoevropskega slovanskega okolja in evropskega juga – Italije, Španije, Grčije). Da so dolgo povsem izključevali črne Američane, je tako in tako jasno.

realna razmerja skupin prebivalstva. Razmeroma malo pozornosti je namenjene najrevnejšim slojem, s tem pa tudi zanimanja za sanacijo teh marginalnih prostorov. Ker ni spodbud in kapitala, tudi ni interesa.

8.1.2 Države z regulativnimi državnimi politikami

Za razliko od anglosaksonskih dežel so se v Evropi po drugi svetovni vojni razvile politike, ki so forsirale državno reguliranje socialne sestave prebivalstva. Tako se je sčasoma zgradil model socialne države. Verjetno so k temu prispevali tudi bližina socialističnih držav, močna sindikalna gibanja in pritisk levičarskih političnih struj. Za ta model je značilna velika regulativna moč države, ki se je dokazovala v obilnem zaščitništvu nižjih slojev in podpori rasti srednjega sloja. Socialno preobrazbo so zavestno usmerjali v izkoreninjanje revščine tako, da so okrepili socialno delo in poskrbeli za javno dostopno zdravstvo, promet, izobraževanje in kulturo ter s tem omogočili socialnoekonomski dvig tudi šibkejšim. Pri tem višji in visoki sloji niso bili ovirani; bogastvo je bilo spoštovana vrednota. Podobno kot v državah z uveljavljenim liberalističnim pristopom so davčno in z ugledom spodbujali premožne k donacijam ter ustanavljanju in vzdrževanju zasebnih ustanov. Posebno skrb so namenjali podeželju in kmečkemu prebivalstvu, zavedajoč se različnih funkcij tega prostora, ki je večinoma last kmetov in ga ti tudi vzdržujejo. V ta namen so razvili (različne države sicer zelo različno) razvejan sistem regionalnih spodbud in pomoči. Tako je danes tudi politika EU na področju razvoja perifernih območij podedovala bogate izkušnje, prakse in politike do teh območij. Poleg tega so sistematično spodbujali sanacijo vaškega – podeželskega prostora tudi z različnimi socialnimi ukrepi in spodbudami ter enako v mestih. Stara mestna jedra so bila spomeniško zavarovana, tako je bil proces oživljanja in restavracije zelo zahteven tudi zaradi tega, ker so se v slumizirane predele naselile socialno šibke skupine prebivalstva, še posebej imigranti, kar je odbijalo obiskovalce. Zato so poskrbeli za ustrezna nadomestna bivališča, mestna jedra pa prenovili in spodbudili naselitev mlajših družin s primernimi dohodki. Sloj najrevnejših (pod pragom revščine) so zmanjšali na minimum. Najpomembnejša usmeritev tega modela socialnega razvoja je podpora razvoju srednjega sloja, ki je bil najštevilčnejši in zato politično, kulturno in gospodarsko nosilen v teh družbah. Oblikovala se je družba blagostanja, kjer je bilo revščine malo, razmeroma številčne in vplivne so bile skupine višjega in visokega socialnega sloja. Deloma so iz tega izvzeti imigranti, saj imajo zaradi posebnosti kulturno-etničnega značaja precej ovir pri vstopanju v sistem družb. Prihajajoče imigrantske skupnosti so večinoma pristale na dnu in se pričele tudi prostorsko in etnično segregirati. V ta kontekst sodi tudi krepitev sloja upokojencev, ki se v liberalističnem modelu ni posebej izpostavil. Ti so zaradi socialne politike do te skupine prebivalstva dejansko postali »svoj« sloj. Podpora srednjemu sloju, pozornost do blagostanja naraščajočega deleža

upokojencev kot vzdrževanega prebivalstva je sicer zahtevala razmeroma visoke javne stroške, vendar je po drugi strani spodbujalo zaposlovanje, zato so te družbe brez hujših kriz prebrodile nekaj desetletij. Danes je ta politika še vedno vzor in zgled v Evropi, a v prevladi neoliberalistične logike v dobi globalne konkurence dolgoročno brez resnih priložnosti. Toda določene politike še potekajo.

Geografski učinki tega modela socialnega razvoja so zelo očitni in dejansko karakterizirajo večino evropskih družb, ki so ga – sicer po državah različno – izvajale. V prvi vrsti je to skrb za marginalne skupine in njihova poselitvena in druga območja. Nič manj pomembne niso regionalne politike, ki so se usmerjale v sanacijo razvojno šibkih območij: perifernih predelov, območij, prizadetih zaradi okoljskih problemov, gorskih, kraških in drugih regij z oteženimi možnostmi gospodarjenja in podobnih. Poleg tega imajo te države zelo širok nabor zavarovanih objektov naravne, kulturne in zgodovinske dediščine ter zanimive habitate; po tem se precej razlikujejo od drugih celin. Tudi sekundarna bivališča so predvsem evropski pojav, odraz svojevrstne akumulacije (nepremičnine) in življenjskega stila ter vrednot. Zaščitništvo nad nekaterimi sloji (na primer kmeti) se je odražalo zlasti na področju prostorskega in gospodarskega načrtovanja: evropsko kmetijstvo je bistveno bolj kot na kateri koli drugi celini urejeno z nizom varovalnih klavzul (na območjih z omejenimi naravnimi razmerami), kvotnega sistema in subvencioniranja. Sanacije na primer mestnih jeder so predvidevale zelo obsežne prostorske in socialne spremembe in operacije: odkup, selitev »neugodnih« slojev, privabljanje »boljših« v mestna jedra in podobno, kakor kažejo primeri nemških mest. To je močno pospešilo potrošniško miselnost (potrošniška družba): razvoj storitev, turizma, trgovine, kar je prav tako precej vplivalo na modele prostorskega razvoja. Na naseljenih območjih (na primer v mestih) je prostorska razporeditev po slojih sicer razvidna, pogosto pa je prikrita ali celo povsem zabrisana. Ta model daje poseben poudarek lokalnim skupnostim, ki so neredko postale ključni odločevalci na nižjih administrativnih ravneh. Nekatere družbe so v zadnjih dveh desetletjih naredile izjemen tehnološki preboj (na primer Finska), ker so sistematično podpirale razvoj tehnologije in znanosti, niso pa prezrle socialnih razmer, kulture in humanističnih ved.

8.1.3 Države z nadzorovalnimi državnimi politikami

Socialistične države, ki so sledeč zgledu Sovjetske zveze po drugi svetovni vojni uveljavile doktrine »diktature proletariata« in težile k brezrazredni komunistični družbi, so s to koncepcijo neposredno in močno posegle v socialno sestavo prebivalstva teh držav. Socialistične ureditve so imele kar nekaj med seboj različnih pristopov. Začetnica je bila Sovjetska zveza s socialistično revolucijo leta 1917, ki pa je do konca druge svetovne vojne ostala edina take vrste na svetu in zato precej izolirana. Po drugi svetovni vojni je socializem postal svetovni proces in v

tabor socialističnih držav so prišle (večinoma zaradi sovjetske vojaške zasedbe) še nekatere evropske države; Madžarska, Poljska, Čehoslovaška, Vzhodna Nemčija, Romunija in Bolgarija so uveljavile tip tako imenovanega realnega socializma, po katerem so (z izjemo Poljske) podržavili veliko večino kmečke zemlje in vse proizvodne obrate. Poljska je zadržala kmetijsko posest večinoma v zasebni lasti, ne pa tudi proizvodnih obratov. Sovjetska zveza je imela zaradi razširitve socialističnega sistema po svetu nekaj geopolitičnih prednosti (Blanc, Chambre, 1977), kar pa ni pripomoglo k napovedani družbi blaginje in enakopravnosti, pač pa so vse države zašle v ekonomske in politične težave (Stefanović, 1980). V Evropi je bil med temi sistemi najbolj liberalen in odprt jugoslovanski samoupravni socializem, najmanj pa albanski. V Albaniji so razglasili komunistično brezrazredno družbo in se pred svetom skoraj povsem zaprli. Ne glede na te razlike so imele vse socialistične ureditve težnjo po izrazito regulativnem pristopu z državnega vrha navzdol, kar je narekovala partijska doktrina. Ti sistemi so bili dokaj togi in so navkljub razglašenim ljudskim demokracijam dovoljevali le skromno iniciativo. Moč države je bila izjemno velika, saj je bila edini regulator. Te poteze so skupaj z že omenjenim partijskim političnim usmerjanjem sprožile rast birokratskega aparata. V načrtovanju so prevladovali togi vzorci različnih »petletk« in ustvarjanje bazične ekonomske podlage, kar je pomenilo naslonitev na lastno težko industrijo. Ker so bile te države z izjemo Češke in Vzhodne Nemčije ter nekaterih predelov Poljske industrijsko skromno razvite, so bili začetni napori usmerjeni predvsem v industrijsko paradigmo razvoja. Taka doktrina je pospeševala zlasti industrijsko-agrarno kombinacijo, dogovorno gospodarstvo in nadzorovanje porabe, ne le proizvodnje. Občasna pomanjkanja celo osnovnih dobrin niso bila redkost, zlasti ne v državah, ki so zašle ob osebnih diktaturah partijskih voditeljev v popolno mednarodno osamo (Romunija, Albanija). V kmetijstvu so prek velikih državnih farm in kombinatov pospeševali množično proizvodnjo dobrin skladno z letnimi in večletnimi načrti. Zasebno kmetijstvo, kjer je obstajalo, je bilo potisnjeno ob rob, zato je v fazi modernizacije prišlo do zelo nagle socialne preobrazbe v eni sami generaciji. Težnja k brezrazrednosti je bila dejansko »proletarizacija« ne le delavskega sloja, ampak tudi kmečkega (deagrarizacija, ki je bila tudi nasilna in pospeševana) in uradniškega sloja: vsi so bili »delavci«,[270] od delavca za strojem do zdravnika. Lastnike podjetij, bogatejše kmete in posestnike so razlastili, mnoge tudi likvidirali.

Ideja, da izkoreninijo revščino in pomanjkanje, je bila eno od temeljnih vodil; pomembno vsaj toliko kot težnja po brezrazredni (nerazslojeni) družbi. Posameznikov ugled v družbi naj bi bil le odraz opravljenega dela. Na področjih javnega šolstva, zdravstva, socialnega varstva, kulturnih dejavnosti in drugih so bili zato

270 Slovenija je med redkimi državami, ki ima v uradniški nomenklaturi izraz »delavec« v pogodbah in podobnih dokumentih. Navadno so to delojemalci, zaposleni ali (najpogosteje) nameščenci.

uvedeni številni ukrepi; vse te dejavnosti so bile javni servis, dostopen pod enakimi pogoji vsem (Stanič, 1980). Ti cilji so bili torej doseženi, le manjše marginalne skupine niso mogle koristiti teh storitev.

Socializem je bil sprva gospodarsko zelo ambiciozen. Države so se lotile nekaterih velikih projektov, celo prave megalomanije, s čimer so posredno uresničevale tudi druge, bolj politične kakor gospodarske načrte. Dolgoročno pa niso bili uspešni, kar je te države ob koncu osemdesetih let 20. stoletja skoraj brez izjeme privedlo do gospodarskih in posledično tudi političnih kriz (Stanič, 1997). Sledila je faza **tranzicije**, v kateri so morale politične elite izvesti velike spremembe na področju političnega in gospodarskega življenja. Prehod (nazaj) v kapitalistični svet je bil za večino težaven in dramatičen. Postopoma so se pričele socialne razlike zopet povečevati (Smith, 2002). Posebnost predstavlja sloj nejasno definiranih, a brez dvoma prisotnih *tajkunov*, posameznikov, ki so (večinoma ob podpori dela političnih elit) v kratkem času obogateli na račun pravnih in političnih nedoslednosti. V večini držav je delež industrije močno nazadoval (pojav tako imenovane *deindustrializacije*), zato pa nominalno močno napredoval sloj v terciarnih (storitvenih) poklicih. Vendar ta sloj ni primerljiv s srednjim slojem v zahodno- in srednjeevropskih državah.

Podeželje se je spremenilo. Zaradi prevlade kolektivnih oblik proizvodnje in upravljanja premoženja *(kolhozi* in *sovhozi*) so se uveljavila velika državna ali družbena (kolektivna) podjetja, ki so povsem spremenila prvotno zemljiško-posestno stanje in tudi gospodarsko usmerjenost. Socializem je ponekod dobesedno »pospravil« vasi in jih nadomestil s kolektivnimi farmami. Še sedaj je marsikje ostala parcelna struktura izza socializma: veliki zemljiški kosi s kmetijskimi monokulturami (Shaw, Dennis, 1995). Na Poljskem in v nekdanji Jugoslaviji pa so se ohranile stare zemljiške strukture izza agrarne dobe. Male posesti, zemljiška razdrobljenost in avtarkična usmerjenost so bile poglavitne težave ob soočanju s srednje- in zahodnoevropskim specializiranim kmetijstvom.

Prav tako je bila forsirana industrializacija in posledično tudi urbanizacija. Hitro so nastale velike nove stanovanjske soseske, zelo enolične, kar je ustrezalo podmeni o (skoraj) brezrazredni (ali nerazslojeni) družbi. Industrijo so locirali blizu mestnih središč. Za okolje ni bilo posebnih skrbi. Ker v mestnem načrtovanju niso računali na predpostavko povečevanja osebnega prometa in posedovanja motornih vozil, temveč so uvajali standarde javnega prometa in malih stanovanj, je ob nastopu motorizacije nastala velika težava, saj ni bilo ne parkirišč in ne primernih prometnic. Praviloma sta bili bivalna in proizvodna namembnost območij ločena, a dovolj blizu skupaj. Pozneje, ko je socializem prenehal, so nastopile velike težave pregoste in nemoderne prostorske zasnove takih mest, kar je pospeševalo iskanje novih bivalnih možnosti v širšem mestnem zaledju. V tranziciji so zato nastopile povsem nove, od starih mest ločene poslovne cone in nove prometnice.

8.1.4 Države z omejitvenimi državnimi politikami

V nekaterih državah so se za daljši ali krajši čas uveljavile avtoritativne oblike oblasti – diktature. Bile so bodisi osebno bodisi ideološko ali versko pogojene. To so primeri Irana, Iraka, Libije, Kambodže, Uzbekistana in Belorusije. Nekateri primeri so bili srednjeročno gospodarsko uspešni: Južna Koreja, Tajvan in Čile, čeprav ta proces ni bil brez žrtev (Diamond, 2019, 98). Državni aparat je bil podrejen ozkemu krogu sil ali celo eni sami osebi. Čeprav nenačrtno, so diktatorski pristopi upravljanja teh držav pustili številne posledice. Za te sisteme je značilno slabenje najvišjih socialnih slojev oziroma izginevanje politične elite, še posebej če nosilci diktature zaslutijo morebitno konkurenco. Klub načrtu, da bodo te države skušale minimalizirati učinke revščine, je bilo to pogosto praktično nemogoče. Redukcija višjega in še zlasti srednjega sloja je zmanjšala pritisk na izbrane oblike na primer bivalnih razmer v mestih. Zmanjšanje potrošnje je reduciralo tudi ponudbo; malo turizma in skromnejši obseg trgovine. Sloj »elite« je zelo skromen, pri načinu svojega življenja pa omejen; zato pa navezan na tujino (na primer bančništvo, zavarovalništvo, določene oblike turizma). Na drugi strani se krepi delež prebivalstva pod pragom revščine.

Ko pritisk diktature popusti, se praviloma pričenja stihijski razvoj. Neredko prihaja do nemirov in prav tako nasilnih novih prevzemov oblasti. Zelo pogost pojav je tudi korupcija, ki jo v teh državah lahko opazujemo kot obliko vzporednega nameščanja oblasti. Na kriznih območjih je uspela preživeti diktatorsko dobo. Ta korupcija je sistemski pojav, na določen način preživetvena nuja, ki predstavlja danes veliko razvojno oviro.

8.1.5 Države s stihijskim pristopom političnega razvoja

Mnoge afriške in azijske, pa tudi latinoameriške države niso imele posebnih možnosti razvijati modele socialnega razvoja, s katerimi bi zajezili pereče težave. So predvsem dediščina preteklih kolonialnih obdobij in velikih enostranskih vplivov podjetij iz razvitih držav. Zaradi številnih konfliktov in lokalnih vojn so mnoge države zapadle v kaotična državna stanja, kjer državnih posegov skoraj ni bilo. Visok delež prebivalstva je pod pragom revščine. Različni poskusi tako liberalističnih kakor tudi socialističnih pristopov s kratkim trajanjem se niso posebej obnesli, kakor tudi ne sistemi mednarodne pomoči. Pogosto so imeli le dober namen, realno pa so se izkazali za neposrečene eksperimente. V teh družbah je najrevnejši sloj zelo številčen, čeprav ne posebej vpliven. Srednjega sloja praktično ni. Kmečko prebivalstvo je številčno, a pogosto obubožano. Politična elita ima svoje ekonomske kapacitete (izvor vpliva, moči) pogosto v tujini, v domačem okolju pa le omejeno. Mnoge izmed teh držav so skušale uvajati velike projekte (na primer gradnje velikih energetskih sistemov), vendar brez

večjih uspehov. Dostikrat so koristili le ožjim skupinam, skupni družbeni učinki pa so bili skromni.

Stihijski prostorski razvoj je ob demografski eksploziji v fazi demografskega prehoda povzročil množičen beg v mesto oziroma na mestni rob (latinoameriški in še bolj »afriški« tip urbanizacije). Prisotno je tudi množično odseljevanje ljudi v tujino zaradi dela in zaradi varnosti. Na nekaterih območjih gre za močno degradirane in celo opuščene predele, neprimerne za življenje. Kot taki so vedno breme držav. Dodaten problem so gospodarske in prostorske posledice vojn in spopadov na številnih kriznih območjih. Zaradi odsotnosti načrtovanja so tudi poznejši korektivni posegi ekonomsko in politično tvegani in se jih redko lotijo.

9 Država in mednarodno okolje

9.1 Država v mednarodnem okolju

V tem poglavju so predstavljeni načini, s katerimi države posegajo navzven v mednarodno okolje. Govorimo lahko o mednarodnih odnosih držav (Benko, 1997).[271] Za geografski spekter opazovanja so posebej zanimive in pomembne kulturne, socialne in prostorske politike, prek katerih države glede na notranjo ureditev in določen način delovanja dosegajo cilje, ki si jih postavljajo kot pomembne. To so zastavljeni načrti, realizacije lahko od teh zelo odstopajo ali pa se celo povsem izjalovijo. Glede na velikost, starost, izkušnje političnih elit, vzpostavljen ugled in položaj, pa tudi okoliščine v sosedstvu vodijo države zelo različne odnose oziroma širše vzeto politike, s katerimi uresničujejo svoje cilje. Države v mednarodnih odnosih neposredno in v največji meri realizirajo svoje državne ali nacionalne (geo)politike. Enotne mednarodne politike ni (Russet, Starr, 1996). Države jo morajo izgraditi glede na svoje interese, percepcije, okoliščine in seveda možnosti (Evans, 1997).

Tehnično gledano vršijo mednarodno delovanje države trije glavni akterji: vladne strukture in predsednik in/ali monarh, diplomatski predstavniki (diplomacija) ter drugi predstavniki države. Od teh ima vsak svoje mesto, vlogo in pomen ter je pri delovanju nenadomestljiv po položaju in statusu, funkcijsko pa so v praksi mogoče številne poti in tudi nadomestno delovanje (podoben učinek).

Mednarodne odnose neposredno izvajajo politične garniture v državah, torej vlade in pooblaščeni predstavniki, bodisi voljeni predsedniki ali dedni monarhi, ki/če in kolikor jim je zaupano to poslanstvo. Predsednik vlade (premier) in ministri imajo možnost in poslanstvo neposrednega stika na splošnih in parcialnih področjih (resorjih) in se vrši z neposrednim delom, srečanji in izmenjavo listin. Mednarodno delovanje ministrov in članov vlade neke države ima uraden značaj, po vsebini pa je področno in delovno. Ni redkost, da so ob ministrih delegacije ali tudi širše *ad hoc* delovne skupine. Prav tako ni nujno, da so delovna srečanja zelo na očeh javnosti in medijev.[272] Nasprotno so mednarodni nastopi predsednikov držav ali monarhov vedno javni in uradni dogodek in se štejejo za srečanje na najvišji ravni. Država s takim aktom pošiljanja in sprejemanja obiskov na najvišji ravni *de facto* izraža priznanje, podporo, upoštevanje in spoštovanje državi,

271 In še Benko, 1977; Benko, 1997b.

272 Osimski sporazumi, ki sta jih sklenili Italija in Jugoslavija, so se pripravljali skoraj tajno. Dokler ni bila razrešena večina vprašanj, se o dogajanju skoraj ni vedelo nič (Kolenc, 1977).

s katero se taki obiski vršijo. Uradni obiski imajo določen protokol s precej podrobno opredeljenimi pravili oblačenja, vedênja, ravnanja častne straže, obiskov določenih objektov ali predelov države, lahko srečanj z institucijami in redkeje z ljudmi.

Diplomacija je poklicna oblika dela za državo v tujini. Skupni sestav je diplomatski zbor neke države, najstarejši delujoči predstavnik je *doyen*.[273] Poleg veleposlanikov (ambasadorjev) so še konzuli in atašeji. Delo prvih obsega opolnomočeno predstavljanje in zastopanje države v tujini, kar pomeni tudi izdajo ustreznih listin. Ambasadorji so tudi prve osebe, ki ob morebitnih zaostritvah meddržavnih odnosov prejmejo protestne note ali druge izraze nesoglasja in nasprotovanja. Nasprotuje jim lahko tudi ljudstvo s protesti in podobnimi manifestacijami. Ambasadorji so v prostorih (veleposlaništvih ali ambasadah) po statusu v svoji državi; prostor teh ustanov se torej šteje za teritorij držav po statusu. Simbolno je to označeno z napisi, zastavo, grbom in drugimi simboli, ki jih morajo izpostavljati po predpisih. V praksi se to izkazuje tako, da se na primer nekdo zateče na veleposlaništvo in zaprosi za azil ali druge oblike varstva. Konzularna predstavništva so nižjega ranga in navadno pooblaščena za omejene oblike predstavljanja in zastopanja držav, na primer glede manjšin, gospodarskih zadev ali drugih nalog, ki jih država oceni za pomembne. Podobno so tudi atašeji namenjeni za na primer vojaške zadeve, kulturo in podobno (Jazbec, 1997). Vsi diplomatski predstavniki uživajo diplomatsko imuniteto, kar jih varuje pred posegi oblastnih struktur v državi, kjer delujejo. Izkazujejo jo z diplomatsko listino, dokumentom, oznako vozil in seveda objektov (Udovč, Žigon, 2020).

Tretja skupina predstavljanja države so naključni predstavniki. Izbrani so zaradi določenih zaslug na umetniškem, znanstvenem ali športnem področju. Predstavniško vlogo jim dodelijo kot izraz časti in obenem pričakovanja, da bodo zaradi družbenega ugleda povečevali ugled svoje države. Ob omejitvah in sankcijah lahko se lahko poseže tudi po omejevanju tovrstnega predstavljanja.

Le redke države se zaprejo v svoje državne okvire in so tudi dejansko, po svojih politikah, svet zase, izolirane od drugih. Vendar taki primeri so. Albanija je bila od srede sedemdesetih let 20. stoletja do leta 1989 povsem zaprta država, odnose je prekinila z vsemi. Državljani niso mogli potovati v tujino in tudi obisk Albanije je bil skoraj nemogoč. Sledilo je porazno stanje na skoraj vseh področjih do mere, da je državni sistem v začetku devetdesetih let dobesedno razpadel, prebivalci pa so državo množično zapuščali. Precej podobna temu je še sedaj Severna Koreja, ki razen zelo skromnega komuniciranja od časa do časa prekine zid avtoizolacije. Država ne more biti izolirana dalj časa, ker jo že mednarodni

273 Doyen ali tudi doajen je izraz francoskega izvora in pomeni starešino; častnega voditelja diplomatskega zbora v neki državi. Navadno se pri tem upošteva načelo senioritete (najstarejši po letih ali najstarejši po službenem (diplomatskem stažu).

tokovi prej ali slej postavijo pred določene konkretne izzive, ki se jim ne more izogniti. Končno je tudi politika izolacije – politika in sproža povsem določene, pričakovane posledice.

Država je nujno soočena z mednarodnim okoljem. V praksi to zelo redko pomeni odnos z vsemi državami sveta neposredno. Le redke države imajo tolikšen interes in tudi predstavništva so razmeroma velik strošek države. Države vodijo politiko do vseh držav na svetu le načelno, praktično pa so povezave držav selektivne, in sicer glede na okoliščine, interes in možnosti. Pri oblikovanju teh odnosov so poleg negovanja lastne suverenosti in politične neodvisnosti pomembne zlasti pogodbe, asociacije in zveze, na katere pa vplivajo tudi regionalne ter globalne razmere. Zato so te okoliščine zelo merodajne za politične odnose držav. Pri tem so zelo izpostavljeni odnosi držav, moč in vpliv držav ter pogosto tudi (politična) zgodovina odnosov. V nekaterih primerih so pomembne tudi druge oblike sorodnosti in povezanosti, na primer kulturno-jezikovni ali kulturno-religijski okvir, lahko tudi sorodnost političnih strank ali struj, ki so takrat aktualne ali pa dalj časa na oblasti in vodijo politike držav, do navsezadnje drugih, celo osebnih stikov državnikov. Povsem na koncu so velike makroregionalne povezave, vojaške zveze in druge oblike povezanosti. Svoje poglavje pa je delovanje držav v okvirih mednarodnih organizacij.

Glede odnosov z državami veljata načeli bližine in interesa. Pri tem se postavlja primat bližine, pod predpostavko, da so odnosi z državo v bližini skoraj nujno usmerjeni k sosednjim državam zaradi verjetnih skupnih problemov in priložnosti. Sosedov si države ne izbirajo, a jih morajo aktivno upoštevati. Glede odnosov z državami po svetu veljajo nekatera pravila. S sosedami morajo graditi določen odnos in imeti stalno komunikacijo. Izbiranje držav po interesu je podrejeno določeni uporabnosti ali koristnosti. Z vsemi državami, s katerimi poteka gospodarska izmenjava, je praviloma potreben tudi politični odnos. Lahko ga vrši zgolj gospodarska diplomacija ali celo *ad hoc* izbrani predstavniki.. Te države je mogoče izbirati glede na možnosti medsebojnega sodelovana. Delo diplomacije je olajšati izmenjavo, poenostaviti in zavarovati, morda poenotiti standarde in druge značilnosti. Države se usmerjajo k sodelovanju s tistimi partnerji, za katere ocenjujejo, da je sodelovanje z njimi primerno in smiselno, ali pa morajo z njimi sodelovati zaradi objektivnih okoliščin, kot so prisotnost manjšin,[274] potek transportnih poti, služnostne zadeve glede prometnih koridorjev in podobno. Tega je navadno veliko in odnosi s sosedami so neke vrste nuja, zaradi specifičnih okoliščin dostikrat naporna in manj prijetna (Kosin, 2000).

Pri izbirnem načinu sodelovanja z državami se postavljajo tri načela, ki imajo tudi določeno vlogo. Prvo je načelo primarnega (glavnega) interesa, kar pomeni

274 Po prvi svetovni vojni je bila Čehoslovaška soočena s številčnimi manjšinami, najbolj naporno je bilo z nemško skupnostjo v Sudetih (Masaryk, 1936). Vendar je bilo treba vzdrževati odnose tudi z Avstrijo in Nemčijo (tedaj: Tretjim rajhom).

osredotočanje zlasti in najprej na izbrano pomembno področje. Taka področja so na primer: etnične manjšine, prometne poti, trgovska izmenjava, kulturni okvir, vojaško sodelovanje in podobno. Načelo ima značaj usmerjevalca. Drugo je načelo sorazmerne moči, ki je izražena demografsko, gospodarsko, vojaško, tehnološko ali kulturno. Predstavlja možni domet oziroma omejitve lastnih interesov. Z določenimi državami morajo neke države nujno sodelovati, sicer bodo lahko nastopile težave. Načelo deluje kot pospeševalec. Tretje načelo je načelo okoliščin; zajema vsa materialna, prostorska, zgodovinska dejstva, ki naj jih država upošteva v odnosih z drugo državo.

Za primer vzemimo Finsko. Ta je članica EU in od leta 2023 dalje tudi NATA, prej je bila vojaško nevtralna, a močno vojaško zmogljiva država. V EU je manjša, a ekonomsko močna članica z geografskimi omejitvami. Baltski morski bazen predstavlja njeno sosedstvo in morski prostor, prek katerega se pride na ocean. V njem torej mora sodelovati v vseh regionalnih iniciativah in pobudah, ker je Baltiška država. Verjetno se ji izplača imeti odnose z državami s podobnimi geografskimi značilnostmi, ker ima življenje na arktičnih prostranstvih svoje posebnosti. Rusko sosedstvo je dolgo zahtevalo nevtralno držo, po praksah pa zelo previdno sodelovanje. Finska je morala upoštevati, da je Rusija močna država in ima tradicijo tudi nasilnega reševanja lastnih interesov.[275] Rusije ni smela direktno izzivati, a če je hotela ohranjati neodvisnost, je morala usmerjati svojo zunanjo politiko na dva načina. Najprej se je morala v obrambi nasloniti na lastne sile, tudi zato, da ne bi izzivala Rusije. Da pa bi odvračala možnost napada, so morale biti te sile obrambno zadostne. Nadalje se je Finska zaradi ruske bližine in izkušenj z njo veliko posvečala mednarodni politiki in se je uveljavila kot pomemben mednarodni dejavnik, bila tam aktivna in iniciativna (Diamond, 2008). Finska naj bi tudi z izbiro zavezništev delovala do Rusije po eni strani pomirjujoče, po drugi pa dovolj močno, da Rusija prepozna nesmiselnost napada (Marshall, 2019, 27–29).

Izraelci imajo drugačen pristop, ker so razmere v širši regiji zelo drugačne. Izrael je med arabskimi državami, ki ga v celoti obkrožajo, dejansko osamljen, v mednarodni politiki pa je izraelska diplomacija zelo aktivna. Pri tem si veliko pomaga tudi z »drugim Izraelom« – vplivno judovsko diasporo. S svojimi sosedami vzdržuje oboroženi mir in stalno vojno. Mejna območja so marsikje v realni vojni, izraelska vojska tam občasno izvaja vojaške operacije in na ta način vzdržuje ravnovesje. Izrael je do sosedov glede na okoliščine izbral metodo totalne varnosti in več varnostnih pasov, visoko stopnjo varnosti zagotavlja poleg vojske tudi agilna izraelska diplomacija (Encel, 2023, 78).

275 Rusija je država, ki v svoji večstoletni zgodovini nima izkušnje, kako oblikovati dobrososedske odnose. Zanašala se je zgolj na vojaško silo in strah pred njeno uporabo.

S sosednjimi državami morajo države vzdrževati stike, dialog in oblike sodelovanja, in to ne glede na to, kako dobri so odnosi z njimi. Razlogov je veliko in vsi izhajajo iz konkretnih teritorialnih situacij, na primer: imajo skupne meje in prek meja teritorije, ki na neke načine medsebojno vplivajo na regije; imajo dostikrat narodne manjšine z določenim statusom; prek meja vodijo prometne poti oziroma širše vzeto koridorji; morda imajo skupna vodna telesa (reke, jezera), lahko tudi mejne ali celo skupne energetske in druge objekte; po mejnih poteka rekah plovba; imajo skupna ali povezana zavarovana območja. Upoštevati je treba značilnosti širših obmejnih regij, pa tudi to, da sta dve ali več držav v skupni veliki makroregiji z določenimi značilnostmi (na primer alpske države, države Podonavja ali Panonske nižine in podobno). V odnosih s sosednjimi državami naj bi obstajalo načelo ravnovesja, ki ga je sicer mogoče tudi nadomestiti z drugimi pristopi, nesmiselno pa ga je povsem opustiti. Sosednje države so si lahko konkurenčne, nasprotne, prvi prijatelj ali prvi sovražnik, zato je upoštevanje tudi geografske konfiguracije sosednje države vedno pomembno.

Druga pomembna kategorija so partnerske države; to so tiste, s katerimi obstajajo realne vezi na podlagi skupne lege v makroregiji, skupnih interesov in usmeritev ter s tem podobni izzivi, pa tudi tiste s skupnimi oziroma podobnimi problemi. Alpske države, na primer, druži vrsta skupnih lobističnih interesov v širši regiji. Geografska okoliščina goratosti ustvarja skupno podlago sodelovanja. Podobno je na primer s Črnomorskimi državami; to so tiste, ki imajo svojo obalo ob Črnem in sosednjem Azovskem morju. Države morajo urejati zadeve glede na primer pomorskega prometa prek Bosporske ožine in Dardanel, tudi če sicer niso izrecno sodelujoče ali pa so si celo nasprotne. Reševanje skupnih problemov države poveže. Države kopenskega služnostnega prehoda (prometni koridorji, potek naftovodov in plinovodov) imajo skupno potezo, da prek njihovega ozemlja potekajo energetski vodi in infrastruktura, od katere so odvisne druge države. Dogovoriti se morajo glede transporta in drugih zadev.

Naslednji tip držav so tiste s skupno pogodbo in povezano ali tudi skupno zgodovino. To so lahko države izvoznice, zlasti strateških surovin/blaga (na primer države izvoznice nafte – OPEC), manj značilno je to za države uvoznice določenih surovin ali izdelkov, ker so si v tem konkurenčne, vendar ni izključeno. Države, ki nimajo ničesar skupnega, razen skupnih nasprotnikov in konkurentov, so si naravno bliže kot bi želele, ker jih v oblike bilateralnega ali multilateralnega sodelovanja silijo situacije.

Posebno mesto v mednarodni komunikaciji imajo različni kulturni okviri, ki postavljajo nekatere skupne izzive. Pri tem se upoštevajo zlasti jezikovne, verske, zgodovinske povezave, ki države družijo tako, da ustvarjajo podobnosti. Taki primeri so *frankofonske* države (države francoskega govornega področja), *luzitanske* države (države s portugalskim jezikom), arabske države (države arabskega jezika

in kulture, obenem tudi islama, pa tudi nekaterih povsem fizičnogeografskih okoliščin, kot so na primer skrb za vodne vire, dalje *islamske države* (v praksi se delijo glede na vejo islama), pa podobno tudi *katoliške države*, *pravoslavne države* ali po narodni – jezikovni sorodnosti (*slovanske države*). *Frankofonske države* druži tudi podobna zgodovina, sploh ko gre za bivše francoske kolonije. Te države v Afriki so samostojne, vendar je francoščina marsikje ostala jezik poslovne komunikacije.

Iz nekaterih od teh skupnih potez so se razvile pomembne formalne vezi in asociacije. *Arabska liga* združuje države z arabskim jezikom, ki imajo spričo islamskega kulturnega ozadja in precej podobnih zgodovinskih okoliščin precej skupnega. Nekdanje britanske kolonije so zaradi gospodarskih interesov povezane v britanski skupni svet, ki nosi morda nekoliko patetičen naslov – *Commonwealth*.

9.2 Standardizacije kot opravilo države

Odnosi v mednarodnem okolju zahtevajo prilagoditve. Vsak odnos države z državami po svetu zahteva sprejetje in uveljavljanje določenih standardov, norm, meril, načel in praks. Taka konstelacija stvari pripelje državo v stanje, da mora svojo zakonodajno plat vsaj do neke mere prilagoditi mednarodnemu okolju; s tem se okrnita suverenost in načelna svoboda države. Državljani imajo zaradi take odločitve prednosti, kar pa mora biti tudi v interesu države (doseganje blagostanja in varnosti državljanov). Prilagoditve so rezultat konsenza o koristnosti sprejemanja določenih stališč, načel, vrednot, norm, standardov in vsega, kar olajša delovanje v mednarodni komunikaciji oziroma jo sploh omogoča. Na mednarodni ravni ureja vprašanja mer in standardov mednarodno združenje.

Med standardi so nekateri univerzalni in drugi veljavni za določene države oziroma okolja. Koledar, na splošno sprejet po vsem svetu, je »evropski«, nekoliko drugačen je muslimanski, judovski, kitajski, majevski ali pa ruski; utemeljen je na določeni tradiciji. Poleg tega se uporabljajo še drugi, ki so značilni za določene civilizacijske okvire/kroge in tako naprej. Tudi leta štejemo po evropskem načinu;[276] sama uveljavitev pa je stvar določenih razmerij v svetu v času, ko se je enotnost narejala oziroma ustvarjala. Z današnjega vidika se zdi sprejemanje standardov, ki jih poznamo v vsakodnevnem življenju, skoraj odveč, ker so že nekaj časa v uporabi. A vendar se sprejemajo novi in novi standardi in tudi kakšni stari doživljajo spremembe. Taki so na primer:

276 Za štetje let sedaj uporabljamo dve različici navajanja, in sicer: naše štetje (n. š.) in pred našim štetjem (pr. n. š.); druga oblika je pred Kristusom (pr. Kr.) in po Kristusu (po Kr.); tega zadnjega navadno ne pišemo. Za zadnjo verzijo so starejši viri navajali latinizirano obliko AD (*Anno Domini* – Leto Gospodovo). V svetu je pogostejše navajanje drugo (pr. Kr. oziroma BC, ang. *Before Christ*), torej imenovanje dogodka, od kdaj tako štejemo leta. Mejnik je v vsakem primeru leto Kristusovega rojstva.

a) črkovne oznake države;[277]
b) šifra telefonskega omrežja;
c) napetost električnega omrežja (evropska, nemška ali pa angleška, pa tudi avstralska, ameriška …);
d) internetne oznake in domene;
e) štetje let;
f) koledar;
g) vzporedniki (dogovor o vzporedniku 0 po Greenwichu, lahko pa je tudi 0 po Parizu);
h) širina razmika železniških tirov (standardni, širokotirni – ruski; ameriški; ozkotirni);
i) dolžinske mere (metrične ali »celinske«, za razliko od angleških ali »imperialnih«);
j) časovne enote in časovni pasovi ter morebitne sezonske menjave časa;[278]
k) težinske mere;
l) volumenske mere;
m) oznake kalibrov orožja;
n) prometni znaki;
o) stran vožnje;
p) simboli za praktično uporabo (oznaka za invalide; oznaka stranišča)[279] in drugi.

Čeprav se zdijo gornji primeri samoumevni in enostavni, so v resnici produkt dolgotrajnih kompromisov (kadar je govor o nekih enotnih normah, vzemimo merjenje časa ali razdalj) ali pa se regionalno javljajo skupine držav, ki sprejmejo določene norme in standarde. Take so razmere pri izbiri napetosti električnega omrežja in tipu vtičnice, kar se zdi od daleč nepomembna folklora, a za popotnika je ključno, da lahko električno omrežje sploh uporablja. V internetni dobi je le na videz vse enostavno in poenoteno. Države so pristojne za odločitev glede sprejema določenih norm, ki veljajo le ponekod. To je velikokrat zelo praktično vprašanje, odvisno od sosedskih, makroregionalnih okoliščin. Samoumevnost odločitev splahni v izrazito notranje heterogenih državah, kjer na primer vprašanje praznikov (koledarjev) postane predmet polarizacije in kompromisov. Na tak izbor se vežejo mnoge situacije državljanov. Od strukture države je odvisno, kako bo določila norme in s kom se bo povezovala.

277 Po osamosvojitvi Slovenije sta bili opciji dvo- in tričrkovna oznaka Slovenije SL in SLO; prva oznaka je že lastna afriški državi Sierra Leone. Uveljavili sta se SI in SLO. Podobno dilemo je Slovaška rešila z verzijo SK in SVK.

278 Evropa je uvedla menjavo poletnega in zimskega časa v sedemdesetih letih, domnevno zaradi varčevanja pri ogrevanju in razsvetljavi. Po pol stoletja ni nobenih očitnih dokazov, da je menjava časa koristna, a se kljub temu ohranja.

279 Za oznako stranišč ni mednarodnega sporazuma in določil, je pa praksa. Med izraze, kot so WC, *Toilette*, OO, se sem in tja vrine tudi kaka »nacionalna« oznaka ali piktogram v zakotnem lokalu; na avtocestnem postajališču z velikimi pretokom ljudi pa se od upravljavca pričakuje mednarodna, vsem znana oznaka.

Standardi, norme in predpisi se oblikujejo na treh različnih ravneh. Prve norme morajo države sprejeti; nekatere brezpogojno in nujno, nekatere izbirno. Pristajanje nanje in njihovo uveljavljanje sta stvar pripadnosti določeni mednarodni povezanosti. Standardi te vrste so oznake, simboli in ravnanja na primer v mednarodnem letalskem, ladijskem in železniškem prometu. Države jih sprejmejo in uveljavijo, ker je izvajanje dejavnosti odvisno od njihove uveljavitve in dejansko ne gre za svobodno izbiro države. Odklonitev bi lahko pomenila praktično izključitev iz skupnosti, ki te standarde sprejema in uporablja. Drugo raven sprejemanja standardov postavljajo različne pogodbe, ki so predmet, ki izhaja iz preteklih stanj in/ali sedanjih (aktualnih) okoliščin. Pogodbeništvo je okvir obsega, smeri in načina delovanja držav v mednarodnem okolju (kjer gre za to področje). Pogodbe, sploh če gre za meddržavne ali mednarodne odnose/zadeve, so dokaj dolgotrajna oblika ureditve. Vstop v NATO za vsako članico pomeni tudi začetek urejanja tehničnih standardov, kot so kalibri in oznake orožja, standardi opreme, protokoli ravnanja in končno tudi službeni jezik. Norme tretje ravni izhajajo iz utečenih praks, dovolj pogostih in uporabnih, da jih države lahko tudi uveljavijo in predpišejo, sklicujoč se na praktičnost zadeve ali na pripadnost izbrani skupini držav. S tem izražajo pripravljenost na sprejemanje določenega ravnanja v mednarodnem okolju.

Karta 35: Politična karta sveta

9.3 Mednarodne organizacije in institucije

Države so se povezovale zaradi koristnih razlogov, kot so obramba, olajševanje gospodarske izmenjave, kulturna podobnost in sorodnost, podobnost verske pripadnosti prebivalcev in podobno. Države po svetu se povezujejo v ohlapne povezave glede na makroregionalno in celinsko ozadje. V ospredju so gospodarski interesi s poenostavljanjem gospodarskega sodelovanja, zmanjšanjem davčnih obremenitev, olajšanim prehodom meja in varovanjem primerne ravni političnih odnosov. Področje mednarodne organiziranosti je sedaj izjemno široko razvejano. Države se vanjo vključujejo glede na področje dela, čeprav obstaja splošna težnja, da so prisotne v večini mednarodnih organizacij. Temeljna razlika je, kje in kako nastopajo (Simoniti, 1985).

Povezovanje držav v mednarodne grupacije je že več kot stoletna praksa. V srednjem veku je imel status mednarodnega dejavnika rimski škof – papež, a seveda le v evropskem katoliškem svetu. Ko se je uprlo angleško kraljestvo in so se v 16. in 17. stoletju druga za drugo v svet protestantske verske orientacije obrnile kneževine in vladarji po zahodno-, srednje- in severnoevropskih deželah, se je papežev vpliv močno omejil in kot politični dejavnik učinkoval bolj zaradi tradicij in sprejemanja s strani vladarjev katoliške provenience kot zaradi formalnih moči. Papežev vpliv je prekinila francoska revolucija ob koncu 18. stoletja, združitev Italije leta 1866 pa mu je vzela tudi teritorij. V vmesnem času je po koncu napoleonskih vojn Sveta aliansa restavrirala moč in vpliv monarhij, organiziranost pa dokazovala z novo obliko povezovanja držav na dogovornem načelu. Vmes so potekali nekateri mirovni procesi (kongresi na Dunaju, v Berlinu in Bukarešti), kar dokazuje *de facto* uresničevanje konsenza držav o izbranih vprašanjih. Ni pa obstajala stalna dogovorjena oblika mednarodnega delovanja.

Prvo zares globalno organizacijo je svet dobil leta 1920: to je bilo Društvo narodov,[280] ustanovljeno kot odziv na prvo svetovno vojno. Naslednji dve desetletji in pol se razen živahnega vojaškega dogovarjanja ni dogajalo kaj dosti. Obdobje pravega razcveta mednarodnih organizacij se je pričelo po drugi svetovni vojni. Društvo narodov so zamenjali Združeni narodi (ZN oziroma

280 Društvo narodov (DN) (ang. League of Nations; fr. Société des Nations, šp. Sociedad de Naciones) je bilo ustanovljeno 10. januarja 1920 v Ženevi, kjer je bil tudi sedež. Poslovalo je v francoskem, angleškem in španskem jeziku. Glavno vlogo pri delovanju DN sta imeli Francija in Velika Britanija, ki sta delo tudi v največji meri podpirali in financirali. Ustanovno listino (Pakt Društva narodov) je podpisalo 32 članic, največje število je bilo šestdeset držav članic. Ustanovili so več odborov, na primer tudi za manjšine. DN ni bilo posebej učinkovito v preprečevanju vojn po svetu, izražalo pa je namero transparentnosti delovanja držav v mednarodnem prostoru in odgovornost držav do svojih državljanov.

UN),[281] ki so v naslednjih desetletjih zelo razvejali svojo organizacijsko strukturo, utrjevali povezave in postali relevanten dejavnik v mednarodnih odnosih. Vzporedno so se javljale tudi druge oblike mednarodnega povezovanja in oblikovanja organizacij predvsem na ravni interesnih povezav ter regionalnega združevanja. Mednarodne oblike organiziranja so le deloma kompatibilne. Zaradi sekcijskega povezovanja, temelječega na parcialnih interesih skupin držav, je sem in tja oviran delovanje globalnih povezav.

Sedaj so v ospredju zlasti velike celinske in regionalne povezave. Čeprav so si države v regionalnem okviru hkrati konkurenčne, skušajo znotraj regionalnih povezav doseči načelne dogovore o sinergiji delovanja in skupnem nastopanju napram tretjim državam, uveljavljati skupne koristi in prednosti povezanosti ter delovati enotneje v globalnem okviru.

Mednarodne organizacije se delijo v tri velike skupine: globalne, regionalne in sekcijske. Prve so načeloma odprte za vse države, ki izpolnjujejo pogoje mednarodne sprejemljivosti in prepoznavnosti ter izrazijo interes za sodelovanje. Druge vključujejo države po regionalnem ključu ob izpolnjevanju določenih dogovorov in pogojev. Tretje so vezane na skupna področja delovanja; države se vanje vključujejo glede na lastni interes in deloma tudi interese skupine že vključenih držav članic.

9.3.1 Združeni narodi (ZN ali UN)

Mednarodno delovanje držav je v sodobnem svetu skoraj nemogoče brez vključenosti v najširšo asociacijo, ki ji pripada velika večina držav: Združene narode (ZN) ali ang. United Nations (UN). Ostaja peščica tistih, ki jih v tem združenju ni; to so države, ki so suverenost razglasile in jo dejavno izvajajo, vendar jim prav ZN ne priznavajo statusa članice, kar je obenem razlog, da niso mednarodno priznane. Zavračanje priznanja s strani ZN je za te države velika ovira, ker jim onemogoča formalno delovanje na večini področij. Mednarodno priznanje nove države je proces, v katerem novonastala država pridobiva akte medsebojnega priznavanja s posameznimi članicami in z njimi vzpostavi formalne (diplomatske) odnose. Sprejetje v ZN je finalizacija tega procesa, pri čemer ni nujno, da novo državo sprejmejo vse članice.

281 Združeni narodi (ang. United Nations – UN) so organizacija načeloma držav vsega sveta. Nastali so na ustanovnem srečanju (konferenci) takoj po drugi svetovni vojni, 26. junija 1945, v San Franciscu, ko so sprejeli Ustanovno listino ZN. Listina je stopila v veljavo 24. oktobra 1945, ko jo je ratificiralo zadostno število članic (Udovič, Žigon, 2020, 98). Sedež je v New Yorku (ZDA). Sedaj je v ZN vključenih 193 držav. V Sloveniji se pogosti rabi izraz OZN (Organizacija združenih narodov), kar pa je glede na uradni naziv (Združeni narodi – ZN oziroma ang. UN – United Nations) zavajajoče. Po drugi razlagi (Natek, Natek, 2006, 690) je ZN oznaka za skupino držav (vse članice skupaj), OZN pa za organizacijsko sestavo.

Združeni narodi (ZN ali UN) so mednarodna organizacija, ki so jo ustanovili na podlagi volje protinemške koalicije (sestavljalo jo je skupaj petdeset držav) po koncu druge svetovne vojne z namenom varovati svetovni mir in preprečevati vojne kot obliko razreševanja odnosov med državami. V naslednjih dveh desetletjih se je število članic močno povečalo, ko so vanjo vstopile nove države, osamosvojene nekdanje kolonije. Obenem se je razvejala tudi organizacijska struktura ZN s sekretariati, sveti, službami, odbori, organi in drugimi oblikami različnih imen, obsega, namena dela in pristojnosti. Za določene namene se oblikujejo specializirane misije. Sedež ZN je v New Yorku; v Ženevi (Švica), na Dunaju (Avstrija), v Nairobiju (Kenija) in Den Haagu (Nizozemska) pa so nameščene specializirane službe in prav tako štejejo za sedeže ZN. Mirovna orientacija kot primarni namen je izhodiščno poslanstvo ZN, ki so mu dodane tudi varnost, blaginja, človekove pravice in skrb za okolje. Delovni in uradni jeziki ZN so angleščina, francoščina, ruščina, španščina in kitajščina (1946); leta 1982 je status uradnega in delovnega jezika dobila še arabščina. Vendar se največ uporabljata angleščina in francoščina.

ZN vodi **generalni sekretar**,[282] izvoljen na glavnem organu ZN; to je **Generalna skupščina ZN** (GS ZN; ang. General Assembly), ki deluje na letnih in izrednih zasedanjih; slednja se skličejo na priporočilo ali zahtevo Varnostnega sveta ZN. Generalno skupščino sestavljajo vse članice; vsaka ima lahko do pet predstavnikov, vendar samo en glas. Pomembne odločitve sprejema GS ZN z dvotretjinsko večino. Posamezno redno (letno) zasedanje vodi predsednik Generalne skupščine ZN, ki ga za vsako redno zasedanje izvolijo udeležene članice.

Varnostni svet ZN (VS ZN; ang. UN Security Council) je eden od petih glavnih organov ZN; po moči in vplivu je dejansko najpomembnejši organ ZN. Njegova delovna domena je predvsem varnost, kar pa posredno implicira na večino drugih področij mednarodnega delovanja držav. VS ZN sestavlja petnajst članic. Od tega je pet stalnih članic (ZDA, Francija, Združeno kraljestvo, Kitajska in Rusija),[283] deset pa je nestalnih, izvoljenih za dve leti, in sicer se vsako leto zamenja pet članic. Članice se sestavljajo po regionalnem ključu.[284] Članstvo v VS ZN

282 Generalni sekretar ZN po nenapisani tradiciji prihaja izmed držav članic, ki niso stalne članice Varnostnega sveta ZN (največje, najmočnejše države na svetu).

283 Stalne članice so dedinje zmagovite koalicije v drugi svetovni vojni, s tem da je od leta 1945 do danes prišlo do nekaterih sprememb. V ustanovni listini so zapisana imena držav stalnih članic: ZDA, Francija, Združeno kraljestvo, Republika Kitajska in Zveza sovjetskih socialističnih republik. Kitajsko je v VS ZN dejansko zastopal otoški del Kitajske (Tajvan) in je šele leta 1971 moral prepustiti mesto Ljudski Republiki Kitajski. Leta 1991 je po razpadu Sovjetske zveze mesto te prevzela pravna naslednica Ruska federacija. Ustanovni akt se do sedaj še ni spremenil (Udovič, Žigon, 2020, 107).

284 Azija ima dve članici, Latinska Amerika dve, Zahodna Evropa dve, Afrika tri, Vzhodna Evropa z naslednicami Sovjetske zveze eno in Arabske države eno članico (izmenično izmed severnoafriških in zahodnoazijskih držav) (Udovič, Žigon, 2020, 108).

je precejšen mednarodni prestiž. Odločitve sprejemajo po načelu dvotretjinske večine oziroma meje 9/15. Stalne članice imajo pravico veta; en sam glas stalne članice prepreči sprejem resolucije VS ZN. Da bi bile resolucije uspešne, morajo torej imeti podporo vseh stalnih članic. Pravico veta so stalne članice uporabljale sorazmerno pogosto, zdaleč najbolj Sovjetska zveza. Po letu 1991 sta to prakso nadomestila podobno učinkovita grožnja uporabe veta (najpogosteje Rusija) ali vzdržanje glasovanja (najpogosteje Kitajska) in so države, ki so želele uveljaviti določeno resolucijo, njeno vsebino s stalnimi članicami uskladile že prej ali pa predlog umaknile.

Poglavitno opravilo VS ZN je razprava in odločanje o tematikah mednarodne varnosti in miru na svetu ter je načeloma zanju tudi odgovoren. Po razpravi izdaja poročila s priporočili, resolucije (ki so eksekutivnega značaja) ter po potrebi določa tudi mirovne in politične misije. VS ZN ima na voljo mirovne sile (UN Peace-Keeping Forces – UN PKF), katerih delo usklajuje Stalni vojaški odbor (ang. Military Staff Committee). Mirovne sile ZN (popularno: *modre čelade*) so sile, ki jih v veliki večini dajo na razpolago države članice, ki se za sodelovanje v misiji odločijo, ZN pa so dolžni poskrbeti za stroške delovanja misije. Vsaka država, udeležena na misiji, nosi tudi objektivne stroške priprave nanjo, za svoj personal in za različne manipulacije in oskrbo. *Politične misije* imajo večidel opazovalne in svetovalne naloge v državah, ki jih prizadenejo krize, pretresi in podobno. Tako delovanje ima preventivni značaj ali pa se izvaja po uspešnih mirovnih misijah.

VS ZN skuša konflikte, ki jih obravnava, rešiti po mirni, diplomatski poti, in šele nato uporabi tudi grožnjo s silo, ekonomsko prisilo (sankcije) in v skrajnem primeru intervenira tudi z vojaško silo. Vojaške sile ZN so potrebne v nadaljevanju mirovnega procesa s preprečevanjem ponovnih ali razširjenih spopadov. Najobsežnejšo vojaško akcijo za dosego miru so izvedli proti Iraku leta 1990.[285] VS ZN je zaradi potreb uvedel še dve sodišči kot delovni telesi.[286] Leta 2003 je začelo delovati Mednarodno kazensko sodišče (ang. International Criminal Court – ICC) s sedežem v Haagu, pristojno za vojne zločine in zločine proti človeštvu.

Mirovne misije so v teku v več državah in na njihovih kriznih območjih. Sedaj je takih misij 18; navedeno od najstarejših proti novejšim so naslednje: UNTSO (Palestina, od 1948), UNMOGIP (Kašmir; Indija in Pakistan, od 1949), UNFICYP (Ciper, od 1964), UNIFIL (Libanon, od 1978), UNDOF (Golan; Sirija in Izrael, od

285 Drugega avgusta 1990 je Irak napadel in zasedel svojo sosedo Kuvajt zaradi očitkov, da Kuvajt črpa iraško nafto. VS ZN je razpravljal, pozival Irak k umiku zasedbe, sledile so gospodarske sankcije in po očitni neodzivnosti Iraka je VS ZN izglasoval resolucijo 678 z ultimatom, nato je sledila vojaška intervencija s koalicijo tridesetih držav pod vojaškim poveljstvom in vodstvom ameriške vojske. Med 16. januarjem in 28. februarjem 1991 so prisilili iraško vojsko iz Kuvajta. Na zavezniški strani je bilo skupno zbranih le malo manj kot milijon vojakov. Motivi in tudi odnosi med Kuvajtom in Irakom imajo sicer dolgo in nekaj bolj zapleteno zgodovino.

286 To sta Mednarodno sodišče za vojne zločine na območju nekdanje Jugoslavije (Den Haag) in Mednarodno sodišče za vojne zločine v Ruandi (Arusha).

1978), MINURSO (Zahodna Sahara, od 1991), UNOMIG (Gruzija, od 1993), MONUC (Kongo, od 1999), UNMIK (Kosovo, od 1999), UNAMSIL (Sierra Leone, od 1999), UNMEE (Etiopija in Eritreja, od 2000), UNMISET (Vzhodni Timor, od 2002), UNAMA (Afganistan, od 2002), UNMIL (Liberija, od 2003), MINUSTAH (Haiti, od 2004), UNOCI (Slonokoščena obala, od 2004), ONUB (Burundi, od 2004), UNMIS (Sudan, od 2005). Skupaj angažirajo okrog 108.000 oseb, od tega je nad štiri petine vojakov, policistov in različnih ekspertov, preostalo je drugo osebje. Od leta 1948 so mirovne sile ZN imele nekaj manj kot 4000 žrtev zaradi spopadov, min in prometnih nesreč.

Mednarodno angažiranje držav na mirovnih misijah je priznanje državi in izraz zaupanja v mednarodni skupnosti, a je tudi obveza in navsezadnje posel, vsaj posredno. Država v intervenciji ali na misiji ima lahko prednosti vzpostavljanja prvih stikov, z donatorskimi konferencami lahko rešuje probleme in se srednjeročno ekonomsko umešča v okolju, kjer intervencije potekajo. Intervencije imajo tudi negativno plat, ker lahko poleg materialnih in finančnih stroškov prinesejo tudi človeške izgube ali vodijo v spopade, izjemoma celo v dolgotrajne vojne. Odločitev za delo na mirovni misiji je vedno (ali bi morala biti) strateška odločitev države.

Posebno mesto med glavnimi organi ZN pritiče **Skrbniškemu svetu ZN** (ang. UN Trusteeship Council); posebnost je v sedanji (že večletni) brezdelnosti, ker ni primera, nad katerim naj bi bdel (zadnji primer je bil skrbništvo nad otočjem Palau v Pacifiku). Skrbniški svet ZN so določili v Ustanovni listini ZN s sestavo petih članic (ki so stalne članice VS ZN). Dolžnost tega organa je skrbeti za določeno ozemlje pod skrbništvom za varnost, razvoj in povečevanje blaginje.

Mednarodno sodišče ZN (ang. International Court of Justice – ICJ UN)[287] ima sedež v Den Haagu na Nizozemskem ter je pravna institucija v sestavu ZN s poslanstvom razreševanja sporov članic ZN in sodelovanja v zadevah vseh organov, teles, organizacij in podobnega, ki sodijo v okvir ZN. Sestavlja ga 15 neodvisnih sodnikov, ki jih izvolita GS ZN in VS ZN, in sicer z liste, ki jo pripravi stalno sodišče ZN v Haagu.

Naslednji glavni organ je **Ekonomski in socialni svet ZN** (ang. Economic and Social Council – ECOSOC), katerega delo je koordinacija in finančna skrb za ZN v celoti, se pravi vseh specializiranih svetov, agencij, organizacij in komisij. ECOSOC je strukturno zelo razvejan ter obsega vrsto stalnih odborov in komisij.[288] Formalno je podrejen Generalni skupščini ZN. ECOSOC sestavlja 54 članov, ki jih izvoli GS

287 Po drugih navedbah naj bi se prevajalo Meddržavno sodišče ZN (Udovič, Žigon, 2020, 111); ni razloženo, zakaj. Možno, da dikcija izhaja iz razlikovanja med *state* – država in *nation* – narod. Toda v imenu ZN so United Nations, pa jih ne prevajamo »Združene države«, temveč »narodi« (v slovenskem okolju je najpogostejše navajanje OZN, čeprav je uradno ime krajše).

288 Tudi komisije se vežejo na regionalno pravilo, poleg tega pa še na različna področja.

ZN za dobo treh let, sestava je določena po regionalnem ključu.[289] Skupaj je 21 komisij in odborov za različna delovna področja in tudi po regionalnem ključu jih je od tega pet (Natek, Natek, 2006, 690).

Poleg glavnih organov imajo ZN v svojem organizacijskem okviru še *pomožne* ali *vzporedne organe* (ang. *subsidiary organs*).[290] Ustanovljeni so za delovna področja, dovolj zaključena in specifična, da se jim na svetovni ravni posveča pozornost. Njihovo poslanstvo je razvoj in spremljanje določenega področja na svetovni ravni. Odgovorni so Generalni skupščini ZN, sicer pa delujejo samostojno. Poleg centralne ustanove delujejo tudi po državah. Sedeži posameznih organizacij tega reda so drugje po svetu. Svetovna organizacija, ki sodi bodisi v sestav ZN bodisi zunaj njega, a ima svetovni značaj, je prestiž mesta in priznanje države, čeprav prinaša nekaj stroškov z vzdrževanjem ustanove. Za njihovo delovanje so oblikovani skladi ZN, ki jih dopolnjujejo z donacijami tudi po državah; različno od odbora oziroma organizacije do organizacije. Število teh organov narašča. Sedaj jih je 39.[291] To so na primer: UNDP (Razvojni program ZN), UNFPA (Sklad ZN za dejavnosti prebivalstva), UNEP (Program ZN za okolje), UNCTAD (Konferenca ZN za trgovino in razvoj), WFP (Svetovni program za prehrano), CDP (Komite za razvojno politiko), UNICEF (Sklad ZN za otroke), HRC (Svet za človekove pravice), ILC (Komisija za pravice narodov), UNHCR (Urad visokega komisarja ZN za begunce), OHCHR (Urad visokega komisarja ZN za človekove pravice), UNRWA (Agencija ZN za pomoč in zaposlovanje palestinskih beguncev na Bližnjem vzhodu), DPO (Glavni oddelek mirovnih misij), DPPA (Glavni oddelek za politiko in uveljavljanje miru), DCO (Urad za koordinacijo razvoja), UN-HABITAT (Program ZN za naselja), JIU (Skupna inšpekcijska skupina), OCT (Urad za boj proti terorizmu),[292] PBC (Komisija za konsolidacijo miru), UNDC (Komisija za razoroževanje), UNIDIR (Inštitut ZN za proučevanje razoroževanja), UNODA (Urad ZN za razorožitvena vprašanja), UNICRI (Medregijski raziskovalni institut za kriminaliteto in pravico), UNAIDS (Program ZN za aids), UNODC (Urad ZN za boj proti drogam in kriminalu), UNOPS (Urad za projektne storitve), UNU (Univerza ZN), UNSSC (Visoka šola ZN za sistemsko osebje), UNRISD (Inštitut ZN za socialni razvoj), UNITAR (Inštitut ZN za izobraževanje in raziskovanje), INSTRAW (Mednarodni raziskovalni in izobraževalni inštitut ZN za podporo žensk), UN-WOMEN (Enotna za enakost in opolnomočenje žensk), UNPFII (Stalni forum za domorodska vprašanja), UN-OHRLLS (Urad visokega predstavnika za najmanj razvite države).

289 Zahodnoevropskim državam pripada 13 sedežev, vzhodnoevropskim 6, azijskimi državam 11, afriškim 14 in 10 latinoameriškim državam.

290 Nemci prevajajo ta del ZN kot *Nebenorgane*, kar bi bilo bližje izrazu »vzporedni«. Različne interpretacije.

291 Der neue Kosmos Weltalmanach & Atlas, 2024, 504.

292 Spisek organizacij, ki jih mednarodni svet prepoznava kot teroristične, objavlja The CIA World Factbook kot posebno prilogo.

Na svetovni ravni so poleg organizacij ZN (ali z drugimi imeni, kot so agencija, urad, inštitut, komite in podobno) še ustanove in organizacije, ki so povezane z ZN na podlagi pogodb. Skupno ime teh je: **specializirane agencije ZN**. Članstvo države v ZN še ne zagotavlja tudi članstva v teh organizacijah, pač pa se morajo države vključiti in tam delovati samostojno. Formalna samostojnost organizacij se izraža v načinu financiranja in zasedbi mest s predstavniki iz posameznih držav ter pravili dela in participacijo članic, to je držav sveta. ZN so le okvir, kateremu te organizacije letno poročajo, in sicer prek ECOSOC. Posebno mesto imata dodatno še dve. IAEA (Mednarodna agencija za jedrsko energijo) ima poseben status: je pod varstvom ZN in mora letno poročati GS ZN. Druga je WTO (Svetovna trgovinska organizacija), ki praktično pokriva ves planet. Z ZN ni pogodbeno povezana.

Specializirane agencije ZN so: UNESCO (Organizacija ZN za izobraževanje, znanost in kulturo), ILO (Mednarodna organizacija dela), FAO (Organizacija ZN za prehrano in kmetijstvo), IFAD (Mednarodni sklad za razvoj kmetijstva), UNIDO (Organizacija ZN za industrijski razvoj), ICAO (Mednarodna organizacija za civilno letalstvo), IMO (Mednarodna pomorska organizacija), ITU (Mednarodna zveza za telekomunikacije), UPU (Mednarodna poštna zveza), IMF (Mednarodni denarni sklad), WB (Svetovna banka), ki jo sestavlja pet tesno povezanih organizacij (IBRD, IDA, IFC, MIGA, ICSID),[293] WHO (Svetovna zdravstvena organizacija), WIPO (Svetovna organizacija za intelektualno lastnino) in WMO (Svetovna meteorološka organizacija).[294]

9.3.2 Regionalne povezave po svetu

Države se vključujejo v ZN in posamezne organizacije v njihovem sestavu, ker bi izogibanje temu bi pomenilo osamitev in omejitev v mednarodni komunikaciji, zmanjševalo vlogo in pomen države ter oslabilo njen položaj. Vključevanje zahteva sorazmerna sredstva in kadrovsko angažiranje, in sicer v obliki dela državnih institucij ter poročila za posamezne organizacije in institucije. Cilj države je prisotnost v mednarodnem prostoru ter po poročilih skladnost s smernicami in pričakovanji, čeprav ni nujno, da je vedno tako. Države si občasno privoščijo določena ali celo precejšnja odstopanja na posameznih področjih, kar lahko okrni njihov ugled in jih prikrajša za kako priložnost. Po drugi strani so lahko določeni položaji in situacije posamezne države tudi take, da so vitalni interesi morda v nasprotju s pričakovanji mednarodnih organizacij, a jih bo država kljub temu vodila v smer

293 IBRD (International Bank for Reconstruction and Development – Mednarodna banka za obnovo in razvoj), IDA (International Development Association – Mednarodna zveza za razvoj), IFC (International Finance Corporation – Mednarodna finančna korporacija), MIGA (Multilateral Investment Guarantee Agency – Večstranska agencija za naložbena zavarovanja) in ICSID (International Centre for Settlement of Investment Disputes – Mednarodni center za reševanje investicijskih sporov).

294 Podrobnosti glej v Natek, Natek, 2006, 690–696; prav tako tudi v Der Neue Kosmos Weltalmanach & Atlas, 2024, 224; 500–509; ali pa v The CIA World Factbook 2022–2023, 2023, 1052–1094).

po lastnem preudarku in interesu. Take situacije so pogoste v krizah, vojnah in podobnih situacijah. Tedaj mora država s kljubovanjem izkazovati določeno trdoživost in odpornost, ker lahko prejme tudi sankcije. Tako držo si nekatere države privoščijo relativno pogosto (na primer Rusija, Kitajska, Sudan, Iran, Saudova Arabija, Izrael, Pakistan, tudi ZDA občasno in druge).

Za usklajevanje gospodarskih, kulturnih in varnostnih vprašanj se države povezujejo tudi v širšem regionalnem okviru. Zgodovinski izvor in zaledje teh povezav sta precej različna in prinašata tudi različne ambicije, predvsem kar zadeva stopnjo povezanosti članic in področja delovanja, nekako skladne s tem pa so tudi oblike delovanja ter nadaljnja notranja povezanost članic. Te oblike so Evropska unija (EU), Severnoatlantski pakt (NATO), Britanska skupnost narodov (British Commonwealth of Nations), Skupnost neodvisnih držav (SND), Liga arabskih držav (kratko: Arabska liga), Organizacija islamske konference (OIC), Afriška unija (AU), Gospodarska skupnost držav Zahodne Afrike (ECOWAS), Skupina za azijsko-pacifiško gospodarsko sodelovanje (APEC), Združenje držav Jugovzhodne Azije (ASEAN), Organizacija ameriških držav (OAS), Skupni južni trg (MERCOSUR), Karibska skupnost in skupni trg (CARICOM) in Pacifiška skupnost.

Mednarodne povezave po regionalnem ključu se razlikujejo tudi po regionalni zaokroženosti. V veliki večini je tihi ali samoumevni pogoj članstva bodisi geografska lega na določenem delu celine ali izjemoma med celinami ter določen historiat, ki prav tako pomeni regionalno (teritorialno) obliko povezanosti. EU je vezana na celinsko pripadnost, ki pa je hkrati povezava držav po kulturni in zgodovinski plati, za članstvo v SND je bilo bistveno zgodovinsko ozadje – predhodni obstoj v okvirih Sovjetske zveze in še pred njo Ruskega carstva. Britanski Commonwealth je povezal Združeno kraljestvo z vsemi pripadajočimi teritoriji ter bivše kolonije, ki so izrazile interes po povezavi. NATO je primarno vojaška organizacija (pakt), dediščina hladnovojnih strateških razmerij v sodobnih situacijah, kjer je bil dalj časa skoraj enakovredno prisoten tudi politični in posredno celo gospodarski motiv, a je po letu 2022 (napad Rusije na Ukrajino) ponovno pretehtala predvsem vojaška komponenta. In doktrina. Afriška unija je celinska povezava afriških držav, dedinja predhodne Organizacije afriške enotnosti in z ambicijo povezave Afrike, podobno kot v Evropi, a je organizacijsko in po realnih interesih zelo daleč od tega. Arabska liga ima v zaledju zlasti kulturno noto, arabski jezik in islamsko veroizpoved. ASEAN ali MERCOSUR temeljita na vzajemnem gospodarskem interesu in regionalnem okviru.

9.3.3 Druge oblike mednarodnih povezav

Mednarodne povezave z regionalnimi asociacijami in povezave v okviru ZN še ne zaokrožajo vseh oblik povezovanja. Tretjo veliko skupino mednarodnih

povezav tvorijo pretežno interesno in zato sektorsko oblikovane organizacije, katerih temeljna značilnost je povezovanje po skupnem interesu in koristnostnih nagibih, nekatere oblike pa so pravzaprav precej profesionalizirane.

INTERPOL je mednarodna organizacija policistov in v tem okviru še posebej kriminalistov po svetu, katere namen je sodelovanje na področju povezanega pregona kriminala ne glede na politične meje, seveda ob upoštevanju zakonodaje in pravil države, kjer se določena kriminalna dejanja zgodijo in kjer se gibljejo morebitni storilci. ISO je organizacija, ki standarde na različnih področjih določa, jih preverja in nadzira. MOK (Mednarodni olimpijski komite) je zavezan področju športa v mednarodnem prostoru in olimpijskega gibanja kot nekakšnega vrhunca športnih dosežkov. Vključuje pripravo in preverjanje določil, meritev, standardov, protokolov in drugih oblik, pomembnih za enakopravne nastope športnikov ter za mesto vrhunskega športa v družbi.

CPA (Mednarodno arbitražno sodišče) ali tudi Haaško sodišče je mednarodno konsenzualizirana pravna institucija s precej starim, spoštljivim pedigrejem. Ustanovili so ga namreč že leta 1899, veljavno pa je postalo leta 1910, le malo pred prvo svetovno vojno. To sodišče ni povezano s sodiščem, ki spada v sestav glavnih organov ZN.

Skupina G7 (Svetovni gospodarski vrh) je povezava sedmih gospodarsko najmočnejših držav na svetu; dejansko elitni klub, katerega poslanstvo je predvsem razprava o gospodarskih tokovih in procesih ter njihovo usmerjanje. V tej skupini so predstavniki vlad ZDA, Velike Britanije, Francije, Japonske, Nemčije, Italije in Kanade. Navzoč je bil predstavnik EU (prej Evropske gospodarske skupnosti), od leta 1993 je kot gost sodeloval predsednik Rusije. Leta 1998 sej je preimenovala v G8 z Rusijo kot članico, a ta zaradi gospodarske šibkosti ni sodelovala v vseh razpravah. Leta 2022 so Rusijo izključili iz tega kluba, kar je bila ena od sankcij.

Posebno mesto v svetovnih ekonomskih odnosih ima OPEC, ki združuje države članice izvoznice nafte in je nastal kot oblika ekonomskega odpora proti moči zahodnih držav. Združuje enajst članic velikih proizvajalk in izvoznic nafte, da bi s cenovno politiko vplivale na gospodarska razmerja v svetu; pri tem so igrale na vlogo cene tega energenta kot sredstva pritiska.

BRICS je združenje velikih in gospodarsko vplivnih, a ne najmočnejših držav na svetu. Kratica predstavlja začetne črke imen članic: Brazilija, Rusija, Indija, Kitajska in Južna Afrika; slednja se je pridružila pozneje, prej je bilo združenje BRIC. Povezava je politično pomembna, a so tudi notranja nesoglasja dosti velika.

Formalno še obstaja, a pomen je močno nazadoval tudi **Gibanju neuvrščenih držav**. Pričele so ga države v razvoju leta 1961, med katerimi je imela zelo pomembno mesto Jugoslavija. Sprva so merili predvsem po ideološki

paradigmi, naperjeni zoper blokovsko delitev sveta, zavzemali so se za osamosvojitev kolonij, samoodločbo narodov, razorožitev in miroljubno reševanje sporov, pozneje so iskali tudi gospodarske paralele, kot je odpis dolgov in podobno.[295] Ob koncu blokovske razdelitve je sledil zastoj, a se gibanje kljub temu ni razpustilo. Sedaj mu pripada 115 držav, posebnega vpliva pa nima.

295 Gibanju neuvrščenih so pripisovali precej pomena tudi v slovenski zunanji politiki. Vendar to ni posebej upravičeno. Analiza kriznih območij in časovna dinamika teh razkrije tri dejstva: prvič, Gibanju neuvrščenih držav ni uspelo blokirati niti enega konflikta v državah članicah, ob tem da so se krize pojavljale predvsem na tem območju; drugič, prizadevanje za gospodarsko opolnomočenje držav članic gibanja je uspešno izpogajalo odpise dolgov, kar pa se je pokazalo kot nezadosten dejavnik njihovega gospodarskega napredka in tudi odvisnosti od razvitih držav niso zmanjšali; tretjič, med članicami se ni vzpostavila oblika gospodarske izmenjave s sistemom spodbud in olajšav. Poskusov v to smer je bilo sicer več, sploh z jugoslovanske strani.

Literatura

Aarts, P., Nonneman, G., (ur.) 2005: Saudi Arabia in the Ballance. Political Economy, Society, Foreign Affairs, New York University Press, New York.

Accetto, M., 2006: Izgradnja Evrope. Od razvoja ideje Evrope do njene ustavne prihodnosti, Založba Uradni list, Ljubljana.

Acemoglu, D., Robinson, J. A., 2012: Why Nations fail. The origins of power, prosperity, and poverty, Currency, New York.

Acemoglu, D., Robinson, J. A., 2015: Zakaj narodi propadajo? Izvori moči, blaginje in revščine na različnih koncih sveta, UMCO, Ljubljana.

Acemoglu, D., Robinson, J. A., 2020: The Narrow Corridor. How Nations Struggle for Liberty, The Penguin Books, London.

Achcar, G., 2023: The New Cold War. The United States, Russia and China from Kosovo to Ukraine, The Westbourne Press, London.

Adamič, L., 1947: A Nation of Nations, Harper and Borther Publishers, New York & London.

Agnew, J., 2002: Making Political Geography, Arnold, London.

Agnew, J., 2003: Geopolitics. Re-visioning world politics, second edition, Routledge, London & New York.

Agnew, J., Mitchell, K., Toal, G., (ur.) 2008: A Companion to Political Geography, Blackwell Publishing, Malden.

Ahram, A. I., 2020: War and Conflict in the Middle East and North of Africa, Polity, Cambridge.

Akşin, S., 2007: Turkey. From empire to revolutionary republic. The emergence of the Turkish Nation from 1789 to the Present, New York University Press, New York.

Al-Ahsan, A., 2004: Ummet ili nacija? Kriza identiteta u savremenom muslimanskom društvu, Libris, Sarajevo.

Albrecht, B., Baratta, von M., Kobert, H., Lotz, W., Manig, B.-O., Unger-Kunz, M., 2006: Staatenlexikon. Alle Staaten der Welt auf einen Blick, Der Fischer Weltalmanach, Fischer Verlag, Frankfurt am Main.

Albrow, M., 1998: Abschied vom Nationalstaat. Staat und Gesellschaft im Globaler Zeitalter, Verlag C.H. Beck, Berlin.

Ali, T., 2002: Spopad fundamentalizmov. Križarstvo, džihad in modernost, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana.

Allworth, E. A., 1990: The modern Uzbeks. From the Fourtheen Century to the Present. A Cultural History, Hoover Institutions Press, Stanford.

Altstadt, A. L., 1992: The Azerbaijani Turks. Power and Identity under Russian Rule, Hoover Institutions Press, Stanford.

Anderson, B., 2006: Immagined Communities, Verso, London.
Anderson, S., 2017: Zerbrochene Länder. Wie die arabische Welt aus den Fugen geriet, Suhrkamp Verlag, Berlin.
Ante, U., 1981: Politische Geographie, Westermann Verlag, Braunschweig.
Antonisch, M., Kolossov, V., Pagnini, P. M., (ur.) 2001: On the Centenary of Ratzel's Politische Geographie. Europe between Political Geographie and Geopolitics I, Societa Geografica Italiana, Roma.
Antonisch, M., Kolossov, V., Pagnini, P., (ur.) 2001: On the Centenary of Ratzel's Politische Geographie. Europe between Political Geographie and Geopolitics II, Societa Geografica Italiana, Roma.
Antweiler, C., 2022: Anthropologie im Antropozän. Theoriebausteine für das 21. Jahrhundert, WBG Academic, Darmstadt.
Arabian Gulf Security. Internal and External Challenges, 2008: The Emirates Center for Strategic Studies and Research, Abu Dhabi.
Arah, M., 1995: Evropska unija. Vizija političnega združevanja, Arah Consulting, Ljubljana.
Ash, T. G., 2006: Svobodni svet, Mladinska knjiga, Ljubljana.
Åslund, A., 2019: Russia's Crony Capitalism. The Path from Market Economy to Kleptocracy, Yale University Press, New Haven & London.
Ashton, C., 2023: And then What? Despatches from the Heart of 21st Century Diplomacy, From Kosovo to Kyiv, Elliot & Thompson, London.
Aston, M., Taylor, T., 2001: Arheološki atlas, Slovenska knjiga, Ljubljana.
Atlas človeštva, 1991: Mladinska knjiga, Ljubljana.
Atlas der Globalisierung. Die Welt von Morgen, 2011: Le monde diplomatique / TAZ Verlag, Frankfurt am Main.
Atlas evropske zgodovine. 3000 let zgodovine na zemljevidih, 1996: 2. izdaja, Slovenska knjiga, Ljubljana.
Atlas narodov mira, 1964: Glavnoe upravlenie geodezii i kartografii gosudarstvenogo geologičeskogo komiteta SSSR, Institut etnografii, Moskva.
Atlas of the Middle East, 2003: An Essential Reference for a Better Understanding of the World's Most Complex Region, National Geographic, Washington.
Atlas svijeta, 1988: Jugoslavenski leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb.
Austin, R. C., 2019: Making and Remaking the Balkans. Nations and States since 1878, University of Toronto Press, Toronto, Buffalo, London.
Avijucki, V., 2009: Kontinentalne geopolitike. Svet u XXI veku, CLIO, Beograd.
Axworthy, M., 2007: Iran. Empire of the mind. A history from Zoroaster to the present day, Penguin books, London.
Baar, V., 2001: Národy na prahu 21. století. Emancipace nebo nacionalismus?, Nakladenstvi Tilia, Ostrava.

Baar, V., 2005: Decentralizačni a dezintegračni procesy v ruské federaci v 90. letech minuleho stoleti, Ostravska univerzita, Ostrava.
Bacque, J., 2007: Druge izgube. Preiskava o smrti približno milijona nemških vojnih vojaških ujetnikov v ameriških in francoskih taboriščih po drugi svetovni vojni, Cicero, Mengeš.
Balakian, P., 2003: The Burning Tigris. The Armenian Genocide and American Response, Harper Collins Publishers, New York.
Banac, I., 1988: Nacionalno pitanje u Jugoslaviji, Globus, Zagreb.
Barbier, J., 1999: South Africa in the Twentieth Century, A Political History – In Search of a Nation State, Blackwell Publishers, Oxford.
Barfield, T., 2010: Afghanistan. A Cultural and Political History, Princeton University Press, Princeton and New York.
Barnett, T. P. M., 2004: The Pentagon's new Map. War and Peace in the Twenty--first Century, Berkley Books, New York.
Bassam, T., 2002: Die fundamentalistische Herausforderung. Der Islam und die Weltpolitik, 3-te erweitterte Auflage, Verlag C.H. Beck, München.
Battaglia, R., 1971: Odporniško gibanje v Italiji, Zavod Borec, Ljubljana.
Battisti, G., (ur.) 2002: Un pianeta diviso. Contributi alla geografia dei popoli e dei confini, Universita degli studi di Trieste, Trieste.
Beales, D., Biagini, E. F., 2014: The Risorgimento and the Unification of Italy, 2nd edition, Routledge, Loondon.
Beard, C., Beard, M., 1959: Zgodovina združenih držav Amerike, Državna založba Slovenije, Ljubljana.
Beattie, A., 2011: The Danube. A Cultural History (Landscapes of Imagination), Oxford University Press, Oxford.
Bebler, A., 2007: Uvod v evropske integracije, Založba Uradni list, Ljubljana.
Beck, H., 1982: Friedrich Ratzel – der große Anreger der Anthropogeographie (= Geographie des Menschen) (1844–1904), v: Beck, H., (ur.): Große Geographen. Pioniere – Außenseiter – Gelehrte. Dietrich Reimer Verlag, Berlin, 164–179.
Belden, J., 1958: Kitajska pretresa svet, Cankarjeva založba, Ljubljana.
Belton, C., 2020: Putin's People. How the KGB took back Russia and then took on the West, William Collins, London.
Benedejčič, A., 2021: Rusija in slovanstvo. Med velikodržavnostjo in vzajemnostjo, FDV, Ljubljana.
Benko, V., 1977: Mednarodni odnosi, Založba Obzorja Maribor, Maribor.
Benko, V., 1997: Zgodovina mednarodnih odnosov, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana.
Benko, V., 1997: Znanost o mednarodnih odnosih, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.

Berdjajev, N. A., 2018: Izviri in smisel ruskega komunizma, Založba Družina, Ljubljana.
Berglund, S. et al., 2013: The Handbook of Political Change in Eastern Europe, 3rd edition, Edward Elgar Edition, Northampton.
Bertelsmann Atlas International, 1963: C. Bertelsmann Verlag, Güttersloh.
Birnbaum, M., 2002: Krisenherd Somalia. Das land des Terrors und der Anarchie, Wilhelm Heyne Verlag, München.
Black, J., 2023: France. A Short History, Thames & Hudson, London.
Blake, G., (ur.) 1987: Maritime Boundaries and Ocean Reasources, Croom helm, London & Sydney.
Blanc, A., Chambre, H., 1971: L´URSS, Presses Universitaires de France, Paris.
Blinnikov, M. S., 2011: A Geography of Russia and Its Neighbours, The Guilfiord Press, New York & London.
Blitz, B. K., (ur.) 2006: War and Change in the Balkans. Nationalism, Conflict and Cooperation, Cambridge University Press, Cambridge.
Blum, D. W., 2007: National Identity and Globalization. Youth, State and Society in Post-Soviet Eurasia, Cambridge University Press, Cambridge.
Boden, M., 2004: Evropa. Naša preteklost in sedanjost, Mladinska knjiga, Ljubljana.
Boesler, K.-A., 1983: Politische Geographie, B.G. Teubner, Stuttgart.
Bojić, M., 2001: Historija Bosne i Bošnjaka (VII–XX vijek), TKD Šahinpašić, Sarajevo.
Boniface, P., Védrine, H., 2013: Atlas des Crises et des conflicts, Armand Colin & Fayard, Paris.
Boon-Thong, L., Bahrin, T. S., (ur.) 1998: Vanishing Borders: The New International Order of the 21st Century, Ashgate, Aldershot, Brookfield USA, Singapore, Sydney.
Botić, J., 2013: Europe-in-between trough the eyes of Cohen and Dugin, Dela, 40, 163-178.
Boyd, A., 1991: An Atlas of World Affairs, ninth edition, Routledge, London & New York.
Boyd, D., 2006: The French Foreign Legion, Ian Allan Publishing, Surrey.
Bračič, V., Lah, A., Vrišer, I., 1983: Sodobni svet I. Naravna, družbena politična, gospodarska podoba sveta, Založba Obzorja, Maribor.
Bračič, V., Lah, A., Vrišer, I., 1983: Sodobni svet II. Naravna, družbena politična, gospodarska podoba sveta, Založba Obzorja, Maribor.
Bratun, Z., (ur.) 2000: Vojaška geografija v Sloveniji, zbornik, Dela 15, Ministrstvo za obrambo RS, Center vojaških šol & Oddelek za geografijo FF UL, Ljubljana.
Bratun, Z., 2005: Vojaška geografija I., Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.
Breen, M., 2004: The Koreans. Who They Are, What they Want, Where Their Future Lies, Thpomas Dunne Books, New York.

Brglez, M., Zajc, D., (ur) 2004: Globalizacija in vloga malih držav. Slovenija v procesih globalizacije, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.
Brill Olcott, M., 1995: The Kazakhs, 2nd edition, Hoover Institutions Press, Stanford.
Brown, A., 1985: Modern Warfare. From 1939 to the present day, Orbis, London.
Brown, M. E., Coté, O. R., Lynn-Jones, S. M., Miller, S. E., (ur.) 1995: Nationalism and Ethnic Conflict, MIT Press, Cambridge Mass.
Brzezinski, Z., 1998: The Grand Chessboard. American Primacy and its Geostrategic Imperatives, Basic Books, New York.
Bučar, B., 1993: Mednarodni regionalizem – mednarodno večstransko sodelovanje evropskih regij, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.
Bufon, M., 1992: Prostorska opredeljenost in narodna pripadnost, Založništvo tržaškega tiska, Trst.
Bufon, M., 2001: Osnove politične geografije I, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za geografijo, Ljubljana.
Bufon, M., 2001: Osnove politične geografije II, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za geografijo, Ljubljana.
Bufon, M., 2004: Med teritorialnostjo in globalnostjo. Sodobni problemi območij družbenega in kulturnega stika, Annales, Koper.
Bufon, M., 2007: Osnove politične geografije, Annales, Koper.
Bufon, M., 2008: Na obrobju ali v ospredju. Slovenska obmejna območja pred izzivi evropskega povezovanja, Annales, Koper.
Bufon, M., 2017: Meje in obmejne skupnosti na Slovenskem, Annales, Koper.
Bufon, M., 2020: Etnos in topos. Družbene spremembe in narodnostna podoba slovenskih krajev na Tržaškem od leta 1910 do leta 2015, Slovenska matica, Ljubljana.
Burg, S. L., Shoup, S. P., 2000: The War in Bosnia and Hercegovina. Ethnic Conflict and International Intervention, M.E. Sharpee, New York.
Burgwyn, J. H., 2009: Imperij na Jadranu. Mussolinijevo osvajanje Jugoslavije 1941–1943, Cicero, Mengeš.
Burrows, G., 2002: The no-nonsense guide to the arms trade, New Internationalist, London.
Butler, D. R., (ur.) 2022: The Antropocene, Routledge, London & New York.
Butt, U., Schöfield, J., 2012: Pakistan. The US, Geopolitics and Grand Strategies, Plutopress, New York.
Byman, D., 2015: Al Qaeda, The Islamic state, and the jihadist movement. What everyone needs to know, Oxford University Press, Oxford.
Cahtty, D., 2017: Syria. The making and unmaking of a refugee state, Hurst & Company, London.
Calic, M.-J., 2019: Zgodovina Jugovzhodne Evrope, Cankarjeva založba, Ljubljana.

Can, W., 2004: Ethnic Groups in China, China International Press, Peking.
Caplan, R., 2006: International Governance of War-Torn Territories. Rule and Reconstruction, Oxford University Press, Oxford.
Castle, B. P., Bee, R. L., (ur.) 1992: State and Reservation. New Perspectives on Federal Indian Policy, University of Arizona Press, Tucson.
Celar, B., 2002: Slovenija in njene meje, Visoka policijsko-varnostna šola, Ljubljana.
Celar, B., 2021: Slovenija in njene meje v treh zgodovinskih obdobjih 1914–1920, 1941–1975, 1991–2021, Zveza policijskih veteranskih društev Sever, Ljubljana.
Chapman, T., 2001: Imperial Russia 1801–1905, Psychology Press, Hove.
Cherciu, R.-E., Leş, C., (ur.) 2002: Conflicts of the 21th Century, Millenium, 8/9, special theme, Black Sea University Fondation, Bucharest.
Cheterian, V., 2008: War and Peace in the Caucasus. Russia's Troubled Frontier, Hurst & Company, London.
Chevalier, J., Gheerbrant, A., 2006: Slovar simbolov. Miti, sanje, liki, običaji, barve, števila, Mladinska knjiga, Ljubljana.
Chiodi, L., (ur.) 2005: The Borders of the Polity. Migration and Security across the EU and the Balkans, Longo Editore, Ravenna.
Chomsky, N., 2004: Hegemony or Survival. America's Quest for Global Dominance, Henry Hold and Company, New York.
Citino, N. J., 2010: From Arab Nationalism to OPEC. Eisenhower, King Saud, and the Making of US–Saudi Relations, Second edition, Indiana University Press, Bloomberg.
Citron, S., 1991: Nacionalni miti. Pretres zgodovine Francije, v: Rizman, R., (ur.) Študije o etnonacionalizmu, Založba Krt, Ljubljana, 297–317.
Clarke, R., King, J., 2004: The Atlas of Water, Earthscan Publications Ltd., London.
Claval, P., 1996: Géopolitique et géostrategie. La pense politique, L'espace et le territoire au XXe siecle, 2e edition, Nathan, Paris.
Clements, J., 2010: A brief History of the Samurai. A New History of the Warrior Elite, Running Press, Philadelphia & London.
Cohen, S. B., 1973: Geography and Politics in a World Divided, Oxford University Press, Oxford.
Cohen, S. B., 2015: Geopolitics. The Geography of International Relations, third edition, Rowman & Littelfield, Lanham.
Cole, G. M., 1997: Water Boundaries, John Wiley & Sons, New York, Chicester, Weinheim, Toronto, Singapore, Brisbane.
Comrie, B., Matthews, S., Polinsky, M., (ur.) 1999: Atlas jezikov, DZS, Ljubljana.
Conversi, D., 2007: Homogenisation, Nationalism and War: Should we still read Ernst Gellner? Nation and Nationalism, 13, 371–394.

Coppieters, B., Legvold, R., (ur.) 2005: Statehood and Security. Georgia after the Rose Revolution, The MIT Press, Cambridge & London.
Cox, K. R., 2002: Political Geography. Territory, State and Society, Blackwell Publishers, Malden.
Cox, K. R., Low, M., Robinson, J., 2008: The SAGE Handbook of Political Geography, SAGE Publications, Los Angeles, London, New Delhi, Singapore.
Craig, D., Elliot, M., 2012: Ukradena Evropa. Ali kako se je samopašna in pokvarjena evropska aristokracija polastila sanj o združeni Evropi, Cicero, Mengeš.
Croce, B., 1934: Zgodovina Evrope v devetnajstem stoletju, Založba hram, Ljubljana.
Cross, P., (ur.) 2017: Narava Evrope. Velika ilustrirana enciklopedija, Mladinska knjiga, Ljubljana.
Crowley, R., 2012: City of Fortune: How Venice Won and Lost Naval Empire, Faber & Faber, London.
Curtin, P., 1969: The Atlantic Slave Trade, University of Wisconsin Press, Wisconsin.
Cvijić, J., 2011: Balkansko poluostrvo I. Južnoslovenske zemlje. Osnove Antropogeografije, MARSO, Beograd.
Čuček, J., 1981: Terorizem, Cankarjeva založba, Ljubljana.
Ćurak, N., 2002: Geopolitka kao sudbina. Slučaj Bosna, Fakultet političkih nauka, Sarajevo.
Dalziel, N., (ur.) 2005: Historical Atlas of the British Empire, 2nd edition, Penguin, London.
Daniel, H. A., 1882: Ilustriertes kleineres Handbuch der Geographie, Tues's Verlag, Leipzig.
D'Anieri, P., 2019: Ukraine and Russia. From Civilized Divorce to Uncivil War, Cambridge University Press, Cambridge.
Darwin, C., 2023: Poreklo človeka in spolni izbor, UMCO, Ljubljana.
Davidsen, P., 2021: The emanzipation of political scinece. Kontextualizing the state theory of Rudolf Kjellen, 1899–1922, The University of Helsinki, Helsinki.
Davidson, C., (ur.) 2011: Power and Politics in the Persian Gulf Monarchies, Hurst & Company, London.
Davis, E., Van, W., Azizian, R., 2007: Islam, Oil and Geopolitics. Central Asia after September 11, Rowman and Littlefield Publishers ltd., Lanham, Boulder, New York, Toronto, Plymouth.
De Blij, H., 2005: Why Geography Matters. Three Challenges facing America: Climate change, The Rise of China, and Global Terrorism, Oxford University Press, New York.
De Waal, A., 2004: Kdo se bojuje? Komu je mar? Vojna in humanitarna dejavnost v Afriki, Založba Ghnostica & Založba Karantanija, Ljubljana.

Dedijer, V., 1948: Pariska konferencija, Biblioteka Trideset dana, Beograd.
Delaney, D., 2005: Territory. A short Introduction, Blackwell Publishing, Malden.
Delanty, G., Kumar, K., 2006: The SAGE Handbook of Nations and Nationalism, SAGE Publications, New York.
Del Boca, A., 2007: Italijani, dobri ljudje?, Mladinska knjiga, Ljubljana.
Der Fischer Weltalmanach. Staatenlexikon. Alle Staaten der Welt auf einen Blick, 2006: Fischer Verlag, Frankfurt am Main.
Der neue Fischer Weltalmanach, 2019: Zahlen, Daten, Fakten, Fischer Verlag, Frankfurt am Main.
Der neue Kosmos Weltalmanach & Atlas, 2024, Kosmos, Stuttgart.
Deschner, G., 2007: Kurdi, Modrijan založba, Ljubljana.
Deslais, P., 2011: La France. Géographie curieuse et insolite, Editions Ouest-France, Rennes.
Deutsch, K. W., 1975: Nationalism and Social Communication. An Inquiery into the Foundation of Nationality, MIT Press, Cambridge.
Devine, T. M., 1999: The Scotish Nation. A History 1700–2000, Penguin Books, New York.
Diamond, J., 2008: Puške, bacili in jeklo. Zakaj je človeški razvoj na različnih celinah napredoval različno hitro, Učila International, Tržič.
Diamond, J., 2009: Propad civilizacij. Kako družbe izberejo pot uspeha ali propada, Učila International, Tržič.
Diamond, J., 2016: Dovčerajšnji svet, Mladinska knjiga, Ljubljana.
Diamond, J., 2019: Pretres. Prelomne točke držav v krizi, Učila, Tržič.
Die Welt. Länder, Völker, Kontinente. Großer aktueller Weltatlas Illustriertes Länderlexikon, 2004: Verlag Wolfgang Kunth Gmbh, München.
Diercke Weltatlas, 2009: Westermann Verlag, Braunschweig.
Dillard, , D., 1967: Economic Development of the North Atlantic Community. Historical Introduction to Modern Economics, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, New Jersey.
Dodds, K., 2000: Geopolitics in a Changing World, Prentice Hall, London.
Dodds, K., 2021: Border Wars. The Conflicts That Will Define our Future, Ebury Press, London.
Dodds, K., Nutall, M., 2019: The Arctic. What everyone needs to know, Oxford University Press, Oxford.
Doevenspeck, M., Donko, K., Iwuoha, V., 2023: Bewaffnete Konflikte in westafrikanischen Grenzräumen, Geographische Rundschau, 75, 9, 20–30.
Dowling, A., 2017: The Rise of Catalan Independence: Spains Territorial Crisis (Federalism Studies), Routledge, London.
Drozg, V., 2020: Vpogled v socialno geografijo, Univerzitetna založba Univerze v Mariboru, Maribor.

Dukić, D., 1984: Hidrologija kopna, Naučna knjiga, Beograd.
Durando, F., 1999: Grčija, zarja zahoda, Mladinska knjiga, Ljubljana.
Eberhardt, P., 1996: Między Rosja a Niemcami, Wdawnictvo Naukowe PWN, Warszawa.
Eberhardt, P., 2003: Ethnic Groups and Population Changes in Twentieth-Century Central-Eastern Europe. History, Data, and Analysis, M.E. Sharpe, Armonk, New York, London, England.
Edgar Lynn, A., 2004: Tribal Nation. The making of Soviet Turkmenistan, Princeton University Press, Princeton & Cambridge.
El Mahdi, R., Marfleet, P., (ur.) 2009: Egypt. The Moment of Change, Zed Books, New York.
Ellman, M., (ur.) 2006: Russia's Oil and Natural Gas. Bonanza or Curse?, Anthem Press, London.
Emmot, B., 2009: Rivals. How the power struggle between China, India and Japan will shape our next decade, The Penguin, London.
Encel, F., 2023: Atlas géopolitique d'Israel, Autrement, Paris.
Engdahl, W. F., 2000: Stolječe rata. Anglo-američka naftna politika i novi svjetski poredak, AGM, Zagreb.
Enloe, C, 1990: Policija, vojska i etnicitet, Globus, Zagreb.
Erhatič, B., 2009: Jemen, Založba ZRC, Ljubljana.
Eskelinen, H., Liikanen, I., Scott, J. W., (ur.) 2013: The EU–Russia Borderland. New contexts for regional co-operation, Routledge, London.
Estulin, D., 2008: Skupina Bilderberg, gospodarji globaliziranega sveta, Cicero, Mengeš.
Estulin, D., 2010: Gospodarji senc, Cicero, Mengeš.
Étienne, B., 2000: Radikalni islamizem, Cankarjeva založba, Ljubljana.
Evans, G., 2008: The Responsibility to Protect. Ending Mass Atrocity Crimes Once and For All, Brooking Institution Press, Washington.
Ewans, M., 2002: Afghanistan. A short History of Its People and Politics, 2nd edition, Perrenial, London.
Ferfila, B., 1992: Sionizem in Izrael, Didakta, Ljubljana.
Ferfila, B., (ur) 2001: Države in svet / The states and the world, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.
Ferguson, N., 2014: Civilizacija. Kako so vrednote Zahoda osvojile svet, UMCO, Ljubljana.
Figes, O., 2013: Tragedija ljudstva. Ruska revolucija 1891–1924, Modrijan, Ljubljana.
Flint, C., Taylor, P. J., 2018: Political Geography. World Economy, Nation-State, & Locality, 7th edition, Routledge, London.
Förster, F., 2007: Die Wendenfrage in der deutschen Ostforschung 1933–1945, Domowina Verlag, Bautzen.

Foucher, M., 2012: La bataille des cartes, 2ieme, Bourin Éditeur, Paris.
Frankopan, P., 2018: The New Silk Road. The Present and the Future of the World, Bloomsburry Publishing, London, Oxford, New York, New Delhi, Sydney.
Fraser, T. G., Mango, A., McNamara, R., 2011: The Makers of the Modern Middle East, Haus Books, London.
Freuchen, P., 1961: Book of the Eskimos, A Fawcett Premier Book, Greenwich.
Friedman, T. L., 2009: Vroč, raven in nagneten svet. Zakaj potrebujemo zeleno revolucijo in kako lahko ta obnovi Ameriko, Učila, Tržič.
Gahrton, P., 2010: Georgia. Pawn in the New Great Game, Pluto Press, London & New York.
Gaidar, Y., 2012: Russia. A Long View, The MIT Press, Cambridge.
Gaiser, L., 2010: Geopolitika. Dinamika mednarodne politike v XXI. stoletju, Didakta, Radovljica.
Gajdar, J., 2013: Propad imperija. Učne ure za sodobno Rusijo, Didakta, Radovljica.
Gallaher, C., Dahlman, C. T., Gilmartin, M., Mountz, A., Shirlow, P., 2009: Key Concepts in Political Geography, SAGE, Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington.
Galleotti, M., 2019: The Vory. Russia's Super Maffia, Yale University Press, New Haven & London.
Galluser, W., (ur.) 1994: Political Boundaries and Coexistence, Proceedings of the IGU-Symposium Basle/Switzerland, 24–27 May 1994, Peter Lang & European Academic Publishers, Berne.
Galtung, J., 1979: The True Worlds, Free Press, New York.
Gammer, M., 2006: The Lone Wolf and the Bear. Three centuries of Chechen Defiance of Russian Rule, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh.
Gams, I., 1996: Geografske značilnosti Slovenije, Založba Mladinska knjiga, Ljubljana.
Ganser, D., 2006: Natova skrivna vojska. Operacija Gladio in terorizem v Zahodni Evropi, Cicero, Mengeš.
Ganster, P., Lorey, D. E., (ur.) 2005: Borders and Border Politics in a Globalizing World, SR Books, Lanham, Boulder, New York, Toronto, London.
Gavira Guerrero, A., (ur.) 2009: Zgodovina. Velika ilustrirana enciklopedija, Mladinska knjiga, Ljubljana.
Gebhardt, H., Glaser, R., Lentz, S., (ur.) 2013: Europa – eine Geographie, Springer Verlag, Berlin & Heidelberg.
Gellner, E., 2005: Nations and Nationalism, Blackwell Publishers, London.
Gelman Taylor, J., 2003: Indonesia, Peoples and Histories, Yale University Press, New Haven & London.
Genorio, R., 1985: Mobilnost in način poselitve Slovencev v Torontu, Geografski vestnik, 57, 57–64.

Geografija, 1982: Leksikoni Cankarjeve založbe, Cankarjeva založba, Ljubljana.
Geografski atlas Slovenije, 1998: DZS, Ljubljana.
Gerolymatos, A., 2002: The Balkan Wars. Conquest, Revolution, and retribution from the Ottoman era to the twentieth century and beyond, Basic Books, New York.
Gerten, D., 2020: Wässer. Knappheit, Klimawandel, Welternährung, C.H. Beck, München.
Gieysztor, A., Kieniewicz, S., Rostworowski, E., Tazbir, J., Wereszycki, H., 1982: Zgodovina Poljske, Državna založba Slovenije, Ljubljana.
Gilbert, E. W., 1972: British Pioneers in Geography, Newton Abbot Publishers, London.
Gilbert, M., 2005: The Routledge Atlas of the Arab-Israeli Conflict, 8th edition, Routledge, London & New York.
Gilbert, M., 2002: The Routledge Atlas of Russian History, 4th edition, Routledge, London & New York.
Gillespie, R. G., Clague, D. A., 2009: Encyclopedia of Islands, Universaity of California Press, Berkely, Los Angeles, London.
Gilpin, R., Gilpin, J. M., 2001: Global Political Economy. Understanding the International Economic Order, Princeton University Press, Princeton & Oxford.
Glassner, M. I., 1990: Neptune's Domain. A political geography of the sea, Unwin Hyman, Boston.
Glassner, M. I., 1993: Political Geography, John Wiley & Sons, New York.
Glenny, M., 2008: Vsemogočna mafija. Kriminal brez meja, Učila International, Tržič.
Godeša, B., 2006: Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana.
Gof, J., 2002: Za drugačen srednji vek, 2. izdaja, Studia Humanitatis, Ljubljana.
Gogala, R., 1996: Boj za južno mejo. Istra, ČZP Enotnost, Ljubljana.
Goldman, M., 2010: Oilopoly. Putin, Power and the Rise of the new Russia, Oneworld, Cambridge.
Gordon, T., 2009: Tajne vojne. Sto let britanskih obveščevalnih služb MI5 in MI6, Učila International, Tržič.
Gornitz, V., 2019: Vanishing Ice. Glaciers, Ice Sheets and Rising Seas, Columbia University Press, New York.
Gosar, A., 1978: Začasno zaposlovanje iz SR Slovenije v tujini, Geografski vestnik, 50, 65–80.
Gosar, A., (ur.) 1993: Geography and Ethnicity / Geografija in narodnosti, Inštitut za geografijo, Ljubljana.
Gosar, A., (ur.) 2005: Globalizirana Evropa / Globalized Europe, Annales, Koper.
Götz, R., Halbach, U., 1996: Politisches Lexikon GUS, 3te Neubearbeitete Auflage, Verlag C.H. Beck, München.

Grad, F., 2004: Volitve in volilni sistem, Založba Uradni list, Ljubljana.
Grafenauer, B., 2000: Lokalna samouprava na Slovenskem. Teritorialno-organizacijske strukture, Univerza v Mariboru, Pravna fakulteta, Maribor.
Grafenauer, D., Jesih, B., (ur.) 2020: Avstrijska državna pogodba in slovenska narodna skupnost v Avstriji, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana.
Graney, K. E., 2009: Of Khans and Kremlins. Tatarstan and the future ethno-federalism in Russia, Lexington Books, Lexington.
Grataloup, C., 2023: Die Geschichte der Welt. Ein Atlas, 6. Auflage, C.H. Beck Verlag, München.
Grazzini, G., 1993: Narodni parki sveta, Založba Mladinska knjiga, Ljubljana.
Grčić, M., 1989: Opšta politička geografija, Geografski fakultet PMF, Beograd.
Great Wall of China, 2023: Encyclopaedia Britannica, dostopno na: https://www.britannica.com/topic/Great-Wall-of-China (prevzeto 23. 8. 2023).
Gresh, G. F., 2020: To rule Eurasia's Waves. The New Great Power Competition at Sea, Yale University Press, New Haven & London.
Grizold, A., 1990: Militarizacija in vojaško-industrijski kompleks (študija primera ZDA), Časopis za kritiko znanosti, Ljubljana.
Grizold, A., Ferfila, B., 2000: Varnostne politike velesil, FDV, Ljubljana.
Grizold, A., 2015: Svet na prelomu. Varnostne skupnosti kot odgovor na kompleksno ogrožanje sodobnega sveta, FDV, Ljubljana.
Grobe-Hagel, K., 2001: Tschetschenien. Rußlands langer Krieg, Neuer ISP Verlag, Köln.
Grošelj, K., 2007: Slovenija v svetu mirovnih operacij, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.
Guibernau, M., 1999: Nations without States. Political Communities in a Global Age, Polity Press, Cambridge.
Gumppenberg, M.-C., von Steinbach, U., (ur.) 2008: Der Kaukasus. Geschichte – Kultur – Politik, Verlag C.H. Beck, München.
Haaland Matlary, J., Johnson, R., (ur.) 2022: Military Strategy in the Twenty-First Century. The Challenge for NATO, Hurst & Company, London.
Haarmann, H., 2004: Kleines Lexikon der Völker. Von Aborigines bis Zapoteken, Verlag C.H. Beck, München.
Haarmann, H., 2005: Lexikon der untergegangenen Völker. Von Akkader bis Zimbren, Verlag C.H. Beck, München.
Hagget, P., 1972: Geography: A modern Synthesis, A Harper International Edition, New York, Evanston, San Francisco, London.
Halacoglu, J., 2006: Die Armenierfrage, Wieser Verlag, Klagenfurt, Wien, Ljubljana, Sarajevo.
Hartshorne, R., 1959: Perspective on the Nature of Geography, Rand McNally & Company, Chicago.

Heffernan, M., 1998: The Meaning of Europe. Geography and Geopolitics, Arnold, London, New York, Sydney, Auckland.
Heffner, K., Solga, B., 2022: Settlement system of river valley regions. Do they really exist? A few european examples, v: Sobczyński, Heffner, Rykała, Solga (ur.): Rivers in the lives of nations in their economy and politics (Region and Regionalism 14), University of Lodz & Silesian institute in Opole, Lodz, 97–112.
Hein, C., Van Mill, Y., Ažman-Momirski, L., 2023: Port City Atlas. Mapping European Port City Territories: From Understanding to Design, Nai010 publishers, Rotterdam.
Heinsohn, G., 1998: Lexikon der Völkermorde, Rowohlt Taschenbuch Verlag, Hamburg.
Held, D., 2010: Cosmopolitanism. Ideas and Realities, Polity Press, Malden.
Hiro, D., 2003: The essential Middle East. A comprehensive Guide, Caroll & Graf Publishers, New York.
Hirsch, F., 2005: Empire of Nations. Ethnographic knowledge and the making of the Soviet Union, Cornell University Press, Madison.
Hobsbawm, E. J., 1996: Nationen und Nationalismus. Mythos und Realität seit 1780, Deutscher Taschenbuch Verlag, München.
Hobsbawm, E. J., 2007: Nacije in nacionalizem po letu 1780, Založba cf, Ljubljana.
Hoffman, B., 2001: Terrorismus – Der ungeklärte Krieg. Neue Gefahren politischer Gewalt, Deutsher Taschenbuch Verlag, München.
Högselius, P., 2019: Energy and geopolitics, Earthscan, London.
Horowitz, D. L., 2002: The deadly ethnic riot, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London.
Hourani, A., 1992: A History of the Arab Peoples, Warner Books, New York.
Huntington, S. P., 1996: The Clash of Civilizatios and the Remaking of World Order, Simon & Schuster, New York.
Huntington, S., 2005: Who are we? America's Great Debate, Free Press, Reading.
Hupchick, D. P., Cox, H. E., 2001: The Palgrave Concise Historical tlas of Eastern Europe, Palgrave, New York.
Hutchausen, P., 2004: America's Splendid Little Wars. A Short History of U.S. Engagements from the Fall of Saigon to Baghdad, Penguin Books, London.
Hutchinson, J., Smith, A. D., (ur.) 1994: Nationalism, Oxford Universiy Press, Oxford.
Hyde, A., 2019: Europe. Unite, fight, repeat. Our Continet's long history of cooperation and conflict, Amberley, Gloucestershire.
Ilchev, I., 2005: The Rose of the Balkans. A Short History of Bulgaria, Colibri, Sofia.
Ilešič, S., 1957: Afrika, Južna Azija, Avstralija z Oceanijo in južnim polarnim svetom, Državna založba Slovenije, Ljubljana.

Ilešič, S., 1978: Regionalna geografija. Evropa s Sovjetsko zvezo, Mladinska knjiga, Ljubljana.
Ilešič, S., 1979: Pogledi na geografijo. Teoretsko-metodološki prispevki, razprave in poročila, Partizanska knjiga, Ljubljana.
Imbush, P., Zoll, R., (ur.) 1999: Friedens- und Konfliktforschung.Eine Einführung mit Quellen, 2 Auflage, Leske + Budrich, Opladen.
Isakova, I., 2005: Russian governance in Twenty-first Century. Geostrategy, Geopolitics and Governance, Frank Kass, London & New York.
Jambrek, P., 1980: Od plemena do države. Politične gibalne sile nacionalne in družbenoekonomske izgradnje zambijske družbe, Državna založba Slovenije, Ljubljana.
Jančar, M., 1996: Slovenska zunanjepolitična razpotja, Društvo 2000, Ljubljana.
Janjić, D., 1987: Država i nacija, Informator, Zagreb.
Jansen, C., Borggräfe, H., 2007: Nation-Nationalität-Nationalismus, Campus Verlag, Frankfurt am Main & New York.
Jansen, J. C., Osterhammel, J., 2017: Decolonization. A short history, Princeton University Press, Princeton.
Jazbec, M., 1997: Konzularni odnosi, FDV, Ljubljana.
Jelenc, D., 1994: Etiopija in Eritreja. Četrt stoletja v Afriki, Didakta, Radovljica.
Jelinčič Boeta, K., 2021: Jeziki in ljudstva Evrope, Slovenska matica, Ljubljana.
Jeri, J., 1961: Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni. Tri faze diplomatskega boja, Cankarjeva založba, Ljubljana.
Johnson, C., 2004: The Sorrows of Empire. Militarism, Secrecy, and the end of of the Republic, Owl Book, New York.
Johnston, R. J., Knight, D., Kofman, E., (ur.) 1988: Nationalism, Self-determination and Political Geography, Croom helm, London, New York, Sydney.
Judah, T., 2009: The Serbs. History, Myth and the Destruction of Yugoslavia, Third edition, Yale university Press, New Haven & New York.
Južnič, S., 1983: Lingvistična antropologija, Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana.
Kacin Wohinz, M., Pirjevec, J., 2000: Zgodovina Slovencev v Italiji 1866 – 2000, Nova revija, Ljubljana.
Kahl, T., 2006: Ethnisches Bewusstsein in Mittel- und um 2000, v: Jordan P. (ur.) Atlas Ost- und Südosteuropa. Begleittext, Ost- und Südosteuropa Institut in Wien, Wien.
Kalicki, J. H., Goldwyn, D. L., (ur.) 2005: Energy & Security. Toward a new foreign policy strategy, Woodrow Wilson Center, New York.
Kappeler, A., 2001: Rußland als Vielvölkerreich. Entstehung, Geschichte, Zerfall, Verlag C.H. Beck, München.

Karagiannis, E., 2002: Energy and Security in the Caucasus, Routledge Curzon, London.
Kara-Murza, S. G., 2016: Oblast manipulacije. Kako elita jaha narod, UMCO, Ljubljana.
Karpat, K. H., 1990: The Turks of Bulgaria The History, Culture and Political Fate of a Minority, The Isis Press, Istanbul.
Kasparov, G., 2015: Zima prihaja. Zakaj je treba ustaviti Vladimirja Putina in sovražnike svobodnega sveta, Učila, Tržič.
Keay, J., 2009: China. A History, Harper Collins Publishers, New York.
Keay, J., 2011: China. A History, Basic Books, London.
Keddie, N. R., 2006: Modern Iran. Roots and Results of Revolution, Update edition, Yale University Press, New Haven & London.
Kennan, G. F., 1961: Russia and the West under Lenin and Stalin, Little Brown, New York.
Kennedy, P., 2002: Aufstieg und Fall der großen Mächte. Ökonomischer Wandel und militärischer Konflikt von 1500–2000, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main.
King, C., 2000: The Moldovans. Romania, Russia, and the Politics of Culture, Hoover Institution Press, Stanford.
Kishimoto, H., (ur.) 1980: Geography and its Boundaries / La Géographie et ses frontières / Geographie und ihre Grenzen. In Memory of Hans Boesch, Kumerley & Frey, Bern.
Kissinger, H., 1994: Die Vernunft der Nationen. Über das Wesen der Außenpolitik, BTB Taschenbücher, Berlin.
Kissinger, H., 2012: On China, The Penguin Books, New York.
Kissinger, H., 2015: The World Order, The Penguin Books, New York.
Kjellen, R., 1917: Der Staat als Lebensform, Verlag von R. Oldenburg, Lepizig.
Klare, M. T., 2002: Resource wars. The new landscape of global conflict, Owl Books, New York.
Klare, M. T., 2005: Blood and Oil. The dangers and consequences of America's growing dependency on imported petroleum, Owl Books, New York.
Klein, N., 2009: Doktrina šoka. Razmah uničevalnega kapitalizma, Mladinska knjiga, Ljubljana.
Klemenčič, M., Žagar, M., 2004: The former Yugoslavia diverse Peoples. A reference Sourcebook, ABC Clio, Denver.
Klemenčič, M., Maver, A., 2017: Izbrana poglavja iz zgodovine selitev od začetkov do danes, Univerzitetna založba Univerze v Mariboru, Maribor.
Klemenčič, M., Zupančič, J., 2017: Slovenia. ethnic, historical and geopolitical dimensions. V: Adam, F., (ur.). Slovenia: social, economic and environmental issues. New York: Nova Science, European political, economic, and security issues, 3–23.

Klemenčič, M., Klemenčič, V., 2010: Die Kärntner Slowenen und die Zweite Republik, Mohorjeva založba / Hermagoras Verlag, Celovec/Klagenfurt.
Klemenčič, M., Zupančič, J., 2023: Stoletje slovenske manjšinske politike, v: Časopis za zgodovino in narodopisje, 94, 1, 64-91.
Klemenčič, V., 1958: Richard R. Randall. Political Geography of Klagenfurt Plebiscite Basin, Geographical Review, 1957/7, 406–419.
Klemenčič, V., 1974: Odprta meja med Jugoslavijo in Italijo in vloga manjšin, Teorija in praksa, 11, 9–10, 928–936.
Klemenčič, V., 1987: Državna meja na območju SR Slovenije in obmejna območja kot nov geografski fenomen, Razprave in gradivo, 20, 59–79.
Klemens, L., 1994: Bedrohte Völker. Ein Lexikon nationaler und religiöser Minderheiten, 4te Auflage, Verlag C.H. Beck, München.
Klemens, L., 1995: Ethnische Minderheiten in Europa. Ein Lexikon, Verlag C.H. Beck, München.
Kneževič Hočevar, D., 1999: Družbena razmejevanja v dolini zgornje Kolpe, Založba ZRC SAZU, Ljubljana.
Knutsen, T. L., 2001: Vzpon in propad svetovnih redov. 500 let evropske zgodovine, Mladinska knjiga, Ljubljana.
Kochav, S., 2000: Izrael. Sijaj svete dežele, Mladinska knjiga, Ljubljana.
Kocsis, K., Kocsis-Hodosi, E., 1998: Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin, Budapest.
Kocsis, K., (ur.) 2007: South Eastern Europe in Maps, 2nd Edition, Geographical Research Institutem, Budapest.
Kocsis, K., Tiner, T., 2009: Geopolitics of pipelines and Eastern Europe with special regrad to Hungary, Hungarian Geographical Bulletin, 58/1, 46–67.
Koderman, M., Pelc, S., 2018: Nature, Tourism and Ethnicity as Drivers of (de) Marginalization. Insight to Marginality from Perspective of Sustainability and Development, Springer, Berlin.
Kolenc, Č., 1977: Osimski sporazumi, Založba Lipa, Koper.
Komac, M., Zagorac, D., 2002: Varstvo manjšin. Uvodna pojasnila & dokumenti, Inštitut za narodnostna vprašanja, Društvo Amnesty International Slovenije, Ljubljana.
Kosi, J., 2013: Kako je nastal slovenski narod. Začetki slovenskega nacionalnega gibanja v prvi polovici 19. stoletja, Sophia, Ljubljana.
Kosin, M., 2000: Diplomacija z Italijo 1991–1996, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.
Kostova, S., 2003: Rulers of Ottoman Empire. The Sultans of the Osman Gazi dynasty, KIBEA, Sofia.
Kozhanov, N., (ur.) 2022: Russian Foreign Policy towards the Middle East. New Trends, old Traditions, Hurst & Company, London.

Kozodoy, N., (ur.) 2006: The Mideast Peace Process. An Autopsy. From Oslo to disengagement, 2nd expanded edition, Encounter books, New York.
Kraas-Schneider, F., 1989: Bevölkerungsgruppen und Minoritäten. Handbuch der ethnischen, sprachlichen und religiösen Bevölkerungsgruppen der Welt, Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH, Stuttgart.
Krasteva, A., (ur.) 1998: Communities and Identities in Bulgaria, Longo Editore, Ravenna.
Krauze, E., 1998: Mexico: Biography of Power. A History of Modern Mexico, 1810-1996, Harper Collins, New York.
Kristen, S., 2006: Meje in misije. Dileme slovensko-hrvaške razmejitve v Istri v vojaškem, političnem, diplomatskem in obveščevalnem metežu II. svetovne vojne, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana.
Krušič, M., (ur.) 1983: Stare kulture. Velika ilustrirana enciklopedija, Mladinska knjiga, Ljubljana.
Kunze, T., 2018: Zentralasien. Porträt einer Region: Kasachstan, Kirgistan, Tadschikistan, Turkmenistan, Usbekistan, Ch. Links Verlag, Berlin.
Kunze, T., Vogel, T., 2018: Das Ende des Imperiums. Was aus den Staaten der Sowjetunion wurde, Ch Links Verlag, Berlin.
Kuzio, T., 1998: Contemporary Ukraine. Dynamics of Post-Soviet Transformation, M. E. Sharpe, Armonk, New York, London.
Kymlicka, W., 1995: Multicultural Citizenship. A Liberal Theory of Minority Rights, Clarendon Press, Oxford.
Lacoste, Y., 2009: Géopolitique, La longue histoire d'aujourd'hui, Larousse, Paris.
Lacoste, Y., 2021: Atlas Géopolitque, Pour comprendre le monde d'aujourd'hui, 3ieme edition, Larousse, Paris.
Laffan, R. G. D., 1989: The Serbs. The Guardians of the Gate, Dorset Press, New York.
Lasserre, F., Gonon, E., 2008: Manuel de géopolitique. Enjeux de pouvoir sur des territorires, Armand Colin, Paris.
Lawrence, J., 1994: The Rise and Fall of the British Empire, St. Martin's Griffin, New York.
Le Sueur, J. D., 2010: Algeria since 1989. Between Terror and Democracy, Fernwood Publishing, Halifax & Winnipeg.
Lee, K-F., 2019: Velesili umetne inteligence. Kitajska, Silicijeva dolina in novi svetovni red, UMCO, Ljubljana.
Leisering, W., (ur.) 1998: Historisher Weltatlas, Marix Verlag, München.
Leksikon Sova, 2006: 4., dopolnjena izdaja, Cankarjeva založba, Ljubljana.
Lemke, D., 2002: Regions of War and Peace, Cambridge University Press, Cambridge.
Liberati, A. M., Bourbon, F., 2000: Antični Rim. Zgodovina civilizacije, ki je vladala svetu, Mladinska knjiga, Ljubljana.

Liebermann, B., 2006: Terrible Fate. Ethnic Cleansing in the Making of Modern Europe, Ivan R. Dee, Chicago.
Lipoglavšek - Rakovec, S., 1950: Slovenski izseljenci, Geografski vestnik, 22, 3–60.
Lipušček, U., 1982: Iran proti Iranu. Islam – Revolucija – Homeini, Založba Borec, Ljubljana.
Lipušček, U., 2003: Ave Wilson. ZDA in prekrajanje Slovenije v Versaillesu 1919–1920, Založba Sophia, Ljubljana.
Link, W., 1998: Die Neuordnung der Weltpolitik. Grundprobleme globaler Politik an der Schwelle zum 21. Jahrhundert, Verlag C.H. Beck, München.
Litwak, R. S. 2007: Regime Change. U.S. Strategy trough the Prism of 9/11, Woodrow Wilson Center Press, Washington, D.C., & The Johns Hopkins University Press, Baltimore.
Ljudstva sveta, 5, 1980: Severna Amerika, Atlantski otoki s Karibi, Arktika, Mladinska knjiga, Ljubljana.
Lowe, K., 2013: Savage continent. Europe in the aftermath of World War II, Penguin books, London.
Löwis, S. von, Die russische Krieg gegen die Ukraine, Geographische Rundschau, 75, 9, 14–19.
Luard, E., (ur.) 2001: Človek, država in vojna. Zbirka besedil, FDV, Ljubljana.
Lüders, M., 2016: Wer den Wind sät. Was westliche Politik im Orient anrichtet, C.H. Beck Verlag, München.
Luhr, J. F., (ur.) 2006: Zemlja. Velika ilustrirana enciklopedija, Mladinska knjiga, Ljubljana.
Mackey, S., 1998: The Persians. Persia, Islam and the Soul of a Nation, A Plume Book, New York.
Mackinder, H. J., 1902: Britain and British Seas, D. Appleton & Co, New York.
Mackinder, H. J., 1904: The Geographical Pivot of History, The Geographical Journal, 23, 421–437.
Mackinder, H. J., 1919: Democratic Ideals and Reality. A Study in a Politics of Reconstruction, Constable, London.
Magocsi, P. R., 1999: On the Making of Nationalities There is no End. Carpatho-Rusyns in Europe and North America, Columbia University Press, New York.
Magocsi, P. R., 2002: Historical Atlas of Central Europe, Revised and expanded Edition, University of Washington, Seattle.
Magocsi, P. R., 2010: A History of Ukraine. The Land and its People, University of Toronto Press, Toronto.
Mahan, A. T., 1890: The Influence of Sea Power Upon History, 1660–1783, Sampson Low, London.
Malcolm, N., 2002: Kosovo. A Short History, 2nd edition, Pan Books, London.
Malkasian, C., 2021: The American War in Afghanistan. A History, Oxford University Press, Oxford.

Mann, C. C., 2011: The Birth of Religion: The World's First Temple, National Geographic, 219, 6, 34-59. (tudi na: http://ngm.nationalgeographic.com/2011/06/gobekli-tepe/mann-text. prevzeto 22. 1. 2024)
Mann, G., 1998: Deutsche Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts, Fischer Taschebuch Verlag, Frankfurt am Main.
Marković, Z., 2007: Jugoslovanska ljudska armada (1945–1991), Založba Defensor, Ljubljana.
Marquard, F., 2022: The New Nomads. How the Migration Revolution is Making the World a Better Place, Simon & Schuster, New York.
Marshall, T., 2019: Ujetniki geografije. Deset zemljevidov, ki povedo vse, kar moramo vedeti o globalni politiki, Učila, Tržič.
Marshall, T., 2021: Power of Geography. Ten maps that reveal the future of our world, Elliot Thompson Ltd., London.
Marshall, T., 2023: The Future of Geography. How Power and Politics in Space will change our World, Elliot & Thompson, London.
Martin, G. J., 2005: All possible worlds. A History of Geographical Ideas, fourth edition, Oxford University Press, Oxford.
Masaryk, T. G., 1936: Svetovna revolucija. Za vojne in v vojni 1914–1918, Naša založba, Ljubljana.
Mathiez, A., 1938: Francoska revolucija, I. in II. knjiga, Naša založba, Ljubljana.
Matteucci, N., 1999: Novoveška država. Izrazoslovje in pota, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.
Matvejević, P., 1982: Jugoslavenstvo danas. Pitanja kulture, Globus, Zagreb.
Matznetter, J., (ur.) 1977: Politische GeographieWissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
Mazower, M., 2002: Temna celina. Dvajseto stoletje v Evropi, Mladinska knjiga, Ljubljana.
Medved, J., (ur.), 1970: Veliki atlas sveta, Mladinska knjiga, Ljubljana.
Medved, J., 1978: Afrika, Filozofska fakulteta, Ljubljana.
Medved, D., 2001: Donava, Mohorjeva založba, Celje, Celovec, Ljubljana, Dunaj.
Meinig, D. W., 1956: Heartland and Rimland in Eurasian History, The Western Political Querterly, Vol. 9, 3, 552–569.
Meta, B., 2006: Greek-Albanian Tension (1939-1949), Academy of Sciences of Albanina, Tirana.
Milohnić, A., (ur.) 2001: Evropski vratarji. Migracijske in azilne politike v Vzhodni Evropi, Politike, Ljubljana.
Mlinar, Z., 2008: Prostorsko-časovna organizacija bivanja, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.
Moisio, S., Koch, N., Jonas, A. A. G., Lizotte, C., Lukkonen, J., (ur.) 2020: Handbook of the Changing Geoghraphies of the State. New Spaces of Geopolitics, Edward Elgar Publishing, Cheltenham.

Monteville, J. V., (ur.) 1991: Conflict and Peacemaking in Multiethnic Society, Lexington Books, Lexington.
Morgeneyer, F., Starke, R., Waldeck, W., 2015: Russland und die asiatischen Nachfolgestaaten der Sowjetunion, Westermann Verlag, Braunschweig.
Morgenthau, H., 1995: Politika med narodi. Borba za moč in mir, FDV, Ljubljana.
Morland, P., 2019: Die Macht der Demographie und wie sie die moderne Welt erklärt, Ecowin Verlag, Walls bei Salzburg.
Muir, R., 1997: Political Geography. A New Introduction, MacMillan Press, Houndmills, Basingstoke, Hampshire, London.
Münkler, H., 2004: Die neuen Kriege, Rowohlt Taschebuch Verlag, Reinbek bei Hamburg.
Munro, D., Day, A., 1990: A World Record of Major Conflict Areas, Edward Arnold, London, Melbourne, Auckland.
Muthuswamy, M. S., 2009: Defeating Political Islam. The New Cold War, Prometheus Books, Amherst.
Napokoj, M., 2008: Libija, ZRC SAZU, Ljubljana.
Napokoj, M., 2011: Šri Lanka, Založba ZRC, Ljubljana.
Natek, K., Perko, D., Huzjan Žalik, M., 1989: Države sveta 1989, Zveza geografskih društev Slovenije, Ljubljana.
Natek, K., Natek, M., 1998: Slovenija. Geografska, zgodovinska, pravna, politična, ekonomska in kulturna podoba države, Mladinska knjiga, Ljubljana.
Natek, K., Natek, M., 2006: Države sveta. Narava, prebivalstvo, državna ureditev, zgodovina, gospodarstvo, znamenitosti, Mladinska knjiga, Ljubljana.
National Geographic Atlas of the World, eleventh edition, 2018: National Geograhic Society, Washington.
NATO/OTAN. Priročnik, 2001: Office of Informationa and Press, Bruxelles.
Neal, L., 2007: The Economics of Europe and the European Union, Cambridge University Press, Cambridge.
Nérard, F-X., Rey, M-P., 2023: Atlas historique de la Russie. D'Ivan III. à Vladimir Poutine, 3ieme edition, Autrement, Paris.
Neuer Grosser Atlas der Welt, 1997: Serges Medien, Köln.
Nohlen, D., (ur.) 2000: Lexikon Dritte Welt, Rowohlt taschenbuch Verlag, München.
Novak, V., (ur.) 1935: Slovenska krajina, Mariborska tiskarna, Maribor.
Nurković, R., 2006: Ekonomska geografija svijeta, Univerzitet u Tuzli, Tuzla.
Oberdorfer, D., 2001: The Two Koreas. A Contemporary History, 2nd edition, revised and updated, Basic Books, Indianapolis.
Odzuck, W., 1982: Umweltbelastungen. Belastete Ökosysteme, Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart.

Ogrin, D., 2012: Uvod v oceanografske razmere Tržaškega zaliva, v: Ogrin, D., (ur.) Geografija stika Slovenske Istre in Tržaškega zaliva, Geograff 12, Znanstvena založba Filozofske fakultete UL, Ljubljana.
Ogrin, D., (ur.) 2023: Uvod v študij geografije, Založba univerze v Ljubljani, Ljubljana.
Olas, L., 1957: Razvoj in problemi sezonskega zaposlovanja prekmurskega prebivalstva, Geografski vestnik, 27–28, 176–208.
Olas, L., 1976: Dvolastništvo – dejavnik v razvoju Prekmurja kot obmejne regije, Geografski vestnik, 48, 151–155.
Olczak, E., (ur.) 2006: Atlas historii polski. Mapy i komentarze, Demart, Warszawa.
Oliver, R., Fage, J. D., 1985: Kratka povijest Afrike, Školska knjiga, Zagreb.
O'Loughlin, J., (ur.) 1994: Dictionary of Geopolitics, Greenwood Press, Westport, London.
Opitz, P. J., 1988: Das Weltflüchtlingsproblem. Ursachen und Folgen, Beck'sche Reihe, Verlag C.H. Beck, München.
Orožen Adamič, M., 1998: Tržaški zaliv, v: M., Perko, D., Orožen Adamič, M., (ur.) Slovenija. Pokrajina in ljudje, Mladinska knjiga, Ljubljana, 282–293.
Ortolland, D., Pirat, J.-P., 2008: Atlas gèopolitique des espaces maritimes. Frontières. Énergie, pêche et environment, Editions TECHCAMP, Paris.
Osman, T., 2010: Egypt on the Brink. From the Rise of Nasser to the Fall of Mubarak, Yale University Press, New Haven & New York.
Ostrogorski, G., 1961: Zgodovina Bizanca, Državna založba Slovenije, Ljubljana.
O'Tuathil, G., Dalby, S., Routledge, P., (ur.) 1998: The Geopolitics Reader, Routledge, London & New York.
O'Tuathil, G., 1996: Critical Geopolitics, The Politics of Writing Global Space, University of Minnesotta, Minneapolis.
Oxtoby, W. G., Amore, R. C., Hussain, A., (ur.) 2014: World Religions. Easterm Traditions, 4th Edition, Oxford University Press, Oxford.
Pagnini, P. M., Sanguin, A.-L., 2015: Storia e teoria della Geografia politica. Una prospetiva internazionale, Edicusano, Roma.
Painter, J., Jeffrey, A., 2009: Political Geography. An Introduction to Space and Power, second edition, SAGE, Los Angeles.
Palmowski, T., 2013: Kaliningrad – szanse czy zagrożenie dla Europy Bałtickiej, Unywerytet Gdański, Gdańsk.
Pampalis, J., Bailey, M., 2024: A Brief History of South Africa. From the Earliest Times to the Mandela Presidency, 4th edition, Jacana Media, Sunnyside.
Pan, C., Pfeil, S. B., 2000: Die Volksgruppen in Europa. Ein Habdbuch, Braumüller, Wien.
Papin, D., Tertrais, B., 2022: Atlas der Unordnung. 60 Karten über sichtbare, unischtbare und sonderbare Grenzen, WBG Thesis, Darmstadt.

Paret, P., 1986: Makers of Modern Strategy from Machiavelli to the Nuclear Age, Princeton University Press, Princeton NJ.
Park, G., 2014: Die Geologie Europas, WBG, Darmstadt.
Parker, G., 1997: Zahodna geopolitična misel v dvajsetem stoletju, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.
Partridge, C., (ur.) 2009: Verstva sveta, Mladinska knjiga, Ljubljana.
Pavlin, B., (ur.) 2001: Katalog regionalnih delitev Republike Slovenije 2001, Statistični urad RS, Ljubljana.
Payaslian, S., 2007: The history of Armenia. From the origins to the present, Palgrave Macmillan, New York.
Pelikan, E., 2002: Tajno štetje prebivalstva v Julijski krajini leta 1933, Založba Annales, Koper.
Perkins, J., 2007: The Secret History of the American Empire, Penguin Books, New York.
Perko, D., Orožen Adamič, M., 1998: Slovenija. Pokrajina in ljudje, Založba Mladinska knjiga, Ljubljana.
Pernetta, J., 2000: Grosser Atlas der Meere. Geheimnisvolle Welt unter Wasser, Naumann & Göbel, Köln.
Peterle, L., 2004: Z nasmeškom zgodovine, Mohorjeva družba Celje, Celje.
Petterson, D., 2003: Inside Sudan. Political Islam, Conflict, and Catastrophe, Westview Press, Cambreidge Mass.
Pettifer, J., Vickers, M., 2007: The Albanian Question, Reshaping the Balkans, I.B. Tauris, London & New York.
Piketty, T., 2013: Kapital v XXI. stoletju, Mladinska knjiga, Ljubljana.
Pipan, P., 2008: Mejni spor med Hrvaško in Slovenijo ob spodnjem toku reke Dragonje, Geografski zbornik, 48, 2, 331–356.
Pirjevec, J., 2003: Jugoslovanske vojne 1991–2001, Cankarjeva založba, Ljubljana.
Pirjevec, J., 2008: Trst je naš! Boj Slovencev za morje (1848–1954), Nova revija, Ljubljana.
Pirjevec, J., Klabjan, B., Bajc, G., (ur.) 2006: Osimska meja, Annales, Koper.
Pitamic, L., 1927: Država, Družba sv. Mohorja, Ljubljana.
Pleterski, J., 1986: Narodi, Jugoslavija, revolucija, Državna založba Slovenije, Ljubljana.
Plokhy, S., 2022: Vrata Evrope. Zgodovina Ukrajine, UMCO, Ljubljana.
Plokhy, S., 2023: The Russo-Ukrainian War, Allen Lane – Penguin Books, Dublin.
Plut, D., 2000: Geografija vodnih virov, Filozofska fakulteta Oddelek za geografijo, Ljubljana.
Podlesnik, B., 2018: Pregled ruske kulturne zgodovine, Znanstvena založba FF UL, Ljubljana.
Polšak, A., Senegačnik, J., Stojilković, B., 2023: Regionalizacija sveta za šolske potrebe v Sloveniji, Geografija v šoli, 31, 1, 26–48.

Pomorska enciklopedija, 4, 1957: Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb.
Pomorska enciklopedija, 7, 1961: Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb.
Popović, M., 1999: Crnogorsko pitanje, Plima/Dignitas, Cetinje.
Poulton, H., Taji-Faruki, S., (ur.) 1997: Muslim Identity and the Balkan State, New York University Press, New York.
Pounds, N. J., 1972: Political Geography, McGraw Hill, New York.
Prebilič, V., 2006: Vojaška logistika. Teorija in zgodovina, Fakulteta za politične vede, Ljubljana.
Prescott, V., 1987: Political Frontiers and Boundaries, Unwin Hyman, London.
Prucha, F. P., 1990: Atlas of American Indian Affairs, Univeristy of Nebraska Press, Norman.
Prunk, J., 2008: Racionalistična civilizacija 1776–2000, Mladinska knjiga, Ljubljana.
Quiring, M., 2009: Pulverfass Kaukasus. Konflikte am Rande des russischen Imperiums, Ch. Links Verlag, Berlin.
Rabinowitsch, A., 2017: Boljševiki prihajajo na oblast. Revolucija leta 1917 v Petrogradu, Sophia, Ljubljana.
Radvanyi, J., (ur.) 2004: Les États postsovjetiques. Identités en construction, transformations politiques, trajectories économiques, 2eme éditions, Armand Colin, Paris.
Rajović, R., 1985: Autonomija Kosova. Istorijsko-pravna studija, Ekonomika, Beograd.
Randall, R. R., 1957: Political Geography of Klagenfurt Bassin. Geographical Review, Dissertation, New York.
Rapoša, K., (ur.) 1981: Stoletje svetovnih vojn, Cankarjeva založba, Ljubljana.
Raschid, A., 2002: Taliban. Afghanistans Gotteskrieger und der Dschihad, Droemersche Verlagsanstalt Th. Knaur Nachf., München.
Raschid, A., 2008: Descent into Chaos. The world's most unstable region and the treath to global security, Penguin books, London.
Ratzel, F., 1896: Die Gesetze dess räumlichen Wachstum der Staaeten. Ein Beitrag zur wissenschaftlichen politischen Geographie, Dr. A. Petersmann Mitteilungen, Leipzig, 42 Bd., 97–107.
Ratzel, F., 1897: Politische Geographie, R. Oldenburg, München.
Ravenscroft, T., 1983: The Spear of Destiny, Weisser Books, London.
Rebernik, D., 2009: Osnove fizične geografije Evrope, Znanstvena založba FF, Ljubljana.
Rebernik, D., 2011: Geografija naselij, Znanstvena založba Filozofske fakultete UL, Ljubljana.
Rebić, A., 2007: Splošni religijski leksikon A–Ž, Modrijan, Ljubljana.
Reich, J., 1991: Rückkher nach Europa. Zur neuen Lage der deutschen Nation, Carl Hanser Verlag, München.

Reinhart, T., 2002: Israel/Palestine. How to end the War of 1948, Seven Stories Press, New York.
Reubner, P., 2023: Geopolitische Risikodiskurse und Raumlogiken in Zeiten multipler Krisen, Geographische Rundschau, 75, 9, 4–9.
Reynolds, G.S., 2012: The Emergence of Islam: Classical Traditions in Contemporary Perspective, Fortress Press, London.
Riasanovsky, N. V., Steinberg, M. D., 2018: A History of Russia, 9th Edition, Oxford University Press, Oxford.
Riđanović, J., 1980: Brazil, Školska knjiga, Zagreb.
Riggs, F. W., 1988: Modes of Ethnicity, Razprave in gradivo, 21, 15–26.
Rizman, R., 1980: Marksizem in nacionalno vprašanje, Založba Obzorja, Maribor.
Rizman, R., 2008: Globalizacija in avtonomija. Prispevki za sociologijo globalizacije, Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana.
Roberts, P., 2008: Konec hrane. Ali bo zmanjkalo hrane za vse?, Učila International, Tržič.
Roberts, P., 2009: Konec nafte. Kako bomo živeli brez nafte? Učila, Tržič.
Rociu, D., 2017: Law of the Air, Space and Sea, Seven Spring Books, North Haven.
Rodney, W., 2021: Kako je Evropa podrazvila Afriko, Založba /*cf, Ljubljana.
Romer, J., 2016: Zgodovina starega Egipta. Od prvih kmetovalcev do velike piramide, Slovenska matica, Ljubljana.
Rorlich, A.-A., 1986: The Volga Tatars. A Profile in National Resilience, Hoover Institution Press, Stanford.
Rosecrance, R. N., Stein, A. A., 2006: No more states? Globalization, National Self-determination, and Terrorism, Rowman and Littlefield Inc., Lanham, Boulder, New York, Toronto, Plymouth.
Rothermund, D., 1999: Delhi, 15. August 1947. Das Ende kolonialer Herrschaft, Deutsche Taschenbuch Verlag, München.
Rovan, J., 1998: Geschichte der Deutschen. Von ihren Ursprüngen bis heute, Deutsche Taschenbuch Verlag, München.
Roy, O., 2005: The New Central Asia. The Creation of Nations, New York University Press, New York.
Rubin, J., 1996: Antarctica, A lonely planet travel kit, Lonely planet publications, New York.
Rumley, D., Minghi, J., (ur.) 1991: The Geographie of Border Landscapes, Routledge, London & New York.
Rummer, B., (ur.) 2005: Central Asia at the end of the transition, M.E. Sharpe, Armonk, New York, London.
Rupnik, A., 1981: U znaku D. Politički profil Savezne Republike Njemačke, Globus, Zagreb.
Rupnik, A., 1987: Švicarska čarobna formula CH, Založba Borec, Ljubljana.

Russet, B., Starr, H., 1996: Svetovna politika. Izbira možnosti, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.
Rykała, A., (ur.) 2012: Studia z Geografii Politicznej i Historicznej. Granice – mniejszości narodowe i religijne – dziedzietwo, Wdawnicztwo Universytetu Łodzkiego, Łodz.
Rykiel, Z., 2006: Podstawy geografii politicznej, Polskie Wydawnicztwo Ekonomiczne, Warszawa.
Saje, M., 2016: Zgodovina Kitajske, Slovenska matica, Ljubljana.
Samardžić, N., 2022: Druga hladna vojna – Zahod in Rusija 1999–2019, Cicero, Mengeš.
Sami poeple, v: Encyclopedia Britannica, dostopno: https://www.britannica.com/topic/Sami (prevzeto 28. 4. 2024).
Sandole, D. J. D., 2010: Peacebuilding. War and Conflict in the Modern World, Polity Press, Malden.
Sanguin, A.-L., 1977: La géographie politique, Presses universitaires de France, Paris.
Sanguin, A.-L., 1993: Vidal de La Blache. 1845–1918. Un genie de geographie, Editions Belin, Paris.
Sanguin, A.-L., (ur.) 1997: Vivre dans un ile. Une géopolitique des insularités, L'Harmattan, Paris.
Sassen, S., 1996: Migranten, Siedler, Fluchtlinge. Von der Massenausewanderung bis Festung Europa, Fischer Verlag, Frankfurt am Main.
Schenk, W., Schliephake, K., (ur.) 2005: Allgemeine Anthropogeographie, Perthes, Gotha.
Schetter, C., 2023: Afghanistan – die Rückkher der Taliban, Geographische Rundschau, 75, 9, 32–37.
Schmidt, A., 1993: Geschicte des Baltikums. Von den alten Göttern bis zum Gegenwart, Piper, München & Zürich.
Schneckener, U., 2002: Auswege dem Bürgerkrieg. Modelle zur Regulierung ethno-nationalistischer Konflikte in Europa, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.
Schöller, P., 1957: Wege und Irrwege der Politischen Geographie und Geopolitik, Erdkunde, Bd. 11, 1–20.
Schöpflin, G., 2000: Nations, Identity, Power, New York University Press, New York.
Schwarz, H.-P., 2017: Die neue Völkerwanderung nach Europa. Über den Verlust politischer Kontrolle und moralischer Gewissheit, Deutsche Verlags-Anstalt, München.
Sebestyen, V., 2009: Revolution 1989. The Fall of the Soviet empire, Phoenix, London.
Sedmak, M., (ur.) 2009: Podobe obmejnosti, Annales, Koper.

Seewan, G., Dippold, P., (ur.) 1997: Bibliographisches Handbuch der ethnischen Gruppen Südosteuropas, Südosteuropa Gesellschaft, München.
Seidler, C., 2009: Arktisches Monopoly. Der Kampf um die Rohstoffe der Polarregion, Spiegel Buchverlag, Hamburg.
Seitz, V., 2009: Afrika wird armregiert oder Wie man Afrika wirklich helfen kann, 3 Auflage, Deutscher Tachenbuch Verlag, München.
Semoud, B., 2010: Maghreb et Moyen-Orient dans la mondalisation, Armand Collin, Paris.
Senegačnik, J., 2007: Burkina Faso, Geografski obzornik, 54, 2,
Seton-Watson, H., 1980: Nacije i države. Ispitivanje porijekla nacija i politike nacionalizma, Globus, Zagreb.
Seversky, A. de, 1950: Air Power: Key to Survival, Simon & Schuster, New York.
Sharma, R., 2020: The 10 Rules of successful Nations, Penguin Books, London.
Shaw, J. B., Denis, I., 1995: The Post-Soviet Republics. A systematic Geography, 2nd edition, Longmann Scientific Technical, Harlow.
Shaw, J. B., Denis, I., 1999: Russia in the modern World, Blackwell Publishers, Malden.
Shelley, F. M., Archer, C. J., Davidson, F. M., Brunn, S. D., 1996: Political Geography of the United States, The Guilford Press, New York & London.
Short, J. R., 1993: An Introduction to Political Geography, second edition, Routledge, London & New York.
Siguan, M., 2002: Les minorites linguistiques en Communaute Europeene, Office des Publications Officielles de la Communaute Europeene, Bruxelles.
Siliotti, A., 1999: Egipt. Sijaj stare civilizacije, Mladinska knjiga, Ljubljana.
Simoniti, I., 1985: Mednarodne organizacije. Priročnik in vodič, Delavska enotnost, Ljubljana.
Simpson, G., 2006: Velike sile i odmetničke države, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd.
Sitte, F., 1979: Rebellenstaat im Burma-Dschungel, Verlag Styria, Graz.
Skeldon, R., 1997: Migration and development: a global perspective, Longman, New York.
Slovar simbolov, 2006: Cankarjeva založba, Ljubljana.
Slovenski veliki leksikon, 2007: Mladinska knjiga, Ljubljana.
Smith, A. D., 1986: The Ethnic Origins of Nations, Blackwell Publishers, London.
Smith, A. D., 1991: Genealogija narodov, v: Rizman R. (ur.) Študije o etnonacionalizmu, Krt, Ljubljana, 51–78.
Smith A. D., 1993: National identity, Longmann, London.
Smith, A. D., 1998: Nationalism and Modernism. A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism, Routledge, London.
Smith, D., 2005: The Atlas of War and Peace, Earthscan, London.

Smith, D., 2020: The States of the World Atlas, Myriad Editions, Oxford.
Smith, G., 2002: The Post-Soviet States. Mapping the Politics of Transition, Arnold Press, London.
Smith, W., 1982: Zastave in grbi sveta, Globus, Zagreb.
Snyder, T., 2018: The Road to Unfreedom. Russia, Europe, America, Tim Dugan Books, New York.
Sobczyński, M., 2022: Rivers. Axes of barriers to the development of civilizations?, v: Sobczyński, Heffner, Rykała, Solga (ur.): Rivers in the lives of nations in their economy and politics (Region and Regionalism 14), University of Lodz & Silesian institute in Opole, Lodz, 11–40.
Soutif, V., 1999: L'integration européenne et les travailleurs frontaliers de l'Europe occidentale, L'Harmattan, Paris.
Spykman, N. J., 1942: America's Strategy in World Politics. The United States and the Ballance of Power, Brace & Company, Harcurt.
Spykman, N. J., 1944: The Geography of the Peace, Brace & Company, Harcurt.
Staddon, C., 2010: Managing Europe's Water resources. Twenty-first Century Challenges, Ashgate, London.
Stanič, R., Jakopič, T, 2005: Osnove heraldike in istovetnostni simboli slovenskih občin, Lečnik, Ljubljana.
Stanič, J., 1980: Razpotja komunizma, Cankarjeva založba, Ljubljana.
Stanič, J., 1997: Kronike preloma 1985–1995, Cankarjeva založba, Ljubljana.
Stefanović, D., 1980: Poljsko poletje 1980, Cankarjeva založba, Ljubljana.
Steininger, R., 2003: Der Naheostkonflikt, Fischer Verlag, Frankfurt am Main.
Stiglitz, J., 2002: Globalization and its Discontents, Penguin Book, London.
Stöckl, J., 1982: Osteuropa und die Deutschen, 3. Auflage, S. Hirzel Verlag, Stuttgart.
Stražičić, N., 1996: Pomorska geografija svijeta, Školska knjiga, Zagreb.
Strohmeier, M., Yalçin-Heckmann, L., 2000: Die Kurden. Geschichte, Politik, Kultur, Verlag C.H. Beck, München.
Struzik, E., 2015: Future Arctic. Field Notes from World on the Edge, Island Press, Washington, Covelo, London.
Sturm, B., 1992: Evropa regij, kultur in jezikov, v: Apovnik, P., Unkart, R., (ur.): Kärntner Dokumentation, 10, Klagenfurt, 58–70.
Subotić, M., 2004: Put Rusije: evroazijsko stanovište, Plato, Beograd.
Sunzi, 2009: Umetnost vojne, Mladinska knjiga, Ljubljana.
Svetovna zgodovina od začetkov do danes, 1981: Cankarjeva založba, Ljubljana.
Swift, J., 2003: The Palgrave Concise Historical Atlas of the Cold War, Palgrave & MacMillan, Basingstoke.
Sykulski, L., 2014: Geopolytika dla początkujących, Wdawnicztwo Naukowe Grategia, Czenstochowa.

Szul, R., 2022: Rivers and mountains, and national and regional identities, v: Sobczyński, Heffner, Rykała, Solga (ur.): Rivers in the lives of nations in their economy and politics (Region and Regionalism 14), University of Lodz & Silesian institute in Opole, Lodz, 41–48.

Šavli, J., 1995: Slovenija, podoba evropskega naroda, Studio RO – Založba Humar, Bilje.

Škiljan, D., 1999: Javni jezik. K lingvistiki v javni komunikaciji, Studia Humanitatis, Ljubljana.

Šobajić, V., 1982: Judje in Izrael, Mladinska knjiga, Ljubljana.

Taylor, A. J. P., 1956: Habsburška monarhija 1809–1918. Zgodovina avstrijskega cesarstva in Avstro-Ogrske, Državna založba Slovenije, Ljubljana.

Taylor, J. G., 2003: Indonesia. Peoples and Histories, Yale University Press, New Haven & London.

Taylor, P. J., 1989: Political Geography. World-economy, Nation-State and Locality, Longmann Group Ltd & John Willey & Sons, New York.

Taylor, P. J., 1996: Political Geography. World-economy, Nation-State and Locality, Third edition, Longmann, Harlow.

Taylor, P. J, Flint, C., 2000: Political Geography. World-economy, Nation-State and Locality, Fourth edition, Pearson Education Ltd, Harlow.

Teikoku's Complete Atlas of Japan, 2009: Teikoku-Shoin Co, Tokyo.

Terrill, R., 2003: The New Chinese Empire and what it means for the United States, Basic Books, New York.

The CIA World Factbook, 2022–2023, Skyshore Publishing, Washington, D.C.

The Times Atlas evropske zgodovine, 1996: Slovenska knjiga, Ljubljana.

The Times Atlas svetovne zgodovine, 1989: 2., dopolnjena izdaja za Jugoslavijo, Cankarjeva založba in Državna založba Slovenije, Ljubljana.

The Times Comprehensive Atlas of the World, 2019: Times Books, London.

Thual, F., 1998: La douaire de Byzance. Territoires et Identités de l'Orthodoxie, Elipses, Paris.

Tiller Velarde, V. E., 1996: Tiller's Guide to Indian Country: Economic Profiles of American Indian Reservations, BowArrow Publishers, Albuquergue.

Tockner, K., Uehlinger, U., Robinson, C. T., (ur.) 2009: Rivers of Europe, Elsevier Ltd., Amsterdam, Boston, Heidelberg, London, New York, San Diego, San Francisco, Singapore, Sydney, Tokyo.

Tomalin, E., 2013: Religions and Development, Routledge, London & New York.

Trapans, J. A., Fluri, P. H., (ur.) 2003: Defence and Security Sector Governance and Reform in South East Europe: Insights and Perspectives. A self-assesment study, Volume II. Macedonia, Moldova, Romania, Geneva Centre fort he Democratic Control of Armed Forces, Geneva.

Trenin, D., 2019: Russia, Polity Press, Cambridge.

Trotter, W. R., 2000: Frozen Hell. The Russo-Finnish winter war of 1939–40, Algonquin Books of Chapel Hill, Chapell Hill.
Tsvetkova, N., (ur.) 2017: Russia and the World. Understanding International Relations, Lexington books, Lanham, Boulder, New York, London.
Tsygankov, A. P., 2014: The Strong State in Russia. Development and Crisis, Oxford University Press, New York.
Tunjić, F., 2004: Vmesna Evropa. Konfliktnost državnih teritorialnih meja, Založba Annales, Koper.
Turkalj, K., 2002: Piranski zaljev. Razgraničenje teritorialnog mora između hrvatske i Slovenije, Organizator, Zagreb.
Turovsky, R., 1999: Političeskai geografii, Moskovskij gosudarstvenji universitet, Moskva.
Twist, C., 2005: Svetovna zgodovina v preglednicah. Ilustriran pregled temeljnih dogodkov v svetovni zgodovini in ljudi, ki so jo ustvarjali od leta 15.000 pr. n. š. do danes, Cankarjeva založba, Ljubljana.
Udovič, B., Žigon, T., 2020: Uvod v diplomacijo in mednarodne organizacije, Znanstvena založba Filozofske fakultete UL, Ljubljana.
Ullrich, V., Rudloff, F., (ur.) 2004: EU-Erweiterung, Die Zeit & Der Fischer Weltalmanach, Frankfurt am Main.
UNCLOS, 1994: dostopno na: https://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_e.pdf.
Uralic languages: Encyclopedia Britannica, dostopno na: https://www.britannica.com/topic/Uralic-languages (prevzeto 28. 4. 2024)
Van Dam, N., 2011: The struggle for power in Syria. Politics and Society under Asad and the Ba'th party, I.B. Tauris, London.
Varufakis, J., 2015: Globalni minotaver. Amerika, Evropa in prihodnost svetovnega gospodarstva, Cankarjeva založba, Ljubljana.
Vasović, M., 1962: Posebna regionalna geografija, Naučna knjiga, Beograd.
Vaupot, S., 2019: Civilisation française. Histoire, institutions, économie, Znanstvena založba FF UL, Ljubljana.
Veit, V., 1999: Geschichte der Deutschen, Parkland Verlag, Köln.
Vejnović, D., 1971: Od plemen do narodov v Afriki, Državna založba Slovenije, Ljubljana.
Veliki splošni leksikon, 1997: Prva knjiga, Ljubljana.
Veliki splošni leksikon, 1998: Četrta knjiga, DZS, Ljubljana.
Veliki splošni leksikon, 1998: Šesta knjiga, DZS, Ljubljana.
Veliki splošni leksikon, 1998: Sedma knjiga, DZS, Ljubljana.
Venturini, A., 2004: Postwar Migration in Southern Europe 1950–2000. An Economic Analysis, Cambridge University Press, Cambridge.
Verlič Christiansen, B., 2002: Evropa v precepu med svobodo in omejitvami migracij, Založba FDV, Ljubljana.

Vierecke, A., Mayerhofer, B., Kohout, F., 2010: DTV-Atlas Politik. Politische Theorie – Politische Systeme – Internationale Beziehungen, Deutscher taschenbuch Verlag, München.

Vintar Mally, K., 2010: Maroko. Vodniki Ljubljanskega geografskega društva, Založba ZRC, Ljubljana.

Vintar Mally, K., 2011: Spreminjanje podnebja v Afriki – ključen razvojni izziv, Geografski obzornik, 58, 4, 9–18.

Vintar Mally, K., 2012: Geografija Podsaharske Afrike, Znanstvena založba Filozofske fakultete UL, Ljubljana.

Vodušek, V., 1996: Dosje 1989–1996. Tretja balkanska vojna, Založba Slon, Ljubljana.

Vogt, R., Cristaudo, W., Leutzsch, A., (ur.) 2014: European National Identities. Elemens, Transitions, Conflicts, Transaction Publishers, New Brunswick, London.

Volpe, G., 1943: Zgodovina Italije in Italijanov, Pokrajinska šolska založba, Ljubljana.

Vošnjak, B., 1928: U borbi za ujedinjenu narodnu državu, Tiskovna zadruga v Ljubljani & Izdavačka kuča Gece Kona u Beogradu & Izdavačka knjižara Z. i .V. Vasića u Zagrebu, Ljubljana, Beograd, Zagreb.

Vrišer, I., 1982, Uvod v geografijo, Filozofska fakulteta, Ljubljana.

Wagenlehner, G., (ur.) 1992: Von der Ost-West-Konfrontationen zur Europäischer Friedensordnung, Südosteuropa-Gesellschaft, München.

Walker, S., 2019: Putinova nova Rusija. Dolgo opotekanje med duhovi preteklosti, Ciceron, Mengeš.

Wasserstein, B., 2002: Israel und Palästina. Warum kämpfen sie und wie können sie aufhören?, Besche Reihe, München.

Wheeler, L., (ur.) 2008: Vesolje. Velika ilustrirana ekciklopedija, Mladinska knjiga, Ljubljana.

Whittaker, D. J., (ur.) 2003: The Terrorism Reader, Second edition, Routledge, London & New York.

White, G. W., 2004: Nation, State and Territory. Origins, Evolutions and Relationships, Rowman & Littlefield Publishers Ltd., Lanham, Boulder, New York, Toronto, Oxford.

Whitten Smith, D., Burr, E. G., 2015: Understanding world Religions. A Road Map for Justice and Peace, 2nd edition, Rowman & Littlefield, Lanham.

Williams, M. S., 2022: The Politics of the Asia-Pacific. Triumphs, Challenges, and Threats, University of Toronto Press, Toronto.

Williamson, R. K., 2004: American History. From Prehistoric Times to the Present Days, Barnes & Noble Books, New York.

Wilson, A., 2002: The Ukrainians. Unexpected Nation, second edition, Yale University Press, New Haven & London.

Wilson, A., 2021: Belarus. The last European Dictatorship, Yale University Press, New Haven & London.
Wirth, E., 1979: Theoretische Geographie. Grundzüge einer Theoretischen Kulturgeographie, B.G. Teubner, Stuttgart.
Withtol de Wenden, C., 2021: Atlas des migrations, 7ieme edition, Autrement, Paris.
Woodhouse, T., Miall, H., Ramsbotham, O., Mitchell, C., (ur.) 2015: The Contemporary Conflict Resolution Reader, Polity, Cambridge.
Wolff, S., 2000: German Minorities in Europe. Ethnic Identity and Cultural Belonging, Berghahn Books, New York & Oxford.
Wolffsohn, M., 2022: Wem gehört das Heilige Land? Die Wurzeln des Streits zwischen Juden und Arabern, 20. Auflage, Piper Verlag, München.
Wulf, K., 2017: Iznajdba narave. Pustolovščine Alexandra von Humboldta, izgubljenega junaka znanosti, UMCO, Ljubljana.
Yambert, K. I., (ur.) 2010: The contemporary Middle East. A westview reader, 2nd edition, Westview Press, Philadelphia.
Yunus, M., 2007: Novemu kapitalizmu naproti. Socialno podjetništvo za svet brez revščine, Učila International, Tržič.
Yzeiri, E., 2005: Geografia Politike, SHBLU, Tiranë.
Zahra, T., 2016: The Great Departure. Mass Migration from Eastern Europe and the Making of the Free World, W.W. Norton & Company, New York & London.
Zajc, M., 2006: Kje se slovensko neha in hrvaško začne. Slovensko-hrvaška meja v 19. in na začetku 20. stoletja, Modrijan, Ljubljana.
Zajc, M., (ur.) 2018: Ustvarjanje slovensko-hrvaške meje, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana.
Zgodovinski atlas sveta. Od prazgodovine do 21. stoletja, 2015: Cankarjeva založba, Ljubljana.
Zimpel, H. G., 2000: Lexikon der Weltbevölkerung. Geografie, Kultur, Gesellschaft, Nikol Verlag, Hamburg.
Zinn, H., 2005: A People's History of the United States, 1492–present. HarperCollins Publishers, New York.
Zischka, A., 1936: Abesinija. Zadnji nerešeni problem Afrike, Založba Dom, Ljubljana.
Zupančič, J., 1999: Slovenci v Avstriji, Inštitut za geografijo, Ljubljana.
Zupančič, J., 2002: Grenzüberschreitende Pendelwanderung aus Slowenien nach Österreich und Italien, Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft, Jg. 144, Wien, 145–157.
Zupančič, J., 2006: Geografski pristopi k proučevanju kriznih območij, Dela, 26, 161–179.

Zupančič, J., 2008: Geografska izkaznica Rusije, največje države na svetu, Emzin: revija za kulturo, 18, 1/2, 75–79.
Zupančič, J., 2009: Političnogeografska analiza Balkana, Dela, 32, 85–134.
Zupančič, J., 2010: O politično-teritorialnem razvoju nedržavnih narodov v Evropi, Ars & humanitas: revija za umetnost in humanistiko, 4, 1/2, 230–245.
Zupančič, J., 2010: Geopolitična slika Združenih držav Amerike, Emzin: revija za kulturo, dec. 2010, 20, 3/4, 69–71.
Zupančič, J., 2011: Nemirni afriški kontinent – Geografski vidiki kriznih območij v Afriki, Geografski obzornik, 58, 4, 19–28.
Zupančič, J., 2012: Arabski prostor v geopolitični perspektivi, Dela, 38, 71–87.
Zupančič, J., Pipan, P., 2012: Slovensko morje in obala – Severni Jadran v geopolitični perspektivi ter problemi razmejevanja med Italijo, Slovenijo in Hrvaško, v: Ogrin, D., (ur.) Geografija stika Slovenske Istre in Tržaškega zaliva, Geograff 12, Znanstvena založba Filozofske fakultete UL, Ljubljana.
Zupančič, J., 2013: Geopolitične perspektive srbskega vprašanja na Balkanu, Dela, 40, 133–162.
Zupančič, J., 2014: Ukrajinska kriza, Geografski obzornik: časopis za geografsko vzgojo in izobraževanje, 61, 1/2, 40–42.
Zupančič, J., 2013: Kulturna geografija. Raznolikost svetovnega prebivalstva in kulturnih pokrajin, Znanstvena založba Filozofske fakultete UL, Ljubljana.
Zupančič, J., 2014: Romi in romska naselja v Sloveniji, Znanstvena založba Filozofske fakultete, Ljubljana.
Zupančič, J., 2015: Prispevek Vladimirja Klemenčiča k razvoju slovenske socialne in politične geografije, v: Klemenčič, M., Zupančič, J., (ur.): Izbrana dela dr. Vladimirja Klemenčiča, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, 23–38.
Zupančič, J., 2015: Geografija Balkana in njegovega obrobja, Znanstvena založba Filozofske fakultete UL, Ljubljana.
Zupančič, J., 2015: Crisis urbanization and empty spaces: the spatial aspects of ethnic conflicts. V: Wells, Maureen (ur.). Ethnic conflicts and global interventions, (Terrorism, hot spots and conflict-related issues). New York: Nova Science Publishers. cop. 2015, str. 21–39.
Zupančič, J., Wilczynsky, P. L., 2017: Fala imigracji do Europy z perspektywy krajów tranzytowych. Przegląd Geopolityczny, zima 2017, tom 19, 70–83.
Zupančič, J., 2017: Geopolitični vidiki evropske begunske in migracijske krize, Geografski obzornik: časopis za geografsko vzgojo in izobraževanje, 2017, 64, 1, 4–13.
Zupančič, J., 2018: Krizne migracije v sredozemskem prostoru in njihove evropske posledice, Geografija v šoli, 26, 3, 8–25.
Zupančič, J., 2017: Socialna geografija. Človek, prostor in čas, Znanstvena založba Filozofske fakultete UL, Ljubljana.

Zupančič, J., 2017: Minorities in protected areas: theoretical approach and political visions, v: Sobczynski, M. (ur.). Borderlands of nations, nations of borderlands: minorities in the borderlands and on the fringes of countries. Region and regionalism, no. 13, vol. 1., Łódź: University of Łodź, Department of Political Geography and Regional Studies; Opole: Governmental Research Institute, Silesian Institute, 25–37.

Zupančič, J., Wendt, J. A., Ilieş, A., 2018: An outline of border changes in the area between the Baltic and the Mediterranean: their geopolitical implications and classification, Geographia Polonica, 2018, 91, 1, 33–46.

Zupančič, J., 2019: O slovenski politični geografiji. V: Ogrin, D., (ur.). Razvoj geografije na Slovenskem: 100 let študija geografije na Univerzi v Ljubljani, Znanstvena založba Filozofske fakultete, Ljubljana, 285–293.

Zupančič, J., 2019: Kulturna geografija. Raznolikost svetovnega prebivalstva in kulturnih pokrajin, 2., dopolnjena izdaja, Znanstvena založba Filozofske fakultete UL, Ljubljana.

Zupančič, J., 2020: Koroški Slovenci: sedanjost in prihodnost manjšine v postmoderni družbi. V: Hafner, G. Hren, K., Pandel, M. (ur.): Probleme und Perspektiven des Volksgruppenschutzes 100 Jahre nach der Kärntner Volksabstimmung / Problemi in perspektive narodnih skupnosti 100 let po koroškem plebiscitu. Klagenfurt/Celovec, Ljubljana/Laibach, Wien/Dunaj, Mohorjeva založba / Hermagoras Verlag, 385–408.

Zupančič, J., 2021: Geografija Rusije in njenih vplivnih območij, Znanstvena založba Filozofske fakultete UL, Ljubljana.

Zupančič, J., 2021: Symbolization in (of) Space. Theory and Practices, v: Krevs, M., (ur.) Hidden Geographies, Springer, Bern. 53–70.

Zupančič, J., 2022: Slovenske manjšine v sosednjih državah, Univerzitetna založba v Ljubljani, Ljubljana.

Zupančič, J., 2022: River border landscape transformation, v: Sobczyński, Heffner, Rykała, Solga (ur.): Rivers in the lives of nations in their economy and politics (Region and Regionalism 14), University of Lodz & Silesian institute in Opole, Lodz, 49–68.

Zupančič, J., 2023: Geografija Balkana, 2., razširjena in dopolnjena izdaja, Univerzitetna založba, Ljubljana.

Priloge

Pregled držav sveta po glavnih političnogeografskih značilnostih

Tabela 1: države po prostorskih značilnostih

Ime države	Površina km²	Velikostni razred 1 (površina)	Število prebivalcev (tisoč)	Velikostni razred 2 (prebivalstvo)	Tip države po maritimnosti
Afganistan	652.864	večja	42,24	V srednja	celinska
Albanija	28.748	majhna	2,83	majhna	obalna
Alžirija	2.381.741	velika	45,61	V srednja	obalna
Andora	468	mini	0,08	mini	celinska
Angola	1.246.700	velika	36,68	V srednja	obalna
Antigva in Barbuda	442	mini	0,09	mini	otoška
Argentina	2.780.400	velika	46,04	V srednja	obalna
Armenija	29.748	majhna	2,78	majhna	celinska
Avstralija	7.692.024	Z velika	26,12	srednja	otoška
Avstrija	83.882	srednja	9,11	M srednja	celinska
Azerbajdžan	86.600	srednja	10,41	M srednja	celinska
Bahami	13.940	majhna	0,41	mini	otoška
Bahrajn	771	mini	1,49	majhna	obalna
Bangladeš	147.570	srednja	172,95	velika	obalna
Barbados	430	mini	0,29	mini	otoška
Belgija	30.528	srednja	11,69	M srednja	obalna
Belize	22.966	majhna	0,41	mini	obalna
Belorusija	207.600	V srednja	9,50	M srednja	celinska
Benin	114.763	srednja	13,71	M srednja	obalna
Bocvana	582.000	večja	2,68	majhna	celinska
Bolgarija	111.002	srednja	6,69	M srednja	obalna
Bolivija	1.098.581	velika	12,39	M srednja	celinska
Bosna in Hercegovina	51.129	M srednja	3,21	majhna	obalna
Brazilija	8.515.767	Z velika	216,27	velika	obalna
Brunej	5.765	majhna	0,45	mini	obalna
Burkina Faso	274.200	V srednja	23,25	srednja	celinska
Burundi	27.834	majhna	13,24	M srednja	celinska
Butan	46.500	M srednja	0,79	mini	celinska
Ciper	9.251	majhna	1,26	majhna	otoška
Čad	1.284.000	velika	18,28	srednja	celinska
Češka	78.867	srednja	10,51	M srednja	celinska

Ime države	Površina km²	Velikostni razred 1 (površina)	Število prebivalcev (tisoč)	Velikostni razred 2 (prebivalstvo)	Tip države po maritimnosti
Čile	756.102	večja	19,63	srednja	obalna
Črna gora	13.812	majhna	0,63	mini	obalna
Danska	42.925	M srednja	5,91	M srednja	z otočji
Dominika	750	mini	0,07	mini	otoška
Dominikanska republika	48.661	M srednja	11,33	M srednja	otoška
Džibuti	23.200	majhna	1,14	majhna	obalna
Egipt	1.002.000	velika	112,72	velika	obalna
Ekvador	257.217	V srednja	18,19	srednja	obalna
Ekvatorialna Gvineja	28.051	majhna	1,71	majhna	obalna
El Salvador	21.041	majhna	6,36	M srednja	obalna
Eritreja	117.600	srednja	3,75	majhna	obalna
Estonija	45.227	M srednja	1,32	majhna	obalna
Etiopija	1.104.300	velika	126,53	velika	obalna
Fidži	18.272	majhna	0,94	mini	otoška
Filipini	300.000	V srednja	117,34	velika	otoška
Finska	338.435	V srednja	5,55	M srednja	obalna
Francija	543.965	večja	64,76	večja	obalna
Gabon	267.668	V srednja	2,44	majhna	obalna
Gambija	11.295	majhna	2,77	majhna	obalna
Gana	238.537	V srednja	34,12	V srednja	obalna
Grčija	131.957	srednja	10,34	M srednja	z otočji
Grenada	345	mini	0,13	mini	otoška
Gruzija	69.700	M srednja	3,73	majhna	obalna
Gvajana	214.969	V srednja	0,82	mini	obalna
Gvatemala	108.889	srednja	18,09	srednja	obalna
Gvineja	245.857	V srednja	14,19	M srednja	obalna
Gvineja Bissau	36.125	M srednja	2,15	majhna	obalna
Haiti	27.750	majhna	11,72	M srednja	otoška
Honduras	112.492	srednja	10,59	M srednja	obalna
Hrvaška	56.594	M srednja	4,01	majhna	z otočji
Indija	3.287.263	Z velika	1.431,00	Z velika	z otočji
Indonezija	1.913.579	velika	277,53	velika	otoška
Irak	435.052	V srednja	45,50	V srednja	obalna
Iran	1.648.000	velika	89,17	večja	obalna
Irska	69.797	M srednja	5,06	M srednja	otoška
Islandija	103.000	srednja	0,38	mini	otoška
Italija	302.073	V srednja	58,87	večja	z otočji
Izrael	21.937	majhna	9,17	M srednja	obalna

Ime države	Površina km²	Velikostni razred 1 (površina)	Število prebivalcev (tisoč)	Velikostni razred 2 (prebivalstvo)	Tip države po maritimnosti
Jamajka	10.991	majhna	2,83	majhna	otoška
Japonska	377.930	V srednja	124,52	velika	otoška
Jemen	527.968	večja	34,45	V srednja	obalna
Jordanija	89.318	srednja	11,34	M srednja	obalna
Južna Afrika	1.219.602	velika	60,41	večja	obalna
Južna Koreja	99.313	srednja	51,78	večja	obalna
Južni Sudan	619.745	večja	11,09	M srednja	celinska
Kambodža	181.035	srednja	16,94	srednja	obalna
Kamerun	475.650	V srednja	28,65	srednja	obalna
Kanada	9.984.670	Z velika	39,57	V srednja	z otočji
Kapverdski otoki	4.033	mini	0,59	mini	otoška
Katar	11.628	majhna	2,72	majhna	obalna
Kazahstan	2.724.902	velika	19,61	srednja	celinska
Kenija	591.971	večja	55,10	večja	obalna
Kirgizija	199.949	srednja	6,74	M srednja	celinska
Kiribati	811	mini	0,13	mini	otoška
Kitajska	9.596.961	Z velika	1.430,00	Z velika	z otočji
Kolumbija	1.141.748	velika	52,09	večja	obalna
Komori	1.862	mini	0,85	mini	otoška
Kongo	342.000	V srednja	6,11	M srednja	obalna
Kongo, DR	2.344.858	velika	102,26	velika	obalna
Kosovo	10.887	majhna	1,66	majhna	celinska
Kostarika	51.100	M srednja	5,21	M srednja	obalna
Kuba	109.884	srednja	11,19	M srednja	otoška
Kuvajt	17.818	majhna	4,31	majhna	obalna
Laos	236.800	V srednja	7,63	M srednja	celinska
Latvija	64.573	M srednja	1,83	majhna	obalna
Lesoto	30.355	M srednja	2,33	majhna	celinska
Libanon	10.452	majhna	5,35	M srednja	obalna
Liberija	97.754	srednja	5,42	M srednja	obalna
Libija	1.775.500	velika	6,89	M srednja	obalna
Lihtenštajn	160	mini	0,04	mini	celinska
Litva	65.286	M srednja	2,72	majhna	obalna
Luksemburg	2.586	mini	0,65	mini	celinska
Madagaskar	587.041	večja	30,33	V srednja	otoška
Madžarska	93.024	srednja	10,16	M srednja	celinska
Malavi	118.484	srednja	20,93	srednja	celinska
Maldivi	300	mini	0,52	mini	otoška

Ime države	Površina km²	Velikostni razred 1 (površina)	Število prebivalcev (tisoč)	Velikostni razred 2 (prebivalstvo)	Tip države po maritimnosti
Malezija	330.323	V srednja	34,31	V srednja	z otočji
Mali	1.240.192	velika	23,29	srednja	celinska
Malta	316	mini	0,54	mini	otoška
Maroko	446.550	V srednja	37,84	V srednja	obalna
Maršalovi otoki	181	mini	0,04	mini	otoška
Mavretanija	1.030.700	velika	4,86	majhna	obalna
Mavricij	2.040	mini	1,30	majhna	otoška
Mehika	1.964.375	velika	128,46	velika	obalna
Mikronezija	700	mini	0,12	mini	otoška
Mjanmar	676.577	večja	54,58	večja	obalna
Moldavija	33.846	M srednja	2,95	majhna	celinska
Monako	2	mini	0,04	mini	obalna
Mongolija	1.564.116	velika	3,45	majhna	celinska
Mozambik	799.380	večja	33,89	V srednja	obalna
Namibija	824.290	večja	2,61	majhna	obalna
Nauru	21	mini	0,01	mini	otoška
Nemčija	357.578	V srednja	84,36	večja	obalna
Nepal	147.181	srednja	30,89	V srednja	celinska
Niger	1.267.000	velika	27,21	srednja	celinska
Nigerija	923.768	večja	223,80	velika	obalna
Nikaragva	120.254	srednja	7,05	M srednja	obalna
Nizozemska	41.526	M srednja	17,62	srednja	z otočji
Norveška	323.804	V srednja	5,47	M srednja	z otočji
Nova Zelandija	269.652	V srednja	5,23	M srednja	otoška
Oman	309.500	V srednja	4,64	majhna	obalna
Pakistan	796.095	večja	240,48	velika	obalna
Palau	490	mini	0,02	mini	otoška
Panama	75.320	srednja	4,47	majhna	obalna
Papua - Nova Gvineja	462.840	V srednja	10,32	M srednja	obalna
Paragvaj	406.752	V srednja	6,86	M srednja	celinska
Peru	1.285.216	velika	34,35	V srednja	obalna
Poljska	312.680	V srednja	41,03	V srednja	obalna
Portugalska	92.226	srednja	10,25	M srednja	z otočji
Romunija	238.391	V srednja	19,89	srednja	obalna
Ruanda	26.338	majhna	14,09	M srednja	celinska
Rusija	17.098.246	Z velika	142,89	velika	z otočji
Salomonovi otoki	28.896	majhna	0,74	mini	otoška
Samoa	2.842	mini	0,23	mini	otoška

Ime države	Površina km²	Velikostni razred 1 (površina)	Število prebivalcev (tisoč)	Velikostni razred 2 (prebivalstvo)	Tip države po maritimnosti
San Marino	61	mini	0,03	mini	celinska
São Tomé in Príncipe	1.001	mini	0,23	mini	otoška
Saudova Arabija	2.240.000	velika	36,95	V srednja	obalna
Sejšeli	457	mini	0,11	mini	otoška
Senegal	196.722	srednja	17,76	srednja	obalna
Severna Koreja	122.762	srednja	26,16	srednja	obalna
Severna Makedonija	25.713	majhna	2,08	majhna	celinska
Sierra Leone	71.740	srednja	8,79	M srednja	obalna
Singapur	719	mini	6,01	M srednja	obalna
Sirija	185.180	srednja	23,23	srednja	obalna
Slonokoščena obala	322.463	V srednja	28,87	srednja	obalna
Slovaška	49.039	M srednja	5,79	M srednja	celinska
Slovenija	20.273	majhna	2,12	majhna	obalna
Somalija	637.657	večja	18,14	srednja	obalna
Srbija	77.474	srednja	7,15	M srednja	celinska
Srednjeafriška republika	622.984	večja	5,74	M srednja	celinska
Sv. Kitts in Nevis	272	mini	0,05	mini	otoška
Sv. Lucija	616	mini	0,18	mini	otoška
Sv. Vincenc in Grenadine	389	mini	0,10	mini	otoška
Sudan	1.840.687	velika	48,10	V srednja	obalna
Surinam	163.820	srednja	0,62	mini	obalna
Svazi (Esvatini)	17.363	majhna	1,21	majhna	celinska
Španija	505.944	večja	47,52	V srednja	Z otočji
Šrilanka	65.610	M srednja	21,89	srednja	otoška
Švedska	450.295	V srednja	10,61	M srednja	obalna
Švica	41.290	M srednja	8,82	M srednja	celinska
Tadžikistan	142.600	srednja	10,14	M srednja	celinska
Tajska	513.120	večja	71,80	večja	obalna
Tajvan	36.197	M srednja	23,92	srednja	otoška
Tanzanija	947.303	večja	61,74	večja	obalna
Togo	56.785	M srednja	9,06	M srednja	obalna
Tonga	747	mini	0,10	mini	otoška
Trinidad in Tobago	5.128	majhna	1,53	majhna	otoška
Tunizija	163.610	srednja	12,46	M srednja	obalna
Turčija	783.562	večja	85,82	večja	obalna
Turkmenistan	488.100	V srednja	6,51	M srednja	celinska
Tuvalu	26	mini	0,01	mini	otoška

Ime države	Površina km²	Velikostni razred 1 (površina)	Število prebivalcev (tisoč)	Velikostni razred 2 (prebivalstvo)	Tip države po maritimnosti
Uganda	241.550	V srednja	48,58	V srednja	celinska
Ukrajina	603.500	večja	36,74	V srednja	obalna
Urugvaj	176.215	srednja	3,42	majhna	obalna
Uzbekistan	447.400	V srednja	35,16	V srednja	celinska
Vanuatu	12.189	majhna	0,33	mini	otoška
Vatikan	1	mini	0,0	mini	celinska
Velika Britanija	248.532	V srednja	67,74	večja	otoška
Venezuela	912.050	večja	28,84	srednja	obalna
Vietnam	330.967	V srednja	98,86	večja	obalna
Vzhodni Timor	14.919	majhna	1,36	majhna	otoška
Zambija	752.612	večja	20,57	srednja	celinska
ZDA	9.833.517	Z velika	333,29	Z velika	Z otočji
Združeni arabski emirati	83.600	srednja	9,52	M srednja	obalna
Zimbabve	390.757	V srednja	16,66	srednja	celinska

VIRI: Der neue KOSMOS Weltalmanach & Atlas 2024.
Daten, Fakten, Karten, 2023, Kosmos, Stuttgart.
Opombe: oznake za velikost so poleg napisane besede še: Z (zelo), V (velika), M (manjša).

Tabela 2: države sveta po demografskih značilnostih

Ime države	Gostota poselitve preb./ km²	Delež mestnega preb, %	Pričakovano trajanje življenja (let)	Povprečna starost (let)	Stopnja rodnosti ‰	Stopnja rasti preb. %
Afganistan	65	26,3	53,3	19,5	36,08	2,34
Albanija	99	63,0	79,2	34,3	12,86	0,24
Alžirija	19	74,3	77,8	28,9	19,24	1,41
Andora	171	87,9	83,2	46,2	6,91	–0,10
Angola	29	67,4	67,7	15,9	42,22	3,38
Antigva in Barbuda	213	24,4	77,5	32,7	15,30	1,17
Argentina	17	92,2	78,1	32,4	15,80	0,84
Armenija	93	63,4	75,8	36,6	11,45	–0,35
Avstralija	3	86,4	82,9	37,5	12,35	1,31
Avstrija	109	59,0	82,1	44,5	9,48	0,32
Azerbajdžan	120	56,8	73,9	32,6	14,03	0,71
Bahami	30	83,4	75,9	32,8	14,78	0,84
Bahrajn	1942	89,6	79,7	32,9	12,50	0,90
Bangladeš	1172	38,9	74,4	29,9	17,88	0,95
Barbados	656	31,3	78,3	39,5	10,96	0,28
Belgija	383	89,1	81,7	41,6	11,03	0,59
Belize	18	46,2	75,6	23,9	21,62	1,67
Belorusija	46	79,9	74,0	40,9	9,32	–0,29
Benin	122	49,0	61,7	17,0	41,55	3,36
Bocvana	5	71,6	65,3	25,7	20,60	1,43
Bolgarija	60	76,0	75,3	43,7	8,15	–0,67
Bolivija	11	70,5	70,7	25,3	20,36	1,39
Bosna in Hercegovina	63	49,5	77,7	43,3	8,50	–0,21
Brazilija	25	87,2	74,9	33,2	13,44	0,65
Brunej	78	78,6	78,1	31,1	16,30	1,48
Burkina Faso	85	31,2	63,0	17,9	34,34	2,58
Burundi	476	14,1	67,0	17,7	35,48	3,68
Butan	21	43,0	71,5	29,1	16,17	0,99
Ciper	136	66,9	79,5	37,9	10,76	1,11
Čad	14	23,9	58,7	16,1	41,00	3,12
Češka	133	74,3	79,5	43,3	8,75	0,04
Čile	26	87,8	79,6	35,5	12,92	0,68
Črna gora	45	67,8	77,5	39,6	11,35	–0,40
Danska	137	88,2	81,5	42,0	11,17	0,44

Ime države	Gostota poselitve preb./ km²	Delež mestnega preb, %	Pričakovano trajanje življenja (let)	Povprečna starost (let)	Stopnja rodnosti ‰	Stopnja rasti preb. %
Dominika	97	71,4	77,9	34,9	14,15	0,07
Dominikanska republika	233	83,2	72,2	27,9	18,25	0,92
Džibuti	49	78,2	65,0	24,9	22,43	2,01
Egipt	112	42,9	74,0	24,1	26,44	2,17
Ekvador	71	64,5	77,7	28,8	16,71	1,16
Ekvatorialna Gvineja	61	73,6	66,3	20,3	30,90	2,29
El Salvador	303	74,1	75,1	27,7	18,22	0,67
Eritreja	32	42,0	66,4	20,3	27,41	0,98
Estonija	29	69,4	77,6	43,7	9,03	–0,69
Etiopija	115	22,2	67,9	19,8	31,01	2,50
Fidži	51	57,6	74,0	29,9	16,90	0,46
Filipini	343	47,7	70,3	24,1	22,66	1,49
Finska	16	85,8	81,6	42,8	10,49	0,26
Francija	117	81,2	83,0	41,7	11,77	0,33
Gabon	9	89,1	69,3	21,0	26,14	2,41
Gambija	259	63,2	66,1	21,9	26,42	1,82
Gana	143	58,0	69,0	21,4	29,08	2,26
Grčija	78	80,0	81,2	45,3	7,72	–0,34
Grenada	367	36,7	75,4	33,3	14,27	0,35
Gruzija	53	59,9	77,2	38,6	11,26	0,05
Gvajana	4	26,9	71,5	27,5	16,64	0,19
Gvatemala	166	52,2	72,6	23,2	22,79	1,62
Gvineja	58	37,3	61,5	19,1	35,86	2,76
Gvineja Bissau	60	44,7	63,2	18,0	36,20	2,52
Haiti	423	58,0	65,6	24,1	21,40	1,22
Honduras	94	59,0	74,9	24,4	18,19	1,22
Hrvaška	71	58,1	77,0	43,9	8,68	–0,48
Indija	451	35,6	70,0	28,7	17,53	1,04
Indonezija	146	57,3	72,8	31,1	15,59	0,81
Irak	104	71,1	72,9	21,2	25,21	2,06
Iran	54	76,3	75,0	31,7	15,78	1,03
Irska	72	63,9	81,4	37,8	12,61	0,97
Islandija	4	93,9	83,5	37,1	13,12	0,97
Italija	195	71,3	82,7	46,5	8,37	0,09
Izrael	442	92,7	83,5	30,4	17,52	1,45
Jamajka	257	56,7	75,6	29,4	16,03	0,06

Ime države	Gostota poselitve preb./ km²	Delež mestnega preb, %	Pričakovano trajanje življenja (let)	Povprečna starost (let)	Stopnja rodnosti ‰	Stopnja rasti preb. %
Japonska	326	91,9	84,6	48,6	7,00	–0,37
Jemen	65	38,5	67,1	19,8	25,21	1,93
Jordanija	127	91,6	75,7	23,5	22,79	0,82
Južna Afrika	49	67,8	65,0	28,0	18,89	0,95
Južna Koreja	517	81,4	82,7	43,2	6,89	0,26
Južni Sudan	18	20,5	58,6	18,6	38,26	5,00
Kambodža	94	24,7	66,7	26,4	20,84	1,34
Kamerun	60	58,1	62,7	18,5	35,91	2,77
Kanada	4	81,7	83,6	41,8	10,21	0,77
Kapverdski otoki	148	67,1	73,4	26,8	18,78	1,24
Katar	234	99,2	75,5	33,7	9,38	1,23
Kazahstan	7	57,8	72,3	31,6	15,87	0,81
Kenija	95	28,5	69,2	20,0	26,78	2,15
Kirgizija	34	37,1	72,1	27,3	20,06	0,90
Kiribati	165	56,3	67,5	25,7	20,27	1,05
Kitajska	149	62,5	76,3	38,4	11,30	0,26
Kolumbija	46	81,7	76,9	31,2	16,51	1,04
Komori	458	29,6	64,1	20,9	22,98	1,41
Kongo	18	68,3	61,6	19,5	32,10	2,35
Kongo, DR	44	46,2	61,3	16,7	40,53	3,16
Kosovo	153	40,0	-	30,2	15,05	0,67
Kostarika	102	81,3	79,4	32,6	14,53	1,04
Kuba	102	77,3	79,2	42,1	10,25	–0,23
Kuvajt	242	100	78,9	29,7	17,90	1,20
Laos	32	36,9	66,0	24,0	22,74	1,46
Latvija	28	68,4	75,6	44,4	8,96	–1,10
Lesoto	77	29,5	58,9	24,7	23,30	0,73
Libanon	512	89,1	78,5	33,7	13,34	0,68
Liberija	49	52,6	65,1	18,0	36,96	2,74
Libija	4	81,1	76,9	25,8	22,23	1,76
Lihtenštajn	247	14,5	82,3	43,7	10,35	0,73
Litva	42	68,2	75,6	44,5	9,42	–1,04
Luksemburg	253	91,7	82,3	39,5	11,62	1,70
Madagaskar	52	39,2	67,8	20,3	29,22	2,31
Madžarska	109	72,2	76,9	43,6	8,72	–0,20
Malavi	177	17,7	72,1	16,8	28,59	2,39
Maldivi	1737	41,1	76,7	29,5	15,69	–0,12

Ime države	Gostota poselitve preb./ km²	Delež mestnega preb, %	Pričakovano trajanje življenja (let)	Povprečna starost (let)	Stopnja rodnosti ‰	Stopnja rasti preb. %
Malezija	104	77,7	75,6	29,2	14,73	1,06
Mali	19	44,7	62,0	16,0	41,60	2,97
Malta	1693	94,8	83,0	42,3	9,85	0,75
Maroko	85	64,1	73,6	29,1	17,58	0,92
Maršalovi otoki	232	78,2	74,3	23,8	22,42	1,37
Mavretanija	5	56,1	64,6	21,0	28,49	2,02
Mavricij	638	40,8	76,7	36,3	12,44	0,52
Mehika	65	81,0	76,9	29,3	17,29	1,04
Mikronezija	164	23,1	74,1	26,3	18,65	–0,64
Mjanmar	81	31,4	69,2	29,2	16,65	0,81
Moldavija	102	43,0	72,1	37,7	10,45	–1,10
Monako	18149	100	89,4	55,4	6,63	0,53
Mongolija	2	68,8	71,0	29,9	16,32	0,93
Mozambik	42	37,6	56,4	17,0	38,03	2,58
Namibija	3	53,0	65,8	21,8	25,33	1,83
Nauru	609	100	67,2	27,0	21,49	0,42
Nemčija	233	77,5	81,3	47,8	8,63	–0,21
Nepal	210	21,0	72,1	25,2	17,78	0,81
Niger	21	16,8	59,7	14,8	47,28	3,65
Nigerija	242	52,7	60,8	18,6	34,68	2,53
Nikaragva	54	59,3	74,5	27,3	16,71	0,93
Nizozemska	421	92,6	81,9	42,8	10,98	0,37
Norveška	14	83,3	82,4	39,5	12,09	0,80
Nova Zelandija	20	86,7	82,3	37,2	12,83	1,28
Oman	15	87,0	76,6	26,2	22,58	1,89
Pakistan	273	37,4	69,7	22,0	26,95	1,99
Palau	39	81,5	74,3	33,9	11,47	0,38
Panama	59	68,8	79,4	30,1	16,67	1,16
Papua - Nova Gvineja	22	13,5	69,8	24,0	22,08	1,61
Paragvaj	17	62,5	78,1	29,7	16,43	1,15
Peru	27	78,2	74,9	29,1	16,67	0,88
Poljska	131	60,1	78,5	41,9	8,69	–0,23
Portugalska	112	66,8	81,3	44,6	8,02	–0,23
Romunija	83	54,3	76,3	42,5	8,39	–0,38
Ruanda	535	17,6	65,4	19,7	27,18	1,80
Rusija	8	74,9	72,1	40,3	9,71	–0,20

Ime države	Gostota poselitve preb./ km²	Delež mestnega preb, %	Pričakovano trajanje življenja (let)	Povprečna starost (let)	Stopnja rodnosti ‰	Stopnja rasti preb. %
Salomonovi otoki	26	25,1	76,4	23,5	23,07	1,75
Samoa	79	17,7	74,9	25,6	19,32	0,61
San Marino	552	97,6	83,6	45,2	8,76	0,63
São Tomé in Príncipe	241	75,1	66,7	19,3	28,94	1,51
Saudova Arabija	17	84,5	76,5	30,8	14,56	1,62
Sejšeli	235	58,0	75,8	36,3	12,63	0,67
Senegal	90	48,6	63,8	19,4	31,12	2,25
Severna Koreja	217	62,6	71,6	34,6	14,35	0,49
Severna Makedonija	81	58,8	76,5	39,0	10,55	0,13
Sierra Leone	123	43,4	60,1	19,1	35,04	2,44
Singapur	8206	100	86,2	35,6	9,13	0,95
Sirija	125	56,1	74,0	23,5	23,25	3,70
Slonokoščena obala	90	52,3	61,8	20,3	28,67	2,21
Slovaška	118	53,8	78,0	41,8	9,10	–0,08
Slovenija	105	55,5	81,6	44,9	8,50	–0,03
Somalija	28	46,7	55,3	18,5	38,25	2,35
Srbija	91	56,7	76,6	43,4	8,74	–0,48
Srednjeafriška republika	9	42,6	55,0	20,0	33,20	1,79
Sv. Kitts in Nevis	183	30,9	76,3	36,5	12,43	0,64
Sv. Lucija	293	18,9	78,7	36,9	12,27	0,30
Sv. Vincenc in Grenadine	267	53,5	76,4	35,3	12,44	–0,18
Sudan	26	35,6	66,9	18,3	33,63	2,55
Surinam	4	66,2	73,5	31,0	14,70	0,91
Svazi	70	24,4	59,1	23,7	23,87	0,77
Španija	94	81,1	82,1	43,9	8,05	–0,03
Šrilanka	334	18,9	77,7	33,7	14,01	0,63
Švedska	24	88,2	82,6	41,1	11,93	0,74
Švica	213	74,0	83,0	42,7	10,41	0,65
Tadžikistan	71	27,7	69,1	25,3	21,22	1,44
Tajska	140	52,2	77,4	39,0	10,25	0,26

Ime države	Gostota poselitve preb./ km²	Delež mestnega preb, %	Pričakovano trajanje življenja (let)	Povprečna starost (let)	Stopnja rodnosti ‰	Stopnja rasti preb. %
Tajvan	661	79,3	80,9	42,3	7,43	0,04
Tanzanija	65	36,0	69,9	18,2	33,71	2,81
Togo	159	43,3	70,9	20,0	32,34	2,51
Tonga	144	23,1	77,2	24,1	20,60	–0,23
Trinidad in Tobago	299	53,3	74,9	37,8	11,12	–0,28
Tunizija	76	69,9	76,5	32,7	15,21	0,75
Turčija	110	76,6	75,9	32,3	14,43	0,70
Turkmenistan	13	53,0	71,5	29,2	17,85	1,02
Tuvalu	438	64,8	68,1	26,6	22,97	0,85
Uganda	201	25,6	68,6	15,7	41,60	3,31
Ukrajina	61	69,8	73,1	41,2	9,23	–0,49
Urugvaj	19	95,6	78,1	35,5	12,75	0,26
Uzbekistan	78	50,4	75,0	30,1	15,85	0,86
Vanuatu	27	25,7	74,8	23,0	21,95	1,67
Vatikan	1177	100	-	-	-	-
Velika Britanija	279	84,2	81,3	40,6	11,77	0,48
Venezuela	31	88,3	72,2	30,0	17,55	2,46
Vietnam	298	38,1	75,2	31,9	16,04	1,00
Vzhodni Timor	91	31,7	69,6	19,6	31,45	2,19
Zambija	27	45,2	65,9	16,9	35,23	2,93
ZDA	34	82,9	80,4	38,5	12,33	0,70
Združeni arabski emirati	114	87,3	79,3	38,4	10,87	0,62
Zimbabve	43	32,3	62,8	20,5	33,34	1,94

VIRI: Der neue KOSMOS Weltalmanach & Atlas 2024. Daten, Fakten, Karten, 2023, Kosmos, Stuttgart (prvi stolpec). The CIA World Factbook 2022–2023, Skyshore Publishing, New York (drugo).

Tabela 3: države sveta po ekonomskih značilnostih

Ime države	BDP (v mrd USD)	BDP na prebivalca (v mrd USD)	Delež zaposlenih v sektorjih dejavnosti			Delež obdelovalnih površin (%)
			Primarni (v %)	Industrija (v %)	Storitve (v %)	
Afganistan	-	-	44,3	18,1	37,6	11,8
Albanija	18,5	6.457	41,4	18,3	40,3	22,3
Alžirija	195,4	4.315	10,8	30,9	58,4	3,1
Andora	3,4	41.931	0,5	4,4	95,1	1,7
Angola	121,4	3.400	85,0	15,0	15,0	3,9
Antigva in Barbuda	1,7	16.693	7,0	11,0	82,0	9,0
Argentina	632,2	13.655	5,3	28,6	66,1	13,9
Armenija	19,5	6.845	36,3	17,0	46,7	15,8
Avstralija	1.700,0	65.526	3,6	21,1	75,3	4,0
Avstrija	471,7	52.265	0,7	25,2	74,1	16,5
Azerbajdžan	69,9	6.862	37,0	14,3	48,9	22,8
Bahami	13,0	33.121	3,0	11,0	86,0	0,8
Bahrajn	44.4	28.785	1,0	32,0	67,0	2,1
Bangladeš	460,2	2.731	42,7	20,5	36,9	59,0
Barbados	5,7	19.579	10,0	15,0	75,0	25,6
Belgija	582,2	50.114	1,3	18,6	80,1	27,2
Belize	3,0	6.678	10,2	18,1	71,7	3,3
Belorusija	73,1	7.860	9,7	23,4	66,8	27,2
Benin	17,4	1.297	-	-	-	22,9
Bocvana	19,2	7.257	-	-	-	0,6
Bolgarija	89,1	13.109	6,8	26,6	66,6	29,9
Bolivija	43,2	3.614	29,4	22,0	48,6	3,6
Bosna in Hercegovina	25,5	7.338	18,0	30,4	51,7	19,7
Brazilija	1.920,0	8.995	9,4	32,1	58,5	8,6
Brunej	16,6	37.667	4,2	62,8	33,0	0,8
Burkina Faso	19,6	860	90,0	10,0	0,0	22,0
Burundi	3,9	309	93,6	2,3	4,1	38,9
Butan	2,6	3.478	58,0	20,0	22,0	2,6
Ciper	28,5	31.466	3,8	15,2	81,0	9,8
Čad	11,9	684	80,0	20,0	0,0	3,9
Češka	290,4	27.613	2,8	38,0	59,2	41,0
Čile	300,7	15.095	9,2	23,7	67,1	1,7
Črna gora	6,1	9.812	7,9	17,1	75,0	12,9
Danska	390,7	66.516	2,4	18,5	79,1	58,9

Ime države	BDP (v mrd USD)	BDP na prebivalca (v mrd USD)	Delež zaposlenih v sektorjih dejavnosti			Delež obdelovalnih površin (%)
			Primarni (v %)	Industrija (v %)	Storitve (v %)	
Dominika	612,0	8.253	40,0	32,0	28,0	8,0
Dominikanska republika	112,5	10.581	14,4	20,8	64,7	16,6
Džibuti	3,7	3.588	-	-	-	0,1
Egipt	475,2	4.563	25,8	25,1	49,1	2,8
Ekvador	116,4	6.462	26,1	18,4	55,5	4,7
Ekvatorialna Gvineja	16,5	10.980	-	-	-	4,3
El Salvador	31,6	4.988	21,0	20,0	58,0	33,1
Eritreja	2,4	651	80,0	20,0	0,0	6,8
Estonija	38,1	2.631	2,7	20,5	76,8	14,9
Etiopija	120,4	1.156	72,7	7,4	19,9	15,2
Fidži	4,8	5.317	44,2	14,3	41,6	9,0
Filipini	404,3	3.623	25,4	18,4	56,2	18,2
Finska	281,1	50.655	4,0	20,7	75,3	7,4
Francija	2.780,0	42.409	2,8	20,0	77,2	33,4
Gabon	21,9	10.148	64,0	12,0	24,0	1,2
Gambija	2,1	831	75,0	19,0	6,0	41,0
Gana	72,8	2.270	44,7	14,4	40,9	20,7
Grčija	219,2	20.615	-	-	-	-
Grenada	1,2	10.488	11,0	20,0	69,0	8,8
Gruzija	24,6	6.671	55,6	8,9	35,5	5,8
Gvajana	14,5	18.342	-	-	-	2,1
Gvatemala	93,7	5.005	31,4	12,8	55,8	14,2
Gvineja	20,5	1.395	76,0	24,0	-	11,8
Gvineja Bissau	1,7	899	82,0	18,0	-	8,2
Haiti	20,5	1.702	38,1	11,5	50,4	38,5
Honduras	31,5	3.062	39,2	20,9	39,8	9,1
Hrvaška	71,1	18.427	1,9	27,3	70,8	16,0
Indija	3.390,0	2.379	47,0	22,0	31,0	52,8
Indonezija	1.320,0	4.798	32,0	21,0	47,0	13,0
Irak	270,4	6.400	21,6	18,7	59,8	8,4
Iran	352,2	4.110	16,3	35,1	48,6	10,8
Irska	529,7	103.176	5,0	11,0	84,0	15,4
Islandija	27,8	73.998	4,8	22,2	73,0	1,2
Italija	2.010,0	34.113	3,9	28,3	67,8	22,8
Izrael	522,5	54.710	1,1	17,3	81,6	13,7

Ime države	BDP (v mrd USD)	BDP na prebivalca (v mrd USD)	Delež zaposlenih v sektorjih dejavnosti			Delež obdelovalnih površin (%)
			Primarni (v %)	Industrija (v %)	Storitve (v %)	
Jamajka	16,0	5.846	16,1	16,0	67,9	11,1
Japonska	4.230,0	33.822	2,9	26,2	70,9	11,7
Jemen	20,6	620	-	-	-	2,2
Jordanija	48,8	4.741	2,0	20,0	78,0	2,0
Južna Afrika	405,7	6.694	4,6	23,5	71,9	9,9
Južna Koreja	1.670,0	32.250	4,8	24,6	70,6	15,3
Južni Sudan	7,9	538	-	-	-	4,4
Kambodža	28,5	1.785	48,7	19,9	31,5	22,7
Kamerun	43,7	1.566	70,0	13,0	17,0	13,1
Kanada	2.140,0	55.085	2,0	16,0	82,0	4,7
Kapverdski otoki	2,2	3.901	-	-	-	11,7
Katar	225,5	84.425	-	-	-	1,1
Kazahstan	225,8	11.440	18,1	20,4	61,6	8,9
Kenija	120,0	2.278	61,1	6,7	32,2	9,8
Kirgizija	11,1	1.612	48,0	12,5	39,5	6,7
Kiribati	0,3	1.822	15,0	10,0	75,0	2,5
Kitajska	18.100,0	12.814	27,7	28,8	43,5	11,3
Kolumbija	343,9	6.664	17,0	21,0	62,0	1,4
Komori	1,2	1.231	80,0	20,0	-	46,7
Kongo	12,5	2.547	35,4	20,6	44,0	1,6
Kongo, DR	62,9	649	-	-	-	-
Kosovo	9,3	5.290	4,4	17,4	78,2	27,4
Kostarika	68,4	13.077	14,0	22,0	64,0	4,9
Kuba	94,0	8.400	18,0	10,0	72,0	33,8
Kuvajt	184,6	38.329	-	-	-	0,6
Laos	15,3	2.047	73,1	6,1	20,6	6,2
Latvija	42,2	22.348	7,7	24,1	68,1	18,6
Lesoto	2,5	1.174	86,0	14,0	-	10,1
Libanon	51,8	9.682	-	-	-	11,9
Liberija	3,9	748	70,0	8,0	22,0	4,4
Libija	44,1	6.502	17,0	23,0	25,0	1,0
Lihtenštajn	6,1	160.526	7,0	41,0	52,0	18,8
Litva	70,5	25.036	9,1	25,2	65,7	34,8
Luksemburg	82,3	127.580	1,1	20,0	78,9	24,0
Madagaskar	15,2	526	-	-	-	6,0
Madžarska	168,3	17.301	4,9	30,3	64,5	48,5
Malavi	12,5	566	76,9	4,1	19,0	38,2

Ime države	BDP (v mrd USD)	BDP na prebivalca (v mrd USD)	Delež zaposlenih v sektorjih dejavnosti			Delež obdelovalnih površin (%)
			Primarni (v %)	Industrija (v %)	Storitve (v %)	
Maldivi	6,2	15.883	7,7	22,8	69,5	10,0
Malezija	407,9	12.364	11,0	36,0	53,0	2,9
Mali	19,1	842	80,0	20,0	-	5,6
Malta	17,8	34.127	1,6	20,7	77,7	28,4
Maroko	138,1	3.765	39,1	20,3	40,5	17,5
Maršalovi otoki	0,3	4.945	11,0	16,3	72,7	7,8
Mavretanija	10,3	2.381	50,0	1,9	48,1	0,4
Mavricij	12,8	10.123	8,0	29,8	62,2	38,4
Mehika	1.410,0	10.868	13,4	24,1	61,9	11,8
Mikronezija	0,4	4.033	0,9	5,2	93,9	2,3
Mjanmar	56,8	1.053	70,0	7,0	23,0	16,5
Moldavija	14,4	5.671	32,3	12,0	55,7	55,1
Monako	5,9	159.800	0,0	16,1	83,9	0,0
Mongolija	16,8	4.863	31,1	18,5	50,5	0,3
Mozambik	17,9	544	74,4	3,9	21,7	6,4
Namibija	12,3	4.754	31,0	14,0	54,0	1,0
Nauru	0,2	12.035	-	-	-	0,0
Nemčija	4.080,0	48.636	1,4	24,2	74,3	34,1
Nepal	40,1	1.331	69,0	12,0	19,0	15,1
Niger	15,2	584	79,2	3,3	17,5	12,3
Nigerija	477,4	2.208	70,0	10,0	20,0	37,3
Nikaragva	15,8	2.387	31,0	18,0	50,0	12,5
Nizozemska	993,7	56.489	1,2	17,2	81,6	29,8
Norveška	579,3	106.328	2,1	19,3	78,6	2,3
Nova Zelandija	241,9	47.208	6,6	20,7	72,7	1,8
Oman	114,7	24.772	-	-	-	0,1
Pakistan	376,5	1.658	42,3	22,6	35,1	27,6
Palau	0,2	12.716	1,2	12,5	86,3	2,2
Panama	71,9	16.373	17,0	18,6	64,4	7,3
Papua - Nova Gvineja	31,8	3.477	-	-	-	0,7
Paragvaj	41,3	5.539	26,5	18,5	55,0	10,8
Peru	242,4	7.094	25,8	17,4	56,8	3,1
Poljska	688,3	18.280	11,5	30,4	57,6	36,3
Portugalska	252,4	24.522	8,6	23,9	67,5	11,9
Romunija	301,9	15.851	28,3	28,9	42,8	39,2
Ruanda	12,7	958	75,3	6,7	18,0	47,0

Ime države	BDP (v mrd USD)	BDP na prebivalca (v mrd USD)	Delež zaposlenih v sektorjih dejavnosti			Delež obdelovalnih površin (%)
			Primarni (v %)	Industrija (v %)	Storitve (v %)	
Rusija	2.220,0	15.444	9,4	27,6	63,0	7,3
Salomonovi otoki	1,6	2.221	75,0	5,0	20,0	0,7
Samoa	0,8	4.140	65,0	6,0	29,0	2,8
San Marino	1,7	49.555	0,2	33,6	66,2	16,7
São Tomé in Príncipe	0,6	2.431	26,1	21,4	52,5	9,1
Saudova Arabija	1.110,0	31.850	6,7	21,4	71,9	1,5
Sejšeli	1,9	19.466	3,0	23,0	74,0	2,2
Senegal	27,5	1.554	77,5	22,5	-	17,4
Severna Koreja	-	-	37,0	63,0	-	19,5
Severna Makedonija	13,7	6.608	16,2	29,2	54,6	16,4
Sierra Leone	3,9	474	61,1	5,5	33,4	23,4
Singapur	466,8	82.808	0,7	25,6	73,7	0,9
Sirija	-	-	17,0	16,0	67,0	25,4
Slonokoščena obala	70,1	2.468	68,0	-	-	99,1
Slovaška	113,5	20.890	3,9	22,7	73,4	28,9
Slovenija	62,2	29.502	5,5	31,2	63,3	8,9
Somalija	8,2	522	71,0	29,0	-	1,4
Srbija	70,9	10.361	19,4	24,5	56,1	37,5
Srednjeafriška republika	2,5	491	-	-	-	2,9
Sv. Kitts in Nevis	1,0	16.695	-	-	-	19,2
Sv. Lucija	2,1	11.371	21,7	24,7	53,6	4,9
Sv. Vincenc in Grenadine	0,9	8.537	26,0	17,0	57,0	12,8
Sudan	49,4	1.059	80,0	7,0	13,0	15,7
Surinam	3,5	5.706	11,2	19,5	69,3	0,4
Svazi	4,5	3.876	10,7	30,4	58,9	9,8
Španija	1.400,0	29.421	4,2	24,0	71,7	24,9
Šrilanka	75,3	3.362	27,0	26,0	47,0	20,7
Švedska	585,9	55.689	2,0	12,0	86,0	6,4
Švica	807,2	92.371	3,3	19,8	76,9	10,2
Tadžikistan	10,5	1.064	43,0	10,6	46,4	6,1
Tajska	536,2	7.651	31,8	16,7	51,5	30,8
Tajvan	761,7	32.643	4,9	35,9	59,2	16,9
Tanzanija	77,1	1.253	66,9	6,4	26,6	14,3

Ime države	BDP (v mrd USD)	BDP na prebivalca (v mrd USD)	Delež zaposlenih v sektorjih dejavnosti			Delež obdelovalnih površin (%)
			Primarni (v %)	Industrija (v %)	Storitve (v %)	
Togo	8,2	921	65,0	5,0	30,0	45,2
Tonga	0,5	4.978	20,0	27,5	52,5	22,1
Trinidad in Tobago	27,9	19.718	3,1	11,5	85,4	4,9
Tunizija	46,6	3.842	14,8	33,2	51,7	18,3
Turčija	905,5	10.618	18,4	26,6	54,9	26,7
Turkmenistan	78,0	12.500	48,2	14,0	37,8	4,1
Tuvalu	0,1	5.571	-	-	-	0,0
Uganda	48,8	1.117	71,0	7,0	22,0	34,4
Ukrajina	151,5	4.349	5,8	26,5	67,8	56,2
Urugvaj	71,9	20.222	13,0	14,0	73,0	10,1
Uzbekistan	80,4	2.280	25,9	13,2	60,9	10,1
Vanuatu	1,0	3.103	65,0	5,0	30,0	1,6
Vatikan	-	-	-	-	-	0,0
Velika Britanija	3.070,0	45.298	1,3	15,2	83,5	25,1
Venezuela	93,1	3.459	7,3	21,8	70,9	3,1
Vietnam	406,5	4.087	40,3	25,7	34,0	20,6
Vzhodni Timor	3,7	2.672	41,9	13,0	45,1	10,1
Zambija	28,5	1.424	54,8	9,9	35,3	4,8
ZDA	25.460,0	76.348	0,7	20,3	79,0	16,8
Združeni arabski emirati	507,5	51.306	7,0	15,0	78,0	0,5
Zimbabve	33,0	2.088	67,6	7,3	25,1	10,9

VIRI: Der neue KOSMOS Weltalmanach & Atlas 2024. Daten, Fakten, Karten, 2023, Kosmos, Stuttgart (prvi in drugi stolpec). The CIA World Factbook 2022–2023, Skyshore Publishing, New York (drugo).

Tabela 4: države sveta po političnih značilnostih

Ime države	Države po ureditvi	Države po načinu vladanja	Vojaška moč (število vojakov)	Delež BDP za vojaške namene (v %)	Obstoj notranjih kriz in/ali sporov z drugimi državami
Afganistan	unitarna	islamska rep.	300,0	1,2	državljanska vojna
Albanija	unitarna	parlam. rep.	8,0	1,3	-
Alžirija	unitarna	preds. rep.	130,0	7,0	mejni – Maroko
Andora	unitarna	kneževina	ni	ni	-
Angola	unitarna	preds. rep.	107,0	1,7	posledice krize
Antigva in Barbuda	unitarna	parlam. rep., D	0,2	-	-
Argentina	zvezna	parlam. rep.	83,0	0,8	-
Armenija	unitarna	parlam. rep.	45,0	5,0	mejni – Azerbajdžan
Avstralija	zvezna	parlam. rep., D	59,0	2,1	-
Avstrija	zvezna	parlam. rep.	23,0	0,8	-
Azerbajdžan	unitarna	preds. rep.	65,0	5,4	mejni – Armenija
Bahami	unitarna	parlam. rep., D	1,5	0,9	-
Bahrajn	unitarna	A monarhija	10,0	4,2	-
Bangladeš	unitarna	preds. rep.	165,0	1,2	mejni – Mjanmar
Barbados	unitarna	parlam. rep.	0,6	0,9	-
Belgija	zvezna	parlam. M	26,0	1,0	-
Belize	unitarna	parlam. rep., D	1,6	1,2	-
Belorusija	unitarna	preds. rep.	45,0	1,2	vpliv Rusije
Benin	unitarna	parlam. rep.	7,0	0,5	-
Bocvana	unitarna	preds. rep.	9,0	3,0	-
Bolgarija	unitarna	parlam. rep.	30,0	1,6	-
Bolivija	unitarna	preds. rep.	50,0	1,3	-
Bosna in Hercegovina	zvezna	parlam. rep.	9,0	0,9	-
Brazilija	zvezna	preds. rep.	360,0	1,3	-
Brunej	unitarna	A monarhija	6,5	3,7	-
Burkina Faso	unitarna	preds. rep.	12,0	2,5	-
Burundi	unitarna	preds. rep.	25,0	2,1	-
Butan	unitarna	monarhija	8,0	-	-
Ciper	unitarna	parlam. rep.	15,0	1,8	razdeljena
Čad	unitarna	preds. rep.	30,0	2,9	posledice krize
Češka	unitarna	parlam. rep.	26,0	1,3	-
Čile	unitarna	preds. rep.	80,0	2,0	-

Ime države	Države po ureditvi	Države po načinu vladanja	Vojaška moč (število vojakov)	Delež BDP za vojaške namene (v %)	Obstoj notranjih kriz in/ali sporov z drugimi državami
Črna gora	unitarna	parlam. rep.	2,0	1,7	-
Danska	unitarna	parlam. M	16,0	1,4	-
Dominika	unitarna	parlam. rep.	ni	ni	-
Dominikanska rep.	unitarna	preds. rep.	60,0	0,8	-
Džibuti	unitarna	preds. rep.	10,5	4,9	-
Egipt	unitarna	preds. rep.	450,0	1,2	spor – Etiopija
Ekvador	unitarna	preds. rep.	40,0	2,3	-
Ekvatorialna Gvineja	unitarna	preds. rep.	1,8	1,3	-
El Salvador	unitarna	preds. rep.	21,0	1,2	posledice krize
Eritreja	unitarna	preds. rep.	175,0	5,1	mejni – Etiopija
Estonija	unitarna	parlam. rep.	6,5	2,3	-
Etiopija	zvezna	parlam. rep.	150,0	0,5	mejni – Eritreja
Fidži	unitarna	parlam. rep.	3,5	1,4	-
Filipini	unitarna	preds. rep.	130,0	1,0	uporniško gibanje
Finska	unitarna	parlam. rep.	23,0	2,2	-
Francija	unitarna	preds. rep.	205,0	2,1	-
Gabon	unitarna	preds. rep.	6,5	1,8	-
Gambija	unitarna	preds. rep.	2,0	0,8	-
Gana	unitarna	preds. rep.	14,0	0,4	gverilsko gibanje
Grčija	unitarna	parlam. rep.	130,0	2,7	-
Grenada	unitarna	parlam. rep.	ni	ni	-
Gruzija	zvezna	preds. rep.	25,0	1,8	razdeljena
Gvajana	unitarna	preds. rep.	4,0	1,2	mejni – Venezuela
Gvatemala	unitarna	preds. rep.	21,5	0,5	uporniško gibanje
Gvineja	unitarna	diktatura	12,0	1,4	v krizi
Gvineja Bissau	unitarna	preds. rep.	4,0	1,7	-
Haiti	unitarna	preds. rep.	21,0	-	v krizi
Honduras	unitarna	preds. rep.	16,0	1,7	-
Hrvaška	unitarna	parlam. rep.	15,0	1,8	-
Indija	zvezna	parlam. rep.	1.450,0	2,6	mejni – Pakistan
Indonezija	zvezna	preds. rep.	400,0	0,8	-
Irak	zvezna	parlam. rep.	200,0	4,1	v krizi
Iran	unitarna	islamska rep.	600,0	2,1	sankcije
Irska	unitarna	parlam. rep.	8,7	0,3	-

Ime države	Države po ureditvi	Države po načinu vladanja	Vojaška moč (število vojakov)	Delež BDP za vojaške namene (v %)	Obstoj notranjih kriz in/ali sporov z drugimi državami
Islandija	unitarna	parlam. rep.	0,3	-	-
Italija	unitarna	parlam. rep.	170,0	1,4	-
Izrael	unitarna	parlam. rep.	173,0	4,8	Gaza, Zahodni breg
Jamajka	unitarna	parlam. rep.	4,0	1,7	-
Japonska	unitarna	parlam. M	240,0	1,0	mejni – Rusija
Jemen	unitarna	preds. rep.	300,0	4,3	državljanska vojna
Jordanija	unitarna	monarhija	90,0	4,7	-
Južna Afrika	zvezna	parlam. rep.	72,0	1,0	-
Južna Koreja	unitarna	preds. rep.	555,0	2,8	mejni – S. Koreja
Južni Sudan	unitarna	preds. rep.	175,0	2,3	državljanska vojna
Kambodža	unitarna	parlam. M	100,0	2,5	posledice krize
Kamerun	unitarna	preds. rep.	40,0	1,0	gverilsko gibanje
Kanada	zvezna	parlam. rep., D	70,0	1,4	-
Kapverdski otoki	unitarna	parlam. rep.	1,2	0,6	-
Katar	unitarna	A monarhija	14,0	4,0	-
Kazahstan	unitarna	preds. rep.	45,0	0,9	-
Kenija	unitarna	preds. rep.	24,0	1,2	mejni – Somalija
Kirgizija	unitarna	preds. rep.	12,0	1,5	mejni – Tadžikistan
Kiribati	unitarna	preds. rep.	Ni	ni	-
Kitajska	zvezna	socialistična	2.000,0	1,6	Južnokit. morje
Kolumbija	unitarna	preds. rep.	295,0	3,0	gverilsko gibanje
Komori	zvezna	preds. rep.	1,1	-	-
Kongo	unitarna	preds. rep.	12,0	3,2	-
Kongo, DR	unitarna	preds. rep.	100,0	0,6	v krizi
Kosovo	unitarna	parlam. rep.	3,5	1,1	mejni – Srbija
Kostarika	unitarna	preds. rep.	12,5	0,7	-
Kuba	unitarna	socialistična	50,0	2,9	-
Kuvajt	unitarna	monarhija	17,0	6,3	-
Laos	unitarna	socialistična	30,0	0,2	v krizi
Latvija	unitarna	parlam. rep.	6,5	2,3	-

Ime države	Države po ureditvi	Države po načinu vladanja	Vojaška moč (število vojakov)	Delež BDP za vojaške namene (v %)	Obstoj notranjih kriz in/ali sporov z drugimi državami
Lesoto	unitarna	parlam. M	2,0	1,6	-
Libanon	unitarna	parlam. rep.	80,0	4,0	posledice krize
Liberija	unitarna	preds. rep.	2,0	0,4	posledice krize
Libija	unitarna	-	-	-	v krizi
Lihtenštajn	unitarna	kneževina	-	-	-
Litva	unitarna	parlam. rep.	16,0	2,1	-
Luksemburg	unitarna	kneževina	0,9	0,6	-
Madagaskar	unitarna	preds. rep.	13,0	0,8	-
Madžarska	unitarna	parlam. rep.	23,0	1,9	-
Malavi	unitarna	preds. rep.	8,0	0,9	-
Maldivi	unitarna	preds. rep.	2,5	-	-
Malezija	zvezna	preds. rep.	115,0	1,1	-
Mali	unitarna	preds. rep.	18,0	3,4	uporniško gibanje
Malta	unitarna	parlam. rep.	2,0	0,6	-
Maroko	unitarna	monarhija	200,0	4,5	Z. Sahara, Alžirija
Maršalovi otoki	unitarna	preds. rep.	ni	ni	-
Mavretanija	unitarna	preds. rep.	16,0	2,5	-
Mavricij	unitarna	parlam. rep.	2,5	0,2	-
Mehika	zvezna	preds. rep.	250,0	0,6	-
Mikronezija	zvezna	preds. rep.	ni	ni	-
Mjanmar	unitarna	diktatura	400,0	3,0	državljanska vojna
Moldavija	unitarna	parlam. rep.	6,0	0,4	razdeljena
Monako	unitarna	kneževina	ni	ni	-
Mongolija	unitarna	parlam. rep.	9,0	0,8	-
Mozambik	unitarna	preds. rep.	11,0	1,1	posledice krize
Namibija	unitarna	preds. rep.	12,5	3,4	-
Nauru	unitarna	parlam. rep.	ni	ni	-
Nemčija	zvezna	parlam. rep.	184,0	1,6	-
Nepal	zvezna	parlam. rep.	95,0	1,3	gverilsko gibanje
Niger	unitarna	preds. rep.	10,0	2,1	gverilsko gibanje
Nigerija	zvezna	preds. rep.	135,0	0,6	uporniška gibanja

Ime države	Države po ureditvi	Države po načinu vladanja	Vojaška moč (število vojakov)	Delež BDP za vojaške namene (v %)	Obstoj notranjih kriz in/ali sporov z drugimi državami
Nikaragva	unitarna	diktatura	12,0	0,7	v krizi
Nizozemska	unitarna	parlam. M	35,0	1,5	-
Norveška	unitarna	parlam. M	23,0	2,0	-
Nova Zelandija	unitarna	parlam. rep., D	9,6	1,5	-
Oman	unitarna	A monarhija	40,0	11,0	-
Pakistan	zvezna	parlam. rep.	645,0	4,3	mejni – Indija
Palau	unitarna	preds. rep.	ni	ni	-
Panama	unitarna	preds. rep.	20,0	1,4	-
Papua - Nova Gvineja	unitarna	parlam. rep., D	3,0	0,4	-
Paragvaj	unitarna	preds. rep.	14,0	1,0	-
Peru	unitarna	preds. rep.	95,0	1,2	-
Poljska	unitarna	parlam. rep.	120,0	2,2	-
Portugalska	unitarna	parlam. rep.	27,0	1,6	-
Romunija	unitarna	parlam. rep.	67,0	2,0	-
Ruanda	unitarna	preds. rep.	33,0	1,3	posledice krize
Rusija	zvezna	preds. rep.	850,0	4,0	napadla Ukrajino
Salomonovi otoki	unitarna	parlam. rep., D	ni	Ni	-
Samoa	unitarna	parlam. rep.	ni	Ni	-
San Marino	unitarna	parlam. rep.	ni	Ni	-
São Tomé in Príncipe	unitarna	preds. rep.	0,5	-	-
Saudova Arabija	unitarna	A monarhija	225,0	7,9	mejni – Jemen
Sejšeli	unitarna	preds. rep.	0,5	1,6	-
Senegal	unitarna	preds. rep.	19,0	1,5	-
Severna Koreja	unitarna	komunistična	1.200,0	25,0	mejni – J. Koreja
Severna Makedonija	unitarna	parlam. rep.	7,5	1,6	-
Sierra Leone	unitarna	preds. rep.	9,0	0,5	v krizi
Singapur	unitarna	parlam. rep.	60,0	3,3	-
Sirija	unitarna	diktatura	300,0	-	državljanska vojna
Slonokoščena obala	unitarna	preds. rep.	25,0	1,1	uporniško gibanje
Slovaška	unitarna	parlam. rep.	13,0	2,0	-
Slovenija	unitarna	parlam. rep.	7,0	1,1	-
Somalija	zvezna	-	10,0	1,3	razdeljena; v krizi
Srbija	unitarna	parlam. rep.	25,0	2,0	mejni – Kosovo

Ime države	Države po ureditvi	Države po načinu vladanja	Vojaška moč (število vojakov)	Delež BDP za vojaške namene (v %)	Obstoj notranjih kriz in/ali sporov z drugimi državami
Srednjeafriška rep.	unitarna	preds. rep.	10,0	1,8	posledice krize
Sv. Kitts in Nevis	zvezna	parlam. rep., D	0,3	-	-
Sv. Lucija	unitarna	parlam. rep., D	ni	ni	-
Sv. Vincenc in Grenadine	unitarna	parlam. rep., D	ni	ni	-
Sudan	unitarna	preds. rep.	200,0	1,1	uporniško gibanje
Surinam	unitarna	preds. rep.	1,9	1,1	-
Svazi	unitarna	monarhija	3,0	1,8	-
Španija	unitarna	parlam. M	120,0	1,1	-
Šrilanka	unitarna	preds. rep.	250,0	2,0	uporniško gibanje
Švedska	unitarna	parlam. M	38,0	1,1	-
Švica	zvezna	parlam. rep.	24,0	0,8	-
Tadžikistan	unitarna	preds. rep.	9,5	1,1	mejni – Kirgizija
Tajska	unitarna	parlam. M	350,0	1,4	-
Tajvan	unitarna	parlam. rep.	170,0	2,3	odnosi s Kitajsko
Tanzanija	zvezna	preds. rep.	26,0	1,3	uporniško gibanje
Togo	unitarna	preds. rep.	9,0	2,0	-
Tonga	unitarna	monarhija	0,5	ni	-
Trinidad in Tobago	unitarna	parlam. rep.	4,5	0,8	-
Tunizija	unitarna	preds. rep.	36,0	2,9	posledice krize
Turčija	unitarna	preds. rep.	425,0	1,9	uporniško gibanje
Turkmenistan	unitarna	preds. rep.	30,0	0,9	-
Tuvalu	unitarna	parlam. rep., D	ni	ni	-
Uganda	unitarna	preds. rep.	50,0	2,5	posledice krize
Ukrajina	unitarna	preds. rep.	200,0	3,2	v vojni – Rusija
Urugvaj	unitarna	preds. rep.	22,0	2,0	-
Uzbekistan	zvezna	preds. rep.	60,0	1,2	-
Vanuatu	unitarna	parlam. rep.	ni	ni	-
Vatikan	unitarna	verska	ni	ni	-
Velika Britanija	zvezna	parlam. M	199,0	2,3	-
Venezuela	zvezna	preds. rep.	140,0	0,4	v krizi
Vietnam	unitarna	socialistična	470,0	2,3	-
Vzhodni Timor	unitarna	parlam. rep.	2,0	1,5	-

Ime države	Države po ureditvi	Države po načinu vladanja	Vojaška moč (število vojakov)	Delež BDP za vojaške namene (v %)	Obstoj notranjih kriz in/ali sporov z drugimi državami
Zambija	unitarna	preds. rep.	16,5	1,3	-
ZDA	zvezna	preds. rep.	1.390,0	3,7	-
Združeni arab. emirati	zvezna	monarhija	65,0	6,0	-
Zimbabve	unitarna	preds. rep.	30,0	0,7	posledice krize

Viri: Der neue KOSMOS Weltalmanach & Atlas 2024. Daten, Fakten, Karten, 2023, Kosmos, Stuttgart (prvi in drugi stolpec). The CIA World Factbook 2022–2023, Skyshore Publishing, New York (drugo).
OPOMBE (pomen oznak v drugem stolpcu): preds. rep. = predsedniška republika; parlam. rep. = parlamentarna republika; parlam. rep., D = parlamentarna republika, uradno (britanski) dominion; parlam. M = parlamentarna monarhija; A monarhija = absolutna monarhija.

Tabela 5: posebni teritoriji

Pregled zajema teritorije držav s posebnim statusom (na primer avtonomijo iz različnih političnih vzrokov), oddaljene teritorije s svojo in posebno upravo (otoška lega, eksklave), različna odvisna ozemlja, samooklicane države in avtonomije ter ozemlja z nedoločenim statusom.

Ime teritorija	Površina km²	Število prebivalcev	Oblika	Status	Lega Pripada državi
Abhazija	8.660	243.600	celina	avtonomna republika; varstvo Rusije	Kavkaz (Gruzija)
Aceh	55.392	4.495.000	del otoka	avtonomna regija s posebno upravo	Sumatra Indonezija
Adžarija	2.900	339.000	celina	avtonomna republika	Kavkaz Gruzija
Akrotiri	123	18.200	enklava	čezmorski teritorij / vojaška baza	Ciper / Združeno kr.
Ålandsko ot.	1.553	28.700	otočje	samoupravna regija	Baltiško morje / Finska
Ameriška Samoa	224	46.400	otok/ otočki	zunanji teritorij	Oceanija ZDA
Ameriški Deviški ot.	347	108.000	otoki	zunanji teritorij	Karibi ZDA
Anguilla	91	18.400	otok/ otočki	čezmorski teritorij	Karibi Združeno kr.
Antarktika	14.200.000	ni	celina	prosto	ne pripada nikomur
Aruba	180	120.900	otok	posebni status	Karibi Nizozemska
Ashmore & Cartier	5	ni	otočje	zunanji teritorij	Indijski ocean Avstralija
Azori	2.352	246.800	otočje	zunanji teritorij	Atlantik Portugalska
Baleari	4.992	1.115.000	otoki	avtonomna regija	Z. Sredozem. Španija
Bermudi	54	72.100	otočje	čezmorski teritorij	Atlantik Združeno kr.
Bonaire, Saba, Sint Eustatius	644	24.500	otoki	zunanji teritorij, del Nizozemske	Karibi Nizozemska
Bouvetov o.	49	ni	otok	zunanji teritorij	J. Atlantik Norveška
Britanski Deviški otoki	151	37.900	otočje	čezmorski teritorij	Karibi Združeno kr.

Ime teritorija	Površina km²	Število prebivalcev	Oblika	Status	Lega Pripada državi
Britanski teritoriji Indijskega oceana	54.400	-	otočja	čezmorski teritoriji s posebno upravo	Indijski ocean Združeno kr.
Ceuta	19	85.000	eksklava	avtonomni teritorij	S. Afrika Španija
Clipertonov o.	6	ni	otok	zunanji teritorij	Indijski ocean Francija
Cookovi ot.	236	8.300	otočje	zunanji teritorij	J. Pacifik N. Zelandija
Curaçao	444	151.900	otok	posebni status	Karibi Nizozemska
Dhekelia	131	15.000	enklava	čezmorski teritorij / vojaška baza	Ciper / Združeno kr.
Falklandsko otočje	12.173	3.200	otočje	čezmorski teritorij	J. Atlantik Združeno kr.
Fersko otočje	1.393	51.943	otočje	avtonomni teritorij	S. Atlantik Danska
Francoska Gvajana	83.534	57.600	na celini	čezmorski departma	J. Amerika Francija
Francoska Polinezija	4.167	276.000	otoki in otočja	posebni zunanji teritorij	Pacifik Francija
Francoske j. in antarktične dežele	533	ni	otoki in otočja	posebni zunanji teritorij	ob Antarktiki Francija
Gagauzija	1.832	135.000	enklava	avtonomni teritorij	V. Evropa Moldavija
Gaza	360	1.998.000	enklava	avtonomni teritorij	Palestina / avtonomno
Gibraltar	7	29.500	eksklava	čezmorski teritorij	Španija Združeno kr.
Gorski Badašdan	63.700	217.400	celina	avtonomna provinca	Sr. Azija Tadžikistan
Gorski Karabah (Arcah)	4.400	148.000	enklava	samooklicani neodvisni teritorij	Kavkaz (Azerbajdžan)
Grenlandija	2.166.086	57.800	otok	avtonomni teritorij	S. Atlantik Danska
Guadelupe	1.633	398.000	otok/ otoki	čezmorski teritorij	Karibi Francija
Guam	544	168.800	otok	zunanji teritorij	Pacifik ZDA

Ime teritorija	Površina km²	Število prebivalcev	Oblika	Status	Lega Pripada državi
Guantanamo	112	4.000	eksklava	zunanji teritorij; pod vojaško upravo	Kuba ZDA
Guernsey	78	67.300	otok/ otoki	brit. kronski teritorij	Kanal V. Britanija
Heardov o. in McDonaldovi ot.	412	ni	otoki	zunanji teritorij	Indijski ocean Avstralija
Hongkong	1.108	7.264.000	(Kitajska)	posebni upravni teritorij Kitajske	Kitajska
Jan Mayen	377	ni	otok	zunanji teritorij	S. Atlantik Norveška
Jersey	116	101.500	otok	brit. kronski teritorij	Irsko morje V. Britanija
J. Georgija, J. Sandwichevi ot.	3.903	ni	otok/ otoki	čezmorski teritorij	J. Atlantik Združeno kr.
J. Osetija	3.900	53.000	del celine	samooklicana avtonomna regija	Kavkaz (Gruzija)
Kabinda	7.270	716.000	eksklava	eksklava, del Angole	Afrika Angola
Kajmanski otoki	264	63.100	otočje	čezmorski teritorij	Karibi Združeno kr.
Kanarski ot.	7.447	2.108.100	otoki	avtonomna regija	S. Atlantik Španija
Kerguelenovi ot.	7.125	100	otočje	čezmorski teritorij pod posebno upravo	Indijski ocean Francija
Kokosovi (Keelingovi) o.	14	600	otočje	zunanji teritorij	Indijski ocean Avstralija
Koralni ot.	3	ni	otočje	zunanji teritorij	J. Pacifik Avstralija
Krim	26.000	1.913.000	celina	avtonomna republika / zasedba Rusije	V. Evropa (Ukrajina)
Kurdistan	40.643	5.332.000	celina	avtonomna regija, del Iraka	Sr. Vzhod Irak
Macao	28	630.400	(Kitajska)	posebni upravni teritorij Kitajske	Kitajska
Madeira	795	267.800	otok/ otoki	zunanji teritorij	S. Atlantik Portugalska
Man	572	90.900	otok	brit. kronski teritorij	Irsko morje V. Britanija

Ime teritorija	Površina km²	Število prebivalcev	Oblika	Status	Lega Pripada državi
Martinique	1.106	380.900	otok	čezmorski teritorij	Karibi Francija
Mayotte	374	256.500	otok/ otoki	čezmorski teritorij	Indijski ocean Francija
Melilla	13	86.000	eksklava	avtonomni teritorij	S. Afrika Španija
Mindanao	11.638	3.800.000	del otoka/ otočje	avtonomna regija / del Filipinov	V. Azija Filipini
Monserat	102	4.900	otok	čezmorski teritorij	Karibi Združeno kr.
Nahičevan	5.500	439.800	enklava	avtonomna republika	Kavkaz Azerbajdžan
Navassa	5	ni	otok	zunanji teritorij	Karibi ZDA
Niue	260	2.000	otok	zunanji teritorij	J. Pacifik N. Zelandija
Norfolški o.	36	1.700	otok/ otoki	zunanji teritorij	J. Pacifik Avstralija
Nova Kaledonija	19.103	268.700	otočje	čezmorski teritorij	J. Pacifik Francija
Oecusse	814	68.900	eksklava	posebni distrikt, eksklava	J. Azija V. Timor
Papua	365.466	2.833.400	del otoka	avtonomna regija s posebno upravo	Nova Gvineja Indonezija
Parcelski ot.	8	1.400	otočje	(zunanji teritorij pod Kitajsko upravo); sporno	Južnokitajsko morje; (Kitajska)
Pitcairn	36	100	otočje	čezmorski teritorij	J. Atlantik Združeno kr.
Portoriko	9.104	3.143.000	otok	zunanji teritorij	Karibi ZDA
Pridnestrska republika	4.163	505.200	enklava	samooklicana država	V. Evropa (Moldavija)
Puntland	212.510	4.334.000	celina	samooklicana država	V. Afrika (Somalija)
Reunion	2.512	850.700	otok	čezmorski teritorij	Indijski ocean Francija
Saint-Pierre in Miquelon	242	6.100	otok	posebni zunanji teritorij	Karibi Francija

Ime teritorija	Površina km²	Število prebivalcev	Oblika	Status	Lega Pripada državi
S. Marianski ot.	464	51.700	otočje	zunanji teritorij	S. Pacifik ZDA
Sint Maarten	34	37.200	otok	posebni status	Karibi Nizozemska
Somaliland	176.120	6.200.000	celina	samooklicana država	V. Afrika (Somalija)
Spratleyevo ot.	64	23.000	otočje	nedoločen; v interesu več držav	Južnokitajsko morje; neznan
St. Barthelemy	21	9.400	otok	posebni zunanji teritorij	Karibi Francija
St. Helena, Ascension, Tristan da Cunha	420	5.700	otoki	čezmorski teritorij	J. Atlantik Združeno kr.
St. Martin	53	35.100	otok	posebni zunanji teritorij	Karibi Francija
Svalbard	61.022	2.700	otočje	zunanji teritorij	Arktika Norveška
Tokelau	10	1.500	otok	zunanji teritorij	J. Pacifik N. Zelandija
Ot. Turks in Caicos	430	31.600	otočje	čezmorski teritorij	Karibi Združeno kr.
Turška republika Severni Ciper	3.335	286.300	del otoka	samooklicana država	Ciper samostojna
Velikonočni otok (Rapa Nui)	135	2.200	otok	zunanji teritorij	J. Pacifik Čile
Wallis in Fortuna	274	12.200	otoki	posebni zunanji teritorij	J. Pacifik Francija
Zahodna Papua	56.515	760.000	del otoka	avtonomna regija s posebno upravo	Nova Gvineja Indonezija
Zahodna Sahara	266.000	217.700	celina	deljeno; večina pod upravo Maroka	Afrika (Maroko)
Zahodni breg	5.655	2.882.000	celina	avtonomni teritorij	Palestina / avtonomno
Zanzibar in Pemba	2.644	1.304.000	otok	avtonomna regija s posebnimi pooblastili	V. Afrika Tanzanija

Viri: The CIA World Factbook 2022–2023, Skyshore Publishing, New York. / Der neue KOSMOS Weltalmanach & Atlas 2024. Daten, Fakten, Karten, 2023, Kosmos, Stuttgart. / World Political Reference Atlas, 2011, 1st. ed., Jãna Sěta Map Publishers, Riga. / Wikipedia/en/. (Zbral in uredil J. Zupančič; Podatki o številu prebivalstva zajemajo ocene, uradne ocene in uradne podatke od leta 2011 do 2024.)